ISSN 2413-5151

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
2022. №4.

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук
2022. №4.

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
2022. No.4.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2022

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА ҶАМЪИЯТӢ

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРРИР:
Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Исмонов Карорматулло — *Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

08.00.00 –иқтисод

Ғаниев Таваралӣ Бобоевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Давлатзода — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Қудрат Қамбар — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Чая Влидимир Тигранович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ
Исайнов Ҳисайн Раҳимович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Ҷумҳурии Қирғизистон)*
Калемуллоев Мунир Воҳидович — *Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Кодирзода Диловар Баҳриддин
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
— *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳоҷимуҳаммад — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб Қурбоналиевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

12.00.00 – ҳуқуқшиносӣ

Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Ғаюров Шукрулло Карорматуллоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Раҳмон Дилшод Сафарбек — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарипов Тақдиршо Шарифович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*

23.00.00 –сиёсатшиносӣ

Зокиров Гулмаҳмад Нозимович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Қурбонов Абдураҳмон Шерович — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Наврӯз — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Потселуев Сергей Петрович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хуҷамурод Қуддусӣ — *Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.
Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:
Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ: *08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.*
Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ*: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.*
Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ: *23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.*
Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.
Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
*Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (*www.vestnik-tnu.com*).*

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.
Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
– 2022. – №4.
ISSN 2413-5151
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №181/МҶ-97 от 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.
Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2022

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:
Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт — *Доктор экономических наук, профессор, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Исмонов Карорматулло — *Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

08.00.00 – Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Давлатзода Кудрат Камбар — *Доктор экономических наук, профессор*
Иброхимзода Илхомуддин Раджабали — *Доктор экономических наук, профессор*
Исайнов Хисайн Рахимович — *Доктор экономических наук, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)*
Калемуллоев Мунир Вохидович — *Кандидат экономических наук, доцент*
Кодирзода Диловар Бахриддин — *Доктор экономических наук, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктор экономических наук, профессор*
Одинаев Хаёт Абдулхакович — *Доктор экономических наук, профессор*
Умаров Ходжимухаммад — *Доктор экономических наук, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич — *Доктор экономических наук, профессор*
Чая Влидимир Тигранович — *Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктор экономических наук, профессор*

12.00.00 – Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктор юридических наук, профессор*
Гаюров Шукрулло Карорматуллоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктор юридических наук, профессор*
Муртазозода Джамшед Сайдали — *Доктор юридических наук, профессор*
Насриддинзода Эмомали Сайфиддин — *Доктор юридических наук, профессор, член-корр. НАНТ*
Рахмон Дилшод Сафарбек — *Доктор юридических наук, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктор юридических наук, профессор*
Шарипов Таҡдиршо Шарифович — *Доктор юридических наук, профессор*

23.00.00 – Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович — *Доктор политических наук, профессор*
Курбонов Абдурахмон Шерович — *Доктор философских наук, профессор*
Махмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктор философских наук, профессор*
Мунъаммад Абдурахмон Навруз — *Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ*
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович — *Доктор политических наук, профессор*
Поцелуев Сергей Петрович — *Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)*
Сафарализода Худжамурод Куддуси — *Кандидат политических наук, доцент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Кандидат политических наук (Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:

В области экономических наук: *08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.*

В области юридических наук: *12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.*

В области политических наук: *23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.*

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук.
– 2022. – №4.
ISSN 2413-5151
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Свидетельство №181/ЖР-97 от 19.02.2021 г.
Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2022

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR:
Khushvakhtzoda Kobildzhon Khushvakht — *Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:
Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich — *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:
Ismonov Karomatullo — *Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Davlatzoda Kudrat Kambar — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Chaya Vladimir Tigranovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Russian Federation)*
Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Isainov Khisain Rakhimovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Israilov Mukash Israilovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Kyrgyz Republic)*
Kalemulloev Munir Vohidovich — *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor*
Kodirzoda Dilovar Bahriddin — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomov Samariddin Fakhrievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Odinaev Hayot Abdukhakovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Faizulloev Mashrab Kurbonalievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Shamsov Ilyos Safarovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Umarov Khojamuhammad

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo — *Doctor of Law, Professor*
Gayurov Shukrullo Karomatulloevich — *Doctor of Law, Professor*
Dinorshoev Aziz Musoevich — *Doctor of Law, Professor*
Murtazozoda Jamshed Saidali — *Doctor of Law, Professor*
Nasriddinzoda Emomali Saifiddin — *Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan (NAST)*
Rahmon Dilshod Safarbek — *Doctor of Law, Professor*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich — *Doctor of Law, Professor*
Sharipov Taqdirsho Sharifovich — *Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich — *Doctor of Political Sciences, Professor, Doctor of Philosophy, Professor*
Kurbonov Abdurakhmon Sherovich — *Doctor of Philosophy, Professor*
Mahmadizoda Nozim Davlatmurod — *Doctor of Political Sciences, Professor,*
Muhammad Abdurahmon Navruz — *Corresponding Member of the NAST*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich — *Doctor of Political Sciences, Professor*
Potceluev Sergey Petrovich — *Doctor of Political Sciences, Professor (Russian Federation)*
Safaralizoda Khujamurod Quddusi — *Candidate of Political Sciences*
Safranchuk Ivan Alekseevich — *Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016.

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field of economic sciences: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

In the field of jurisprudence: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

In the field of political sciences: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University. Series of economic and social sciences – 2022. – №4.
ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

©TNU, 2022

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

УДК 336.71

ҶАРАЁНИ ИНКИШОФИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КИШВАР ВА МУАММОҲОИ ҶОЙДОШТА ДАР ИН САМТ

Хушвахтзода Қ.Х., Ғаюров Ғ.Ҳ., Имомназарова Т.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити мураккабгардии муносибати мизоҷ бо ташкилотҳои қарзӣ мукаммалгардонии хизматрасониҳои бонкӣ заминаи мусоиде ҷиҳати ба роҳ мондани муносиботи самарабахш ва саривақтӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ хизматрасониҳои бонкии аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ пешниҳодшаванда ниёз ба мукаммалгардонӣ доранд. Имрӯз хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун қисми муҳими бозори бонкӣ дониста шуда, омилҳои зиёде метавонанд ба инкишофёбӣ ва рушди онҳо сабаб гарданд.

Ушаков Д.Н. инкишофёбиро ҳамчун раванди гузариш аз як сатҳ ба сатҳи дигар, яъне ба сохти нисбатан мукаммалгашта арзёбӣ менамояд [6,с.451].

Вазъи иқтисодии кишвар ба тартиби кори бонкҳо ва фаъолияти онҳо, инчунин, ҷалби мизоҷон ба бонк таъсири зиёд дорад. Яъне бо назардошти нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ сатҳи таваррум, даромади аҳолӣ, сатҳи бекорӣ ва ғайра метавонад фаъолияти бонкҳоро тағйир диҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2000-ум аз сабаби ноустувор будани вазъи иқтисодӣ бонкҳо наметавонистанд фаъолияти самаранок ва вазъи устувор дошта бошанд. Воқеан, бо интишори пули миллӣ сомонӣ мо тавонистем аз солҳои 2000-ум сар карда иқтисодиёти худро рушд диҳем ва дар баробари ин, ташкилотҳои қарзӣ низ зина ба зина инкишоф ёбанд. Инчунин, зикр намудан ба маврид аст, ки буҳрони молиявие, ки соли 2008 ба вуқуъ пайваста буд, бисёре аз мамлакатҳои абарқудратро аз инкишофёбӣ боздошт ва ба иқтисодиёти онҳо зарари ҷиддӣ расонид. Дар натиҷа, сатҳи даромади аҳолӣ коҳиш ёфта, шумораи ҷойҳои корӣ низ кам гардиданд, ки ин ҳама ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ бетаъсир намонд [1,с.45].

Омили дигаре, ки ба рушди хизматрасониҳои бонкӣ таъсири зиёд дорад ин рақобатпазирӣ дониста мешавад. Дар воқеъ, имрӯз рақобатпазирӣ дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ мақоми махсус дорад ва ташкилотҳои қарзиро зарур аст барои нигоҳдории рақобатнокии худ аз усулҳои муосир ва таҷрибаи ташкилотҳои қарзии хориҷи кишвар истифода намоянд.

Бояд қайд намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба таври якзайл рушд надорад. Дар баъзе минтақаҳо ин хизматрасониҳо агар тамоюли инкишофёбӣ дошта бошанд, дар минтақаҳои дигар тамоюли инкишофёбӣ ба назар намерасад. Махсусан, минтақаҳои дурдасти кишварро метавон арзёбӣ намуд, ки аҳолӣ ба хизматрасонҳои бонкӣ ба таври зарурӣ дастрасӣ надорад. Таҷрибаи давлатҳои рушдёфта нишон медиҳад, ки бонкҳои давлатӣ дар бозор нисбат ба дигар бонкҳо рақобатпазириашон устувортар аст. Зеро ин бонкҳо дастрасӣ ба маблағҳои буҷетиро доро мебошанд ва аз ин маблағҳо метавонанд истифода намоянд. Дастрасӣ ба ин маблағҳо метавонад вазъи рақобатпазирии ин гуна бонкҳоро хубтар гардонад. Вобаста ба ин, метавонем БДА ҶТ «Амонатбонк»-ро мисол орем, ки дар мамлакати мо ягона бонки давлатӣ дониста мешавад, ки нисбат ба дигар ташкилотҳои қарзии амалкунанда дар минтақаҳои дурдасти кишвар шуъбаҳо ва марказҳои хизматрасонии худро дорад ва ба мардум бештар хизматрасониҳои бонкиро пешниҳод менамояд.

Тибқи нишондиҳандаҳои омори соли 2019, БДА ҶТ «Амонатбонк» дар ҳудуди кишвар бо 75 филиал, 509 маркази хизматрасонии бонкӣ ва 232 нуқтаи интиқоли маблағ ба мардум хизмат расонидааст. Дар ин сол активҳои бонк 39% ва сармояи он 12% зиёд гардидаанд. Шумораи амонатгузорони ин бонки давлатӣ низ сол аз сол афзоиш ёфта, дар соли 2019 ба 1,1 млн нафар расиданд. Дорандагони кортҳои пардохтии ин бонк дар як соли ахир 47% зиёд гардидаанд. Тибқи омори БМТ, аз ҳаҷми умумии кортҳои бонкии бароварда шуда 74%-и онҳо ба БДА ҶТ «Амонатбонк» рост меояд [4,с.89].

Аз ин рӯ, зикр намудан ба маврид аст, ки БДА ҶТ «Амонатбонк» бо дастраси ба маблағҳои буҷети харҷи бештар кӯшиш намуда истодааст, то ба аҳолӣ махсусан ба

соҳибкории хурду миёна қарзҳои имтиёзнок пешниҳод намояд, ки дар маҷмуъ ин боиси рушди иқтисодиёт мегардад.

Ин ҷо метавон қайд намудан, ки омили муҳим барои инкишофёбии ин бонк ин боварии аҳолӣ дониста мешавад. Яъне, бо дастгирии мақоми давлатӣ, БДА ҶТ «Амонатбонк» тавонистааст ба боварии аҳолӣ сазовор гардад. Ин омил дар рушди минбаъдаи ин бонк ба ақидаи мо таъсири калидӣ дорад.

Дигар омиле, ки ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ бевосита таъсиррасонанда, ба фикри мо, ин боварии аҳолӣ ба бонкҳо ва низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Барои ташкилотҳои қарзӣ ҷалби маблағҳои озоди аҳолӣ ҳамчун амонату пасандоз омили калидӣ дониста шуда, дар шароити муосир ҳаҷми маблағҳои ҷалбкардашуда дар аксари кишварҳо то ба 80–90%-и кулли дороиҳои бонкҳо баробар аст. Агар аҳолӣ маблағҳои худро барои нигоҳдори ба бонкҳо пешниҳод намояд, ин заминаи мусбие барои идома ёфтани фаъолияти бонк дар оянда мебошад. Боварии аҳолӣ имрӯз на танҳо барои ташкилотҳои қарзӣ, балки барои тамоми иктисодиёти кишвари мо муҳим арзёбӣ мегардад. Масъалаи боварии аҳолӣ ба сохтори бонкӣ метавонад аз нуқтаи назари фалсафӣ, психологӣ, иҷтимоӣ, иқтисоди таққиқ карда шавад. Ҷабҳаи психологии боварӣ ба сохтори бонкӣ бениҳоят аҳамиятнок дониста мешавад. Боварӣ ҳамчун вазъи психологии инсон ба ахлоқи ӯ вобаста аст. Масалан, агар муносибат бо бонк барои муштарӣ натиҷаи мусбат дода бошад, дар ин ҳолат муштарӣ метавонд дар оянда низ бо ин бонк ҳамкорӣ намояд, агар натиҷа дилхоҳ набошад, муштарӣ дигар бо ин бонк ҳамкорӣ наменамояд. Аз ин лиҳоз, ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки баҳри ба даст овардани боварии аҳолӣ ин нуқтаро фаромӯш насозанд.

Ба назари мо барои ба даст овардани боварӣ муҳлати зиёд лозим аст, то аҳолӣ хулосаи худро нисбати бонк барорад. Яъне фаъолияти софдилонаи бонк аз ҷониби аҳолӣ баҳогузорӣ карда мешавад ва баъдан аҳолӣ нисбати ин бонк боварӣ ҳосил менамояд. Агар фаъолияти бонк ғаразнок бошад, ин бонк метавонад дар як муддати кӯтоҳ муфлис гардад.

Масъалаи муҳим имрӯз, пеш аз ҳама, ин боварии аҳолӣ барои низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин сохтор дониста мешавад. Махсусан, фаъолияти баъзе ташкилотҳои қарзӣ тайи солҳои 2014-2016 боиси кам гардидани боварии аҳолӣ нисбати сохтори бонкӣ гардид.

Тибқи нишондоди Ушакова Д.И., боварӣ ин бузургие ба ҳисоб меравад, ки баҳодиҳии он мушкил аст [6,с.101]. Ҳамин тавр, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки боварӣ ба низоми бонкии мо имрӯз аз якчанд омилҳои асосӣ иборат мебошад, ба монанди:

- сатҳи дастрасии муштариён ба иттилоот дар бораи фаъолияти бонк;
- дараҷаи танзим ва назорати низоми бонкӣ аз ҷониби давлат;
- дараҷаи муносибати бонк бо муштарӣ ва ҳалли одилонаи мушкилиҳое, ки миёни муштарӣ ва бонк ба амал меояд;
- ҷой надоштани низоми махсусе, ки барои бозпас гирифтани амонат ва пасандозҳое, ки муштариён дар бонк гузоштаанд, мусоидат намояд;
- фаъолият намудан тибқи шартномае, ки миёни муштарӣ ва бонк ба имзо расидааст;
- ҷой доштани коррупсия дар ташкилотҳои қарзӣ ва ғайра.

Ҳамин тавр, яке аз омили асосие, ки имрӯз ба ақидаи коршиносон муҳим аст, ин дастрасии мизоҷон ба иттилоот дар бораи фаъолияти ташкилоти қарзӣ мебошад. Яъне, таъмини мизоҷон бо маълумотҳои бонкӣ шаффофияти фаъолияти бонкро нишон дода, дараҷаи боварии мизоҷро нисбати бонк меафзояд.

Ҳангоми вусъат ёфтани муносибатҳо ва баланд гардидани сатҳи хавфҳо дар фаъолияти ташкилотҳои қарзи талабот ба маълумот зиёд мегардад. Имрӯз муштариён маълумотро оид ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ танҳо ба воситаи интернет ва ё ВАО мегиранд, ки ин онҳоро қаноатманд намегардонад. Воқеан, чи тавре бонкҳо ҳангоми пешниҳоди қарз муштарии худро ҳамаҷиҳата таҳлил менамоянд ва маълумотҳои зиёдеро оиди фаъолияти ӯ ҷамъоварӣ, муштарӣ низ ҳангоми пешниҳоди маблағ ба бонк ҳамчун пасандоз бояд аз маълумоти зиёд оиди фаъолияти бонк бархӯрдор бошад.

Воқеан, имрӯз талабот ба информатсия на танҳо барои муштариён, балки барои ташкилотҳои қарзӣ низ муҳим дониста мешавад. Бо пешниҳоди қарз ташкилотҳои қарзӣ кӯшиш менамоянд дар мавриди қарзгиранда маълумоти бештар дошта бошанд. Имрӯз дар

низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон новобаста ба он ки аксари муштариён нисбати бонкҳо муносибати беғаразона доранд, вале хавфи барнагаштани қарзҳо бениҳоят баланд аст. Ин омил метавонад ба ноустувории вазъи ташкилоти қарзӣ оварда расонад. Аз ин рӯ, ташкилотҳои қарзӣ кӯшиш ба харҷ медиҳанд, то маълумоти дақиқ ба даст оварда бошанд. Дар кишварҳои хориҷӣ аслан ҷамъоварии маълумот дар мавриди муштариён ба дӯши бюроҳои қарзӣ вогузор карда шудааст. Бюрои қарзӣ метавонад муштариро дақиқ омӯзад ва ба вазъи молиявии он дуруст баҳо диҳад, ки ин болоравии хавфҳои бонкиро коҳиш медиҳад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун «Дар бораи таърихи қарз» 26-уми марти соли 2009 қабул гардидааст. Тибқи нишондоди қонуни мазкур, таърихи қарз ин иттилооти мусбат ё манфии иҷрои уҳдадориҳои субъекти таърихи қарз аз руйи шартномае, ки дар Бюрои таърихи қарз нигоҳ дошта мешавад, ба ҳисоб меравад. Худи иттилоот бошад, ҳамчун маълумот дар бораи субъекти таърихи қарз, ки дар воситаҳои алоқаи электронӣ ва сабтҳои коғазӣ, ки иштирокчиёни системаи ташаккули таърихи қарз пешниҳод мекунанд ва истифодаи он ки дар мавриди зарурӣ бо имзои электронии рақами тасдиқ карда мешавад, дар қонуни мазкур шарҳ дода шудааст. Инчунин, дар Қонуни Бюрои қарзи шахсони ҳуқуқӣ тибқи тартиби муқаррарнамудаи Қонуни мазкур барои ташкилу коркард, нигоҳдошти таърихи қарз, пешниҳоди ҳисоботи қарз ва дигар иттилоот ҳамчун ташкилоти тиҷоратӣ хизмат мерасонад.

Ҳамин тариқ, мебояд зикр намуд, ки Қонуни мазкур фарогири ҷанбаҳои муҳимми фаъолияти бюроҳои қарзӣ мебошад. Вале имрӯз аксари филиалҳо ва марказҳои хизматрасонии бонкҳо дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз Бюрои мазкур кор намегиранд ва ин боиси барнагаштани қарзҳо ва фоизи онҳо мегардад.

Ҳамин тавр метавон қайд намуд, ки бонкҳо ҳангоми фаъолияти худ ба хавфҳои гуногун дучор мегарданд. Аз ин рӯ, фаъолияти бонкӣ ин шакли соҳибкориест, ки аз болои он танзим ва назорати доимӣ бурда мешавад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки фаъолияти бонкӣ бо тамоми самтҳои муҳимми иқтисодиёт алоқамандӣ дошта, ба амонат ва пасандозҳои аҳолӣ вобастагии беандоза дорад. Дар аксари кишварҳои олам, инчунин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилотҳои қарзӣ қисми зиёди амалиётҳои худро аз ҳисоби маблағҳои пасандоз ба роҳ мемонанд. Ин омил имрӯз барои бонкҳо муҳиммияти зиёдеро касб намудааст. Яъне, вақте қисми зиёди муштариён маблағҳои худро аз ҳисобҳои бонкҳо гирифтанӣ мешаванд, дар ин ҳолат бонкҳо метавонанд пардохтпазирии худро аз даст диҳанд.

Аз ин лиҳоз, фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон баҳри беҳдошти муносибати ташкилотҳои қарзӣ бо муштариён дар самти зарурӣ ба роҳ монда шудааст. Инчунин БМТ ҷиҳати ҷалби пасандозҳои аҳолӣ ва истифодаи самараноки онҳо барои ташкилотҳои қарзӣ бояд аз сиёсати пулию қарзии созгор истифода намояд, то боварии амонатгузорон нисбати ташкилотҳои қарзӣ махсусан дар минтақаҳои кишвар афзояд.

Имрӯз барои рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар минтақаҳо мо бояд, пеш аз ҳама, технологияҳои иттилоотӣ ва пешниҳоди хизматрасониҳо тариқи интернетро дар низоми бонкӣ инкишоф диҳем. Аслан, хизматрасониҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воситаи интернет, телефон, телефонҳои мобилӣ ва дигар дастгоҳҳои худхизматрасонии бонкӣ ба муштариён пешниҳод мегарданд. Бояд қайд намуд, ки мутаассифона ин гуна хизматрасониҳо танҳо дар марказҳои шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ дастраси аҳолӣ ҳастанду халос. Бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ имрӯз бояд ба муштариёне, ки дар минтақаҳои дурдастанд, ин гуна хизматрасониҳоро дастрас намоянд.

Яке аз самтҳои дигари рушди хизматрасониҳои бонкӣ ин инфрасохтори бонкӣ ба ҳисоб меравад. Рушди инфрасохтори бонкӣ метавонад хизматрасониҳои бонкиро, чи дар минтақаҳо ва чи дар тамоми кишвар, инкишоф диҳад. Ташкил намудан ва фаъолияти самараноки бюроҳои қарзӣ ва мақомотҳое, ки эътимоднокии ташкилотҳои қарзиро муайян мекунанд, заминаи муҳимме барои таъмини мизоҷон бо иттилоот оиди фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва баландбардории саводнокии молиявии аҳолӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, чунин ташкилотҳо бояд имрӯз ташкил карда шаванд, то фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ дуруст баҳогузорӣ шавад.

Бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар чорчӯбаи қонунгузориҳои бонкӣ ва дигар санадҳои меъёриву ҳуқуқии БМТ амал менамояд. Яке аз омилҳое, ки имрӯз метавонад ба рушди ин бозор монеагузорӣ кунад, ин амал накардан дар доираи қонунгузориҳо ба ҳисоб меравад. Тибқи қонунгузориҳо амал накардани ташкилотҳои қарзӣ ва филиалҳои онҳо, бештар дар минтақаҳо ба чашм мерасад, ки ин ҳамчун омили манфӣ дар ин самт дониста мешавад.

Тибқи нишондиҳандаҳои омории БМТ, дастрасии аҳолӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ то ҳол дар сатҳи паст қарор дорад. Дар алоҳидагӣ аз таҳлилҳо бармеояд, ки ба ҳисоби миёна дар ҷумҳурӣ ҳар як филиали бонк ба 7,4 ҳазор нафар хизматрасонии бонкӣ пешниҳод менамояд. Ин нишондиҳанда гувоҳи он аст, ки пешниҳоди хизматрсониҳо дар сатҳи паст қарор дорад.

Бояд қайд намоем, ки тамоми бонкҳои дар ҷумҳурӣ амалкунанда ҳамасола филиалҳо ва шуъбаҳои худро дар саросари мамлакат васеъ менамоянд. Дар ин замина, танҳо 10 бонк аз 17 бонки амалкунанда фаъоланду халос. Тайи чанд соли охир ҳолатҳое низ ба чашм мерасанд, ки баъзе бонкҳо ҷиҳати камгардонии хароҷоти худ фаъолияти филиал ва бахшҳои худро дар минтақаҳо қатъ менамоянд.

Имрӯз рушди сохтори бонкӣ дар шаҳрҳои нисбатан бузург масъалаи муҳим ба ҳисоб меравад. Яъне, бонкҳои амалкунанда имрӯз на ба минтақаҳои дурдаст, балки кӯшиш намуда истодаанд, то фаъолияти худро дар шаҳрҳои бузург бештар ба роҳ монанд. Ҳамзамон, бояд зикр намуд, ки зиёда аз 60%-и филиали бонкҳои мавҷуда дар пойтахти кишвар ҷойгиранд, ки ин метавонад сабаби рушд наёфтани хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои кишвар гардад.

Ҳамин тавр, метавон қайд намуд, ки дар шароити имрӯза омилҳои ба бозори молиявӣ ва махсусан ба бозори хизматрасониҳои бонкӣ таъсиррасонанда зиёданд. Ташкилотҳои қарзӣ бояд имрӯз ба як қатор самтҳо аҳамияти махсус диҳанд, зеро ин омилҳо барои нигоҳдории вазъи устувори онҳо ва ҷалби бештари муштариён сабаб хоҳанд гашт.

Ба назари мо ҷиҳати рушди минбаъдаи бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои кишвар бояд ба самтҳои зерин аҳамият дода шавад:

1. дастгирии давлатии сохтори бонкӣ;
2. суғуртакунонии амонатҳои аҳолӣ;
3. рушди технологияҳои иттилоотӣ;
4. фаъолият накардан аз рӯи санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ;
5. шароити нобаробарии рақобатнокӣ;
6. боварии аҳолӣ ба сохтори бонкӣ;
7. дар сатҳи паст қарор доштани хизматрасониҳои пешниҳодшаванда;
8. муносибати кормандони бонк бо муштариён;
9. ба таври зарурӣ рушд накардани маркетинги бонкӣ;
10. этика ва қобилияти корӣ надоштани кормандони бонкҳо;
11. рушд наёфтани инфрасохтори бонкӣ.

Дар маҷмуъ, ташкилотҳои қарзӣ барои рушди минбаъдаи хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳо бояд кӯшиши зиёд дошта бошанд, зеро қисми зиёди аҳолии кишвар дар минтақаҳо зиндагӣ доранд ва бо баланд рафтани саводнокии молиявии онҳо бонкҳо метавонанд соҳиби муштариёни зиёд гарданд.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Сайфуров К.Ф.

АДАБИЁТ

1. Бердиев Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах (на материалах Республики Таджикистан): автореф…дис. док. экон. наук / Р.Б. Бердиев. -Бишкек: КРСУ, 2012. -42 с.
2. Вострухина Т.Ю. Факторы и условия, влияющие на развитие банковских услуг в регионах / Т.Ю. Вострухина // Российское предпринимательство. - 2011. -Том 12. -№9. -С.130-135.
3. Гаюров Г.Х. Развитие инвестиционно-кредитной деятельности банков в условиях высокого риска / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№2/4(169). -С.223-226.
4. Костерина, Т.М. Банковское дело / Т.М. Костерина. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: Издательство Юрайт, 2014. -159 с.
5. Лаврушин О.И. Банковское дело: учебное пособие / О.И. Лаврушин. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: Финансы и статистика. 2010. -672 с.

6. Одинаев С.П. Бонки миллии тоҷикистон ва нақши он дар танзими фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ / С.П. Одинаев // Вестник ТНУ. –Душанбе, 2021. -№2. -С.179-186.
7. Ушакова Д.Н. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Д.Н. Ушакова. -М., 2000. -856 с.
8. Хушвахтзода К.Х. Роль банковского кредитования в развитии малого сельскохозяйственного бизнеса/ Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2020. -№7. -С.35-41.
9. Хушвахтзода К.Х. Финансово-кредитные ресурсы развития сельского предпринимательства (концептуальные вопросы) / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2020. -№8. -С.5-10.
10. [Электронный ресурс]. URL: www.economy-ru.com/obraschenie-kredit-denejnoe/iii-politika gosudarstva-otnoshenii - 14422.html.
11. [Электронный ресурс]. URL: www.cyberleninka.ru/article/n/faktory-i-usloviya-vliyayuschie-na-razvitie-bankovskih-uslug-v-regionah.

ҶАРАЁНИ ИНКИШОФИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КИШВАР ВА МУАММОҲОИ ҶОЙДОШТА ДАР ИН САМТ

Дар мақола паҳлуҳои мубрами хизматрасониҳои бонкӣ ва роҳҳои баландбардории сифати онҳо дар шароити муосири иқтисодӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст. Масоили назариявӣ ва амалии баландбардории сифати хизматрасониҳои бонкӣ ва такмили механизмҳои он таҳқиқ шуда, роҳҳои дурусти пешниҳоди маҳсулотҳои бонкӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Муаллифон ба ҷанбаҳои бисёрсамтаи хизмарасониҳои бонкӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, мушкилиҳои ҷойдошта ҳангоми пешниҳоди маҳсулотҳо ва хизматрасониҳои бонкиро мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Асоснок гардидааст, ки дар шароити муосири иқтисодӣ сифати пешниҳоди хизматрасониҳо яке аз нишондиҳандаҳои калидӣ дар фаъолияти бонкҳо буда, дараҷаи самаранокии фаъолияти онҳо аз ин сахт вобаста мебошад. Ҳамчунин, муаллифон ба омилҳои таъсиррасон ва боздорандаи рушду такмили хизматрасониҳои бонкӣ диққати махсус дода, ин омилҳоро гуруҳбандӣ ва таҳлил намудаанд. Қайд гардидааст, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои зиёде мавҷуданд, ки метавонанд ба суръати хизматрасониҳои бонкӣ ва сифати онҳо таъсири амиқ дошта бошанд. Дар мақола омилҳои ҷойдошта ба таври дақиқ таҳқиқ шуда, роҳҳои бартарафнамоии онҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Гузашта аз ин, фаъолияти самараноки бонкҳо дар бозори бонкӣ ва тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои фосилавӣ дар низоми бонкии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар асоси омӯзиши дақиқ ва таҳлилҳои ҳамаҷониба, ҷиҳати баландбардории сифати хизматрасониҳои бонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дурнамои рушди онҳо, аз ҷониби муаллиф як қатор тавсияҳо пешниҳод гардидааст, ки метавонанд заминаи мусоид фароҳам оранд.

Калидвожаҳо: бонкҳо, низоми бонкӣ, хазматрасониҳои бонкӣ, маҳсулотҳои бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, менеҷменти бонкӣ, сифати хизматрасониҳо, сармояи бонкӣ, амалиётҳои бонкӣ.

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ БАНКОВСКИХ УСЛУГ В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ И ПРОБЛЕМЫ В ДАННОЙ ОБЛАСТИ

В статье обсуждаются и анализируются ключевые аспекты банковских услуг и способы повышения их качества в современных экономических условиях. Исследованы теоретические и практические аспекты повышения качества банковских услуг и совершенствования их механизмов, а также анализированы основные способы предоставления банковских продуктов в современных условиях. Авторы исследуют многогранные аспекты банковских услуг и проблемы предоставления банковских продуктов и услуг в Республике Таджикистан. Обосновано, что в современных экономических условиях качество оказания услуг является одним из ключевых показателей деятельности банков, и от этого зависит уровень их эффективности. Авторы также уделяют особое внимание факторам, влияющим и препятствующим развитию и совершенствованию банковских услуг, классифицируя и анализируя эти факторы. Было отмечено, что в банковской системе Республики Таджикистан существует множество факторов, которые могут оказать сильное влияние на скорость и качество предоставления банковских услуг. В статье подробно рассматриваются существующие факторы и обсуждаются пути их преодоления. Кроме того, были изучены эффективность работы банков на банковском рынке и порядок предоставления дистанционных банковских услуг в банковской системе Таджикистана. На основе тщательного изучения и всестороннего анализа, авторы предлагают ряд рекомендаций по повышению качества банковских услуг в банковской системе Республики Таджикистан и по перспективам их развития, что позволяет создать благоприятную среду.

Ключевые слова: банки, банковская система, банковские продукты, кредитные организации, банковский менеджмент, качество банковских услуг, банковский капитал, банковские операции, дистанционные банковские услуги.

THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF BANKING SERVICES IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC AND PROBLEMS IN THIS REGION

This article discusses and analyzes the key aspects of banking services and ways to improve their quality in today's economic environment. The theoretical and practical aspects of improving the quality of banking services and improving its mechanisms are investigated, and the main ways of providing banking products in modern conditions are analyzed. The author focuses on the multifaceted aspects of banking services and explores the problems of providing banking products and services in the Republic of Tajikistan. It has been substantiated that in modern economic conditions the quality of services is one of the key indicators of banks' activities, and the level of their efficiency depends on this. The author also

pays special attention to the factors affecting and hindering the development and improvement of banking services, classifying and analyzing these factors. It was noted that there are many factors in the banking system of the Republic of Tajikistan that can have a strong impact on the speed and quality of banking services. The article examines in detail the existing factors and discusses ways to overcome them. In addition, the effectiveness of banks in the banking market and the procedure for providing remote banking services in the banking system of Tajikistan were studied. Based on a thorough study and comprehensive analysis, the author offers a number of recommendations for improving the quality of banking services in the banking system of the Republic of Tajikistan and the prospects for their development, which allows creating a favorable environment.

Keywords: banks, banking system, banking products, credit institutions, banking management, quality of banking services, banking capital, banking operations, remote banking services.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**
Ғаюров Ғайрат Ҳакимович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru.** Телефон: **(+992) 904-46-68-68**
Имомназарова Тахмина Ашуровна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллимаи калони кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **timomnazarova@mail.ru.** Телефон: **(+992) 900-81-85-88**

Сведение об авторах: ***Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт*** – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор, ректор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**
Гаюров Гайрат Хакимович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры банковской деятельности. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru**. Телефон: **(+992) 904-46-68-68**
Имомназарова Тахмина Ашуровна - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры банковской деятельности. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **timomnazarova@mail.ru.** Телефон: **(+992) 900-81-85-88**

Information about the authors: ***Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht*** **-** Tajik National University, Doctor of Economics, Professor, Rector. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru.** Phone**: (+992) 919-16-98-64**
Gayurov Gairat Khakimovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Banking. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru.** Phon**e: (+992) 904-46-68-68**
Imomnazarova Tahmina Ashurovna - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Banking. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **timomnazarova@mail.ru.** Phone: **900-81-85-88**

УДК: 332:63(575.3)

САМТҲОИ АСОСИИ ТАҲИЯИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ БАХШИ КИШОВАРЗИИ ТОҶИКИСТОН

Собирзода Нуралӣ Миралӣ, Қодирзода Диловар Баҳридин
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дигаргуниҳое, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рушди иқтисоди миллӣ ба назар гирифтаанд, бо мақсади дар муҳлати кутоҳ таъмин намудани рушди босуботи иқтисодӣ амалӣ карда шуда истодааст. Бо ин мақсад ҳуҷҷатҳои гуногуни меъёрӣ-ҳуқуқӣ қабул шудааст, ки ҳавасмандкунии истеҳсолкунандагон, ҷолибияти сармоягузорӣ ва рушди инноватсионии мамлакатро таъмин месозанд. Дар доираи чорабиниҳои пешниҳодшаванда истифодаи самараноки фишангҳои танзими давлатии иқтисодиёт дар умум ва бахши кишоварзии он ба таври махсус мавқеи муҳимро доранд, чунки омили муҳимми таъмини суботи ҷомеа ва рушди иқтисодӣ мебошанд [8,с.3; 11,с.30]. Барои ҳалли ин масъалаҳои муҳим зарур аст, ки аз неруи зеҳнии бахши кишоварзии мамлакат дуруст истифода карда шавад.

Иқтидори зеҳнӣ дар минтақаҳо ба таври кофӣ, ҳам барои ҳалли мушкилоти омодасозӣ ва бозомӯзии кадрҳо, ҳам ташаккули донишҳои нав ва дар амал татбиқ намудани он, истифода бурда намешавад. Муассисаҳои илмию таълимӣ ва соҳаи аграрии воқеъ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи ягонаи илмӣ ва таълимиро ташкил намекунанд. Дар айни замон, мушкилоти гуногуни истифодаи неруи зеҳнии муассисаҳои мазкур вуҷуд дорад. Яке аз онҳо тиҷоратикунонӣ ва интиқоли технологияҳо ва дигар коркардҳои инноватсионӣ ба ҳисоб меравад. Мушкилоти ҳамкории саноат ва хоҷагиҳои кишоварзӣ низ ба таври назаррас ҳис карда мешавад. Пеш аз ҳама, имкониятҳои иқтидори саноатӣ барои аз нав муҷаҳҳазгардонии технологии истеҳсолоти кишоварзӣ суст истифода мешаванд.

Сиёсати давлатии инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ бояд аз ҷониби Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита бо иштироки пажуҳишгоҳҳои илмии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон ташаккул ёбад ва бояд аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун қисми асосии барномаи рушди комплекси агросаноатии кишвар тасдиқ карда шавад.

Ҷустуҷӯи механизми таъмини зиндагӣ ва рушд бахши кишоварзиро водор сохт, ки дар реҷаи таҷрибавӣ дар тули 20 соли охир усулҳои муосири ҳалли онҳоро ҷустуҷӯ кунанд, ки ин ба идеяи ташкили инфрасохтори зеҳнӣ барои рушди комплекси агросаноатӣ, на дар атрофи истеҳсолот, балки дар атрофи як пажуҳишгоҳи илмӣ оварда расонд. Имрӯзҳо таҳияи стратегияи эҷоди сохторҳои оқилона барои татбиқи сиёсати инноватсионӣ дар бахши кишоварзӣ омили муҳим ба ҳисоб меравад.

Рушди раванди инноватсионӣ дар комплекси агросаноатии минтақавӣ, ба назари мо, ташкили маркази инноватсиониро тақозо мекунад, ки муассисони он корхонаҳои истеҳсолии бахши кишоварзӣ мешаванд. Дар тули чанд соли охир, бахши кишоварзӣ ҳамчун фармоишгари давлатӣ оид ба коркард ва таҳқиқот (тадқиқотҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ) баромад мекунад. Маблағҳои пулии ба мақсадҳои мазкур ҷудошуда барои корҳои илмӣ – тадқиқотӣ дар самтҳои афзалиятноки зерин истифода мешаванд:

- сарфа намудани захираҳои энергия ва сӯзишворӣ дар тамоми марҳилаҳои технологӣ;
- такмили усулҳои агротехникии парвариши зироатҳои бахши кишоварзӣ;
- бунёди навъҳои нави зироатҳои ғалладонагӣ ва лубиёгӣ, картошка ва сабзавот, меваҳо ва буттамеваҳо ва хӯроки чорво;
- такмили корҳои зотпарварӣ дар чорводорӣ ва паррандапарварӣ;
- таҳия ва татбиқи технологияҳои ояндадори истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ;
- пешгирӣ ва табобати бемориҳои сироятӣ ва ғайрисироятии чорвои хонагӣ, парранда ва ғайра.

Дар ҷараёни таҳқиқоти илмӣ таҷҳизоти махсус барои дастгоҳҳои дегхонаӣ таҳия ва дар истеҳсолот санҷида шуд, ки имкон медиҳад, то 50% сӯзишвории моеъ сарфа карда

шавад. Масъалаи насби намунаҳои шабеҳ дар муҳаррикҳои сӯзишвории дохилӣ омӯхта мешавад. Тавсияҳои илман асосёфта оид ба интихоби ротатсияи оптималии зироатҳо, технологияҳои парвариши алафҳо ва омехтаҳои алаф бо миқдори зиёди компонентҳои сафеда таҳия карда шуданд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар кори ҳавасмандгардонии рушди фаъолияти инноватсионӣ аз ҷониби кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, аз қабили Амрико, Олмон, Италия, Фаронса, Япония, Канада, Бразилия, Исроил ва Австралия дар 10-15 соли охир таҷрибаи назаррас дар ташкили раванди инноватсионӣ ҷамъоварӣ ва тадбирҳои зерин андешида шудаанд:

- маблағҳои дар доираи 20% аз фаъолияти инноватсионӣ бадастомада андозбандӣ карда намешаванд;

- маблағҳои дорои хавфи баланд аз андоз озод карда мешаванд;

- барои молҳои истеҳсолшаванда ва хатҳои истеҳсолӣ дастгирии давлатӣ (субсидия) пешниҳод карда мешавад;

- маблағҳои бебозгашти давлатӣ барои бозомӯзии кадрҳои илмию таҳқиқотӣ дар кишварҳои пешрафта, ки ба натиҷаҳои назарраси инноватсионӣ ноил шудаанд, пешниҳод карда мешаванд;

- барои дастгирии маҳдудиятҳои қарзӣ оид ба фаъолияти инноватсионӣ дар бахши кишоварзӣ шароити мусоид фароҳам оварда мешавад;

- ҳамасола ҳаҷми маблағ аз буҷети ҷумҳуриявӣ барои фаъолияти инноватсионӣ муайян карда мешавад [6,с.29].

Рушди инноватсионии ҷумҳуриро метавон чунин баррасӣ кард:

- ҳамчун як самти нави рушд барои кишвар, яъне истеҳсоли маҳсулоти нав, таҷдиди корхонаҳои мавҷуда ва бунёди корхонаҳои нав, дастрасӣ ба бозорҳои маҳсулот, тағйири симои кишвар ва сифатҳои истеъмолии он;

- ҳамчун ворид намудани дастовардҳои илм ва технология дар истеҳсолот, яъне рушди соҳаҳои технологияҳои олӣ ё татбиқи корҳои илмию техникӣ дар дигар соҳаҳо.

Дар ҳар ду ҳолат рушди инноватсионии кишвар ба бозори хориҷӣ нигаронида шудааст, чунки маҳсулоти содиротии берун аз ҷумҳурӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ, дар натиҷаи таъсири синергетикӣ, базаи молиявии рушди минтақаро ташкил медиҳад.

Масъалаи пешбурди рушди инноватсионӣ дар ҷумҳурӣ аз камбуди захираҳои хусусии молиявӣ, дониш ва малакаи таъсиси ширкатҳои инноватсионӣ иборат аст. Дар чунин шароит барои минтақаҳо истифодаи стратегияҳои маркетингӣ дар рушди инноватсионӣ зарур аст [11,с.14; 9,с.25].

Тавре дар «Консепсияи рушди инноватсионии соҳаи аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қайд шудааст, сиёсати давлатии инноватсионӣ дар бахши кишоварзӣ бояд ба стратегияи рушди он дар ояндаи наздик ва дур асос ёбад, ки самтҳои асосии зеринро дар бар мегирад:

- пурзӯр намудани фаъолияти илмию техникӣ ва дар заминаи он ташаккул додани истеҳсоли самарабахши бахши кишоварзӣ;

- таъминоти моддию техникии соҳа, кабудизоркунии бахши кишоварзӣ;

- мукаммалгардонии муносибатҳои иқтисодии замин, такмил додани сохтори истеҳсолот ва идоракунӣ, инчунин татбиқи сиёсати иҷтимоӣ [6,с.26].

Яке аз тадбирҳои афзалиятнок пешниҳоди ташаккули низоми мутамаркази дастгирии инноватсионӣ дар дохили Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дастгирии машваратӣ ва иттилоотӣ-таҳлилӣ, маркетингӣ, патентӣ-литсензионии рушди инноватсионии бахши кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Модели пешниҳодшудаи низоми инноватсионии зерсохтори технологӣ чунин ба назар мерасад.

Татбиқи афзалиятҳои инноватсионии ҷумҳурӣ муттаҳидсозии саъю кӯшиши соҳибкорон, мақомоти давлатӣ, худидоракунии маҳаллӣ, илм ва таҳсилоти олиро барои пешбурди маҳсулоти илмӣ, техникӣ ва инноватсионӣ ба истеъмолкунанда дар назар дорад. Ба сифати механизми ташкилии таъмини ин муттаҳидсозӣ таъсиси марказҳои байниминтақавии иттилоотӣ ва маркетингӣ, ки дастгирии иттилоотиро ба равандҳои инноватсионии ҳудуд амалӣ месозад, пешниҳод карда шуд.

Дар асоси таҳлили проблемавии ҳолати иқтидори инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қобилияти корхонаҳо дар фаъолияти навоварӣ, самтҳои стратегии рушди равандҳои инноватсионӣ дар бахши кишоварзии кишвар пешниҳод карда мешаванд.

Баланд бардоштани рақобат бояд, пеш аз ҳама, бо афзоиши самаранокии бахши кишоварзӣ ва фаъол гардидани равандҳои инноватсионӣ алоқаманд карда шавад. Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо татбиқи маҷмуи чорабиниҳо лозим аст [9,с.126; 8,с.46].

1. Таъмини аҳолӣ бо маҳсулоти озуқаворӣ бехатар дар асоси:

- афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти бахши кишоварзӣ ба ҳаҷме, ки ба истеъмоли ҳамаи гурӯҳҳои аҳолӣ барои намудҳои асосии озуқаворӣ ба миқдори ба талаботи стандартҳои оқилонаи ғизо мувофиқаткунанда имконият медиҳад;

- болоравии ҳиссаи маҳсулоти истеҳсолшаванда бо истифода аз технологияи сарфакунанда ва инноватсионӣ ва дар ин асос таъмин намудани афзоиши ҳосилнокии меҳнат**;**

- иваз намудани воридот дар бозори истеҳсоли чорво бо назардошти рушди соҳаи чорводорӣ дар заминаи тавсеаи пойгоҳи зотпарварӣ, баланд бардоштани маҳсулнокии ҳайвонот ва парандаҳо тавассути ташкили марказҳои гибридии зотпарварӣ дар соҳаҳои чорводорӣ ва гӯшти гов, афзун намудани саршумори зотпарварӣ дар корхонаҳои зотпарварӣ ва репродуктивӣ, эҷоди репродуксияҳои тартиби дуюм дар асоси корхонаҳои паррандапарварӣ, ҳифзи генофонди чорводорӣ, занбӯри асалпарварӣ ва дигар соҳаҳои чорводорӣ, хариди хоҷагиҳои хусусӣ, афзоиши насли чорвои ҷавон аз марказҳои генетикӣ ва ғайра [12,с.231].

2. Рушди робитаҳои байниминтақавии озуқаворӣ аз ҳисоби:

- рушди кооператсия ва ҳамгироӣ дар истеҳсол, фурӯш, коркард ва истифодаи маҳсулоти кишоварзӣ;

- тамаркузи истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар ноҳияҳо ва ташкилотҳое, ки дар онҳо ҳадди аксар маҳсулоти сифатӣ бо ҳадди ақали хароҷоти истеҳсол ва расонидани он ба истеъмолкунандагон таъмин карда мешавад;

- ташкили минтақаҳои махсуси истеҳсоли молҳои бахши кишоварзӣ бо назардошти истифодаи мақсадноки он;

- беҳтар намудани ташкили нигоҳдорӣ ва баланд бардоштани самаранокии интиқол;

- рушди низоми савдои яклухти маҳсулоти бахши кишоварзӣ;

- муайян кардани эҳтиёҷоти дохилиминтақавӣ ба маҳсулоти кишоварзӣ, иқтидори имконпазири қонеъ кардани онҳо аз ҳисоби захираҳои истеҳсолии худ, ҷудо намудани захираҳои молии маҳсулоти кишоварзӣ барои расонидани он ба бозори дохилӣ ва содирот ва ғайра.

3. Баланд бардоштани рақобатпазирии бахши кишоварзӣ ва дар маҷмуъ тамоми бахши кишоварзӣ тавассути:

- такмил додани ташкилот ва идоракунии комплекси аграрӣ;

- афзоиши сармояҳо ба фондҳои асосии маҷмуи агросаноатӣ, таҷдиди фондҳои асосӣ;

- баланд бардоштани даромаднокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ то ба сатҳе, ки такрористеҳсоли ҳосилнокии замин, захираҳои моддӣ ва меҳнатиро таъмин намояд;

- фароҳам овардани шароите, ки ҳифз ва барқароркунии ҳосилнокии заминро таъмин мекунанд ва дар ин асос ҳосилнокии зироатҳои киштро баланд мебардоранд;

- васеъ намудани майдони кишт бо тухмии навъи элита;

- рушди кооператсия ва ҳамгироӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи даромаднокии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва таъмини дастрасии онҳо ба бозори маҳсулоти озуқаворӣ ва ғ.

4. Экологикунонии истеҳсоли агросаноатӣ дар шароити:

- истифодаи технологияҳо ва ашёи хоми аз ҷиҳати экологӣ тоза ва бехатар дар истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, васеъ намудани истеҳсоли маҳсулоти хӯроквории гурӯҳи «ғизои солим», хӯрокҳои кӯдакона ва хӯроки парҳезӣ;

- истеҳсоли маҳсулоти хӯроквории аз ҷиҳати экологӣ тоза ва баландсифати табиӣ бо мақсади беҳтар ва зиёд кардани давомнокии умри аҳолии кишвар;

- азхудкунии системаҳои кишоварзии ба муҳити зист нигаронидашуда, мониторинги заминҳои кишоварзӣ ва ҳолатҳои агроландшафтҳо, идоракунии ландшафтҳои азхудкунии замин ва тарҳрезии технологияҳои бахши кишоварзӣ дар сатҳҳои гуногуни шиддат бо назардошти иқтидорҳои истеҳсолӣ ва табиӣ, шароити бозор;

- ҳифз ва такмили захираҳои хокии вилоят ва муҳофизати хок аз эрозия, васеъ

кардани заминҳои барқароршуда, истифодаи низоми ҳамгироишудаи ҳифзи растаниҳо ва низоми асосноки истифодаи нуриҳо ва ғ.

5. Гузариши комплекси агросаноатӣ ба роҳи инноватсионии рушд, тавассути:

- баланд бардоштани сатҳи дастгирии давлатӣ ва нақши таҳқиқоти илмӣ дар ташаккули истеҳсолоти рақобатпазири агросаноатӣ, ҳамкориҳои мақомоти идоракунии маҷмуи комплекси аграрӣ бо ташкилотҳои илмию тадқиқотӣ дар ҳалли масъалаҳои рушди агробизнес, таҳияи механизмҳои интиқоли дастовардҳои пешрафти илмию техникӣ дар истеҳсолот;

- рушди инфрасохтори барои фаъолияти инноватсионӣ зарур, ки тиҷоратикунонии инноватсияро таъмин мекунад;

- бунёди низоми дастгирии машваратӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ; ташкили низоми иттилоотӣ оид ба навовариҳо ва таҷрибаҳои беҳтарин; ташаккули иттиҳодияҳои ташкилотҳои илмӣ, таълимӣ, таҷрибавӣ ва дигар субъектҳои раванди инноватсионӣ;

- гузариши кадрии комплекси агросаноатӣ ба сатҳи сифатан нав, ки ба эҳтиёҷоти рушди инноватсионии аграрӣ, рушди тамоми сатҳҳои низоми таҳсилоти давомдори касбӣ, илм ва дигар соҳаҳо бо мақсади ташаккул додани дониш, малака ва рафтори барои кормандони бахши кишоварзӣ ва умуман аҳолии деҳот мутобиқ аст;

- рушди механизми ташкилию иқтисодии инноватсия дар бахши кишоварзӣ, ки асоси онро заминаи меъёрии танзими инноватсия, василаҳои нави молиявию иқтисодӣ барои ҳавасмандгардонӣ ва моддии давлатии фаъолияти инноватсионӣ ва сармоягузорӣ дар комплекси агросаноатӣ ташкил медиҳад ва ғайра.

Ҳамин тариқ, маҷмуи муосири агросаноатӣ бояд дар заминаи нави ташкилию иқтисодӣ ва технологӣ фаъолият кунад, ки дар худ низоми якҷояшудаи истеҳсолӣ ва технологии корхонаҳо, бахшҳо ва соҳаҳои ба ҳам алоқамандро, ки ҳадафи ягонаи умумии ниҳоӣ - таъмини аҳолиро бо миқдори зарурии хӯрока ва бо нархи дастрас муттаҳид мекунад, таҷассум менамояд.

Таъсири давлат ба рушди равандҳои инноватсионӣ маҷмуи амалҳои мақомоти ҳокимияти давлатиро дар бар мегирад, ки истеҳсоли маҳсулоти нави рақобатпазир, таҳия ва татбиқи технологияҳои пешрафтаро ҳавасманд мегардонад. Дар чунин маврид як қатор чораҳои қонунгузорӣ ва ташкилӣ оид ба ташкил ва нигоҳ доштани «фазои инноватсионӣ» дар иқтисодиёт бо истифода аз усулҳои танзими мустақим ва ғайримустақими иқтисодӣ нақши муҳим доранд [15,с.7] (расми 1).

Расми 1. Усулҳои дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ
Figure 1. Methods of state support for innovative activities

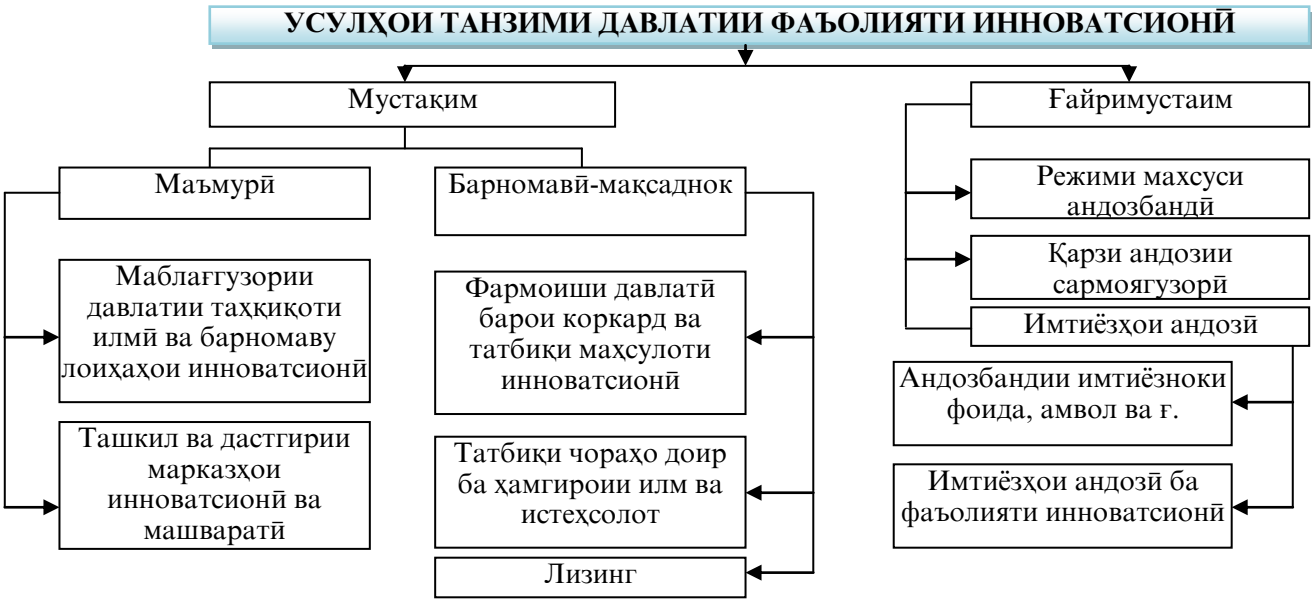

Усулҳои мустақими батанзимдарории ҳуқуқ ба он асос ёфтаанд, ки субъектҳои хоҷагидорӣ уҳдадоранд талаботи мақомоти қонунбарор ва иҷроияро риоя кунанд.

Батанзимдарории ғайримустақим ба фароҳам овардани заминаҳои мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ва субъектҳои соҳибкорӣ равона шудааст, то онҳо ба роҳҳое, ки бо ҳадафҳои сиёсати давлатӣ ҳангоми интихоби мустақилонаи қарорҳои иқтисодӣ мувофиқат мекунанд, равона карда шаванд. Онҳо, аз як тараф, ба ҳавасмандгардонии равандҳои инноватсионӣ ва, аз тарафи дигар, ба фароҳам овардани шароити мусоиди иқтисодӣ ва фазои иҷтимоӣ-сиёсӣ барои рушди илмию техникӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудаанд [10,с.47].

Барои минбаъд суръат бахшидани азхудкунии инноватсия, таъсиси бозори махсуси инноватсияҳо тавсия дода мешавад, ки бояд маҳсулоти илмӣ ва техникиро барои пешрафти ҳам бозори дохилӣ ва ҳам хориҷӣ, инчунин, ҳавасмандгардонии ҳукумат барои соҳибкории венчурӣ бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ ба фаъолияти инноватсионӣ тарғиб кунанд. Дар ин самт ҳамкории муассисаҳои ватанӣ бо марказҳои илмии кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва бо дигар давлатҳои мутараққӣ мувофиқи мақсад дониста мешавад [6,с.41].

Рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ ва дилхоҳ маҷмуи маҳсулоти зермаҷмуӣ танҳо бо дастгирии давлат имконпазир аст, ки бояд шароит фароҳам оварад, ки ба ҳама субъектҳои бозори инноватсия барои рушд, тарғиб ва татбиқи онҳо дар истеҳсолот шароит фароҳам оварда шавад. Дар ин замина, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2014, №144 «Консепсияи рушди инноватсионии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд, ки дар он омадааст: «Гузариши васеъ ба технологияҳои пешрафта ва шаклҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ зарур аст ва муносибати босуръат ба дастовардҳои ҷаҳонии ин соҳа зарур аст. Аммо мавҷудияти сабабҳои асоснок дар Тоҷикистон ба ташкили дастовардҳои илмӣ дар соҳаи агросаноатӣ мусоидат намекунанд ва механизмҳои дастгирии давлатии комплекси агросаноатӣ, мутаассифона, суръати кофии рушди истеҳсолотро таъмин намегардонад. Дар асоси ин, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҷорӣ намудани навовариҳо дар истеҳсолот ҳоло беш аз ҳарвақта зарур аст» [6,с.3]. Дар доираи ин консепсия зарурати истифодаи васеи дастовардҳои илмӣ дар рушди истеҳсолоти кишоварзӣ асоснок карда шуд, зеро бисёр масъалаҳо дар ин соҳа то ҳол ҳалли худро наёфтаанд ё ҷараёнҳои алоҳидаи истеҳсолӣ бо суръати пасти ҳосилнокии меҳнат амалӣ карда мешаванд, инчунин, имконнопазирии ҳалли масъалаи таъмини аҳолӣ бо ғизои дастрас ва босифати ватанӣ дар ҳаҷме, ки ба стандартҳои оқилона ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки ғизо, ки дар Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 муайян шудааст, мувофиқат мекунад.

Ҳамин тариқ, таҳлил нишон медиҳад, ки дар соҳаи кишоварзии Тоҷикистон барои рушди самаранок ва инноватсионии соҳаҳои алоҳида имкониятҳои васеъ мавҷуданд. Ҳамаи ин бо фарогирии 30-35% истеҳсолкунандагони фаъоли кишоварзӣ, ки дастовардҳои илму техника ва коркарди самтҳои инноватсионии рушди истеҳсолот амалӣ карда мешавад, имконпазир аст.

АДАБИЁТ

1. Барфиев К.Х. Основные напрвления система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов//Экономика и бизнес: теория и практика.- 2016. -№1. – С.28-32.
2. Исайнов Х.Р. Аграрная реформа и некоторые проблемы развития мелиорации / Х.Р. Исайнов // Экономический вестник. -М., 2001. -№6. -С.123-132.
3. Исайнов Х.Р. Эколого-экономические проблемы развития мелиорации в сельском хозяйстве (на примере орошаемого земледелия Республики Таджикистан) / Х.Р. Исайнов. -Душанбе: «Диловар-ДДМТ», 2005.
4. Исмаилов Ш.М. Правовое регулирование предпринимательской и налоговой деятельности в Республике Таджикистан / Ш.М. Исмаилов. -Душанбе: Конуният, 1998.
5. Каюмов Н.К. Приоритетные направления стабилизации экономики Таджикистана / Н.К. Каюмов, Х. Умаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. –Душанбе, 2005. -№4. -С.71-79.
6. Консепсияи пешрафти инноватсионии комплекси агросаноатии Љумњурии Тољикистон. -Душанбе, 2014. -23 с.
7. Назаров Т.Н. Некоторые проблемы развития рыночной экономики и повышения ее эффективности / Т.Н. Назаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. –Душанбе, 2006. -№2. -С.86-95.
8. Собирзода Н. Мукаммалсозии механизми танзими давлатии бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бозор / Собирзода Н. -Душанбе: ДМТ, 2020. -40 с.
9. Собирзода Н.М. Асосҳои рушди инноватсионии бахши кишоварзии Тоҷикистон / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2020. -№1. -С.44-50.

10. Собирзода Н.М. Механизми молиявии танзими давлатии хоҷагии қишлоқ дар шароити муосир / Собирзода Н.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, 2019. -№10. -С.5-9.
11. Собирзода Н.М. Ҳолат ва имкониятҳои тараққиёти баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои агросаноатӣ / Собирзода Н.М. // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. -Қӯрғонтеппа, 2017. -№1/3(47). -С.230-233.
12. Собирзода Н.М. Самтҳои ташкили механизми танзими давлатии рушди хоҷагии қишлоқ / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2020. -№2. -С.23-30.
13. Собирзода Н.М. Танзими давлатии бахши кишоварзӣ дар доираи мактаби институтсионалӣ / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2019. -№9. -С.28-33.
14. Собирзода Н.М. Танзими давлатии бахши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бозор. Монография / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б., Қ.Х. Барфиев. -Душанбе: ДМТ, 2019. -208 с.
15. Собирзода Н.М. Таҷрибаи рушди хоҷагии қишлоқ дар асоси шарикии давлат ва бахши хусусӣ / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2020. -№2. -С.44-50.
16. Собирзода Н.М. Шаклҳо ва усулҳои дастгирии давлатии молиявии соҳаи кишоварзӣ / Собирзода Н.М., Қодирзода Д.Б. // Журнали «Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз». -Душанбе, 2020. -№1(69). -С.11-20.

САМТҲОИ АСОСИИ ТАҲИЯИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ БАХШИ КИШОВАРЗИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур самтҳои асосии рушди фаъолияти инноватсионӣ дар комплекси агросаноатӣ баррасӣ гардида, таъкид карда шудааст, ки дилхоҳ маҳсулоти зермаҷмуӣ танҳо бо дастгирии давлат имконпазир аст. Бинобар ин, бояд барои ҳама субъектҳои бозори инноватсия барои рушд, тарғиб ва татбиқи онҳо дар истеҳсолот шароит фароҳам оварда шавад. Яке аз тадбирҳои афзалиятнок пешниҳоди ташаккули низоми мутамаркази дастгирии инноватсионӣ дар дохили мамлакат, дастгирии машваратӣ ва иттилоотӣ-таҳлилӣ, маркетингӣ, патентӣ-литсензионии рушди инноватсионии бахши кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Татбиқи афзалиятҳои инноватсионии ҷумҳурӣ муттаҳидсозии саъю кӯшиши соҳибкорон, мақомоти давлатӣ, худидоракунии маҳаллӣ, илм ва таҳсилоти олиро барои пешбурди маҳсулоти илмӣ, техникӣ ва инноватсионӣ ба истеъмолкунандаро дар назар дорад. Аз таҳлили баррасигардида чунин хулосабарорӣ мешавад, ки дар соҳаи кишоварзии Тоҷикистон барои рушди самаранок ва инноватсионии соҳаҳои алоҳида имкониятҳои васеъ мавҷуданд. Ҳамаи ин бо фарогирии 30-35% истеҳсолкунандагони фаъоли кишоварзӣ, ки дастовардҳои илму техника ва коркарди самтҳои инноватсионии рушди истеҳсолот амалӣ карда мешавад, имконпазир аст. Барои минбаъд суръат бахшидан ба азхудкунии инноватсия, таъсиси бозори махсуси инноватсияҳо тавсия дода мешавад, ки бояд маҳсулоти илмӣ ва техникиро барои пешрафти ҳам бозори дохилӣ ва ҳам хориҷӣ, инчунин, ҳавасмандгардонии ҳукумат барои соҳибкории венчурӣ бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ ба фаъолияти инноватсионӣтарғиб кунанд.

Калидвожаҳо: хоҷагии қишлоқ, фаъолияти инноватсионӣ, дастгирии давлатӣ, инноватсия, маркетинг, маҳсулоти илмӣ, техникӣ ва инноватсионӣ, сармоягузорӣ, неруи зеҳнӣ, сиёсати давлатии инноватсионӣ, стратегияи рушди инноватсионӣ.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗРАБОТКИ СТРАТЕГИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ТАДЖИКИСТАНА

В статье рассмотрены основные направления развития инновационной деятельности в агропромышленном секторе и отмечается, что производство любого подотраслевого продукта возможно при непосредственной государственной поддержке. Поэтому для всех субъектов инновационного рынка для развития, агитации и реализации их продуктов в производство необходимо создавать условия. Одним из приоритетных мероприятий являются предложения по совершенствованию централизованной системы инновационной поддержки внутри страны, а также консультативная, информационно-аналитическая, маркетинговая и патентно-лицензионная поддержка сельского хозяйства. При этом инновационным приоритетом республики является объединение усилий предпринимателей, государственных органов, местного самоуправления, науки и высшего образования для предложения научных, технических и инновационных продуктов потребителям. В результате анализа делается вывод о том, что в аграрном секторе Таджикистана имеются большие возможности для эффективного и инновационного развития отдельных отраслей. Все это возможно при охвате 30-35% активных сельскохозяйственных товаропроизводителей, что осуществляется за счет достижений науки и техники и развития инновационных направлений развития производства. Для дальнейшего ускорения развития инноваций рекомендуется создание специального рынка инноваций, который должен продвигать научно-техническую продукцию для продвижения, как на внутреннем, так и на внешнем рынках, а также государственное стимулирование венчурного предпринимательства с целью привлечения иностранных инвестиций.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновационная деятельность, государственная поддержка, инновация, маркетинг, научная, техническая и инновационная продукция, финансирование, интеллектуальная собственность, государственная инновационная политика, стратегия инновационного развития.

MAIN DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE STRATEGY FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN TAJIKISTAN

The article considers the main directions of development of innovative activity in the agro-industrial sector and notes that the production of any sub-sectoral product is possible with direct state support. Therefore, for all subjects of the innovation market for the development, promotion and implementation of their products in production, it is necessary to

create conditions. One of the priority activities is proposals for improving the centralized system of innovation support within the country, as well as advisory, information-analytical, marketing, patent and licensing support for agriculture. At the same time, the innovative priority of the republic is to unite the efforts of entrepreneurs, government bodies, local government, science and higher education to offer scientific, technical and innovative products to consumers. As a result of the analysis, it is concluded that in the agricultural sector of Tajikistan there are great opportunities for the effective and innovative development of certain industries. All this is possible with coverage of 30-35% of active agricultural producers, which is carried out due to the achievements of science and technology and the development of innovative directions for the development of production. To further accelerate the development of innovation, it is recommended to create a special innovation market, which should promote scientific and technical products for promotion, both in the domestic and foreign markets, as well as state stimulation of venture capital in order to attract foreign investment.

Keywords: agriculture, innovation activity, state support, innovation, marketing, scientific, technical and innovative products, financing, intellectual property, state innovation policy, innovation development strategy.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Собирзода Нуралӣ Миралӣ*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ ва таҳлил. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 902-44-80-80**

Қодирзода Диловар Баҳридин **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 902-01-18-81.** E-mail: **dilovark@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Собирзода Нурали Мирали*** **-** Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учета и анализа. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 902-44-80-80**

Кодирзода Диловар Бахридин **-** Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 903-38-81-81**. E-mail: **dilovark@mail.ru**

Information about the authors: ***Sobirzoda Nurali Mirali*** **-** Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting and Analysis. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone**: (+992) 902-44-80-80**

Kodirzoda Dilovar Bakhridin **-** Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Theory. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **(+992) 903-38-81-81.** E-mail: **dilovark@mail.ru**

УДК:338.246(575.3)

ТАҚОЗО БА ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТИББӢ ВА РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАЪМИНОТИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Мирбобоев Р.М., Саидова Ҳ.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар тули солҳои истиқлолияти давлатӣ соҳаи тандурустӣ дар мадди назари Ҳукумат қарор гирифта, дар Паёми ҳамасолаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ оид ба рушди соҳаи иҷтимоӣ, аз ҷумла соҳаи тандурустӣ, беҳтарсозии солимии аҳолӣ ва дар ин замина баланд бардоштани некуаҳволии мардум вазифаҳои мушаххас гузошта мешавад. Дар соҳаи тандурустӣ амалигардонии барномаҳои давлатӣ, аз ҷумла «Барномаи ташаккули тарзи ҳаёти солим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020», «Барномаи миллии пешгирӣ, ташхис ва табобати саратон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2015», «Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020», «Барномаи тайёр намудани кадрҳои тиббӣ барои солҳои 2010-2020», «Консепсияи ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва як қатор дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки дар асоси онҳо бо истифода аз роҳу равишҳои гуногун то сатҳи муайян рушди соҳаи тандурустӣ ва дастрасии хизматрасониҳои тиббӣ ба аҳолӣ таъмин карда шуд.

Амалигардонии стратегия, консепсия ва барномаҳои давлатии қабулгардида заминаи имкониятҳои навро барои рушди соҳаи тандурустӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳои кишвар бавуҷуд овард. Гузариш ба низоми маблағгузории нав дар асоси татбиқи барномаҳо оғоз гардид, ки зарурияти ҷустуҷӯи роҳу воситаҳои истифодаи оқилонаи маблағҳои пешбинишуда ва пешниҳоди ҳаҷми зарурии хизмтарасониҳои тиббиро вобаста ба тақозои ҷомеа ба миён гузошта, таъмини фаъолияти низоми тандурустиро барои мутобиқ намудан ба талаботи иқтисодиёти бозорӣ роҳандозӣ гардонид.

Дар ҷумҳурӣ «Барномаи кафолатҳои давлатӣ оид ба таъмини аҳолӣ бо кумаки тиббию санитарӣ дар ноҳияҳои таҷрибавии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2019» амалӣ гардонида шуда, таҷрибаи дар татбиқи он андухта давра ба давра тамоми кишварро фаро гирифта истодааст. Новобаста аз бунёди беморхонаву марказҳои саломатӣ ва дигар иншооти соҳаи тандурустӣ ҳоло низ камбудиҳо дар ин соҳа, аз ҷумла дар масъалаи расонидани кумаки аввалияи тиббии аз ҳисоби буҷет маблағгузоришаванда ба мушоҳида мерасад.

Бояд қайд кард, ки дар ин барнома ҳаҷм, шакл ва шартҳои ба аҳолӣ расонидани кумаки санитарӣ-тиббии ройгон ва дар асоси имтиёз муайян карда шудааст, ки аз инҳо иборат аст:

- кумаки таъҷилии тиббӣ;
- кумаки аввалияи тиббӣ-санитарӣ;
- кумаки махсусгардонидашудаи тиббӣ дар шароити амбулаторӣ (бунгоҳӣ);
- бо доруворӣ ва ваксинаҳо таъмин намудан дар сатҳи амбулаторӣ;
- имуннопрофилактика;
- кумаки тиббӣ дар статсионар;
- кумаки дандонпизишкӣ;
- чорабиниҳои зиддиэпидемологӣ ва санитарию гигиенӣ.

Дар асоси ин барнома шаклу ҳаҷм ва механизми танзими тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ вобаста ба шароити расонидани он низ муқаррар гардидааст.

Мутобиқи барномаи кафолати давлатӣ ёрии таъҷилӣ ва таъминоти доруворӣ ба ҳамаи гурӯҳҳои аҳолӣ дар ҳолати ба ҳаёт хатар эҷод намудани беморӣ, ногаҳон беморшавии хислати таъҷилидошта, ҳолатҳои нохуш, захмбардорӣ ва заҳролудшавӣ то ба ҳолати муътадил омадани бемор ройгон таъмин карда мешавад. Аммо, қайд кардан зарур аст, ки на ҳама вақт ин талаботи барнома дар амал риоя мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир тақозо ба хизматрасониҳои тиббии статсионарӣ аз арзаи он дар сатҳи кумакҳои аввалияи тиббӣ зиёд аст. Дар сатҳи кумакҳои аввалияи тиббӣ пардохт аз рӯйи меъёри сарикасӣ анҷом дода мешавад. Чунин хулоса намудан мумкин аст, ки новобаста аз сифати хизматрасонии тиббӣ, тибби аввалия

дар ҳама ҳолат фонди пулиро соҳиб мегардад, ки дар аввали сол вобаста ба шумораи аҳолии хизматрасонидашаванда ҳисоб карда шуда, аз ҳисоби буҷет маблағгузорӣ карада мешавад. Баландбардории нақшавии музди кори кормандони тиббӣ низ наметавонад ба афзоиши тақозо ба хизматрасониҳои тиббии аввалия таъсир расонад. Барои он ки тақозо ба хизматрасониҳои тиббии аввалия, пеш аз ҳама, арзаи он бояд афзоиш дода шавад, ки ҳавасмандии аҳолиро барои ин навъи хизматрасониҳо афзун намояд ва чун натиҷа тақозои онҳоро ба истифодаи чунин хизматрасонӣ зиёд карда, ба хизматрасониҳои статсионарӣ кам намояд.

Камшавии тақозо ба хизматрасониҳои статсионарӣ байни кӯдакони синни то 16-сола ва аҳолии қобили меҳнат тавассути профилактикаи беморӣ ва саривақт расонидани кумаки тиббӣ, махсусан, ба бемориҳое, ки бистарисозии онҳо дар асоси табобати хуб ва сари вақтӣ дар сатҳи амбулаторӣ бартараф карда мешавад, имконпазир мегардад.

Агар ҳолатеро ба инобат гирем, ки дар таркиби хароҷоти хонаводаҳо афзоиши хароҷоти хариди доруворӣ барои табобати амбулаторӣ аз 30 то 40%-ро ташкил диҳад, тахмин намудан мумкин аст, ки афзун намудани кумаки доруворӣ бо шартҳои ба аҳолӣ ва соҳаи тандурустӣ мувофиқ метавонанд ба афзоиши арзаи хизматрасониҳои аввалияи тиббӣ, афзоиши тақозои аҳолӣ ба онҳо ва дар ниҳоят ба кам шудани тақозо ба хизматрасониҳои статсионарҳо оварда расонад. Дар ин асос, пешниҳод намудан мумкин аст, ки зиёд шудани кумакҳо ҷиҳати дастрасӣ ба доруворий ройгон ё имтиёзнок дар сатҳи амбулаторӣ дар ҳолати беморӣ, табобати дурусти онҳо метавонад ба кам шудани тақозо ба хизматрасониҳои статсионарӣ оварда расонад.

Дар асоси таҳлили вазъи муосири хизматрасониҳои тибби аввалия тарафҳои мусбат ва манфии онро муайян намудан мумкин аст, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст (ниг.ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Тарафҳои мусбат ва манфии хизматрасониҳои тиббии аввалия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 1. Pros and cons of primary health care in the Republic of Tajikistan

Тарафҳои мусбат	Тарафҳои манфӣ
- афзоиши тақозои танзим-шаванда ба хизматрасониҳои тиббии аввалия ҳамчун натиҷаи кам шудани тақозо ба хизматрасониҳои статсионарҳо; - табобати дуруст ва муосир дар сатҳи амбулаторияҳо; - танзимнамоии тақозо ба маводи доруворий сифатнок, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст; - самаранок истифода намудани дорувориҳои зиддибактериявӣ; - нисбатан самаранок идора намудани табобати бемориҳо дар сатҳи тиббии аввалия.	- зиёдшавии сарбории табибон, махсусан аз ҳисоби навиштани дорухатҳо; - набудани ҳавасмандӣ барои баланд бардоштани сифати корий ҳайати кормандони тибби аввалия; - нарасидани табибони тиббӣ- санитарии аввалия, махсусан дар деҳоти кишвар; - суст инкишоф ёфтани шабакаи дорухонаҳо дар деҳот (дар аксари минтақаҳо вуҷуд надоранд).

Манбаъ: аз тарафи муаллифон таҳия гардидааст.

Аз ҷадвали мазкур мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар баробари бартариҳо, камбудиҳои соҳаи хизмтрасониҳои тиббӣ-санитарӣ ва тибби аввалия низ мавҷуд мебошад. Масалан, наздик 75%-и аҳолии ҷумҳурӣ дар деҳот зиндагӣ менамоянд ва таъмин намудани аҳолӣ бо хизматрасониҳои тиббии аввалия ва ташкил намудани дорухонаҳо дар деҳот яке аз масъалаҳои муҳим мебошад. Чунин хулоса намудан мумкин аст, ки зиёд намудани таъминоти имтиёзноки доруворӣ, яъне афзуншавии тақозо ба хизматрасониҳои тиббии аввалия, батартибдарории тақозо ба маводи доруворӣ, кам гардидани хароҷоти оилаҳо барои хариди доруворӣ таъсир расонида, барои кам намудани монеаҳо дар самти гирифтани табобати саривақтӣ ва дуруст ва кумаки доруворӣ дар сатҳи амбулаторӣ мусоидат менамояд ва мутаносибан самаранокии захираҳои гузоштаро афзун мегардонанд.

Баланд бардоштани музди кори кормандони тибби аввалия ва ҷорӣ намудани механизми ҳавасмандгардонӣ ба беҳтарсозии хизматрасониҳои тибби аввалия низ

метавонад барои диққатҷалбкунанда гардидани тибби аввалия мусоидат намояд. Таҳлили самтҳои мусбат ва манфии тибби аввалия дар ҷадвали 1 ҳолати дар боло зикргардидаро асоснок менамояд. Инчунин, таъмин будан ба кадрҳои зарурӣ дар сатҳи тибби аввалия низ тасдиққунандаи фикри дар боло дарҷгардида мебошад. Таҳлилҳои гузаронидашуда ифодагари он аст, ки то ба имрӯз дар ҷумҳурӣ таъминот бо кадрҳо дар сатҳи тибби аввалия беҳбуди металабад. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2017 бо кадрҳои тибби аввалия таъмин будани аҳолӣ, ҳамагӣ 21 нафар ба 10 000 нафар аҳолиро ташкил дод, ки нисбат ба қисми зиёди давлатҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ ин нишондиҳанда ду маротиба камтар мебошад (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Шумораи табибони оилавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 10000 нафар аҳолӣ
Table 2. Number of family doctors in the Republic of Tajikistan per 10,000 population

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ҳамагӣ дар ҷумҳурӣ	20,3	20,4	20,8	20,8	20,6	21,0	20,9	20,7
ВМКБ	23,1	22,9	22,3	21,9	21,9	22,0	22,0	21,4
в.Хатлон	10,6	10,8	11,3	11,2	11,3	11,5	11,6	11,5
в.Суғд	20,0	19,5	19,3	19,0	18,9	19,3	19,3	19,5
ш.Душанбе	75,6	77,1	79,7	81,6	80,6	82,5	83,3	82,1
НТҶ	12,4	12,6	13,0	13,0	12,9	12,9	12,3	11,8

Манбаъ: Омори солона. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2020. -С.158.

Аз таҳлили ҷадвали мазкур мушоҳида намудан мумкин аст, ки шумораи духтурони ҳамаи ихтисосҳо ба 10000 нафар аҳолӣ дар соли 2019 ба 20,7 нафар расидааст. Дар шаҳри Душанбе гарчанде қисми зиёди беморхонаҳо дар он ҷо қарор доранд, норасоии духтурон мушоҳида карда мешавад. Агар дар соли 2012 ин нишондод дар шаҳри Душанбе ба 10000 нафар аҳолӣ 75,6 нафар рост меомад, дар соли 2019 бошад, ба 82,1 нафар расидааст, ки аз нишондоди умумиҷумҳуриявӣ чор маротиба зиёд аст. Ҳамин нишондиҳанда дар соли 2019 дар НТҶ - 11,8, вилояти Суғд - 19,5, вилояти Хатлон – 11,5 ва ВМКБ – 21,4 нафарро ташкил медиҳад, ки нисбат ба шаҳри Душанбе нишондоди паст ба ҳисоб меравад. Дар Тоҷикистон таъминоти аҳолӣ бо табибони оилавӣ ба 10000 нафар аҳолӣ нисбати соли 2012 дар соли 2019 1,9% афзоиш ёфтааст. Новобаста ба афзоиш ёфтани шумораи табибони оилавӣ ҳанӯз ҳам дар деҳоти Тоҷикистон ин масъала ҳалли худро наёфтааст. Мушкилоти асосии хизматрасониҳои тиббӣ дар деҳот бевосита набудан ё дур будани марказҳои тиббӣ, амбулаторияҳо аз маҳалҳои аҳолинишин ва норасоии кадрҳои соҳаи тандурустӣ мебошад. Аз сабаби паст будани музди кор ва набудани шароити корӣ дар муассисаҳои тиббии деҳот табибон хоҳиши кор кардан дар чунин муассисаҳоро надоранд ва пайваста кӯшиш менамоянд, ки ба хориҷи кишвар ҳиҷрат кунанд ва ё ба муассисаҳои тандурустии маркази ноҳия, вилоят ё шаҳрҳо рафта фаъолият намоянд. Бинобар ин, тавре дар боло қайд кардем, яке аз роҳҳои асосии афзун намудани тақозо ба хизматрасониҳои амбулатории тиббӣ - ин баланд бардоштани музди кори кормандони тибби аввалия, махсусан, кормандони амбулаторӣ мебошад.

Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ масъалаи муайяннамоӣ ва баҳисобгирии тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Дар иртибот бо ин дар адабиёти муосири илмӣ равишҳои гуногун барои ҳисоб кардани тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ пешниҳод карда шудааст. Масалан, Н.Г. Малахов (1998 с.) барои ҳисоби тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ формулаи зеринро пешниҳод намудааст [1,с.160]:

$$\mathbf{C=N \times П}$$

Дар ин ҷо: С – тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ; N – шумораи беморони муроҷиатнамуда; П – коэффитсиенти миёнаи муроҷиат барои хизматрасониҳои тиббӣ.

Тибқи формулаи дар боло овардашуда ҳисоби дурусти тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ ҳангоми муроҷиат намудани беморон ба муассисаҳои тандурустӣ дар фосилаи муайяни вақт (масалан барои як сол) имконпазир мебошад.

Гарчанде муассисаҳои тандурустӣ ба шумораи муроҷиаткунандагон (N), таъсир расонида наметавонанд, аммо коэффитсиенти миёнаи истифодаи хизматрасониҳои тиббиро ба воситаи ворид кардани тағйирот дар нархи хизматрасонӣ ва рекламаю тезонидани хизматрасониҳои тиббӣ тағйир додан мумкин аст.

Ҳангоми банақшагирии ҳаҷми хизматрасониҳои тиббӣ на танҳо сабабҳои тағйирёбии тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ, балки ҳаҷми онҳо диққатҷалбкунанда мебошад. Ҳаҷми тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ ҳангоми баланд бардоштани (паст намудани нарх) метавонад тағйир ёбад. Аз ин рӯ, барои муассисаи тиббӣ муайян намудани он зарур аст, ки то кадом андоза тағйирёбии нарх ба хизматрасониҳои тиббӣ ё даромади беморон таъсир мерасонад. Барои ин нишондиҳандаи чандирии тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ истифода мегардад, ки таносуби тағйирёбии ҳаҷми тақозоро ҳангоми 1% тағйир ёфтани нархи хизматрасониҳои тиббӣ нишон медиҳад.

Як қатор вариантҳои чандирии нархии тақозо мавҷуд аст, ки мо аз он се навъи асосиашро барои таҳқиқи масъала ҷудо менамоем (ниг.ба расми 1).

Расми 1. Чандирии тақозо
Figure 1. Flexibility of demand

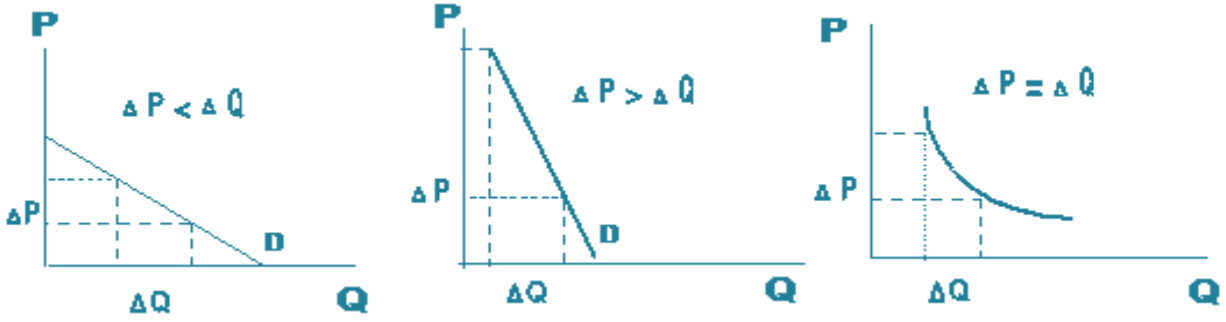

а) б) в)

а) чандир, б) ғайричандир, в) чандирии воҳидӣ

1. Тақозо чандир аст (Ed>1), агар нисбатан тағйирёбии нарх P ба тағйирёбии назарраси ҳаҷми фурӯш таъсир расонад Q (расми 1.а). Масалан, агар пастшавии нархи хизматрасонии тиббӣ ба андозаи 2% ба афзоиши тақозо то 4% оварда расонад, пас тақозо чандир аст. Паст шудани нарх гарчанде дар маҷмуъ ба кам гардидани даромади умумӣ оварда расонад ҳам, афзоиши фурӯш на танҳо зарарро аз ҳисоби пастшавии нарх, балки даромаднокиро низ афзун мегардонад. Ҳамин тавр, тағйирёбии нарх тағйирёбии фурӯшро ба самти муқобил равона месозад.

2. Тақозо ғайричандир аст (Ed P1Q1, дар ҷое P1 – нарх то қиматшавӣ, P2 – нарх баъди қиматшавӣ, Q1 – тақозо то қиматшавӣ, Q2 – тақозо баъди қиматшавӣ. Аммо, агар дар минтақа боз ягон маркази тиббӣ, маҳсхона кушода шавад, тақозои ғайричандир қобили қабул нест. Зеро афзоиши арзаи хизматрасониҳои тиббӣ ба якбора паст гардидани нархи бозорӣ ва даромаднокӣ оварда мерасонад. Мисоли тақозои ғайричандир тақозои беморони диабети қанд ба инсулин ва дигар доруворихои ҳаётан зарур шуда метавонанд. Тамоми инсулинҳои сифати хубдошта дар хориҷа истеҳсол карда мешаванд ва вобаста ба тағйирёбии қурби асъор ва таваррум нархи онҳо афзоиш ёфта истодааст. Аммо, тақозо ба ин доруворӣ бетағйир мемонад, зеро бе ин доруворӣ ҳаёти ин беморон зери хавф қарор мегирад.

3. Чандирии воҳидии тақозо (Ed=1) дар ҳолате мешавад, ки тағйирёбии фоизии нарх бо тағйирёбии ҳаҷми фурӯш баробар аст (расми. 1.(в)).

Аҳамияти амалии назарияи тақозо дар бештари ҳолатҳо дар соҳаи тандурустӣ низ истифодашаванда аст. Дар солҳои охир дар тамоми дунё тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ афзоиш ёфта истодааст, ки зери таъсири нишондодҳои поён мебошад:

1. Ҳаҷми хизматрасониҳои истифодашавандаи тиббӣ аз дараҷаи нархашон кам вобастагӣ доранд. Чунин ҳисобида мешавад, ки тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ мутаносибан ғайричандир аст (EdP≈0,2). Афзоиши 10%-и нарх ҳамагӣ ба 2% паст гардидани тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ оварда мерасонад. Чунин ғайриэҳсосии харочот ба тандурустӣ оид ба нарх ба ҳолатҳои зер алоқаманд аст:

а) одамон чунин меҳисобанд, ки истифодаи хизматрасониҳои тандурустӣ ин зарурат аст ва тақрибан ивазкунандаи самараноки хизматрасониҳои тиббӣ мавҷуд нест;

б) хизматрасониҳои тиббӣ дар як қатор ҳолатҳо ҳангоми рух додани ҳодисаҳои нохуш расонида мешавад, ки дар ин вақт нарх ба инобат гирифта намешавад;

в) қисми зиёди аҳолӣ кӯшиш менамоянд, ки бо табибон робитаи дарозмуддат дошта бошанд ва кам дар ками онҳо ҳангоми афзоиши нарх ба ҷустуҷӯйи табиби нав мешаванд;

г) дар давлатҳои хориҷӣ қисми зиёди истифодабарандагони хизматрасониҳои тиббӣ суғуртаи тиббӣ доранд ва онҳо ба нархи хизматрасонӣ он қадар аҳамият намедиҳанд.

2. Афзоиши даромади миллӣ ба афзоиши тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ оварда мерасонад. Хизматрасониҳои тиббӣ барои ҳамаи гурӯҳи аҳолӣ зарур аст ва ҳамчун моли доимо ба он эҳтиёҷдошта коэффитсиенти чандирии он вобаста ба даромад (EdR) барои аҳолӣ ба 1% баробар аст.

3. Пиршавии аҳолӣ, ки ба афзоиши тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ оварда мерасонад, зеро пиронсолон зиёдтар бемор мешаванд ва аз маводи дорувории бештар истифода мебаранд.

4. Тарзи ҳаёти носолим. Зиёд истифода намудани нӯшокиҳои спиртӣ, тамокукашӣ ба саломатии инсон таъсири бад мерасонад ва яке аз омили асосии афзоиши тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ мегардад.

Дар ин иртибот, зарурияти гурӯҳбандии тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ ба миён меояд. Вобаста ба соҳаи тандурустӣ В.Ф. Шарапов [2,с.118] гурӯҳбандии зерини тақозоро ба хизматрасониҳои тиббӣ пешниҳод менамояд:

- тақозои нақшавӣ - ин тақозо ба хизматрасониҳои тиббии ҳудуди маъмурӣ мебошад, ки дар асоси нишондиҳандаи беморшавии умумӣ ва нишондоди ин ё он намуди хизматрасонии тиббӣ дар гурӯҳи муайяни аҳолӣ ҳисоб карда мешавад;
- тақозои воқеӣ - ин миқдор ва сифати хизматрасониҳои тиббии дар воқеъ талаботи зиёддошта аз ҷониби заруратдоштагон ва истифодабарандагони хизматрасониҳои тиббӣ вобаста ба вазъияти баамаломадаи беморӣ дар марҳилаи мушаххаси вақт мебошад.

Фарқияти байни тақозои нақшавӣ ва воқеӣ аз рӯйи ҳар гуна хизматрасониҳои тиббӣ нишондиҳандаи тақозои камталаботро нишон медиҳад, ки сатҳи рушди иқтисодии соҳаи тандурустиро дар минтақа ифода намуда, муносибати худи аҳолии ҳудуди маъмуриро ба саломатиашон нишон медиҳад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ сатҳу сифати хизматрасониҳои тиббӣ ва қонеъ гардонидани тақозои аҳолӣ ба онҳо аз мавҷудияти захираҳои молию пулӣ вобаста мебошад. Аз ин рӯ, дар ҳолати маҳдудияти захираҳо масъалаи истифодаи оқилона ва самараноки захираҳо аҳамияти махсус касб мекунад. Дар кишвари мо, ки то андозае маҳдудияти захираҳо ҷой дорад, истифодабарии ғайриоқилонаи захираҳо барои ин ё он хизматрасониҳои тиббӣ ба он оварда мерасонад, ки барои иҷрои хизматрасониҳои дигари тиббӣ маблағ камтар мемонад, ё тамоман дастнорас мегардад.

Мувофиқи ақидаи Шарипова Б.Б. маҳдудияти захираҳо тақозо менамояд, ки ҳамеша аз интихоби алтернативии ташкил ва пешниҳоди хизматрасониҳои тиббӣ ва қабули қарор барои рушди ояндаи низоми тандурустӣ бояд амал намуд [3,с.118]. Унсурҳои асосии таҳлил ва қабули қарорҳоро, ба ақидаи мо, дар шакли схемаи дар расми 2 овардашуда пешниҳод намудан мумкин аст, ки аз чунин марҳилаҳо иборат мебошад:

1. Муайян намудани мақсад. Мақсад аз он иборат аст, ки дар натиҷаи қабули қарор чӣ ба даст оварда мешавад.
2. Муайян намудани алтернативаи расидан ба ҳадаф.
3. Муайян намудани оқибати амалисозии алтернатива.
4. Муайян намудани меъёрҳо барои тақсимоти интихоби алтернативӣ аз рӯйи нишондиҳандаи дастоварди мақсад. Меъёрҳо барои алоқаманд намудани мақсад, интихоби алтернативӣ ва оқибатҳо хизмат менамоянд.
5. Коркарди модел (амсила). Асоси таҳлили қабули қарор ташкил намудани раванде мебошад, ки барои пешгӯйӣ намудан, ё ҳадди ақал нишон додани оқибати истифодаи алтернатива мусоидат намояд.

Агар самтҳои фаъолият дуруст муайян карда шуда бошад, пас модел бояд муайян созад, ки оқибатҳои истифодабарӣ чӣ гуна мешавад ва то чӣ андоза мақсади гузошташуда амалӣ мегардад. Расидан ба мақсад метавонад ба гузоштани мақсадҳои нав мусоидат намояд. Ҳамзамон, арзёбии иқтисодии самаранокии хизматрасониҳои тиббӣ тавассути муқоиса намудани харочот бо натиҷаҳо амалӣ мегардад.

Расми. 2. Схемаи интихоби варианти самараноки хизматрасониҳои тиббӣ
Official. 2. The scheme of selection of the most effective option of medical services

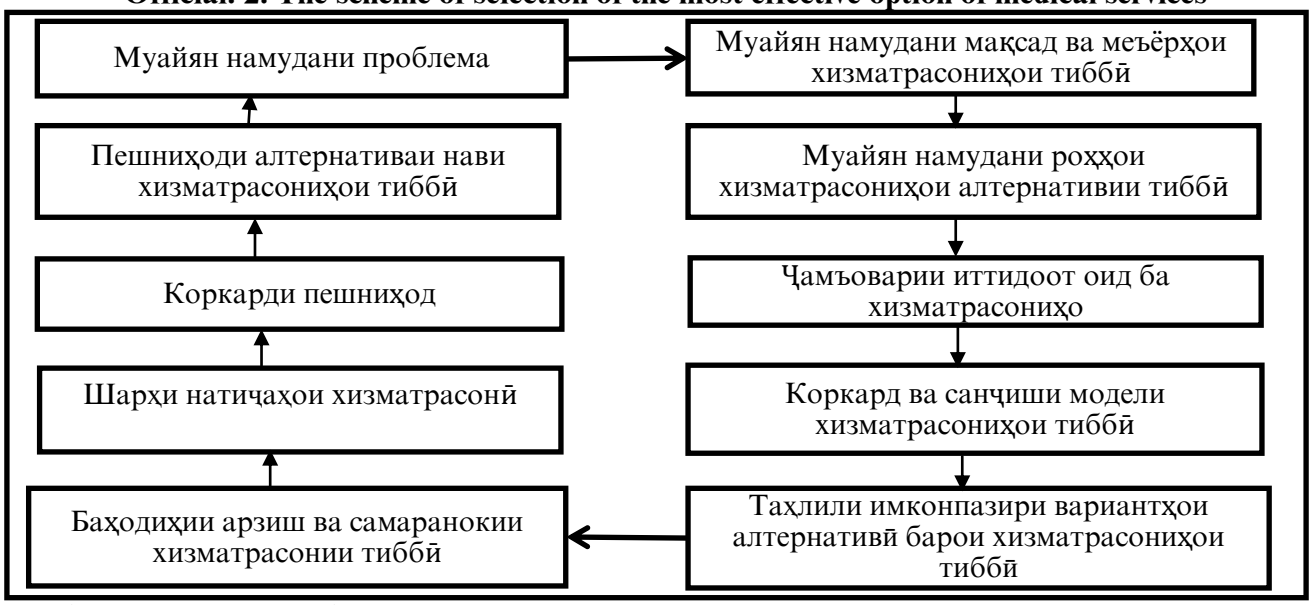

Манбаъ: коркарди муаллифон

Дар баъзе мавридҳо барномаҳои ҷудогона бо роҳи муттаҳидсозии хароҷоти истеҳсолӣ ва натиҷаи бадастомада таҳлил карда мешавад. Ин шакли таҳлилро шартан ҳамчун таҳлили қисмӣ баррасӣ намудан мумкин аст, ки барои муайян кардани самаранокии барномаҳои ивазшаванда истифода карда мешаванд. Агар мақсади арзёбии иқтисодӣ тақсимоти барнома бошад, дар ин мавриди усули пурраи арзёбии иқтисодӣ истифода карда мешавад.

Аз коркарди схемаи мазкур мушоҳида намудан, мумкин аст, ки барои интихоби варианти самараноки хизматрасонии тиббӣ, пеш аз ҳама, бояд проблема муайян ва асоснок карда шавад. Баъдан мақсад ва меъёрҳои хизматрасонии тиббӣ муайян карда шуда, самти фаъолият вобаста ба мақсади гузошта пешбинӣ карда мешавад. Дар ин асос, роҳҳои алтернативии хизматрасониҳои тиббӣ тавассути ҷамъоварии иттилооти зарурӣ муайян карда шуда, модели хизматрасонии тиббӣ коркард ва аз санҷиш гузаронида мешавад.

Таҳлили имконпазири вариантҳои алтернативӣ барои хизматрасониҳои тиббӣ гузаронида шуда, то чӣ андоза истифодашавандагии вариантҳои пешниҳодгардида муайян карда мешавад. Арзёбии арзиш ва самаранокии хизматрасониҳои тиббӣ вобаста ба фоиданокӣ (судмандӣ)-и он гузаронида мешавад. Ҳамин тариқ, ин схема метавонад барои интихоби самараноки хизматрасонии тиббӣ дар коркарди модели муносиби хизматрасониҳои иҷтимоӣ истифода карда шавад.

Дар ҷумҳурӣ барои дастрасии аҳолӣ ба хизматрасониҳои тиббӣ “Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020” қабул гардидааст, ки дар доираи он меъёри самарабахши иҷтимоӣ ва ченаки аз нигоҳи иҷтимоӣ асоснок будани тандурустӣ дар қаламрави кишвар муайян карда шудааст. Мувофиқи он тамоми захираҳои тандурустӣ барои ҳамаи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон баробар дастрас мебошанд [3,с.34]. Аз нигоҳи ҳуқуқӣ баробар дастрас будани хизматрасониҳои тиббӣ кафолати конститутсионӣ, ҳам барои шаҳрвандони Тоҷикистон ва ҳам шаҳрвандони хориҷие, ки барои зисти муваққатӣ дар ҳудуди Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд, мебошад.

Дар Стратегияи мазкур фарогирии ҳудудии хизматрасониҳои тиббӣ низ аз мадди назар дур намондааст. Вобаста ба маҳалли зисти аҳолӣ, яъне нуқтаҳои аҳолинишини хурд, миёна ва калон тибқи ҷадвали штатӣ хизматрасониҳои тиббӣ (тибби оилавӣ, табиби оилавӣ) таъмин карда мешавад. Тибқи Стратегия кафолатҳои кумаки ройгон ва имтиёзнок дар соҳаи тандурустӣ пешбинӣ гардидааст. Аммо, монеаи ҷиддие дар раванди дастрасии баробар ба кумаки ройгон ва имтиёзнок ба миён омадааст. Моҳияти ин монеа аз он иборат аст, ки пардохти ғайрирасмии мустақиме, ки кормандони тиббӣ аз

муроҷиаткунандаҳо ва аъзои оилаи онҳо талаб мекунанд аз ҳаҷми кумаки пешбинишуда бештар мебошад.

Аз ин рӯ, кафолати давлатии ройгон ё қисман пардохтшаванда будани кумаки тиббӣ бояд дар асоси муносибатҳои зерин ба танзим дароварда шавад:

• кумаки ройгон бояд пурра аз буҷети давлатӣ маблағгузорӣ гардад ва бо захираҳои зарурӣ таъмин бошад;

• баробар кардани сарбории молиявӣ вобаста ба гурӯҳҳои даромади баланддоштаи аҳолӣ ва паст кардани сатҳи хизматрасониҳои пулакии тиббӣ ба аҳолии камбизоат. Ба ақидаи мо, бояд зина ба зина барои оилаҳои камбизоат низоми ҳампардохт ҷорӣ гардад;

• дар асоси барномаи кафолати давлатӣ бояд на танҳо дар доираи ноҳияҳои пилотӣ, балки тамоми минтақаҳои Тоҷикистон дастрасӣ ба хизматҳои тиббии ройгон ё имтиёзнок таъмин гардад.

Ҳамин тавр, дар ҷамъбаст хулоса намудан мумкин аст, ки тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ дар шароити муосир на ҳамеша чандир мебошад. Зеро дар ҳолати пайдо шудани тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ (ба садама ва ё бемории вазнин дучор гардидан, ки ба ҳаёти шахс хавф дорад) нархи хизматрасониҳо бемор ё оилаҳои беморонро кам ташвиш медиҳад, яъне дар ин гуна ҳолатҳо нарх он қадар таъсир надорад. Муайян карда шуд, ки яке аз ҳуҷҷатҳои зарурии танзими хизматрасониҳои тиббӣ «Барномаи кафолати давлатӣ» мебошад, ки ҳаҷм, шакл ва тарзи расонидани хизматҳои тиббиро ба аҳолӣ муайян менамояд.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Икромов Ф.Н.

АДАБИЁТ

1. Бурменко, Т.Д. Состояние сферы социально значимых услуг в мире (на примере здравоохранения и образования) [Текст] / Т.Д. Бурменко, Е.Г. Тарханова // Изв. Иркутс. гос. экон. акад. Сер.: Экономика и экономические науки. - 2013. -№5. -С109-115.
2. Джаббаров, А.Дж. Социальная защита населения как фактор общественного развития [Текст] / А.Дж. Джаббаров. –Душанбе: Маориф, 1997. -С.99-105.
3. Здравоохранение в Республике Таджикистан: 25-лет государственной независимости [Текст] //Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2016. -С.6-9.
4. Кадыров, Д.Б. Развитие медицинских услуг в условиях переходной экономики [Текст] / Д.Б. Кадыров. - Душанбе: Ирфон, 2007. -112 с.
5. Малахова Н.Г. Маркетинг медицинских услуг / Н.Г. Малахова. –М., 1998. -160 с.
6. Омори солона. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2018.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018.
8. Салтман Р. Реформы системы здравоохранения в Европе. Анализ современных стратегий / Р. Салтман, Дж. Фигейрас; пер. с англ. –М.: ГЭОТАР Медицина, 2000. -С.65-67.
9. Столяров С.А. Рынок медицинских услуг: Некоторые его характеристики, проблемы и аспекты управления / С.А. Столяров. -3-е изд. испр. и дополн. -Барнаул: Аз Бука,2005. -269 с.
10. Шарипова Б.Б. Экономические основы формирования и развития рынка медицинских услуг в Республике Таджикистан: автореферат кандидатской диссертации / Б.Б. Шарипова. -Душанбе, 2004. -С.18-19.
11. Critical challenges for health care reform in Europe / State of health. Подред. Салтман Р., ФигейрасДж, Сакелларидес К., Open University Press, Buckingham, Philadelphia. - 2000. -С.70.
12. World Development Report. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank Oxford University Press. - 1993. -С.7.

ТАҚОЗО БА ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТИББӢ ВА РОҲҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАЪМИНОТИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур шароити махсуси ташаккул ва қонеъ гардонидани тақозо ба хизматрасониҳо дар соҳаи тандурустӣ ва роҳҳои босифат таъмини намудани онҳо, инчунин, ҷанбаҳои иқтисодӣ ва ташкилӣ-технологии пешниҳоди хизматҳои тиббӣ бо дарназардошти аҳамияти иҷтимоӣ, номуайянӣ дар эҳтиёҷот, самти инфиродӣ доштани онҳо, мураккабӣ барои даркнамоӣ ва хусусиятҳои хосси зуҳуроти натиҷаи хизматрасониҳои тиббӣ мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор дода шудааст. Дар асоси таҳлил шакл ва шартҳои расонидани кумаки санитарӣ-тиббии ройгон ва дар асоси имтиёз муайян карда шуда, пешниҳоди хизматрасониҳои тиббӣ, шакл, ҳаҷм ва механизми танзими тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ вобаста ба шароити расонидани онҳо асоснок карда шудааст. Муаллифон ташакукулёбии тақозоро ба хизматрасониҳои тиббӣ дар сатҳи статсионарҳо ва сатҳи тибби аввалия таҳқиқ намуда, тағйирёбандаҳои мусоидаткунанда ба афзоиши тақозо ба хизматрасониҳои тиббиро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Ҳамзамон, дар мақола хусусиятҳои хосси қонеъ гардонидани тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ дар шароити муосир нишон дода шуда, зарурияти гурӯҳбандии тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ асоснок карда шудааст. Дар иртибот бо ин схемаи интихоби варианти самараноки хизматрасониҳои тиббӣ коркард ва пешниҳод

гардидааст, ки метавонад арзёбии арзиш ва самаранокии хизматрасониҳои тиббиро вобаста ба фоиданокӣ (судмандӣ)-и онҳо имконпазир гардонад ва барои интихоби усули самараноки хизматрасониҳои тиббӣ ва дар маҷмуъ коркарди модели муносиби хизматрасониҳои иҷтимоӣ истифода шавад.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, хизматрасонии тиббӣ, тандурустӣ, нигоҳдории тандурустӣ, тибби аввалия, тақозо, тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ, тақозои чандирӣ, тақозои ғайричандирӣ, хизматрасонии ройгон, кафолати давлатӣ ва ғайра.

СПРОС НА МЕДИЦИНСКИЕ УСЛУГИ И СПОСОБЫ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ИХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье рассматриваются особые условия формирования и удовлетворения спроса на услуги здравоохранения и способы качественного их обеспечения, а также экономические, организационно-технологические аспекты оказания медицинских услуг с учетом социальной значимости, неопределенности спроса, индивидуальной направленности, сложности и специфики проявления результатов услуг медицинской деятельности. На основе анализа определены формы и условия оказания бесплатной медико-санитарной помощи и на льготной основе, а также обоснована форма, объем и механизм регулирования спроса на оказание медицинских услуг. Авторы показывают формирование спроса на медицинские услуги на уровне стационара и первичной медико-санитарной помощи, а также исследуют переменные, способствующие увеличению спроса на услуги здравоохранения. Вместе с тем, в статье освещена специфика удовлетворения спроса на медицинские услуги в современных условиях и обоснована необходимость классификации спроса на услуги здравоохранения. В этой связи разработана и предложена схема выбора эффективного варианта оказания медицинских услуг, который позволит оценивать стоимость и эффективность медицинских услуг с точки зрения их необходимости (полезности) и использовать их для выбора эффективного метода оказания медицинских услуг и в целом в разработке соответствующих моделей социальных услуг.

Ключевые слова: услуги, медицинские услуги, здравоохранение, первичная медицинская помощь, спрос, спрос на медицинские услуги, гибкий спрос, негибкий спрос, бесплатные услуги, государственная гарантия.

DEMAND FOR MEDICAL SERVICES AND WAYS TO IMPROVE THE QUALITY OF THEIR PROVISION IN MODERN CONDITIONS

This article discusses the special conditions for the formation and satisfaction of demand for health services and ways to provide them with high-quality, as well as economic, organizational and technological aspects of the provision of medical services, taking into account the social significance, uncertainty of demand, individual orientation, complexity and specifics of the manifestation of the results of medical services. Based on the analysis, the forms and conditions of providing free medical and sanitary care and on a preferential basis are determined, as well as the form, volume and mechanism of regulating the demand for the provision of medical services are justified. The authors show the formation of demand for medical services at the hospital and primary health care levels, and also investigate the variables that contribute to an increase in demand for health services. At the same time, the article highlights the specifics of meeting the demand for medical services in modern conditions and justifies the need to classify the demand for health services. In this regard, a scheme for choosing an effective option for providing medical services has been developed and proposed, which will allow assessing the cost and effectiveness of medical services from the point of view of their necessity (usefulness) and using them to choose an effective method of providing medical services and, in general, in developing appropriate models of social services.

Keywords: services, medical services, healthcare, primary medical care, demand, demand for medical services, flexible demand, inflexible demand, free services, state guarantee.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Мирбобоев Раҳматуло Мадаюбович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **903-44-70-00**

Саидова Ҳисния Маҳмадулоевна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи умумидошигоҳии назарияи иқтисод. **Суроға**: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **934-53-33-55**

Сведение об авторах: ***Мирбобоев Рахматуло Мадаюбович*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телелефон: **903-44-70-00**

Саидова Хисния Махмадулоевна – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры экономической теории. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телелефон: **934-53-33-55**

Information about the authors: ***Mirboboev Rahmatulo Madayubovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **903-44-70-00**

Saidova Khisnia Makhmaduloevna - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the University-wide Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **934-53-33-55**

УДК 336.71(575.3)

ҲОЛАТИ МУОСИРИ ЗАХИРАҲОИ ҶАЛБШУДА ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАШАККУЛИ ЗАХИРАҲОИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шарифзода Н.Ш., Ғаюров Ғ.Ҳ., Раҳимзода Ш.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар амалия, собит гардидааст, ки фаъолияти субъектони иқтисодӣ, аз ҷумла савдо, саноат, сохтмон ва ғайра бидуни сармояи бонкӣ роҳандозӣ намегардад. Дар ин раванд иштироки ташкилотҳои қарзӣ ҳатмӣ дониста мешавад. Зеро ташкилотҳои қарзӣ дар шароити муосир таъмингари иқтисодиёт бо захираҳои қарзӣ ва сармоя мебошанд. Бинобар ин, бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ баҳри таъмини талаботи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо хизматрасониҳои худ ба захираҳои молиявӣ эҳтиёҷ доранд. Захираҳои молиявии бонкҳо аз ҳисоби сарчашмаҳои гуногун ташкил карда мешаванд.

Вобаста ба ин, қайд кардан ба маврид аст, ки яке аз сарчашмаҳои асосӣ, ин захираҳои худии бонк ба ҳисоб рафта, ҳангоми ташкилшавии бонк аз ҳисоби саҳмгузорон ташкил гардида, барои амалигардонии мақсадҳои гузошташуда истифода мешавад. Гуфтан мумкин аст, ки бонк ба воситаи захираҳои худӣ фаъолияташро оғоз намуда, бо истифода аз он ба ҷомеа хизматрасонӣ менамояд. Яке аз сарчашмаҳои дигари захираҳои бонкӣ ин захираҳои ҷалбшуда ба ҳисоб меравад, ки ба воситаи ҷалби муштриён дониста мешавад. Ҳадафи асосии ҷалби мизоҷон ба бонк ин ба вуҷуд овардани муносибатҳои молиявӣ, таъмини иқтисодиёт бо пул ва баланд бардоштани вазъи иқтисодии мамлакат мебошад. Барои ниол гардидан ба ҳадафҳои гузошташуда бонкҳоро зарур аст, ки тамоми самтҳои вазъи иқтисодию иҷтимоиро омӯзад ва баррасӣ намояд.

Дар шароити имрӯза барои пурра таъмин намудани иқтисодиёти мамлакат бо пул захираҳои бонкӣ қаноаткунанда набуда “чунин гуфтан мумкин аст, ки захираҳои бонки тиҷоратӣ таъсири худро ба бонк, дорандагони амонату пасандозҳо, қарзгирандагону қарздиҳандагон ва ҳатто ба давлат мерасонад” [13,с.149] ва ин яке аз мушкилотҳои асосӣ ба ҳисоб меравад ва дар ин замина низ Шоасалов Н.Қ., қайд менамояд, ки “пасандозҳо яке аз сарчашмаҳои асосии маблағузории дохилӣ ва афзудани эътимоди аҳолӣ ба низоми бонкӣ мебошад, лекин, мутаассифона, низоми бонкии кишвар солҳои охир бо мушкилот ва монеаҳои зиёд дучор гардид, ки, албатта, натиҷаи таъсири омилҳои гуногун мебошад” [15,с.157]. Дар баробари ин, омилҳои зиёди дигаре низ мавҷуданд, ки ба сатҳи афзоиши захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳо таъсир мерасонанд (расми 1).

Расми 1. Омилҳои таъсиррасонанда ба захираҳои ҷалбкардашудаи бонкҳо
Figure 1. Factors influencing the attracted reserves of banks

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Аз маълумотҳои расми 1 ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар маҷмуъ, омилҳои таъсиррасонанда ба захираҳои ҷалбкардашудаи бонкиро ба омилҳои беруна ва дохила ҷудо намудан мумкин аст. Омилҳои мазкур дар навбати худ ба зеркисмҳои дигар низ ҷудо мешаванд. Омилҳои беруна аз бонкҳо вобаста намебошанд, зеро онҳо дар заминаи қарорҳои қабулнамудаи мақомотҳо, сатҳи зиндагии аҳолӣ, қобилияти кории

онҳо, инчунин, аз муносибатҳои дипломатӣ вобастагӣ доранд. Омилҳои дохила бошад, дар заминаи сиёсати низоми бонкдории кишвар, инчунин, аз сиёсати дохилии бонкҳои амалкунанда вобаста мебошад ва он барои бонк идорашаванда ба ҳисоб меравад.

Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, ки омилҳои мазкурро ба назар гирифта, фаъолияти худро идома диҳанд. “Имрӯз барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо аз фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ, сиёсати фискалӣ ва дигар сиёсатҳои доимамалкунандаву муваққатӣ истифода мебаранд ва мавқеи онҳо дар рушди иқтисод, инчунин, беҳбудбахшии захираҳои молиявии соҳаҳои гуногуни аҳамияти иқтисодидошта зиёд мебошанд” [14,с.29].

Маълум аст, ки бонк ҳамчун институти махсуси пулию қарзӣ фаъолият менамояд ва баҳри гирифтани фоида захираҳои худию ҷалбгардидаро гурӯҳбандӣ менамояд. Ҳикматов У.С. ба чунин хулоса омадааст, ки “тибқи анъанае, ки дар амалияи бонкдории ҷаҳонӣ муқаррар шудааст, вобаста ба усули ҷамъкунӣ тамоми захираҳои ҷалбшуда ба пасандозҳо ва маблағҳои ғайрипасандозӣ ҷудо карда мешаванд” [12,с.48]. Инчунин, Хашиева Л.Х. ҳангоми таҳлилҳо собит намудааст, ки “сохтори захираҳои ҷалбкардашудаи бонкҳои тиҷоратӣ аз ҳисобҳо, пасандозҳо, қарзҳои байнибонкӣ ва монандӣ онҳо иборат аст” [11,с.21]. Ҳамзамон, Файзуллоев М.К. сохтори воситаҳои ҷалбкардаи бонкҳоро ба “пулгузориҳо, уҳдадориҳои молиявӣ дар назди мизоҷон, гирифтани қарзҳо аз ҷониби БМТ ва дигар бонкҳои тиҷоратӣ, коғазҳои қиматноки бонк ва дигар ташкилотҳои хурди қарзӣ” гурӯҳбандӣ намудааст [10,с.30].

Бо назардошти гуфтаҳои боло қайд намудан мумкин аст, ки гурӯҳбандии аниқи захираҳои ҷалбнамудаи бонкҳо вуҷуд надорад ва вобаста ба қарорҳои қабулнамудаи саҳмдорон, сохтори таркибии захираҳои ҷалбгардида дар бонк муайян карда мешавад. Инчунин, Омонов А.А. низ қайд менамояд, ки “дар раванди таҳлил собит гардидааст, ки равиши ягонаи гурӯҳбандии захираҳо дар ҳуҷҷатҳо ва адабиёти иқтисодӣ вуҷуд надорад” [8,с.12]. Аз ин лиҳоз, сохтори таркибии захираҳои ҷалбшудаи бонкии нисбатан мукаммалро метавонем мавриди таҳлил қарор диҳем.

Аз ин лиҳоз, дар шароити имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳоро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст (расми 2).

Аз расми 2 дидан мумкин аст, ки сохтори таркибии захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳо аз пасандозҳо, уҳдадориҳои худӣ, ҳисобҳо, қарзҳои байнибонкӣ ва маблағҳои дар суратҳисобҳобуда иборат аст. Ҳар яке аз қисмҳои номбаргардида дорои зерқисмҳо ва нишондиҳандаҳои молиявии худ мебошад.

Дар шароити имрӯза пурра дастрас намудани маълумотҳои мазкур аз имкон берун аст. Зеро, маълумотҳои мазкур ҳамчун сирри бонкӣ ҳисобида шуда, мутобиқи банди 7 моддаи 48 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” “барои ғайриқонунӣ ошкор намудани сирри бонкӣ шахсони гунаҳкор бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд” [6,с.38].

Бояд тазаккур дод, ки захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳо яке аз механизмҳои асосии идоракунии тамоми фаъолияти бонкӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин сабаб, ҳар як бонкро зарур аст, ки бештар ба ташаккули сандуқи захираҳои ҷалбшуда таваҷҷуҳ диҳад. Зеро ҳаҷми васеи захираҳои молиявӣ ба бонкҳо имкон медиҳад, ки талаботҳо ба қарзро қонеъ намуда, бо ин роҳ ба вазъи иқтисодии мамлакат таъсири мусбӣ расонад.

Маҳз дар шароити имрӯза яке аз вазифаҳои муҳимми бонкҳо ин ҷалби маблағҳои озод, муҳайё сохтани шароити мусоид, ҷойгиркунии онҳо, таъмини ҳимояи манфиатҳои мизоҷон, кумак намудан ба пешрафти иҷтимоию иқтисодии кишвар ва иҷрои барномаҳои ба нақшагирифташуда дониста мешавад.

Дар шароити имрӯза яке аз сарчашмаҳои асосии ташаккули захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳо, ин ҷалби пасандозҳо мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки бонкҳо дар баробари ҷалби пасандозҳо ба таҳлил ва гурӯҳбандии онҳо низ машғул мебошанд. Махсусан,
Афғонов Н.А. қайд менамояд, ки “нозукиҳои намуди пасандозҳо аз қонунгузории ҳар як давлат вобаста буда, гуногун ба роҳ монда мешавад. Масалан, намудҳои пасандоз дар давлатҳои исломӣ, аз ҷумла, Арабистони Саудӣ, Ҷумҳурии Исломии Эрон, Ҷумҳурии Исломии Покистон ва ғайра, инчунин, дар мамлакатҳое, ки бонкҳои исломӣ фаъолият менамоянд ва мутобиқи қонунҳои шариат ба танзим дароварда мешаванд, аз шартҳои пасандозҳои дигар кишварҳо фарқияти куллӣ доранд” [1,с.23].

Расми 2. Сохтори захираҳои ҷалбкардашудаи бонкҳо
Figure 2. Structure of attracted banks' reserves

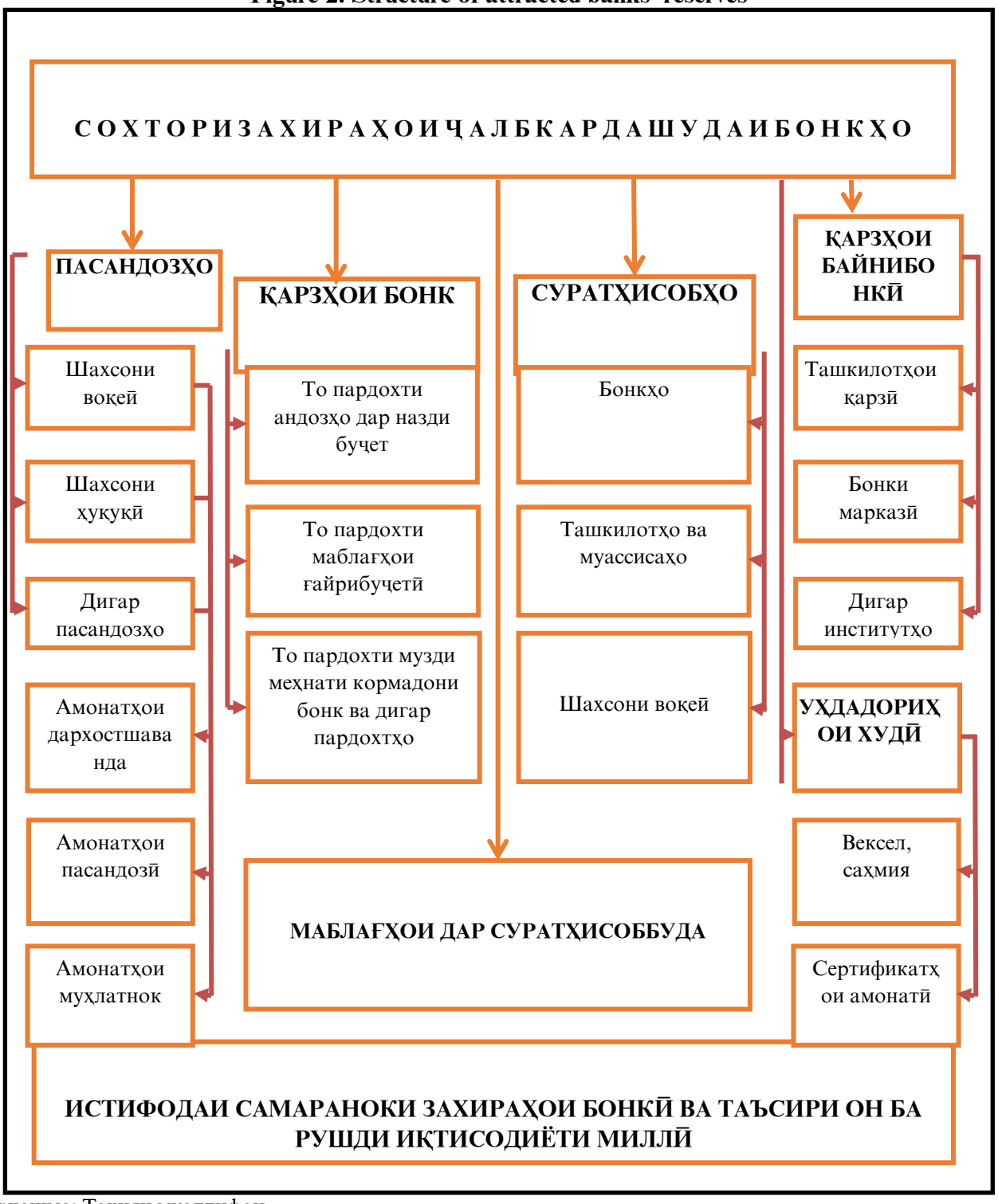

Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Дар шароити иқтисоди бозоргонӣ, пасандозҳои бонкиро вобаста ба хусусиятҳояшон чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст (расми 3).

Аз расми 3 ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки сохтори пасандозҳо гуногун аст ва ҳар як бонк метавонад тибқи сиёсати молиявии худ таҳия намояд.

Дар баробари гурӯҳбанди намудани пасандозҳо, яке аз мушкилотҳои дигар барои ҷалби захираҳои озод ин таъминоти бехатарии онҳо мебошад. Доир ба ин масъала Раҳимова А.В. ва Дембегиев М.С. қайд менамоянд, ки “ҳангоми гузариш ба муносибатҳои бозоргонӣ яке аз шартҳои асосӣ, ки ба ташаккул ва ё коҳиши ҳаҷми пасандозҳои ҷалбгардидаи аҳолӣ таъсир мерасонад, ин таъмини бехатарии иқтисодии пасандозҳо мебошад” [9,с.131]. Қайд намудан ба маврид аст, ки яке аз мушкилотҳои асосӣ дар раванди

ҷалби захираҳои озод, ин таъмини бехатарии онҳо мебошад. Дар ҳолати таъмин набудани бехатарии ҳуқуқӣ ва иқтисодии захираҳои ҷалбшаванда, мизоҷон эътимоди худро ба давлат ва низоми бонкии он аз даст медиҳанд ва ё истифодаи муваққатии захираҳои молиявии худро ба бонкҳо вогузор намесозанд.

Расми 3. Гурӯҳбандии пасандозҳои бонкӣ
Figure 3. Classification of bank deposits

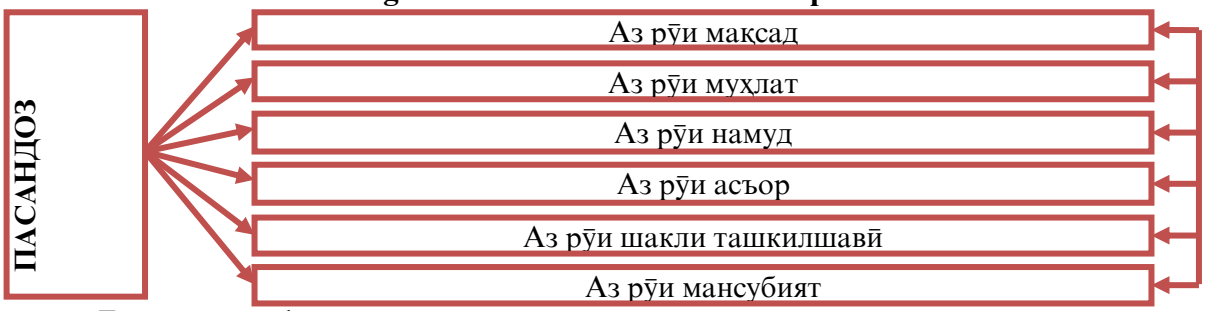

Сарчашма: Таҳияи муаллифон

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза, дар мамлакат таъмини бехатарии захираҳои ҷалбгардида хуб ба роҳ монда шудааст. Махсусан доир ба ин масъала дар банди 2 моддаи 42 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” оварда шудааст, ки “мақсади асосии танзим ва назорати фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ нигоҳдории суботи низоми бонкӣ ва низоми пардохт, ҳимояи манфиатҳои пасандозгузорон ва қарздеҳон мебошад” [4].

Инчунин, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ» муқаррар шудааст, ки “асосҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва молиявии низоми суғуртаи ҳатмии пасандозҳои шахсони воқеӣ, аз ҷумла тартиби таъсис ва фаъолияти хазинаи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеиро муқаррар карда, ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои пасандоздорон ва таҳкими боварии аҳолиро ба низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин менамояд” [5]. Аз меъёрҳои пешбинишуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини бехатарии иқтисодӣ ва ҳуқуқии пасандозҳо ва пасандозгузорон тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба танзим дароварда шудааст ва кафолати амнияти молиявии онҳо таъмин аст. Аз ин лиҳоз, аҳолии кишвар метавонанд бе мамоният маблағҳои худро дар бонкҳо пасандоз намоянд ва фоидаи худро аз ҳисоби он ба даст оранд.

Дар баробари нишондиҳандаҳои таҳлилшуда, яке аз мушкилотҳои дигар ин дуруст ҷо ба ҷо намудани пасандозҳои ҷалбгардида ва таҳлили нишондиҳандаҳои он, дар назди бонк истодааст. Аз нишондиҳандаҳои омории Бонки миллии Тоҷикистон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки амонатҳоро ба амонатҳои шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ, ғайр аз ин, вобаста ба намуд, амонатҳоро ба амонатҳои дархостшаванда, амонатҳои пасандозӣ, амонатҳои муҳлатдор ва дигар амонатҳо ҷудо намудаанд. Инчунин, вобаста ба намуди асъор, амонатҳоро ба асъори миллӣ ва асъори хориҷӣ тасниф намудан мумкин аст.

Тавре дар боло зикр гардид, солҳои охир назорати раванди ҷалби пасандозҳо ва баҳодии сифати онҳо, назари олимони ватанию хориҷиро ҷалб намудааст. Айни замон, яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ барои баҳо додани захираҳои бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ – тамоюли ҳаҷми умумии пасандозҳо ба ҳисоб меравад (ҷадвали 1).

Таҳлили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки тамоюли ҳаҷми пасандозҳои ҷалбгардида дар маҷмуъ ҳамасола афзоиш ёфта истодаанд. Мувофиқи маълумотҳои ҷадвали 1, дар соли 2020 ҳаҷми умумии пасандозҳои ҷалбгардидаи ташкилотҳои қарзӣ ба 11 414,2 млн. сомонӣ расидааст, ки ин нисбати соли 2014 дар ҳаҷми 4 713,6 млн. сомонӣ ва ё 70,5% афзоиш ёфтааст. Инчунин, роҳу усулҳои гуногуни таҳлили маълумотҳои оморӣ мавҷуд, ки суръати афзоиши миёнасолонаи бақияи пасандозҳоро муайян мекунад (фор. 1).

$$X = \sqrt[n-1]{\frac{Пn}{П1}} = \sqrt[7-1]{\frac{11\ 414{,}2}{6\ 690{,}6}} = \sqrt[6]{1{,}706005} = 1{,}0931 \qquad (1)$$

$$X = \sqrt[n]{П\,(X)} = \sqrt[6]{1{,}706005} = 1{,}0931$$

Ҷад.1. Сохтори бақияи амонатҳо дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ
Tab.1. Outstanding of savings (deposits) deposits in banks

Нишондиҳандаҳо	Солҳо (бо млн. сомонӣ, дар интиҳои давра)							
	2014	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2020/14 (+/-, %)**
Ҳамаи амонатҳо	6 690,6	8 613,5	9 243,2	9 283,5	9 723,8	9 742,2	11 414,2	+70,5
бо фоиз аз ММД	14.67	17.80	16.98	15.20	14.12	12.60	13,50	-7,97
- бо пули миллӣ	2 308,4	2 624,0	3 474,6	4 143,3	4 769,5	5 174,0	6 368,3	+175,9
- бо асъори хориҷӣ	4 382,2	5 984,5	5 768,7	5 140,7	4 954,3	4 568,2	5 045,9	+15,4
- амонатҳои дархостшаванда	851,6	706,1	1 232,1	1 451,9	1 460,6	61,7	2 112,5	+149,2
- амонатҳои пасандозӣ	330,7	462,6	651,2	875,8	918,2	118,7	29,9	-90,9
- амонатҳои муҳлатдор	822,2	989,0	1 024,8	1 118,1	1 268,4	380,3	146,2	-82,2
- амонатҳои дигар	303,9	466,3	566,5	697,5	1 122,2	0	1 345,8	+342,8
амонатҳои бонкҳои тиҷоратӣ	6 446,4	8 172,4	8 848,7	8 720,5	9 041,1	8 975,3	9 370,8*	+45,4
- амонатҳои шахсони ҳуқуқӣ дар бонкҳо	2 383,6	3 060,8	3 571,8	4 376,1	4 933,2	4 736,0	-	
- амонатҳои шахсони воқеӣ дар бонкҳо	4 062,9	5 111,6	5 276,9	4 344,4	4 107,9	4 239,3	-	

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар заминаи Бюллетени омори бонкӣ. – 2018. - №12(281). -С.25-28, 2019. - №12 (293). -С.26-28, 2020. - №12 (305). -С.31-34. Маҷаллаи Бонки миллии Тоҷикистон «Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ». Январ-Марти 2021. -С.30

Яъне, бо истифода аз усули мазкур муайян гардид, ки суръати миёнасолонаи афзоиши бақияи пасандозҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми 7 соли охир 1,0931 маротиба зиёд гардидааст. Инчунин, афзоиши мутлақи бақияи пасандозҳои аҳолӣ дар солҳои 2014-2020 тамоюли зиёдшавӣ дошта, ба ҳисоби миёна дар як сол 787,3 ҳазор сомониро ташкил додааст (фор. 2).

$$X = \frac{Xn - Xn-1}{n-1} = \frac{11414,2 - 6690,6}{7-1} = 787,3 \qquad (2)$$

Ҳамзамон, амонатҳо бо асъори миллӣ дар сатҳи 175,9%, амонатҳо бо асъори хориҷӣ дар сатҳи 15,4% афзоиш ёфтаанд. Амонатҳо бо асъори миллӣ нисбати амонатҳо бо асъори хориҷӣ бештар ҷалб гардидаанд. Сабаби асосии афзоиши амонатҳо бо пули миллӣ, ин баланд будани меъёри фоизи амонатҳо бо пули миллӣ нисбати амонатҳо бо асъори хориҷӣ мебошад, ки инро дар диаграммаи 1 дида мебароем. То ҳамон андозае, ки меъёри фоизи амонат баланд бошад, таваҷҷуҳи мизоҷон ба ҳамон намуди амонат зиёд мегардад. Ғайр аз ин, боварии аҳолӣ нисбат ба пули миллӣ зиёд гардидааст.

Инчунин, амонатҳои дархостшавандаи соли 2020 ба ҳаҷми 2 112,5 млн. сомонӣ афзоиш ёфтаанд, ки нисбати соли 2018 ба андозаи 661,9 млн. сомонӣ, нисбати соли 2014 бошад, ба андозаи 1 260,9 млн. сомонӣ ва ё 149,2% афзоиш ёфтааст. Аммо сатҳи фоизии амонатҳои пасандозии соли 2020 нисбати соли 2014 дар сатҳи 90,9% ва амонатҳои муҳлатдор бошад, дар сатҳи 82,2% кам гардидаанд. Чунин сатҳи пасти нишондиҳанда барои ташкилотҳои қарзӣ нигаронкунанда ба ҳисоб меравад. Зеро, дар баробари рушди як қисмати амонатҳо, набояд қисми дигари он фалаҷ гардад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки яке аз сабабҳои асосии коҳишёбии амонатҳо, ин фаъолияти ғайрисамараноки кормандони ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Бинобар баррасии ин масъала, бояд аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ба таври зарурӣ роҳандозӣ гардад.

Дар маҷмуъ, ҳаҷми бештари пасандозҳои ҷалбгардида ба бонкҳои тиҷоратӣ рост меоянд. Дар соли 2019 ҳаҷми амонатҳои ҷалбгардидаи бонкҳо ба маблағи 8 975,3 млн. сомонӣ расонида шуда буд, ки нисбати соли 2020 дар сатҳи 4,2% камтар мебошад. Инчунин, ҳаҷми амонатҳои шахсони ҳуқуқӣ ба 4 736 млн. сомонӣ ва амонатҳои шахсони воқеӣ ба 4 239,3 млн. сомонӣ дар соли 2019 баробар гардид. Дар соли мазкур ҳаҷми

умумии маблағҳои ҷалбгардидаи бонкҳо 92,1%-и ҳаҷми маблағҳои ҷалбнамудаи ташкилотҳои қарзиро ташкил намудааст.

Дар ин самт бояд тазаккур дод, ки дар сохтори низоми бонкии кишвар, махсусан дар ҷалби захираҳои муваққатан озод мавқеи бонкҳо баланд аст ва таваҷҷуҳи бештари аҳолиро ба худ ҷалб намудаанд (диаграммаи 1).

Аз маълумотҳои диаграммаи 1 бар меояд, ки дар соли 2019 ҳаҷми маблағҳои ҷалбгардидаи бонкҳо ба 159655 ҳазор сомонӣ расидааст, ки ин нишондиҳанда дар соли 2014 ба андозаи 113080 ҳазор сомонӣ баробар буд. Яъне, дар даврaҳои таҳлилшаванда ҳаҷми амонатҳои ҷалбгардида дар сатҳи 41,2% зиёд гардидааст. Инчунин, дар солҳои 2014-2019 ҳаҷми амонатҳои пардохтгардида дар сатҳи 42,7% зиёд гардидааст.

Диаг.1. Ҷалб ва пардохти пасандозҳо (амонатҳо) аз тарафи бонкҳо
Diag.4. Savings (deposits) attracted and repaid by banks

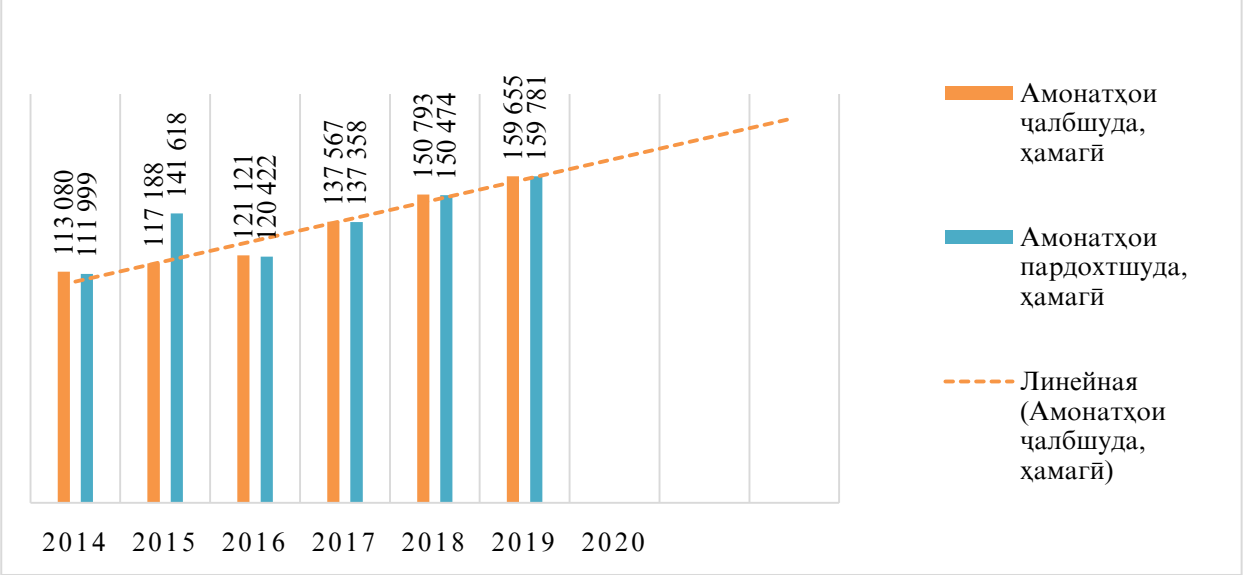

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар заминаи Бюллетени омори бонкӣ. – 2018. -№12(281). -С.31, 2019. -№12(293). -С.33

Аз таҳлилҳо, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки вазъи пардохтпазирии бонкҳо нисбат ба солҳои қаблӣ хубтар гардидааст ва таъсири худро ба сатҳи иқтисодиёти мамлакат мерасонад. Гуфтан мумкин аст, ки солҳои минбаъда бонкҳо ҳаҷми бештари маблағҳои муваққатан озодро ҷалб намуда, аз ин ҳисоб ҳаҷми захираҳои молиявии худро зиёд ва ба аҳолӣ намудҳои нави хизматрасонии бонкиро пешниҳод менамоянд.

Дар фарҷом зикр намудан зарур аст, ки захираҳои бонкӣ ва истифодаи самараноки онҳо яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти ҳар як бонк аст ва бонкҳоро зарур аст, ки чиҳати ноилгардӣ ба ин ҳадаф чораҳои заруриро андешанд.

Муқарриз: д.и.и., профессор Иброҳимзода И.Р.

АДАБИЁТ

1. Афғонов Н.А. Мукаммалгардонии равандҳои ҷалби пасандозҳои аҳолӣ ҳамчун иқтидори захираҳои сармоягузорӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (Ph.D), аз рӯйи ихтисоси 6D050900 – Молия / Н.А. Афғонов. -Душанбе, 2021. -193 с.
2. Буевич С.Ю. Анализ финансовых результатов банковской деятельности / С.Ю. Буевич, О.Г. Королев. -М.: КНОРУС, 2004. -160 с.
3. Гаюров Г.Х. Совершенствование и развитие банковских услуг в условиях Республики Таджикистан / Г.Х. Гаюров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2017. -№2/2. -С.32-35.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, ки 28 июни соли 2011, №722.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ», ки аз 2 августи соли 2011, №758.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», ки аз 19 майи соли 2009, №524.
7. Копченко Ю.Е. Финансовое обеспечение деятельности коммерческого банка: методология и механизмы финансирования: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук: специальность: 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит / Ю.Е. Копченко. -Саратов, 2009. -40 с.

8. Омонов А.А. Проблемы эффективного управления банковскими ресурсами: диссертация на соискание ученой степени д.э.н: специальность: 08.00.07 - Финансы, денежное обращение и кредит / А.А. Омонов. -Ташкент, 2008. -19 с.
9. Рахимова А.В. Роль коммерческих банков в привлечении сбережения населения и регулировании денежного обращения / А.В. Рахимова, М.С. Дембегиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№1. -С.131.
10. Файзуллоев М.К. Масоили назариявӣ ва амалии таъмини иқтисодиёт бо захираҳои қарзӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои иқтисодӣ: аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 – молия, муомилоти пул ва қарз / М.К. Файзуллоев. -Душанбе, 2019. -183 с.
11. Хашиева Л.Х-М. Тенденции и перспективы развития методов управления привлеченными ресурсами коммерческого банка: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: специальность 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит / Л.Х-М. Хашиева. –М., 2005. -249 с.
12. Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей банковской системы Республики Таджикистан / У.С. Хикматов // Вестник (Российско-Таджикский (славянский) университет). - 2019. -№3(67). -С.41-52.
13. Шарифзода Н.Ш. Захираҳои бонкҳои тиҷоратӣ ҳамчун заминаи устувор дар баландбардории иқтидори молиявӣ-инвеститсионии кишвар [манбаи электронӣ] URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46618754 (санаи истифодабарӣ: 04.01.2022).
14. Шарифзода Н.Ш. Таҳлили вазъи сиёсати пулию қарзӣ ва нақши он дар рушди захираҳои бонкҳои тиҷоратӣ [манбаи электронӣ] URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=47398680 (санаи истифодабарӣ: 20.04.2022).
15. Шоасалов Н.Қ. Афзалияти пасандоз ҳамчун сарчашмаи асосии захираҳои қарзӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ / Н.Қ. Шоасалов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2018. -№10. -С.157.

ҲОЛАТИ МУОСИРИ ЗАХИРАҲОИ ҶАЛБШУДА ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАШАККУЛИ ЗАХИРАҲОИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Муаллифон дар мақола қайд менамоянд, ки тамоми фаъолиятҳо, аз ҷумла савдо, саноат, сохтмон ва монанди онҳо новобаста аз шакли фаъолияташон барои амалигардонидани мақсадҳои худ ба хизматрасониҳои бонкӣ эҳтиёҷ доранд. Бинобар ин, бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ баҳри таъмин намудани шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ бо хизматрасониҳои худ ба захираҳои молиявӣ эҳтиёҷ доранд. Дар шароити имрӯза барои пурра таъмин намудани иқтисодиёти мамлакат бо пул захираҳои бонкӣ қаноаткунанда набуда ва ин яке аз мушкилотҳои асосӣ ба ҳисоб меравад.

Баҳри ҳалли мушкилотҳои мазкур, бонк бояд ба таҳлил, тасниф ва гурӯҳбандии захираҳои ҷалбкардашуда машғул гардад. Дар заминаи таҳлилҳо муаллифон ба чунин хулоса омадаанд, ки гурӯҳбандии ягонаи захираҳои ҷалбшудаи бонкӣ вуҷуд надорад ва вобаста ба қарори Шурои саҳомон метавон сохтори онро омода сохт. Ҳамзамон, пурра дастрас намудани нишондиҳандаҳои молиявии бонкӣ ғайриимкон аст, зеро як қисмати онҳо ҳамчун сирри бонкӣ ҳисобида мешавад. Танҳо дар доираи нишондодҳои воқеӣ муаллифон ба таҳлили онҳо машғул гардидаанд. Дар давраи таҳлилшаванда (2014-2020) тамоюли ҳаҷми пасандозҳои ҷалбгардида дар маҷмуъ 70,5% афзоиш ёфтааст ва афзоиши миёнасолона ба 1,0931 маротиба баробар гардидааст. Яъне, дар маҷмуъ захираҳои ҷалбгардидаи бонкҳо дар Тоҷикистон афзоиш ёфтааст, аммо баҳри рушди комили иқисодиёт қаноаткунанда нест. Аз ин лиҳоз, баҳри бартараф намудани мушкилотҳои мазкур бонкҳоро зарур меояд, ки таҳлили муфассалтари захираҳои ҷалбгардидаро ба роҳ монанд.

Калидвожаҳо: захираҳои ҷалбшуда, гурӯҳбандии захираҳои ҷалбшуда, пасандоз, амонат, суратҳисоб, қарз, қарзҳои байнибонкӣ, уҳдадориҳои худӣ, самаранокии захираҳои ҷалбшуда.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИВЛЕЧЕННЫХ РЕРСУРСОВ И ИХ РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ БАНКОВСКИХ РЕСУРСОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Авторы статьи отмечают, что любая деятельность, включая торговлю, промышленность, строительство и тому подобное, независимо от формы деятельности, требует банковских услуг для достижения своих целей. Следовательно, банкам и другим кредитным организациям необходимы финансовые ресурсы для оказания своих услуг физическим и юридическим лицам. В нынешней ситуации ресурсов банка недостаточно для полноценного финансирования экономики страны, и это одна из основных проблем.

Для решения этих проблем банку необходимо проанализировать, и классифицировать задействованные ресурсы. На основании анализа автор пришел к выводу, что единой классификации заемных ресурсов банка не существует, и в зависимости от решения акционерного совета может быть составлена ее структура. В то же время получить полный доступ к финансовым показателям банка невозможно, так как некоторые из них считаются банковской тайной. Авторы анализировали их только в контексте реальных данных. За анализируемый период (2014-2020 гг.) тенденция объема привлеченных депозитов увеличилась в целом на 70,5%, а среднегодовой рост составил 1,0931 раза. Другими словами, в целом привлеченные резервы банков Таджикистана увеличились, но они не являются удовлетворительными для полноценного развития экономики. Следовательно, чтобы преодолеть эти проблемы, банкам необходимо провести более детальный анализ задействованных ресурсов.

Ключевые слова: привлечённын ресурсы, группировка привлечённых ресурсов, сбережения, депозит, расчётный счёт, долг, межбанковский долг, собственные обязательства, эффективность привлечённых ресурсов.

ANALYSIS OF MONETARY POLICY AND ITS ROLE IN THE RESOURCE DEVELOPMENT OF COMMERCIAL BANKS

The authors of the article note that any activity, including trade, industry, construction, and the like, regardless of the form of activity, requires banking services to achieve its goals. Consequently, banks and other credit institutions need financial resources to provide their services to individuals and legal entities. In the current situation, the bank's resources are insufficient to fully finance the country's economy, and this is one of the main problems.

To solve these problems, the bank needs to analyze, classify and classify the resources involved. Based on the analysis, the author concluded that there is no single classification of the bank's borrowed resources, and depending on the decision of the shareholder council, its structure can be drawn up. At the same time, it is impossible to get full access to the financial indicators of the bank, since some of them are considered bank secrets. The authors analyzed them only in the context of real data. During the analyzed period (2014-2020), the tendency in the volume of attracted deposits increased by 70.5% in general, and the average annual growth was 1.0931 times. In other words, on the whole, the attracted reserves of the banks of Tajikistan have increased, but they are not satisfactory for the full development of the economy. Therefore, in order to overcome these problems, banks need to conduct a more detailed analysis of the resources involved.

Keywords: attracted resources, grouping attracted resources, savings, deposit, current account, debt, interbank debt, own liabilities, efficiency of attracted resources.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Раҳимзода Шариф Махсум*** – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға**: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: **shama100@msn.com**. Телефон: **(+992) 901-06-66-52**
Шарифзода Нурулло Шариф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи молия ва суғурта. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Nurullo_sharifzoda@mail.ru.** Тел.: **(+992) 988-71-76-76**
Ғаюров Ғайрат Ҳакимович **-** ДонишгоҳиМиллииТоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru**. Телефон: **(+992) 904-46-68-68**

Сведение об авторах: ***Рахимзода Шариф Махсум*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела. **Адрес**: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: **shama100@msn.com.** Телефон: **(+992) 901-06-66-52**
Шарифзода Нурулло Шариф - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры финансов и страхования. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Nurullo_sharifzoda@mail.ru.** Телефон: **(+992) 988-71-76-76**
Гаюров Гайрат Хакимович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры банковской деятельности. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru.** Телефон: **(+992) 904-46-68-68**

Information about the author: ***Rahimzoda Sharif Makhsum*** **-** Tajik State Financial and Economic University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Banking. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. E-mail: **shama100@msn.com.** Phone: **(+992) 901-06-66-52**
Sharifzoda Nurullo Sharif **-** Tajik National University, Assistant of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Nurullo_sharifzoda@mail.ru.** Phone: **(+992) 988-71-76-76**
Gayurov Gairat Khakimovich **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Banking. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **gayrat-gayurov@mail.ru.** Phone**: (+992) 904-46-68-68**

УДК 68.1:61

РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ ХАРОҶОТ АЗ РӮИ БИЗНЕС-РАВАНДҲО ДАР ШИРКАТҲОИ ТИҶОРАТИИ ФАРМАТСЕВТӢ

Хушвахтзода Қ.Х., Болтуева Р.К.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳқиқи асосҳои назариявии рушди баҳисобгирии муҳосибӣ татбиқи муносибати даврии таъминоти ягонаи ташкилӣ, иттилоотӣ ва методиро бо назардошти хусусиятҳои фаъолияти ҳамаи шохаҳои амалкунандаи баҳисобгирӣ – баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии андоз дар назар дорад. Низоми муосири баҳисобгирии идоракунӣ – як ҷузъи муттаҳидаи идоракунӣ мебошад. Инчунин, дорои олот ва усулҳои васеъ буда, имкон медиҳад ба таври муносиб ва самаранок вазифаҳоро дар соҳаҳои зерин ҳал намояд: ташкили нақшаҳои ҷорӣ ва стратегӣ; қарорҳо оид ба ҷобаҷогузории захираҳо ва нархгузорӣ; буҷетсозӣ ва назорати харочот; тартиб додани ҳисоботи муҳосибӣ ва ҳисоботи андозӣ. Ҳамчунин, баҳисобгирии идоракунӣ ба рушди соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт заминаи иттилоотӣ фароҳам меорад. «…дар ин маврид методология ва амалияи баҳисобгирӣ дар навбати аввал бояд ба рушди саросарии иқтисодиёт нигаронида шавад» [14,с.389].

Дар ширкатҳои тиҷоратии фарматсевтӣ, ки шакли асосии фаъолият – фурӯши чаканаи молҳои фарматсевтӣ мебошад, системаи баҳисобгирии идоракунӣ, пеш аз ҳама, ба идоракунии захираҳо, харочот, даромадҳо ва натиҷаҳои молиявӣ равона карда шудааст.

Барои ташкили дурусти баҳисобгирии харочот таснифи нисбатан самаранок ва асоснок зарур аст. Мақсади асосии таснифи интихобшуда қонеъкунонии талаботи истифодабарандагони беруна ва дохилӣ мебошад. Илова бар ин, талаботи истифодабарандагони берунаро баҳисобгирии молиявӣ (иттилоот дар бораи бузургии умумии харочот) таъмин менамояд. Дар баҳисобгирии идоракунӣ бошад, ҳадафҳои таснифи харочот аз ҳадафҳо ва вазифаҳои менеҷмент бармеояд [2].

Дар адабиёти таълимӣ ва илмӣ усулҳои гунонуни ченкунӣ ва гурӯҳбандии харочот оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Меъёрҳои таснифи харочот
Table 1. Cost classification criteria

Аломати тасниф	Намуди харочот
Мазмуни иқтисодӣ	аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ ва моддаҳои харочот
Муносибат ба раванди истеҳсолӣ	асосӣ, барилова
Аз рӯи усули соқиткунӣ ба арзиши аслӣ	бевосита, нисбӣ (ғайримустақим)
Вобаста аз ҳаҷми истеҳсолот	тағйирёбанда, доимӣ
Аз рӯи дарияти пайдоиш	ҷорӣ, якмаротиба
Аз рӯи таркиб	якунсурӣ, маҷмуӣ
Аз рӯи мақсаднокӣ	самаранок, бесамар
Аз рӯи таъинот	Харочоти истеҳсолӣ, идоракунӣ ва фурӯш
Аз рӯи муҳлати воридкунӣ ба арзиши аслӣ	Ҷорӣ, давраҳои оянда
Барои мақсадҳои андозбандӣ	ҳудудӣ, беҳудуд, эътирофшуда, эътирофнашуда
Барои мақсадҳои қабули қарорҳои идоракунӣ: - аз рӯи дараҷаи моҳият -аз рӯи дараҷаи татбиқшавандагӣ	харочоти асосӣ ва ғайриасосӣ, татбиқшаванда

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси адабиёти мавҷуда

Баҳисобгирии дурусти харочот ва арзиши аслӣ дар шароити рушди инноватсионии ширкатҳо нақши ҳалкунанда мебозад. Моҳияти он дар низоми идоракунии корхонаҳо бараъло намоён мегардад 45,с.14]. Баҳисобгирии харочот дар ташкилотҳои тиҷоратӣ, инъикоси пурра ва боэътимоди харочоти воқеӣ ва назоратро аз болои истифодаи захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ таъмин намуда, тибқи ҳуҷҷатҳои асосии меъёрӣ амалӣ гардонида мешавад.

Қоидаҳои баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуаянкунӣ дар Низомнома оид ба калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (корҳо, хизматҳо) дар корхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 майи соли 1999, №210 тасдиқ гардидааст, муайян карда шудааст ва ширкатхои тиҷоратӣ низ зимни баҳисобгирии хароҷот аз он истифода мебаранд [11].

Аз рӯи мазмуни иқтисодӣ тибқи талаботи ҳуҷҷати мазкур хароҷоти ташкилот аз рӯи шаклҳои муқаррарии фаъолият ба унсурҳои зерин ҷудо карда мешаванд: хароҷоти моддӣ; хароҷоти меҳнатӣ; хароҷот барои зарурати иҷтимоӣ; фарсудашавии воситаҳои асосӣ; дигар хароҷот.

Тавсияҳои методии дар ҳуҷҷат овардашуда феҳрасти зерини моддаҳои калкулятсионии хароҷотро муайян мекунанд: Хароҷоти ашёҳои модӣ; хароҷот барои пардохти меҳнат; хароҷот барои зарурати иҷтимоӣ; хароҷот барои иҷора ва нигоҳдории биноҳо, иншоотҳо, таҷҳизот ва ашёҳо; фарсудашавии воситаҳои асосӣ; хароҷот барои таъмири воситаҳои асосӣ; хароҷот барои либосҳои санитарӣ ва махсус; хароҷот барои нигоҳдорӣ, таҳия, банавъҳо ҷудокунӣ ва борпечкунии молҳо; хароҷот барои тарғибот; хароҷот аз рӯи пардохти фоизҳо барои истифодаи қарзҳо (вомбаргҳо); талафоти молҳо ва партовҳои технологӣ; дигар хароҷот.

Гурӯҳбандии хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ барои ҳамаи муассисаҳо ягона аст, номгӯи моддаҳои хароҷот бошад, дорои хусусияти соҳавӣ мебошад [3].

Яке аз самтҳои муҳимми такмили баҳисобгирии хароҷот коркарди номгӯи моддаҳои калкулятсионӣ дар шароити мушаххас бо назардошти хусусиятҳои субъективии объект ва хусусиятҳои хоси фаъолияти онҳо мебошад. Он имкон медиҳад, ки таъинот ва нақши хароҷот муайян карда шуда, назорат аз болои онҳо ташкил, нишондиҳандаҳои сифати фаъолияти хоҷагидории ҳам ширкат ва ҳам ҷузъҳои он ошкор карда шавад, ки дар кадом самтҳо роҳҳои паст кардани хароҷотро ҷустуҷӯ бояд кард. Дар асоси чунин гурӯҳбандӣ баҳисобгирии таҳлилии хароҷоти муомилот ба роҳ монда шуда, калкулятсияи нақшавӣ ва ҳақиқии арзиши аслии намудҳои алоҳидаи молҳо, корҳо, хизматҳои амалигашта тартиб дода мешавад.

Дар таҷрибаи хориҷӣ ба истифодаи усули калкулятсия афзалият дода мешавад, аммо дар амалияи ширкатҳои ватанӣ ба ин масъала на он қадар таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Баҳисобгирии идоракунӣ усулҳои таъинотӣ ва вазифавии баҳисобгирии хароҷотро пешниҳод мекунад (намояндагони ватанӣ: Д.У. Уроқов, С.Ф. Низомов, Қ.Х. Хушвахтзода, М.В. Калемуллоев, М.У. Бобоев ва диг.). Таҳлили усулҳо ба таснифи хароҷот нишон дод, ки гурӯҳҳои хароҷотро бояд аз рӯи се самт вобаста аз вазифаҳои асосии идоракунӣ муттаҳид кард: ҳисобкунии арзиши аслӣ; қабули қарорҳои идоракунӣ ва банақшагирӣ; назорат ва танзимкунӣ [1,с.44].

Дар адабиёти илмии ватанӣ вобаста ба самтҳои фаъолият хароҷот аз ҷониби муаллифони гуногун, тибқи нишонаҳои зиёди таснифӣ, гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Равиши пешниҳодкардаи таснифи хароҷот аз ҷониби Қ.Х. Хушвахтзода ва диг. [1,с.40,45], ба ақидаи мо, нисбатан муносиб ва мубрам аст, ки тибқи он самтҳои баҳисобгирии идоракуниии хароҷот муфассал муайян гардидааст, муаллифон ҳам шаклҳои маъмулӣ ва ҳам муосири гурӯҳи хароҷотро ҷудо карда, таваҷҷуҳро ба моҳияти мутобиқатии онҳо дар таҷрибаи ватанӣ равона мекунанд.

Новобаста ба он ки кадом самти баҳисобгирӣ интихоб карда шудааст, таснифи хароҷот ва номгӯи моддаҳои калкулятсионӣ бояд ба принсип ва талаботи махсус мувофиқ буда, таҳлилшавандагии баҳисобгирии хароҷотро таъмин намояд.

Самтҳои нисбатан муҳимми баҳисобгирии хароҷот ва намуна (модел)-ҳои маъмул ва муосири татбиқи баҳисобгирии идоракунӣ ва заминаҳои онҳоро дида мебароем.

Баҳисобгирии идоракунии маъмулӣ дар асоси маълумотҳои баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ – нишондодҳои мувофиқи молиявӣ: даромадҳо ва хароҷот ё воридот ва пардохтҳое, ки тибқи маълумотҳои баҳисобгирии муҳосибӣ барои ҳисоботи мувофиқи идоракунӣ ташаккул меёбанд, амалӣ мегардад [8,с.4].

Усули фармоишии калкулятсияи арзиши аслӣ ҳангоми тайёр намудани маҳсулоти ягона ё фармоиши мизоҷон истифода бурда мешавад. Объекти баҳисобгирии хароҷот ҳар як фармоиш ҳисоб ёфта хароҷоти мустақим пурра ба арзиши фармоишҳо соқит карда шуда, хароҷоти ғайримустақим аввал дар объектҳои ибтидоӣ ҷамъ сипас байни

фармоишҳо тақсим карда мешавад.

Усули ҳудудии калкулятсияи арзиши аслиро ташкилотҳое истифода мебаранд, ки маҳсулоти якхеларо ба таври силсилавӣ истеҳсол мекунанд ва равандҳои бефосилаи истеҳсолӣ доранд. Арзиши аслии маҳсулот бо роҳи тақсимкунии маблағи умумии хароҷоти истеҳсолӣ ба миқдори воҳиди маҳсулоти тайёр ва нимтайёри дар марҳилаи муайян истеҳсолшуда ҳисоб карда мешавад. Ба интихоби ин ё он системаи калкулятсионӣ, пеш аз ҳама, омилҳои ташкилӣ-техникӣ таъсир мекунанд. Ҷ.Т. Хорнгрен ва Ҷ. Фостер менависанд, ки раванди истеҳсолӣ ин калиди коркарди системаи баҳисобгирии хароҷот мебошад [13,с.416].

Усули ABC ё «ABC-костинг» барои баҳисобгирии ватанӣ самти нисбатан нав мебошад. Ин системаи калкулятсионӣ амалиётро ҳамчун объектҳои асосии баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсия бо мақсади ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот ва муайянкунии самаранокии бизнес-равандҳо пешниҳод менамояд ва усули тақисмкунии хароҷоти нисбӣ (ғайримустақим)-ро дар марҳилаҳо ба арзиши аслӣ дар назар дорад.

Аз рӯи пуррагии воридкуни хароҷот ба арзиши аслӣ усулҳои калкулятсия бо арзиши пурра («Абзорпшен-костинг») ва нопурра («Директ-костинг»)-ро ҷудо мекунанд. Айни замон, маҳз усулҳои мазкур барои идоракунии хароҷот комилтар ҳисоб меёбанд. «Абзорпшен-костинг» ҳисобкунии арзиши аслиро аз рӯи тамоми хароҷоти истеҳсолӣ (ҳам доимӣ ва ҳам тағирёбанда) дар назар дорад, усули директ-костинг танҳо баҳисобгирии арзиши аслиро аз рӯи хароҷоти тағирёбанда ба роҳ мемонад. Истифодаи ин усул ҳангоми идоракунии хароҷот фаврияти таъмини иттилоотро таъмин намуда, зимни қабули қарорҳои идоракунӣ ба менеҷерон кумак мерасонад.

Дар амалияи байналмилалӣ усули «Стандарт-кост» ва дар низоми ватании баҳисобгирӣ усули меъёрӣ кор карда баромада шудааст, ки баҳисобгирии хароҷотро аз рӯи меъёрҳои муайяншуда ва аз рӯи хароҷоти воқеӣ пас аз истеҳсоли маҳсулот (корҳо, хизматҳо) амалӣ менамояд. Системаи баҳисобгирии меъёрӣ, ки дар назарияи баҳисобгирии ватанӣ тартиб дода шудааст, аз бисёр ҷиҳат бо системаи ғарбии «Стандарт-кост» шабоҳат дорад. Натиҷаи ҳисобкунии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ ин ошкоркунии майлкунии хароҷоти ҳақиқӣ аз хароҷоти меъёрӣ ва сабабҳои он мебошад.

Моҳияти ин системаҳо муфассал аз ҷониби М.А. Бахрушина, шабоҳат ва фарқияти онҳо бошад, аз ҷониби О.Д. Каверина нишон дода шудааст. Аз сабаби набудани фаврият дар интиқоли иттилоот (баъд аз анҷоми давраи ҳисоботӣ) системаи мазкур, мисли баҳисобгирии меъёрӣ, он қадар таҳлилӣ ҳисоб намеёбад [12,с.206].

Дар замони ҳозира воситаи машҳури идоракунӣ дар кишвари мо буҷетсозӣ мебошад. Буҷетсозӣ ё банақшагирии маъмулии сметавӣ қисми асосии яке аз вазифаҳои асосии идоракунӣ – банақшагирӣ мебошад ва барои мушаххасгардонии ҳадафҳои банақшагирӣ дар дилхоҳ системаи самараноки идоракунӣ хизмат мерасонад. Каверина О.Д. қайд мекунад, ки раванди буҷетсозӣ бояд бо ёрии намунаҳои буҷавӣ, дастурамалҳо ва равандҳои стандартикунонидашуда ба роҳ монда шавад. Илова бар ин, таҳлили иҷрои буҷетҳо барои муайянкунии раванди иҷроиш ва қабули қарорҳои идоракунӣ ниҳоят муҳим аст [9,с.352].

Усули баҳисобгирии хароҷот «дар муҳлати додашуда» (JustinTime ё JIT) дар таҷрибаи маъмулии ватанӣ дида намешавад. Вай се ҷузъиётро дар бар мегирад: идоракунӣ, ташкили бизнес-равандҳо ва калкулятсия. К. Друри барои системаи ташкил ва идораи истеҳсолот «дар муҳлати додашуда» бузургиҳои муносибро мисол меорад: бартарафкунии шаклҳои фаъолияте, ки арзиши иловагӣ, набудани маҳсулоти корношоям, вайроншавӣ, захираҳои амалан сифрӣ, андозаи силсилаҳо – як воҳиди маҳсулот, таҳвили садфоизаи саривақтӣ [7,с.419].

Усулҳои асосии баҳисобгирии хароҷот ва технологияҳои идоракунии ҳам маъмулӣ ва ҳам муосирро таҳлил намуда, метавон хулоса бароварда, ки имрӯзҳо усулҳои хоси мақсадноки идоракунии стратегии хароҷот, баландшавии сифати технологияҳои интихобшуда, ки ба баҳисобгирии нисбатан саҳеҳ ва муносиб ва тақсимшавии хароҷот муосидат мекунанд, мубрам аст.

Ба назар гирифтан лозим аст, ки таҷрибаи истифодаи усулҳои баҳисобгирии идоракунии ҳам маъмулӣ ва ҳам муосир, асосан дар фаъолияти муассисаҳои истеҳсолӣ ҷой дорад ва барои истифодабарӣ дар муассисаҳои тиҷоратӣ ба таври нокифоя коркард

шудаанд.

Қисмати даромади буҷаи ширкатҳои тиҷоратии фарматсевтӣ, амалан ба истифодаи самараноки воситаҳо, захираҳо ва фурӯши молҳо алоқаманд аст. Кам кардани хароҷот барои нигоҳ доштани захираҳои молӣ, баланд бардоштани дараҷаи муомилот ва даромаднокии воситаҳои сарфшуда фаъолияти асосии бомуваффақияти муассисаҳои дорухонавӣ мебошанд.

Қайд кардан зарур аст, ки барои ширкатҳои тиҷоратии фарматсевтӣ қабули яккаратаи иттилоот равиши мувофиқи ҳамбастагии баҳисобгирии молиявӣ ва идоракунӣ мебошад. Ҳамин тариқ, дар раванди рушди таъминоти таҳлилии баҳисобгирии муҳосибӣ аз рӯи шаклҳои фаъолият зарур аст:

-бурдани баҳисобгирии алоҳида аз рӯи шаклҳои фаъолият;

-таснифи моддаҳои хароҷот тибқи нишондодҳои методии соҳавӣ;

-тақсимкунии хароҷоти нисбӣ (ғайримустақим) аз рӯи шаклҳои фаъолият, намудҳои маҳсулот сарфи назар аз ҳар як шакли фаъолият мутаносибан ба манбаи интихобшуда (шумора, вақти сарфшуда, шумораи фармоишҳои иҷрошуда ва ғ.);

-мураттабсозии маълумотҳо (таснифкунандагон);

-автоматикунонии амалиётҳои баҳисобгирӣ дар асоси манбаи умумии иттилоотӣ.

Тибқи ақидаи мутахасисон, дар дилхоҳ бизнес-равандҳо метавон се хусусияти асосиро ҷудо намуд:

Табадулот. Маҳсулоти ибтидоиро тавассути якчанд амал тағйир дода, маҳсулоте ба даст меорем, ки аз рӯи нарх аз маҳсулоти ибтидоӣ қиматтар аст. Табадулот мумкин аст ҳам табдилёбии як иттилоотро ба дигараш (натиҷа ғайримоддист: барои чунин бизнес-равандҳо, мисли идоракунӣ, баҳисобгирӣ, аудити дохилӣ хос аст) ва ҳам табдилёбии як шакли захираҳоро ба дигараш ифода намояд (натиҷаҳо моддист: масалан, пулҳо ва иттилоот оид ба талабот ба захираҳо дар анборҳо табдил дода мешаванд ва ғ.).

Назорат ва алоқаи баръакс: табодулот тибқи меъёрҳо ва қоидаҳои муқарраршудае иҷро карда мешавад, ки баҳри таъмини бузургиҳои муайяни маҳсулоти интиҳоӣ равона карда шудааст.

Такроршавандагӣ: бизнес-равандҳо бо ҳамон як шакл якчанд маротиба иҷро карда мешаванд.

Ин се хосият барои дилхоҳ бизнес-раванд, новобаста ба он ки маҳз кадом шакли фаъолиятро дар бар мегирад ва кадом маҳсулотро барои истеъмолкунанда офарида мешавад, хос аст.

Стандартҳои муайяни мавҷудбударо далел оварда, дар бизнес равандҳо метавон унсур ва алоқаҳои зеринро ҷудо намуд (расми 1):

- *раванд* – маҷмуи мақсадноки шаклҳои фаъолият, ки аз рӯи технологияи муайян ба роҳ монда шуда, даромад ва хароҷотро барои корхона ба миён меорад.

соҳиби раванд – шахси мансабдор ё идоракунандаест, ки дар ихтиёри худ захираҳои барои иҷрои раванд муҳимро дорад ва барои натиҷаҳои раванд масъул аст.

даромади раванд – маҳсулотест, ки дар рафти иҷрои раванд ба баромад табдил меёбад;

- *баромад (маҳсулот)-и раванд* – объекти моддӣ ё хизматрасоние, ки натиҷаи иҷрои раванд мебошад ва аз ҷониби муштариёни беруна истифода бурда мешаванд;

- *захираҳои бизнес-раванд* – объектҳои моддӣ ё хизматҳое, ки барои иҷрои раванд доимо истифода бурда мешаванд, аммо даромади раванд ҳисоб намеёбанд.

Зимни таснифот се гурӯҳи равандҳо ҷудо карда мешавад. Гурӯҳи якумро равандҳои асосие ташкил медиҳанд, ки равандҳои «таҳвилдиҳанда-истеъмолкунанда» ва «равандҳои муҳандисӣ (коркард ва ҳамроҳикунӣ)» номида мешаванд. Гурӯҳи дуюм – равандҳои ёрирасон ва гурӯҳи сеюмро – равандҳои ташкилӣ-идоракунӣ ташкил медиҳанд.

Бизнес-равандҳои асосӣ бевосита ба миқдор ва сифати арзишҳои барои истеъмолкунанда ташкилкардашуда мусоидат карда, асоси рақобатпазирии ширкатро ташкил медиҳанд.

Бизнес-равандҳои идоракунӣ (ташкилӣ) пешбурди бизнес-равандҳои асосиро таъмин мекунанд ва қаноатмандии умумии истеъмолкунандагонро дар алоқа бо ширкат кафолат медиҳанд. Равандҳои идоракунӣ қобилияти умумии ширкатро доир ба ташкили маҳсулоти босифат ва аз ҷиҳати иқтисодӣ барои истеъмолкунанда муфид тавсиф медиҳанд.

Расми 1. Намуна (модел)-и умумии бизнес-раванд
Figure 1. General business process model

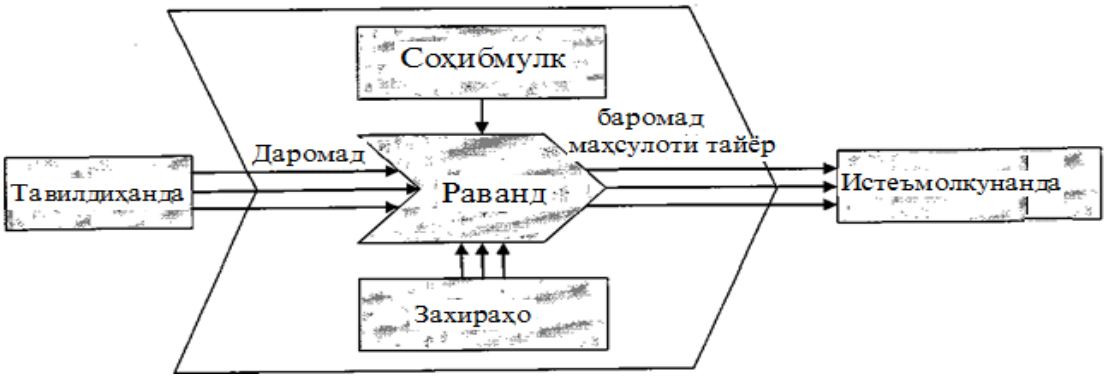

Бизнес-равандҳои ёрирасон. Ба инҳо одатан равандҳои идоракунии ҳайати коргарон, технологияҳои иттилоотӣ, таҳқиқотҳо ва коркардҳо, қаноатмандии талаботи (контрагент) ғайритиҷоратӣ (масалан, идораҳои қонунгузор) дохил карда мешаванд.

Фаъолияти ташкилотро метавон дар шакли шабакаи равандҳои баҳамалоқаманде тасаввур намуд, ки вобаста аз сохтори ташкилӣ ва технологӣ, ҳудуди тиҷорат, миқдор ва намуди контрагентҳо ва дигар омилҳо фарқ намуд.

Системаи иттилоотии баҳисобгирии муҳосибӣ дар системаи идоракунии ташкилот бо мақсади ташкили ҳисобот (дохилӣ ва берунӣ), қабули қарорҳои идоракунӣ, инчунин, дар раванди аудит ҳамчун далели асосноки хулосаҳои аудит истифода бурда мешавад.

Муносибати амалиётӣ ба ташкили баҳисобгирӣ ва назорати дохилӣ талаб мекунад, ки дар системаи идоракунии ташкилот иттилоот дар бораи рафти раванд, таҳвилдиҳандагони он, истеъмолкунандагон ва дигар унсурҳое ташкил карда шаванд, ки аз ҷониби соҳиби раванд ва роҳбар истифода бурда мешавад. Аз тарафи мо намуна (модел)-и иттилоотии мантиқии таъмини идоракунии бизнес-раванд истифода бурда шуд [6,с.228] (расми 2).

Расми 2. Модели мантиқии таъминоти иттилоотии идораи бизнес-раванд
Figure 2. Logical model of business process information support

Дар нақша ҷараёнҳои амудӣ ва уфуқии иттилоот ҷудо карда шудааст. Ҷараёнҳои амудии иттилоотӣ ҳамбастагии роҳбари ташкилот ва соҳиби равандро таъмин мекунанд. Дилхоҳ равандро (асосӣ ва ёрирасон) метавон ҳамчун як қисми ташкилот дида баромад.

Барои кор роҳбари ташкилот (раёсат) бояд дар назди соҳиби раванд вазифа гузорад ва нишондодҳои нақшавии самаранокии равандҳо, захираҳоро муайян, ҳуқуқ ва ваколатҳоеро, ки ба ӯ барои мустақилона қабул намудани қарорҳои идоракунӣ муҳим аст, муқаррар намояд.

Ба фикри мо, бунёд кардани модели бизнес-равандҳо барои равандҳои асосӣ, ёрирасон ва равандҳои идоракунӣ дар асоси расми зерин, ки модели оммавӣ ҳисоб меёбад, ба мақсад мувофиқ аст ва мумкин аст дар ташкилотҳои гуногун истифода бурда шавад (расми 3).

Расми 3. Сохтори ташкилӣ-идоракунии ширкатҳои фарматсевтӣ
Figure 3. Organizational and management structure of pharmaceutical companies

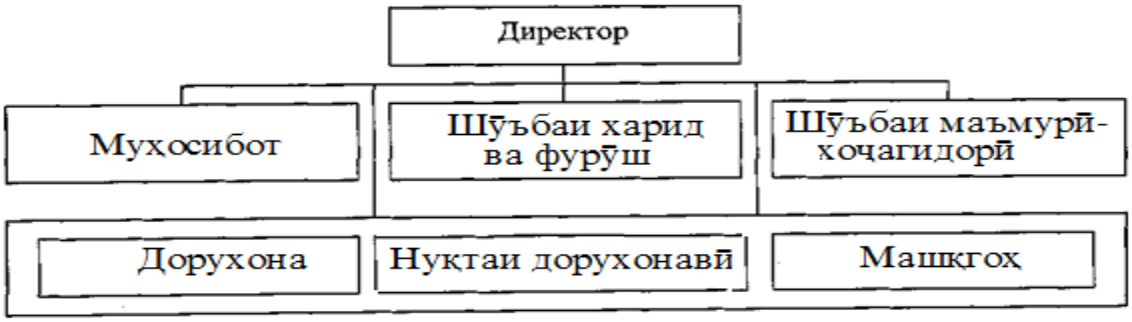

Барои санҷиши самаранокии идораҳои сохтории ширкат, назорат ва танзими хароҷот аз рӯи мавқеъҳои пайдоиш идораҳои сохтории ширкат ё марказҳои масъулиятро ҷудо кардан зарур аст. Ҳамон гуна ки маълумоти ҳисоботи берунаи молиявӣ барои таҳлили вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои фаъолияти ширкат истифода бурда мешавад, маълумоти марказҳои масъулият ҳамчун як ҷузъи низоми идоракунӣ имкон медиҳанд сифати кори ҳар як қитъаи тиҷорат баҳо дода шавад.

Фаъолияти хуби марказҳои масъулият низоми баҳисобгирии идоракунӣ, назорат, ҳисоботи дохилиро талаб мекунад. Ҳисобот оид ба фаъолияти ҳар як маркази масъулият (сегмент) бояд нишондиҳандаҳои зеринро дар бар гиранд: фоида ва зарари ҳар як сегмент; маблағи дороиҳо; даромад аз муштариёни беруна; даромад аз фурӯши дохила; даромад ва хароҷоти фоизӣ; андозҳо; хароҷот ва зарарҳои ғайричашмдошт; ҳиссаи даромад ва дороиҳои софи объекти сармоягузоришуда [5,с.79].

Ғайр аз ҷудокунии маъмулии марказҳои масъулият, вобаста ба ҳудуди салоҳиятҳо ва масъулияти молиявӣ (марказҳои сармоягузорӣ, фоида, хароҷот ва даромад), боз дигар нишондиҳандаҳои гурӯҳбандиро ҷудо мекунанд: аз рӯи сатҳи идоракунӣ (иттиҳодиявӣ, муассиса, идораҳо ва ғайра), аз рӯи ҳадафгузории идоракунӣ (стратегӣ, тактикӣ, фаврӣ), аз рӯи мавқеъ дар ташкили дохилии меҳнат (истеҳсолоти асосӣ, ёрирасон, шуъбаҳои функсионалӣ ва ғ.), аз рӯи дараҷаи мувофиқат бо мавқеи пайдоиши хароҷот (мувофиқ, номувофиқ) ва амсоли инҳо. Дар фаъолияти на он қадар калони ширкат чунин ҳолат, вақте ба ҳар як мавқеи пайдоиши хароҷот соҳаи худи фаъолият мувофиқ меояд, хеле муносиб ҳисобида мешавад. Ивази воқеии байниҳамдигарии коргарон, хоса равандҳои ёрирасон, имконоти амалии тақсимкуниро тибқи вазифаҳои иҷрокунанда дар марказҳои масъулияти молиявӣ намедиҳад. Аз ин рӯ, роҳбарияти ширкат худ ҳал мекунад, ки дар кадом самт хароҷотро тансиф, то кадом андоза мавқеи пайдоиши хароҷотро муайян ва чи гуна онҳоро ба марказҳои масъулият вобаста кардан лозим аст.

Аз ин ҷо ба хулосае омадан мумкин аст, ки ба сифати бизнес-равандҳои асосӣ марказҳои даромад хизмат мекунанд ва марказҳои хароҷот бошанд – бизнес-равандҳои ёрирасонро таъмин мекунанд. Аз рӯи марказҳои масъулият, баҳисобгирии идоракунӣ ва назорат амалӣ карда мешавад.

Дар асоси сохтори идоракунии ширкатҳои фарматсевтӣ дар таҳқиқот маркази масъулияти молиявӣ ҷудо карда шуда салоҳиятҳои онҳо муайян гардидаанд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Матритсаи алоқаи байниҳамдигарии марказҳои масъулияти молиявӣ ва идоракунии сохтории ширкатҳои фарматсевтӣ

Table 2. Interrelationship matrix of centers of financial responsibility and structural management of pharmaceutical companies

Нишондиҳандаҳо	МММ			Рамзи ҷузъиёт
	Марказҳои фоида	Марказҳои даромад	Марказҳои харочот	
Идора	----------			
Муҳосибот			----------	
Шуъбаи маъмурӣ-хоҷагидорӣ			----------	
Шуъбаи харид ва фурӯш		----------		
Дорухона			----------	
Нуқтаи дорухонавӣ			----------	
Машқгоҳ			----------	

Ин ба мо имконият медиҳад, ки бизнес-модели зерин сохта шавад (расми 4).

Расми 4. Бизнес-модели фаъолияти ширкатҳои фармасевтӣ

Figure 4. Business model of pharmaceutical companies

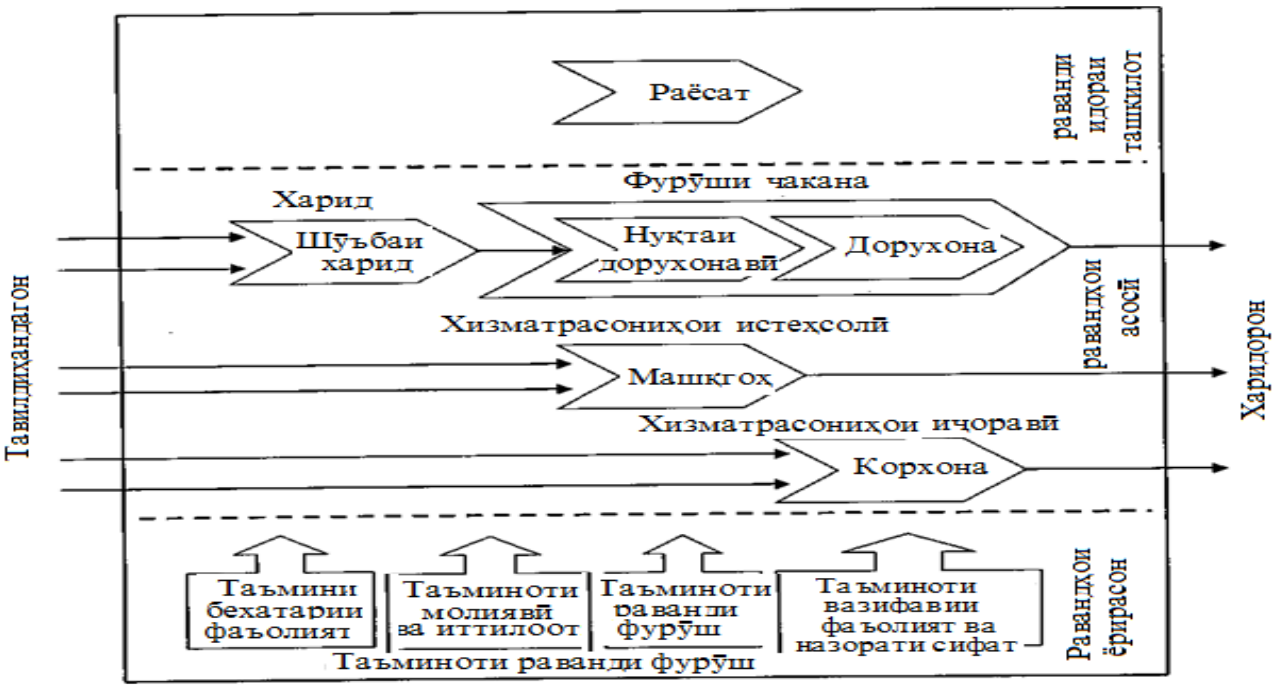

Фаъолияти тиҷоратиро амалӣ гардонида ширкатҳои фарматсевтӣ харочотро на танҳо дар шакли нархи хариди мол – маводи доруворӣ ва молҳои таъиноти тиббӣ бар дӯш дорад, балки дигар харочотҳоеро низ амалӣ мегардонад, ки бевосита бо хизмарасониҳои тиҷоратӣ алоқаманданд: таъмини биноҳои тиҷоратӣ ва нақлиёти автомобилӣ, пардохти хизматҳои коммуналӣ, харочоти тарғиботӣ ва ғайра. Дар фаъолияти тиҷоратӣ чунин шаклҳои харочотро маъмулан харочоти муомилот меноманд ва нишондодҳои муҳимми санҷиши фаъолияти ширкатҳои тиҷоратӣ мебошанд. Маҳз аз рӯи бузургии харочоти муомилот самаранокӣ ва сифати кори ширкатҳои тиҷоратӣ муайян карда мешавад. Таҳлили харочоти муомилот имкон медиҳад усулҳо, имконот ва захираҳо доир ба кам кардани харочот саривақт ошкор карда шуда, самаранокии кор баланд, мувофиқан натиҷаҳои баланди молиявӣ ба даст оварда шавад. Вобаста ба ин, барои ширкатҳои тиҷоратии фарматсевтӣ ташкили дурусти баҳисобгирии харочот аҳамияти муайянкунанда дорад, зеро маҳз ҳамин ҷо ҳамон қисмати иттилоот оид ба харочот ба миён меояд, ки имрӯзҳо барои қабули саривақтии қарорҳои идоракунӣ муҳим мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Тоҳирова Р.С.

АДАБИЁТ

1. Баҳисобгирии муҳосибии идоракунӣ: китоби дарсӣ / П.Ҷ. Орзуев, С.Қ. Шоймардонов, Қ.Х. Барфиев, И.А. Бобиев. -Душанбе: Балоғат, 2019. -540 с.
2. Барфиев К.Х. Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства и её учетно-аналитические основы: теория, методология, организация. на материалах Республики Таджикистан / К.Х. Барфиев //Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Кыргызско-Российский (славянский) университет им. Б.Н. Ельцина. -Бишкек, 2019.
3. Бахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М.А. Бахрушина. -7-е изд. -М.: Омега-Л, 2008. -570 с.
4. Бобиев И.А. Проблемы учета затрат по статьям калькулирования в условиях инновационного развития энергетических компаний / И.А. Бобиев, Х.А. Акрамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. -№4. -С.14-18.
5. Бобиев И.А. Таҷрибаи байналмилалии ташаккулёбӣ ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии корхона / И.А. Бобиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. -№1. -С.78-86.
6. Веркеева Е.В. Методика внутреннего аудита в организациях: монография / Е.В. Веркеева. -Йошкар-Ола: Марийский государственный технический университет, 2011. -228 с.
7. Друри К. Основы управленческого учета и производственного учета / К. Друри. -М.: Аудит, ЮНИТИ. 1998. -419 с.
8. Иванов В.В. Формирование системы управленческого учета на основе процессных методов управления компанией / В.В. Иванов, П.В. Богаченко, О.К. Хан // Управленческий учет. - 2006. -№1. -С.4-16.
9. Каверина О.Д. Управленческий учет; системы, методы, процедуры / О.Д. Каверина. -М.: Финансы и статистика, 2008. -352 с.
10. Кондраков Н.П. Бухгалтерский управленческий учет: учебн. пособие / Н.П. Кондраков, М.А. Иванова. -М.: ИНФРА-М, 2008. -368 с.
11. Низомнома оид ба калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (корҳо, хизматҳо) дар корхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 майи соли 1999, №210. [Манбаи электронӣ]. http://minfin.tj
12. Низомов С.Ф. Формирование элементов управленческого контроля в системе управленческого учета / С.Ф. Низомов, Хушвахтзода К.Х. // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2020. -№3(30). -С.206-210.
13. Хорнгрен Ч.Т. Бухгалтерский учет; управленческий аспект / Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер; пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова. -М.: Финансы и статистика, 1995. -416 с.
14. Хушвахтзода К.Х. Подготовка специалистов бухгалтерского учета в Республике Таджикистан в условиях цифровой экономики / Хушвахтзода К.Х., И.А. Бобиев // Архитектура финансов: вызовы новой реальности: сборник материалов XI Международной научно-практической конференции 22-26 марта 2021 г. под научной редакцией И.А. Максимцева, Е.А. Горбашко, В.Г. Шубаевой. -СПб.: Изд. СПбГЭУ, 2021. -С.387-391.

РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ ХАРОҶОТ АЗ РӮИ БИЗНЕС-РАВАНДҲО ДАР ШИРКАТҲОИ ТИҶОРАТИИ ФАРМАТСЕВТӢ

Дар мақола ба масъалаи назарияи таснифи харочот, ки таҳқиқи он дар асарҳои олимони соҳаи баҳисобгирӣ вомехурад, таваҷҷуҳи хосса зоҳир гардида нақши баҳисобгирии идоракунӣ дар таъмини инъикоси пурра ва боэътимоди иттилоот оид ба истифодаи захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ барои идоракунандагон муайян карда шудааст.

Дар мақола муайян карда шудааст, ки дар раванди рушди таъминоти таҳлилии баҳисобгирии муҳосибӣ аз рӯи шаклҳои фаъолият зарур аст: бурдани баҳисобгирии алоҳида аз рӯи шаклҳои фаъолият; таснифи моддаҳои харочот тибқи нишондодҳои методии соҳавӣ; тақсимкунии харочоти ғайримустақим байни намудҳои маҳсулот; мураттабсозии маълумотҳо (таснифкунӣ); автоматикунонии амалиётҳои баҳисобгирӣ дар асоси манбаи умумии иттилоот.

Тибқи ақидаи муталлифон, дар дилхоҳ бизнес-равандҳо метавон се хусусияти асосиро чудо намуд: табдилдиҳӣ; назорат ва алоқаи баръакс: ва такроршавандагӣ.

Дар мақола, ҳамчунин ба масъалаи самаранокии фаъолияти бизнес-равандҳо (марказҳои масъулият) таваҷҷуҳ зоҳир карда шуда, қайд гардидааст, ки оид ба фаъолияти онҳо бояд ҳисоботи дохилӣ тартиб дода шавад. Ҳисобот оид ба фаъолияти хар як маркази масъулият (сегмент) бояд нишондиҳандаҳои зеринро дар бар гирад: фоида ва зарари ҳар як сегмент; маблағи дороиҳо; даромад аз муштариёни беруна; даромад аз фурӯши дохила; даромад ва харочоти фоизӣ; андозҳо; харочот ва зарарҳои ғайричашмдошт; ҳиссаи даромад ва дороиҳои софи объекти сармоягузоришуда ва ғ.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии идоракунӣ; усулҳои баҳисобгирии харочот; таснифи харочот; ширкатҳои тиҷоратии фармасевтӣ; бизнес-равандҳо; марказҳои масъулият.

РАЗВИТИЕ УЧЕТА ЗАТРАТ ПО БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМ В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ КОММЕРЧЕСКИХ КОМПАНИЯХ

В статье основное внимание уделяется теории классификации затрат, изучение которой нашло отражение в работах ученых-бухгалтеров, и роли управленческого учета в обеспечении полного и достоверного отражения информации об использовании материальных, трудовых и финансовых ресурсов.

В статье определено, что в процессе развития аналитического обеспечения учета по видам деятельности

необходимо: вести раздельный учет по видам деятельности; проводить классификацию статей затрат по отраслевым методическим признакам; распределение косвенных затрат между отдельными видами продукции; классификацию учетной информации; автоматизацию учетных операций на основе единого источника информации.

По мнению авторов в любом бизнес-процессе можно выделить три основных признака: трансформация; контроль и обратная связь и воспроизводимость.

В статье также акцентируется внимание на эффективности бизнес-процессов (центров ответственности) и отмечается, что для выяснения результатов их деятельности должен быть подготовлен внутренний отчет. Отчет о деятельности каждого центра ответственности (сегмента) должен включать следующие показатели: прибыль и убыток каждого сегмента; сумма активов; доход от внешних клиентов; доход от продаж на внутреннем рынке; процентные доходы и расходы; налоги; непредвиденные расходы и убытки; доля дохода и чистых активов объекта инвестирования и т.д.

Ключевые слова: управленческий учет; методы учета затрат; классификация затрат; фармацевтические торговые компании; бизнес- процессы; центры ответственности.

DEVELOPMENT OF COST ACCOUNTING FOR BUSINESS PROCESSES IN PHARMACEUTICAL COMMERCIAL COMPANIES

The article focuses on the theory of cost classification, the study of which is reflected in the works of accountants, and the role of management accounting in ensuring a complete and reliable reflection of information on the use of material, labor and financial resources.

The article determines that in the process of developing analytical support for accounting by type of activity, it is necessary to: keep separate accounting by type of activity; classification of cost items according to industry methodological features; distribution of indirect costs between individual types of products; classification of accounting information; automation of convenient operations based on a single source of information.

According to the authors, there are three main features in any business process: transformation; control and feedback and reproducibility.

The article also focuses on the effectiveness of business processes (responsibility centers) and notes that an internal report should be prepared to clarify the results of their activities. The report on the activities of each responsibility center (segment) should include the following indicators: profit and loss of each segment; the amount of assets; income from external customers; income from sales in the domestic market; interest income and expenses; taxes; unforeseen expenses and losses; share of income and net assets of the investment object, etc.

Keywords: management accounting; cost accounting methods; cost classification; pharmaceutical trading companies; business processes; responsibility centers.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илми иқтисодӣ, профессор, ректор. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru.** Телефон: **(+992) 919-16-98-64**
Болтуева Рухсора Камоловна **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **ruhsora@ gmail.com.** Телефон: **(+992) 927-79-05-09**

Сведение об авторах: ***Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт*** – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор, ректор. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Телефон: **(+992) 919-16-98-64.**
Болтуева Рухсора Камоловна - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **ruhsora@ gmail.com.** Телефон: **(+992) 927-79-05-09**

Information about the authors: ***Khushvakhtzoda Kobiljon Khushvakht*** - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor, Rector. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **kobil_barfiev@mail.ru**. Phone: **919-16-98-64**
Boltueva Rukhsora Kamolovna **-** Tajik National University, Applicant. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **ruhsora@gmail.com**. Phone: **(+992) 927-79-05-09**

УДК: 330.5:312(575.3)

ИМКОНИЯТҲОИ ИНТЕРНЕТ-БАНКИНГ ДАР КОҲИШДИҲИИ ХАВФҲО

Алимардонов Т.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Айни замон рақобати бонкӣ дар соҳаи хизматрасониҳои бонкии фосилавӣ тавассути истифодабарии дастгоҳҳои мобилӣ, компютерҳои фардӣ, интернет-банкинг ва дигар воситаҳои алоқа марказонида шудааст. Рақамикунонии тиҷорат ба вазифаи афзалиятноки бонкӣ табдил меёбад. Ташкилотҳои қарзӣ ба муштарӣ намудҳои гуногуни хизматрасониҳои фосилавиро пешниҳод менамоянд, ки маъмултарини онҳо интернет-банкинг мебошад. Дар ин раванд иқтисоди рақамӣ низ метавонад амаликунандаи тамоми омилҳо ва нишондиҳандаҳо бошад.Инқилоби рақамӣ ба муколамаи байналмилалӣ оид ба масъалаҳои марбут бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои рушд ва амалинамоӣ мусоидат менамояд [1,с.19-22].

Муборизаи рақобатӣ барои муштарӣ боиси пайваста ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва такмили технологияҳои мавҷудбудаи бонкӣ мегардад. Рақамикунонии тиҷорат асоси стратегияи рушди бонкҳоро ташкил медиҳад. Сарфи назар аз истифодаи густурдаи интернет-банкинг, таваҷҷуҳи бештари бонкҳо нисбат ба муштариён зиёд гардидааст. Методологияи таҳлили самаранокии интернет-банкинг вуҷуд надорад ва то ҳол мушкилоти марбут ба бонк, камбудиҳои техникӣ системаро ба вуҷуд меорад. Истифодаи методологияи пешниҳодшудаи таҳлили самаранокии интернет-банкинг имкон медиҳад, ки то чӣ андоза дуруст, таҳия ва татбиқ намудани маҳсулоти бонкӣ, самаранокии фаъолият ва васеъ намудани доираи муштарӣ муайян карда шавад.

Табарзода О.С. дар мақолаи худ дуруст қайд мекунад, ки “Дар замони муосир системаҳои пардохтии бо иштироки системаҳои муосири бонкӣ, ки аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон танзим карда мешавад, дар сатҳи такмилёбии технологӣ ва мобилӣ аст” [11,с.39-49]. Рушди интернет-банкинг ва технологияҳои электронӣ барои истеъмолкунандагон, инчунин, пешниҳоди намудҳои нави хизматрасонӣ аз ҷониби бонкҳо, дар асоси рақобат на танҳо бо ба даст овардани афзалиятҳо, балки бо хатарҳо низ алоқаманд аст. Интернет-банкинг хусусияти хавфҳои молиявиро тағир медиҳад. Ҳамзамон, интернет-банкинг, чун қоида, дар сатҳи муосири технологӣ, дучоршавӣ ба таваккалро кам намуда, ба сохтори он гуногунрангӣ меорад, ки он бо чунин сабабҳо муайян карда мешавад:

Расми 1. Сабабҳои дучоршавӣ ба хавфҳои бонкӣ
Figure 1. Reasons for exposure to banking risks

Ҳангоми муайян ва таҳлили хатарҳои интернет-банкинг бояд ҳамаи амалиётҳо, ташкилоти қарзӣ ва маълумоти муштариёни онҳо тавассути бонкҳо мегузорад, ба назар гирифта шавад, зеро ҳар яке аз ин амалиётҳо то як дараҷа, метавонад манбаи хатар бошад. Дар Интернет-банкинг чунин хавфҳое мавҷуд ҳастанд, ки онҳо метавонанд ба дараҷаҳои гуногун таъсир расонанд инҳо: қарз, фоизҳо, асъорӣ саҳомӣ, амалиёти стратегӣ, эътибори ҳуқуқӣ ва инчунин, хавфи пардохтпазирӣ мебошад. Дар баробари маълумотҳои овардашуда, намуди хавфҳо пурра нестанд. Хавфи қарзӣ дар ҳама

фаъолиятҳо пайдо мешавад, ки муваффақият аз амали шарик, эмитент ё қарзгир вобаста аст.

Худойназаров Д.А., Исупов А.К., дар мақолаи худ дуруст қайд намудаанд, ки «Интернет-банкинг барои ташкилотҳои қарзӣ манфиати хуберо бартараф месозад, зеро интернет-банкинг барои ҳар як бонк имкониятҳои муфидеро ба бор меорад» [14,с.31-34].

Аз ин хотир барои бехатар гардонидани амалиётҳои бонкӣ мо чунин хавфҳои бонкиро пешгӯӣ менамоем, то ки бонк бо воситаи интернет-банкинг ба ин гуна хавфҳо дучор нагардад. Ҳар як истифодабарандаро зарур аст, ки барои беҳтар гардидани ин ё он кор, аз рақамсозӣ ва ё криптография истифода намоянд. Криптография яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа дар замонҳои қадим ба шумор мерафт ва ин то ҳол дар асри ххI -низ амалӣ гардида истодааст, ки он ба иқтисодиёти рақамӣ вобастагии амиқ дорад [3,с.61-69].

Қобили зикр аст, ки хавфи қарзӣ барои ташкилотҳои қарзӣ, ки сатҳи интернет-банкинги онҳо баланданд, муҳим аст қонунгузорӣ ва вазъи макроиқтисодии кишварҳое, ки ин бонкҳо фаъолият мекунанд, имкон медиҳанд, ки тавассути интернет қарз диҳанд.

Интернет-банкинг ба бонк имконият медиҳад, ки доираи фаъолияти худро васеъ намояд. Мизоҷон метавонанд бо ин муассиса аз ҳар гӯшаи ҷаҳон кор кунанд. Ҳангоми муошират бо мизоҷон, вақте ки тамоси шахсӣ тавассути интернет вуҷуд надорад, муассисаҳо бо мушкилоти тасдиқи шахсияти мизоҷони худ рӯбарӯ мешаванд, ки ҷузъи муҳимми қабули қарорҳо оид ба қарз мебошад. Тасдиқи гарав ва иҷрои созишномаҳои амниятӣ низ, ҳангоми кор бо қарзгирандагони дурдаст метавонад мушкил бошад. Дар сурати набудани идоракунии дуруст, интернет-банкинг метавонад боиси қарзҳои марказонидашудаи чунин қарзгирандагон ё қарзҳо дар соҳаи алоҳида гардад.

Бонкҳо метавонанд талаботи қарзро дар зери фишори рақобат кам кунанд. Ҳамзамон, нигоҳдории иттилоот дар шакли электронӣ ба бонкҳои алоҳида ва иттиҳодияҳои бонкӣ имкон медиҳад, ки самаранокии нигоҳдорӣ ва истифодаи парвандаҳои қарзии муштариёнро беҳтар созанд, ки ин дар навбати худ техникаи арзёбии хавфи қарзиро такмил медиҳад. Вобаста ба таҳлили вазъи бозори қарзӣ ва амалиёти қарзӣ хавфҳои қарзиро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

Хавфи фоизӣ: фоиз дар ҷараёни савдои онлайн ба миён меояд, зеро дар ин ҳолат муомилот аз ҷониби тоҷирон, ки ба системаи идоракунии бонкӣ мустақил нестанд, инчунин, ҳангоми пешниҳоди маҳсулоти амонатӣ ва қарзӣ, мизоҷон тавассути интернет идора карда метавонанд. Бояд қайд кард, ки интернет-банкинг метавонад ба ташаккули муносибатҳои амонатӣ, қарзӣ ва дигар муносибатҳо бо доираи васеътари муштариёни эҳтимолӣ мусоидат кунад, назар ба он ки ин муносибатҳо офлайн, тавассути офисҳои анъанавии бонкӣ, бо истифода аз маркетинги «шабакавӣ» амалӣ карда мешаванд.

Хавфи пардохтпазирӣ. Афзоиши хавфи пардохтпазирӣ метавонад бо фароҳам овардани имкони интиқоли маблағҳои зуд ва шабонарӯзӣ тавассути суратҳисобҳои дар бонкҳои гуногун кушодашуда алоқаманд бошад. Афзоиши ҳаракати сармоя боиси афзоиши ноустувории суратҳисобҳои амонатӣ мегардад. Ҳамзамон, хавфи пардохтпазирӣ аз ҳаҷм ва хусусияти амалиётҳо бо суратҳисобҳое, ки аз ҷониби мизоҷон тавассути интернет назорат карда мешаванд, вобаста аст, ки мутаносибан ба системаи мониторинги пардохтпазирӣ ва тағйирёбии пасандозҳо ва қарзҳое, ки бонк бунёд мекунад, таъсир мерасонад. Хавфи бонк метавонад ба пардохтпазирӣ таъсири ҷиддӣ расонад.

Хавфи саҳомӣ. Бонкҳо метавонанд ба хавфи саҳомӣ дучор шаванд, агар онҳо пасандозҳо, тиҷорати қарзӣ ё барномаи суғуртаи хавфро дар натиҷаи фаъолияти интернет-банкинг оғоз ё густариш диҳанд. Хавфи воситаҳои молиявие, ки бонк бо онҳо амалиёт анҷом медиҳад, метавонад зери таъсири рушди як соҳаи дигари фаъолият дар бозори молиявӣ, савдои интернетӣ афзоиш ёбад. Аз тарафи дигар, савдои интернетӣ имкон медиҳад, ки маблағҳои асосан ночизи шахсони ҷудогона ба бозори молиявӣ ҷалб карда шаванд, то дар аксари ҳолатҳо амалиёти ба мақсадҳои муқобил равонашуда ҳамдигарро ҷуброн кунад ва ба хатари умумии саҳомии бонк таъсири ҷиддӣ нарасонад.

Хавфи мубодилаи асъор вақте ба вуҷуд меояд, ки қарз ё сандуқи қарзӣ бо асъор ё бо роҳи гирифтани қарз бо асъори дигар маблағгузорӣ карда мешавад. Дар баъзе мавридҳо, бонкҳо дар уҳдадориҳои қарзи ҷалб карда мешаванд, ки ба қарзгирандагон имкон медиҳанд, асъореро дар ҳар давраи гардиш истифода баранд, ё ин ки интихоб кунанд. Хавфи асъор метавонад аз таъсири омилҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ё иқтисодӣ афзоиш ёбад.

Хавфи амалиётӣ. Хавфи амалиётӣ барои бонк ҳангоми пешниҳоди хизматрасонӣ ба онҳо тавассути интернет хатари бештар дорад. Дар баробари ин, сатҳи рушди интернет-банкинг дар кишвар ва ё дар дохили як бонки алоҳида комилан муҳим нест, хатари амалиётӣ барои хизматрасонӣ ин намуди доимӣ аст. Хавфи амалиётӣ дар ҳар як хизматрасонӣ интернетӣ зоҳир шуда, ба ташкили хадамот ва пешниҳоди онҳо, коркарди ташкилотҳо, таҳияи система, системаҳои компютерӣ, мураккабии хизматрасонӣ, нигоҳдорӣ ва шароити амалисозии назорати дохилӣ паҳн мешавад. Дараҷаи хавфи амалиётӣ, ки ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои интернет-банкинг ба вуҷуд меояд, махсусан баланд аст, агар ин хизматрасониҳо ба таври нокифоя ба нақша гирифта, амалӣ карда шаванд.

Пешниҳоди хизматрасониҳои интернет-банкинг бо истифода аз шабакаи мустаҳками алоқа метавонад воқеан ин вазифаро осонтар кунад, зеро имкониятҳои захиравӣ метавонанд дар як минтақаи васеи ҷуғрофӣ паҳн шаванд. Масалан, агар сервери ибтидоӣ ном шавад, шабакаи алоқа бояд ба таври худкор ҷараёни маълумотро ба сервери эҳтиётии дар ҷои дигар ҷойгиршуда равона кунад. Масъалаҳои амният ва назорати дохилӣ бояд ҳангоми таҳияи нақшаҳои муттасили тиҷорат ва барқарорсозии бонкҳо баррасӣ карда шаванд, ки системаҳои онҳо дар ҳолати интизорӣ бояд мисли системаҳои коркарди аввалия мураккаб бошанд. Мавҷудияти баланди системаҳо талаботи асосии муштариён мебошад. Бояд фаҳмидан зарур аст, ки хатогиҳои клиринг метавонад хавфи обрӯи бонк, хавфи пардохтпазирӣ ва хавфи қарзиро зиёд кунад. Ҳангоми баррасии хатари амалиётӣ, амният дар маҷмуъ муҳимтарин ташкилот аст. Масъалаҳои амниятӣ барои бонкҳо нав нестанд. Дар байни мутахассисон ҳатто чунин таъриф вуҷуд дорад: бонк ташкилотест, ки дар ҳамаи шуъбаҳои он дуздӣ кардан мумкин аст. Аммо, вақте ки интернет барои анҷом додани ташкилотҳо истифода мешавад, ҷанбаҳои нави ин хатари марбут ба амнияти компютерӣ ва иттилоотӣ ба миён меоянд. Бонкҳо барои ноил шудан ба сатҳи мувофиқи амният аз системаҳои муосири криптографӣ, криптоасъор, барномаҳои мувофиқи компютерӣ ва дигар воситаҳо истифода мебаранд. Вобаста ба ин мафҳум олимони ватанӣ Мирзоев Н.Ҳ., дар мақолаи худ ин мафҳумро чунин қайд менамоянд “Криптоасъор бо эътимод ва сохтакорӣ тавссути алгоритми хешинг, ҳифз карда мешавад, ки кушодан, фошкунӣ ё гардонидани он то имрӯз имконпазир нест” [5,с.131-134].

Расми 2. Намунаи кафолатҳои бонк ба муштарӣ
Figure 2. Example of bank guarantees to the client

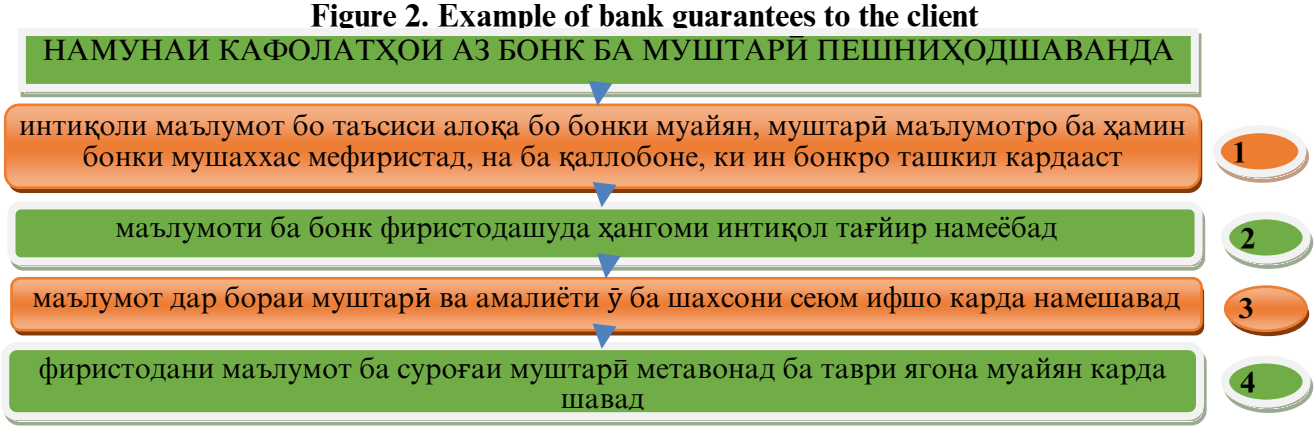

Ба ақидаи олимони ватанӣ Сатторов А.Ҷ., Саъдуллозода О.З., мафҳуми иқтисоди рақамӣ ва криптоасъор чунин арзёби гардидаасат. Криптоасъор комилан ғайримарказонидашуда ташкил шудаанд, яъне онҳо ягон мақомоти роҳбарикунанда надоранд ва аз ҷониби ташкилотҳои молиявӣ ба танзим дароварда намешаванд [7,с.138-145]. Аммо бояд қайд кард, ки ин унсурҳои амнияти иттилоотӣ танҳо дар сурате самаранок хоҳанд буд, ки меъёрҳо ва расмиёти дахлдори дохилии бонкӣ, системаи назорати дохилӣ, қатъиян риоя кардани ин дастурҳо, тартиби истифодаи онҳоро дақиқ муайян намуда, тартиби амалҳоро дар ҳолатҳои ғайричашмдошт пешбинӣ намояд. Бонкҳо бояд асбобҳои боэътимоди амниятӣ ва ошкоркуниро дошта бошанд, то системаҳои бонкии онлайни худро аз ҳамлаҳои дохилӣ ва берунӣ эмин нигоҳ доранд. Дар доираи

идоракунии хавфи амалиётӣ ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои интернет-банкинг, бонк бояд ба муштарӣ кафолатҳои зеринро пешниҳод намояд:

Усулҳои стандартии сохтани системаи амният, дар баъзе мавридҳо, санҷиши технологияҳои дар бонк истифодашаванда аз ҷониби шахси сеюм самаранок аст, ки дар асоси шартномаи мувофиқ ҳамлаи ҳакерҳоро тақлид мекунад ва ба ин васила камбудиҳоро дар системаи амният муайян мекунад. Илова бар ин, тағйир додани усулҳои ҳамлаҳои ҳакерӣ зарурати аз нав дида баромадани мунтазами унсурҳои системаи амнияти иттилоотии аз ҷониби бонк истифодашаванда, дастурҳои дохилии бонкӣ ва тартиби татбиқи онҳо муайян карда мешавад.

Ҷузъи дигари хавфи амалиётӣ, ин таҳдиди густариши амалиёти пулӣ дар бонк мебошад. Ин намуди таваккал аз ҳисоби анҷом додани амалиёти бонкӣ аз ҳар гӯшаи ҷаҳон, новобаста аз вақти шабонарӯзӣ, бидуни тағҳизоти махсус, афзоиши суръати ҳисоббаробаркуниҳои электронӣ ва автоматикунонии раванди амалиёти бонкӣ меафзояд. Хизматрасонӣ ба таври фосилавиро тавассути интернет, барои бонкҳо муайян кардани муштариён душвор аст, тамоси шахсӣ ва назорати кормандони бонк ҳам, ҳангоми кушодани суратҳисоб ва ҳам ҳангоми амалиёти минбаъда вуҷуд надорад.

Ба мисли худи бонкҳо, мақомоти танзимкунанда бояд ҷорӣ намудани интернет-банкингро аз нуқтаи назари таъсири технологияҳои иттилоотии истифодашаванда ба профили хавфи бонк ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти он омӯзонанд ва эҳтимолан дар ин марҳилаи рушд технологияҳоро ҳамчун омили асосии бонкӣ, объекти мустақили назорат баррасӣ намоянд.

Хавфи ҳуқуқӣ. Дараҷаи хавфи ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, аз дараҷаи таҳияи қонунгузорӣ оид ба масъалаи интернет-банкинг вобаста аст. Дар бисёр кишварҳо қонунҳо оид ба имзои электронӣ мавҷуданд, ки барои татбиқи тиҷорати электронӣ дар маҷмуъ ва бахусус интернет-банкинг заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меоранд. Тавре зикр карда мешавад, дар татбиқи интернет-банкинг сарҳадҳои миллӣ норавшананд. Ин ба он оварда мерасонад, ки хавфи ҳуқуқӣ на танҳо қонунгузории кишваре, ки бонк дар он ҷойгир аст, балки кишваре, ки дар он муштариён ҷойгир ҳастанд, таъсир мерасонад.

Хавфи иловагӣ, аз сабаби зарурати роҳнамоии қонунҳои кишварҳои гуногун ба миён меояд. Бонк, ки ба интернет-банкинг машғул аст, инчунин, дар сурати паҳнкунии беиҷозат ё ифшои маълумоти хусусии муштариён ба хатари ҳуқуқӣ дучор мешавад. Аксарияти муштариёни интернет-банкинг барои пешниҳоди хизматҳои бонкӣ аз дигар каналҳо истифода хоҳанд кард. Бинобар ин, бонкҳо бояд муштариёни худро омӯзонанд, маълумотҳое, ки онҳо тавассути каналҳои интернет-банкинг, аз ҷумла вебсайтҳо пешниҳод мегарданд, бо иттилооти каналҳои дигар огоҳӣ дошта бошанд, то ки ба хавфҳо дучор нагарданд.

Интернет-банкинг қонеъ кардани ин талаботро душвор месозад. Бонкҳое, ки нақшаи кушодани суратҳисобҳои навро тавассути интернет доранд, бояд дар ин самт стандартҳои қатъӣ дошта бошанд. Инчунин, бонк вазифадор аст системаи назоратро барои муайян кардани амалҳои ғайриодӣ ё шубҳанок таъсис диҳад ва дар ҳолати зарурӣ оид ба фаъолияти шубҳанок ҳисобот диҳад. Қоидаҳои интиқоли маблағҳои муқаррарнамудаи қонун, инчунин, нисбат ба интиқол ё интиқоли маблағҳо тавассути интернет дар ҳолатҳое татбиқ мешаванд, ки маблағи амалиёт аз меъёри муқарраршуда зиёд бошад, он ба яке аз истисноҳои пешбининамудаи қоидаҳо татбиқ намегардад. Бонкҳо бояд кафолат диҳанд, ки муштариён пеш аз интиқоли маблағ тамоми маълумоти заруриро пешниҳод кунанд. Бонкҳо бояд архиви маълумоти дахлдорро ташкил намоянд.

Хавфи стратегӣ таъсири ҷорӣ ва ояндаро ба даромад ё сармояи қарорҳои нодурусти тиҷоратӣ, татбиқи номуносиб ё набудани вокуниш ба тағйирот дар соҳа инъикос мекунад. Ин хатар аз мутобиқати ҳадафҳои стратегии созмон, стратегияҳои тиҷоратие, ки барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо таҳия шудаанд, захираҳои барои ин ҳадафҳо ҷудошуда ва сифати татбиқи стратегияҳо вобаста аст. Захираҳои зарурӣ барои татбиқи стратегияҳои тиҷоратӣ дар соҳаи интернет-банкинг ба моддӣ ва ғайримоддӣ тақсим мешаванд. Ба инҳо каналҳои иртиботӣ, системаҳои амалиётӣ, шабакаҳои хизматрасонӣ, қобилиятҳои роҳбарӣ ва кормандон дохил мешаванд.

Пеш аз ҷорӣ намудани хизматрасонии интернет-банкинг, роҳбарият бояд андеша кунад, ки чӣ гуна хадамот ва технологияи татбиқи он бо ҳадафҳои тиҷоратии «моддӣ» дар

нақшаи стратегии бонк мувофиқат мекунад. Бонк бояд арзёбӣ кунад, ки оё он дорои малака ва захираҳо, барои муайян кардан, назорат кардан ва назорати хавфҳо, дар тиҷорати онлайнии худ мебошад ё не.

Коршиносони технологияҳои бонкӣ дар якҷоягӣ бо кормандони маркетинг ва амалиёт бояд дар ин раванди банақшагирӣ ва қабули қарорҳо ҷалб карда шаванд. Онҳо бояд боварӣ ҳосил кунанд, ки нақша бо ҳадафҳои умумии тиҷоратии бонк мувофиқат кунад ва аз доираи устувории бонк ба хатар ворид нагардад.

Бархе аз олимони ватанӣ чунин ақида доранд, ки «Технологияҳои нав, махсусан муҳити интернет, қодиранд, ки ҷолибияти рақобатпазирии бонкро зуд тағйир диҳанд» [8,с.167-171]. Мутаносибан, ғояи стратегии роҳбарияти бонк бояд тарзи тиҷорат тавассути интернетро муайян кунад, ки тавассути он таҳия, татбиқ, назорат ва хавфҳои бонк муайян карда мешавад. Агар бонк ба талаботи бозор ҷавобгӯ набошад ва ба мизоҷон сари вақт хизмат нарасонад, пас хатари обрӯю эътибори ӯ қарор дорад.

Омилҳои хавф инҳоянд: қобилияти вокуниши мувофиқ ба ниёзҳои муштариён, истифодаи системаҳои беэътимод ё бесамар барои расонидани хизмат ба муштарӣ, таъхир дар посух додан ба дархостҳои муштариён ё риоя накардани стандартҳои махфият, амалӣ гардонида мешавад. Агар хизматрасонӣ дар доираи интернет-банкинг, дер ташкил карда шавад ё ба таври дигар вокуниши манфии муштариёнро ба вуҷуд орад, он гоҳ бонк метавонад осеб бинад.

Бонкҳои миллӣ набояд системаи интернет-банкингии худро дар асоси хусусиятҳо ё параметрҳое, ки ин система надорад, таблиғ кунанд. Барномаи маркетинг бояд маҳсулотро ростқавлона ва дақиқ пешниҳод кунад. Бонкҳои миллӣ бояд пешниҳоди истинод ба шахсони сеюмро дар вебсайтҳои худ бодиққат баррасӣ кунанд. Истинодҳои гиперматнӣ аксар вақт барои имкон додани пайвастшавӣ ба муштарӣ бо созмонҳои дигар истифода мешаванд.

Бонкҳои тиҷоратӣ бояд итминон дошта бошанд, ки нақшаҳои идомаи фаъолияти онҳо инчунин, амалиётҳоеро, ки дар доираи интернет-банкинг анҷом дода мешаванд, ба назар мегиранд. Баррасии мунтазами ин нақшаи муттасилии тиҷорат, аз ҷумла стратегияҳои матбуот ва робита бо ҷомеа, ба бонк кумак мекунад, то боварӣ ҳосил кунад, ки вай метавонад ба ҳама гуна таҳрибаи манфии муштариён ва васоити ахбори омма (ВАО) вокуниши муассир ва мувофиқ дошта бошад.

Барои беҳтар гардидани натиҷаи кори бонкҳо, ҳар як бонк бояд бештар ба хавфҳои дар мақола овардашуда диққати аввалиндараҷа диҳад, то ки сатҳу сифати кори бонкҳо натиҷаи назаррасро ба бор оранд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳар як бонк барои ба хавфҳо дучор нагардидан бояд интернет-банкинги худро ба тавре омода созанд, ки он барои истифодабарандагон ва муштариён равшан ва возеҳ бошад. Интернет-банкинг ба бонк имконият фароҳам меорад, ки фаъолияти худро густурда ба роҳ монад ва доираи муштариёни худро зиёд намояд. Ин натиҷаро бояд ҳар як бонк ба инобат гирад, то ки дараҷаи сатҳу сифати хизматрасониҳои бонкӣ ба мизоҷон дар як сатҳи такмилёфта пешкаш гардад.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калон Ғаюров Ғ.Ҳ.

АДАБИЁТ

1. Алимардонов Т.А. Иқтисоди рақамӣ ҳамчун воситаи идорашаванда / Т.А. Алимардонов // «Фаъолияти инноватсия ҳамчун омили рушди босуръати иҷтимоию иқтисодӣ дар саноат». Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба «30–солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». -Бустон, 2021. -С.19-22.
2. Алимардонов Т.А. Моҳияти иқтисоди рақамӣ ва равандҳои асосии ташаккулёбии он / Т.А. Алимардонов, А.Қ. Ҷобиров // Тоҷикистон: Иқтисод ва идора. Илмҳои иқтисодӣ. –Душанбе, 2021. -№2. -С.55-61.
3. Алимардонов Т.А. Криптография ва нақши он дар рушди иқтисоди рақамӣ / Т.А. Алимардонов, А.Қ. Сатторов // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба «30 –солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар мавзуи «Рушди соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар даврони истиқлолият: дастовард ва дурнамо». –Ваҳдат, 2021. -С.61-69.
4. Алимардонов Т.А. Рушди иқтисоди рақамӣ ва мафҳумҳои асосии он / Т.А. Алимардонов, Р.М. Бобоева // Тоҷикистон: Иқтисод ва идора. Илмҳои иқтисодӣ. –Душанбе, 2021. -№3. –С.55-61.
5. Мирзоев Н. Нақши криптоасъор дар замони муосир / Н. Мирзоев // Маводи мизи гирди умумидонишгоҳии илмию назариявӣ дар мавзуи «масоили мубрами менеҷмент дар шароити муосир». –Душанбе, 2020. -С.131-134.

6. Мирзоев Н. Ҳукумати электронӣ дастоварди муҳимтарини ҷаҳони муосир / Н. Мирзоев // Маводи конференсияи байналмиллалии илмию амали дар мавзуи “Саноатикунонии кишвар ва таъмини рушди босуботи иқтисодиёт”. –Душанбе, 2020. -С.175-180.
7. Сатторов А.Ҷ. Иқтисоди рақамӣ ва криптоасъор / А.Ҷ. Сатторов, Саъдуллозода О.З., Ф.С. Камолов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи “Иқтисоди рақамӣ ва зарурияти ҷорӣ намудани низоми нави ҳисобҳои миллӣ”. –Душанбе, 2021. -С.138-145.
8. Саттаров А.Ҷ., Иттилоот ҳамчун захираи иқтисодӣ / А.Ҷ. Саттаров, Н. Муминова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии «Баъзе муаммоҳои моделсозӣ дар илмҳои иқтисодӣ ва табиӣ». –Душанбе, 2018. –С.167-171.
9. Саттаров А.Ҷ. Иқтисоди рақамӣ вазъи кунунӣ ва дурнамо / А.Ҷ. Саттаров // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «5500–солагии Саразми бостонӣ», «700 солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хуҷандӣ». –Душанбе, 2020. –С.356-357.
10. Скачихин Н.О. Электронный банкинг и его роль в развитии банковских услуг // Экономика современной России сборник материалов межрегиональной студенческой научной конференции по итогам НИР за 2016 год. - 2017. -С.152-153. [Электронный ресурс]. URL: https:// elibrary.ru/item.asp?id=32645925
11. Табарзода О.С. Современное развитие мобильных платежей в системе электронных платежей / Табарзода О.С., А.Р. Расулов // Научный журнал. Таджикистан: Экономика и управление. –Душанбе, 2021. -№3. –С.39-49.
12. Функционал существующей системы "Интернет–банкинг" [Электронный ресурс]. URL: http://www.rbcard.com/ finance/finance8. htm. – (дата обращения: 10.11.2021).
13. Характерные особенности развития интернет-банкинга. [Электронный ресурс]. URL: http://www.finance.ru. – (дата обращения: 30.10.2021).
14. Худойназаров Д.А. Муаммоҳои рушди низоми бонкии исломӣ дар шароити имрӯза / Д.А. Худойназаров, А.К. Исупов // Паёми Донишгоҳи миллии тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2021. -№2. -С.31-34.
15. Хушвахтзода К.Х. Роль банковского кредитования в развитии малого сельскохозяйственного бизнеса / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2020. -№7. -С.35-41.
16. Хушвахтзода К.Х. Финансово-кредитные ресурсы развития сельского предпринимательства (концептуальные вопросы) / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№8. -С.5-10.
17. Юсупова О.А. Инновационные технологии в подготовке бакалавров финансового профиля / О.А. Юсупова // Инновации в образовании. - 2015. -№7. -С.79-90.
18. Юсупова О.А. Трансформация мониторинга в банковском кредитовании / О.А. Юсупова // Инновационная экономика и общество. - 2014. -№3. -С.87-95.

ИМКОНИЯТҲОИ ИНТЕРНЕТ-БАНКИНГ ДАР КОҲИШДИҲИИ ХАВФҲО

Дар мақаола доир ба хавфҳои асосии интернет-банкинг таҳлилҳо гузаронида шудааст, ки натиҷаи он барои бонкҳо тавсияҳои судмандро пешниҳод менамояд. Дар натиҷаи омоданамоии мақола оид ба таҳлили нишондиҳандаҳои ҷории хизматрасониҳои бонкии фосилавӣ, алалхусус интернет-банкинг, мураттабсозии бартариҳои он, муайян кардани мушкилот дар марҳилаи кунунӣ, таҳияи методологияи таҳлили самаранокии истифодаи интернет-банкинг, амалӣ гардонида шудааст.

Вобастба ба ин баҳодиҳии нишондиҳандаҳои интернет-банкинг гузаронида шуда, дар асоси тафсири натиҷаҳои он мушкилот, дурнамо ва самтҳои рушди соҳа муайян карда шудааст. Бартариҳои интернет-банкинг имкониятҳои он барои бонк ва муштарӣ таҳия шудаанд. Методологияи таҳлили самаранокии системаи интернет-банкинг барои ташкилотҳои қарзӣ пешниҳод карда шудааст. Нисбат ба интернет-банкинг ва хавфҳои асосие, ки имрӯз метавонад бонкҳоро дар ҳолати ногувор қарор диҳад, маълумот оварда шудааст. Агар ҳар як субъектҳои иқтисодӣ ҳангоми иҷрои амалиётҳои бонкӣ бештар ба ин гуна хавфҳо диққат диҳад, бо чорачӯӣ метавонад сатҳи хавфро кам намояд. Агар чунин категорияҳои хавфҳоро ба монанди хавфҳои қарзӣ, асъорӣ, хавфи саҳомӣ, хавфи амалиётӣ, хавфи ҳуқуқӣ, нархҳо, инчунин, хавфи фоизӣ ва хавфи пардохтпазириро баррасӣ кунем, пас дар заминаи интернет-банкинг нишондиҳандаҳои асосии онҳо каме тағйир меёбанд. Дар ин ҳолат, интернет-банкинг маҳз ҳамчун платформаи нави пешбурди хизматрасониҳои бонкии анъанавӣ амал мекунад ва ба сабабҳои пайдоиши ин хатарҳо таъсир мерасонад. Ҳангоми арзёбии эҳтимолияти ин намуди хатарҳо бояд дар назар дошта шавад, ки интернет-банкинг ба мо имкон медиҳад, ки бештари муштариёни навро ба бонк ҷалб намоем ва он метавонанд аз категорияҳои муштариёни маъмулии бонк аз ҷиҳати ҷойгиршавии ҳудудӣ, соҳаи фаъолият ва ғайраҳо фарқ кунанд. Интернет-банкинг аслан як роҳи нави пешниҳоди хизматрасониҳои анъанавии бонкӣ буда, тамоми хатарҳое, ки ба фаъолияти бонкӣ хос аст, дучор меояд, вале айни замон муҳтаво ва аҳамияти категорияҳои муайяни хавфҳо, инчунин, профили умумии хавфҳоро дар бонкҳо ба таври назаррас тағйир медиҳад.

Калидвожаҳо: хизматрасониҳои бонкӣ, ташкилотҳои бонкӣ, интернет-банкинг, рақамсозии тиҷорат, самаранокии интернет-банкинг, рушди интернет-банкинг, хусусияти хавфҳои молиявӣ.

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕРНЕТ-БАНКИНГА В СНИЖЕНИИ РИСКОВ

В статье проанализированы основные риски интернет-банкинга, по результатам которого даны полезные рекомендации для банков. По результатам подготовки статьи проведен анализ текущей эффективности дистанционного банковского обслуживания, в частности Интернет-банкинга, перечень его преимуществ, выявление проблем на текущем этапе, разработка методики анализа эффективности Интернет-банкинга.

В связи с этим была проведена оценка показателей интернет-банкинга, по результатам которой были определены проблемы, перспективы и направления его развития. Преимущества интернет-банкинга и его возможности рассчитаны на банк и клиента. Предлагается методика анализа эффективности системы Интернет-банкинг для кредитной организации. Предоставляется информация об интернет-банкинге и основные риски, которые могут сегодня поставить банк в затруднительное положение. Если каждый экономический субъект будет уделять больше внимания таким банковским рискам при проведении банковских операций, он может принять меры по снижению уровня риска. Если рассматривать такие категории рисков, как кредитный риск, валютный риск, фондовый риск, операционный риск, правовой риск, ценовой риск, а также процентный риск и риск ликвидности, то в контексте интернет-банкинга их основные показатели изменятся незначительно. В этом случае интернет-банкинг выступает как новая платформа для продвижения традиционных банковских услуг и влияет на причины этих рисков. При оценке вероятности данного вида риска следует иметь в виду, что интернет-банкинг позволяет нам привлекать в банк больше новых клиентов, которые могут отличаться от обычных категорий клиентов, с точки зрения местонахождения, сферы деятельности и себя. Интернет-банкинг - это, по сути, новый способ предоставления традиционных банковских услуг, который сталкивается со всеми рисками, присущими банковскому делу, но в то же время значительно меняет содержание и важность определенных категорий рисков, а также общий профиль рисков в банках.

Ключевые слова: банковские сервисы, банковские учреждения, интернет-банкинг, нумерация предприятий, эффективность интернет-банкинг, разработка интернет-банкинга, характер финансовых рисков.

IMKONIYATHOI INTERNET BANKING DAR KOIKISHDII HAVFO

The article analyzes the main risks of Internet banking, the results of which provide useful recommendations for banks. Based on the results of the preparation of the article, an analysis was made of the current effectiveness of remote banking services, in particular Internet banking, a list of its advantages, identification of problems at the current stage, development of a methodology for analyzing the effectiveness of Internet banking.

In this regard, an assessment of the indicators of Internet banking was carried out, according to the results of which problems, prospects and directions for its development were identified. The advantages of Internet banking, its capabilities are designed for the bank and the client. A technique for analyzing the effectiveness of the Internet banking system for a credit institution is proposed. Provides information about Internet banking and the main risks that can put the bank in a difficult position today. If each economic entity pays more attention to such banking risks when conducting banking operations, it can take measures to reduce the level of risk. If we consider such categories of risks as credit risk, currency risk, equity risk, operational risk, legal risk, price risk, as well as interest rate risk and liquidity risk, then in the context of Internet banking, their main indicators will change slightly. In this case, Internet banking acts as a new platform for promoting traditional banking services and influences the causes of these risks. When assessing the likelihood of this type of risk, it should be borne in mind that Internet banking allows us to attract more new customers to the bank, who may differ from the usual categories of customers in terms of location, scope of activity and themselves. Internet banking is, in essence, a new way of providing traditional banking services, which faces all the risks inherent in banking, but at the same time significantly changes the content and importance of certain categories of risks, as well as the overall risk profile in banks.

Keywords: banking services, banking organizations, internet banking, business digitalization, internet banking efficiency, internet banking development, nature of financial risks.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru**. Телефон: **207-56-56-44**

Сведение об авторе: ***Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономический наук, старший преподаватель кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Телефон: **207-56-56-44**

Information about author: ***Alimardonov Tohirjon Ashuralievich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior lecturer of the Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru**. Phone: **207-56-56-44**

УДК:332.72(575.3)

ИСЛОҲОТИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИНДОРӢ ВА ТАШАККУЛИ АСОСҲОИ ИҚТИСОДИИ ГУЗАРИШ БА МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРИИ ЗАМИНДОРӢ

Камолов Д.Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Давраи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ба хусус дар раванди муносибатҳои заминдорӣ таъсири худро расонида, зарурати ислоҳотро пеш оварда. Зеро ташаккули марҳилаи муосири рушди ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ на танҳо тағйиротҳои дахлдорро дар сохтори сифатии он, балки мукамалсозии низоми иҷтимоиву иқтисодӣ, баланд гардидани сатҳи некуаҳволӣ ва таъмини амнияти озуқаворию мамлакат мегардад.

Аз ин лиҳоз, танзими давлатии муносибатҳои заминдорӣ дар давраи ташаккул ёфтани муносибатҳои нави иқтисодӣ яке аз ҷузъҳои асосии ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ дониста мешавад. Дар шароити муосир зарур аст, ки омезиши мутаносиби усулҳои сиёсию ҳуқуқӣ ва иқтисодии заминсозӣ таъмин карда шавад, ки он метавонад мустақилияти иқтисодии субъектҳои муносибатҳои заминдорӣ ва мақоми махсуси заминҳои кишоварзиро ҳамчун объекти идоракунӣ ба ҳисоб гирад.

Ҷанбаҳои муҳимми методологии ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ, ки дар раванди омӯзиш коркард мегарданд, масъалаҳои зеринро дар бар мегиранд:

- муайянсозии моҳияти ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ ва хусусиятҳои он;
- тавсифи ҷараёнҳои ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ дар шароити иқтисодӣ бозорӣ;
- асосноккунии принсипҳо ва омилҳои раванди ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ.

Таҳқиқотҳои илмие, ки солҳои охир гузаронида шудаанд, саҳми назарасро дар омӯзиши ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ ва муайян кардани қонуниятҳо ва хусусиятҳои ташаккули он ба даст оварданд. Бинобар мубраму муҳим будани ин падида зарур аст, ки таҳқиқотҳоро доир ба ҷанбаҳои гуногуни раванди ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ идома диҳем.

Тавре Н.П. Радугин қайд менамояд, ислоҳоти замин тақсимоти замин нест, балки ҷузъи таркибии маҷмуи тағйиротҳоест, ки ҷараёни гузариш ба шаклҳои нави заминдорӣ, заминшиносӣ ва истифодаи заминро таъмин мекунад. Тақсимоти замин аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва аз ҷиҳати иқтисодӣ асосан ин:

- фароҳам овардани шароити баробар барои ҳама шаклҳои идоракунӣ;
- ташкили механизми иқтисодии танзими муносибатҳои заминдорӣ;
- ҳавасмандгардонии истифодаи оқилона ва ҳифзи замин;
- қатъ гардидани равандҳои таназзули замин ва дигар захираҳои табиӣ ва такрористеҳсоли васеи онҳо [10].

Тавре Барфиев Қ.Х. қайд менамояд солҳои охир дар адабиёти илмӣ дар баробари самаранокии иқтисодии истифодаи захираҳои замин, инчунин, захираҳои экологӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ истифода бурда мешавад [17,с.32].

Барои дақиқтар фаҳмидани ин раванд, мафҳуми ислоҳотро дар луғатҳо таҳлил менамоем. Масалан, дар луғати забони русии С.И. Ожегов, 1978, ислоҳот ҳамчун тағйирот, азнавташкилдиҳии чизе, таъриф дода шудааст. Инчунин, дар луғати энсиклопедии соли 1955, Б.А. Введенский (ҷ. 3) бошад, ислоҳот ин:

а) тағйирот, азнавташкилдиҳӣ;

б) тағйироти сиёсӣ, ки ба пояҳои низоми мавҷудаи давлат таъсир намерасонад.

Агар ба сарчашмаҳои ҳуқуқӣ назар андозем ба чунин маънидодкунии мафҳуми ислоҳоти замин дучор омадан мумкин аст. Масалан, тибқи моддаи 2-юми Қонуни ҶТ дар бораи ислоҳоти замин, мундариҷаи ислоҳоти замин чунин маънидод карда шудааст:

«Ислоҳоти замин маҷмуи чорабиниҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилию техникӣ мебошад, ки ба муносибатҳои сифатан нави заминистифодабарӣ гузаштанро таъмин менамояд.

Дар ҷараёни гузаронидани ислоҳоти замин ҳуқуқи ҳар як шахрванд ва коллективи меҳнатӣ дар интихоби ихтиёрии шакли заминдорӣ, заминистифодабарӣ ва фаъолияти хоҷагидорӣ дар замин таъмин мегардад» [8].

Яъне, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳадафи ислоҳот, ин маҷмуи чорабиниҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, техникӣ ва ташкилие мебошад, ки ба беҳбуди муносибатҳои заминдорӣ, гузариш ба системаи нави заминистифодабарӣ, ки ба хусусияти иқтисодиёти бозаргонии танзимшавандаи иҷтимоӣ мутобиқанд, равона карда шудааст.

Давраи оғози ислоҳотро дар мамлакати мо пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ арзёбӣ кардан мумкин аст. Бо мақсади бартараф кардани мушкилиҳо дар самти амнияти озуқаворӣ, ҳавасмандгардонӣ ва ҷалби ҳарчи бештари бахши хусусӣ ба соҳаи кишоварзӣ зарур буд, зеро бо ин мақсад аз бахши хусусӣ ба ҳама соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ сармоягузориҳо ҷалб карда шуда, дар натиҷа, як ҷузъи бунёди эътимодноки байни маблағгузориҳои субъектҳои бахши хусусӣ ва кафолати сармоягузории давлатӣ ба миён меояд.

Тавре Ш.М. Исмоилов қайд намудааст, гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ ва ислоҳоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули шаклҳои мухталифи хоҷагидории кишоварзӣ, дигаргунсозиҳои ҷиддии муносибатҳои заминистифодабарӣ, бунёди иқтисодиёти рақобатнок ва дар ин замина, бунёди бозори озоди кишоварзӣ ва хадамоти кишоварзиро дар назар дорад. Раванди гузариш дар шароите пурсамар мегардад, ки агар гуногунрангӣ ва баробарии тамоми шаклҳои моликият ва шаклҳои ташкилӣ-хоҷагидорӣ, аз ҷумла шаклҳои барои деҳот анъанавии онҳо воқеан эътироф ва таъмин гарданд [16].

Чуноне маълум аст, Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан давлати кишоварзӣ мебошад. Замин дар баробари сарватҳои зеризаминӣ, об, фазо, олами набототу ҳайвонот ва дигар боигариҳои табии моликияти истисноии давлат ба шумор меравад.

Бинобар ин, ислоҳоти замин дар ҷумҳурии мо ба масъалаҳои зерин нигаронида шудааст:

- ба руйхатгирии тамоми заминҳо аз рӯи гурӯҳҳо, тарзҳои заминдорӣ, заминистифодабарӣ ва намудҳои замин;
- муайян кардани заминҳои истифоданашаванда ва ғайриоқилона истифодашаванда барои ташкили фонди махсуси замини мақомоти ҳокимияти иҷроияи маҳалли (ҳукумати ноҳия) бо мақсади азнавтақсимкунии он баҳри самаранок истифода бурдани замин;
- додани замин ба истифодаи якумраи меросӣ ба шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва касбҳои анъанавии мардумӣ, инчунин, қитъаи замини назди ҳавлигӣ;
- аз нав тақсимкунии замин дар ҳолатҳои таҷдиди сохтори ташкилоту корхонаҳои кишоварзӣ;
- муқаррар ва аниқ кардани сарҳади воҳидҳои маъмурию ҳудуди маҳалҳои, аҳолинишин ва сохтори замину хоҷагидории онҳо;
- ба расмият даровардан ва аз нав ба қайд гирифтан ҳуҷҷатҳое, ки ҳуқуқи истифодабарии қитъаи заминро муайян менамоянд.

Дар масъалаи нақшаи ислоҳоти замин андешаҳои гуногун мавҷуданд. Масалан, ба андешаи профессор Т.Б. Ғаниев, ислоҳоти заминро дар Тоҷикистон дар се марҳила метавон ҷудо кард [6]:

а) омодагӣ;

б) давраи татбиқи барномаи ислоҳоти замин;

в) марҳилаи рушди устувори иқтисодиёти кишоварзӣ.

Дар марҳилаи аввали ислоҳот давлат қадамҳои устувори аввалияро барои гузариши соҳаи кишоварзӣ аз иқтисоди нақшавӣ ба иқтисоди бозорӣ фароҳам овард. Дар ин марҳила, хусусигардонии соҳаи кишоварзӣ оғоз гардид. Дар заминаи колхозу совхозҳо ташкили шаклҳои нави бисёрсохтории хоҷагидорӣ (кооперативҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), хоҷагиҳои ёрирасони корхонаҳо ва ташкилотҳо, фирмаҳои кишоварзӣ, ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, хоҷагиҳои хусусӣ дар асоси пудрати оилавӣ шартнома ва ғ.) гузаронида шуд.

Дар марҳилаи аз нав ташкилдиҳии иқтисодиёт, ҳар касе, ки ба ҳиссаи замин ва ҳиссаи амвол ҳуқуқ дорад, метавонад онро дар шакли натуравӣ гирад, хоҷагии деҳқонӣ ё

дигар шакли истеҳсолоти кишоварзиро ташкил диҳад, онҳоро ҳамчун саҳми таркибӣ, иҷора, хайрия ё мерос гузорад.

Гузариш аз шакли сотсиалистӣ ба иқтисоди бозорӣ барои он зарур буд, ки ташкили шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ ва идора намудани ҳамаи шаклҳои фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ дар асоси қонунҳои бозорӣ ва ба меъёрҳо ҷавобгӯ будандро дар асоси рақобати озод талаб мекард. Аз ин рӯ, бо мақсади танзими ин муносибатҳо дар ҷумҳурии Тоҷикистон 5 марти соли 1992 Шурои Олии ҷумҳурӣ Қонун "Дар бораи ислоҳоти замин"-ро қабул кард. Қонуни мазкур раванди муҳайё намудани шароит барои тараққиёти баробарҳуқуқӣ, шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ дар соҳаи заминистифодабарӣ, ташаккули иқтисодиёти бисёрсоҳа, истифодаи оқилона ва ҳифзи замин бо мақсади зиёд намудани маҳсулоти кишоварзиро талаб мекард.

Дар марҳилаи дуввум, ислоҳот дар бахши кишоварзӣ талаботҳои зеринро дар бар мегирифт:

- тақвияти фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои нав;
- ташкили заминаи мустаҳками моддию техникӣ;
- ташкили бахшҳои саноатии марбут ба соҳаи кишоварзӣ;
- таъсиси бахшҳое, ки ба соҳаи кишоварзӣ бевосита хидмат мерасонанд.

Яъне, дар марҳилаи дуюм, корҳои фаҳмондадиҳӣ, дар бораи ҳуқуқ ва уҳдадориҳо барои истифодаи замин ва моликиятдорӣ, инчунин, ташкили хоҷагиҳои коллективӣ бо мақсади рушди иқтисодиёти мамлакат ва расидан ба амнияти озуқаворӣ гузаронида мешуд.

Дар марҳилаи сеюми ислоҳот, раванди хусусигардонӣ дар бахши кишоварзӣ идома ёфта, афзоиши шумораи деҳқонон (хоҷагиҳо), фермаҳо ба назар мерасид, ки дар ин замина барои беҳтар намудани фаъолият дар ин самт аз ҷониби Ҳукумати мамлакат қабули қонунҳо ва барномаҳои нави рушди соҳаи кишоварзӣ қабул карда шуданд.

Инчунин, дар ин давра барои рафъи ақибмонии саноати коркард ва нигоҳдорӣ маҳсулоти комплекси агросаноатӣ тадбирҳои зарурӣ андешида шуданд, ки асоси онро дигаргуниҳои иҷтимоӣ дар бахши кишоварзӣ ташкил дода, диққатӣ асосӣ ба рушди захираҳои меҳнатӣ, некуаҳволии моддии коргарон, мунтазам беҳтар кардани шароити маданию маишии онҳо равона шуда буд.

Бояд қайд кард, ки мақсади асосии ислоҳот дар солҳои 90-уми асри XX, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ин ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ ва таъмини амнияти озуқавории мамлакат буд. Зеро бо фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 октябри соли 1995 №342 ва аз 1 декабри соли 1997 №874, 75 ҳазор гектар замин барои истифода ба аҳолии деҳот тақсим карда шуд, ки ин амал барои таъмин намудани аҳолӣ бо озуқа мусоидат намуд [12].

Бо мақсади истифодаи пурсамар ва оқилонаи захираҳои замину об, афзун намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 1996, №522, «Дар бораи таҷдиди корхонаҳо ва ташкилотҳои кишоварзӣ» қабул гардид. Дар ин раванд супориши давлатӣ ва нархи маҳсулоти кишоварзӣ озод эълон карда шуд, ки ин ба соҳибихтиёрии деҳқон барои парвариши маҳсулот мусоидат намуд.

Инчунин, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар бораи ба аҳоли деҳот ҷудо намудани замин, "андозаи ниҳоии қитъаҳои замин барои хоҷагии ёрирасони шахсӣ: то 0,15 гектар - дар заминҳои обӣ ва 0,50 гектар - дар заминҳои лалмӣ". Дар фармон махсус таъкид шудааст, ки дар сурати истифодаи қитъаҳои замин "барои як сол на аз руи таъинот онҳо бояд мусодира карда шаванд" [1].

Фармони Президенти ҷумҳурӣ Э. Раҳмон «Дар бораи ҷудо кардани 25 ҳазор гектар замин барои хоҷагиҳои ёрирасони шахсии шаҳрвандон» аз 1 декабри соли 1997 ба имзо расидааст. Дар асоси ин фармон «Кумитаи давлатии идораи замин ва геодезии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷоягӣ бо ҳукуматҳои вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо тибқи тартиби муқарраршуда ба шаҳрвандон то 1 феврали соли 1998 25 ҳазор гектар замини обӣ ва лалмии корам барои хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ» ҷудо намоянд. Дар ин фармон, ҳудуди қитъаҳои замин, ба мисли қарори қаблӣ, "то 0,15 гектар - дар заминҳои обёришаванда ва 0,50 гектар дар заминҳои лалмӣ" нишон дода шуда буд. Заминҳое, ки дар асоси ин фармон

ба аҳолӣ тақсим карда шуданд, баъдтар номи "заминҳои президентӣ"-ро гирифтанд [4,с.30].

Тақсимоти заминҳои Президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тақвияти татбиқи ислоҳоти замин ба тағйироти хоҷагиҳои кишоварзӣ ва афзоиши бахши хусусӣ дар деҳот мусоидат карда, боиси афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ гардида, барои қисман бартараф кардани оқибатҳои вазнини ҷанги шаҳрвандӣ замина гузошт.

Дигар санади асосии меъёрии ҳуқуқии танзими истифодаи замин, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд, ин "Дар бораи Консепсияи истифодаи замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" аз 31 августи соли 2004, № 349, мебошад. Ин фармон дар асоси стратегияи давлатии истифодаи замин барои гузариши бахши кишоварзӣ ба муносибатҳои бозорӣ дар давраи ислоҳоти замин пешниҳод карда шудааст.

Дар байни санадҳои меъёрӣ, метавон махсусан Консепсияи сиёсати аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистонро қайд кард, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, №658 тасдиқ шудааст.

Мақсади асосии ин Консепсия баланд бардоштан самаранокии истифодабарии захираҳо, оқилона ҷойгир сохтани истеҳсолоти кишоварзӣ, беҳтар намудани таъминоти аҳолӣ бо озуқа ва бо ашёи хом таъмин намудани саноати коркарди маҳсулоти соҳа, муътадил гардонидани бозорҳо бо маҳсулоти кишоварзӣ ва озуқаворӣ, дастгирӣ ва ҳимоя намудани молистеҳсолкунандагони комплекси агросаноатӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии деҳотро дар назар дорад.

Таҷрибаи таърихӣ нишон дод, ки хоҷагиҳои хурди деҳқонӣ (хусусӣ) наметавонанд ба дараҷаҳои баланди истеҳсолот расанд, зеро кам будани заминҳои хоҷагиҳо ва набудани техникаи баландсифати кишоварзӣ барои расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ монеаҳоро ба миён меоранд. Ин монеаҳо ҳам дар назди давлат ва ҳам дар назди ҷомеа вазифаҳои навро ба миён гузошт. Дар ин замина, бо мақсади тезонидани раванди ислоҳоти замин дар соли 2013, ба Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйирот ва иловаҳо ворид карда шуд. Лаҳзаи таҳияи тағйирот ва иловаҳоро метавон муқаррароти меъёре шумурд, чунки дар асоси он «Ҳуқуқи истифодабарии қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он объекти махсуси муносибатҳои ҳуқуқи шаҳрвандӣ буда, метавонад предмети хариду фурӯш, туҳфа, иваз, иҷора, гарав ва дигар аҳдҳо бошад, инчунин, ба тариқи мерос ва бо тартиби умумии ба даст овардани ҳуқуқ, ки Кодекси мазкур ва қонунгузории шаҳрвандӣ муқаррар намудааст, ба дигар шахс гузарад» [18]. Ин меъёр шарти зарурӣ ва заминаи муассири ҳуқуқӣ барои тезонидани муносибатҳои бозорӣ дар соҳаи истифодаи замин ба вуҷуд меорад ва метавонад дар роҳи расидан ба ҳадафҳои ислоҳот хидмат кунад.

Масъалаи дигаре, ки дар раванди гузаронидани ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ бояд ба назар гирифта шавад, ин шароитҳои деҳот ва минтақаҳои кӯҳии малакат ба ҳисоб меравад. Чуноне, ки ба мо маълум аст, 93% қаламрави мамлакати моро кӯҳҳо ташкил менамоянд, инчунин, зиёда аз 70% аҳолии мамлакатамон дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Аз ин рӯ, яке аз масъалаҳои муҳим дар ҷараёни ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ, ин ба назар гирифтани омилҳои бунёдии зерин мебошад:

- дар муқоиса бо минтақаҳои водии ҷумҳурӣ, дар аксарияти минтақаҳои кӯҳӣ шароити табиӣ камтар мусоид мебошанд;
- кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳистон қариб, ки заминаи моддию техникии ба хусусиятҳои кӯҳӣ мувофиқро надорад, аз қабили воситаҳои “механиконии хурд”, нуриҳои махсусе, ки ба хусусиятҳои минтақаҳои кӯҳӣ ҷавобгӯ мебошанд ва ғайра, ки ҳаллӣ онҳо дар шароитӣ бозор, гарчанде хеле мушкил аст, аммо дар якҷоягӣ ба таври объективӣ зарур аст;
- дараҷаи ниҳоят пасти дастгирии молиявии давлат барои рушди истеҳсолоти кишоварзии кӯҳӣ;
- дар ҷумҳурӣ инфрасохтори дахлдори бозорӣ барои ба истеъмолкунанда баровардани маҳсулоти кӯҳӣ ва ғайра мавҷуд нест.

Ҳамин тавр, барои фаъолияти самараноки бахши кишоварзии мамлакат усулу воситаҳо бояд ба ҳадаф ва вазифаҳои инкишофи бахши аграрии иқтисодиёт мувофиқа карда шаванд. Дар ин маврид манфиатҳои иштирокчиён – шарикон бояд ба назар гирифта шавад.

Дар ин замина, бо мақсади ҳавасмандгардонии ҷалби бештари бахши хусусӣ ба соҳаи кишоварзӣ Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020 оид ба масъалаҳои таҳияи стратегияи ҳамкории давлатию хусусӣ таҳия карда шудааст. Мақсади асосии барномаи мазкур, таҳияи стратегияҳоро барои интенсификатсия ва диверсификатсияи соҳа, ки ба принсипҳои идоракунии устувор ва истифодабарии оқилонаи захираҳои табиӣ асос ёфтааст, пешбинӣ менамояд. Ин имкон медиҳад, ки рушди устувори бахши кишоварзӣ таъмин карда шавад.

Зарур мешуморем, ки баъзе принсипҳои стратегияи ба нақша гирифташударо пешниҳод намоем:

- такмили идоракунии бахши пахтакорӣ дар асоси таъмини дастрасии дарозмуҳлат ба ҳамин, навъҳои мукаммали тухми пахта, технологияҳои сарфаи об, инчунин, кам кардани истифодаи нурӣ ва заҳрхимикатҳо;

- иваз кардани кишти пахта дар баъзе ноҳияҳо ба зироатҳои равғандор, ғалладонагӣ ва хӯроки чорво дар асоси таҷрибаи мавҷудаи солҳои охир дар вилоятҳои Суғд ва Хатлон бо мақсади баланд бардоштани сифати хоку замин. Ба ғайр аз ин, офтобпараст, лубиё, рапс ва юнучқа зироатҳои равғандор ва хӯроки чорво ба ҳисоб рафта, сифати хоки заминро беҳтар мегардонад;

- иқлими Тоҷикистон барои парвариши меваю сабзавоти хушсифат ва содир намудани онҳо ба бозорҳои минтақавӣ имкониятҳои хуб медиҳад;

- додани диққати махсус ба рушди чорводорӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи амнияти озуқаворӣ ва додани имконият ба деҳқонону хоҷагиҳои хонаводагии деҳот ҷиҳати зиёд намудани даромади худ;

- бо мақсади баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва даромаднокӣ дастрасии васеи хоҷагиҳои леҳқонӣ (фермерӣ) ба иттилооти бозорӣ талаб карда мешавад. Дар ин маврид, давлат ба танзими бозорҳо диққати махсус хоҳод дод [7,с.12-13].

Ҳамин тавр муайян намудан мумкин аст, ки мақсади асосии ислоҳоти замин, ин ба баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин, таҳкими ҳуқуқҳои субъектҳо ба замин, ташкили механизми самарабахши танзими муносибатҳои заминдорӣ, фароҳам овардани шароит барои афзоиши иқтидори иҷтимоӣ, сармоягузорӣ ба қобилияти истеҳсолии замин, табдил додани он ба омили тавонои мустақили рушди иқтисодӣ мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Комилов А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Абдурашитов Ф.М.. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX-начале XXI вв / Ф.М. Абдурашидов. -Душанбе, 2016. -107 с.
2. Азизов Б.М. Усулҳои самаранок истифодабарии замин дар минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.М. Азизов, Б.Қ. Абдулҳақов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. -№10. –С.68-71.
3. Барфиев К.Х. Основные направления система статистических показателей эффективного использования земельных ресурсов / К.Х. Барфиев // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2016. -№1. -С.28-37.
4. Бобоев А.А. Вижагиҳо ва раванди ислоҳоти обу замин дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар охирҳои асрҳои XX ва аввалҳои асри XXI / А.А. Бобоев // Номаи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров. - 2019. -№1(58). –С.27-34.
5. Вазиров А.К. Теоретические подходы к пониманию экологического развития сельского хозяйства региона / А.К. Вазиров, Ф.А. Вазиров, Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№2. -С.153-158.
6. Ганиев, Т.Б. Аграрная реформа и устойчивое развитие сельского хозяйства Таджикистана [Текст]: монография / Т.Б. Ганиев. -М.: ДиалогМГУ, 1997. -116 с.
7. Қодирзода Д.Б. Стратегияи инкишофи бахши кишоварзӣ дар асоси шарикии давлат ва бахши хусусӣ / Қодирзода Д.Б., Собирзода Н.М., И.С. Ашуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2020. -№10. –С.9-13.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти замин» 5 марти соли 1992, №594.
9. Пиризода Д.С. Теоретические и методологические аспекты функционирования кластеров в экономике аграрного сектора / Пиризода Д.С., Махмадизода Ф.Б., Ш.Н. Джалилов // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. - 2020. -№1(63). -С.89-97.
10. Радугин Н.П. Проблемы экономической реформы в стране / Н.П. Радугин. -М.: Палея, 1995.
11. Салимов, Ю.Ш. Развитие методов экономической оценки земельных ресурсов в сельском хозяйстве [Текст] / Ю.Ш. Салимов // Известия АН РТ. Серия: Экономика. - 2006. -№1-2. -С.28-35.

12. Статистический сборник Согдийской области. Р.Таджикистан: 25 лет государственной независимости. - Худжанд, 2016. -420 с.
13. Строкова О.Г. Земельные реформы и земельные отношения в зарубежных странах.- М.: Диалог-МГУ, 1998. - 128 с.
14. Умаров, Д.М. Вопросы совершенствования платного землепользования в сельском хозяйстве Республики Таджикистан [Текст] / Д.М. Умаров // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2006. -№4. -С.40-47.
15. Федюнина, Е.Н. Особенности развития системы земельных отношений в региональной экономике / Е.Н. Федюнина // Землеустройство, кадастр и мониторинг земель. -М., 2012. -№5. -С.6-12.
16. Ҳуқуқи кишоварзӣ / Зери таҳрири Ш.М. Исмоилов. -Душанбе: Қонуният, 2000.
17. Экономические проблемы природопользования на рубеже XXI века [Текст]. -М., 2003. -460 с.
18. The Code of Laws and other Regulatory Acts on Land. -Dushanbe, 2014. -495 p.

ИСЛОҲОТИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИНДОРӢ ВА ТАШАККУЛИ АСОСҲОИ ИҚТИСОДИИ ГУЗАРИШ БА МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРИИ ЗАМИНДОРӢ

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии ҷараёни гузаронидашудаи ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ дида баромада шудааст. Ба ғайр аз ин, дар мақола, нишондиҳандаҳо ва омилҳои ба раванди ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ таъсиркунанда таҳлил гардидаанд, ки ҷанбаҳои муҳимми методологӣ, назариявӣ ва амалии ҷараёни ислоҳоти муносибатҳои заминдориро равшан менамоянд. Аз ин рӯ, дар мақола ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ муайян карда шудааст, ки алоқаро байни қисматҳои қонунҳои обективии иқтисодӣ ба миён меоранд ва яке аз паҳлуҳои муҳимми самаранок истифодабари захираҳои замин дар мамлакат мегарданд. Дар баробари ин, қайд гардидааст, ки дар шароити муосир муҳим аст, ки мақсад, самт ва механизмҳои тағйир додани муносибатҳои заминдорӣ дуруст муайян карда шаванд, чунки дар давраи ислоҳот, шаклҳои моликиятдории замин, сохтори истифодаи замин дар соҳаи кишоварзӣ ва тафовути иҷтимоӣ ба таври назаррас тағйир меёбанд. Аксар вақт чунин тағйиротҳо манфӣ мебошанд, чунки ба пайдоиши муноқишаҳои иҷтимоӣ оварда мерасонанд. Бинобар ин, ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ бе танзими давлатӣ, бе таҳия ва татбиқи чорабиниҳо оид ба рушди шаклҳои самарабахши моликият ва идораи замин ва татбиқи дурусти ислоҳоти замин ғайри имкон аст. Инчунин, ҳангоми танзими муносибатҳои заминдорӣ, давлат бояд шароити иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилиро ҷиҳати дастгирӣ истифодаи оқилона ва самарабахши захираҳои замин, ҳифз ва беҳтар кардани сифат, таъмини устувории ҳудудӣ ва экологии истифодаи замин фароҳам оварад. Аз ин рӯ, дар мақола вазифаҳои асосии раванди ислоҳоти замин муайян гардиданд, ки ба самтҳои зерин нигаронида шудаанд. Баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин, таҳкими ҳуқуқҳои субъектҳо ба замин, ташкили механизми самарабахши танзими муносибатҳои заминдорӣ, фароҳам овардани шароит барои афзоиши иқтидори иҷтимоӣ, сармоягузорӣ ба қобилияти истеҳсолии замин ва табдил додани он ба омили тавонои мустақили рушди иқтисодӣ ва ғайра.

Калидвожаҳо: ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ, захираҳои замин, муносибатҳои заминдорӣ, заминҳои кишоварзӣ, самаранокӣ, сохтори замин, ҳосилнокии замин, танзими давлатии муносибатҳои заминдорӣ, ҳавасмангардонии иқтисодию ҳуқуқӣ.

РЕФОРМА ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОСНОВ ПЕРЕХОДА К ЗЕМЕЛЬНО-РЫНОЧНЫМ ОТНОШЕНИЯМ

В данной статье рассматриваются теоретические аспекты происходящего процесса земельной реформы. Кроме того, в статье анализируются показатели и факторы, влияющие на процесс реформирования земельных отношений, которые проясняют важные методологические, теоретические и практические аспекты процесса реформирования земельных отношений. Поэтому в статье реформа земельных отношений определяется как экономическая категория, которая создает связь между частями объективных экономических законов и становится одним из важнейших аспектов эффективного использования земельных ресурсов в стране. При этом отмечено, что в современных условиях важно определить цель, направление и механизмы изменения земельных отношений, так как в период реформ меняются формы собственности на землю, структура землепользования в сельском хозяйстве и социальные различия. Часто такие изменения носят негативный характер, поскольку приводят к социальным конфликтам. Поэтому реформа земельных отношений невозможна без государственного регулирования, без разработки и реализации мер по развитию эффективных форм собственности и управления землей и надлежащего проведения земельной реформы. Также при регулировании земельных отношений государство должно создавать экономические, правовые и организационные условия для обеспечения рационального и эффективного использования земельных ресурсов, охраны и улучшения качества, обеспечения территориальной и экологической устойчивости землепользования. Поэтому в статье обозначены основные задачи процесса земельной реформы, которые направлены на повышение эффективности землепользования, усиление прав субъектов земельных отношений, создание действенного механизма регулирования земельных отношений, создание условий для повышения социального потенциала, инвестирование в способность производить землю и превращать ее в мощный самостоятельный фактор экономического развития и т.д.

Ключевые слова: реформа земельных отношений, земельные ресурсы, земельные отношения, земли сельскохозяйственного назначения, эффективность, структура земель, продуктивность земель, государственное регулирование земельных отношений, правовое и экономическое стимулирование.

REFORM OF LAND RELATIONS AND FORMATION OF ECONOMIC FOUNDATIONS TRANSITION TO LAND AND MARKET RELATIONS

This article discusses the theoretical aspects of the ongoing process of land reform. In addition, the article analyzes the indicators and factors influencing the process of land reform, which clarifies important methodological, theoretical and practical aspects of the land reform process. Therefore, the article identifies the reform of land relations as an economic category, which creates a link between the parts of the objective economic laws and becomes one of the most important aspects of the effective use of land resources in the country. At the same time, it was noted that in modern conditions it is important to define the purpose, direction and mechanisms for changing land relations, as during the reform period, land ownership patterns, the structure of land use in agriculture and social differences change. Often such changes are negative because they lead to social conflicts. Therefore, the reform of land relations is impossible without government regulation, without the development and implementation of measures for the development of effective forms of land ownership and management and the proper implementation of land reform. Also, in the regulation of land relations, the state must create the economic, legal and organizational conditions to support the rational and efficient use of land resources, protection and improvement of quality, ensuring territorial and environmental sustainability of land use. Therefore, the article identifies the main objectives of the land reform process, which are aimed at increasing the efficiency of land use, strengthening the rights of land entities, creating an effective mechanism for regulating land relations, creating conditions for increasing social capacity, investment in the ability to produce land and turn it into a powerful independent factor of economic development and so on.

Keywords: reform of land relations, land resources, land relations, agricultural lands, efficiency, land structure, land productivity, state regulation of land relations, economic and legal incentives.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Камолов Давлатҷон Достович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи умумидонишгоҳи назарияи иқтисод. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **938-99-11-00**

Сведение об авторе: ***Камолов Давлатжон Достович*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры экономической теории. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **938-99-11-00**

Information about the author: ***Kamolov Davlatjon Dostovich*** - Tajik National University, doctoral Ph.D student of the Department of Economic Theory. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **938-99-11-00**

УДК 336.14 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ИҶРОИШИ БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ ДАР СОЛҲОИ 2016-2019 ВА БАЪЗЕ МУАММОҲОИ ОН

Ҳикматов С., Маҳмадризоиён С.Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ дар ҳаёти иқтисодии ҷумҳурӣ ворид намудани дигаргуниҳои ҷиддии назаррасро ба миён овард, махсусан дар рушди молияи давлатӣ, ки қисми муҳимми онро буҷети давлатӣ ташкил медиҳад. Дар чунин шароит рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар то андозаи муайян аз ташаккул ва рушди низоми молиявию буҷетӣ вобаста мебошад, ки он дар навбати худ бо баробари рушди муносибатҳои иқтисодии ҷамъият инкишоф ёфта, зарурати давра ба давра ислоҳоти буҷетиро ба миён меорад [6,с.8].

Қайд кардан зарур аст, ки буҷети давлатӣ категорияи иқтисодиест, ки танҳо дар шароити муносибатҳои молию пулӣ бо ташаккули давлат алоқаманд буда, аз ҳисоби фондҳои пулии марказонидашуда амалӣ мегардад. Бинобар ин, нақш ва аҳамияти буҷети давлатӣ аз он иборат аст, ки ин муносибатҳо дар механизми идоракунии иқтисодиёти кишвар ва танзими маблағи марказонидашудаи давлат вобаста аз шароити иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба роҳ монда мешавад. Дар баробари ин, барои расидан ба ҳадафҳои стратегии кишварамон ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагонии аҳолии кишвар буҷети давлат нақши калидиро мебозад. Аз ин рӯ, зарурати такмили низоми буҷет дар кишвар ба амал меояд.

Дар мулоқот худ Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо кормандони мақомоти молия, андоз, гумрук, сармоягузорӣ ва бонкҳо дар таърихи 10 майи соли 2019, тадбирҳои дар Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ва Барномаи миёнамуҳлати рушд барои солҳои 2016-2020 пешбинишударо дар самти боло бурдани рақобатнокии низоми молиявӣ, таъмин намудани дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ, тақвияти имкониятҳои кадрӣ ва такмили минбаъдаи заминаи меъёрии ҳуқуқии бахши молиявӣ ёдрас шуда, зикр намуданд, ки ноил шудан ба ин ҳадафҳо аз роҳбарону мутахассисони бахшҳои иқтисодиёт, молия ва бонк маҳорати хуби касбӣ ва масъулияти баландро талаб менамояд [9,с.19].

Аз гуфтаҳои Сарвари давлат маълум мешавад, ки дар рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, махсусан афзоиши даромади буҷети давлатӣ, нақши кадрҳои замонавӣ ва такмили санадҳои меъёрию ҳуқуқии бахшҳои молиявӣ назаррас мебошад. Аз ин рӯ, давра ба давра зарурати такмили сиёсати молиявии давлат, махсусан сиёсати буҷети давлат ба миён меояд.

Вазифаҳои асосии сиёсати буҷетӣ, ки дар Паёми навбатии худ Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид намуданд, ки ин таъмини суботи макроиқтисодӣ, мунтазам коҳиш додани сатҳи таваррум, тавозунӣ ва устувории низоми буҷавӣ, беҳтар намудани механизмҳои татбиқи усулҳои барномавӣ – мақсаднокӣ, банақшагирии буҷетӣ, баланд бардоштани самаранокӣ, харољоти буҷетӣ, ислоҳоти андоз ва ғайра мебошад [7,с.28]. Ҳамин тавр, буҷети давлатӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар нақши калидиро мебозад. Инак, дар соли 2017 аз буҷети давлатӣ (ҷумҳуриявӣ) барои рушди соҳаҳои саноат (саноати истеҳсоли маъдани кӯҳӣ ва кор кардани канданиҳои фоиданок) ба маблағи 114343,6 ҳазор сомонӣ, дар соли 2019 – 156092 ҳазор сомонӣ, ки нисбат ба соли 2017 қариб 1,5 баробар зиёд мебошад [8,с.79].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” мафҳуми “низоми буҷетӣ” ба таври зайл шаҳр дода шудааст: низоми буҷетӣ – маҷмуи буҷетҳои ҳама сатҳ, инчунин, тартиби таҳия, ташаккул, қабул ва иҷрои буҷети давлатӣ, ки ба муносибатҳои молиявӣ асос ёфта, бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад [2,с.2].

Қайд кардан ба мавриди аст, ки яке аз механизмҳои такмили низоми буҷети давлатӣ, ин таҳияи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ба ҳисоб меравад, ки он дар асоси муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи дурнамои давлатӣ, консепсия, стратегия ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон" ва мутобиқи ҳадаҳои дарозмуҳлат ва аҳамияти рушди кишвар, ки дар Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баён шудаанд, таҳия мегардад ва таҳия гардида истодааст.

Бояд гуфт, ки яке аз самтҳои муҳимми такмили низоми буҷетӣ, ин банақшагирии буҷети раванди таҳия, баррасӣ ва тасдиқи лоиҳаи буҷети давлатӣ буда, ки он бо афзоиши харақоти буҷетӣ ва зиёд шудани ҳиссаи он дар сохтори ММД, бартараф кардани нобаробарии ҷойдошта дар низоми буҷетӣ дар ҳолатҳои ба вуҷуд омадани буҳрони молиявию иҳтисодӣ, ҳолати фавқулода ва касалиҳои сирояткунанда ба монанди COVID-19 ва ғайра алоқаманд мебошад, ба эътибор гирифта мешавад. Вале дар ин самт, ба ақидаи мо, баъзе норасогиҳо ва камбудиҳо низ ҷой дорад ба монандӣ: амал накардани таҳлили комплекси иҷроиши буҷетӣ соли гузашта (шояд таҳлили нишондиҳандаҳои даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ аз тарафи мақомоти молияи давлатӣ гузаронида шавад, вале нопурраю нокифоя – рӯякӣ амалӣ мегардад, ки он сабаби паст будани сифати лоиҳаи нақшаи молиявии давлат мегардад), ки бо мақсади пайдо кардани нобаробариҳои нишондиҳандаҳои буҷети давлатӣ ва дар асоси он қабули қарори дахлдор оид ба бартараф кардани ноҷуриҳои нақшаи молиявӣ (буҷети давлатӣ дар соли навбатии молиявӣ) мебошад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки баъди қабули Қонуни ҶТ "Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон" барои соли навбатии молиявӣ, ки амалии он аз 1-уми январи соли навбатии молиявӣ оғоз мегардад, ки алакай дар давоми соли молиявӣ зарурати тағйироту иловаҳои буҷети тасдиқшуда ба миён меояд, ки он шаҳодати паст будани сифати нақшаи молиявии давлат ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, зарурати такмили банақшагирии буҷети давлатӣ вобаста ба талаботи давру замон ба миён меояд. Яъне, нақшаи молиявии давлат (буҷети давлат) аз нуқтаи назари илмӣ асоснок ва иҷрошаванда хоҳад буд.

Таҳлили иҷроиши буҷети давлатиро дар солҳои 2016-2020, ки дар ҷадвали 1 акс ёфта аст, истифода менамоем [12; 17].

Ҷадвали 1. Таҳлили иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2019 аз рӯи нишондиҳандаҳои асосии он (млн сомонӣ)

Table 1. Analysis of the state budget execution for 2016-2019 on its main indicators (million somoni)

	Соли 2016				Соли 2017			
	Буҷети аниқшуда	Иҷроиши аслӣ	Буҷети аниқшуда	Ба ҳисоби % нисбат ба МУД	Буҷети аниқшуда	Иҷроиши аслӣ	Буҷети аниқшуда	Ба ҳисоби % нисбат ба МУД
Ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ	18777,9	18405,2	98,0	33,6	20772,6	19955,5	96,1	31,0
Даромадҳои умумӣ ва грантҳо аз ҷумла:	13553,6	12636,4	93,2	23,1	14804,0	14694,9	99,3	22,8
Воридоти андозҳо	12150,5	11188,4	92,1	20,4	13296,2	13099,7	98,5	20,3
Воридоти ғайриандозӣ	1055,1	1448,0	137,2	2,6	1141,4	1425,6	124,9	2,2
Грантҳо	348,0	-	-	-	366,4	169,6	46,3	0,3
Хароҷот - ҳамагӣ	20234,0	18294,3	90,4	33,4	25425,1	22264,2	87,6	34,0
Аз ҷумла ба:	1873,5	1556,8	83,1	2,8	2158,1	1657,2	76,5	2,6

Секторҳои ҳокимият ва идоракунии давлатӣ								
Маориф	3388,7	3093,8	91,3	5,6	3879,6	3572,6	92,1	5,5
Тандурустӣ	1254,6	1159,5	92,4	2,1	1470,3	1385,2	94,2	2,1
Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	3101,5	2734,0	88,1	5,0	3288,9	3057,6	93,0	4,7
ХМК, муҳити зист ва х/з	1340,6	1286,4	95,9	2,3	1165,7	922,5	79,1	1,4
Чорабиниҳои фарҳангӣ, оммавӣ ва солимгардонӣ	734,9	591,6	80,5	1,1	988,6	753,4	76,2	1,2
Ком. сӯзишворию энергетикӣ	4099,0	3722,6	90,8	6,8	6897,6	6280,4	91,0	9,7
Кишоварзӣ, х/з, моҳипарварӣ	481,1	451,0	93,7	0,8	637,7	689,4	108,1	1,1
Истеҳсолоти роз ва коркарди к/ф. Саноати истеҳсоли маъдани куҳӣ, сохтмонӣ	217,0	217,6	100,3	0,4	187,8	158,0	84,1	0,2
Нақлиёт ва коммуникатсия	926,6	948,3	102,3	1,7	1268,1	1074,9	84,8	1,7
Дигар корҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ	28,0	23,9	85,1	0,0	1829,3	1098,8	75,1	1,7

Манбаъ: Молияи Тоҷикистон: Маҷмуаи оморӣ солҳои 2020-2021. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -С.17,23.

Аз таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 маълум аст, ки дар солҳои 2016-2017 буҷети давлатӣ иҷро нагардидааст, яъне дар соли 2016 ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 98%, ё нисбати МУД – 33,6% ва дар соли 2017, 96,1% ё нисбати МУД – 31%-ро ташкил дод, яъне 2,0% ва 3,9% нисбати нақшаи тасдиқгардида кам мебошад. Инчунин, даромаду хароҷоти буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2017 таъмин нагаштааст, яъне, иҷроиши қисми даромад 93,2%, ё нисбати МУД – 23,1% ва қисми хароҷот 90,4%, ё 33,4% ва дар соли 2017 мутаносибан 99,3%, ё 22,8% ва қисми хароҷоти буҷет – 87,6%, ё 34,0%-и МУД-ро ташкил дод, ки он нисбати буҷети тасдиқшуда 0,7% ва 12,4% камтар мебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ин давра ба ғайр аз воридоти ғайриандозӣ дигар манбаҳои даромад (воридоти андозҳо-92,1% ва 98,5% ва грантҳо 46,3%) таъмин гаштааст, ки нисбати буҷети тасдиқшуда хеле кам мебошанд.

Ба андешаи мо, сабабаи иҷро нагардидани қисми даромади буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2017 кам шудани миқдори андозсупорандагон ва пастравии ҳолати молиявии субъектҳои иқтисодии кишвар дар натиҷаи тоб оварда натавонистани рақобати озоди бозор, зиёд гаштани қарзи андозӣ дар назди буҷет, ки ин ҳолат, албатта, таъсири худро ба иқтисодиёт ва даромади буҷети давлатӣ расонид. Сабаби дигаре, ки ба иҷроиши қисми даромади буҷети давлатӣ таъсири манфӣ расонида бошад, ин бемасъулиятии андозсупорандагон ва кормандони мақомоти андоз, ки корҳои фаҳмондадиҳӣ ва ташфиқотро оид ба нақши андоз дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвару аҳолӣ, махсусан нафақахурон, камбизоатон ва ғайра, ки аз ҳисоби буҷет маблағгузорӣ мешаванд, пурзур кардан лозим аст.

Дар соли 2016 умуман маблағи грантҳои пешбинишуда амалӣ нагаштааст, ки он ба фикри мо, ҳолати хуб нест, чунин маблағи ҷудошударо аз худ карда натавонистан ба мақсад мувофиқ нест ва ҳатто гуноҳ мебошад.

Дар соли 2017 иҷроиши нақшаи грантҳо 46,3%-ро ташкил додаст, ки нисбати соли 2016 дар ин самт беҳбудиро ҳис кардан мумкин аст, вале иҷроиш 53,7% кам нисбати нақша мебошад, ки барои таъмини иҷроиши ин самт давлат чораҳои аниқу равшани

ҳавасмандгардонии субъектҳои иқтисодӣ барои амалисозии маблағҳои грантӣ ва самарабахш истифода бурдани онро пурзӯр ва такмил бояд дод.

Дар ин давра қисми хароҷоти буҷети давлатӣ низ иҷро нагардид, ки иҷроиши он дар соли 2016 90,1% ва дар соли 2017 87,6% таъмин гаштааст, ки он нисбати нақшаи тасдиқшуда ба 9,6% ва 12,4% кам мебошад.

Таҳлили нишондиҳандаҳои асосии ҷадвали 1, қисми харақоти буҷети давлатӣ аз рӯи самти хароҷот дар соли 2016 ба ғайр аз истеҳроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок, саноати истеҳсоли маъдани кӯҳӣ, сохтмон – 100,3%, нақлиёт ва комсуникатсия – 102,3% ва боқимонда самтҳои хароҷоти буҷети давлатӣ нақшаи тасдиқшударо таъмин карда натавонист, ки дар натиҷа, шояд бисёр баркамиҳои иқтисодию иҷтимоии давлатие, ки дар соли 2016 ба нақша гирифта шуда буд, амалӣ нагаштааст. Ба ақидаи мо, маблағҳое, ки аз буҷети давлатӣ барои маблағгузории иқтисодиёти кишвар барои солҳои мазкур пешбиншударо бо пуррагӣ аз худ карда натавонистан, ин гуноҳ ва бемасъулиятии роҳбарони сохторҳои иқтисодиёти кишвар ва сохторҳои молиявии онҳо мебошанд, бояд Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ин масъала андеша намояд. Барои таҳлили иҷроиши нишондиҳандаҳои асосӣ иҷроиши буҷети давлатӣ маълумотҳои ҷадвали 2-ро истифода менамоем [12,с.21].

Ҷадвали 2. Таҳлили иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2018-2019 аз рӯи нишондаҳандаҳои асосии он (млн сомонӣ)

Table 2. Analysis of the state budget execution for 2018-2019 on its main indicators (million Somoni)

Нишондиҳандаҳо	Соли 2018				Соли 2019			
	Буҷети аниқшуда	Иҷроиши аслӣ	Ба ҳисоби % нисбат ба		Буҷети аниқшуда	Иҷроиши аслӣ	Ба ҳисоби % нисбат ба	
			Буҷети аниқшуда	ММД			Буҷети аниқшуда	ММД
Ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ	22850,5	23925,5	104,7	33,7	23929,1	23469,4	98,1	30,3
Даромади умумӣ ва грантҳо, аз ҷумла:	16963,6	16684,4	98,4	23,5	17934,5	17800,8	99,2	23,0
Воридоти андозҳо	14740,2	14564,5	98,8	20,5	16121,5	15775,4	97,8	20,4
Воридоти ғайриандозӣ	1818,4	2019,2	111,0	2,8	1813,0	2025,4	111,7	2,6
Грантҳо	405,0	100,7	4,9	0,1	-	-	-	-
Харақот – ҳамагӣ	26755,0	24187,4	90,4	34,0	26062,2	23806,6	91,3	30,8
Аз ҷумла ба бахши ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ	1803,6	1647,0	91,3	2,3	1714,9	1423,2	83,0	1,8
Маориф	4131,2	3702,6	89,6	5,2	4688,3	4338,6	92,5	5,6
Тандурустӣ	1642,3	1538,1	93,6	2,2	1800,9	1793,4	99,6	2,3
Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	3366,0	3156,8	93,8	4,4	3637,1	3515,0	99,6	4,5
ХМК, м/з ва х/з	1371,7	2154,9	84,2	1,6	1410,1	1255,2	89,0	1,6
Фарҳанг ва варзиш	866,9	744,1	85,8	1,0	1023,4	945,9	92,4	1,2
Комп. сӯзишворию энергетикӣ	7342,0	6471,6	88,1	9,1	5073,3	4674,3	92,1	6,0
Кишоварзӣ, моҳипарварӣ ва шикор	679,1	571,5	84,2	0,8	935,8	632,4	67,6	0,8
Саноат ва сохтмон	187,8	141,8	75,5	0,2	198,0	193,0	97,5	0,2

Нақлиёт ва коммуникатсия	1145,0	1292,0	112,8	1,8	1154,5	1196,0	103,6	1,5
Фаъолияти дигари корҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ	68,0	53,4	79,3	0,1	74,0	71,1	96,1	0,1

Манбаъ: Молияи Тоҷикистон: Маҷмуаи оморӣ солҳои 2020-2021. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -С.17,23.

Дар соли 2018 ҳаҷми умумии буҷетӣ давлатӣ 104,7%, ё нисбати МУД 33,7% таъмин гаштааст, ки нисбати соли 2017 8,6% зиёд мебошад. Вале дар ин сол нақшаи даромади умумӣ ва грантҳо иҷро нагардидааст, яъне иҷроиши даромади умумӣ 98,4%, ки нисбат буҷети тасдиқшуда 1,6% кам мебошад ва грантҳо ҳамагӣ 4,2% таъмин гашт, ки он нисбат ба нақша 95,8% кам мебошад, ки оид ба ин масъала андеша кардан лозим аст. Воридоти андозӣ бошад 98,8%, ё ин ки нисбати нақша 1,2% кам иҷро гардидааст.

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 маълум гардид, ки иҷроиши ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ дар соли 2018 танҳо аз ҳисоби воридоти ғайриандозӣ (иҷроиш 111,0%) таъмин гаштааст.

Дар соли 2018 қисми хароҷоти буҷети давлатӣ низ иҷро нагардид, ки он 90,4%, ё 34%-и МУД –ро ташкил дод, ки он нисбати буҷети тасдиқшуда 9,6% кам мебошад. Аз маълумоти ҷадвали 2 равшан гашт, ки дар соли мазкур ба ғайр аз хароҷоти нақлиёт ва коммуникатсия дигар самтҳои хароҷоти буҷет иҷро нагардид. Яъне, нақшаи маблағгузории давлатӣ дар ин сол ба соҳаҳои иқтисодиёти кишвар таъмин нагашт.

Аз таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 дар соли 2019 маълум гашт, ки ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ 98,1%, ё нисбати МУД 30,3% таъмин гаштааст, ки нисбати аниқшуда 1,9% кам мебошад. Нақшаи даромади умумӣ ва грантҳо низ иҷро нагардидааст, яъне иҷроиши даромади умумӣ 99,2%, ки он нисбати буҷети аниқшуда 0,8% кам мебошад. Аз ҷумла, воридоти андозҳо 92,1%, ки нисбати буҷети аниқшуда 7,9% кам мебошад, вале воридоти ғайриандозӣ 137,2%, ки нисбати буҷети аниқшуда 37,2% зиёд мебошад, инчунин, грантҳо низ амалӣ нагашт.

Дар ин сол қисми хараҷоти буҷет 91,3%, ё нисбати МУД 30,8% таъмин гаштааст, ки нисбати нақшаи тасдиқшудаи буҷет 8,7% кам мебошад. Аз рӯи самтҳои хараҷоти маблағгузорӣ, ин сол ҳам ба монанди соли 2018, ба ғайр аз соҳаҳои нақлиёт ва коммуникатсия (иҷроиши он 103,6) дигар самтҳои хараҷоти маблағгузории иқтисодиёти кишвар нақшаи хараҷотҳоро иҷро карда натавонистааст [12,с.23].

Ба ақидаи мо дар соли 2019 иҷро намудани ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ, аз ҷумла даромади умумӣ ва қисми хараҷоти буҷети давлатӣ шояд бо сарзадани COVID-19, ки ба саросар кишварҳои ҷаҳонро паҳн гашт, ки он албатта ба иқтисодиёти кишвари мо, махсусан буҷети давлатӣ таъсири худро расонид ва расонида истодааст. Аллакай, дар охирҳои соли 2019 камшавии ҳаҷми воридоту содирот, интиқоли маблағҳо, эълон намудани “карантин”, яъне баста намудани сарҳадҳои давлатҳои ҳамсоя ва шарикони рушд ва ғайра бараъло эҳсос мешуд, ки он яке аз сабабҳои асосии иҷро нагардидани нақшаи буҷети давлатӣ гардида истодааст.

Асосан, оғози паҳншавии COVID-19 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба аввалҳои соли 2020 рост омад, ки он ба иқтисодиёти кишвар ва буҷети давлатӣ зарари хеле зиёдеро расонид ва сабаби пастравии сатҳи иҷтимоию иқтисодии кишвар гашт.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бо баробари пастравии иқтисодиёти кишвар, инчунин, афзоиши хараҷоти буҷети давлатӣ гашта, ки он зарурати сегвестери буҷетро ба миён оварда, яъне, аз нав дида баромадани буҷети тасдиқгардидаи соли 2020 ба миён омад, ки дар натиҷа қисми хараҷоти буҷет тағйир ёфт, ки он сабаби зиёд гаштани касри буҷети давлатӣ гашт.

Бояд гуфт, ки дар натиҷаи паҳн шудани бемории сироятии короновирус ва вобаста ба он, босуръат паст рафтани фаъолнокии иқтисодӣ ва афзиоши бесобиқаи бекорӣ вазъияти мамлакатҳои сайёра боз ҳам печида гардида, ба буҳрони бисёр шадиди

иқтисодию молиявӣ ва иҷтимоӣ рӯ ба рӯ омад. Бо мақсади паст кардани сатҳи мушкилоти пешомада, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор чораҳои фавриро роҳандозӣ намуданд, яъне, дар навбати аввал, бо дарназардошти коҳиш ёфтани даромади буҷет, афзоиши талаботи маблағгузорӣ, пеш аз ҳама, соҳаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла тандурустӣ ва дигар харақотҳои пешбининамудаи буҷети давлатиро барои соли 2020 бознигарӣ карда, ба нишондиҳандаҳои қисми даромад, харақот ва касри он тағйироти назаррас ворид карда шуд. Аз ҷумла, ба соҳаи тандурустӣ барои хариди доруворӣ ва таҷҳизоти тиббӣ, бунёди беморхонаҳои муваққатӣ ва дастгирии кормандони тиб аз буҷети давлатӣ 1 миллиарду 600 миллион сомонӣ маблағи иловагӣ равона карда шуданд [5,с.1].

Илова бар ин, дар соли 2020 аз ҷониби ташкилотҳои қарзии кишвар ҷиҳати коҳиш додани таъсири пандемия ба зиёда аз 260 ҳазор нафар муштариён ба маблағи 2 миллиарду 300 миллион сомонӣ имтиёзҳои вобаста ба қарздорӣ пешниҳод гардида ба соли 2019, 2% зиёд мебошад. Гуфтан ба маврид аст, ки бо мақсади дастгирии гурӯҳҳои осебпазири ҷомеа ва соҳибкорони ватанӣ тибқи фармони Президенти кишвар аз 5 июни соли 2020 сабукиҳои зиёди андозиву қарзӣ ва имтиёзу ҷубронпулиҳо ба маблағи беш аз 450 миллион сомонӣ пешниҳод карда шуда буд, инчунин чораҳои дигаре барои беҳтар кардани шароити иҷтимоии аҳолӣ андешида шуданд.

Қайд кардан зарур аст, ки бо таъсири манфии омилҳои дар боло зикршуда, дар натиҷаи амалӣ гардонидани тадбирҳои таъхирнопазир аз ҷониби Ҳукумати мамлакат устувории нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ таъмин гардида, дар самти беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардуми кишвар, тамоюлҳои мусбӣ нигоҳ дошта шудаанд.

Чи тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ (аз 26.01.2021) ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд, қайд намуданд, ки дар ҳафт соли охир ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ аз 14,6 миллиард сомонӣ соли 2014, то 23,6 миллиард сомонӣ дар соли 2020 афзоиш ёфт [5; 2] ва дар солҳои минбаъда зиёд хоҳад гашт, яъне дар соли 2021 зиёда аз 27 миллиард ва дар соли 2022 зиёда аз 33 миллиард сомониро бояд ташкил дод, яъне динамикаи афзоиши буҷети давлатӣ давра ба давра таъмин хоҳад гашт, ки онро аз ҷадвали 3 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 3. Динамикаи нишондиҳандаҳои асосии буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2019 (млн сомонӣ)

Table 3. Dynamics of the main indicators of the state budget for 2016-2019 (million somoni)

Нишондиҳандаҳо	Буҷети аниқшуда				Иҷроиши аслӣ			
	Солҳо				Солҳо			
	2016	2017	2018	2019	2016	2017	2018	2019
Ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ	18719,4	20772,6	22850,5	23929,1	18451,2	1995,5	23925,5	23469,4
Аз ҷумла: даромади умумӣ ва грантҳо	13553,6	14884,0	16963,6	17934,5	12636,4	14694,9	16684,4	17800,8
Воридоти андозӣ	12150,5	13296,2	14740,2	16121,5	11188,5	13099,7	14564,5	15775,4
Воридоти ғайриандозӣ	1055,1	1141,4	1818,4	1813,0	1448,0	1425,6	2019,3	2025,4
Грантҳо	348,0	366,4	405,0	618,5	-	169,6	100,7	621,1
Харақот – ҳамагӣ	20234,0	25425,1	26755,0	26062,5	18244,3	22264,2	24187,4	23506,6
Аз ҷумла: Соҳаҳои ҳокимият ва идоракунии давлатӣ	1873,5	2158,1	1803,6	1714,9	1556,8	1657,2	1647,0	1423,2
Маориф	3388,5	1879,6	4131,2	4688,3	3093,8	1572,6	3702,6	4338,6
Тандурустӣ	1254,6	1470,3	1642,3	1800,9	1159,5	1385,2	1518,1	1793,4
Суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	9101,5	1288,9	3366,0	3671,1	2734,1	3057,6	3156,8	3515,0
ХМК	1340,6	1165,7	1371,7	1410,1	1286,4	922,5	1154,9	1255,2

Чорабиниҳои фарҳангӣ. Солимгардонӣ ва динӣ	734,9	988,6	866,9	1023,4	591,6	753,4	744,1	945,9
Комп. сӯзишворӣ ва энергетикӣ	4099,0	6897,6	7342,0	5073,3	3722,6	6280,4	6471,6	4674,3
Кишоварзӣ, х/з, моҳипарварӣ ва шикор	481,1	637,7	679,1	935,8	451,0	689,4	571,5	632,4
Истихроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок, саноати маъдани кӯҳӣ, сохтмон	217,0	187,8	187,8	198,0	217,6	158,0	141,8	193,0
Нақлиёт ва коммуникатсия	926,6	1268,1	1145,0	1154,5	948,3	1074,0	1292,0	1196,0
Дигар корҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ	28,0	1829,7	68,0	74,0	23,9	1098,8	53,9	71,1

Манбаъ: Молияи Тоҷикистон: Маҷмуаи оморӣ солҳои 2020-2021. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –С.17,23.

Қайд кардан зарур аст, ки аз таҳлили иҷроиши нишондиҳандаҳои асосии буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2020 маълум гашт, ки ба ғайр аз соли 2018, ки ҳаҷми умумии иҷроиши даромади буҷети давлатӣ 104,7%, ё нисбати МУД 33,7% ташкил дод, ё ин ки нисбати буҷети аниқшуда 4,7% зиёд мебошад, дар солҳои 2016, 2017, 2019 ва 2020 иҷрои буҷети давлатӣ таъмин нагаштанд, ки сабабҳои онро дар боло қайд карда гузаштем.

Дар ин давра қисми хараҷоти буҷети давлатӣ иҷро нагардиданд, онҳо дар сатҳи паст қарор доранд, ки ба ҳисоби миёна иҷроиши хараҷоти буҷети давлатӣ дар ин давра 90,0-91,0%-ро ташкил додааст.

Аз ин рӯ, дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2020 барои беҳтар намудани сатҳи иҷроиши даромаду хараҷоти буҷети давлатӣ ва беҳтар намудани сатҳи маблағгузории буҷет барои соҳаҳои иқтисодиёти кишвар пешниҳодҳои илмии зеринро тавсия карда мешавад:

1. Такмили банақшагирии даромаду хараҷоти буҷети давлатӣ бо назардошти ғайричашмдошт (ба монанди авҷ гирифтани бемориҳои гуногуни сирояткунанда, ба монанди COVID-19 дар ҷаҳон ва таъсири он ба сатҳи иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар).
2. Такмил додани усулу услубҳои ҷамъоварии андозҳо бо назардошти таъмини ҳавасмандии андозсупорандагону кормандони мақомоти андоз.
3. Пурзур кардани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ нисбати истифодабарандагони маблағҳои буҷетӣ оид ба пуррагӣ таъмин нагаштани нақшаи хараҷоти буҷети давлатӣ.
4. Пурзур кардани назорати давлатӣ оид ба таъмини иҷроиши низоми буҷети давлатӣ.

Ба андешаи мо, агар пешниҳодҳои дар боло зикргардида дар амал тадбиқ карда шавад, гуфтан мумкин аст, ки таъмини иҷроиши буҷет, рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар ва устувории молияи давлат таъмин хоҳад гашт.

Муқарриз: н.и.и, муаллими калон Турсунов И.Х.

АДАБИЁТ

1. Афанасев М.П. Бюджет и бюджетная система / М.П. Афанасев. -М.: Юрий, 2016. -325 с.
2. Қонуни ҶТ “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2011”. -Душанбе, 2010. -С.11.
3. Қонуни ҶТ “Дар бораи буҷети давлатии ҶТ барои солҳои 2020”. -Душанбе, 2019. -С.14
4. Қонуни ҶТ “Дар бораи суғуртаи тиббӣ дар ҶТ”. -Душанбе, 2008.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 26.01.2021.
6. Ҳикматов С.С. Буҷет ва низоми буҷетӣ. Воситаи таълимӣ / С.С. Ҳикматов, Ҷаҳоншоҳ С. -Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021. -343 с.

7. Ҳикматов С.С. Низоми бонки дар рушди соҳаҳои иқтисодиёти кишвар ва камбудиҳои онҳо / С.С. Ҳикматов, Маҳмадризоиён Суҳроб Ҳабибулло // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2020. -№4 (330). -С.78.
8. Бонки миллии Тоҷикистон: Бонкдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ (июл-сентябри соли 2021).- С.19.
9. Бонки миллии Тоҷикистон: Бонкдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ (октябр-декабри соли 2020).- С.42-48.
10. Қарори Ҳукумати ҶТ “Дар бораи тасдиқи Стратегияи рушди назорати давлатии молияи дохилӣ” аз 3.03.2007, №87. -С.93.
11. Стратегияи миллии рушди иқтисодиёти ҶТ то соли 2030. -Душанбе, 2016.
12. Молияи Тоҷикистон: Маҷмуаи оморӣ солҳои 2020-2021. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -С.17-49.

ТАҲЛИЛИ ИҶРОИШИ БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ ДАР СОЛҲОИ 2016-2019 ВА БАЪЗЕ МУАММОҲОИ ОН

Гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ дар ҳаёти иқтисодии ҷумҳурӣ ворид намудани дигаргуниҳои ҷиддиро ба миён оварда, махсусан дар рушди молияи давлатӣ, ки қисми муҳими онро буҷети давлатӣ ташкил медиҳад. Дар чунин шароит рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар то андозаи муайян аз ташаккул ва рушди низоми молиявию буҷетӣ вобаста мебошад ва зарурати давра ба давра ислоҳоти буҷетиро ба миён меорад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар на фақат аз нақшаи афзоиши даромаду хараҷоти буҷети давлатӣ вобаста мебошад, балки аз таъмини иҷроиши буҷети тасдиқшуда низ вобаста мебошад, яъне аз сатҳу сифати банақшагирии буҷетӣ, иҷроиши он вобаста мебошад.

Аз маълумотҳои молияи Тоҷикистон: маҷмуаи омори солҳои 2020-2021 маълум гардид, ки нақшаи буҷети давлатӣ қариб таъмин намешавад. Аз ин рӯ, барои равшан сохтан ва сабабҳои амалӣ нагардидани буҷети тасдиқшударо фаҳмидан ва муайян кардани муаммоҳои иҷро нагардидани буҷети давлатӣ ва роҳҳои ҳалли ин муаммоҳоро пайдо намудан, зарурати таҳлили иҷроиши буҷети давлатиро дар солҳои 2016-2020 қарор дода шуд. Натиҷаи таҳлили иҷроиши нишондиҳандаҳои асосии қисми даромаду хараҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо пешниҳодҳои илмӣ оид ба бартараф кардани муаммоҳои ҷойдоштаи иҷрои буҷетӣ ва такмили банақшагирии он мақолаи мазкур бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодӣ, буҷет, низоми буҷетӣ, даромад, хараҷот, нишондиҳандаҳои буҷетӣ, маблағгузорӣ, самтҳои хараҷот, иҷроиш, динамика, МУД, секвестори буҷетӣ, андоз, назорат.

АНАЛИЗ ИСПОЛНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА ЗА 2016-2020 ГОДЫ И ЕГО НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Переход стран на новые экономические отношения требуют осуществления серьёзных изменений в экономической жизни Республики Таджикистан, особенно в развитии государственных финансов, составная часть которых является государственным бюджетом.

В этих условиях социально-экономическое развитие страны в определенной степени зависит от формирования и развития налогово-бюджетной системы и требует поэтапного проведения бюджетных реформ.

Необходимо отметить, что развитие социально-экономической деятельности страны, зависит не только от планового роста доходов и расходов государственного бюджета, но и от обеспечения исполнения государственного уточненного бюджета, т.е. зависит от уровня и качества планирования доходов и расходов бюджета и его исполнения.

Основные показатели финансов Таджикистана: статический сборник за 2020-2021 годы показал, что утвержденный план государственного бюджета, т.е. его доходная и расходная части за последние годы (2016-2020 гг.) почти не обеспечивается. Поэтому для выявления причин этих проблем, т.е. неисполнения основного показателя доходного и расходного частей государственного бюджета и путей ее решения, нами произведен анализ основных показателей исполнения государственного бюджета за 2016-2020 гг.

По результатам анализа основных показателей исполнения государственного бюджета в указанные годы (периоды) выявлены и сделаны научные предложения по решению данных проблем, связанных с исполнением государственного бюджета и совершенствования планирования доходной и расходной частей бюджета. Данная статья посвящена решению данных проблем, имеющих место в исполнении государственного бюджета страны.

Ключевые слова: экономика, бюджет, бюджетная система, доходы, расходы, показатели бюджета, финансирование, направления расходов, исполнение, динамика, ВВП, бюджетный секвестр, налоги, контроль.

ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE STATE BUDGET FOR 2016-2020 AND SOME OF ITS PROBLEMS

The transition of countries to new economic relations will require serious changes in the economic life of the Republic of Tajikistan, especially in the development of public finances, an integral part of which is the state budget.

Under these conditions, the socio-economic development of the country to a certain extent depends on the formation and development of the fiscal system and requires a gradual implementation of budget reforms.

It should be noted that the development of the country's socio-economic activity not only depends on the planned growth of revenues and expenditures of the state budget, but also depends on ensuring the implementation of the state revised budget, i.e. depend on the level and quality of budget revenue and expenditure planning and its execution.

The main indicators of the finances of Tajikistan: a static compilation for 2020-2021 showed that the state budget plan was approved, i.e. its revenue and expenditure parts in recent years (2016-2020) are almost not provided. Therefore, in order to identify the causes of these problems, i.e. non-fulfillment of the main indicator of the revenue and expenditure

parts of the state budget and ways to solve it, we have analyzed the main indicators of the state budget execution for 2016-2020.

Based on the results of the analysis of the main indicators of the execution of the state budget in the indicated years (periods), scientific proposals were identified and made to solve these problems related to the execution of the state budget and improve the planning of the revenue and expenditure parts of the budget. This article is hung precisely to solve these problems, which have a place in the execution of the state budget of the country.

Keywords: economy, budget, budget system, revenues, expenditures, budget indicators, financing, spending directions, execution, dynamics, GDP, budget sequestration, taxes, control.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ҳикматов Сафарали*** – Донишгоҳи милиии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии молияи давлатӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-05-55-99**. E-mail: **ilm-tj@mail.ru**
Маҳмадризоиён Сухроб Ҳабибулло - Донишгоҳи милиии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи идоракунии молияи давлатӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: (**+992) 555-55-57-37**. E-mail: **soba_95.1@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Хикматов Сафарали*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры управления государственными финансами. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-05-55-99**. E-mail: **ilm-tj@mail.ru**
Махмадризойон Сухроб Хабибулло – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры управления государственными финансами. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 555-55-57-37**. E-mail: **soba_95.1@mail.ru**

Information about the authors: ***Hikmatov Safarali*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Public Finance Management. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 935-05-55-99**. E-mail: **ilm-tj@mail.ru**
Mahmadrizoyon Sukhrob Khabibullo - Tajik National University, Assistant of the Department of Public Finance Management. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 555-55-57-37.** E-mail: **soba_95.1@mail.ru**

УДК: 339.1(575.3)

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУКАММАЛГАРДОНИИ МУҲИТИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ИНКИШОФИ КОРХОНАҲОИ МУШТАРАК

Маҳмадуллоев А.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар асри XXI, яке аз шаклҳои пешбарандаи ҳамкориҳои байналмилалии иқтисодӣ корхонаҳои муштарак ба ҳисоб меравад. Он робитаҳои гуногуни кооперативии корхонаҳои ба кишварҳои гуногун тааллуқдоштаро дар бар мегирад.

Сабаби асосии пайдоиши чунин корхонаҳо раванди объективии рушди қувваҳои истеҳсолкунанда, амиқтар шудани тақсимоти байналмилалии меҳнат, махсусгардонӣ ва интернатсионализатсияи истеҳсоли молҳо ва хизматрасониҳо мебошад, ки дар иқтисоди ҷаҳонӣ бо мароми хос идома доранд ва як шакли шарикии стратегиро ифода менамояд.

Зарурати рушду инкишофи минбаъдаи корхонаҳои муштарак моро водор менамояд, ки муҳити мусоиди институтсионалии танзими фаъолияти онҳоро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Калимаи шарикӣ дар асри XIX ба раванди ҷахонишавии иқтисодиёт ворид гардидааст ва маънои он муносибатҳои иштирокчиён дар намоишҳои муштарак, бозӣ ва ё рақс буд. Дар асри XXI шарикӣ аллакай фарогири фаъолияти иқтисодӣ дар шакли шарикии стратегӣ, тиҷорати муштарак, ҳамгироӣ ва ё корхонаҳои муштарак гардид [8,с.406].

Шарикии стратегӣ шароит фароҳам меоварад, ки тарафҳо аз технологияҳои муосир баҳраманд гарданд, ба бозорҳои нав аз тариқи нуқтаҳои фурӯши муштарак роҳ пайдо кунанд. Он имкон медиҳад, ки мубодилаи молу хадамот дар асоси ба роҳ мондани муносибатҳои барои тарафайн судманд ва бо ба кор гирифтани фановариҳои муосир ташкил карда шавад. Илова бар ин, шарикии стратегӣ имкон медиҳад, ки ширкатҳои ватанӣ аз таҷрибаи бою ғании ширкатҳои хориҷӣ ҷиҳати истеҳсоли молу хизматҳои рақобатпазир истифодаи босамар ба амал биёваранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикисон то ба даст омадани истиқлолияти давлатӣ ягон корхонаи муштарак фаъолият надошт ва бо шарофати истқлолияти давлатӣ имконияти ташкил намудани корхонаҳои муштарак фароҳам оварда шуд. Аввалин корхонаҳои муштарак дар ҷумҳурӣ, ки бо ҷалби сармояи хориҷӣ бунёд гардидаанд – "...ин корхонҳои Зарафшон, Абрешим, Джавонӣ, Ришта ва ғайра мебошанд, ки то ҳол мунтазам фаъолият дорад" [5,с.114-117].

Иқтидори бузурги бозор, захираҳои гуногуни табиӣ ва қувваи кории баландихтисос, омилҳои ҷолиб барои сармоягузории хориҷӣ ба иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд, ки боиси таъсиси корхонаҳои муштарак шудааст. Тибқи қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон корхонаҳои муштарак метавонанд дар шакли шарикии тиҷортӣ ва ширкатҳо таъсис дода шаванд. Шакли ниҳоят созмонёфтаи идоракунӣ, ки ба истифодаи таҷриба ва захираҳои ширкатҳои кишварҳои мухталиф имкон медиҳад, як навъ бунёди шаклҳои нави корхонаҳои муштарак таъсис ёбад. Мутобиқати институтҳои байналхалқӣ, миллӣ ва дохилии ширкатҳо омили калидии фаъолияти босамар корхонаҳои муштарак ба ҳисоб мераванд.

Айни ҳол Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои мухталифи минтақа ва ҷаҳон равобити хуби иқтисодиву тиҷоратӣ ба роҳ мондааст. Новобаста ба ин пешбурди шарикии стратегӣ байни ширкатҳои ватанӣ ва ширкатҳои хориҷӣ ҳанӯз дар сатҳу сифати ҷавобгӯ ба талаботи рӯз ба роҳ монда нашудааст [8,с.407-411].

Лозим ба ёдоварист, ки шарикии стратегӣ байни ширкатҳои мухталиф, пеш аз ҳама, дар асоси боварӣ ва ба назар гирифтани шартҳои барои тарафайн судманд ба роҳ монда мешавад, ки коркарди механизми махсус ва аз ҷиҳати илмӣ асоснокшударо тақозо менамояд. Дар робита ба ин ва бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои хосси инкишофи равандҳои иқтисодиву иҷтимоӣ дар фазои пасошуравӣ коркарди механизми пешбурди шарикии стратегии ширкатҳои ватаниву хориҷӣ аз масоили муҳим ва мубрами рӯз ба шумор мераванд. Солҳои охир ба хотири рушди минбаъдаи фаъолияти шарикии стратегӣ дар ҷумҳурӣ як силсила ислоҳотҳои муҳим ва ҷиддӣ амалӣ шуданд, ки мақсади асосии онҳо,

пеш аз ҳама, афзоиши мунтазами тавлиди маҳсулоти ватанӣ, муҳайё сохтани ҷойҳои нави корӣ, истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда ва ба ин васила баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум мебошад.

Раванди ҷаҳонишавӣ иқтисодиёт ва пайдо гаштани рақобати шадид дар муносибатҳои нави бозоргонӣ моро водор месозад, ки ҷузъҳои таркибии ин бахши муҳимми иқтисодиётро мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор диҳем. Тавре ки маълум аст, яке аз ҷузъиёти асосии ин раванд, фаъолияти корхонаҳои муштарак мебошад.

Самтҳои асосии фаъолияти корхонаҳои муштарак ин истеҳсоли маҳсулоти саноати сабук ва молҳои истеъмолӣ, амалиётҳои тиҷоратӣ, содироту воридоти молҳо, коркарди маҳсулоти хоҷагии халқ, телекамуникатсия ва истихроҷу коркарди канданиҳои фоиданок ба ҳисоб мераванд. “Инчунин, таҳлили соҳавии онҳо нишон медиҳад, ки аксарияти корхонаҳои муштарак дар соҳаи тиҷорату истеҳсоли металургияи ранга, коркарди пахта, каданиҳои фоиданок ва истеҳсоли нушобаҳо фаъолият менамоянд” [9,с.64-78].

Баҳри ошкорсозии мавқеъ ва нақши корхонаҳои муштарак фаъолияткунанда ва саҳми онҳо дар рушди иқтисоди миллӣ зарур шуморидем, ки дар асоси маълумотҳои оморӣ фаъолияти онҳоро таҳлил намоем. Тибқи маълумотҳои Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 649 корхонаҳои муштарак бо сармояи хориҷӣ ба қайд гирифта шудааст [13,с.94].

Ҳамкории шарикон дар доираи ниҳодҳои муайян сурат мегирад. Чӣ тавре ки Ҷ. Хоҷсон қайд мекунад: “...институтҳо метавонанд ба қобилият ва амали намояндагон ба таври принсипӣ таъсир расонанд ва онҳо метавонанд на танҳо фаъолияти корхонҳои муштаракро маҳдуд кунанд, балки метавонанд барномаҳоро тағйир диҳанд ва ё тадбиқи онро осон кунанд” [16,с.34-48].

Дар ҷараёни рушд - инситутҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ ташаккул меёбанд, ки ҳаёти иқтисодиро дар маҷмуъ ва унсурҳои инфиродии онро ба танзим медароранд. Хусусияти муҳимми ташаккул ва рушди институтҳо дар маҷмуъ аз он иборат аст, ки институтҳои ғайрирасмӣ ба андозаи бештар аз институтҳои расмӣ таъсири рушди қаблиро эҳсос мекунанд [19,с.11].

Ҳангоми ташкили фаъолияти корхонаҳои муштарак бунёди муҳити мусоиди институтсионалӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро асосҳои институтсионалии кишварҳои шарик мақоми чунин корхонаҳоро муайян карда, ҷиҳатҳои объективӣ ва субъективии фаъолияти корхонаҳои муштаракро таъмин мекунанд. Аз ин рӯ, барои таъмини сатҳи баланди рақобат, имконияти ҷалби манбаъҳои иловагии молиявӣ дар шакли сармоягузории хориҷӣ ва таъсиси корхонаҳои муштарак масоили марбут ба ташкили фазои муосиди институтсионалӣ набояд аз мадди назар дур бошад.

Ба андешаи мо се сатҳи сохтории ташаккули корхонаҳои муштаракро ҷудо кардан мумкин аст:

1) Сатҳи мега - сатҳи ҳамкориҳои байналмилалӣ. Воҳиди асосии институтсионалии ин ҷо СММ ва воҳидҳои сохтории он (муассисаҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ) мебошанд, ки муқаррароту равишҳои умумиро ташкил ва муайян мекунанд. Мафҳум ва моҳияти корхонаҳои муштаракро ҳамчун шакли муносибатҳои байналмилалии иқтисодӣ тавсиф мекунанд. Инчунин, институтҳои корхонаҳои муштарак дар ин сатҳ мавқеи махсусро ба худ касб мекунанд;

2) Сатҳи макро - сатҳи як кишвари алоҳида. Дар он институтҳои расмӣ ва ғайрирасмии танзими фаъолияти корхонаҳои муштарак тавассути бозори хадамоти институтсионалӣ ва иттиҳодияҳои институтсионалии минтақавии иқтисодӣ ташкил карда мешаванд;

3) Сатҳи микро - сатҳи корхонаи инфиродӣ. Дар он маҷмуи меъёрҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ, ки дар сатҳҳои боло таҳия шудаанд ва барои фаъолияти корхонаҳои муштарак амалӣ карда мешаванд.

Ҳамкории зерсистемаҳои макро ва сатҳи микро ба ташаккул ва фаъолияти корхонаҳои муштарак таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Самтгирии стратегии кишварҳо, ки дар сатҳи макро муайян карда мешавад, ба ҳавасмандии шарикони тиҷорӣ таъсир мерасонад. Аз тарафи дигар, рушди илмии иқтисодиёт ва идоракунии корхонаҳо дар сатҳи микро амал мекунанд. Дар баробари ин, шароити ташкилӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқии менеҷмент ва вазъи институтсионалии фаъолияти корхонаҳои муштаракро муайян мекунад.

Муҳити институтсионалии фаъолияти корхонаҳои муштарак дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Муҳити институтсионалӣ барои фаъолияти корхонаҳои муштарак
Figure 1. Institutional environment for activities of joint ventures)

Дар байни институтҳои расмӣ, ду иттифоқи калони ба ҳамдигар пуриқтидорро ҷудо кардан мумкин аст. Инҳо ташкилотҳои байналмилалӣ, қоидаҳо ва меъёрҳои қонунгузорӣ мебошанд, ки дар доираи онҳо сохта шудаанд.

Дар арсаи ҷаҳонӣ як қатор институтҳои бартаридоштаеро муайян кардан мумкин аст, ки заминаи меъёрии фаъолияти корхонаҳои муштаракро фароҳам меоранд. Инҳо СММ ва созмонҳои байналмилалии иқтисодӣ мебошанд. Инчунин, ташкилотҳои бисёрҷонибаи иқтисодии Аврупои ғарбӣ (Иттиҳоди Аврупо, Ассотсиатсияи Аврупои Тиҷорати Озод, Иттиҳоди иқтисодии Аврупо, Бонки таҷдид ва рушд), ташкилотҳои иқтисодии минтақавии Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ ва Осиё (ИДМ, Созмон барои ҳамкории иқтисодӣ, Бонки байналмилалии сармоягузорӣ) ба ҳисоб мераванд.

Қоида ва меъёрҳои сатҳи мега, ки дар боло ишора кардем, пеш аз ҳама, сохтори иерархии давлатро ислоҳ мекунад ва баъдан, сохтори қабули қарорро муайян мекунанд ва дар ниҳоят, ба таври возеҳ собит мекунанд, ки чӣ гуна назорат аз болои масъалаҳо мавриди муҳокима қарор гиранд. Ҳамин тавр, дар баробари ин ҳуқуқ ва боҷҳо маҳсули қоидаҳо мебошанд, зеро сухан дар бораи ҳамкории одамон меравад, ки дар доираи он баъзе намояндаҳои иқтисодӣ бояд ҳуқуқҳои дигаронро эҳтиром кунанд. Онҳо муносибатҳои таҳримшуда (аз ҷиҳати иқтисодӣ, қонунӣ) ва дар ҷомеа қабулшуда (расмӣ ва ғайрирасмӣ)-ро байни намояндаҳои иқтисодӣ муаррифӣ мекунанд, ки роҳҳои имконпазири истифодаи онҳоро ҳамчун салоҳияти истисноии шахсони алоҳида ё гурӯҳҳо муайян мекунанд. Тақсимоти муфассали ваколатҳоро олими англис Ҷ. Хоҷсон дар таҳқиқоти худ анҷом дод, ки мувофиқи он қоидаҳои шартномавиро қоидаҳое ҳисобидан мумкин аст, ки мубодилаи байни ду намояндаи иқтисодиро дар асоси мушаххас кардани ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои табодули бадастомада ташкил медиҳанд [16,с.48].

Институтҳои ғайрирасмӣ унсури зарурӣ ва ҷудонашавандаи қоидаҳо ва меъёрҳои расмӣ мебошанд, зеро онҳо шароити фаъолияти воҳидҳои иқтисодиро дар доираи маҳдуд муайян мекунанд. Ғайр аз он, қоидаҳо ва меъёрҳои ғайрирасмӣ сарчашмаи баъзе тағйирот дар қоидаҳои расмӣ мебошанд, вақте ки низоми иқтисодӣ тавассути интихоб ва таҳкими меъёрии ҳуқуқии унсурҳои муҳимтарини он рушд мекунад. Аммо дар баъзе ҳолатҳо, қоидаҳои ғайрирасмӣ метавонанд бо қоидаҳои расмӣ мухолифат кунанд, ки ин бештар дар мавриди корхонаҳои муштарак маъмул аст [12,с.956-963]. Бо сабаби фарқияти тафаккури субъектҳои иқтисодии кишварҳои гуногун, баъзе мушкилот дар фаҳмиш ва дарки институтҳои расмии кишварҳои шарик имконпазир аст. Дар ин ҳолат, зарур аст, ки манфиатҳои соҳибони корхонаҳои муштарак бо назардошти муқаррароти Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҳуҷҷати муайянкунанда, қонунӣ карда шаванд. Институтҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ дар маҷмуъ истеҳсоли иттилооти заруриро барои

ҳамоҳангсозии амалҳои намояндаҳои инфиродии иқтисодӣ таъмин мекунанд. Маҳз, ин маълумот моли ҷамъиятӣ мешавад, ки барои фаъолияти бомуваффақият ва даромаднокии корхонаҳои муштарак истифода мешавад. Институтҳое, ки шариконро бо иттилооти зарурӣ таъмин мекунанд, дар ташаккули манфиатҳои ба ҳам мувофиқ саҳм мегиранд, ки ҳамоҳангсозии амалҳои онҳо ва ба даст овардани натиҷаҳои ба ҳамдигар муфидро таъмин мекунанд.

Ҳангоми фаъолияти корхонаҳои муштарак, манфиатҳои иқтисодии ҷонибҳои иқтисодӣ амалӣ карда мешаванд, ки дар байни онҳо манфиатҳои ширкатҳои шарики Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ширкатҳои хориҷӣ аз хамдирар фарқ карда мешаваннд. Ширкатҳои хориҷӣ имтиёзҳои зеринро пешниҳод мекунанд:

- коҳиш додани хавфи фаъолияти соҳибкорӣ ҳангоми таъсис ва истифодаи иншооти нав;
- тавсеаи каналҳои тиҷоратӣ ва иншооти истеҳсолӣ;
- ба даст овардани иқтидорҳои истеҳсолӣ ва манбаъҳои ашёи хом;
- ҳифзи захираҳо;
- воридшавӣ ва муттаҳидшавӣ ба бозори нав;
- гардиши пардохтҳои тарифӣ ва монеаҳои протексионистӣ;
- ба даст овардани имтиёзҳо дар андозбандӣ.

Инчунин, аз ҷониби корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ташкили корхонаҳои муштарак ҳавасмандии муайяни иқтисодӣ мавҷуд аст. Аз ҷумлаи онҳо:

- дастрасӣ ба технологияҳои навтарин ва усулҳои идоракунӣ;
- истифодаи шабакаи дистрибютории шарик ва брендҳои машҳури ҷаҳонӣ;
- сафарбар намудани захираҳои иловагии молиявӣ;
- диверсификатсияи истеҳсолот;
- кам кардани арзиши таҳқиқот ва рушд;
- ба даст овардани фоидаи молиявӣ нисбат ба воридоти молҳо ва қарзҳои хориҷӣ.

Дар байни бартариҳои асосӣ муайян кардани мақоми институтсионалии корхонаҳои муштарак, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият мекунанд, истифодаи комплексии саъю кӯшиши тарафайни шарикони ҳамкорро дар ҳама даврaҳо коркард, истеҳсол ва фурӯш, созишномаҳои дарозмуддат ва таъмини назорати мутақобилаи шариконро метавон зикр кард.

Зикр кардан ба маврид аст, ки ҳангоми бунёди муҳити институтсионалии рушди корхонаҳои муштарак давлат ба ҳадафи стратегияҳои миллии рушд дар давраи дарозмуддат низ таваҷҷуҳ хоҳад кард. Тоҷикистон айни ҳол дар садади татбиқи стратегияи воридотивазкунӣ мебошад, аз ин рӯ, зарур аст, ки барои корхонаҳои муштараке, ки ҷиҳати дар амал воқеъ гардидани ҳадафи мазкур мусоидат мекунанд, имтиёзҳои махсус пешниҳод шаванд.

Илова бар ин, бо мақсади рушди институтсионалии корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, сохтани низоми интегралии институтсионалӣ, аз ҷумла иттифоқҳои иқтисодӣ, молиявӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва техникӣ ба мақсад мувофиқ аст. Барои ин:

Аввал зарур аст, ки заминаи мустақили меъёрӣ-ҳуқуқӣ таъсис дода шавад, ки вазъи ҳуқуқии корхонаҳои муштаракро муайян кунад;

Дувум, таъмини ҳамкории муассири сохторҳои институтсионалӣ оид ба дастгирӣ ва таъмини фаъолияти корхонаҳои муштарак дар сатҳи микро, макро ва мега;

Севум, таҳияи барномаҳои давлатӣ оид ба дастгирӣ ва рушди корхонаҳои муштарак, ки дар оянда ба рафъи монеаҳои бюрократӣ ва зуҳуроти номукаммалии бозори Ҷумҳурии Тоҷикистон, имкон медиҳанд.

Тадбирҳои дар боло зикршуда ба рушди корхонаҳои муштарак замина мегузорад, ки бешубҳа ба сатҳи рақобатпазирии мамлакати мо дар бозорҳои ҷаҳонӣ таъсири мусбӣ хоҳад дошт.

Ҳамин тавр, метавон натиҷагирӣ намуд, ки асосҳои назариявии мукамалгардонии муҳити мусоиди институтсионалии инкишофи корхонаҳои муштарак собит менамояд, ки институтҳо омили муҳимтарини таъмини фаъолияти босамари субъектҳои иқтисодӣ мебошанд. Барои он, ки муҳити институтсионалии фаъолияти корхонаҳои муштарак ба

таври мусоид тарҳрезӣ шавад, зарур аст, ки давлат дар қабули қонунҳои танзимкунандаи субъектҳои хоҷагидор таъсири омилҳои хориҷиро низ ба инобат гирад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Мухсинов Д.С.

АДАБИЁТ

1. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2021. Режим доступа URL: Internetresourcehttp: // gtmarket.ru / news / state / (28.03.2022).
2. Ғаниев Т.Б. Менеҷмент. Қисми 2. –Душанбе: 2004. –С. 46-175.
3. Давлатзод У. Ташкили хамъиятҳои саҳомӣ. –Душанбе «Ирфон», 2008. –198 с.
4. Зарубежный опыт кластерного развития агропромышленного комплекса / Д.С. Пириев, М.Р. Курбонов, Н.И. Амиров, Ф.Б. Махмадиев //Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. - 2013. -№4(38). -С.59-63.
5. Маҳмадуллоев А.С. Аҳамияти шарикии стратегӣ дар таъмини рақобатпазирии ширкатҳо (Дар мисоли корхонаҳои муштараки Ҷумҳурии Тоҷикистон) / А.С. Маҳмадуллоев // Маводи мизи гирди умумидониҳгоҳии илмию назариявӣ дар мавзуи «Масоили мубрами менеҷмент дар шароити муосир» (Душанбе, 20-уми декабри соли 2019). Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. –С.114-117.
6. Маслов Б.Г. Методика реализации налогового планирования на промышленном предприятии / Б.Г. Маслов // Управленческий учет. – 2021. -№7. -С.68-78.
7. Махмадиев Ф.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования фермерской кооперации / Ф.Б. Махмадиев, И.Х. Мехроби, З.М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2017. -№2/6. -С.157-161.
8. Махмадуллов А.С. Основные тенденции развития совместных предприятий Республике Таджикистан / А.С. Махмадуллев // Материалы международной научно-практической конференции на тему «индустриализация страны и обеспечение устойчивого развития экономики» (Душанбе, 27 февраля 2020 года), Таджикского национального университета, - Душанбе, 2020. –С.406-411.
9. Махмадуллоев А.С. Оценка развития промышленного сектора Республики Таджикистан с акцентом на расширение стратегического партнерства / А.С. Махмадуллоев // Государственное управление, Научно-политический журнал Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2020. -№4/2(49). –С.64-78.
10. Низомова Т.Д. Иқтисодиёти саноат. Китоби дарсӣ барои донишҷуёни мактабҳои олии таҳсилоти низоми кредитӣ. –Душанбе, 2020. –458 с.
11. Низомова Т.Д. Ташкил ва банақшагирии корхонаҳои саноатӣ. –Душанбе: ДДМТ, 1999. –С. 4-56.
12. Носков, В.А. Проблемы управления развитием формальных институтов / В.А. Носков, Н.О. Михаленок // Известия Самарского научного центра Российской академии наук.– 2016. – Т. 8. –№4. –С. 956-963.
13. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе:АОПҶТ, 2019. -94 с.
14. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. –Душанбе, 2016. –№392. – 103 с.
15. Тағоев Ҷ.Х. Иқтисод, ташкил ва идоракунии корхонаҳо. –Душанбе: Ирфон, 2012. –273 с.
16. Ходжсон Дж. Что такое институты / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2018. – №8. –С. 28-48.
17. Ходиев Д.А. Регулирование рынка труда и занятости населения в трудоизбыточном регионе. Монография / Д.А. Ходиев, Х.У. Саидова. –Душанбе, 2018. –190 с.
18. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолияти давлатӣ / Хушвахтзода Қ.Х., А.К. Қурбонов // Материалы международной научно-практической конференции на тему «индустриализация страны и обеспечение устойчивого развития экономики» (Душанбе, 27 февраля 2020 года), Таджикского национального университета. –Душанбе, 2020. –С. 96-99.
19. Цветкова, Г.С. Модели взаимодействия формализованных и неформализованных институтов рынка / Г.С. Цветкова // Российское предпринимательство. 2011. – №9 (1). –С. 4-11.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУКАММАЛГАРДОНИИ МУҲИТИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ ИНКИШОФИ КОРХОНАҲОИ МУШТАРАК

Дар мақола масоили марбут ба инкишофи муҳити институтсионалии фаъолияти корхонаҳои муштарак баррасӣ шудааст. Асосҳои назариявии муҳити институтсионалии фаъолияти корхонаҳои муштарак чун маҷмуи институтҳои расмӣ ва ғайрирасмии муассир ба фаъолияти онҳо таҳқиқ шудаанд. Институтҳо дар се сатҳ баррасӣ гардидаанд: мега, макро ва микро. Муаллиф собит намудааст, ки алоқамандии зерсистемаҳои сатҳи макро ва микро ба ташаккул ва фаъолияти корхонаҳои муштарак таъсири ҳалкунанда мерасонад. Инчунин, дар мақола таъмини манфиатҳои ҷонибҳои мухталиф, мушкилоти ташкил ва таъмини фаъолияти самараноки корхонаҳои муштарак бо таваҷҷуҳ ба тағйиротҳои институтсионалӣ ва таҳаввулоти сохторӣ инъикос ёфтааст. Ҳолати кунунӣ ва тамоюлҳои инкишофи корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил ва арзёбӣ гардидаанд. Таъқид шудааст, ки омилҳои асосии рушду инкишофи нисбатан сусти корхонаҳои муштарак бо номусоидии муҳити институтсионалии онҳо вобаста мебошанд. Минҷумла, қавоиди таъсисдиҳӣ, додани имтиёзҳои андозӣ, гумрукӣ, фаъолияти самрмоягузорӣ, содиротӣ ва амсоли он ворид кардани тағйиротҳои муайянро тақозо менамоянд. Дар баробарии ин тамоюлҳои инкишофи сохтории корхонаҳои муштарак дар ҷумҳурӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин, маҷмуи чорабиниҳое пешниҳод шудаанд, ки ҷиҳати ба тариқи эволютсионӣ ташаккул додани муҳити

муосиди инкишофи корхонаҳои муштаракро бо назардошти ба таврии муассир истифода бурдани принсипҳои асосии шарикии стратегӣ ифода менамоянд. Аз ҷумла, пешниҳод шудааст, ки ба корхонаҳои муштараке, ки дар ҷумҳурӣ ба фаъолияти воридотивазкунанда машғул мебошанд, имтиёзҳои муайян пешниҳод карда шавад. Инчунин, ҷиҳати бунёди низоми институтсионалии интегралии рушди корхонаҳои муштарак тавсияҳо пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои муштарак, институтҳои расмӣ, институтҳои ғайрирасмӣ, муҳити институтсионалӣ, манфиатҳои иқтисодӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ СРЕДА ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием институциональной среды функционироывания совместных предприятий. Исследованы теоретические основы институциональной среды развития совместных предприятий как совокупность формальных и неформальных институтов, способствующих эффективному их функционированию. Институты рассматриваются на трех уровнях: мегауровень, макроуровень и микроуровень. Доказано, что взаимосвязь подсистем макро- и микроуровня оказывает решающее влияние на формирование и развитие совместных предприятий. В статье также отражены интересы различных сторон, проблемы организации и обеспечения эффективной работы совместных предприятий с акцентом на институциональные изменения и структурные преобразования. Анализируются и оцениваются современное состояние и тенденции развития совместных предприятий в Республике Таджикистан. Подчеркнуто, что основные факторы относительно медленного развития совместных предприятий связаны с неблагоприятной для них конъюнктурой. В частности, необходимо внести определенные изменения в учредительные правила, предоставляющие налоговые и таможенные льготы, а также инвестиционной, экспортной и иной деятельности. Наряду с этим анализированы тенденции структурного преобразования совместных предприятий в стране. В связи с этим предложен комплекс мер по созданию институциональной среды развития совместных предприятий на базе эволюционных преобразований, способствующей их развитию с учетом эффективного использования основных принципов стратегического партнерства. В частности, предлагается предоставить определенные льготы совместным предприятиям, занимающимся импортозамещающей деятельностью в стране. Также даны рекомендации по созданию интегрированной институциональной системы для развития совместных предприятий.

Ключевые слова: совместные предприятия, формальные институты, неформальные институты, институциональная среда, экономические интересы.

THEORETICAL BASIS IMPROVING THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT FOR THE DEVELOPMENT OF JOINT VENTURES

The article discusses issues related to the development of the institutional environment for joint ventures. The theoretical foundations of the institutional environment for joint ventures have been studied as a set of formal and informal institutions effective in their operation. Institutions are considered at three levels: mega, macro and micro. It is proved that the interconnection of macro and micro level subsystems has a decisive impact on the formation and operation of joint ventures. The article also reflects the interests of various parties, the challenges of organizing and ensuring the effective operation of joint ventures, with a focus on institutional change and structural change. The current state and trends in the development of joint ventures in the Republic of Tajikistan are analyzed and assessed. It was stressed that the main factors in the relatively slow development of joint ventures are related to the unfavorable institutional environment. In particular, it is necessary to make certain changes in the constituent rules, granting tax and customs privileges, investment, export and other activities. At the same time, these trends in the structural development of joint ventures in the country have been discussed. In this regard, a set of measures has been proposed to create an evolutionary environment conducive to the development of joint ventures, taking into account the effective use of the basic principles of strategic partnership. In particular, it is proposed to provide certain benefits to joint ventures engaged in import-substituting activities in the country. Recommendations have also been made to establish an integrated institutional system for the development of joint ventures.

Keywords: joint ventures, formal institutions, informal institutions, institutional environment, economic interests.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Маҳмадуллоев Аҳмадҷон Саидҷонович*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D, курси 3-юми кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 17. E-mail: **dass_ahmadjon@mail.ru.** Телефон: **(+992) 988-88-83-37**

Сведение об авторе: ***Махмадуллоев Ахмадджон Саидджонович*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D 3-го курса кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **dass_ahmadjon@mail.ru.** Телефон: **(+992) 988-88-83-37**

Information about the author: ***Mahmadulloev Ahmadjon Saidjonovich*** - Tajik national university, 3-rd year doctoral student Ph.D of the Department of Management and Marketing. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. E-mail: **dass_ahmadjon@mail.ru.** Phone: **(+992) 988-88-83-37**

УДК 336.72

СИФАТИ САНДУҚИ ҚАРЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЗЪИ МОЛИЯВӢ-ИҚТИСОДИИ БОНКҲОИ ТИҷОРАТӢ

Нуралиева Д.К.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар раванди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ яке аз самтҳои муҳим ин банақшагирии амалиёти қарзӣ мебошад. Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки амалиёти қарзӣ ҳамчун амалиёти фаъол даромаднокии бонкҳои тиҷоратиро метавонад таъмин созад ва пардохтпазирии онро боло бардорад. Тибқи нишондоди маълумотҳои оморӣ зиёда аз 75%-и даромади бонкҳои тиҷоратӣ аз ҳисоби амалиёти қарзӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, дар ташкилотҳои қарзӣ яке аз масъалаи асосӣ ин идоракунии амалиёти қарзӣ буда, аз бонкҳо стратегияи махсус ва тартиби муайянро талаб менамояд. Дар ин радиф, мушкилоти калидӣ, ки таи солҳои охир дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратии кишвар бештар ба назар мерасад, ин идоракунии сифати сандуқи қарзӣ мебошад. Дар шароити зиёдшавии хавфҳои гуногун ва болоравии рақобатнокӣ дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ идоракунии сифати сандуқи қарзӣ ва таҳкими он боз ҳам афзалият пайдо менамояд. Аксар олимони соҳа ба он бовараанд, ки даромаднокии бонк аз идоракунии самараноки сандуқи қарзӣ вобаста аст.

Масалан И.Р. Готовчиков таъкид мекунад, ки нуқтаи муҳимми хусусиятҳои сандуқи қарзӣ дар он аст, ки интихоб ва ташаккули он бевосита ба муайян намудани сармоягузории бонк, маҷмуи қарорҳои стратегӣ барои давраи муайян вобаста аст [3,с.82]. Дар ин самт зикр намудан мумкин аст, ки сифати сандуқи қарзӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ ҳамчун омилӣ муҳимми муайянкунандаи даромаднокӣ ва пардохтпазирии он баромад намуда, рақобатнокии онро боло мебардорад. Аз ин рӯ, идоракунӣ ва дар сатҳи баланд нигоҳдории сифати сандуқи қарзӣ бояд дар сиёсати молиявии бонк муайян карда шавад.

Таҳлили адабиёти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки баъзе муаллифон ҳангоми тафсири сандуқи қарзӣ ба он тамоми дороиҳои молиявӣ ва ҳатто уҳдадориҳои бонкро ворид мекунанд, дигарон мафҳуми баррасишавандаро танҳо бо амалиёти қарзидиҳии бонк алоқаманд мекунанд ва қисми дигаре таъкид менамоянд, ки сандуқи қарзӣ маҷмуи оддии унсурҳо ва нишондиҳандаҳои гурӯҳбандишаванда нест, балки фарогири ҷанбаҳои гуногун мебошад. Ба ақидаи мо, барои дурусттар муайян кардани сифати сандуқи қарзӣ дигар омилҳо низ (масалан сатҳи даромаднокӣ ва дараҷаи пардохтпазирии сандуқи қарзӣ) ба назар гирифта шаванд. Ҳамин тавр ба хулосае омадан мумкин аст, ки сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ маҷмӯи қарзҳое ба ҳисоб меравад, ки бонк ба муштариёни худ бо шартҳои махсус ва фоизи муайян пешниҳод намудааст ва аз он даромади муайянеро интизор мебошад.

Тибқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон, махсусан Дастурамали №186 “Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ” дар сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ ба ғайр аз қарзҳои пешниҳодшуда, инчунин уҳдадориҳои зерин низ ба "қарз" баробар дониста мешаванд:

- кафолатҳо ва ҳамаи дигар уҳдадориҳои ғайритавозунии ба онҳо монанд, ки ташкилотҳои қарзӣ ба шахсони дигар содир кардаанд;
- овердрафтҳо, новобаста аз сабаби пайдоиши онҳо;
- аккредитивҳо;
- аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ дарёфти ҳар гуна ҳуҷҷати қарзии шахсе, ки аз рӯи он ӯ ба сифати векселдиҳанда, трассант ё кафил (ҷавобгарӣ бар дӯш дорад) баромад мекунад;
- амалиёти факторингӣ;
- амалиёти иҷораи молиявӣ (лизинг);
- маблағгузории аҳдҳои тиҷоратӣ, аз ҷумла форфейтингӣ;
- қарзҳои ипотекӣ, истеъмолӣ;
- кортҳои қарзии бонкӣ;
- ҳама гуна уҳдадории қонунӣ оид ба додани қарз [4].

Дар робита ба ин, қайд намудан зарур аст, ки сандуқи қарзӣ на танҳо маҷмуи талаботи қарзии бонк, балки натиҷаи амалиёти фаъоли бонк, таносуби динамикии инкишофёбанда ва муносибатҳои идоракунандаи байни шаклҳои гуногуни қарзҳо мебошад. Аз ин рӯ, бояд сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратиро ҳамчун таҷассумгари стратегия, сиёсати молиявӣ-қарзии бонк (ки дар навбати худ як кисми стратегияи куллии рушди бонк ба шумор меравад) донист. Зеро дар натиҷаи амалиётҳои фаъол ва идоракунии самараноки захираҳои қарзии бонк ба вазъи молиявии он таъсири мусбӣ дорад.

Дар адабиёти иқтисодӣ муайян гардидааст, ки мафҳуми сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ бо сифати он алоқамандии зиёд дорад. Дар маҷмуъ, истилоҳи сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ мураккаб ва гуногунҷанба аст [1; 3; 2]. Дар таҷриба якчанд нуқтаи назар оиди меъёрҳои сифати сандуқи қарзӣ ба назар мерасад, ки таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо барои баҳодиҳии сифати сандуқи қарзӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҳар як қарзи пешниҳодшуда бояд дар алоҳидагӣ мавриди мониторинг қарор дода шавад ва баҳогузорӣ гардад. Барои мониторинг ва таҳлили дурусти сандуқи қарзӣ бояд нишондиҳандаҳои муҳиме ба монандӣ: диверсификатсияи қарзҳо аз рӯи муҳлат, маблағ, соҳаҳо ва ғайра ба назар гирифта шаванд.

Як қатор коршиносон, аз он ҷумла О.И. Лаврушин сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратиро аз рӯи даромаднокӣ, дараҷаи хавфи қарзӣ ва таъминнокии қарз таъриф медиҳад [1,с.251]. Аҳамияти ин меъёрҳо вобаста ба шароит, ҷой ва хусусиятҳои фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ, инчунин мақсад, стратегияҳо ва намудҳои алоҳидаи амалиёти қарзӣ ва хавфҳои ба онҳо алоқаманд вобаста аст. Аз ин лиҳоз, ҳар қадар таъминот ва даромаднокии қарз баландтар бошад ва эҳтимоли пардохт нагардидан ё ба таъхир афтодани он камтар бошад, сифати сандуқи қарзӣ ҳамон қадар баландтар мешавад. Ба андешаи мо барои таҳлили дурусти сифати сандуқи қарзӣ бояд дар алоҳидагӣ ҳар як қарзро баҳогузорӣ намуд.

Ҳамин тариқ, истифодаи гарав барои арзёбии сифати сандуқи қарзӣ тавсия дода намешавад, зеро дараҷаи сатҳи таъминокии ҳар як қарз гуногун аст. Яъне дараҷаи хавф ва ҳаҷми захираи ташаккулёфта барои талафоти эҳтимолии қарз гуногун аст. Бонкҳои тиҷоратӣ ҳар як қарзро дар алоҳидагӣ ба ҳисоб мегиранд ва ФПТИ ташаккул мекунанд.

Қисми дигари олимон ба он ақидаанд, ки ба баҳодиҳии сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ се меъёри дигар, яъне вазъи молиявии мизоҷ, таъминнокии қарз ва хусусиятҳои хизматрасонии қарз таъсири зиёд мерасонанд [2,с.125]. Гузашта аз ин, барои тавсифи сифати сандуқи қарзӣ се меъёри асосиро ҷудо кардан лозим аст, ки бевосита ба он таъсир доранд:

1. Пардохтпазирӣ, аз ҷумла диверсификатсия қарзҳо аз рӯи муҳлат ва маблағи қарз, таносуби қарзҳои кӯтоҳмуддат, миёна ва дарозмуддат;
2. Хавфи қарзӣ, ки аз хавфҳои қарзҳои инфиродӣ ва якхела иборат аст, ки аз рӯи намудҳои қарз, хусусияти фаъолият, соҳаҳо ва қарзгирандагон диверсификатсия карда мешаванд;
3. Даромаднокӣ дар маҷмуъ ва дар заминаи муомила бо қарзгирандагон.

Гузашта аз ин, қисме аз коршиносон пешниҳод менамонд, ки сандуқи қарзӣ бояд аз ду ҷанба баррасӣ карда шавад. Дар ҷанбаи аввал, сандуқи қарзӣ муносибатҳои иқтисодие мебошад, ки аз додани қарзҳо ва пардохти он иборат аст. Дар ин маврид сандуқи қарзӣ ҳамчун маҷмуи талаботҳои қарзии бонк ва дигар талаботҳои қарзӣ, инчунин маҷмуи муносибатҳои иқтисодии ба вуҷудомада муайян карда мешавад. Дар ҷанбаи дуюм бошад, сандуқи қарзӣ маҷмуи дороиҳои бонк, дар шакли қарзҳо, векселҳои дисконтӣ, қарзҳои байнибонкӣ, пасандозҳо ва дигар талаботҳои қарзӣ мебошад, ки аз рӯи меъёрҳои муайян ба гурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд [12,с.38].

Ҳамин тариқ, тибқи таҳлилҳои анҷомёфта метавонем дарҷ намоем, ки сифати сандуқи қарзӣ пеш аз ҳама ин самаранокии ташаккули сандуқи қарзӣ аз нигоҳи пардохтпазирӣ, даромаднокӣ ва дараҷаи хавфи қарзӣ ба ҳисоб меравад, ки дар навбати худ вобаста аст, аз вазъи молиявии қарзгир ва сифати хизматрасонии қарзӣ.

Омӯзиши хусусиятҳо ва таҳлили муқоисавии мафҳумҳо ба монанди сандуқи қарзӣ ва сифати он, ки дар адабиёти илмӣ оварда шудаанд, ба мо имкон дод, ки моҳияти масоили таҳқиқотро дарк кунем ва мафҳуми худамонро оид ба сандуқи қарзӣ ва сифати он, ки дар

ин хусус мафҳумҳои иҷтимоӣ муайян карда мешаванд, таҳия намоем. Дар шароити муосир ҳадафи асосии ҳар як ташкилоти қарзӣ баҳодиҳии самараноки сифати сандуқи қарзӣ ва дар сатҳи зарурӣ нигоҳдории он ба ҳисоб рафта, коркарди роҳу усулҳои ҷавобгӯ ба талаботи бозори бонкӣ, вазифаи калидӣ арзёбӣ мегардад. Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таи чанд соли охир (2014-2016) масъалаи сифати сандуқи қарзӣ ва даромаднокии фоизии бонкҳои тиҷоратӣ яке аз масоили мубрам ба ҳисоб меравад. Дар ин самт бо таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ вазъи молиявии бонкҳои тиҷоратӣ то андозае бад шуд, ки ин бевосита ба ҳолати сифати сандуқи қарзии онҳо бетаъсир намонд. Бонки миллии Тоҷикистон бо истифода аз фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ ва коркарди санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ кӯшиш ба харҷ дод, ки пеши роҳи ҳолати ба амаломадаро гирад, вале новобаста аз ин сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ дар давраи солҳои 2014-2016 ба тадриҷ коҳиш ёфт (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон (барои солҳои 2010-2020 бо млн.сомонӣ)

Table 1. Quality of loan portfolio of commercial banks of the Republic of Tajikistan (for 2010-2020 in million somoni)

Солҳо	Сандуқи қарзӣ дар маҷмӯӣ	Қарзҳои фаъол	Қарзҳои ғайрифаъол	ФПТИ	Сандуқи қарзии холис	Қарзҳои ғайрифаъоли холис	Вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол (холис)
2010	**3 076,6**	2 847,3	229,3	-189,8	**2 886,8**	39,5	1,4%
2011	**3 957,2**	3 672,0	285,2	-249,7	**3 707,5**	35,5	1,0%
2012	**4 355,1**	3 941,7	413,4	-344,6	**4 010,5**	68,8	1,7%
2013	**6 021,1**	5 058,5	962,6	-477,0	**5 544,1**	485,6	8,8%
2014	**7 767,0**	5 818,3	1 948,7	-1 198,0	**6 569,0**	750,7	11,4%
2015	**9 235,7**	6 469,7	2 765,9	-1 547,0	**7 688,7**	1 218,9	15,9%
2016	**8 121,7**	3 732,5	4 389,2	-1 673,0	**6 448,7**	2 716,2	42,1%
2017	**6 811,9**	3 917,6	2 894,3	-1 696,0	**5 115,9**	1 198,3	23,4%
2018	**6 606,5**	4 085,0	2 521,5	2 027,0	4 579,5	494,5	10,8%
2019	**7 578,4**	5 168,2	2 410,3	1 834,0	5 744,4	576,3	10,0%
2020	**8 809,0**	6 365,3	2 443,7	1 790,4	7 018,6	653,3	9,3%

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори БМТ Январ 2018 (270) саҳ. 112, Декабр 2019 (293) саҳ. 91-95, Декабр 2020 (305) саҳ.101-102.

Маълумотҳои ҷадвали 2 нишон медиҳанд, ки аз соли 2010 то соли 2015 сандуқи қарзӣ дар маҷмуъ афзоиш ёфтааст, яъне дар ин давра ҳаҷми сандуқи қарзӣ аз 3 076,6 млн.сомонӣ то ба 9 235,7 млн. сомонӣ ва ё 3 маротиба афзоиш ёфтааст. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки аксари бонкҳо сиёсати нодурусти қарзиро пеш гирифта буданд, ки ин ба талаботи пешниҳоди қарзҳо таъсири манфӣ мерасонид. Яъне, бонкҳо новобаста аз баррасӣ ва мониторинги самаранок қарзҳоро ба муштариён пешниҳод менамуданд, ки ин ба вазъи молиявӣ ва пардохтпазирии онҳо таъсири манфӣ расонид. Ҳолатҳое дида мешуданд, ки коршиносони қарзӣ бе таҳлили ҳамаҷониба ва санҷиш тибқи талаботи БМТ ба муштариён қарз пешниҳод менамуданд. Инчунин баҳодиҳии гарави гузошташудаи муштариён ба таври нодуруст анҷом меёфт, ки ин бевосита ба коҳишёбии сифати сандуқи қарзӣ замина мегузошт. Дар натиҷа, низоми бонкии кишвар ба буҳрони амиқи молиявӣ гирифтор гардид, ки бонкҳои низомсоз ба мисли ҶСК «Агроинвестбонк» ва ҶСК «Тоҷиксодиротбонк» пардохтпазирии худро аз даст доданд. Дар баробари ин ду бонки дигар ҶСП «Фононбонк» ва ҶСП «Тоҷпромбонк» муфлис эълон гардиданд, ки ин албатта ба кулли низоми млиявии кишвар зарба расонид. Аз ин сабаб дар соли 2016 сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ дар маҷмуӣ ба маблағи 1 114 млн.сомонӣ коҳиш ёфт. Баъд аз чораандешиҳои пайвастаи БМТ вазъ дар низоми бонкӣ нисбатан муътадил гардид ва сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ беҳтар шуд. Аз рӯи нишондоди ҷадвали 2 дар

солҳои 2017-2018 аз сабаби баланд шудани фоизи қарзҳо бо пули миллӣ ва пурзур гардидани назорат аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон дар маҷмуъ ҳаҷми умумии сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ коҳиш ёфт. Вобаста ба ин, БМТ кӯшиш ба харҷ дод, ки сар карда аз соли 2018, меъёрҳои фоизи қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ коҳиш дода шавад. Ин омил сабаб гардид, ки дар соли 2020 бақияи сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ 8 809 млн. сомониро ташкил диҳад, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2019 ба маблағи 1 231 млн. сомонӣ ё ин, ки 16% афзоиш ёбад. Инчунин, бо ташкилёбии ду бонки дигар ҶСК “Алиф Бонк“ ва КВД БСТ "Саноатсодиротбонк" ҳаҷми сандуқи қарзӣ дар низоми бонкӣ боз ҳам зиёд гардид. Зиёдшавии дороиҳои бонкӣ ва захираҳои қарзӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ сабаб мегардад, ки сатҳи монетизатсия дар иқтисодиёт муътадил нигоҳ дошта шавад, дастрасии аҳолӣ ба қарзҳо бештар шавад, вале дар баробари ин истифодаи самараноки захираҳо ва нигоҳдории сифати сандуқи қарзӣ бояд дар мадди аввал қарор гирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ дар соли 2016, 4 389 млн.сомонӣ расид, ки 54%-и сандуқи қарзиро ташкил дод. Дар соли 2020 бошад қарзҳои ғайрифаъол 2 444 млн.сомонӣ ё ин ки 28%-и сандуқи қарзиро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2016 ба андозаи 26 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Бояд зикр намуд, ки 28%-и сандуқи қарзӣ дар низоми бонкӣ ин нишондиҳандаи муътадил нест, вале нисбат ба соли 2016 натиҷаи нисбатан хуб арзёбӣ мегардад. Дар таҷриба андозаи қарзҳои батаъхирафтода набояд аз меъёри муайяннамудаи БМТ зиёд бошад. Ҷиҳати таъмини сифати сандуқи қарзӣ ва пешгирии талафоти имконпазир ҳар як бонк уҳдадор аст, ки Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир (ФПТИ) ташкил намояд. ФПТИ ҳамчун фонди умумӣ ва ё фонди махсус барои пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи қарзҳо, қоғазҳои қиматнок, гаравҳои гирифташуда барои бозфурӯш ва дигар дороиҳо мувофиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ пешбинӣ ташкил карда мешавад [5]. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ФПТИ то соли 2017 дар бонкҳои тиҷоратӣ манфӣ арзёбӣ мегардид. Масалан дар соли 2017 ФПТИ -1 696,0-млн. сомониро ташкил дод. Яъне бонкҳои тиҷоратӣ чунин Фонд ташкил намедоданд, ки ин бо стандартҳои байналхалқӣ ва талаботҳои БМТ мувофиқ набуд. Танҳо бо андешидани чораҳои зарурӣ БМТ тавонист, ки ФПТИ-и ро дар ташкилотҳои қарзӣ ташкил ва роҳандозӣ намояд. Бо чораандешиҳои мустақим ва ғайримустақими БМТ дар соли 2018 ба маблағи 2 027 млн.сомонӣ дар низоми бонкӣ ФПТИ ташкил гардид, ки ин омил метавонад дар баландбардории сифати сандуқи қарзӣ нақши муҳим дошта бошад. Бо сабаби ташкили ФПТИ бақияи сандуқи қарзии холис (бо назардошти тарҳи фонди пӯшонидани талафоти имконпазир) коҳиш ёфтааст, ки 4 580 млн.сомониро ташкил дод. Бақияи сандуқи қарзии холис аз соли 2010 то соли 2020 пайваста зиёд гардида, маблағи 7 019 млн.сомониро ташкил дод, ки, ин нишондиҳанда ба ҳаҷми 4 132 млн. сомонӣ ё 2,4 маротиба зиёд шудааст. Инчунин дар соли 2016 бақияи қарзҳои ғайрифаъоли холис (бо назардошти тарҳи ФПТИ) ба 2 716,2 млн. сомонӣ баробар гардида, дар таркиби сандуқи қарзӣ (қарзҳои ғайрифаъоли холис) 42,1% фоизро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2020 ба 32,8 банди фоизӣ кошиш ёфтааст. Ин нишодиҳанда аз беҳтаргардии сифати сандуқи қарзӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ҳамчунин маврид ба зикр аст, ки баъд аз ташкили ФПТИ ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол низ дар таркиби сандуқи қарзии низоми бонкӣ коҳиш ёфт ва сифати сандуқи қарзӣ нисбатан афзуд (диаграммаи 1).

Аз диаграммаи 1 маълум аст, ки дар соли 2018 ФПТИ дар низоми бонкии кишвар ба таври назаррас боло рафт. Вазни қиёсии ФПТИ нисбат ба қарзҳои ғайрифаъол якбора ба 80% баробар гардид, ки ин яке аз нишондаҳандаи асосии солимгардонии сифати сандуқи қарзӣ ба ҳисоб меравад. Дар соли 2020 аз рӯи қарзҳои ғайрифаъол ба маблағи 1 790 млн. сомонӣ ФПТИ ташкил карда шудааст, ки ба 73%-и қарзҳои ғайрифаъол баробар буда, ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2018 ба 7 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Бо назардошти беҳтаргардии сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ, ин мушкилӣ ҳанӯз ҳам ҳалли худро наёфтааст, ки бонкҳои тиҷоратиро зарур аст барои бартараф намудани ин чораандешӣ намоянд.

Барои нигоҳдории сифати сандуқи қарзӣ бонкҳои тиҷоратиро лозим аст, ки сатҳи пардохтпазирии худро баланд гардонанд ва барои ҳифзи манфиатҳои саҳмдорон ва муштариёни худ бояд саривақт аз рӯи бақияи сандуқи қарзӣ фонди умумӣ ва фонди махсус

Диаграммаи 1. Вазни қиёсии қарзҳои ғайрифаъол нисбат ба ФПТИ
Figure 1. Specific gravity of non-performing loans relative to FPTI

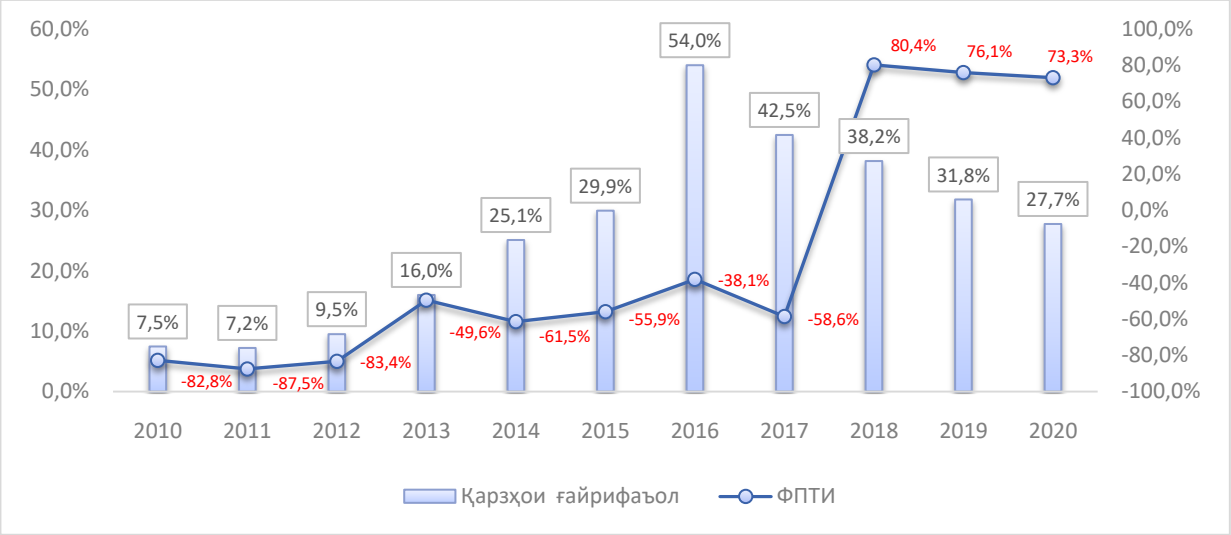

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори БМТ Январ 2018 (270) саҳ. 112, Декабр 2019 (293) саҳ. 91-95, Декабр 2020 (305) саҳ.101-102.

ташкил намояд. Ташкили ФПТИ аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ вобаста аз тағйирёбии ҳолати молиявии муштарӣ, ҳолатҳои фавқулода (форс-мажор) ва миқдори рӯзҳои батаъхирафтода дар алоҳидагӣ аз рӯи қарзҳои ба ҳам алоқаманд, қарзҳои шахсони вобаста, ҳамаи қарзҳои ғайрифаъол ва қарзҳои аз меъёри муайяншуда калон ба 5 гурӯҳ тасниф карда мешаванд: қолабӣ, зери назорат, ғайриқолабӣ, шубҳанок ва беэътимод. Ташкилотҳои қарзӣ уҳдадоранд, ки таснифоти қарзҳои худро ҳар моҳ гузаронанд ва вобаста аз ҳолати молиявии муштарӣ дар асоси таҳлили ҳисоботи тавозун, ҳисоботи фоида ва зарар, ҳисоботи гардиши воситаҳои пулии он, бо назардошти соҳа ва бахши фаъолияти муштарӣ бо услубу нишондиҳандаҳое, ки бо ҳуҷҷатҳои дохилии ташкилоти қарзӣ қабул шудаанд, муайян карда ба гурӯҳи хавфи қарзӣ ФПТИ ташкил намоянд.

Ташаккул ва истифодабарии ФПТИ мувофиқи талаботи стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ ва қоидаҳои ҳисобдорие, ки Бонки миллии Тоҷикистон барои ташкилотҳои қарзӣ муқаррар кардааст, ба ҳисоб гирифта мешавад ва роҳандозӣ мегардад. Сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ ва сохтори он дар ҷадвали 3 мариди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст.

Аз маълумотҳои ҷадвали 3 бармеояд, ки дар давраи солҳои 2012-2016 сифати сандуқи қарзӣ паст шудааст, қарзҳои қолабӣ аз 81,8% то 33% ё 48,8 банди фоизӣ коҳиш ёфта, ҳиссаи қарзҳои беэътимод аз 4% ба 39,3% ё 34,4 банди фоизӣ зиёд гардидааст. Қайд намудан зарур аст, ки ҳиссаи қарзҳои қолабӣ аз оғози соли 2017 то соли 2020 ба таври динамикӣ боло рафтааст (2017-49,9%; 2018-50%; 2019-65% ва 2020-66,7%). Дар ин давра ҳиссаи қарзҳои ғайриқолабӣ низ дар сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ коҳиш ёфтааст (2017-30%; 2018-27,9%; 2019-29,4% ва 2020-14,8%).

Таҷриба нишон медиҳад, ки коҳишёбии сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратии кишвар аз нодуруст идора кардани хавфҳо, суст будани назорат аз ҷониби менеҷерони бонк аст, ки бидуни арзёбии дурусти имкониятҳои бозгашт онҳо қарзҳои калонро ба муштариён пешниҳод намуда, боиси афзоишёбии ҳаҷми қарзҳои ғайрифаъол гардидаанд, ки бевосита ба сифати сандуқи қарзӣ таъсир расонидаанд.

Сарфи назар аз он, ки дар амалияи бонкӣ арзиши ашёи гарав бояд ба маблағи қарз баробар ё аз он зиёд бошад, баъзан қарзҳое пешниҳод мегарданд, ки пурра бо гарав таъмин карда нашудаанд. Баъзан қарзҳо бо вуҷуди мавҷудияти маълумот дар бораи истифодаи нодурусти онҳо дода мешаванд. Инчунин, қарзҳо бидуни мониторинга ҳамаҷониба дода шуданд, ки даромади асосии онҳо аз муҳоҷирати меҳнатӣ мебошад, ки хавфи барнагардонидани чунин қарзҳо зиёд арзёбӣ мегардад. Ҳамаи ин ба он оварда мерасонад, ки қисми зиёди дороиҳои бонк бекурб шуда, барои бонк даромадовар нестанд. Бисёре аз бонкҳо, бинобар бад шудани сифати сандуқи қарзӣ, фарқияти муҳлати пардохти қарзҳо пардохтпазирии худро аз даст доданд.

Ҷадвали 2. Гурӯҳбандии сохтори сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ барои солҳои 2010-2020 (млн.сомонӣ)

Table 2. Classification of the loan portfolio of commercial banks for 2010-2020 (million Somoni)

Солҳо	Қарзҳои қолабӣ, аз ҷумла бо %	Қарзҳои зери назоратӣ, аз ҷумла бо %	Қарзҳои ғайриқолабӣ, аз ҷумла бо %	Қарзҳои шубҳанок, аз ҷумла бо %	Қарзҳои беэътимод, аз ҷумла бо %	Сандуқи қарзӣ дар маҷмуӣ
2010	2 548,1	299,2	29,2	35,3	164,8	**3 076,6**
	82,8%	**9,7%**	**1,0%**	**1,1%**	**5,4%**	
2011	3 401,3	270,7	74,3	43,9	167,0	**3 957,2**
	86,0%	**6,8%**	**1,9%**	**1,1%**	**4,2%**	
2012	3 562,8	378,9	124,3	75,6	213,6	**4 355,1**
	81,8%	**8,7%**	**2,9%**	**1,7%**	**4,9%**	
2013	4 645,0	413,5	364,7	172,9	424,9	**6 021,1**
	77,1%	**6,9%**	**6,1%**	**2,9%**	**7,1%**	
2014	5 656,0	162,4	87,4	605,8	1 255,5	**7 767,0**
	72,8%	**2,1%**	**1,1%**	**7,8%**	**16,2%**	
2015	5 248,2	1 221,5	1 093,7	183,4	1 488,9	**9 235,7**
	56,8%	**13,2%**	**11,8%**	**2,0%**	**16,1%**	
2016	2 679,2	1 053,3	994,4	205,9	3 188,9	**8 121,7**
	33,0%	**13,0%**	**12,2%**	**2,5%**	**39,3%**	
2017	3 398,4	519,2	518,2	335,8	2 040,3	**6 811,9**
	49,9%	**7,6%**	**7,6%**	**4,9%**	**30,0%**	
2018	3 301,0	784,1	231,0	449,9	1 840,6	**6 606,5**
	50,0%	**11,9%**	**3,5%**	**6,8%**	**27,9%**	
2019	4 928,9	239,2	30,7	150,4	2 229,1	**7 578,4**
	65,0%	**3,2%**	**0,4%**	**2,0%**	**29,4%**	
2020	5 878,9	486,4	209,4	929,6	1 304,7	**8 809,0**
	66,7%	**5,5%**	**2,4%**	**10,6%**	**14,8%**	

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омори БМТ январ 2018 (270) саҳ. 112, декабр 2019 (293) саҳ. 91-95, декабр 2020 (305) саҳ.101-102.

Дар маҷмуъ, ташкилотҳои қарзӣ бояд қоида ва равандҳои дахлдорро барои муайян намудани сифати сандуқи қарзӣ ва идоранамоии онҳо таҳия намоянд, ки барои андешидани тадбирҳои зерин пешбинӣ шуда бошанд: -баҳодиҳӣ ва таснифи қарзҳо, -мунтазам баррасӣ намудани қарзҳои ғайрифаъол, -дар сатҳи муносиб, боэътимод ва саривақт ташкил намудани ФПТИ, -аз тавозун хориҷ намудани дороиҳои беэътимод, -инъикоси воқеии пардохти дороиҳо ва барқарорсозии интизориҳо бо назардошти шароитҳои бозорӣ ва макроиқтисодӣ.

Муқарриз: **н.и.и., муаллими калон Ғаюров Ғ.Ҳ.**

АДАБИЁТ

1. Банковское дело. Экспресс-курс / под ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Лаврушина. -3-е издание перераб. и доп. -М. : КноРус, 2009. -352 с.
2. Гаюров Г.Х. Развитие инвестиционно-кредитной деятельности банков в условиях высокого риска / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№2/4(169). -С.223-226.
3. Готовчиков, И. Технология оценки потенциальной эффективности кредитного портфеля банка / И. Готовчиков // Банковские технологии. - 2007. -№4. -С.46-51.
4. Дастурамали №186 “Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ” аз 03.05.2016, №58.
5. Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо” аз 26.12.2019, №171.
6. Роҳнамо «Дар бораи восита ва усулҳои идоракунии хавфи қарзӣ дар ташкилотҳои қарзӣ» аз 19.11.2021, №170.
7. Сайфуров К.Ф. Совершенствование финансово-кредитного механизма воспроизводства основных фондов сельского хозяйства в условиях рынка (на материалах Республики Таджикистан): диссертация, кандидата

экономических наук: 08.00.05/ К.Ф. Сайфуров. -Бишкек, 2013.
8. Соколинская, Н.Э. Кредитные риски в российском банковском секторе: факторы и менеджмент / Н.Э. Соколинская // Банковские услуги. - 2006. -№5. -С.2-28.
9. Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей банковской системы Республики Таджикистан / У.С. Хикматов // Вестник (Российско-Таджикский (славянский) университет). - 2019. -№3(67). -С.41-52.
10. Хушвахтзода К.Х. Роль банковского кредитования в развитии малого сельскохозяйственного бизнеса / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№7. -С.35-41.
11. Хушвахтзода К.Х. Финансово-кредитные ресурсы развития сельского предпринимательства (концептуальные вопросы) / Хушвахтзода К.Х., Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№8. -С.5-10.
12. Щербакова, Т.А. Анализ финансового состояния корпоративного клиента и его роль в оценке кредитоспособности заемщика / Т.А. Щербакова // Финансы и кредит. - 2009. -№22. -С.47-54.

СИФАТИ САНДУҚИ ҚАРЗӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЗЪИ МОЛИЯВӢ-ИҚТИСОДИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

Дар мақола яке аз масоили мубрам дар шароити муосири иқтисодӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф вобаста ба рушду инкишофи иқтисодиёти миллӣ ва равандҳои инкишофёбии бахши бонкӣ сифати сандуқи қарзиро баҳогузорӣ намудааст. Дар воқеъ, сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ нишондиҳандаи асосӣ ва калидӣ дониста шудааст. Асоснок карда шудааст, ки мониторинг, баҳогузорӣ ва идоракунии сифати сандуқи қарзӣ ба самаранокии фаъолияти бонкҳои тиҷорат таъсири муҳим дорад. Муаллиф ба он ақидааст, ки барои нигоҳдории сатҳи зарурии сифати сандуқи қарзӣ бонкҳои тиҷорат бояд дар доираи талаботҳои гузоштаи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти худро ба роҳ монанд. Инчунин қайд гардидааст, ки ташкили Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир яке аз роҳҳои самараноки нигоҳдории сифати сандуқи қарзӣ аст. Гузашта аз ин, бонкҳои тиҷоратӣ бояд тибқи стратегияи муайян ва сиёсати самараноки солиявӣ сандуқи қарзиро гурӯҳбандӣ намоянд ва сифати сандуқи қарзии худро пайваста баҳогузорӣ намоянд.

Дар асоси маводи оморӣ, муаллиф сифати сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратии кишварро дар маҷмуъ таҳқиқ намудааст ва сифати онро муайян сохтааст. Ҳамчунин паҳлуҳои назариявӣ ва амалии сандуқи қарзии бонкҳои тиҷоратӣ ва сифати он ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Роҳҳои идоракунии сифати сандуқи қарзӣ дар шароити муосири иқтисодӣ муайян гардидааст. Ҳамин тавр, муаллиф вобаста ба идоракунии самаранокии сандуқи қарзӣ ва сифати он тавсияҳо пешниҳод намудааст, ки метавонад дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ мавриди истифода қарор гирад.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, хавфи қарзӣ, идоракунии хавфи қарзӣ, сифати сандуқи қарзӣ, фонди пӯшонидани талафоти имконпазир, сандуқи қарзӣ, сифати сандуқи қарзӣ.

КАЧЕСТВО КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

В статье рассматривается один из важнейших вопросов в нынешних экономических условиях. Автор рассматривал качество кредитного портфеля по отношению к развитию национальной экономики и становлению банковского сектора. Фактически ссудный портфель является основным и ключевым показателем коммерческих банков. Утверждается, что мониторинг, оценка и управление качеством кредитного портфеля оказывает значительное влияние на эффективность коммерческих банков. По мнению автора, для поддержания необходимого уровня качества ссудного портфеля коммерческие банки должны действовать в рамках требований, установленных Национальным банком Таджикистана. Обосновано, что создание Фонда для покрытия возможных потерь - один из наиболее эффективных способов поддержания качества кредитного портфеля. Кроме того, коммерческим банкам необходимо классифицировать свой кредитный портфель в соответствии с четкой стратегией и эффективной финансовой политикой, а также регулярно оценивать качество кредитного портфеля.

На основе статистических данных автор изучил качество ссудного портфеля коммерческих банков страны и определил его качество. Также были тщательно изучены теоретические и практические аспекты кредитного портфеля коммерческих банков и его качество. Определены способы управления качеством кредитного портфеля в современных экономических условиях. Таким образом, в зависимости от эффективности управления кредитным портфелем и его качества автором даны рекомендации, которые могут быть использованы в деятельности кредитных организаций.

Ключевые слова: банковская система, коммерческие банки, кредитный риск, управление кредитным риском, качество ссудного портфеля, фонд покрытия возможных убытков, ссудный портфель, качество ссудного портфеля.

QUALITIES OF THE LOAN PORTFOLIO AND ITS IMPACT ON THE FINANCIAL AND ECONOMIC POSITION OF COMMERCIAL BANKS

The article discusses one of the most important issues in the current economic conditions. The author assessed the quality of the loan portfolio in relation to the development of the national economy and the development of the banking sector. In fact, the loan portfolio of commercial banks is a key and key indicator. It is argued that monitoring, evaluating and managing the quality of the loan portfolio has a significant impact on the efficiency of commercial banks. According to the author, in order to maintain the required level of quality of the loan portfolio, commercial banks must act within the framework of the requirements established by the National Bank of Tajikistan. It was also noted that the creation of a fund

to cover possible losses is one of the most effective ways to maintain the quality of the loan portfolio. In addition, commercial banks need to classify their loan portfolios in accordance with a clear strategy and effective fiscal policy, and regularly assess the quality of their loan portfolios.

On the basis of statistical data, the author studied the quality of the loan portfolio of commercial banks in the country as a whole and determined its quality. The theoretical and practical aspects of the loan portfolio of commercial banks and its quality were also thoroughly studied. The methods of managing the quality of the loan portfolio in modern economic conditions have been determined. Thus, depending on the efficiency of loan portfolio management and its quality, the authors provide recommendations that can be used in the activities of credit institutions.

Keywords: banking system, commercial banks, credit risk, credit risk management, quality of the loan portfolio, fund to cover potential losses, loan portfolio, quality of the loan portfolio.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуралиева Дилафруз Камоловна*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи кори бонкӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведение об авторе: ***Нуралиева Дилафруз Камоловна*** - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры банковского дела. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the authors: ***Nuralieva Dilafruz Kamolovna*** - Tajik National University, Applicant of the Department of Banking. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК 330.34(575.3)

ТАНЗИМКУНИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Юнусов Т.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Нақши муҳимми давлат дар танзимкунии рушди соҳаи сайёҳӣ дар қабул ва истифодабарии санадҳои қонунгузорӣ, меъёрҳо ва қоидаҳои фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ ифода меёбад. Қонунгузории танзимкунандаи рушди сайёҳӣ ва соҳаҳои ҳамрадифи он пояҳои ҳуқуқиро барои рушд, идоракунӣ ва амалисозии фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ бунёд менамояд. Қонунҳо, қарорҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дахлдор қисми таркибии раванди банақшагирии ҳамаҷониба ва идоракунии рушди сайёҳӣ мебошанд. Ҳангоми дар мамлакат мавҷуд набудани ин гуна қонунҳо зарурати қабули онҳо дар раванди омодасозӣ ё бозбинии санадҳои меъёрӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Аксари мамлакатҳо қонунҳои ба сайёҳӣ дахолаткунандаеро қабул намудаанд, ки маҳз ба талаботи худи онҳо дар соҳаи рушди сайёҳӣ ҷавобгӯ мебошанд ва Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин қатор берун нест.

Танзимкунии давлатии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо чунин роҳҳо ба ҷо оварда мешавад:

- таҳия намудани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ оид ба ташаккули муносибатҳо дар соҳаи хизматрасониҳои туристӣ;
- ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои давлат дар соҳаи сайёҳӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои сайёҳон, таъмини амнияти онҳо;
- муқаррар намудани тартиб ва қоидаҳои стандартикунонӣ, сертификатсия ва иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи хизматрасониҳои туристӣ;
- ҳавасмандкунии маблағгузорӣ (дохилӣ ва хориҷӣ) барои рушди фаъолияти туристӣ;
- фароҳам овардани имкониятҳои якхела барои ҳама субъектҳои хоҷагидории дар бозори хизматрасониҳои туристӣ фаъолияткунанда, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқии онҳо, дастгирии рушди рақобат, таъмин намудани риояи қонунгузорӣ дар соҳаи сайёҳӣ;
- ривоҷ додани ҳамкориҳо бо мамлакатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ, иштирок дар чорабиниҳо ва барномаҳои байналмилалии туристӣ, таҳия намудан ва бастани шартномаҳои байналмилалии дуҷониба ва бисёрҷониба дар соҳаи сайёҳӣ ва муайян кардани тартиби амалисозии онҳо.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки рушди сайёҳиро наметавон бе таъмини пояҳои меъёрӣ-ҳуқуқии зарурӣ тасаввур кард. Бо ин мақсад дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти миллӣ як қатор санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрӣ қабул гардидаанд, ки бевосита ба рушди сайёҳӣ дар мамлакат мусоидат менамоянд. Қабул ва амалӣ намудани Консепсияи милли рушди сайёҳӣ дар давраи солҳои 2009-2019, барномаҳо ва стратегиҳои рушди сайёҳӣ барои даврaҳои муайян, қонунҳо ва дигар санадҳои қонунгузорӣ имкон додаанд, ки аксари масъалаҳои муҳимми рушди соҳаи сайёҳӣ ҳалли худро ёбанд ва умуман ба рушди ин соҳаи муҳимми иқтисодиёти мамлакат мусоидат намоянд.

Инчунин, ҷиҳати пайдо намудани роҳҳои ҳалли мушкилоти мавҷудаи соҳаи сайёҳӣ, аз таҷрибаи ҷаҳонӣ маълум мегардад, ки барои ҷалб намудани сармоя ба соҳаи сайёҳӣ давлат дар аввал самтҳои афзалиятноки рушди онро муайян карда, ба он имтиёзҳо ҷудо менамояд. Агар самти афзалиятноки соҳаи сайёҳӣ нодуруст интихоб карда шавад, рушди сайёҳӣ метавонад натиҷаи дилхоҳ надиҳад. Самтҳои афзалиятноки соҳаи сайёҳӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон сайёҳии экологӣ, табобатию солимгардонӣ, саёҳати сайругаштӣ, таърихию фарҳангӣ, кӯҳнавардӣ ва шикор ба шумор мераванд. Барои рушди намудҳои мазкури сайёҳӣ мавҷуд будани захираҳои бузурги он дар мамлакат имконият медиҳад. Қуллаҳои баланд, аз ҷумла қуллаи Исмоили Сомонӣ бо баландии 7495 метр аз сатҳи баҳр ва манзараҳои кӯҳистоне, ки дар он ҷо чор фасли солро мушоҳида кардан мумкин аст, обҳои шифобахшу шаффоф, иншооти санаторию курортӣ, мавзеъҳои таърихию фарҳангӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуданд. Яъне, аз нуқтаи назари иқтисодӣ, бо пешниҳод кардани чунин маҷмуи хизматрасонӣ бозори

сайёҳии Тоҷикистон метавонад ба сайёҳон маҳсулоти сайёҳиеро пешниҳод намояд, ки дар он рақобат вуҷуд надорад. Танҳо зарур аст, ки ин хизматрасонӣ бо сифати баланд ва нархи дастрас ба сайёҳон пешниҳод карда шавад.

Дар баробари ин, дар мамлакат дар интихоби “корти муаррификунанда”-и сайёҳӣ аз таҷрибаҳои мавзеҳои Анталияи Туркия ва Иссиққӯли Қирғизистон бо дарназардошти рақобатпазир намудани маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳӣ бояд васеъ истифода бурда шавад. Дар робита бо ин, шаҳрҳои Норак ва Панҷакент, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон метавонанд ба сифати “корти муаррификунанда”-и Тоҷикистон интихоб карда шаванд. Инчунин, ҷиҳати рушди сайёҳии экологӣ ва шикор мамнуъгоҳи навташкили “Хуталон” дар ноҳияи Данғара ва рушди сайёҳии саноатӣ дар заминаи минтақаи озоди иқтисодии “Данғара” пешниҳод карда мешавад.

Инчунин зарур аст, ки дар марҳилаи аввал давлат бахши хусусиро барои сармоягузорӣ ҳавасманд гардонида, барои обод намудани мавзеъҳои сайёҳӣ заминаҳои зарурии иқтисодӣ ва ҳуқуқиро таъмин намояд. Пас аз гузаштани фосилаи муайяни вақт (аз 3-5 сол) онҳо ба манбаи муҳимми воридоти асъори хориҷӣ табдил хоҳанд ёфт.

Меъёрҳои қонунгузорие, ки бевосита ба рушди сайёҳӣ дар мамлакат мансуб мебошанд, қонунҳои появиро дар бораи сайёҳӣ дар бар мегиранд. Ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ду қонуни появӣ дар соҳаи танзими фаъолияти сайёҳӣ амал мекунад:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ”, аз 3 сентябри соли 1999, №825 (бо таҳриру иловаҳои охирин аз 28 декабри соли 2013, №1058).

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” аз 18 июли соли 2017, №1450.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳӣ” пояҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ташкилӣ ва тартиби амалӣ намудани фаъолияти туристиро дар ҳудуди мамлакат муайян менамояд. Дар он чунин ҳадафҳои асосии танзими давлатии фаъолияти сайёҳӣ муайян карда шудаанд:

- таъмини ҳуқуқии шаҳрвандон ба истироҳат, ҳаракати озод ва дигар ҳуқуқҳо ҳангоми саёҳат;
- ҳифзи муҳити зист;
- ҳамасола муайян намудани номгӯйи объектҳои табиӣ, таърихию фарҳангӣ, аз ҷумла мавзеъҳои табиии ба таври махсус муҳофизатшаванда, ки тамошои онҳо дар асоси квота муқаррар карда мешавад;
- равнақ додани саноати сайёҳӣ, чун қонеъкунандаи талаботи шаҳрвандон ҳангоми саёҳат;
- равнақ додани робитаҳои байналмилалӣ дар соҳаи сайёҳӣ;
- истифодаи оқилонаи дастовардҳои табиӣ ва фарҳангӣ.

Тибқи қонуни мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самтҳои афзалиятноки танзими давлатии фаъолияти сайёҳӣ ин дастгирӣ ва рушди сайёҳии дохилӣ, воридотӣ (ташрифӣ), иҷтимоӣ ва худфаъолиятӣ мебошанд. Субъектҳои хоҷагидорӣ дар фаъолияти худ чунин намудҳои корҳо ва хизматрасониҳои сайёҳиро анҷом дода метавонанд: ташкили қабул ва хизматрасонӣ дар доираи намудҳои сайёҳии маърифатӣ, экологӣ, варзиши-кӯҳӣ, кӯҳнавардӣ, шикори байналмилалӣ, равон кардани сайёҳон ба хориҷа барои истироҳат, таҳсил, табобат, зиёрати динӣ ва тиҷорат; ташкили чорабиниҳои оммавии сайёҳӣ-солимгардонӣ, дилхушӣ ва дигар маъракаҳои бо сайёҳӣ алоқаманд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сайёҳии дохилӣ” асосҳои ҳуқуқии фаъолият дар соҳаи сайёҳии дохилиро муайян намуда, чунин вазифаҳоро иҷро менамояд:

- муайян кардани пояҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ;
- бунёди низоми сайёҳии дохилӣ;
- муқаррар намудани ваколатҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ;
- амалӣ намудани тадбирҳо оид ба рушди сайёҳии дохилӣ;
- ташкили хизматрасониҳо дар соҳаи сайёҳии дохилӣ;
- муайян намудани самтҳои ҳавасмандгардонии рушди сайёҳии дохилӣ;
- муқаррар намудани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои сайёҳони дохилӣ ва субъектҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ фаъолияткунанда;
- таъмини амнияти сайёҳони дохилӣ.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил ва рушди соҳаи сайёҳиро дар дохили мамлакат дастгирӣ намуда, ҳифзи ҳуқуқ, манфиатҳои сайёҳон ва субъектҳои хоҷагидории дар соҳаи сайёҳӣ фаъолияткунанда, амнияти сайёҳон, истифодаи мақсадноки сарватҳои табиӣ, ёдгориҳои таърихию фарҳангӣ ва ҳифзи муҳити зистро кафолат медиҳад. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи сайёҳии дохилӣ тавассути таҳия ва амалӣ намудани барономаҳо ва стратегияҳои давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Барномаи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2017, ки 11 декабри соли 2014 қабул гардида буд, инчунин, нақшаи татбиқи он ба рушди сайёҳӣ дар мамлакат такони бузург бахшиданд. Дар доираи Барномаи мазкур тадбирҳои муҳим оид ба бунёдгардии саноати туристии рақобатпазир, хосса аз ҳисоби зиёд намудани ҳаҷмҳои сайёҳӣ ташрифӣ роҳандозӣ карда шуданд, ки паёмадҳои воқеии онҳо назаррас аст.

Бо мақсади фароҳам овардани шароити мусоид барои амалисозии сиёсати давлатӣ дар бахши сайёҳӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии бозори сайёҳии мамлакат Барномаи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020 қабул карда шуд, ки рушд ва такмили барномаи пешин (барои солҳои 2015-2017) буд. Барномаи мазкур самтҳои асосӣ, афзалиятҳо, вазифаҳо ва механизми татбиқи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соҳаи сайёҳӣ дар давраи миёнамуҳлат муайян намуд.

Ҳангоми таҳия намудани барномаи мазкур дар асоси натиҷаи таҳлилҳои гузаронидашудаи соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти асосӣ, омилҳои бозторандаи рушди соҳа, сабабҳои рақобатпазир набудани бахши сайёҳии мамлакат муайян карда шуданд.

Мушкилоти рушди ниҳодии воридот ва содироти сайёҳон дар барнома мавқеи асосиро касб намуда, роҳҳои ҳалли онҳо дар нақшаи чорабиниҳо оид ба такмили санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии амалкунанда, содагардонии расмиёти дастрас намудани раводиди сайёҳӣ, аз ҷумла раводиди гурӯҳӣ, содагардонии расмиёти гирифтани иҷозатнома барои амалӣ намудани фаъолияти сайёҳиву меҳмондорӣ, ба роҳ мондани муколамаи мунтазами давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи сайёҳӣ ва ҳамкориҳои самарабахш бо ширкатҳои сайёҳӣ, меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо ва мақомоти дигари ба фаъолияти сайёҳӣ ва сайёҳон алоқаманд, шарикони рушд, беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ дар соҳаи сайёҳӣ, коркард ва интишори маводи иттилоотӣ, рушди неруи инсонӣ ва такмили ихтисоси мутахассисон барои соҳаи сайёҳӣ ва хизматрасонӣ инъикос ёфтаанд.

Дар доираи Барномаи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020 роҳандозӣ намудани тадбирҳои муҳим ҷиҳати дастгирии давлатии рушди сайёҳӣ дар назар дошта шуда буд, ки аксари онҳо дар давоми солҳои 2018-2019 амалӣ гардиданд, чун:

- истифодаи босамараи имкониятҳои рушди инфрасохтори соҳаи сайёҳӣ;
- беҳтар намудани сатҳи сифати хизматрасониҳо ба сайёҳон;
- дастгирӣ намудани сайёҳии дохилӣ ва хориҷӣ, ҷалби сармоя дар ин самт;
- ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва сохторҳои соҳибкориву хоҷагидорӣ;
- таҳия намудани маҳсулоти нави сайёҳӣ ва хатсайрҳои сайёҳии нав;
- омода намудани кормандони баландихтисос, гузаронидани чорабиниҳои омӯзишӣ ва баландбардории сатҳи касбии кормандони соҳаи сайёҳӣ;
- ҷорӣ намудани имтиёзҳо доир ба андозбандӣ (андоз аз арзиши иловашуда) ва аз боҷи гумрукӣ озод намудани воридоти таҷҳизоти барои объектҳои туристӣ (меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо ва ғ.) таъингардида.

Яке аз ҷиҳати муҳимми дар барномаи мазкур баррасишуда ин роҳандозӣ намудани тадбирҳо барои баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат ва муаррифӣ намудани симои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ мебошад.

Инчунин, тибқи барномаи мазкур такмил додани низомҳои иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи сайёҳӣ, стандартикунонии фаъолияти меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо, пойгоҳҳои туристӣ ва дигар объектҳои сайёҳӣ дар маҳалҳо, мунтазам таъмин намудани вазъи беҳдошт, санитарӣ ва экология дар объектҳои инфрасохтори сайёҳӣ (меҳмонхонаҳо, тарабхонаҳо, ошхонаҳо, ташнобхонаҳо ва ғ.) чун тадбирҳои бамаврид ва саривақтӣ муайян карда шудаанд.

Бо дастури Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мамлакат лоиҳаи Стратегияи рушди сайёҳӣ

дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таҳия карда шуда, он бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2018, №372 тасдиқ карда шуд.

Стратегия вазъи кунунии соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат, ҳадафҳои рушди соҳа то соли 2030, самтҳои стратегии рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фарогирии шаклҳои сайёҳӣ, маркетинг ва таблиғ, ба роҳ мондани фурӯш, нигоҳ доштани тамос бо мизоҷон, нақлиёту сарҳадот ва раводид, иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи сайёҳӣ, инчунин, имкониятҳои рушди сайёҳӣ дар минтақаҳои мамлакатро дар бар гирифта, дар он низоми мониторинг ва арзёбии татбиқи босамари стратегия муқаррар карда шудааст.

Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар се давраи миёнамуҳлат, ки ҳар кадоми онҳо чор солиро дар бар мегирад, амалӣ карда мешавад. Дар ин давраҳо ба самтҳои афзалиятноки рушди соҳаи сайёҳӣ диққати асосӣ равона карда мешавад.

Бо мақсади таъмини татбиқи пурраи Стратегияи мазкур нақшаи чорабиниҳо барои амалӣ сохтани ҳадафҳои муайянгардида таҳия карда шудааст, ки он самтҳои асосии рушди соҳаи сайёҳӣ, аз ҷумла индикаторҳо, масъалаҳои тарғибу ташвиқи соҳа, ҷустуҷӯ ва пайдо намудани бозорҳои нави ҷаҳонӣ барои ҳаволакунии маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳӣ, омода намудани кормандони баландихтисоси соҳа ва дигар ҷанбаҳои рушди соҳаи сайёҳиро дар мамлакат дар бар мегирад. Дар назар дошта шудааст, ки барои татбиқи бобарори Стратегияи рушди сайёҳӣ маблағгузориҳои бахши хусусӣ, шарикони рушд ва сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ҷалб карда шаванд.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳимми дар Стратегияи рушди сайёҳӣ муайянгардида, ки барои рушди соҳа таъсири муҳим расонида метавонад, ин бунёд намудани пойгоҳи маълумоти оморӣ оид ба рушди соҳаи сайёҳӣ мебошад, ки ҳангоми ба ҷо овардани тадқиқотҳои илмӣ оид ба омӯзиши вазъ ва пешомадҳои рушди соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат ба кор бурда мешавад.

Дар ҳақиқат, тадқиқотчиёни соҳаи сайёҳӣ барои пешбурди корҳои илмии худ ба маълумоти зарурӣ ва пурра оид ба вазъи соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат дастрасӣ надоранд. Дар маҷмуаҳои омории нашршавандаи расмӣ маълумоти муфассал оварда намешавад. Ба ин хотир, дар Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030 ҷамъоварӣ ва ба нашр расонидани маълумоти пурраи оморӣ, аз ҷумла доир ба чунин нишондиҳандаҳо муқаррар гардидааст: шумораи сайёҳони ба мамлакат воридшуда, саҳми соҳаи сайёҳӣ дар ММД, саҳми сайёҳӣ дар содирот, саҳми сармоягузорӣ ба соҳаи сайёҳӣ дар маҷмуи сармоягузориҳо, саҳми сайёҳӣ дар бахши даромади буҷети давлатӣ, ҳаҷми хизматрасониҳо дар соҳаи сайёҳӣ, шумораи субъектҳои иқтисодии бақайдгирифташуда, ки дар соҳаи истироҳат ва табобат хизматрасонӣ менамоянд, шуғли аҳолӣ дар соҳаи сайёҳӣ ва мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раддабандии мамлакатҳои меҳмоннавоз, ки аз ҷониби Форуми ҷаҳонии иқтисодӣ гузаронида мешавад.

Ҳадафи олии Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таъмин намудани рушди устувори соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат мебошад. Барои ноил гардидан ба ҳадафи мазкур самтҳои асосии ҳадафи стратегӣ муайян карда шудаанд, чун:

- ташаккули пояҳои асосии ниҳодии рушди соҳаи сайёҳӣ;
- бунёди инфрасохтори сайёҳии муосир;
- пурзӯр намудани иқтидорҳои сайёҳии мамлакат ва ташкили муносиби тарғиби маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳии миллӣ;
- бунёдсозӣ ва муаррифӣ намудани симои миллии мавзеъҳои сайёҳии миллӣ, амалисозии чорабиниҳо оид ба маркетинг ва ба бозор ҳаволадиҳии маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳӣ, ҳифз кардан, рушд додан ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ-рекреатсионӣ ва мероси таърихиву фарҳангии кишвар;
- пурзӯр намудани неруи инсонӣ, таъминоти кормандон ва шуғли босамара дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ;
- мутобиқ намудани маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳӣ ба стандартҳои байналмилалӣ, таъмини амнияти сайёҳон;
- бунёдсозӣ ва рушди кластерҳои сайёҳӣ (маҷмуи минтақаҳои алоҳидаи иқтисодии сайёҳӣ-рекреатсионӣ) ва таъмини инноватсионию сармоягузории рушди соҳаи сайёҳӣ.

Яке аз ҷиҳати муҳимми дар Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030 муайянгардида, ин ташаккули пояҳои ниҳодии рушди соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат мебошад, ки ҷанбаҳои асосии он чунинанд:

- такмили қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ;
- таҳия намудани санади мукаммал барои танзимкунии фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ;
- амалӣ намудани меъёрҳои байналмилалии эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи сайёҳӣ;
- пурзӯр намудани заминаҳои ниҳодии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи сайёҳӣ.

Ба таври пурра ва босамарона дар амал татбиқ намудани ҷиҳатҳои алоҳидаи дар Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030 муайянгардида ба рушди сайёҳӣ дар мамлакат мусоидат менамояд ва яке аз омилҳои муҳим барои рушди иқтисодиёти миллӣ мебошад. Барои ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегии рушди сайёҳӣ роҳандозӣ намудани тадбирҳои ташкилӣ, техникӣ, моддӣ, молиявӣ, ҳуқуқӣ, иттилоотӣ, инчунин, иштироки фаъолонаи давлат, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва тамоми аҳолии мамлакат зарур аст.

Баланд бардоштани рақобатнокии соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат ҳамчун омили муҳимми рушди сайёҳӣ бо амалисозии тадбирҳои мушаххас оид ба беҳтар намудани намои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи стандартҳо ва талаботи байналмилалӣ, аз ҷумла ҷорӣ намудани таҷрибаи пешқадами барномаҳои сайёҳӣ ҷиҳати ба сайёҳон ва мизоҷон пешкаш намудани маҷмуи хизматрасониҳо таъмин карда мешавад.

Такмил додани низоми иҷозатномадиҳӣ барои ширкатҳои сайёҳӣ тибқи талаботи меъёрҳои байналмилалӣ, стандартикунонии фаъолияти осоишгоҳҳо, меҳмонхонаҳо, пансионатҳо, хонаҳои истироҳатӣ ва мавзеъҳои дигари сайёҳӣ дар маҳалҳо, ба таври доимӣ таъмин намудани вазъи хуби беҳдоштиву эпидемиологӣ ва экологӣ дар инфрасохтори минтақаҳои сайёҳӣ (меҳмонхонаҳо, тарабхонаҳо, ошхонаҳо, ташнобхонаҳо ва ғайра) бамаврид ва саривақтӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин маврид, дар тамоми шоҳроҳҳои кишвар ва хатсайрҳои сайёҳӣ насб намудани аломатҳои ишоравии роҳнамо бо забонҳои давлатӣ ва англисӣ, бо нишон додани мавзеъҳои аҳолинишин, истгоҳи пешомад, меҳмонхона, нуқтаи хизматрасонии мошинҳо, нуқтаи фурӯши сӯзишворӣ барои таъмини воқеии рушди сайёҳӣ замина мегузоранд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имтиёзҳои муҳимми андозию гумрукиро ба рушди соҳаи сайёҳӣ фароҳам овардааст. Аз ҷумла, ширкатҳои сайёҳӣ дар тули панҷ соли аввали фаъолияти худ аз андоз аз фоида озод карда шуда, воридоти таҷҳизоту техника ва масолеҳи сохтмонӣ барои бунёди иншооти сайёҳӣ аз андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда шуданд. Инчунин, боҷи гумрукӣ ба автомашинаҳои нав 50% кам карда шуд.

Дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 апрели соли 2018, №189 номгӯйи объектҳои сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонӣ аз андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда мешаванд, тасдиқ гардидааст (ҷадвали 1).

Тибқи қарори мазкур ва номгӯйи тасдиқгардида, номгӯй ва миқдори таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонии воридшаванда бо тартиби муқарраргардида дар мувофиқа бо мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи сайёҳӣ пешниҳод гардида, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда мешаванд. Бо қабули қарори мазкур механизми пурра ва мушаххаси амалисозии имтиёзҳои андозию гумрукӣ барои бунёди инфрасохтори сайёҳӣ муайян карда шуд.

Бо амалисозии сиёсати хирадмандона ва пайгиронаи “дарҳои кушод”-и Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мамлакат узви комилҳуқуқи UNWTO гашта, ба ҳамгироии соҳаи сайёҳии кишвар, ба бозори ҷаҳонии сайёҳӣ заминаи воқеӣ фароҳам оварда шуд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи UNWTO бо як қатор кишварҳои олам созишномаҳои ҳамкорӣ дар соҳаи сайёҳӣ ба имзо расонидааст.

Ҷадвали 1. Номгӯйи объектҳое, ки барои бунёди онҳо воридоти молҳо аз андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда мешавад

Table 1. List of objects for the construction of which the import of goods is exempt from value-added tax and customs duties.

№	Номгӯйи объектҳо
1	Меҳмонхонаҳо, аз ҷумла меҳмонхонаҳои махсус (хурд, гестҳаус, ҳостел)
2	Осоишгоҳҳои табобатӣ, истироҳатгоҳҳо, фароғатгоҳҳо
3	Марказҳои хизматрасонии маҷмуии сайёҳӣ (маҷмааи сайёҳӣ)
4	Нуқтаҳои хизматрасонии маҷмуии сариҳоҳӣ (мотел)
5	Боғҳои фарҳангию фароғатӣ
6	Мавзеъҳои фарҳангию таърихӣ ва динӣ (осорхонаҳо, зиёратгоҳҳо, иншооти таърихӣ)
7	Инфрасохтори моҳигирӣ ва шикор бо мақсади сайёҳӣ
8	Тарабхонаҳои дорои бренди байналмилалӣ
9	Марказҳои истеҳсоли маҳсулоти ҳунармандӣ
10	Пойгоҳҳои махсуси мутобиқгардонии минтақаҳои баландкӯҳ барои сайёҳон
11	Маҷмааи сайёҳию лижаронӣ
12	Марказҳои омӯзишӣ барои кӯҳнавардӣ, лижаронӣ, роҳбаладӣ

Сарчашма: Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рӯйхати иншоотҳои сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонӣ аз андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда мешавад» аз 12 апрели соли 2018, №198

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми содакардашудаи раводид барои шаҳрвандони 112 кишвари ҷаҳон ва низоми электронии раводид ҷорӣ гардида, шабакаи ягонаи электронӣ ба кор андохта шудааст. Дар ин радиф, таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба захираҳои сайёҳии мамлакат зиёд гардида, симои кишвар ҳамчун мамлакати осоишта ва дорои захираҳои бойи сайёҳӣ боз ҳам устувор гардид. Ҳамзамон, роҳандозии тартиби электронии дастрас намудани раводид ва реҷаи бераводид бо 12 мамлакат, фаъолияти зиёда аз 100 ширкати сайёҳӣ, сохтмон ва таҷдиду азнавсозии як қатор инфрасохтори сайёҳӣ барои воридшавии мамлакат ба бозорҳои ҷаҳонии сайёҳӣ ва ҷалби бештари сайёҳон заминаи мусоид мегузоранд.

Ҳама гуфтаҳои боло имкон медиҳанд, хулоса бароварда, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пояҳои ҳуқуқии танзими давлатии рушди сайёҳӣ муҳайё мебошанд. Вале барои боз ҳам беҳтар намудани вазъ ва мусоидат намудан ба рушди бештари соҳаи сайёҳӣ, зарур мешуморем, ки қонунгузорӣ дар самти танзими муносибатҳо дар дигар соҳаҳои ба сайёҳӣ ҳамрадиф низ мукаммал карда шаванд. Дигар қонунҳо ва санадҳои меъёрие, ки ба ҷиҳати муайяни рушди бобарори сайёҳӣ мансуб мебошанд, бояд таҳлил карда шаванд. Онҳо бояд бо назардошти рушди соҳаи сайёҳӣ ва хосса сайёҳӣ ташрифӣ таҷдиди назар ва таҳрир карда шаванд. Дар мавриди набудани муқаррароти қонунгузории появӣ зарур аст, ки ин гуна санадҳо қабул карда шаванд. Масалан, набудани муқаррарот доир ба масъалаҳои банақшагирӣ, мавзеъҷудокунӣ, назорати истифодабарии замин ва ҷойгиркунонии объектҳои туристӣ, метавонад ба рушди бобарори сайёҳӣ дар мамлакат мусоидат намояд.

Ба хотири ҳадафҳои ҳам рушди умумии иқтисодӣ ва ҳам рушди соҳаи сайёҳӣ, зарур аст, ки санадҳои қонунгузории амалкунанда оид ба ҳифзи муҳити атроф, ки риоя намудани стандартҳои ҷаҳонии сифати экологиро танзим мекунанд, вобаста ба талаботи муосири рушди сайёҳӣ таҳрир карда шаванд. Ин гуна бозбинии қонунгузорӣ барои татбиқи лоиҳаҳои асосии рушд, аз ҷумла рушди объектҳои туристии муосир, ба ҷо овардани баҳодиҳии таъсири сайёҳӣ ба муҳити атроф ва вазъи экологӣ зарур мебошад, то ки паёмадҳои манфии иҷтимоӣ-маданӣ ва моддии фаъолияти туристӣ бартараф карда шаванд.

Ҳамин тавр, ҳангоми сохтмони объектҳои туристии нав масъалаи ҷудо кардани қитъаҳои замин барои меҳмонхонаҳо, осоишгоҳҳо ва пойгоҳҳои туристӣ диққати заруриро талаб менамояд, чунки қитъаи замини барои сохтмони ин гуна объектҳо муносиб дар аксар маҳалҳои дорои имконоти рушди сайёҳӣ камчин мебошад. Дар аксар мавридҳо барои ба ин мақсад ҷудо кардани қитъаҳои замин, кӯчонидани манзилҳои истиқоматӣ ва дигар объектҳои ба аҳолии маҳаллӣ тааллуқдошта лозим меояд. Масъалаи таъмин намудани аҳолии кӯчонидашаванда бо қитъаҳои замини барои онҳо муносиб,

ниҳоят мураккаб ва баҳсталаб мебошад. Вобаста ба ин, бояд муқаррароти махсус вобаста ба пешниҳод кардани қитъаҳои замин ҳам барои истифодабарандагони воқеӣ ва ҳам барои истифодабарандгон – бунёдкунандагони объектҳои туристӣ қабул карда шаванд.

Меъёрҳо дар соҳаи бехатарӣ аз сухтор, тандурустӣ, беҳдошти аҳолӣ, қоидаҳои истифодабарии объектҳои туристӣ, инчунин, қонун дар бораи масъулияти ҳифзи молумулки сайёҳон, қонунгузории меҳнат ва андозбандӣ, - ҳама ба рушд ва истифодабарии объектҳои туристӣ муносибат доранд. Қоидаҳои меъёрии ба хизматрасониҳои нақлиётӣ тааллуқдошта, ба мисли назорати нархномаҳо (тарифҳо), иҷозатномадиҳӣ ба субъектҳои хоҷагидории дар соҳаи мусофиркашонӣ фаъолияткунанда, талаботи бехатарӣ ва таҳия намудани хатсайрҳои нақлиётӣ низ ба рушди сайёҳӣ таъсир мерасонанд.

Зарурат барои таҳия намудани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии нав ва мукаммал дар чунин самтҳо ба миён омадааст: баландбардории самараи иқтисодии хизматрасониҳои туристӣ; баландбардории сифати хизматрасониҳо ва амни сайёҳон; фаъолгардонии чорабиниҳои маркетингӣ барои дар арсаи ҷаҳонӣ муаррифӣ кардани Ҷумҳурии Тоҷикистон; беҳгардонии низоми баҳисобгирии сайёҳони хориҷӣ, дохилӣ ва баландбардории сатҳи эътимоднокии маълумоти ҷамъоваришаванда; сода гардонидани равандҳои додани раводид, расмиёти сарҳадӣ ва гумрукӣ барои воридшавии сайёҳон; ба стандартҳо ва шароитҳои ҷаҳонӣ мутобиқ намудани низоми кор дар фурудгоҳҳо.

Яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи таъмини молиявии рушди соҳаи хизматрасониҳои туристӣ ин такмили пояҳои қонунгузории танзимкунандаи масъалаҳои андозбандӣ ва механизми сармоягузорӣ барои бунёд намудани муҳити иқтисодии созгори устувор ва барои сармоягузорони ватанӣ ҷолиб мебошад. Дар қатори ин дар мамлакат таъсис додани ниҳоди қарзӣ-молиявии махсус (бонки туристӣ) зарур аст, ки тавонад воситаҳои молиявии давлатӣ, хусусӣ ва ҷамъиятиро ҷамъ оварда, минбаъд онҳоро барои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ, маркетингӣ ва дигар самтҳои рушди соҳаи хизматрасониҳои туристӣ сафарбар намояд. Ҳамчунин, таъсис додани ассотсиатсияҳои сармоягузорҳои туристӣ, ки барои беҳгардонии муҳити сармоягузорӣ ба рушди хизматрасониҳои туристӣ пешниҳодҳо таҳия намояд.

Амалияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки идоракунии соҳаи туристӣ дар мамлакат нисбатан мушаххастар, низомҳои алоқа ва иртибот – муносибтар мегарданд. Инчунин, барои рушди технологияи сайёҳӣ дар ояндаи наздик омодасозии кормандон барои корхонаҳои саноати туристӣ низ масъалаи муҳим мебошад. Аз ҷумла, рушд дар бахшҳои сайёҳии саргузаштӣ, экологӣ ва кӯҳнавардӣ ба назар мерасад, ки он ҷо нарасидани кормандони баландихтисос – роҳбаладҳо ва ташкилкунандаҳои маъракаҳои туристӣ - донандаи забонҳои хориҷӣ ва ҷуғрофияи маҳал, урфу одат, фарҳанг ва маданияти аҳолии маҳаллӣ ҳувайдо аст. Дар ин самт Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки чорабиниҳои иттилоотӣ-таҳлилиро дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ оид ба омодасозии кормандон-мутахассисон барои кор дар соҳаи сайёҳӣ ба ҷо оварда, ҳаҷми талаботи ширкатҳои туристиро ба ин гуна кормандон муайян намояд.

Ба масъалаи мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2019 диққати муҳим дода, аз ҷумла қайд намуданд:

“Зарур аст, ки дар соли 2020 ва солҳои минбаъда шароити инфрасохтори сайёҳӣ дар ҳамаи мавзеъҳои сайёҳӣ беҳтар карда, сатҳу сифати хизматрасонӣ боз ҳам баланд бардошта шавад.

Бо мақсади рақобатпазир гардонидани соҳа дар бозорҳои ҷаҳонии сайёҳӣ моро зарур аст, ки мутахассисони забондон, донандаи фарҳангу таърих ва технологияҳои муосирро омода созем, кормандони ширкатҳои сайёҳӣ, роҳбаладҳо, тарҷумонҳо ва дигар мутахассисони соҳаро мутобиқ ба талаботи бозори сайёҳӣ ба воя расонем.

Рушди сайёҳӣ ва тарбияи кадрҳои баландихтисос дар ин самт ба пешрафти иқтисоди миллии кишвар такони ҷиддӣ бахшида, шумораи сайёҳонро ба мамлакат зиёд менамояд ва барои таъсиси ҷойҳои корӣ имкони бештар фароҳам меорад.

Муқарриз: н.и.и. дотсент Сайфуллоев Н.Н.

АДАБИЁТ

1. Ёров, Дж.Н. Влияние туризмиа на развитие сельских территорий Республики Таджикистан. Монография / Дж.Н. Ёров. -Душанбе 2022. -147 с.
2. Ёров, Дж.Н. Перспективы кластерного подхода для повышения эффективности использования туристского потенциала (на примере Российской Федерации и Республики Таджикистан) / Дж.Н. Ёров, Н.А. Зайцева // Вестник МГУ. – 2019. -С.129.
3. Ёров, Дж.Н. Развитие туристической сферы Республики Таджикистан в условиях рынка [Матн] / Дж.Н. Ёров // Монография. –Душанбе, 2008. -110 с.
4. Қодирзода Д.Б. Мукаммалгардонии шароитҳои институтсионалии рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Б. Қодирзода // Маводи конфронси байналмилалии илмию-амалӣ дар мавзуи «Рушди сайёҳӣ ҳамчун омили пешрафти иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи муоссир ва дурнамои он”. -Душанбе, 2018. -С.5.
5. Муҳабатов Х. Баъзе ҷанбаҳои иқтисодӣ-иҷтимоии рушди сайёҳӣ / Х. Муҳабатов, Р. Диловаров // Маводи конфронси байналмилалии илмию-амалӣ дар мавзуи «Рушди сайёҳӣ ҳамчун омили пешрафти иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи муоссир ва дурнамои он». -Душанбе, 2018. -С.61.
6. Нақшбандии босуботи сайёҳӣ. СУС. -Мадрид: 2019. -С.11-13.
7. Низомномаи Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз "27" майи соли 2017, №258 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи истифодабарӣ: 13.12.2019).
8. Низомномаи Шӯрои байниидоравӣ оид ба ҳамоҳангсозии фаъолият дар соҳаи туризм дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 сентябри соли 2015, №564 // Махзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи истифодабарӣ: 13.12.2019).
9. Ҳисоботи Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. –С.21.
10. Ҳисоботи омории Кумитаи ҷавонон ва варзиши назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2015. -С.12.
11. Омори соланаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2019.
12. Омори СУС СММ. –Мадрид, 2019.
13. Саидова М. Нақши туризм дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. Саидова // Маводи конфронси байналмилалии илмию-амалӣ дар мавзуи «Рушди сайёҳӣ ҳамчун омили пешрафти иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи муосир ва дурнамои он”. -Душанбе, 2018. -С.51.
14. Ҳисоботи солонаи ширкати сайёҳии «Ориён -Адвентур». –Душанбе, 2019.
15. Ҳисоботҳои Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018.

ТАНЗИМКУНИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ САЙЁҲӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Танзими хисматрасониҳои сайёҳӣ яке аз омилҳои муҳимтарин барои пешбурди соҳа ба шумор меравад. Нақши муҳимми давлат дар танзимкунии рушди соҳаи сайёҳӣ дар қабул ва истифодабарии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва қоидаҳои фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ ифода меёбад.

Дар мақола қайд гардидааст, ки қонунгузории танзимкунандаи рушди сайёҳӣ ва соҳаҳои ҳамрадифи он пояҳои ҳуқуқиро барои рушд, идоракунӣ ва амалисозии фаъолият дар соҳаи сайёҳӣ бунёд менамояд. Қонунҳо, қарорҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дахлдор қисми таркибии раванди банақшагирии ҳамаҷониба ва идоракунии рушди сайёҳӣ мебошанд.

Муаллиф зикр менамояд, ки ҳангоми дар мамлакат мавҷуд набудани ин гуна қонунҳо зарурати қабули онҳо дар раванди омодасозӣ ё бозбинии санадҳои меъёрӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Аксари мамлакатҳо қонунҳои ба сайёҳӣ дахолаткунандаеро қабул намудаанд, ки маҳз ба талаботи худи онҳо дар соҳаи рушди сайёҳӣ ҷавобгӯ мебошанд ва Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин қатор берун нест.

Муаллиф ишора бар он кардааст, ки яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи таъмини молиявии рушди соҳаи хизматрасониҳои туристӣ ин такмили пояҳои қонунгузории танзимкунандаи масъалаҳои андозбандӣ ва механизми сармоягузорӣ барои бунёд намудани муҳити иқтисодии созгори устувор ва барои сармоягузорони ватанӣ ҷолиб мебошад. Дар қатори ин, дар мамлакат таъсис додани ниҳоди қарзӣ-молиявии махсус (бонки туристӣ) зарур аст, ки тавонад воситаҳои молиявии давлатӣ, хусусӣ ва ҷамъиятиро ҷамъ оварда, минбаъд онҳоро барои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ, маркетингӣ ва дигар самтҳои рушди соҳаи хизматрасониҳои туристӣ сафарбар намояд.

Калидвожа: сармоягузорӣ, бонки сайёҳӣ, хизматрасониҳои сайёҳӣ, рушди сайёҳӣ, маблағгузорӣ, андозбандии сайёҳӣ, лоиҳаҳои сайёҳӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқии сайёҳӣ.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКИХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Регулирование туристских услуг является одним из основных факторов, влияющих на развитие данного сектора. Основная роль государства в регулировании развития туристского сектора заключается в принятии и реализации нормативно-прововых актов и принципов деятельности в этой сфере.

В статье отмечается, что принятие нормативно-правовых актов в области развития туризма, а также сопуствующих отраслей благотворно влияет на организацию и реализацию туристской деятельности. Исходя из этого следует отметить, что законы, решение и другие нормативно- правовые акты являются основой для планирования и управления развитием туризма.

Автор отмечает, что если в стране не существуют соответствующие законы, то необходимо в зависимости от положение сферы принять нормативно-правовые акты, которые положительно могли бы повлиять на развитие туристской сферы.

В статье указывается, что одним из приоритетов развития туристических услуг является повышение финансирования отрасли и устойчивость инвестиционного механизма улучшения основ законодательных вопросов налогообложения, а также инвестиционный механизм построения экономической устойчивой среды и заинтересованость отечественных инвесторов. В стране необходимо создать специальное финансово- кредитное учреждение (туристический банк), что может привести к финансовым, частным и государственным средствам и будет продолжать мобилизовать их для финансирования инвестиционных проектов туристического сервиса.

Ключевые слова: инвестиция, туристский банк, туристские услуги, туристское развитие, капиталовложение, туристское налогообложение, туристские проекты, туристские нормативно-правовые акты.

STATE REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF TOURIST SERVICES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The regulation of tourism services is one of the main factors influencing the development of this sector. The main role of the state in regulating the development of the tourism sector is to adopt and implement regulations and principles of activity in this area.

The article notes that the adoption of regulatory legal acts in the field of tourism development, as well as related industries, has a beneficial effect on the organization and implementation of tourism activities. Based on this, it should be noted that laws, decisions and other legal acts are the basis for planning and managing the development of tourism.

The author notes that if there are no relevant laws in the country, then it is necessary, depending on the situation in the sphere, to adopt regulatory legal acts that could positively affect the development of the tourism sector.

The article states that one of the priorities for the development of tourism services is to increase the financing of the industry and the sustainability of the investment mechanism for improving the foundations of legislative issues of taxation, as well as the investment mechanism for building an economic sustainable environment and the interest of domestic investors. The country needs to establish a special financial and credit institution (tourist bank), which can lead to financial, private and public funds and will continue to mobilize them to finance tourism service investment projects.

Keywords: investment, tourist bank, tourist services, tourist development, investment, tourist taxation, tourist projects, tourist regulations.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Юнусов Талабшо Абдулваҳобович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи географияи иқтисодӣ ва сайёҳӣ. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **937-02-04-05**

Сведение об авторе: ***Юнусов Талабшо Абдулвахобович*** - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры экономическая география и туризма. **Адресс:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон: **937-02-04-05**

Information about the author: ***Yunusov Talabsho Abdulvakhobovich*** - Tajik National University, assistant of the Department of Economic Geography and Tourism. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. Phone: **937-02-04-05**

УДК: 339.01

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ

Шарофова Ч.Р.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарикии давлат ва бахши хусусӣ (ШДБХ) шакли ҳамоҳангсозии ҳокимият ва тиҷорат дар он соҳаҳое ба ҳисоб меравад, ки пештар ба моликияти давлатӣ тааллуқ дошта, талабот ва рушди онҳо ба гурӯҳи масъалаҳои ҳалталаби ҳаёти иқтисодию иҷтимоии мардум дохил мешаванд. Баъзе мутахассисони соҳа дар таҷрибаи давлатҳои пешқадам механизми шарикии давлат ва бахши хусусиро мақсаднок истифода намуда, бо ин роҳ кӯшиш намудаанд, ки афзалиятҳои бахши хусусиро чун имконияти хуби амалисозии ҳадафҳои сиёсати иқтисодию иҷтимоии давлат истифода баранд. Бояд ёдовар шуд, ки шарикии давлат ва тиҷорат дар он ҳолат натиҷаи мусоиди иҷтимоӣ ва иқтисодиро ба бор оварда метавонад, ки ҳамоҳангии мазкур, принсип ва низоми идоракунии он дуруст ба роҳ монда шавад. Шарикии давлат ва бахши хусусӣ тибқи стратегияи шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба роҳ монда шуда, давлат имкони ҳалли вазифаҳои зерини ҳаётан муҳимро пайдо мекунад: ба бахши давлатии иқтисодиёт ҷалб намудани сармоягузориҳои иловагӣ, коҳиш додани муаммоҳои буҷетӣ, ба тиҷорати хусусӣ гузаронидани қисми хавфҳо, нигоҳ доштани объектҳои аз ҷониби давлат истифодашаванда [1].

Таҷрибаи хориҷии амалисозии ШДБХ бо истифодабарии механизми ҳамоҳангии давлат ва тиҷорати хусусӣ аллакай кайҳо боз ташаккул ёфта, мунтазам такмил ёфта истодааст. Чунончи, дар минтақаи Аврупо бахши хусусӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, аз ҷумла сохтмони инфрасохтори иҷтимоӣ аз асри XIX сар карда, фаъолона ҷалб карда мешавад [15,с.42]. Дар нашрияи махсуси Комисияи аврупоӣ (соли 2004) шаклҳои гуногуни шарикии давлат ва бахши хусусӣ, аз қабили шарикии созишномавӣ, институтсионалӣ ва дигар зикр ва таҳлил карда мешаванд [2]. Ҳамзамон, бо ин, дар мамлакатҳои хориҷӣ шаклҳои гуногуни шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо дарназардошти шароити маҳаллӣ, ҳадафҳои давлат, манфиатҳои ширкатҳои хусусӣ истифода мешаванд [9].

Тибқи маълумоти коршиносон, ду модели асосии ШДБХ – аврупоӣ ва ҷопонӣ амалӣ карда мешаванд [13]. Модели аврупоӣ ба таҷрибаи Британияи Кабир, ки аз оғози солҳои 1990-ум қонуни махсусро «Дар бораи ташаббусҳои молиявии хусусӣ» бо мақсади ҷалби бахши хусусӣ ба соҳаи хизмати ҷамъиятӣ амалӣ мекунад, такя дорад. Дар доираи ташаббуси молиявии хусусӣ ҳамасола беш аз 80 созишномаҳо баста шуда, арзиши онҳо 17% буҷети мамлакатро ташкил медиҳад [7].

Дар доираи модели ҷопонӣ ҳамаи хавфҳоро давлат ба зиммаи худ мегирад. Айни замон модели аврупоӣ шаклҳои гуногун дорад. Чунончи, модели ШДБХ дар Ирландия, Италия, кишварҳои дигари Иттиҳоди Аврупо хусусиятҳои худро дорад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит менамояд, ки ШДБХ роҳи самарабахши ҷалби бахши хусусӣ ба маблағгузории объектҳои ҳаётан муҳимми ҷамъиятӣ, ки моликияти давлатӣ ё маҳаллиро ташкил медиҳанд, маҳсуб мешавад. Чунончи, 10 давлати Аврупо дар Ассотсиатсияи аврупоии консессионерҳои роҳҳои пулакӣ (ASECAP) муттаҳид шудаанд. Ассотсиатсияи мазкур 100 ширкатро, ки 18 ҳазор км. роҳҳои пулакиро идора мекунанд, мутаҳид месозад [4,с.3].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ нуфузи лоиҳаҳои инфрасохторӣ баланд аст. Чунончи, дар Англия аз соли 1992 сар карда, 15%-и лоиҳаҳои инфрасохторӣ тавассути ШДБХ баста мешаванд. Дар Кореяи Ҷанубӣ дар ин давра беш аз 100 лоиҳаҳои инфрасохторӣ татбиқ шудаанд [16,с.10].

Айни замон суръати рушди амалисозии ШДБХ дар мамлакатҳои хориҷӣ хеле рушд карда, байни онҳо тафовут дар истифодаи соҳавӣ дида мешавад. Умумият байни давлатҳои ҷаҳон роҷеъ ба истифодаи ин механизм дар он аст, ки ҳамаи давлатҳо дар амалисозии стратегияи шарикии давлат ва бахши хусусӣ ҳавасманд мебошанд.

Дар натиҷаи омӯзиш ва таҳлили тамоюли рушди стратегияи шарикии давлат ва бахши хусусӣ аз рӯйи маълумоти илмию омории сарчашмаҳо байни давлатҳо тағйироти гуногун дида мешавад. Аниқтараш, вобаста ба соҳаи истифодабарӣ ва ҳаҷми маблағгузориҳо рейтинги давлатҳо тағйир меёбад. Бо дарназардошти мавҷудияти чунин

тамоюли тағйирёбандаи истифодабарии стратегияи шарикии давлат ва бахши хусусӣ соли 2004 нахуст шуда муҳақиқони “PPP in Europe Emeroqinq Opportunities” аз рӯйи се меъёри баҳогузорӣ (паст–амалишавии якчанд лоиҳа, миёна –татбиқи шумораи на он қадар зиёди лоиҳаҳо, баланд – татбиқи шумораи зиёди лоиҳаҳо) мавқеи давлатҳои Иттиҳоди Аврупоро роҷеъ ба истифодаи ин тарзи ҳамкорӣ муайян карданд. Комиссияи Созмони Милали Муттаҳид (СММ) оид ба рушди иқтисодию иҷтимоӣ қайд намудааст, ки дар мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон айни замон 51 институти рушди ШДБХ амал менамояд, аз ҷумла 24 адади онҳо дар Аврупо, 2 адад дар Амрикои Шимолӣ, 5 адад дар Амрикои Ҷанубӣ, 7 адад дар Африқо ва 13 адад дар Осиё. Илова бар ин, 9 ташкилоти байналхалқӣ (СММ, БАТР, Корпоратсияи байналхалқии рушд ва ғ.) вуҷуд доранд, ки ба салоҳияти онҳо, дар баробари дигар функсияҳо, ҳамчунин, рушди ШДБХ низ дахл дорад. Намунаҳои нисбатан мусоиди абарқудратҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфтаро аз назар мегузаронем, зеро ҷамъбасти таҷрибаи онҳо имкон фароҳам меорад, ки ташаккулёбии паҳлуҳои институтсионалӣ барои таъсисдиҳии заминаҳои рушди самараноки ШДБХ дар мамлакати мо таъмин карда шавад.

Айни замон ТХМ («Ташаббуси хусусии молиявӣ») ҷузъи барномаи умумии ҳукуматӣ оид ба рушди ШДБХ дар Британияи Кабир гардидааст, ки ҷараёни хусусигардонӣ ва дилхоҳ шаклҳои дигари фаъолияти муштараки давлат ва бахши хусусӣ, аз ҷумла пешниҳоди кафолатро дар бар мегирад. Илова бар ин, хусусиятҳои нисбатан хосси барномаи ТХМ, ки бартариятҳои асосии он маҳсуб меёбанд, инҳо мебошанд:

− пеш аз ҳама ТХМ-лоиҳаҳо аз он мавқеъ таҳия мегарданд, ки амалишавии онҳо ба баландравии сифати ҳаёти аҳолӣ мусоидат хоҳад кард, вале на барои бадастории дороиҳои нав аз ҷониби давлат;

− ҷониби бахши хусусӣ уҳдадориҳои дарозмуддатро оид ба хизматрасонии ягон намуди дороӣ ё расонидани хизматрасониро бар дӯш мегирад;

− ҳукумат, дар навбати худ, уҳдадориҳои дарозмуддатро оид ба таъминоти талабот аз рӯйи молҳо ё хизматрасониҳои дахлдор бар дӯш мегирад;

− қисми назарраси хавфҳоро оид ба лоиҳа бар дӯши худ ҷониби бахши хусусӣ мегирад;

− ба сифати маҳаки асосӣ, ки ҳангоми қабули қарор оид ба ташаббуси лоиҳаи ШДБХ истифода карда мешавад, арзёбии таносуби нарх ва сифат (value for money (VFM)) баромад менамояд. Зери мафҳуми арзёбии VFM низоми маҳакҳое фаҳмида мешавад, ки бо иқтисодиёт, натиҷанокӣ ва самаранокии хизматрасониҳо, маҳсулот ё ҷараён алоқамандӣ доранд, масалан, муқоисаи арзиши хароҷот ва арзиши натиҷаҳо, арзёбии усулҳои миқдорӣ ва сифатӣ оид ба ҷалб, истифодабарӣ ва идоракунии захираҳо.

Айни замон дар назди PUK ва TIFU вазифаҳои зерин бо мақсади рушди минбаъдаи методологияи ШД ва БХ қарор доранд:

1. Таъминоти рушди минбаъдаи равишҳои методологӣ нисбат ба гузаронидани харидҳои давлатӣ.

2. Такмилдиҳии сохтори ҳуқуқии базаи шартномавии ШДБХ.

3. Таъмини пешгуии азим ва шаффофият ҳангоми сохторкунонӣ ва таъминсозии лоиҳаҳои ШДБХ.

4. Коҳишдиҳии хароҷоти транзаксионӣ.

5. Такмилдиҳии ҳисоботӣ дар рафти амалисозии лоиҳаҳои ШДБХ бо мақсади баландбардории сатҳи низомнокӣ ва иттлоотии он.

6. Рушди ҳолатҳои кафолатӣ ва механизмҳои ҷалби маблағгузорӣ дар ҳолатҳое, ки давлат сараввал қарзгиранда ва баъдан, қарздиҳанда ҷониби хусусӣ ба ҳисоб меравад, ки натиҷаи он бояд коҳишдиҳии арзиши захираҳои ҷалбшаванда гардад.

Ҳамин тавр, таҷрибаи Британияи Кабир оид ба ҷорисозии низомноки равишҳои ШДБХ ба иқтисодиёти мамлакат намуна барои як қатор мамлакатҳо гардид.

17 июни соли 2004 аз ҷониби Президенти Фаронса фармони №2004-559 «Дар бораи шартномаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ» қабул гардид, ки дар он равишҳои базавӣ нисбат ба ташкили лоиҳаҳои ШДБХ дар ҳудуди мамлакат муайян гардиданд. Аз ҷумла мафҳуми зерини шартномаи ШДБХ муайян гардид: ин шартномаи шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки дар доираи он давлат ё ширкат, ки манфиатҳои давлатро муаррифӣ месозад, ҷониби сеюмро вазифадор месозад, то дар муддати давраи сармоягузорӣ ё даврае, ки бо

шароитҳои маблағгузорӣ муқаррар карда шудааст, корҳоро оид ба лоиҳа, ки бо сохтмон, азнавбанақшагирӣ, таъмир, хизматрасонии ҷорӣ ё идоракунии воситаҳои асосӣ ё дороиҳои ғайримоддӣ алоқаманд мебошад, ба сомон расонад. Дар баробари ин, лоиҳа бояд дорои аҳамияти баланди иҷтимоӣ бошад [9].

Ба ҳукми қонунӣ даромадани фармони мазкур ба он оварда расонид, ки Вазорати молия ба таъсисдиҳии маркази рушди ШДБХ-и Фаронса (Mission d'Appui aux PPP (MAPPP)) (MAPPP) мусоидат намуд, ки расман дар моҳи майи соли 2005 оғоз гардид. Мақсади асосии MAPPP-ро мусоидат намудан ба мақомоти ҳокимияти иҷроияи давлатӣ (ташабускорони лоиҳаи ШДБХ) дар омодасозӣ ва амалисозии лоиҳаҳои ШДБХ дар марзи пурраи Фаронса ташкил медиҳад.

Маркази ШДБХ ҳамчун сохтори таркибии Вазорати молия ташкил карда шуд, ки дар он шаш нафар фаъолият менамоянд. Ҳамаи қарорҳое, ки аз марказ қабул карда мешаванд ва бо муҳлати амалнамоӣ алоқаманд мебошанд, бо Вазорат мувофиқа карда мешаванд.

Функсияҳои асосии MAPPP инҳо ба ҳисоб мераванд: коркарди методологияи гузаронидани харидҳои давлатӣ ва арзёбии лоиҳаҳои ШДБХ; санҷиши мукаммалии ҳуҷҷатҳои дар мувофиқа бо лоиҳаи ШДБХ таҳияшаванда оид ба талаботҳои ҳуқуқӣ, молиявӣ ва сифатӣ (аз ҷумла аз рӯйи маҳаки VFM); санҷиши боэътимодӣ ва дурустии асосноксозии техникӣ-иқтисодии лоиҳаи пешниҳодшаванда; кумак дар интихоби машваратчиёни хусусӣ; гузаронидани арзёбии пурраи лоиҳа пеш аз тасдиқи ниҳоӣ дар Вазорати молия. Ба ғайр аз ин, марказ маводҳои методиро бо мақсади расонидани кумаки машваратӣ ба вазоратҳо ва идораҳои дахлдор дар ҷараёни рушди ШДБХ нашр мекуннад. Илова бар ин, дар Фаронса хадамоти махсус, аз ҷумла Хадамоти инноватсияҳои саноатӣ, Хадамоти миллии таҳқиқоти илмӣ бо мақсади маблағгузории лоиҳаҳои ШДБХ фаъолият доранд [9,с.52-53].

Инкишофи шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар ИМА таърихи беш аз 200-сола дорад. Ҳоло дар ҳар як шаҳри ИМА 23-65 хадамоти соҳаи хизмати иҷтимоӣ бо бахши хусусӣ робита доранд. Харақоти умумӣ ба ҷалби бахши хусусӣ ҳамасола қариб 50 млрд. доллярро ташкил медиҳад [14,с.6]. Дар ИМА қонуни ягонаи федералие, ки равишҳои ягонаро оид ба амалисозии ШДБХ муайян намояд, вуҷуд надорад. Дар баробари ин, таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки ҳуҷҷатҳои маъмурӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаҳои мушаххас (аз рӯйи аломатҳои соҳавӣ) дар соҳаи истифодабарии равишҳои ШДБХ дар бисёрии штатҳо амал мекунанд [12].

Институти асосие, ки оид ба рушди ШДБХ дар мамлакат ҷавобгӯ мебошад, Шурои миллӣ оид ба ШДБХ (The National Council for Public-Private Partnerships, NCPPP) мебошад. Он соли 2005 таъсис дода шудааст. Шуро ташкилоти ғайритиҷоратӣ дар ҳайати ҳукумати штати Колумбия ба ҳисоб меравад. Вазифаи асосии онро тарғибу ташвиқ ва пешбарии ШДБХ дар кулли сатҳи ҳокимият, дар соҳаҳои зарур, ташкили заминаҳо барои ҳамкории касбии давлат ва бахши хусусӣ бо мақсади беҳтарсозии сифати молҳо ва хизматрасониҳо дар заминаи идоракунии самараноки хароҷотҳо дар соҳаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим барои аҳолӣ ташкил медиҳад.

Шуро чунин мафҳуми ШДБХ-ро арзёбӣ мекунад: ин шакли созишнома миёни сатҳи дилхоҳи ҳокимияти давлатӣ (федералӣ, штат ва маҳал) ва намояндагони тиҷорати хусусӣ мебошад. Дар мувофиқа бо шартҳои созишномаи мазкур, истифодабарии муштараки таҷриба ва дороиҳои ҳар яке аз ҷонибҳо бо мақсади истеҳсоли молҳо ва расонидани хизматрасониҳо, ки барои ҷамъият дар умум зарур мебошанд, пешбинӣ мегардад. Ба ғайр аз тақсимнамоии захираҳо, шартҳои созишнома инчунин, тақсими хавфҳо ва даромадҳоро оид ба лоиҳа миёни ҷонибҳои иштироккунанда пешбинӣ менамояд.

NCPPP вазифаҳои зеринро ҳал менамояд:

1. Баҳодиҳии умумиро бо мақсади таъмини нуфузи равишҳои ШДБХ ба сомон мерасонад.

2. Ба мубодилаи иттилоотӣ миёни давлат ва шарикони хусусӣ дар ҷараёни амалисозии воқеии равишҳои ШДБХ мусоидат менамояд.

3. Семинарҳои таълимӣ ва тренингҳоро оид ба ШДБХ мегузаронад.

4. Дар рафти таҳия ва амалисозии лоиҳаҳои байналхалқии ШДБХ кумаки методологӣ, аз ҷумла таҳлили базаи маъмурӣ ва қонунгузориро, ки бо ШДБХ алоқаманд мебошад, таъмин мекунад.

Ду намуди аъзогии намояндагони бахши хусусӣ дар Шуро пешбинӣ карда шудааст:

1. Иштироки маблағгузорӣ. Ба ҳайси иштирокчиёни мазкур намояндагони тиҷорат, ташкилотҳои ғайритиҷоратии ҷамъиятӣ ва дигар ташкилотҳое, ки омодаанд ҳаққи аъзогиро пардохт намоянд, метавонанд баромад намоянд. Аъзоён-маблағгузорон ҳуқуқ доранд, ки аъзои Шурои директорон бошанд.

2. Иштироки асосӣ. Чунин иштирокчиён метавонанд ташкилотҳои дилхоҳ соҳаҳо ва шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ бошанд. Ин категорияи аъзоён ҳуқуқи овозро дар қабули қарорҳои идоракунӣ аз номи шуро надоранд. Чунин шакли иштирок имкон фароҳам меорад, ки ташаббусҳои шахсӣ оид ба рушди ШДБХ зимни қабули қарори ниҳоии Шурои директорон ба инобат гирифта шаванд.

Ба ғайр аз ин, дар ИМА як қатор ташкилотҳое амал менамоянд, ки бо рушди ШДБХ дар мамлакат алоқамандӣ доранд. Аз ҷумла Агентии федералии роҳҳои автомобилӣ (Federal Highway Administration (FHWA) дар бахши рушди инфрасохтори нақлиётӣ, Агентии дастгирии ташаббусҳои глобалӣ (Departmen to fState) дар бахши дастгирии лоиҳаҳои байналхалқӣ фаъолият доранд.

Дар ИМА лоиҳаҳои гуногуни шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо иштироки мақомоти ҳокимияти давлатии марказӣ, маҳаллӣ, ширкатҳои хусусӣ, муассисаҳои илму маориф амалӣ шуда, дар рушди ҷомеа саҳми муҳим мегузоранд. Чунончи, соли 1990 амалӣ гардидани лоиҳаи рушди Аризона (ASPED) бо мақсади истеҳсол ва инкишофи технологияҳои кайҳонӣ, иттилоотӣ, тиббӣ, биотиббӣ оғоз мегардад [5,с.89].

ШДБХ тибқи қонунгузории Канада ҳамчун шакли кооператсияи муштарак миёни бахши давлатӣ ва хусусӣ арзёбӣ мегардад. Он ба таҷрибаи ҳар яке аз шарикон асос ёфта, барои ҳалли беҳтарин вазифаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ барои аҳолӣ муҳим дар доираи идоракунии самараноки захираҳо, хавфҳо ва тақсимнамоии даромадҳо мусоидат менамояд.

Дар сатҳи федералӣ дар Канада ду ташкилот амал менамоянд, ки фаъолияти онҳо ба рушди ШДБХ равона карда шудааст.

Яке аз онҳо Маркази рушди лоиҳаҳои федералии ШДБХ (PPPCanada) мебошад, ки дар моҳи феврали соли 2009 таъсис дода шудааст. Он фонди идоракунии сармоягузории ШДБХ-и Канада (PPP Canada Fund) мебошад, ки дар навбати худ маблағгузории лоиҳаҳои инноватсионии ШДБХ-и миқёси федералиро муаррифӣ месозад. Ба ғайр аз ин, ШДБХ-и Канада кумаки машваратиро ба ҳукумат дар масъалаҳое, ки бо амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ алоқаманд мебошанд, мерасонид. ШДБХ-и Канада фаъолона кӯшиш менамояд, ки принсипҳои ШДБХ дар дигар барномаҳои федералии сармоягузорие, ки бо рушди инфрасохтори мамлакат алоқаманд мебошанд, амалӣ гарданд.

Ташкилоти дуюм бо номи Комитети Канада оид ба рушди ШДБХ (Canadian Council for Public-Private Partnerships (CCPPP)) соли 1993 таъсис ёфтааст. Фаъолияти он ба ташаккулу ҷалби таваҷҷуҳи ҷамъиятӣ ба масъалаҳои мубрами ШДБХ дар заминаи гузаронидани корҳои таҳқиқотӣ, баргузории конференсияҳо, семинарҳои ҳамасола равона шудааст.

Дар Федератсияи Россия якчанд намуди шарикии давлат ва бахши хусусӣ истифода мешавад. Бештари муаллифон намудҳои зикршударо ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ мекунанд:

1. Шартномаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ. Бахши давлатӣ уҳдадор аст, ки ба субъектҳои бахши хусусӣ истифодаи моликият, ҳуқуқи моликият, объектҳои моликияти зеҳниро бо мақсади ташаккул, истифодабарӣ ва таъмини техникӣ муҳайё созад, бахши хусусӣ бошад, уҳдадор аст ин фаъолиятро ташаккул диҳад.

2. Иҷора бо уҳдадориҳои сармоягузорӣ. Ин шартномаест, ки иҷорадиҳанда ба бахши хусусӣ имконияти истифодаи муваққатии сармояро ба хотири истифодаи муваққатӣ фароҳам меорад.

3. Шартномаи даврии ҳаётӣ дар доираи қонун харидорӣ намудан: хариди давлатии мол, хизматрасонӣ дар тамоми муҳлати коршоямии объекти харидашаванда барои қонеъ гардонидани талаботи давлат.

Айни замон дар Федератсияи Россия 2980 лоиҳа дар доираи шарикии давлат ва бахши хусусӣ амалӣ шуда истодааст [18,с.17-23].

Дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон ҳамкориҳои шарикии бахши давлатӣ ва хусусӣ ба монанди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи зарурӣ баъди Истиқлолияти давлатӣ ба роҳ монда шудааст. Айни замон хусусияти фарқкунанда дар он зоҳир мегардад, ки дар онҳо институти махсус оид ба ШДБХ фаъолият мекунад. Он асосҳои иқтисодии фаъолият, созишномаҳоро оид ба фурӯши маҳсулот, ҷараёни хусусигардонӣ, ба эътидол овардани инҳисорот, рақобати бахши давлатӣ ва хусусиро муайян мекунад.

Ба ақидаи як қатор муаллифон дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон барои ба эътидол овардани ҳамкориҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ зарур аст, ки базаи модию техникӣ, фишангҳои амалинамоии он ва дигар механизмҳои иқтисодӣ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шавад. Пешниҳод мешавад, ки аз моделҳои муосири ин ҳамкориҳо ба таври зарурӣ истифода шаванд. Омӯзиши таҷрибаи Ӯзбекистон нишон медиҳад, ки намуди маъмултарини шарикии давлат ва бахши хусусӣ маҳз созишнома оид ба маҳсулоти истеҳсолшаванда миёни бахши давлатӣ ва хусусӣ маҳсуб меёбад. Ҳангоми истеҳсоли ин гуна маҳсулот ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ ва минтақавӣ афзоиш меёбад, барои истихроҷ ва коркарди захираҳои иқтисодӣ имкониятҳои зиёд амалӣ карда мешаванд.

Дигар намуди ҳамкориҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ, ин фаъолияти минтақаҳои иқтисодии саноатӣ ба ҳисоб рафта, чораҳои ташкилӣ, кафолатдиҳӣ ва ҳавасмандии сармоягузорон, инчунин, додани имтиёзҳои махсус ба бахши хусусӣ дар назар дошта мешавад. Таҷрибаи Ӯзбекистон имконият медиҳад, ки дар ҳудуди минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҳиссаи бахши давлатиро боз ҳам зиёд намуда, аз ҳисоби ворид намудани техника ва технологияи муосир фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодиро боз ҳам қувват бахшем. Афзоиши ҳиссаи бахши хусусӣ имконият медиҳад, ки дар баробари сармоягузорони хориҷӣ субъектҳои фаъолияти иқтисодии дохилӣ низ ба рақобат тоб оварда тавонанд.

Таҳқиқи таҷрибаи ташкил ва амалӣ намудани ШДБХ дар мамлакатҳои пешрафта имкон медиҳад, ки се гурӯҳи асосии марказҳои ШДБХ-ро аз рӯйи функсияҳояшон ҷудо намоем:

1. Марказҳое, ки функсияҳои онҳо бо арзёбии лоиҳаҳои ШДБХ аз ҷониби мақомоти ҳокимият алоқаманд буда, коркарди тавсияҳои методӣ оид ба амалисозии лоиҳаҳои ШДБХ маҳдуд мебошад.

2. Марказҳое, ки функсияҳои васеи максималиро оид ба рушди ШДБХ иҷро намуда, ба ҳалли вазифаҳои зерин мусоидат мекунанд: пешниҳоди машваратҳои пурра ба мақомоти ҳокимияти иҷроия, мусоидат ба рушди муҳити касбӣ ва сиёсӣ барои фаъолияти бомуваффақи ШДБХ дар соҳаҳои гуногун, ҷустуҷӯ ва паҳнсозии таҷрибаҳои беҳтарин.

3. Марказҳое, ки функсияи ягонаро оид паҳнсозии таҷрибаҳои беҳтарин амалӣ мекунанд. Марказҳое, ки ба гурӯҳи сеюм, тааллуқ доранд, дер ё зуд вазифаи худро тағйир медиҳанд, ё ба гурӯҳи дуюм мегузаранд.

Илова бар ин, ҳамаи марказҳои ШДБХ-и дар мамлакатҳои пешрафта вуҷуд доштаро метавон аз рӯйи сифати ҳамоҳангӣ бо Вазорати молия ба ду гурӯҳ тақсим намуд:

1. Марказҳои ШДБХ, ки сохтори таркибии Вазорати молия мебошанд. Чунин марказҳо ҳамоҳангии нисбатан сифатнокро бо мақомотҳо, ки қарорҳои ниҳоиро аз рӯйи лоиҳаҳои ШДБХ қабул мекунанд, ба роҳ монда, эҳтимолияти сар задани муноқишаҳои манфиатҳоро коҳиш медиҳанд. Дар баробари ин, камбудии назаррасе низ вуҷуд дорад, яъне ваколати қабули мустақилонаи қарорҳо вуҷуд надорад ва ин муҳлати умумии таҳияи лоиҳаро афзоиш диҳад. Ба ғайр аз ин, марказҳо моҳиятан сохторҳои давлатӣ ба ҳисоб рафта, одатан дар онҳо имконияти сар задании бюрократия вуҷуд дорад.

2. Марказҳои ШДБХ, ки воҳидҳои мустақили институтсионалӣ ба ҳисоб мераванд. Ба афзалиятҳои чунин марказҳо метавон онро мансуб донист, ки онҳо дорои боварии калон аз ҷониби намояндагони хусусӣ буда, кормандонро дар сатҳи мукофотдиҳии меҳнатӣ кам ё маҳдуд месозанд ва ба ҷалби муттахассисони нисбатан баландтаҷриба

мусоидат менамоянд. Дар баробари ин, коҳишдиҳии суръатҳои гузаронидани ҷараёнҳои мувофиқасозӣ бо мақомтҳои ҳокимияти иҷроия имконпазир мебошад.

Боз як гурӯҳбандии марказҳои ШДБХ-ро метавон аз рӯйи маҳаки (критерия) сарчашмаҳои маблағгузорӣ пешниҳод намуд. Ҳамин тавр, метавон ҳамаи марказҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намуд:

1. Марказҳое, ки аз буҷет маблағгузорӣ карда мешаванд. Чунин марказҳо теъдоди зиёдро ташкил медиҳанд.

2. Марказҳое, ки имкониятро оид ба пешниҳоди хизматрасониҳо соҳиб гардида, дар ҳолати худбоздеҳӣ қарор доранд;

Барои ҳамаи мамлакатҳо (ба ҷуз ИМА) умумӣ он ба ҳисоб меравад, ки дар сатҳи қонунгузорӣ ҳуҷҷатҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ тасдиқ ва амалӣ карда мешаванд Дар натиҷа қоидаҳои умумии амалисозии ШДБХ муқаррар карда мешаванд.

Ҳамин тавр, шарикии давлатию хусусӣ ҳамчун низоми махсус дар даврони рушди худ чанд марҳилаи ташаккулро паси сар кардааст. Як қатор ҳолатҳое ҷой доранд, ки хусусияти ҳар яке аз ин марҳилаҳоро шарҳ медиҳанд.

Дар умум се марҳилаи ташаккули шарикии давлатию хусусиро ҷудо кардан мумкин аст. Ин даврaҳо дар афзоиши миқдори лоиҳаҳо инъикоси худро меёбанд.

Дар марҳалаи аввал ташаккули нақшҳои аввалини бозор ба вуҷуд меояд, таҷрибаҳои аввалин ҷамъ мешаванд, лоиҳаҳо дар ин марҳила ба миқдори кам амалӣ мегарданд.

Дар марҳалаи дуюм мутобиқшавӣ ва «дурустшавии» нисбатан нозуки низоми шарикии давлатию хусусӣ ба вуҷуд меояд. Ҳамчунин, барои ин давра ҷалби сарчашмаҳои нави маблағгузорӣ ва иштирокчиёни нави бозор хос аст.

Дар марҳилаи сеюм истифодаи шарикии давлатию хусусӣ доираи васеътар пайдо мекунад, пойгоҳи қоидавӣ (институтсионалӣ)-и он (ташкилотҳои махсус ва танзимкунандаи он), бозорҳои сармоя, технология ва фишангҳои маблағгузорӣ рушд меёбанд. Дар ин марҳилаи рушд ҳоло танҳо шумораи ками давлатҳои тараққикарда қарор доранд.

Ҷадвали 1. Намудҳои ШДБХ дар давлатҳои пешрафта
Table 1. Types of GDP in developed countries

№	Мамлакат	Соли истифодабарӣ	(Намудҳои ШДБХ) ШДБХ – аз рӯйи соҳаҳо
1.	Британияи Кабир	Баъди солҳои 2000-ум	Маориф, тандурустӣ, мудофиа
2.	Финляндия	Баъди солҳои 2000-ум	Консессияи роҳ, мактаб ва таҳсилоти олӣ
3.	Фаронса	Баъди солҳои 2000-ум	Консессияи роҳ, консессия барои обтаъминкунӣ
4.	Юнон	Баъди солҳои 2000-ум	Консессияи роҳ, сохтмони роҳҳои оҳан
5.	Ирландия	Баъди солҳои 2000-ум	Нақлиёт, маориф, обтаъминкунӣ, истифодаи партовҳо
6.	Италия	Баъди солҳои 2000-ум	Беморхонаҳо, нақлиёт, истифодаи партовҳо
7.	Ҳолланд	Баъди солҳои 2000-ум	Обтаъминкунӣ, паёми фаврии роҳи оҳан
8.	Португалия	Баъди солҳои 2000-ум	Фурудгоҳҳо, консессияи роҳ
9.	Испания	Баъди солҳои 2000-ум	Консессияи роҳ, консессияҳои минтақавии роҳӣ
10.	Ҷопон	Баъди солҳои 2010-ум	Тандурустӣ, хоҷагии манзилӣ, технологияҳо, нақлиёт дар сатҳи минтақавӣ
11.	Австралия	Баъди солҳои 2000-ум	Роҳҳо, беморхонаҳо, муассисаҳои ислоҳӣ
12	ҶАҶ	Баъди солҳои 2000-ум	Муассисаҳои ислоҳӣ, обтаъминкунӣ, тандурустӣ, маориф

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Бонки иқтисодии хориҷӣ (БИХ) корпоратсияи давлатие мебошад, ки вазифаи асосии он таъсисдиҳии шароитҳо барои рушди иқтисодӣ ва ҳавасмандгардонии сармоягузориҳо мебошад.

Бо қабули Қонун «Дар бораи бонки рушд» дар соли 2007 самти асосии фаъолияти Бонки иқтисоди хориҷӣ маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ гардид, ки бо ин ё он сабабҳо наметавонанд аз ҳисоби бонкҳои тиҷоратӣ амалӣ карда шаванд. Мувофиқи эъломия дар бораи сиёсати молиявӣ, Бонки иқтисоди хориҷӣ лоиҳаҳоро дар ҳаҷми беш аз 2 млрд рубл ва бо муҳлати қарзи зиёд аз 5 сол маблағгузорӣ менамояд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши таҷрибаи хориҷии давлатҳои пешрафта, рӯ ба тараққӣ ва ҳамсоя имконият медиҳад, ки чунин хулоса намоем [3,с.156-161]:

1. Дар бештари давлатҳои дунё ҳамкориҳои шарикии бахши давлатӣ ва хусусӣ хусусияти соҳавӣ дошта, дар онҳо афзалият ва авлавият ба соҳаҳои иҷтимоӣ (маориф, тандурустӣ, варзиш) дода мешавад. Сабаби ин гуна ҳамкориҳо дар он аст, ки дар давлатҳои тараққикардаи дунё соҳаҳои инфрасохторӣ аллакай бо ин гуна ҳамкориҳо рӯ ба рӯ шуда, ин зинаи шарикӣ паси сар гардидааст.

2. Дар шарикии бахши давлатӣ ва хусусӣ механимз ва фишангҳои гуногуни иқтисодӣ истифода мегарданд, мантиқи ҳамкориҳо дар он зоҳир мегардад, ки ҳиссаи бахши хусусӣ дар раванди идоракунии объекти интихобгардидаи шарикӣ зиёд гардад. Механизм ва фишангҳои истифодагардида ҳангоми ҳамкориҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба қонуниятҳои иқтисоди бозорӣ, хусусиятҳои ҳамгироии воҳидҳои иқтисодӣ (корхонаҳо, ширкатҳо, корпоратсияҳо ва ғ.) асос меёбад.

3. Барои беҳтар намудани вазъи шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар мисоли минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки ба таҷрибаи давлатҳои рӯ ба тараққӣ бо дарназардошти хусусиятҳои табиӣ ва миллӣ назар афканда, соҳаҳо ва бахшҳое ҳамчун объекти шарикии давлат ва бахши хусусӣ интихоб гарданд, ки вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақаҳои ҷумҳуриро беҳтар созанд.

4. Омӯзиши таҷрибаи хориҷии давлатҳои омӯхташуда ба беҳтар намудани таҳлили вазъи муосири ҳамкориҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ заминаҳои гуногуни мусоид, аз қабили заминаҳои институтсионалӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро фароҳам меоранд.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Аҳмадов Р.Р.

АДАБИЁТ

1. Аверкиева Е.С. Государственно-частное партнерство как институт стимулирования предпринимательской деятельности // JER. - 2017. -№1. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo-kak-institut-stimulirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti (дата обращения: 04.09.2020).
2. Антонова К.А. Государственно-частное партнерство: современные подходы / К.А. Антонова // Экономика и управление. – 2010. -№3. -С.49-51.
3. Бозоров Ш.Ш. Особенности возникновения и развития неформального сектора экономики услуг / Ш.Ш. Бозоров, И.У. Неъматов, А.Х. Хамидов // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2016. -№2\8(215). -С.156-161.
4. Быстров С.А. О перспективах строительства платных автодорог в России / С.А. Быстров // Промышленная политика в России. - 2005. -№12. -С.3-6.
5. Валитов Ш.М. Взаимодействие власти и бизнеса: сущность, новые формы и тенденции, социальная ответственность / Ш.М. Валитов, В.А. Мальгин. -М., 2009. -207 с.
6. Варнавский В.Г. Управление государственно-частным партнерством за рубежом / В.Г. Варнавский // Вопросы государственного и муниципального управления. - 2012. -№2. -С.134-147.
7. Ефимова Л.И. Некоторые модели государственно-частного партнерства: тенденции и зарубежный опыт / Л.И. Ефимова // Материалы семинара «Государственно-частное партнерство: новые тенденции развития транспортной инфраструктуры. -М., 15 апреля 2003. -С.67-70.
8. Зарубежный опыт кластерного развития агропромышленного комплекса / Дж.С. Пириев, М.Р. Курбонов, Н.И. Амиров, Ф.Б. Махмадиев // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. - 2013. -№4(38). -С.59-63.
9. Лебедева Н.А. Управление инвестиционными процессами / Н.А. Лебедева // Проблемы экономики, финансов и управления производством: Сборник научных трудов. –Миваново: ИГХТУ, 2004. -№14. -С.88-95.
10. Ленчук Е.Б. Инвестиционные аспекты инновационного роста: мировой опыт и российские перспективы / Е.Б. Ленчук, Г.А. Власкин. -М., 2009. -288 с.
11. Махмадиев Ф.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования фермерской кооперации / Ф.Б. Махмадиев, Мехроби И.Х., З.М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2017. -№2/6. -С.157-161.
12. Официальный сайт Национального совета по ГЧП США. [Электронный ресурс]. URL: http://ncppp.org (дата обращения: 30.03.2020).
13. Официальный сайт Центра развития ГЧП Франции. [Электронный ресурс]. URL: http://www.cefoppp.org (дата обращения: 30.03.2020).
14. Семенова Е.А. Партнерство государства и бизнеса в интересах инновационного развития в странах ОЭСР / Е.А. Семенова // Аналитические обзоры РИСИ. – 2007. -№4(17). -С.6-9.
15. Сильвестров С.Н. Партнерство государства и частного сектора / С.Н. Сильвестров // Экономика России. XXI век. - 2004. -№18. -С.23-29.
16. Степашин С. Модерниация: Рынок России по плану Путина / С. Степашин // Российская газета. – 2 ноября 2017. -№246(4509). -С.10.

17. Шерингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шерингер // Российский экономический журнал. – 2004. -№9-10. -С.41-52.
18. Шешукова Т.Г. Методология трансформации финансовой отчетности в условиях перехода на МСФО в нефтегазовом комплексе / Т.Г. Шешукова, С.В. Пономарева // Международный бухгалтерский учет. - 2005. - №11. -С.17-23.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ

Дар мақола таҷрибаи ҷаҳонии шарикии давлат ва бахши хусусӣ ҳамчун шакли ҳамкории давлат ва соҳибкорӣ, асоси рушди иҷтимоию иқтисодӣ баррасӣ шудааст. Таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ оид ба истифодаи механизми самараноки «шарикии давлат ва бахши хусусӣ», ҷалби бахши хусусӣ ба раванди ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат таҳлил карда шудааст. Таҷрибаи ҷаҳонии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар мисоли татбиқи лоиҳаҳои сохтмони инфрасохторӣ дар қитъаи Аврупо, истифодаи моделҳои гуногуни шарикии давлат ва бахши хусусӣ, аз ҷумла шарикии шартномавӣ, институтсионалӣ ва ғайра ошкор карда шудааст. Ба хусусиятҳои ду модели шарикии давлат ва бахши хусусӣ - Аврупо ва Ҷопон диққати махсус зоҳир гардидааст. Хусусиятҳо ва умумияти давлатҳо дар татбиқи механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ ошкор карда шудаанд. Самтҳои стратегии рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар заминаи стандартҳои арзёбии рейтинги давлатҳо, ташаккул ва фаъолияти институтҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар Аврупо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Ҷанубӣ, Африқо, Осиё, ҳамчун инчунин ташкилотҳои байналхалқӣ муайян карда шудаанд.

Таҷрибаи ҷаҳонии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар мисоли Британияи Кабир, ИМА, Фаронса, Канада, Россия, Ӯзбекистон мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар натиҷаи таҳлили амалияи ҷаҳонӣ аз рӯи вазифаҳояшон се гурӯҳи марказҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ тақсим карда шудаанд. Ин марказҳо дар кишварҳои пешрафта бо назардошти сифати ҳамкории онҳо бо Вазорати молия ба ду гурӯҳ тақсим шудаанд. Илова бар ин, таснифи марказҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ аз рӯи меъёри манбаъҳои маблағгузорӣ пешниҳод карда мешавад. Бо назардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ се давраи ташаккули шарикии давлат ва бахши хусусӣ фарқ карда мешавад.

Калидвожаҳо: давлат, бахши хусусӣ, шарикӣ, таҷрибаи ҷаҳонӣ, сармоягузорӣ, маблағгузорӣ, рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ.

МИРОВАЯ ПРАКТИКА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

В статье исследуется мировая практика государственно-частного партнерства как формы взаимодействия государства и бизнеса, основы социально-экономического развития. Анализируется практика высокоразвитых стран по использованию эффективного механизма «государственно-частного партнерства», привлечения частного сектора в процесс достижения целей социально-экономической политики государства. Мировая практика государственно-частного партнёрства раскрывается на примере реализации проектов инфраструктурного строительства на европейском континенте, применения различных моделей государственно-частного партнерства, в частности, контрактного, институционального партнерства и др. Обращается внимание на особенности двух моделей государственно-частного партнерства – европейского и японского. Выявляются особенности и общность государств в реализации механизма «государственно-частного партнерства». Определяются стратегические направления развития государственно-частного партнерства в контексте стандартов оценки рейтинга государств, формирования и функционирования институтов государственно-частного партнерства в Европе, Северной Америке, Южной Америке, Африке, Азии, а также международных организаций.

Мировая практика государственно-частного партнерства исследуется на примере Великобритании, США, Франции, Канады, России, Узбекистана. В результате анализа мировой практики разделяются три группы центров государственно-частного партнерства по их функциям. Указанные центры в развитых странах с учетом качества их взаимодействия с Министерством финансов разделяются на две группы. Помимо того, предлагается классификация центров государственно-частного партнерства по критерию источников финансирования. Различаются три периода формирования государственно-частного партнерства с учетом мировой практики.

Ключевые слова: государство, частный сектор, партнерство, мировая практика, инвестиции, финансирование, социально-экономическое развитие.

AMICABLE AGREEMENT PRACTICE STATE-QUOTIENT PARTNERSHIP

Amicable agreement practice state-quotient partnership is researched In article as the forms of the interaction state and business, bases social-economic development. It Is analysed practice developed countries on use the efficient mechanism "state-quotient partnership", attraction quotient sector in process of the achievement integer social-economic politicians state. The amicable agreement practice state-quotient partnership opens on example of the realization project construction social object on european continent, using the different models state-quotient partnership, in particular, contract, institute partnership and others Addresses attention on particularities two models state-quotient partnership - european and japanese. The particularities and generality state are revealled in realization of the mechanism "state-quotient partnership". The strategic directions of the development state-quotient partnership are defined in context standard estimations of the rating state, shaping and operation institute state-quotient partnership in Europe, North America, South America, Africa, Asia, as well as international organization.

The amicable agreement practice state-quotient partnership is researched on example of the Great Britain, USA, France, Canada, Russia, Uzbekistan. Three groups centre state-quotient partnership divide as a result of analysis world practical persons upon their function. The specified centres in developed country with provision for quality of their interaction with Ministry of finance divide on two groups. Aside from that, is offered categorization centre state-quotient

partnership on criterion of the sources of the financing. Differ three periods of the shaping state-quotient partnership with provision for world practical persons.

Keywords: state, private sector, partnership, amicable agreement practice, investments, financing, social-economic developments.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарофова Чаманоро Рустамовна*** – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷмент. **Суроға**:734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 918-52-87-85.** E-mail: **chamanoro.sotivoldieva.89@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Шарофова Чаманоро Рустамовна*** – Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры менеджмента. **Адрес**: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон**: (+992) 918-52-87-85.** E-mail: **chamanoro.sotivoldieva.89@mail.ru.**

Information about the authors: ***Sharofova Chamanoro Rustamovna*** - Tajik State Financial and Economic University, Assistant of the Department of Management. **Address**: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. Phone: **(+992) 918-52-87-85.** E-mail: **chamanoro.sotivoldieva.89@mail.ru**

УДК: 330.322 (575.3)

РОҲҲОИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНӢ ВА ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Сафоев А.К.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Фаъолияти сармоягузории давлатӣ қисми ҷудонашавандаи рушди ҳар як давлат мебошад. Танзими ҳуқуқии фаъолияти сармоягузорӣ қисми фаъолияти сармоягузории давлатӣ мебошад. Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ танзими ҳуқуқии фаъолияти сармоягузорӣ дар ду сатҳ: ҳуқуқӣ-миллӣ ва ҳуқуқӣ-байналмилалӣ сурат мегирад. Танзими ҳуқуқӣ-миллӣ бо роҳи ба вуҷуд овардани қонунгузории махсуси ҳуқуқи сармоягузорӣ дар дохили давлат ва танзими ҳуқуқӣ-байналмилалӣ бо роҳи ба вуҷуд овардани шартномаҳо ва созишномаҳои бисёртарафа, ки характери умумидавлатӣ доранд, сурат мегирад. Ғайр аз ин, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти сармоягузории ҷанбаҳои миллӣ ва байналмилалӣ, узви бисёр ташкилотҳои дигари байналмилалӣ мебошад.

Логинов Е.Л. ва Логинов А.Е. дар таҳқиқотҳои худ қайд менамоянд, ки «муайян намудани сармоягузории фаъолияти иқтисодӣ шарти муҳимтарини гузаштани иқтисодиёт ба принсипҳои рушди устувор мегардад. Мақсадҳои иқтисодиро дар давраи раҳоӣ аз буҳрон ва рушди баъдибуҳронӣ танҳо тавассути такмили идоракунии равандҳои сармоягузорӣ ҳамчун асос барои татбиқи дигаргуниҳои сохторӣ дар комплекси саноатӣ ба даст овардан мумкин аст» [5,с.32].

Илова бар ин, бояд қайд кард, ки ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло аҳамияти хосса пайдо кардааст, зеро сатҳи ҷамъшавии сармояи дохилӣ талаботи захираҳои сармоягузориро барои беҳбуди бахши воқеӣ ва таҷдиди сохтори иқтисодиёти кишвар қонеъ намекунад. Барои такмил додани сиёсати давлатии ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ дар минтақаҳои мамлакат, пеш аз ҳама, таъсиси корхонаҳои муштарак метавонад нақши муҳим бозад. Таъсиси корхонаҳои муштарак, пеш аз ҳама, ба ҷалби сармояи хориҷӣ ва сармоягузории хусусии миллӣ нигаронида шудааст. Афзоиши оқилонаи шумораи корхонаҳои муштарак метавонад ҳам неруи пешбарандаи иқтисодиёти кишвар, фароҳам овардани ҷойҳои корӣ, баланд бардоштани сатҳи тахассуснокӣ, рушди якхелаи минтақаҳои кишвар ва ғайра бошад.

Полянский А. ва Соловев М. дар таҳқиқотҳои худ қайд менамоянд, ки «имрӯзҳо дар таҳқиқотҳои иқтисодӣ мафҳуми «механизми молиявӣ», «механизми идоракунӣ», «механизми иқтисодӣ», «механизми рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ» ва ғайра васеъ истифода мешавад. Дар адабиёти махсуси солҳои охир механизми иқтисодӣ ҳамчун механизми бозорӣ ба назар гирифта шудааст, ки худтанзимкунии фаъолияти субъектҳои хоҷагидориро бо вазифаҳои танзими давлат пайваст мекунад» [8,с.17].

Дар равияи иқтисодӣ мафҳуми механизм аз техника, ҳангоми зарурати тавсифи равандҳои иҷтимоӣ ва истеҳсолӣ дар таъсири мутақобилаи онҳо ба миён омадааст. Дар ин таҳлил мо на танҳо механизми техникӣ, балки механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавиро баррасӣ хоҳем кард. Механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар муҳим мегардад. Зеро баъди ба даст овардани истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири манфии давраи ҷанги шаҳрвандӣ ба иқтисодиёт, минтақаҳои ҷумҳурӣ нобаробар рушд мекунанд. Дар баробари ин, механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ як звенои муҳимми идоракунӣ мегардад. Аз ин рӯ, омӯзиши ин мавзуъ муҳим мебошад.

Айни замон дар адабиёт тафсири ягонаи моҳият ва мафҳуми механизми идоракунӣ мавҷуд нест, ки ин ташаккул додани заминаи илмии назарияи идоракуниро мушкил мекунад. Аз нуқтаи назари назариявӣ, механизми идоракунӣ аз ҷониби муаллифони гуногун чунин шарҳ дода шудааст:

- «механизми идоракунӣ ин ташкили таъсирот мебошад, ки ба ноил шудан ба мақсад нигаронида шудааст» [10,с.13];

- амали субъектҳои идоракунӣ: «...механизми идоракунӣ ин маҷмуи амалҳои мақсадноки роҳбар ва дастгоҳи идоракунӣ барои ҳамоҳангсозии фаъолияти муштараки одамон барои расидан ба мақсадҳо мебошад» [11,с.9];

- «...механизми идоракунӣ гуногунии робитаҳои субъекту объекти идоракуниро тавсиф менамояд» [12,с.15];

- «...механизми идоракунӣ ин маҷмуи амалҳо ва усулҳои таъсиррасонӣ ба фаъолияти одамон бо мақсади ҳавасмандгардонии онҳо барои расидан ба мақсадҳои ташкилӣ мебошад» [13,с.22].

Шедровитский П.Г. қайд менамояд, ки «фикру мулоҳизаҳои гуногун дар бораи моҳияти механизми идоракунӣ асосан ба соҳаи иҷтимоӣ нигаронида шудаанд. Пеш аз ҳама, механизми идоракунӣ бояд ба субъектҳои хоҷагидории инноватсионӣ, ки ҳамчун маҷмуи принсипҳо, усулҳо, воситаҳо ва шаклҳои таъсири идоракуни муайян мегарданд, нигаронида шавад» [13,с.22]. Механизм дар сатҳи минтақавӣ ва давлатӣ бояд ба идоракунии равандҳои инноватсионӣ дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёти минтақаҳои кишвар равона карда шавад.

Баҳодиҳии самаранокии механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ, асосан, дар лоиҳаҳои инноватсионии сармоягузорӣ сурат мегирад.

Ҳангоми баҳодиҳии ҷузъи инноватсионӣ-сармоягузорӣ, пеш аз ҳама, ба таври возеҳ фарқ кардани самаранокии лоиҳаҳои сармоягузории давлатӣ, минтақавӣ ва хароҷоти он то лаҳзаи ба даст овардани боздеҳии лоиҳаҳои сармоягузорӣ муҳим аст.

Ислоҳоти куллии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар даҳсолаи охир сурат гирифт, воқеан асоснок кардани нақш ва мавқеи сиёсати сармоягузориро дар сохтори механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ тақозо мекунад. Дарки аҳамияти таҳияи сиёсати аз ҷиҳати илмӣ асосноки сармоягузорӣ дар илми иқтисодӣ инъикос ёфта, дар фаъолияти амалии сохторҳои қудратии кишвар ва минтақаҳои он ба инобат гирифта мешавад. Дар рафти кор карда баромадан ва амалӣ гардондани сиёсати иқтисодӣ дар ин роҳ тадбирҳои муайян меандешанд, вале ин кор ҳанӯз аз анҷомёбӣ дур аст. Ба самтҳои камтарини коркарди илми иқтисодӣ, интихоби модели танзими бозорӣ, ки ба ташаккули давлати иҷтимоӣ мусоидат мекунад, муайян намудани нақш ва мақоми сиёсати сармоягузорӣ дар ин модел, пешниҳоди мунтазами тадбирҳо оид ба такмили раванди сармоягузорӣ дохил мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати мавҷуд набудани ҷалби нокифояи сармоягузорӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ нишондиҳандаи ин арзиш афзоиши такрористеҳсолкуниро таъмин намекунад ва боиси камсармоягузории музмини соҳаҳои иқтисодиёт мегардад. Ин мақсаднокӣ ва зарурати ҷалби сармоягузориҳои миллӣ ва хориҷиро таъкид мекунад.

Ба андешаи мо, шарти муҳимтарини рушди иқтисодии кишвар ин пурзӯр намудани фаъолияти сармоягузории минтақавӣ, субъектҳои соҳибкорӣ ва давлат мебошад. Сабабҳои пурзӯр намудани фаъолияти сармоягузорӣ дар мамлакат дар умум, дар навбати аввал, бо тағйироти ғайриоқилона дар сохтори соҳавии фондҳои асосӣ, дуюм, бо фарсуда шудани фондҳои асосӣ шарҳ дода мешаванд.

Дар шароити муосир Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути навсозӣ ва таҳкими соҳаи саноат роҳи худро ба сатҳи нави рушди минтақавӣ мекушояд. Аммо рушди сусти механизмҳои бозорӣ имкон намедиҳад, ки бахши воқеӣ иқтидори назарраси захираҳои пасандозии дар кишвар барои эҳтиёҷоти сармоягузории минтақавӣ тавлидшударо самаранок азхуд кунад. То ин дам тақрибан манбаъҳои барқароршавандаи афзоиши истеҳсолот амалан тамом шудаанд.

Сарфи назар аз хароҷоти буҷети давлатӣ барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар минтақаҳои кишвар, энергетика ҳамчун як соҳаи афзалиятнок барои сармоягузорони дохилӣ ва беруна боқӣ мемонад.

Ғайр аз ин, ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи энергетика дар минтақаҳо, ҳукумати ҷумҳурӣ қариб ба ҳамаи шарту шароити пешниҳоднамудаи сармоягузорон розӣ мешавад, зеро соҳаи энергетика яке аз вазифаҳои асосии стратегии мамлакат ба ҳисоб меравад. Соҳаи дигари иқтисодиёт аз нигоҳи талабот пас аз бахши энергетика ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ ин соҳаи нақлиёт мебошад. Дар баробари ин, аллакай як қатор минтақаҳои кишвар таъсири мусбии татбиқи чунин

лоиҳаҳоро арзёбӣ кардаанд, яъне, дар бисёр минтақаҳо лоиҳаҳои сармоягузории самти нақлиёт татбиқ карда мешаванд.

Мо чунин мешуморем, ки натиҷаҳои таҳқиқот дар соҳаҳои энергетика ва нақлиёт бо набудани иттилооти мукаммал оид ба механизмҳои имконпазири татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи иҷтимоӣ ва шумораи ками сармоягузороне, ки хусусиятҳои идоракунии инфрасохтори иҷтимоиро дарк мекунанд, шарҳ дода мешавад.

Азбаски инфрасохтори иҷтимоӣ камдаромад ва аз ҷиҳати маънавӣ куҳна шудааст, маълум аст, ки бе нигоҳдории инфрасохтор кор кардан ғайриимкон аст, аммо ин мушкилоти рушди минтақаҳои кишварро ҳал намекунад. Ин аст, ки маблағҳои асосии сармоягузории давлатӣ ба бунёди иншооти нави инфрасохторӣ, аз ҷумла ба соҳаҳои энергетика ва нақлиёт дар навбати аввал барои беҳтар намудани шароити инфрасохтори иҷтимоӣ равона карда шудаанд.

Дар иҷрои ин вазифаҳо идораи давлатии объектҳои сармоягузорӣ аз ҳисоби маблағҳои буҷет кифоя нест. Давлат эҳтиёҷоти бештар дорад ва роҳҳои ҷалби манбаъҳои маблағгузории ғайрибуҷавиро ҷустуҷӯ мекунад.

Намунаи идоракунии муштараки лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин Барномаи давлатии сармоягузорӣ барои давраи муайян мебошад. Дар доираи Барномаи давлатии сармоягузорӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ як қатор лоиҳаҳои миёнамуҳлат ва дарозмуддати сармоягузорӣ амалӣ мешаванд. Барномаи давлатии сармоягузорӣ кафолати давлат барои лоиҳаҳои сармоягузории амалкунанда мегардад ва илова бар ин, барои сармоягузорони ватанӣ, хусусӣ ва хориҷӣ ҷолиб аст. Ҳамин тариқ, самти асосии сиёсати саноатикунонии босуръати иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ин татбиқи лоиҳаҳои бузурги сармоягузории ҳам минтақавӣ ва ҳам ҷумҳуриявӣ дар бахшҳои анъанавии ба содирот нигаронидашудаи иқтисодиёт хоҳад буд.

Албатта, бо саноатикунонии босуръати иқтисодиёт хусусиятҳои тараққиёти иқтисодиёт азнавсозии миқёсан васеи соҳаҳои саноат ва соҳаҳои хоҷагии халқро талаб мекунанд. Тавре олими ватани Уроқов Д. дар таҳқиқотҳои худ қайд менамояд «...барои он сармоягузороне, ки сарфи назар аз хавфи зиёд ба саноат маблағгузорӣ мекунанд, андоз ва дигар имтиёзҳо дода шаванд, ки на барои натиҷаҳои фаъолияти сармоягузорӣ, балки барои раванди гузоштани сармоя пешбини карда шудаанд, ки имконияти кам гардидани хавфи сармоягузорро ба вуҷуд меоварад» [8,с.23]. Вобаста ба ин, вазифаҳои ҳамоҳангсозии равандҳои сармоягузории минтақавӣ ба миён меоянд, ки онҳоро қувваҳои шароити муосири бозор ҳал карда наметавонанд.

Дар ин раванд аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд гардидааст, ки то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба 22% расонида шавад. «Барои расидан ба ин мақсад бояд амалишавии барномаҳои соҳавии қабулгардида ва лоиҳаҳои сармоягузорӣ таҳти назорати қатъӣ қарор дода, самаранокӣ ва сифати онҳо таъмин карда шавад» [6].

Ин, пеш аз ҳама, зарурати дастгирии мақсадноки давлатиро ба иқтисодиёт дар асоси тараққиёти бахши бе ашёи хоми иқтисодиёт ба миён мегузорад. Аз ин рӯ, дар шароити кунунии рушди муносибатҳои иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бидуни таъмини такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ, ташаккули асосҳои институтсионалӣ ва ҳуқуқии фаъолияти сармоягузории минтақавӣ, афзалиятҳои сиёсати сармоягузории миллӣ, рушди босамари фаъолияти сармоягузории минтақаҳо имконнопазир аст.

Мушкилоти такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ ва таъмини самаранокии фаъолияти сармоягузорӣ дар минтақа бо ҳолатҳои зерин ба миён меоянд:

- такмили механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ ҳамчун омили муайянкунандаи таҷдиди сохтори иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самаранокии истифодаи онҳо дар сатҳи фаъолияти сармоягузории минтақавӣ;

-тағйир додани шароити давлатии пешбурди фаъолияти хоҷагидории сармоягузорӣ ва фаъолияти соҳаи қарзию молиявии иқтисодиёт боиси самти самараноки механизми идоракунии равандҳои сармоягузории минтақавӣ мегардад;

-дар шароити иқтисодиёти давраи гузариш ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузории минтақавиро тавассути таъсири давлатии манфиатҳои иқтисодиёти миллӣ ба захираҳои сармоягузорӣ мушаххас кардан лозим аст.

Механизми танзими давлатии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ дар шакли умумӣ дар асоси мақсадҳои таҳқиқот бояд ҳамчун як низоми мураккаби бисёрсатҳа, ки маҷмуи шумораи кофии ҷузъҳои он аз нуқтаи назари итмомшавӣ иборат аст, баррасӣ карда шавад. Тавассути маҷмуи усулу восита, шакл, алоқа ва муносибатҳои мушаххас барои таъсир расонидан ба равандҳои сармоягузорие, ки дар фазои иқтисодии ҷумҳурӣ ба амал меоянд, мувофиқи мақсадҳои гузошташуда пешбинӣ шудааст.

Танзими давлатии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ бояд тавассути амалҳои гуногуне, ки дар ягонагӣ ташкил карда шудаанд, сурат гирад. Яъне, механизме, ки барои ҳалли масъалаи чӣ хел ва чӣ гуна бояд равандҳои сармоягузорӣ дар ҳолати сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ танзим карда шавад, чӣ тавр ин равандҳо ба самте, ки ба талаботу эҳтиёҷоти аҳолии кишвар мувофиқ бошад, равона карда шудааст. Механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ бояд нишон диҳад, ки равандҳои сармоягузорӣ чӣ гуна ва бо кадом роҳ бояд идора карда шаванд ва ба талаботу эҳтиёҷоти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат намоянд.

Дар расми зерин, механизми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ дар доираи БДС дар минтақаҳои кишвар тавассути самти татбиқ, институтҳои татбиқ ва сарчашмаҳои маблағгузорӣ амалӣ мегардад.

Ба сифати пайвастшавӣ миёни самт ва сарчашмаҳои маблаггузорӣ чунин институтҳо ба монандӣ шурои машваратӣ оид ба беҳтарсозии иқлими сармоягузорӣ, институтҳои марказии идоракунанда, институтҳои маҳаллии минтақавии идоракунанда, марказҳои минтақавии идоракунандаи лоиҳаҳо, агентҳои хоҷагидории татбиққунандаи лоиҳаҳои минтақавӣ баромад мекунанд.

Аммо, ба сифати самти татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ чунин самтҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ ба монандӣ - гидроэнергетика, саноати кӯҳӣ, ташкили хизматрасониҳои логистикӣ, саноати сабук, кишоварзӣ, бахши иҷтимоӣ ва дигар бахшҳои ҷалбкунандаи сармоя баромад мекунанд.

Аз ин рӯ, ин самти лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз ҳисоби чунин манбаҳои ҷалби сармоягузорӣ ба монанди шарикии давлат ва бахши хусусӣ ё қарзҳои имтиёзнок, корхонаҳои муштарак, грантҳо, сармоягузории мустақим ба фондҳои асосӣ тавассути буҷети минтақавӣ амалӣ карда мешаванд. Институтҳо пайвандгари байни татбиқи самт ва сарчашмаҳои механизми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ дар минтақа мебошанд. Ба сифати институти амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ **Шурои машваратии минтақавӣ оид ба рушди соҳибкорӣ,** институтҳои минтақавии идоракунанда, институтҳои зерминтақавии идоракунанда ва агентҳои хоҷагидории татбиққунандаи лоиҳа ба ҳисоб мераванд.

Тоҷикистон бояд механизми дусатҳаи идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавиро нигоҳ дорад, ки иерархияи ҳадафҳои рушди сармоягузорӣ ва дастгирии сармоягузориро барои минтақаҳо муттаҳид мекунад. Сармоягузории калонҳаҷм дар доираи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ бояд ба таъмини захираҳои минтақа равона карда шавад, ки ин ба беҳтар шудани бартариҳои эҳтимолии иқтисоди кишвар, таъмини шароити баланди зиндагӣ, меҳнати аҳолӣ ва истеҳсоли маҳсулоти нав мусоидат мекунад. Самаранокии лоиҳаҳои давлатии сармоягузории минтақавӣ на танҳо аз ҳаҷми умумии сармоягузорӣ, балки аз он вобаста аст, ки ҷараёни сармоягузорӣ ба кадом бахшҳои иқтисодиёт равона карда мешавад.

Ин имкон медиҳад, ки низоми ягонаи меъёрҳо ҳангоми баҳодиҳӣ ва интихоби беҳтарин варианти татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ дар сатҳи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ ба дастгирии сармоягузории минтақаҳои камрушд равона карда шавад, ки ин дар навбати худ на танҳо нобаробарии иқтисодиро миёни минтақаҳои мамлакат коҳиш медиҳад, балки бо роҳи самаранок истифода бурдани иқтидори иқтисодиёти минтақа тараққиёти хоҷагии халқро таъмин менамояд.

Дар асоси ҳадафҳои тадқиқоти мазкур, механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ, механизми ягонаест, ки бояд ба равандҳои сармоягузорӣ мувофиқи ҳадафҳои додашуда таъсир расонад.

Расми 1. Механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ
Figure 1. Mechanism for managing regional investment projects

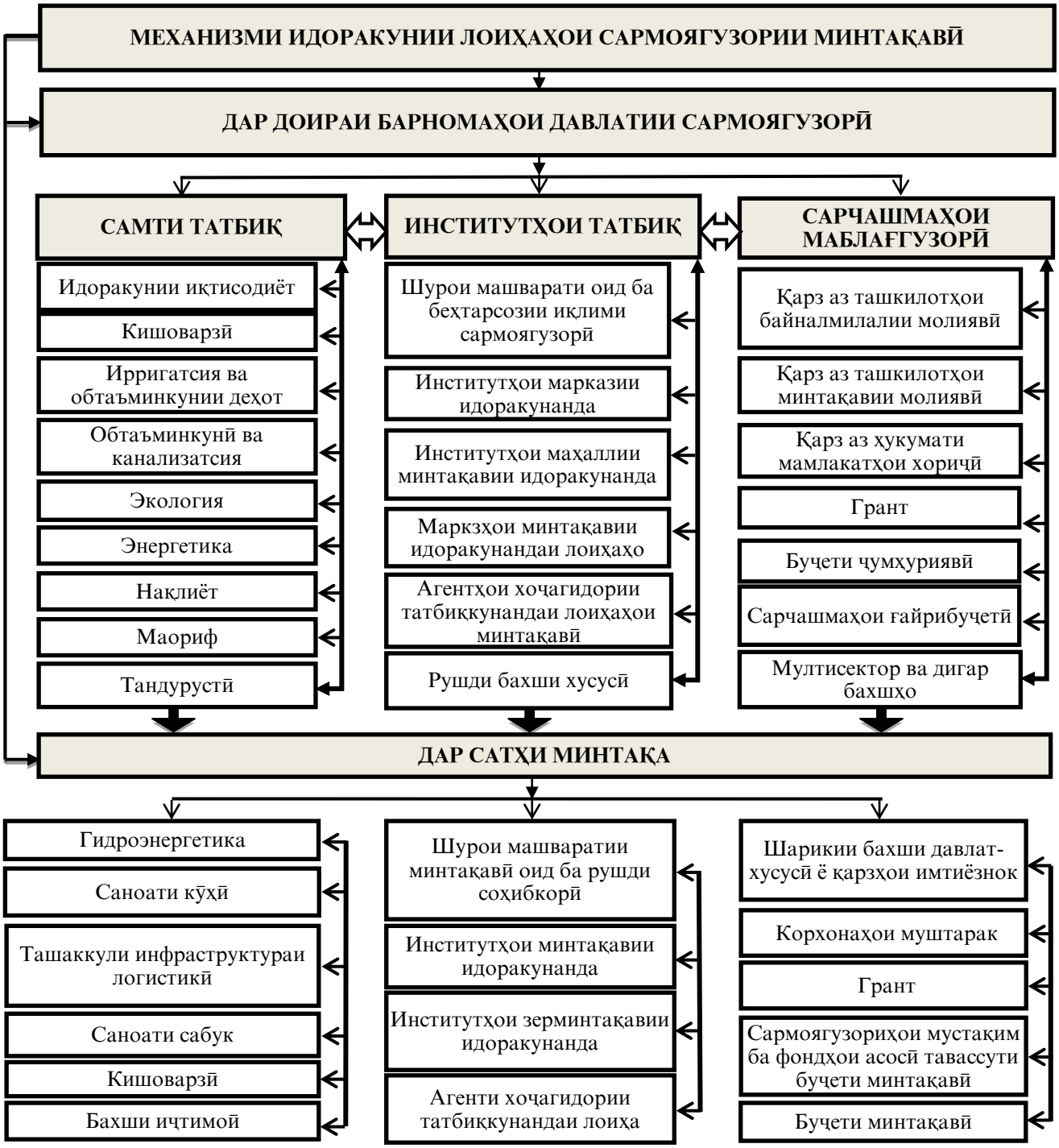

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Барои такмил додани механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар минтақҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат бояд на танҳо шароити қобили қабули сармоягузорӣ фароҳам оварад, балки сиёсати ташкили ҷойҳои нави корӣ низ амалӣ намояд, зеро шумораи коргарони бо кор таъминшуда бештар аз шаклҳои ташкилии татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ вобаста аст.

Механизми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар доираи Барномаи давлатии сармоягузорӣ ва лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун зарурияти объективӣ ба назар мерасад. Проблемаҳои сармоягузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи имрӯза, ҳамчунин дар давраи ташаккули муносибатҳои бозорӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Ин барои сиёсати давлатии сармоягузорӣ замина фароҳам меорад, ки самаранокии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавиро нишон медиҳад. Сиёсати сармоягузории давлатӣ новобаста аз андоза, мансубияти бахш, шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва дигар хусусиятҳо барои амалисозии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ аҳамияти махсус ва ҳалкунанда дорад.

Ҳангоми мушаххас кардани мафҳум ва мазмуни иқтисодии сиёсати сармоягузории давлатӣ бояд ба он таваҷҷуҳ зоҳир намуд, ки ин мафҳумҳо бояд ба ҳадафҳои сармоягузорон, роҳҳои ноил шудан ба онҳо ва афзалиятҳоро дар таносуби даромаднокӣ, номуайянӣ ва хавф мувофиқ бошанд.

Самаранокии сармоягузориҳои давлатии дорои аҳамияти минтақавӣ бояд дар миқёси мамлакат ба назар гирифта шавад, зеро он ба бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва рушди устувори иқтисодии кишвар тамаркуз мекунад.

Сиёсати мукаммали сармоягузории минтақавӣ бояд самтро ба рушди иқтисодии ҷомеа, аз ҷумла тамоюли пешрафти илмию техникӣ ва азнавсозии истеҳсолоти саноатӣ бо таъминоти инфрасохтории шуғли аҳолӣ, ки бешубҳа, метавонад омили муътадил гардондани ҳолати иҷтимоӣ-иқтисодӣ гардад, муттаҳид созад.

Ҳамин тариқ, механизми идоракунии лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ роҳи татбиқи барномаҳои стратегии рушди иқтисоди миллии мамлакат дар асоси ҷалби сармояи воқеӣ ба бахшҳои афзалиятноки иқтисодиёти минтақа ва ташаккули робитаҳои уфуқӣ ва амудии идоракунии байни институтҳои миллии идоракунанда, институтҳои намояндагии захираҳои молиявӣ ва субъектҳои сатҳи минтақавии идоракунӣ мебошад.

Ба иқидаи мо, ба вазифаҳои мукаммалгардонии механизми идоракунӣ ва воситаҳои татбиқӣ лоиҳаҳои сармоягузории минтақавии таъминкунандаи самаранокии истифодаи сармояҳои давлатӣ ва минтақавӣ инҳоро шомил намудан мумкин аст:

- пешниҳоди грантҳо барои маблағгузории лоиҳаҳои интилекти сунъӣ ва ҷорисозии корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ба истеҳсоли маҳсулот;
- таъмини амалисозии вазифаҳои стратегии давлатӣ;
- ҷойгиркунии фармоиши давлатӣ барои хариди маҳсулоте, ки дар натиҷаи фаъолияти инноватсионӣ дар доираи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба вуҷуд меояд;
- ҳавасмандгардони соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёти миллӣ тавассути татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ;
- таъмини баробарии рушди соҳаҳои саноат ва истеҳсоли содиротӣ;
- ташаккули заминаҳои ташкилию ҳуқуқии паст кардани хавфҳои сармоягузорӣ бо мақсади ҳавасмандгардонии сармоягузории мустақим аз ҷониби сармоягузоронии дохилӣ ва хориҷӣ.

Таҳқиқот нишон дод, ки аҳамият ва мавқеи лоиҳаи сармоягузории минтақавӣ дар низоми сиёсати давлатии минтақавии ҷалби сармоягузорӣ бо мақсади паст кардани сатҳи рушди нобаробари фазоии минтақаҳо бо нишон додани афзалиятҳои соҳавӣ дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ муайян карда мешавад.

Барои ҳалли ин масъалаҳо дар сатҳи минтақа зарур аст, ки **Шурои машваратии минтақавӣ оид ба рушди соҳибкорӣ** ҳамчун ниҳоди асосии ҳамоҳангсозӣ дар механизми идоракунӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар минтақаҳо таъсис дода шавад. Сухан оиди он меравад, ки таҷрибаи Шурои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ нишон медиҳад, ки муколамаи бахшҳои хусусӣ ва давлатӣ метавонад василаи муассир барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ бошад, вале чунин ниҳод бояд на танҳо дар сатҳи ҷумҳурӣ, балки дар сатҳи минтақаҳо низ фаъолият кунад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДБССТ - Алишоев Х.Ҳ.

АДАБИЁТ

1. Акрамов Ш. Привлечение зарубежных инвестиций для развития сельского хозяйства / Ш. Акрамов, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Чабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2014. -№2/8(149). -С.273-276.
2. Бобоев Ш.К. Основные направления лизинга сельскохозяйственной техники / Ш.К. Бобоев, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборова // Кишоварз. - 2014. -№4. -С.44-45.

3. Кандиёрова Д.О. Государственное регулирование инвестиционных процессов в Республике Таджикистан: от теории к практике / Д.О. Кандиёрова // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). - 2016. -№3(54). -С.75-79.
4. Катаев А.Х. Инвестиционная привлекательность освоения минеральносырьевых ресурсов Республики Таджикистан / А.Х. Катаев, М.Н. Тошматов, К.Р. Раджабов // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). - 2011. -№5(35). -С.50-61.
5. Логинов Е.Л. Глобальный кризис как новый формат борьбы за мировое экономическое лидерство / Е.Л. Логинов, А.Е. Логинов. -М.: Финансы и кредит, 2010. -№18. -С.32-41.
6. Мирсаидов А.Б. Совершенствование механизма привлечения иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан / А.Б. Мирсаидов, Б.С. Музаффаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2015. -№2/3(165). -С.279-284.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. шаҳри Душанбе. 26.12.2018. [Манбаи электронӣ]. URL: http://prezident.tj/node/19088
8. Полянский А. Систематизация механизмов государственного регулирования на рынках недвижимости / А. Полянский, М. Соловьев // Недвижимость и инвестиции. -М.: Правовое регулирование, 2001. -№4(9). -С.17.
9. Ураков Д. Основные направления эффективности использования инвестиционных ресурсов в промышленности / Д. Ураков // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. -Душанбе: Сино, 2012. -№2/8. -С.23-28.
10. Швандар В.А. Инновационный менеджмент / В.А. Швандар, В.Я. Горфинкель. -2-е изд. -М.: Вузовский учебник, 2008. -13 с.
11. Шохина Е. Назад в СССР / Е. Шохина. -М.: Эксперт, 2007. -№39. -9 с.
12. Шукшунов В.Е. Технопарки и инкубаторы бизнеса. Методическое руководство по созданию и управлению / В.Е. Шукшунов, А.А. Сенин. -М.: Ассоциация - Технопарк, 1998. -15 с.
13. Щедровицкий П.Г. Технологии регионального планирования: от индустриальной к инновационной модели / П.Г. Щедровицкий. -М.: Компас промышленной реструктуризации, 2003. -№5(6). -22 с.

РОҲҲОИ ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНӢ ВА ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур роҳҳои такмили механизми идоракунӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аҳамият ва нақши давлат дар лоиҳаҳои сармоягузории минтақавӣ аз маҷмуи омилҳо муайян карда мешавад, ки дар байни онҳо дараҷаи инкишофи муносибатҳои бозорӣ ва вазъи иқтисодӣ айни замон муҳимтарин мебошанд. Захираҳои сармоягузорӣ манбаи асосии рушди иқтисодиётро ишғол намуда, суръати афзоиши иқтисодиро таъмин мекунанд. Механизми идоракунии муштараки лоиҳаи сармоягузорӣ барои ташкили фазои ягонаи иттилоотии лоиҳаи сармоягузорӣ замина ташкил медиҳад, ки он имкон медиҳад пурра баҳодиҳӣ ва қабули қарорҳои оперативӣ гузаронида шавад.

Танзими давлатии сармоягузорӣ барои таъмини ҳадди аксари самаранокии сармоягузорӣ равона карда шудааст. Дар шароити муносибатҳои бозорӣ усулҳои мустақим ва ғайримустақими танзими давлатии фаъолияти сармоягузорӣ, инчунин, воситаҳои маъмурӣ ва иқтисодии танзими мазкур ҷудо карда мешаванд. Ба чунин воситаҳо бақайдгирии давлатии субъектҳои соҳибкорӣ, иҷозатномадиҳӣ, муқаррар намудани квотаҳои содиротию воридотӣ, идоракунии корхонаҳои давлатӣ ва моликияти давлатӣ, расмиёти маъмурӣ ва ғайра дохил мешаванд. Таъсири мустақими иқтисодӣ аз сармоягузорӣ дар ҳудудҳои муайян, соҳаҳо, корхонаҳое иборат аст, ки аз рӯи хусусияти фаъолияти худ ба рақобати шадидӣ бозор тоб оварда наметавонанд. Масалан, дар бахшҳои дунисталабии иқтисодӣ хатари сармоягузории зиёд вуҷуд дорад, раванди сармоягузорӣ дар фосилаи фосилавӣ сурат мегирад, дар ҳоле ки лоиҳаҳо дарозмуддат ва гаронбаҳо ҳисобида мешаванд.

Калидвожаҳо: сармоя, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, сиёсати давлатии сармоягузорӣ, танзими давлатӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, сармоягузорӣ дар саноат.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются пути совершенствования механизма управления и реализации инвестиционных проектов в Республике Таджикистан. Значение и роль государства в региональных инвестиционных проектах определяется набором факторов, среди которых важнейшими являются степень развития рыночных отношений и экономическая ситуация на данный момент. Инвестиционные ресурсы занимают позиции ведущего источника развития экономики, обеспечения темпов экономического роста. Механизм совместного управления инвестиционным проектом составляет основу организации единого информационного пространства инвестиционного проекта, который дает возможность полностью оценить и принимать оперативные решения.

Государственное регулирование инвестирования направлено на обеспечение максимальной эффективности инвестиционных вложений. В условиях рыночных отношений выделяют прямые и косвенные методы государственного регулирования инвестиционной деятельности, а также административные и экономические средства данного регулирования. К таким средствам можно отнести: государственную регистрацию субъектов предпринимательской деятельности, лицензирование, установление квот на экспорт и импорт, управление государственными предприятиями и государственной собственностью, распорядительные процедуры и др. Прямое экономическое воздействие заключается в инвестировании в отдельные территории, отрасли, предприятия,

которые по роду своей деятельности не могут выдержать жесткую конкуренцию рынка. Например, в наукоемких отраслях экономики велик риск вложения инвестиций, инвестиционный процесс протекает с интервалами, при этом проекты считаются долгосрочными и дорогостоящими.

Ключевые слова: инвестиция, инвестиционный проект, государственная инвестиционная политика, государственное регулирование, инвестиционная деятельность, инвестиции в промышленности.

WAYS TO IMPROVE THE MECHANISM FOR MANAGING AND IMPLEMENTING INVESTMENT PROJECTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses ways to improve the mechanism for managing and implementing investment projects in the Republic of Tajikistan. The significance and role of the state in regional investment projects is determined by a set of factors, among which the most important are the degree of development of market relations and the economic situation at the moment. Investment resources occupy the positions of the leading source of economic development, ensuring economic growth rates. The mechanism of joint management of an investment project forms the basis for organizing a single information space of an investment project, which makes it possible to fully evaluate and make operational decisions.

State regulation of investment is aimed at ensuring maximum efficiency of investment investments. In the conditions of market relations, direct and indirect methods of state regulation of investment activity, as well as administrative and economic means of this regulation, are singled out. Such means include state registration of business entities, licensing, setting export and import quotas, management of state enterprises and state property, administrative procedures, etc. The direct economic impact consists in investing in certain territories, industries, enterprises that, by the nature of their activities, cannot withstand fierce market competition. For example, in knowledge-intensive sectors of the economy, there is a high risk of investing, the investment process proceeds at intervals, while projects are considered long-term and expensive.

Keywords: investment, investment project, state investment policy, state regulation, investment activity, investments in industry.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сафоев Абдумаҷид Каримович*** **–** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. **Суроға**: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. E-mail: **Safoev@list.ru.** Телефон: **(+992) 907-73-32-47**

Сведение об авторе: ***Сафоев Абдумаджид Каримович*** – Международний университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики. **Адрес**: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-mail: **Safoev@list.ru.** Телефон: **(+992) 907-73-32-47**

Information about the author: ***Safoev Abdumajid Karimovich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy. **Address**: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad avenue 48/5. E-mail: **Safoev@list.ru**. Phone: **(+992) 907-73-32-47**

УДК 331.5

ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ БОЗОРИ МАҲСУЛОТИ ОЗУҚАВОРӢ

Абдуллоев А.Х.
Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон

Сиёсати давлатӣ дар соҳаи кишоварзӣ қисми таркибии сиёсати давлатии иҷтимоию иқтисодии ба рушди устувори кишоварзӣ ва деҳот нигаронидашуда мебошад.

Ҳадафҳои асосии он иборатанд аз: баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзии дар бозори маҳсулоти озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзию озуқворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъмини сифати маҳсулоти озуқаворию хӯроквории кишвар Тоҷикистон; таъмини рушди устувори деҳот, шуғли аҳолии деҳот, баланд бардоштани сатҳи зиндагии онҳо, аз ҷумла музди меҳнати коргарони соҳаи кишоварзӣ; ҳифз ва такрористеҳсолии захираҳои табиӣ, ки барои эҳтиёҷоти истеҳсолоти кишоварзӣ истифода мешаванд; ташаккули бозори самарабахши коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва озуқаворӣ, ташаккули бозори маҳсулоти озуқаворӣ, самарабахшии коркарди маҳсулоти кишоварзии озуқворӣ, ашёи хом ва маҳсулоти озуқаворӣ.

Мушкилоти таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ дар адабиёти иқтисодӣ ба таври бояду шояд баррасӣ нашудааст ва тафсири умумии эътирофшудаи мафҳуми «таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ» таъмин аз нуқтаи назари татбиқи онҳо дар шароити мушаххас, яъне дар сатҳи системаҳои минтақавӣ мебошад.

Ҳолати кунунии низоми маҳсулоти озуқаворӣ ва маҷмааи иқтисодӣ, ки фаъолияти онро таъмин мекунад, бо назардошти тамоюлҳое, ки дар он як кишвари дорои иқтидори кофии захиравӣ (табиӣ, меҳнатӣ, молиявӣ, моддӣ ва техникӣ) зоҳир мешавад, муҳим аст. Дар шароити иқтисоди бозорӣ қонеъ кардани талаботи бозори маҳсулоти озуқаворӣ ва аҳолӣ ба маҳсулоти хӯроквории истеҳсоли ватанӣ дар сатҳи истеъмоли зарурӣ, шароит барои рафтори самарабахши субъектҳои соҳибкорӣ; истеҳсоли маҳсулоти босифат ва рақобатпазир ва рушди иҷтимоию иқтисодии сохтори аграрӣ дар иқтисод масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад.

Ҷадвали 1. Омилҳои институтсионалии таъсир ба системаи таъминоти озуқаворӣ
Table 1. Institutional conditions affecting the food supply system

Омилҳои беруна	Омилҳои дохилӣ
Макроиқтисодӣ:	Микроиқтисодӣ:
а) сатҳи таъсири давлат ба равандҳои таъминоти кишоварзии кишвар рушди неруҳои истеҳсолкунанда дар маҷмуи агросаноатӣ	а) ҳолати системаи идоракунии корхона (мувофиқати сохтори ташкилии истеҳсолот ба параметрҳои таъсири идоракунӣ)
б) сатҳи тайёрии касбии кадрҳои истеҳсолӣ	б) ҳолати системаи ташкилии идоракунии равандҳои таъминоти кишоварзӣ; кормандони функсионалии системаи назорат
в) сатҳи рушди шаклҳои муосири нақлиёт	в) системаи шаклҳои танзими равандҳои таъминоти кишоварзии кишвар; амалҳо оид ба параметрҳои истеҳсолӣ - иқтисодии корхона
г) вазъи системаи такмили сохтории комплекси агросаноатии мамлакат	г) идоракунии рушди стратегии корхона

Омӯзиши мушкилоти ин соҳа тақсими маҳз ҳамин ҷанбаҳоро дар бар мегирад, зеро онҳо маҷмуи тамоми масъалаҳои мушкилро оид ба ташаккули сохтори самарабахши иқтисодии комплекси агросаноатии кишвар ва фароҳам овардани шароит барои рафтори таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ ва субъектҳои хоҷагидории ба он дохилшаванда ҳадаф қарор додаанд. Қайд кардан муҳим аст, ки устуворӣ, тавре ки дар таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ истифода мешавад, дорои хусусиятҳое

мебошад, ки бо шароити мушаххаси истеҳсоли захираҳои озуқаворӣ алоқаманданд, ки маҳсули ниҳоии фаъолияти тамоми системаи иқтисодӣ дар доираи ҳамкории агросаноатии унсурҳои он ва бозори маҳсулоти озуқаворӣ арзёбӣ карда мешаванд.

Айни замон, ҳалли ин мушкилот, пеш аз ҳама, ба тақсимоти омилҳои таъсири беруна ва дохилӣ алоқаманд аст.

Тафсилоти шароити таъсир тақсимоти шароитро барои фаъолияти муътадили таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ, ки заминаи ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодии фаъолияти тамоми низом ва субъектҳои хоҷагии онро ташкил медиҳанд, пешакӣ муайян кардааст.

Ҷадвали 2. Шароити устувории низомҳои таъминоти ғизо
Table 2. Conditions for sustainability of food supply systems

Шароит барои фаъолияти устувор.	
Берунӣ	Дохилӣ (корпоративӣ)
а) институтсионалӣ (ҳуқуқӣ, сиёсӣ)	а) технологӣ
б) табиӣ (иқлимӣ, захиравӣ)	б) ташкилӣ (ба нақша гирифта шудааст);
в) иқтисодӣ (давлатӣ-сиёсӣ, молиявӣ-қарзӣ ҳамчун маҷмуи чораҳо оид ба танзими системаи таъминоти озуқавории кишвар бо назардошти афзалиятҳои давлатӣ, шаклҳо ва усулҳои ҳавасмандгардонии истеҳсоли захираҳои озуқаворӣ)	в) кадрҳо (меҳнат)
г) сохторӣ (ҳамчун маҷмӯи чораҳо оид ба ташаккули сохтори самарабахши иқтисодӣ)	г) истеҳсолот
д) инноватсионӣ	д) сохторӣ ва сармоягузорӣ (таъмини саривақтии заминаи моддӣ ва шароити иҷтимоӣ барои рафтори самараноки иқтисодӣ)
	е) молиявӣ
	ж) иҷтимоӣ

Ҳамин тариқ, устуворӣ ҳамчун категорияи низоми тадбирҳо барои фароҳам овардани шароити рафтори рақобатпазир дар як бахши мушаххаси бозори озуқаворӣ мебошад. Бо назардошти таъсири омилҳои беруна ва дохилӣ, ки самарабахши иқтисодиро ташкил медиҳанд, рафтор дар бозор ва қобилияти мутобиқ шудан ба рафтори таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ ба тағйирёбандагии шароити берунӣ ва дохилии иқтисодӣ вобаста аст.

Дар асоси ин, аломатҳои зерини устувории низомҳои иқтисодии агроозуқаворӣ фарқ карда мешаванд:

а) рафтори рақобатпазир;

б) табиати мутобиқшавӣ;

в) навъи инноватсионии рушд;

г) кафолатҳои дастгирии давлатӣ;

д) дастурҳои стратегӣ ва технологияҳои идоракунӣ.

Арзёбии шароити ташаккули рафтори устувори субъектҳои хоҷагидорӣ дар системаи таъминоти маҳсулоти озуқавории мамлакат нишон медиҳад, ки аз ҳама муҳим омилҳое мебошанд, ки онҳоро, чи дар шароити берунӣ ва чи дар шароити дохилӣ, таъмин мекунанд. Аз ҳама муҳим онҳо омилҳои берунӣ мебошанд, зеро барои рафтори устувори субъектҳои таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқавориро дар шароити ташкилию ҳуқуқию ва иқтисодӣ, бо назардошти афзалият дар идоракунии давлатии иқтисодиёти кишвар, фароҳам меоранд ва ҷанбаҳои институтсионалӣ (сиёсӣ, ҳуқуқӣ), табиӣ (фарқияти минтақавӣ аз рӯи хусусиятҳои иқлимӣ, таъминоти захиравӣ миқдор ва сифати захираҳои заминиқтисодӣ (сиёсати давлатӣ дар соҳаи таъминоти кишоварзии кишвар, механизми молиявию қарзӣ, низоми андозбандӣ, субсидияҳо барои истеҳсоли захираҳои озуқаворӣ аз ҷониби онҳо) муайян карда мешаванд.

Муҳиммият ва зарурати ба назар гирифтани омили институтсионалӣ дар фароҳам овардани шароит барои рафтори устувори системаи кишоварзӣ аз он иборат аст, ки он бо фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ дар асоси меъёрҳо ва қоидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ташаккул ва фаъолияти система муайян карда мешаванд.

Бояд қайд кард, ки дар шароити муосир кӯшиш барои эҷоди методологияи муносиби танзими таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ карда мешавад, аммо дар маҷмуъ онҳо ба принсипҳои систематикӣ ва таъминоти захиравӣ ҷавобгӯ нестанд.

Дар чунин шароит, нақши омили табиӣ бо назардошти ҷаҳонишавии бозори дохилии озуқаворӣ меафзояд, зеро кишвар дорои иқтидори (заминӣ ва иқлимӣ) аст, ки на танҳо талаботи кишварро бо маҳсулоти озуқаворӣ қонеъ мегардонад, балки бо содиркунандагони анъанавии захираҳои хӯрокворӣ барои чунин намудҳо, аз қабили ғалладона ва маҳсулоти коркарди он, гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ, шир ва маҳсулоти ширӣ, маҳсулоти зеркомплекси чарб ва равған, меваҳо ва маҳсулоти коркарди онҳо, маҳсулоти паранда (тухм ва гӯшти паранда) рақобат мекунад. Мушкилот дар ташаккули шаклҳои муассири идоракунӣ дар ин соҳаҳои фаъолияти озуқаворӣ аст, ки танҳо дар шароити истифодаи самараноки потенсиали табиӣ ва иқлимӣ, ҳосилнокии баланди меҳнат ва низоми иқтисодии самаранок, рушди инфрасохтории бозори озуқаворӣ имконпазир аст.

Масъалаи устувории ин соҳаро бо истифодаи мунтазами таъсири идоракунӣ ба вазъи тамоми системаи таъминоти озуқаворӣ ҳал кардан мумкин аст, аммо истифодаи омили табиӣ ба таври системавӣ танҳо дар сурате имконпазир аст, ки агар тамоми захираҳои табиӣ дар иқтисодиёти воқеӣ истифода шаванд.

Дар айни замон, параметрҳои агротехникӣ муҳим мебошанд (ҳамчун маҷмуи чораҳо оид ба ташкили истеҳсолот дар муҳлате, ки имкон медиҳад, ки даромаднокии баландтарин аз технология ба даст оварда шавад, яъне ҳосили ҳадди аксар дар растанипарварӣ ва ҳосилнокии ҳайвонот ба даст оварда шавад).

Хусусияти ташаккули устувории системаҳои кишоварзӣ дар он аст, ки бидуни ба назар гирифтани маҷмуи омилҳо, ҳалли ин масъаларо таъмин кардан ғайриимкон аст.

Ҷадвали 3. Омилҳои табиии устувор
Table 3. Sustainable natural factors

Омилҳои табиии устувор		
Иқлимӣ	Биологӣ	Агротехникӣ
а) шумораи рӯзҳои офтобӣ дар як сол (радиатсияи офтоб); б) Миқдори боришот (режими гидротехникӣ) - миқдори боридани борон; в) Сатҳи рӯзҳо дар давраи бидуни сармо; г) Ҳарорати миёнаи солона.	а) мавҷудияти навъҳои растаниҳо ва намудҳои ҳайвонот, ки ба минтақаи муайяни фаъолияти иқтисодӣ мутобиқ карда шудаанд; б) Дастраси институтҳои инфрасохторӣ барои рушди неруи биологӣ.	а) сифат ва миқдори захираҳои замин (баҳодиҳии иқтисодӣ ва баҳодиҳии хок); б) мавҷудияти захираҳои об ва гидрография (мавҷудияти захираҳои об ва сатҳи истифодаи онҳо); в) Шудгор кардани замин (таносуби замини ҳосилхез).

Ҳамкории онҳо дар бозори маҳсулоти озуқаворӣ, аз нуқтаи назари фаъолият ва рушди устувор, асосан бо шароити иқтисодӣ муайян карда мешавад, ки дар он нақши муҳим ба давлат ҳамчун системаи идоракунии масъули таъминоти озуқавории кишвар тааллуқ дорад. Мушкилот дар он аст, ки нақши онро вазифаҳои махсус муайян мекунанд, ки тавассути ташаккули барномаи мақсадноки дастгирии соҳаи кишоварзии ватании таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ тавассути татбиқи сиёсати давлатии аграрӣ амалӣ карда мешаванд.

Таҷрибаи баҳодиҳии таъсири давлат ба системаи озуқавории кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки дар кишварҳои ҷаҳон (ИМА, Ҷопон, Аврупои Ғарбӣ ва Иттиҳоди Аврупо) сатҳи таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ ҳамчун нишондиҳандаи муҳимтарини амнияти миллӣ эътироф карда мешавад. Ин кишварҳо сатҳи баланди худтаъминкуниро нигоҳ медоранд (ИМА, Фаронса - 100%; Олмон - 93-94%).

Зарурати танзими системаи таъминоти озуқаворӣ собит мекунад, ки дар доираи ҳамкории Аврупо байни кишварҳо бомуваффақият татбиқ шуда истодааст ва онро Сиёсати ягонаи кишоварзӣ (САП) дар хоҷагии қишлоқи Аврупои Ғарбӣ меноманд.

Он ба назарияи зерин асос ёфтааст: сиёсати ягонаи кишоварзӣ аз он сарчашма мегирад, ки ҳамгироии иқтисодҳои миллӣ дар ниҳоят ба афзоиши бештар аз танҳо илова кардани имконоти онҳо, системаи таъминоти озуқаворӣ дар бозори ягонаи озуқаворӣ оварда мерасонад, зеро захираҳои иловагии иқтисодӣ афзоиши ҳаҷми марбут ба тақсимоти амиқи меҳнат ва афзоиши фазои ягонаи иқтисодӣ; чунин равишҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бомуваффақият татбиқ карда мешаванд. Дар он ҷо, шароити мухталиф дар саросари иёлотҳо ва бо бозори ягонаи ғизо, бозори озуқаворӣ аз нуқтаи назари баҳодиҳӣ ба ташаккул, фаъолият ва рушди он як соҳаи хеле мушаххаси муносибатҳои иқтисодӣ мебошад ва аз дигар бозорҳо бо параметрҳои зерин ба куллӣ фарқ мекунад: аввалан, бозори озуқаворӣ нисбат ба дигар бозорҳо аввалиндараҷа аст, зеро он чизе, ки амалӣ мешавад вазифаи муҳимтарини қонеъ кардани талаботи аҳолӣ - таъминоти ғизо; дувум, ҳаҷми захираҳои ба бозор воридшаванда бо сабаби хусусиятҳои ташкили он маҳдуд мебошанд (табиати биологии истеҳсолоти кишоварзӣ, ки дар натиҷаи равандҳои мураккаби биохимиявӣ истеҳсоли маҳсулоти зироат ва чорводорӣ ба амал меояд; маҳдудиятҳои табиӣ, зеро истеҳсолот дар он ҷое амалӣ карда мешавад, ки барои ин қитъаи замин мавҷуд бошад, ки аз рӯи сифати хок ва арзёбии иқтисодии он параметрҳои муайяни сифатӣ дошта бошад; таъсири шароити иқлимӣ; мавсимии истеҳсолот ва ғ.)

Бо назардошти ин шароит, истеҳсолоти кишоварзӣ асосан характери эҳтимолият дорад. Дар натиҷа, ҳаҷми пешниҳоди маҳсулоти кишоварзӣ ба тағйирёбии талабот ва тағйирёбии нархҳо махсус посух медиҳад, ки инро дар назарияи иқтисод равиши пасти пешниҳод дар муқоиса бо тағйирёбандаи талабот ё нархҳо меноманд. Аз ин рӯ, истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ наметавонад ба тағйирёбии шароити бозор сари вақт ба таври кофӣ посух диҳад. Ин чунин маъно дорад, ки он наметавонад ба ҳар як фоизи афзоиши талабот бо ҳамон фоизи афзоиши пешниҳод ё ба ҳар як фоизи коҳиши талабот ва пастравии нарх ҷавоб диҳад.

Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки истеъмоли ғизо на танҳо ба ниёзҳои иқтисодӣ, балки физиологӣ низ вобаста карда мешавад. Яъне, талабот ба хӯрокворӣ низ мебошад.

Муайян карда шуд, ки вақте ин нишондиҳандаҳо 1% тағйир меёбанд, талаботи истеъмолкунандагон ба хӯрок камтар аз 1% тағйир меёбад. Коэффисиенти чандирӣ барои намудҳои муайяни хӯрок (ба истиснои маҳсулоти гарон) аз як дараҷа камтар аст. Дар айни замон, як гурӯҳи молҳо мавҷуданд, ки ба истилоҳ "молҳои Гиффен" ҳастанд, ки талабот ба онҳо, бо афзоиши талаботи озуқворӣ меафзояд, яъне коэффитсиенти чандирӣ маънои муқобил дорад. Ба ин картошка ва нони сифати пастдошта дохил мешаванд.

Дар чунин шароит, зарурати ташаккули низоми муносиби танзими давлатии бозори озуқаворӣ ба ҳайси як низоми масъули таъмини озуқавории кишвар вазифаи муҳимми давлат мебошад, ки тавассути сиёсати кишоварзӣ амалӣ карда мешавад.

Ҳамзамон, самтҳои мушаххаси сиёсати кишоварзӣ метавонанд инҳо бошанд:

- Механизми танзими нархҳо бо роҳи муқаррар намудани ҳудуди минималӣ ва максималии нархҳо барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва истеъмолкунандагон;

- Субсидия кардани субъектҳои соҳибкорӣ;

- Хароҷоти тағйирёбии сохторӣ (масалан, навсозии сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ, дигар намудҳои ислоҳот);

- Таъмини иҷтимоии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишварзӣ дар деҳот;

- Хароҷоти тадқиқот.

Самтҳои асосии таъсири давлатро ба равандҳои таъмини агроозуқаворӣ аз нуқтаи назари рафтори устувори субъектҳои хоҷагидорӣ баҳогузорӣ намуда, бояд қайд кард, ки он аз ҷиҳати дараҷаи фарогирии равандҳо ба самтҳо, аз ҷиҳати хусусияти таъсир ба равандҳои инноватсионӣ, аз ҷиҳати вақти мавҷудаи фаъолияти мақсаднок, афзалият аз ҷиҳати марҳилаҳои татбиқ, мураккабии мундариҷаи барнома системавӣ равона карда мешаванд.

Ҷаласаи Шурои вазирони кишоварзии Иттиҳоди Аврупо (ИА-27) моҳи январи соли 2010 дар Брюссел баргузор гардид, ки дар он пешниҳодҳои Комиссияи Аврупо оид ба беҳтар намудани фаъолияти бахши хӯрокворӣ иқтисод бо мақсади:

а) татбиқи чораҳо оид ба таъмини тақсимоти одилонаи арзиши изофа дар байни субъектҳои хоҷагие, ки дар раванди ташкили маҳсулоти хӯрокворӣ иштирок мекунанд;

б) системаҳои назорат аз болои нархи маҳсулоти кишоварзӣ. Дар баробари ин, таъин кардани таъсири давлат ба системаи ғизои кишоварзӣ амнияти озуқаворӣ бояд бо тадбирҳое, ки устувории фаъолият ва рушди тамоми сохтори иқтисодиро таъмин мекунанд, алоқаманд бошад. Он маҷмуи субъектҳои хоҷагидории вобаста ба соҳаи комплекси агросаноатӣ мебошад, ки дар раванди тайёр кардани маҳсулоти хӯрокворӣ муттаҳид карда шудаанд.

Дар асоси ин, дар шароити муосир омили муҳимми устувории низоми озуқаворӣ ташаккули сохтори иқтисодӣ ва ташкилӣ-истеҳсолии маҷмааи агросаноатии ватанӣ мебошад, ки дар шароити ҷаҳонишавии бозори дохилии озуқаворӣ амал мекунад, бо назардошти вобастагии функсионалӣ ва соҳавии субъектҳо (корхонаҳо, соҳаҳо).

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ бо параметрҳои инфрасохтори иқтисодӣ, ҳамкории корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ва механизми ташкили муносибатҳои иқтисодӣ муайян карда мешавад.

Хусусияти марҳилаи кунунии рушди системаи таъминоти озуқавории ватанӣ аз он иборат аст, ки дар системаи идоракунии равандҳои ташаккули шаклҳои самараноки иқтисодии истеҳсолкунандагони захираҳои озуқаворӣ, истеҳсолкунандагони калон дар шакли хоҷагиҳои кишоварзӣ афзалиятнок мешаванд.

Ҳамзамон, қисми зиёди захираҳои молиявӣ ва потенсиали захиравӣ ба рушди технологӣ ва сохтории онҳо равона карда шудаанд, ки барои инҳисори бозорҳои минтақавии захираҳои озуқаворӣ ва афзоиши бахши маржиналии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ шароит фароҳам меоранд.

Ҳамаи ин мушкилот мавҷудияти захираҳои молиявиро (масалан, қарз ва ғ.), ки барои таъминоти муқаррарии равандҳои такористеҳсолот заруранд, ҳамзамон мушкилоти идоракунии устувори истеҳсолкунандагонро зиёд мекунад. Дар минтақаҳои алоҳидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи ин бахш ба 30-65% мерасад, аз ин рӯ, ҳалли ин масъала назаррас буда, дахолатро аз нуқтаи назари идоракунии устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ ва фароҳам овардани шароит барои ҳамгироӣ талаб мекунад.

Дар раванди ҳамгироӣ манфиатҳои иқтисодӣ ва иқтисодии субъектҳои ҳамкории агросаноатӣ, ҳамкории истеҳсолӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ба амал меояд.

Шакли ташкилии татбиқи раванди ҳамгироӣ дар системаи ҳамкории иқтисодӣ ва як корхонаи интегратсионӣ, ё форматсияи иқтисодӣ мебошад, ки бояд ба принсипи иқтисодӣ ва манфиатҳои субъектҳои хоҷагидорӣ асос ёбад.

Проблема дар он аст, ки дар сурати мавҷуд будани бозори рақобатпазир барои маҳсулоти кишоварзӣ, ин соҳа ҳамчунон бесамар боқӣ мемонад, зеро ҳиссаи корхонаҳои зараровар дар соҳаи кишоварзӣ (беш аз 50%) боқӣ мондааст. Дар баробари ин, дар солҳои охир, дар пасманзари муфлисии музмини молиявии соҳа, дар маҷмуъ, раванди бифуркатсия (ҷудошавӣ) -и истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ба амал омад. Аз як тараф, як бахши ташкилотҳои аз ҷиҳати моддӣ технологияҳои баландсифат, ки ба манбаъҳои берунаи дастгирии молиявӣ (сармоягузорӣ, ҳадафҳои гардиш ва ғ.), дастрасӣ доранд, ташаккул меёбанд, ки консентратсияи баланди сармояро таъмин мекунанд ва ба ҳайси вобастагии функсионалӣ корхонаҳои агро-саноатии навъи холдинг ташкил карда мешаванд. Аз тарафи дигар, ҳанӯз ҳам корхонаҳои азнавташкилёфтаи кишоварзӣ мавҷуданд, ки ба қарз ва дигар намудҳои захираҳои молиявӣ дастрасӣ надоранд, ки бахши ба истилоҳ истеҳсолкунандагони кишоварзиро ташкил медиҳанд, аммо дорои иқтидори кофии табиӣ ва меҳнатӣ мебошанд ва бо вуҷуди ин, ҳисса дар маҷмуи омилҳои истеҳсолӣ доимо коҳиш меёбанд.

Аз ин рӯ, вазъи умумии соҳаи кишоварзӣ бо назардошти ин бахш (маргиналӣ) ташаккул меёбад, ки ба зиёновар набудани соҳаи кишоварзӣ ва паст шудани даромаднокии миёнаи саноат мусоидат мекунад. Ҳангоми гузаштан ба бозор на ҳама

истеҳсолкунандагон тавонистанд истеҳсолотро мутобиқ созанд, навсозӣ кунанд, аз ин рӯ, паст кардани сатҳи хароҷоти истеҳсолӣ мушкил аст

Таъсири системавӣ ҳамчун маҷмуи тадбирҳои дорои хусусияти иқтисодӣ, ташкилӣ, молиявӣ захиравӣ, сохторӣ, инноватсионӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки рушди минбаъдаи сохтори ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии системаи таъминоти кишоварзӣ ва озуқавориро таъмин мекунанд. Ин вазифаро танҳо бо дахолати ҳукумат ҳал кардан мумкин нест, зеро дар ин ҳолат маҷмуи тадбирҳои таъиноти давлатӣ ва маҳаллӣ бояд бо супориши афзалиятнок (ҳалли проблемаи озуқаворӣ дар асоси ҷалби неруи захиравӣ воҳиди мушаххаси ҳудудӣ) мутобиқи фаъолияти барнома ва системаи таъини захираҳо барои ҳалли вазифаҳои мақсаднок таъмин карда шаванд. Ҳамзамон, дар марҳилаи ҳалли ин масъала, фарқияти сатҳи идоракунӣ муҳим аст, ки рушди оптималии маҷмуи иқтисодӣ-иҷтимоии инфрасохтори воҳидҳои ҳудудӣ (шаҳрҳо ва ноҳияҳо, субъектҳои ҶТ), дар маҷмуъ кишвар, мутобиқи барномаи ташаккули системаи устувори таъминоти кишоварзии кишвар таъмин карда мешванд.

Бояд қайд кард, ки татбиқи барнома бояд ҳамаи объектҳои функционалӣ ва системаи соҳавии маҷмуи агросаноатиро новобаста аз шакли моликият ва иқтисодиёт, корхонаҳои коркард, хоҷагиҳои кишоварзӣ, қаламравҳо ҳамчун объектҳое, ки ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодиро таъмин мекунанд, дар бар гиранд. Дар баробари ин, ҳалли мушкилоти на танҳо мақсадҳои сохторӣ ва сармоягузориро дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва соҳаи иҷтимоӣ амалӣ мекунад, балки сохтори ташкилию ҳуқуқиро дар системаи ҳамкории иқтисодии субъектҳои агробизнес фаро мегирад. Зарурати татбиқи чунин муносибат дар шароити муосир аз он иборат аст, ки устувории системаи озуқаворӣ аз рӯи параметрҳои истеҳсолоти кишоварзӣ муайян карда мешавад, ки захираҳо дар он ташаккул меёбанд.

Тавре ки қаблан қайд карда будем, кишоварзӣ ҳамчун як соҳаи истеҳсолоти моддӣ, ки дорои хусусиятҳои ва берунӣ мебошад, дар шароити ҷаҳонишавии бозори озуқаворӣ таҳти таъсири манфиатҳои фаромиллӣ, на танҳо дар истеҳсолот, коркард ва системаи фурӯши маҳсулоти хӯрокворӣ, балки дар хизматрасонӣ ба равандҳои истеҳсолӣ низ ташаккул меёбад. Бинобар ин, таъсири ин омилҳоро ба устувории системаи кишоварзӣ ба назар нагирифтан ғайриимкон аст.

Тибқи гуфтаи А.Г. Зелднер, «дар асоси системаи кушодаи сайёр будани кишоварзӣ дар он сармояи инсонӣ, иқтидори истеҳсолӣ ва омилҳои табиӣ нақши ҳалкунанда доранд ва устуворӣ тағйирёбии доимии муносибатҳои истеҳсолӣ ва қувваҳои истеҳсолкунандаро пешбинӣ мекунад, ки ба тағйироти ҷорӣ мувофиқанд, қодир ба нигоҳ доштани система дар мувозинат мебошад. Аз ин рӯ, ҳадди устуворӣ ба афзоиши навовариҳо ва сармоягузорӣ, истифодаи доимии дастовардҳои илм ва техника, фаъолсозии протексионистии давлатӣ дар идоракунии ин равандҳо вобаста аст».

Арзёбии вазъ дар соҳаи такмили сохторӣ, техникӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки дар тули солҳои ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ ҳаҷми сармоягузории асосӣ ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ беш аз 15 маротиба коҳиш ёфтааст, ки ин тақрибан 4% ҳаҷми сармоягузорӣ ба иқтисоди кишварро ташкил медиҳад. Дар ҳамин ҳол, тибқи ҳисобҳо, арзиши ҳадди ақалли он барои талаботи амнияти иқтисодии кишвар набояд аз 25%-и даромади умумӣ паст шавад.

Ҳоло муайян карда шудааст, ки вазъи кунунии системаи дастгирии сохторӣ ва сармоягузорӣ бо модели гузариш ба муносибатҳои бозорӣ, ки дар кишвар қабул шудааст ва модели рушди бахши воқеии иқтисодиёт, ки фаъолияти сармоягузорӣ дар он набуд, дар сохтори ҳадафҳои макроиқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Таъминоти озуқавории кишвар ва рафтори устувори ин бахши иқтисодиёт, ки дар шароити таъсири омили савдои хориҷӣ дар шароити либерализатсияи савдо ва ҷаҳонишавии бозори озуқаворӣ боиси афзоиши захираҳои озуқаворию воридотӣ ва коҳиши ҳаҷми дохилӣ гардид. Бояд қайд кард, ки набудани таҷрибаи рафтори бозор дар байни истеҳсолкунандагони ватанӣ таназзули технологӣ, техникӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ дар бахши кишоварзӣ дар шароити норасоии захираҳои сармоягузорӣ ҳамроҳ буд.

Ҳамин тариқ, дар шароити муосир, барои афзоиши минбаъдаи истеҳсоли манбаъҳои озуқаворӣ равандҳои ташаккул ва такомули устувори иқтисодӣ (корхонаҳо ва

ташкилотҳо), фаъолияти онҳоро дар доираи маҷмуаҳои ҳудудии озуқаворӣ мунтазам ба танзим даровардан зарур аст.

Муқарриз: н.и.и., муаллими калон Файзуллоев Т.Т.

АДАБИЁТ

1. Аристотель. Этика; Политика; Риторика; Поэтика; Категории. -Минск, 1998. -С.505.
2. Джамшедов М.Д. Рынок потребительских товаров Республики Таджикистан / М.Д. Джамшедов, С.Х. Хабибов, Х.Н. Факеров. -Душанбе: Ирфон, 2003.
3. Зинчук Г.М. Классификация продовольственного рынка / Г.М. Зинчук // Вестник университета (Социология и управление персоналом): Теоретический и научно-методический журнал ГОУВПО «Государственный университет управления». - 2007. -№5(31). -С.232-236.
4. Зинчук Г.М. Понятие и виды продовольственного рынка / Г.М. Зинчук // Альманах современной науки и образования. - 2011. -№10(53). -С.111-113.
5. Зинчук Г.М. Развитие продовольственного рынка: теория, методология, практика: диссертация… доктора экономических наук: 08.00.05 / Г.М. Зинчук. -Йошкар-Ола, 2009. -С.345.
6. Маккоенел К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Маккоенел, С.Л. Брю. -14-е изд. -М.: ИНФРА – М, 2003. - С.47.
7. Нуралиев С.У. Продовольственный рынок: проблемы становления и перспективы развития / С.У. Нуралиев. - Волгоград, ВГУ, 2003.
8. Пириев Д.С. Совершенствование размещения сельскохозяйственного производства Таджикистана в рыночных условиях / Д.С. Пириев. -Душанбе, 2003. -216 с.
9. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в Республике Таджикистан / Д.С. Пириев [и др.]// Доклады ТАСХН. –Душанбе, 2006. -№9-10. -С.136.
10. Продовольственный рынок региона: теория и практика / С.В. Дохолян [и др.] // Наука плюс. - 2010. -С.64.
11. Махмадизода Ф.Б. Пути устойчивого развития сельхозтоваропроизводителей регионов в условиях ВТО / Махмадизода Ф.Б., Наджбудинзода Х.Ш., Махмадизода С.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2021. -№5. -С.138-145.
12. Садыкова Г.И. Формирование и развитие рынка общественного питания в условиях трансформирующейся экономики (на примере Согдийской области РТ): диссертация / Г.И. Садыкова. -Душанбе, 2016.
13. Самиев Ш.Ф. Устойчивое развитие АПК как условие обеспечения продовольственной безопасности страны / Ш.Ф. Самиев, Махмадизода Ф.Б., З.М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2017. -№2/10. -С.126-130.
14. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. -М.: Соцэкгиз, 1962. -С.3.
15. Султонов З. Ресурсно-экономический потенциал регионов Таджикистана / З. Султонов. -Душанбе: Дониш, 1994. -256 с.
16. Факеров Х.Н. Потребительский рынок: проблемы регулирования / Х.Н. Факеров. –Душанбе: Ирфон, 2002. - 152 с.
17. [Электронный ресурс]. URL: Cable,V.WhatisInternationalEconomicSecurity?//InternationalAffairs
18. [Электронный ресурс]. URL: https://agrovesti.net/news/indst/rossiya-ne-dobilas-nuzhnogo-urovnya-samoobespechennosti-prodovolstviem.html
19. [Электронный ресурс]. URL: https://daxueconsulting.com/chinese-instant-food-market-is-changing/–1995-Vol.71,No.2-P,312-317.

ТАЪМИНИ УСТУВОРИИ БОЗОРИ МАҲСУЛОТИ ОЗУҚАВОРӢ

Дар мақола сухан дар бобати устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ меравад. Бозори маҳсулоти озуқаворӣ дар таъмини амнияти озуқавории мамлакат нақши калидӣ мебозад, ба воситаи ин бозор таъминоти оҳолии мамлакат бо маҳсулоти озуқаворӣ ба ҷо оварда мешавад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ бо параметрҳои инфрасохтори иқтисодӣ, ҳамкории корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ва механизми ташкили муносибатҳои иқтисодӣ муайян карда мешавад. Хусусияти марҳилаи кунунии рушди системаи таъминоти озуқавории ватанӣ аз он иборат аст, ки дар системаи идоракунии равандҳои ташаккули шаклҳои самараноки иқтисодии истеҳсолкунандагони захираҳои озуқаворӣ, истеҳсолкунандагони калон дар шакли хоҷагиҳои кишоварзӣ ва ширкатҳои кишоварзӣ афзалиятнок мешаванд. Таъминоти озуқавории кишвар ва рафтори устувори ин бахши иқтисодиёт, ки дар шароити таъсири омили савдои хориҷӣ дар шароити либерализатсияи савдо ва ҷаҳонишавии бозори озуқаворӣ боиси афзоиши захираҳои озуқавории воридотӣ ва коҳиши ҳаҷми дохилӣ гардид. Бояд қайд кард, ки набудани таҷрибаи рафтори бозор дар байни истеҳсолкунандагони ватанӣ таназзули технологӣ, техникӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ дар бахши кишоварзӣ дар шароити норасоии захираҳои сармоягузорӣ ҳамроҳ буд.

Калидвожаҳо: бозори озуқворӣ, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, омилҳои табиӣ, бозори молу маҳсулот, маҳсулоти хӯрокворӣ, ғалладона, гӯшт, сабзавот, мева.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА

В статье расматривается об устойчивости продовольственного рынка. Следует отметить, что продовольственный рынок играет ключевую роль в обеспечении продовольственной безопасности в стране,

поскольку обеспечивает население продуктами питания через этот рынок. Международный опыт показывает, что обеспечение устойчивости продовольственного рынка определяется параметрами экономической инфраструктуры, кооперацией предприятий агропромышленного комплекса и механизмом установления экономических связей.
Особенность современного этапа развития отечественной системы продовольственного снабжения состоит в том, что в системе управления процессами формирования экономически эффективных форм производителей продуктов питания приоритетное внимание уделяется крупным производителям в виде фермерских хозяйств и сельскохозяйственных компаний. Продовольственная безопасность страны и устойчивость этого сектора экономики, на которую повлияла внешняя торговля в контексте либерализации торговли и глобализации продовольственного рынка, привели к увеличению запасов импортируемых продуктов питания и сокращению внутреннего производства. Следует отметить, что отсутствие опыта рыночного поведения у отечественных производителей сопровождалось технологическим, техническим и социально-экономическим спадом в аграрном секторе в условиях нехватки инвестиционных ресурсов.

Ключевые слова: продовольственный рынок, устойчивость продовольственного рынка, сельхозпроизводители, природные факторы, товарный рынок, продовольственные рынки, зерновые, мясо, овощи, фрукты.

ENSURING THE FOOD MARKET SUSTAINABILITY

The article talks about the sustainability of the food market. It should be noted that the food market plays a key role in ensuring food security in the country, since it provides the population with food through this market. International experience shows that ensuring the stability of the food market is determined by the parameters of the economic infrastructure, cooperation of enterprises in the agro-industrial complex and the mechanism for establishing economic ties.
The peculiarity of the current stage of development of the domestic food supply system is that in the system of managing the processes of forming cost-effective forms of food producers, priority attention is paid to large producers in the form of farms and agricultural companies. The country's food security and the resilience of this sector of the economy, influenced by foreign trade in the context of trade liberalization and the globalization of the food market, have led to an increase in imported food stocks and a reduction in domestic production. It should be noted that the lack of experience of market behavior among domestic producers was accompanied by a technological, technical and socio-economic decline in the agricultural sector amid a lack of investment resources.

Keywords: food market, food market sustainability, agricultural producers, natural factors, commodity market, food markets, cereals, meat, vegetables, fruits.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдуллоев Абдурасул Халифаевич*** – Институти иқтисодиёт ва таҳлили системавии рушди кишоварзии АИКТ, унвончӯ**. Суроға:** 734020, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Ҳаётӣ-нав, 306. Телефон: **918-59-62-62**

Сведение об авторе: ***Абдуллоев Абдурасул Халифаевич*** - Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН, соискатель. **Адрес**: 734020, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Хаёти-Нав, 306. Телефон: **918-59-62-62**

Information about author: ***Abdulloev Abdurasul Khalifaevich*** - Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development, TASKHN, applicant. **Address**: 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayoti-Nav street, 306. Phone: **918-59-62-62**

УДК 336.78.1

АМНИЯТИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: АРЗЁБИИ ҲОЛАТ ВА ПЕШНИҲОДИ САМТҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ ОН

Изатуллои Ҳабибзод
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти фаъоли хоҷагии ҷаҳонӣ баромад намуда, пас аз аъзошави ба СУС ва озодкунии фаъолияти иқтисоди беруна дар давоми даҳсолаи охир дар шароити татбиқи ислоҳоти куллӣ дар бахши иқтисоди беруна, молия, беҳдошти иҷтимоӣ ва идоракунии давлатӣ қарор дорад. Аммо дар раванди гузаронидани чунин ислоҳотҳои бузург, ки ба мукаммалгардонии низоми иқтисоди бозорӣ ва сохтори давлати демократии ҳуқуқбунёд нигаронида шудааст, баъзе мушкилотҳо пеш меоянд, ки то дараҷаи назаррас ба амнияти иқтисодӣ ва молиявии кишвар таъсир расонида, гоҳо ихтилофотро нисбат ба татбиқи сиёсати макроиқтисодии баэтидоловаранда ба вуҷуд меорад. Яке аз сабабҳои асосие, ки алъон ба талошҳои Ҳукумати кишвар дар бунёди иқтисоди пешрафта ва таъмини рушди устувори он, ҳифзи манфиатҳои беруниқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ монеъ мешавад, ноустувории низоми молиявии кишвар ба шумор меравад, ки масъалаи мазкурро мубрам арзёбӣ мегардонад. «Дар баробари ин, масъалаи таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар шароити вусъатгирии ҳамгироии он ба хоҷагии ҷаҳонӣ ба воситаи иштирок дар созмонҳои байналмилалии савдо ва гурӯҳҳои минтақавии ҳамгироӣ боз ҳам мубрамтар мебошад» [8,с.130].

Ҳамин тавр мусаллам аст, ки иқтисодиёти ҳар як давлати ҷаҳон ва таъмини амнияти миллии он ҳамчун кафили истиқлолияти кишвар, субот ва самаранокии фаъолияти ҷомеа, пеш аз ҳама, бо вазъи молияи он ва қобилияти ҳифзи он аз таҳдидҳои беруна тавсиф карда мешавад. Масъалаҳои таъмини амнияти молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мунтазам дар маркази таваҷҷуҳи Ҳукумат қарор доранд ва кӯшишҳои олимони ватанӣ, пеш аз ҳама, барои муайян кардани ҷанбаҳои нави он равона карда шудаанд. Масъалаҳои таъмини амнияти иқтисодию молиявӣ дар дилхоҳ кишвар мушкилоти дорои аҳамияти умумидавлатист, ки мунтазам таваҷҷуҳи олимон, иқтисодчиён, мутахассисони бахши молия, сиёсатмадорон, ва ғайраро ба худ ҷалб мекунад. Таваҷҷуҳ ба амнияти молиявӣ ба нақши худи молия ва низомҳои молиявии давлат дар таъмини молиявии кишвар муайян карда мешавад.

Рушди иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба равандҳои байналмилалишавӣ ва ҷаҳонишавии муосир хос аст. Яке аз шартҳои рушди раванди ҷаҳонишавӣ дар замони муосир аз байн бурдани марзҳои байни сатҳҳои низоми ҷаҳонӣ – байналмилалӣ, минтақавӣ ва миллӣ маҳсуб мешавад. Ба андешаи як қатор олимон рафти рушд ва тараққиёти кишварҳои алоҳида ба сатҳи пайвастшавиашон ба хоҷагии ҷаҳонӣ алоқаманд аст. Аз ин рӯ, барои арзёбӣ, баҳогузорӣ ва назорати тамоюлҳои имрӯзаи ҷаҳонии иқтисод, ба расмият даровардани онҳо зарур аст. Таъмини амнияти молиявии давлат шарти асосии қобилияти сиёсати мустақили молиявию иқтисодии он ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи манфиатҳои миллӣ ба амал бароварда шавад. Таъмини амнияти молиявии давлат ба як қатор омилҳо аз қабили таъмини устувории тараққиёти иқтисодию иҷтимоӣ ва илмию техникии кишвар, устувории низоми пардохту ҳисоббаробаркуниҳо, имконияти пешгирии таъсири буҳронҳои беруна ба иқтисодиёти миллӣ, ба ҳадди ақал расонидани иқтисодиёти соявӣ, пешгирии фирори сармоя ва ғ. алоқаманд аст.

Амнияти иқтисодӣ ҳифзи манфиатҳои миллиро таъмин намуда, ба рушди иқтисодиёт ва суботи иҷтимоию сиёсии ҷомеа мусоидат мекунад. Онро аз паҳлуҳои гуногун баррасӣ намудан мумкин аст, аз ҷумла:

– ҳамчун давлати дорои шароитҳои табиӣ, иқтисодӣ ва илмию техникӣ, инчунин, ҷамъияти бо камоли кордонӣ тайёршуда, ки самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии маҳсулотро кафолат медиҳад;

– ҳамчун дараҷа ва низоми бисёрсатҳа;

– ҳамчун раванде, ки фаъолияти воқеии ҷомеаро оид ба нигоҳ доштан ва афзун намудани шароити пешрафти пай дар пайи иқтисодиёт кафолат медиҳад [10,с.4].

Таҳдидҳо ба амнияти молиявӣ дар дилхоҳ кишвар ба таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо мешаванд. Таҳдидҳои дохилӣ асосан дар натиҷаи сиёсати нокифояи молиявию иқтисодӣ, баҳисобгирии номукаммали муассисаҳои молиявӣ ва роҳбарияти онҳо, ҷой додан ба иштибоҳҳо, суиистифода аз вазифа ва дигар ихтилофҳо дар идоракунии низоми молиявии кишвар ба миён меоянд. Дар шароити муосир таҳдидҳои беруна нақши махсус мебозанд.

Ба таҳдидҳои беруна инҳо дохил мешаванд:

– таҳдидҳое, ки дар натиҷаи тағйирёбии мундариҷаи ҷараёнҳои молиявӣ бинобар ҷудо шудани онҳо аз раванди такрористеҳсолӣ ва ҳаракати онҳо ба сармояи ҳаннотӣ ба вуҷуд омадаанд;

– таҳдидҳое, ки дар натиҷаи вусъат ёфтани рақобат дар бозори ҷаҳонӣ аз сабаби шиддат ёфтани робитаҳои иқтисодию хоҷагидорӣ ба амал омадаанд;

– таҳдидҳое, ки аз сохтори ғайримантиқии содирот ва воридот ба вуҷуд омадаанд;

– таҳдидҳое, ки дар натиҷаи дахолати воридот ба бозори дохилии молҳо ва хизматрасониҳои аз ҷиҳати стратегӣ муҳим ба вуҷуд омадаанд [10,с.5].

Ҳамин тариқ, барои бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта кӯшишҳои иловагӣ харҷ намудан зарур аст. Мақсади асосӣ ноил шудан ба амнияти молиявии кишвар бунёди чунин ҳолати иқтисодиёт мебошад, ки устуворii комплекси иқтисодию иҷтимоии кишварро таъмин намуда, кафили некуаҳволии ҷомеа, беҳтар қонеъ намудани талаботи иқтисодии онҳо, таъмини мустақилияти иқтисодии он, ҳифзи иқтисодиёти миллӣ аз таҳдидҳои беруна мебошад.

Барои баҳогузории масъалаҳои таъмини амнияти молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати таҳқиқи Низоми нишондиҳандаҳои амнияти молиявӣ пеш меояд. Низоми нишондиҳандаҳои амнияти молиявӣ воситаи муҳимми муайян кардани вазъи низоми молиявии давлат ба ҳисоб меравад. Дар ин раванд, нишондиҳандаи «қимати ҳадди ҳудудӣ» истифода карда мешавад, ки он дар асоси нишондодҳои макроиқтисодӣ ташаккул меёбанд, ки манфиатҳои назарраси миллиро инъикос мекунанд ва аз ҷониби вазорату муассисаҳои дахлдор тасдиқ карда мешаванд. Нишондиҳандаҳои муҳимми муаррификунандаи вазъи амнияти молиявии кишвар, ба андешаи мо, чунин мебошанд: сатҳи таваррум, нишондиҳандаи касри буҷет, ҳаҷми қарзи беруна, дороиҳои умумии низоми бонкӣ, меъёри кифоягии сармояи бонкҳо, афзоиши ҳаҷми пул ва ғ.

Гарчанде, ки сатҳи баланди таваррум ба рушди устувории иқтисодиёт таҳдид менамояд, оид ба сатҳи оптималии он дар иқтисодиёт ақидаи ягона вуҷуд надорад. Дар баробари ин, барои таъмини сатҳи муътадили инкишофи иқтисодиёт сатҳи муайяни таваррум бояд ҷой дошта бошад, ки он истеҳссолкунандагонро барои зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли молу хизматрасониҳо ҳавасманд гардонад. Сатҳи оптималии таваррум аз андозаи 1–3% оғоз гарида афзоиши он то 5–6% қобили қабул дониста мешавад. Агар сатҳи таваррум аз ҳудуди 6-10% қарор гирад, он баланд арзёбӣ гардида, болоравии минбаъдаи он метавонад ба иқтисодиёт оқибатҳои ногувор орад. Дар ин раванд аллакай зарурати қабули чораҳои таҳқирнопазир оид ба коҳиш додани сатҳи он пеш меояд ва давлатҳое, ки дар давоми муҳлати зиёд чунин сатҳи таваррум ҷой дорад, паст намудани он боз ҳам мушкилтар мегардад [9,с.900].

Ҳамин тариқ, сатҳи таваррум нишондиҳандаи калидии арзёбии дараҷаи амнияти молиявии кишвар ба шумор меравад, ки онро дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ менамоем.

Таҳлили сатҳи индекси нархҳои истеъмолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, сатҳи таваррум дар соли 2020 8,6%-ро ташкил менамояд, ки нисбати соли 2014 2,5% баланд аст. Ин нишондиҳанда барои молҳои озуқаворӣ нисбатан баланд буда, дар соли 2020 то 12,5% расидааст. Новобаста аз оне, ки солҳои охир ҷаҳиши якбораи сатҳи нархҳо мушоҳида мешаванд, сатҳи таваррум ҳоло дар минтақаи субот қарор дорад. Дар баробари ин, қайд намудан зурур аст, ки гарчанде сатҳи таваррум нисбат ба ҳадду ҳудуди қобили қабули он дар давоми солҳои 2014-2017 аз 0,1 то 1,3% зиёд бошад, ин нишондиҳанда дар солҳои охир баландтар гардида, дар соли 2020 аз ҳадди қобили қабул 2,6% ва 2019 1,9% зиёд гардидааст. Фарқияти сатҳи таваррум нисбат ба молҳои озуқаворӣ 6,5%-ро ташкил менамояд, ки аллакай аз минтақаи субот берун гардидааст ва

эҳтимолияти таъсиррасонии он ба амнияти молиявии кишвар ва нигоҳдории сатҳи некуаҳволии мардум зиёд гардидааст.

Ҷадвали 1. Қиматҳои ҳадди ақал ва воқеии сатҳи таваррум бо фоизҳо нисбат ба соли гузашта

Table 1. Minimum and real inflation rates as a percentage of the previous year

Номгӯи молҳо	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Маҷмуи нархҳои истеъмолӣ	106,1	105,8	105,9	107,3	103,8	107,9	108,6
Молҳои озуқа (бе машрубот)	107,6	102,6	104,2	109,1	102,4	111,3	112,5
Молҳои ғайриозуқаворӣ	103,8	104,8	108,2	104,3	105,2	105,1	105,0
Хизматрасонии пулакӣ	104,3	103,0	104,9	106,0	105,9	102,6	104,7
Қимати ҳадду ҳудудӣ барои таваррум,%	5-6	5-6	5-6	5-6	5-6	5-6	5-6
Фарқият аз қимати ҳадду ҳудудӣ	0,1	-0,2	-0,1	1,3	-2,2	1,9	2,6

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. –Душанбе: АСПРТ, 2020. -С.143.

Нишондиҳандаи дигари муҳим дар арзёбии амнияти молиявии кишвар таносубияти касри буҷети кишвар нисбати ММД ба шумор меравад, ки ҳолати ғайриустуворро дар фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ инъикос менамояд, ки ҳолати онро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ менамоем.

Дар ҷадвали 2 нишондиҳандаи касри буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ММД оварда шудааст. Чи тавре аз ҷадвал бар меояд, дар давоми солҳои 2014-2017 тавозуни буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон мусбӣ буда, қисми даромади он аз қисми хароҷоташ зиёд аст. Аммо шуруъ аз соли 2018 то 2020 касри буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти афзоянда дошта, он дар соли 2020 ба 337,2 млн сомонӣ расидааст, ки ба 0,41% ММД-и кишвар баробар аст. Ин нишондиҳанда нисбати қиммати ҳадди ҳудудии он 4,59% кам аст ва дар минтақаи субот қарор дорад, ки ба амнияти молиявии кишвар таҳдид нахоҳад кард.

Ҷадвали 2. Касри буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ММД

Table 2. Budget deficit of the Republic of Tajikistan in relation to GDP

Нишондиҳандаҳо	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ММД, млн. сомонӣ	45606,6	50977,8	54790,3	64434,3	71059,2	79109,8	82543,0
Зиёдатӣ; каср (-), млн. сомонӣ	252,5	1237,0	309,1	110,9	-308,7	-261,9	-337,2
Касри буҷет нисбати ММД, %					-0,43	-0,33	-0,41
Қимати ҳадди ҳудудӣ	5	5	5	5	5	5	5
Фарқият аз қамати ҳадди ҳудудӣ					-4,57	-4,67	-4,59

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. –Душанбе: АСПРТ, 2020. -С.653.

Дар баробари нишондиҳандаҳои зикргардида барои арзёбии амнияти молиявии икшвар таҳқиқи динамикаи таносубияти қарзи берунӣ нисбат ба ММД-ро зарур мешуморем.

Нишондиҳандаи тағйирёбии андозаи қарзи хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дараҷаи таъсиррасонии он дар амнияти моливии кишвар дар ҷадвали 3 оварда шудааст. Андозаи қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020 3243,7 млн. доллари амрикоиро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2016 42,63% зиёд аст.

Гарчанде, ки андозаи қарзи хориҷӣ нисбати қимати ҳудудии он дар давоми солҳои 2016-2017 аз ҳудуди 7,3% то 4% камтар буд, дар соли 2020 он якбора афзоиш ёфта, 40,6%-и ММД-и кишварро ташкил дод, ки нисбат ба қимати ҳадди ҳудудии он 0,6% зиёд аст. Аз тамоюли тағйирёбии динамикаи маълумотҳои ҷадвали 1 бар меояд, ки қимати воқеии қазри хориҷӣ ба қимати ҳадди ниҳоии он наздик гардида, тамоюли афзоишёбӣ дорад.

Идомаёбии чунин тамоюл метавонад дар солҳои оянда барои таъмини амнияти моливии кишвар монеаҳои муайянеро пеш орад.

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаи тағйирёбии андозаи қарзи хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ММД

Table 3. Indicator of change in the external debt of the Republic of Tajikistan in relation to GDP

	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2016
Қарзи хориҷӣ (млн. долл. ИМА)	2274.1	2879,0	2924,2	2925,3	3243,7	142,63
Қарзи хориҷӣ нисбат ба ММД (%)	32,7	40.3	38,9	36,0	40,6	124,159
Қамати ҳадди ҳудудӣ	40	40	40	40	40	-
Фарқият аз қимати ҳадди ҳудудӣ	-7,3	0,3	-1,1	-4	+0,6	-

Сарчашма: Ҳисобот дар бораи қарзи давлатии 2020. -Марти соли 2021 [Манбаи электронӣ]. URL: www.minfin.tj

Нишондиҳандаҳои дигари муаррификунандаи сатҳи амнияти молиявии кишвар - тағйирёбии ҳаҷми пул ба шумор меравад, ки дар ҷадвали 4 оварда шудаанд..

Ҷадвали 4. Динамикаи тағйирёбии ҳаҷми пул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дараҷаи таъсиррасонии он ба амнияти молиявии кишвар

Table 4. Dynamics of changes in the volume of money in the Republic of Tajikistan and the degree of its impact on the financial security of the country

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2014
Нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул, млн сомонӣ	9091	10790	14788	18018	18949	26050	26139,90	287,536
Ҳаҷми пули миллӣ, млн сомонӣ	5 566	6 721	10 025	14 093	15 172	22155	21884,09	393,1745
Афзоиши ҳаҷми пул нисбати солҳои пешина, %.	-	118,69	137,05	121,84	105,17	137,47	100,35	-
Қимати ҳадди ҳудудӣ: сатҳи таваррум +10%, %.	116,1	115,8	115,9	117,3	113,8	117,9	118,6	-
Фарқият аз қимати ҳадди ҳудудӣ	-	2,89	21,15	4,54	-8,63	19,57	-18,25	

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ 2014-2020. Бонки миллии Тоҷикистон. – 122 с.

Чи тавре аз ҷадвал бар меояд, нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020 26139,90 млн. сомониро ташкил менамояд, ки нисбат ба соли 2014 187,53% зиёд аст. Аз ин миқдор 21884,09 млн. сомониро ҳаҷми пули миллӣ ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2014 293,17% зиёд гардидааст. Дараҷаи баланди афзоиши ҳаҷми пул нисбати солҳои пешина дар солҳои 2016 ва 2019 ба мушоҳа мерасад, ки нисбат ба қимати ҳадди ҳудудии он 21,15% дар соли 2016 ва 19,57% дар соли 2019 зиёд аст.

Дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ нишондиҳандаи дигари арзёбикунандаи иқтидори молиявии кишвар ба шумор меравад, ки дараҷаи маблағгузорӣ ба иқтисодиёт ва таъмини сарчашмаҳои қарз ба он алоқаманд аст.

Динамикаи тағйирёбии дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ ва сандуқи қарзии муассисаҳои моливии кишвар, дар ҷадвали 5 оварда шудааст.

Дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2020 22643,43 млн. сомониро ташкил дод, ки нисбаит ба соли 2014 52,43% зиёд аст. Ҳиссаи маҷмуи дороиҳои низоми бонкӣ нисбати ММД, дар соли 2020 27,43%-и ММД-и кишварро ташкил медод, ки он нисбат ба қимати ҳадди ҳудудии он аз 52,77 то 72,77% кам аст. Ин нишондиҳанда дар соли 2014 32,57%-и ММД-и кишварро ташкил медод.

Таҳқиқи динамикаи тағйирёбии ҳаҷми сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ нишон медиҳанд, ки дар соли 2020 ҳаҷми сандуқи қарзии муассисаҳои молиявӣ 10882,524 ҳазор сомониро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2014 115,81% зиёд мебошад. Ҳиссаи сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ дар 7 соли охир

Ҷадвали 5. Динамикаи тағйирёбии дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ ва сандуқи қарзии муассисаҳои моливии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 5. Dynamics of changes in assets of credit institutions and loan portfolio of financial institutions of the Republic of Tajikistan

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ, млн сомонӣ	14854	18639	21187	20932	21201	21976	22643,43
Ҳиссаи маҷмуи дороиҳои низоми бонкӣ нисбати ММД, %.	32.57	38.51	38.86	34.28	30,80	28,41	27,43
Қимати ҳадди ҳудудӣ	80;100	80;100	80;100	80;100	80;100	80;100	80;100
Фарқият	-47,43; -67,43	38,51; 61,49	38,86; -61,14	34,28; 65,72	30,8; -69,2	28,41; -71,59	27,43; -72,57
Сандуқи қарзӣ, ҳаз. сомонӣ	9396,708	10955,296	9591,662	8307,258	8426,369	9447,978	10882,524
Ҳиссаи сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ, %.	63,26	58,78	45,27	39,69	39,75	42,99	48,06
Қимати ҳадди ҳудудӣ	45	45	45	45	45	45	45
Фарқият аз меъёр	18,26	13,78	0,27	-5,31	-5,25	-2,01	3,06

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ 2014-2020. Бонки миллии Тоҷикистон. – 122 с.

тамоюли пастравӣ дорад. Зеро, агар ин нишондиҳанда дар соли 2014 63,28%-и дороиҳои ташкилотҳои қарзиро ташкил медод, дар соли 2020 то 48,06% кам гардидааст. Аммо новобаста аз тамоюли пастравӣ нишондиҳандаи ҳиссаи сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ ягона нишондиҳандае мебошад, ки дар аксари солҳои даврaи таҳлилшаванда аз қимати ҳадди ҳудудии он зиёд аст. Мувофиқи адабиётҳои иқтисодӣ ҳиссаи сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ, на бояд аз 45% зиёд бошад. Дар соли 2014 фарқияти ҳиссаи воқеии сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ, нисбати меъёри қимати ҳадди ҳудудии он 18,26% ва нисбати соли 2020 3,06% зиёд аст.

Нишондиҳандаи муҳимми муаррификунандаи амнияти молиявии кишвар сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ба шумор меравад, ки дараҷаи бо пул таъмин кардани иқтисодиётро ифода менамояд. Монетизатсияи баланд ба пайдоиши миқдори зиёди пул аз бонкҳо барои додани қарз мусоидат мекунад. Агар сатҳи пасти монетизатсия вуҷуд дошта бошад, пас қарзҳо гарон мешаванд ва давлат норасоии маблағро эҳсос мекунад.

Ҷадвали 6. Сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 6. Level of monetization of the economy of the Republic of Tajikistan

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт	19,94	22,29	27,17	29,49	27,52	29,7
Қимати ҳадди ҳудудӣ	20-30%	20-30%	20-30%	20-30%	20-30%	20-30%
Фарқият аз қимати ҳадди ҳудудӣ	-0,06; -10,06	2,29; -7,71	7,17;-2,83	9,49; -0,51	7,52; -2,48	9,7; -0,3

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ 2014-2020. Бонки миллии Тоҷикистон. – 122 с.

Сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон дар давоми солҳои 2014-2020 аз 19,94% то 29,7%-ро ташкил медиҳад. Қимати ҳадди ҳудудии ин нишондиҳанда барои давлатҳои рӯбаинкишоф 20-30% муқаррар гардидааст, ки фарқияти таносубияти он дар соли 2020 9,7% нисбати қимати 20 ва 0,3%-ро нисбати қимати 30 ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, таҳлили нишондиҳандаҳои амнияти молиявии кишварро аз рӯи қиматашон ба 2 гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст:

1) Нишондиҳандаҳое, ки бузургии воқеии онҳо аз қимати ҳадди ҳудудии муқарраршуда паст аст ва ба амнияти молиявии кишвар таҳдид наменамоянд. Ба ин нишондиҳандаҳо касри буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ММД, ҳиссаи маҷмуи дороиҳои низоми бонки нисбати ММД, сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти кишвар дохил мешаванд.

2) Нишондиҳандаҳое мебошанд, ки бузургии онҳо нисбати қимати ҳадди ҳудудии онҳо баланд аст ва зарурати коркарди чорабиниҳо оид ба дар сатҳи пасттар нигоҳ доштани онҳо аз қимати муқарраргардидаро тақозо менамояд. Ба ин нишондиҳандаҳо дар шароити имрӯзаи рушди иқтисодияти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти равандҳои ҷаҳонишавӣ нишондиҳандаҳои сатҳи таваррум махсусан ба молҳои озуқаворӣ, ҳиссаи қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ММД, афзоиши ҳаҷми пул нисбати солҳои пешина, ҳиссаи сандуқи қарзӣ нисбати дороиҳои ташкилотҳои қарзӣ дохил мешавад.

Ҳамин тариқ, новобаста аз оне, ки қимати аксари нишондиҳандаҳои макроиқтисодии баррасишаванда барои таъмини амнияти молиявии кишвар таҳдидкунанда нестанд, имрӯз барои баланд бардоштани нақши молия дар рушди иқтисодии кишвар зарурати мукаммалгардонии низоми молиявии кишвар пеш омадааст, ки метавонад динамикаи рушди нишондиҳандаҳои молиявии кишварро устувор гардонида, стратегияи пурзӯр намудани таъсири он ба тамоми соҳаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии кишварро ташаккул диҳад. Ҳамаи ин, зарурати эҷоди як механизми муассири таъмини амнияти молиявии кишварро дар шароите ба миён меорад, ки тариқи он мамлакат метавонад ба муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ бо шароитҳои беҳтар ва мусоидтар ҳамроҳ шавад. Ин амал дар навбати худ ба татбиқи як қатор барномаҳо, аз ҷумла барномаҳои ҳамгироӣ бо раванди ташаккул, тақсим ва истифодаи гардиши гуногуни пулӣ алоқаманд аст.

Дар баробари ин, «фаъолгардии ҳамгироии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои иқтисодиёти ҷаҳонӣ зарурати таҳия ва татбиқи чораҳои ҷадид оид ба баланд бардоштани рақобатпазирии бахши молия, ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва таъмини амнияти иқтисодиро тақозо менамояд» [11,с.27].

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда ва натиҷаҳои бадастомада дар ниҳоят чунин самтҳои муҳимми таъмини амнияти молиявии кишварро пешниҳод менамоем:

–коркарди низоми доимоамалкунандаи баҳогузории таҳдидҳои беруна ба амнияти молиявии кишвар, муқаррар намудани субъектҳои асосии он ва коркарди механизми таъсиррасонӣ ба он;

–таҳияи методологияҳои муосири ояндабинӣ, ошкор намудан ва пешгирӣ кардани зуҳури омилҳое, ки ба амнияти молиявӣ таҳдид менамоянд;

–ҳавасмандгардонии таҳқиқотҳои илмӣ дар самти ошкор ва муайян намудани тамоюлҳои беруна ва дараҷаи таъсири он ба иқтисодиёти миллӣ;

–ташкили низоми назорати самарабахш ба таъмини амнияти молиявии кишвар;

–кам намудани вобастагии бахши иқтисоди хориҷии кишвар аз содироти ашёи хом ва коркарди стратегияи нави иқтисодие, ки ҷаҳиши босуръат ва босифати иқтисодиётро кафолат медиҳад.

–пешгирии бекурбшавии асъори миллӣ, коркарди низомҳои самарабахши назорати фирори асъор, ҷалби сармояи хориҷӣ ва муайян намудани ҳудуди иштироки сармояи хориҷӣ дар сохтори сармояи ширкатҳои ватанӣ;

–вусъат бахшидани раванди ҳамгироии иқтисодиёти кишвар ба низоми молиявии ҷаҳонӣ, ҳамчун қисми муҳими низоми муосири хоҷагии ҷаҳонӣ

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДБССТ - Ҷумъаев Б.М.

АДАБИЁТ

1. Акрамов Ш. Привлечение зарубежных инвестиций для развития сельского хозяйства / Ш. Акрамов, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2014. -№2/8(149). -С.273-276.
2. Архипова В. Мировая финансовая система: глобализация или деглобализация?/ В.Архипова // Мировая экономика и международные отношения. - 2016. –Том 60. –№5. –С.40–49.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. - М.: Academia, 1999. -944 с.
4. Бобоев Ш.К. Основные направления лизинга сельскохозяйственной техники / Ш.К. Бобоев, Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборова // Кишоварз. - 2014. -№4. -С.44-45.
5. Бюллетени омори бонкӣ 2014-2020. Бонки миллии Тоҷикистон.- 122 с.
6. Давлатов И.Х. Экономическая природа глобализации и ее влияние на банковскую систему Таджикистана/ И.Х. Давлатов // Век глобализации. –М. Учитель, 2015. -№2. -С.170-182.
7. Изатуллои Ҳабибзод. Равишҳои назариявии таҳқиқи таъсири ҷаҳонишавӣ ба амнияти молиявӣ // Идоракунии давлатӣ. - 2021. -№4/2 (54). -С.338-348.
8. Кодирзода Д.Б. Вопросы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан в условиях интеграции в мировую экономику / Кодирзода Д.Б., Хушвахтзода К.Х, Б.М.Джумъаев // Международные отношения и безопасность. - 2022. -№1(1). -С.130-140.
9. Криворотов В.В. Пороговые значения индикативных показателей для диагностики экономической безопасности Российской Федерации на современном этапе / В.В. Криворотов, А.В. Калина, И.С. Белик // Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. - 2019. -Том 18. -№6. -С.892–910.
10. Кудряшов В.С. Современные угрозы финансовой безопасности России / В.С. Кудряшов, В.Ю. Доберчук // Juvenis scientia. – 2018. -№6. -С.4-7.
11. Низомов С.Ф. Интеграция банковского сектора Таджикистана к мировой финансовой системе в условиях членства в ВТО / С.Ф. Низомов, Б.М. Джумьаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013. -№2/7(123). -С.27-31.
12. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. –Душанбе: АСПРТ, 2020. -С.143.
13. Отчёт о состоянии государственного долга за 2020 год. март 2021 ГОДА
14. Трифонов Д.С. Финансовая глобализация как современный этап интернационализации мирового хозяйства / Д.С. Трифонов // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. –Саратов, 2014. -№5(54). –С.45-48.

АМНИЯТИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: АРЗЁБИИ ҲОЛАТ ВА ЧОРАҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ ОН

Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои таъмини амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ бахшида шудааст. Дар он таҳлили қиматҳои воқеӣ ва ҳадду ҳудудии нишондиҳандаҳои таъсиркунандаи ташхиси амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ монда шуда, омилҳои дохилӣ ва берунии таҳдидкунанда ба дараҷаи амнияти молиявии кишвар ошкор карда шудаанд. Муаллиф гурӯҳбандии нишондиҳандаҳои низоми молиявии кишварро аз рӯи қимати воқеӣ ва ҳадду ҳудудии он гурӯҳбандӣ намудааст.

Қайд мегардад, ки новобаста аз вазъи таносубияти қимматҳои воқеӣ ва ҳадду ҳудудии нишондиҳандаҳои арзёбикунандаи амнияти молиявии кишвар онҳо ба низоми молиявии кишвар таҳдид наменамоянд. Аммо, новобаста аз ин зарур шуморида мешавад, ки низоми молиявии кишвар мукаммалтар гардонида шуда, нақши он дар рушди иқтисодию иҷтимоии мамлакат баланд бардошта шавад. Муаллиф ҳамчунин коркарди механизми муассири таъмини амнияти молиявии кишварро, ки барои воридшавии мамлакат ба низоми молиявии ҷаҳонӣ мусоидат менамояд зарур шуморида, як қатор тавсияҳои илмию методиро оид ба амалисозии он ва паст гардонидани таҳдидҳо ба сатҳи амнияти молиявӣ пешниҳод менамояд.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, байналмилалишавӣ, ҷаҳонишавии иқтисодиёт, ҷаҳонишавии молиявӣ, молия, низоми молия, амнияти иқтисодӣ, амнияти беруниқтисодӣ, амнияти молиявӣ.

ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ И МЕРЫ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Статья посвящена исследованию вопросов обеспечения финансовой безопасности Республики Таджикистан в условиях глобализации. Проводится анализ пороговых значений индикативных показателей для диагностики экономической безопасности Республики Таджикистан и выявляются внутренние и внешние угрозы экономической безопасности. Автором сгруппированы показатели пороговых значений для финансовой системы экономики страны.

Отмечается, что независимо от соотношения реальных и пороговых значений показателей финансовой безопасности страны, они не угрожают финансовой системе. Однако независимо от этого считается важным совершенствование состояния финансовой системы страны и повышение ее роли в социально-экономическом развитии страны. Автор считает также важной разработку действующего механизма обеспечения финансовой безопасности страны, который способствует вхождению страны в мировую финансовую систему, в статье автор предлагает научно-методические рекомендации по уменьшению угроз финансовой безопасности.

Ключевые слова: глобализация, интернационализация, экономическая глобализация, финансовая глобализация, финансы, финансовая система, экономическая безопасность, внешнеэкономическая безопасность, финансовая безопасность.

FINANCIAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: ASSESSMENT OF THE STATE AND MEASURES FOR ITS IMPROVEMENT

The article is devoted to the study of the issues of ensuring the financial security of the Republic of Tajikistan in the context of globalization. The analysis of threshold values of indicative indicators for diagnosing the economic security of the Republic of Tajikistan is carried out and internal and external threats to economic security are identified. The author grouped indicators of threshold values for the financial system of the country's economy.

It is noted that regardless of the ratio of real and threshold values of the country's financial security indicators, they do not threaten the financial system. However, regardless of this, the need to improve the state of the country's financial system and increase their role in the socio-economic development of the country is considered important. The author also considers it important to develop an operating mechanism for ensuring the country's financial security, which contributes to the country's entry into the global financial system and offers scientific and methodological recommendations to reduce threats to financial security.

Keywords: globalization, internationalization, economic globalization, financial globalization, finance, financial system, economic security, foreign economic security, financial security.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Изатуллои Ҳабибзод*** – Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. Телефон: **(+992) 918-70-80-30**. E-mail: **izatullo_90@mail.ru**

Сведение об авторе. ***Изатуллои Хабибзод*** – Международний университет туризма и предпринимательства Таджикистана, докторант Ph.D. **Адрес**: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5. Телефон: **(+992) 918-70-80-30.** E-mail: **izzatullo_90@mail.ru**

Information about the author: ***Izatullo Habibzod*** – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Ph.D student. **Address**: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad avenue 48/5, Phone: **(+992) 918-70-80-30.** E-mail: **izzatullo_90@mail.ru**

УДК 338.24+338.43(575.3)

МУНОСИБАТИ БОНИЗОМ БА ТАҲҚИҚИ СОҲАИ ЭНЕРГЕТИКА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Раҳимов З.С.
Донишкадаи энергетикаи Тоҷикистон

Бо ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи комили иктишоф ва коркарди сарватҳои табиии дар қаламрави худ ҷойгиршударо доро гардид. Дар таъмини амнияти иқтисодии ҷумҳурӣ нақш ва мақоми коркарди стратегияи нави идоракунии сарватҳои табиии миллӣ, ки муҳимтарини онҳо захираҳои энергетикӣ мебошанд, афзуд. Мақсади сиёсати энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун заминаи консептуалии идоракунии давлатии соҳаи энергетика, истифодаи самараноки захираҳои табиии энергетикӣ ва иқтидори соҳаи энергетика буда, барои рушди устувори иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолии кишвар равона гардида, ба таҳким ёфтани мавқеи устувори иқтисодии кишвар мусоидат мекунад. Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 чунин зикр шудааст: «Дар марҳилаи мазкур стратегияи амнияти энергетикиро, ки ҳадафи асосии он пурра қонеъ намудани талаботи иқтисодиёт бо захираҳои энергетикӣ мебошад, татбиқ намудан зарур аст» [19], ки ин, дар навбати худ, муносибатҳои нави кор карда баромадани механизмҳои ташкилию иқтисодии рушди соҳаи энергетикаи ҷумҳуриро талаб мекунад. Зеро таърихи инсоният бо ҷустуҷӯ ва истифодаи оқилонаи манбаъҳои гуногуни нерӯ иртиботи ногусастанӣ дорад. Дар баробари ин, соҳаҳои тамоман нави фаъолият ба вуҷуд омада, сохтори қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ тағйир меёбанд.

Бо қувваи барқ таъмин намудани соҳаҳои хоҷагии халқ, барои иқтисодиёти Тоҷикистон дигаргунии куллӣ ба ҳисоб рафта, иқтидорҳои нахустини стансияҳои барқии обӣ қарни гузашта дар шароитҳои душвортарин (норасоии мутахассисони соҳибтахассус, норасоии маблағузорӣ ва таҷрибаи худӣ) ба кор андохта шуданд. Бо ба кор андохта шудани системаҳои автоматии барқӣ, сатҳи истеҳсолот ва даромаднокии он хеле баланд бардошта шуд. Иқтисодиёт бо суръати баланд рушд карда, ба рушди соҳаҳои пахтакорӣ, коркарди металлҳои ранга, сохтмони иншооти гидроэнергетикӣ, саноати сабук, соҳаи хӯрокворӣ ва химия замина гузошта шуд.

Тоҷикистон дорои иқтидор ва захираҳои бузурги энергетикӣ мебошад. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои афзалиятнок, ояндадор ва муҳимтарини иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи гидроэнергетика маҳсуб меёбад. Гидроэнергетика яке аз соҳаҳои муҳимми иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, дар таъмини рақобатпазирии иқтисодиёти кишвар чӣ дар дохил ва чӣ дар хориҷи кишвар нақши калидӣ дорад. Барои ноил шудан ба ташаккулёбӣ ва рушди устувори системаи энергетикӣ, ки ба истифодаи самараноки захираҳои гидроэнергетикӣ ҳамчун манбаи барқароршаванда асос меёбад, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Консепсияи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди устувор барои солҳои 2007-2030 ба тасвиб расида аст. Барои ноил шудан ба ҳадафҳо ва афзалиятҳои рушд, ки дар Стратегияи миллии рушди кишвар барои солҳои 2016-2030 муайян карда шудаанд, иқтисодиёти миллӣ бояд ба стандартҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ ҷавобгӯ бошад, ки танҳо дар ҳолати фаъолияти пурсамари соҳаҳои таркибии он, аз ҷумла соҳаи гидроэнергетика, ба он ноил шудан имконпазир аст. Дар ин росто, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (22 декабри соли 2016) дар Паёми худ ба парлумони кишвар, таъкид намуда буданд, ки ҳеҷ кишвар бидуни рушди соҳаи энергетика, ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самараноки неруи барқ пешрафти худро таъмин карда наметавонад. Барои ноил шудан ба ҳадафи мазкур – аз худ кардан ва самаранок истифода бурдани захираҳои бузурги энергетикии кишвар, айни замон 11 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 10 миллиард сомонӣ амалӣ карда мешаванд [21].

Системаи энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба унвони яке аз унсурҳои асосии иқтисодиёти кишвар, шомили маҷмуи корхонаҳо, иншоот ва сохторҳое мебошад, ки равобити иқтисодии онҳо, фаъолият ва рушди истеҳсол ва истихроҷи захираҳои энергетикиро таъмин менамояд ва тамоми фарояндҳои табдили онҳо, инчунин

истеъмолкунандагони ниҳоиро ба ҳам мепайвандад. Мавриди зикр аст, ки баланд бардоштани сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар мақсади асосии сиёсати давлатӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, бояд ёдовар шуд, ки неруи барқ на танҳо барои ба роҳ мондани фаъолияти самараноки иқтисодӣ, андухти сарвати миллии кишвар, балки, инчунин, барои баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии кишвар манбаи асосӣ маҳсуб меёбад. Ҳамаи ин зарурати ба назар гирифтани ҷанбаи иҷтимоӣ ва пурзӯр намудани ҳавасмандгардонии иқтисодӣ барои рушди соҳаи энергетикаро тақозо мекунад. Дар иртибот бо ин, соҳаи энергетикаро бо дарназардошти назарияи системавӣ бояд мавриди омӯзиш қарор дод. Тадқиқоти системавӣ фарогири маҷмуи назарияҳои илмию техникӣ, консепсияҳо ва усулҳо мебошад, ки дар онҳо объекти тадқиқот ё амсиласозӣ ҳамчун система баррасӣ карда мешавад. Вобаста аз он ки зери мафҳуми система мо чиро дар назар дорем, то дараҷаи муайян ҳалли масъалаи вижагиҳои хосси равиши систематикӣ ва таҳлили системавӣ, инчунин, дар маҷмуъ, тадқиқоти системавӣ вобаста мебошад. Асосгузори назарияи умумии системаҳо Л.Берталанффи системаро ҳамчун маҷмуи унсурҳои ба ҳам таъсиркунанда муайян мекунад: «Ҳар чизе ки аз қисмҳои бо ҳам алоқаманд иборат аст, система номида мешавад» [25]. Таърифи мазкур густурдаву сода аст, зеро ҳама чизҳо дар ҷаҳон бо навъе ба ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Назарияи системаҳои кушод созмонро, дар ҳолати мазкур ширкатҳои энергетикиро, ҳамчун системаҳои мураккабе баррасӣ мекунад, ки аз ҷузъҳои алоҳида иборатанд ва бояд дар маҷмуъ омӯхта шаванд [3].

Вазифаи асосии он таъмини устуворӣ тавассути табдили таъсироти беруна ва мутобиқшавӣ ба тағйироти ҷорӣ мебошад. Сохтори системаро метавон ба унвони маҷмӯи ҷузъҳо ва вобастагиҳои дохилии система муайян кард. Баъзан система ҳамчун маҷмӯи унсурҳо ва робитаҳо ё муносибатҳо муайян карда мешавад [4]. Мо мафҳуми соҳаи энергетика ё энергитакаро ба маънои маҳдуд, ҳамчун системаи техникӣ, ташкилӣ ва ҳуқуқии истеҳсол, интиқол, тақсимоти қувваи барқ истифода мебарем ва ба хусусиятҳои хосси ин комплекс таваҷҷуҳ зоҳир карда, кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки чорчӯбаеро, ки бо мафҳуми васеътар муқаррар карда шудааст, риоя кунем.

Соҳаи энергетикаи мамлакатро аз се нуқтаи назар мавриди баррасӣ қарор додан мумкин аст:

- ба унвони соҳаи мустақили саноат дар доираи иқтидори саноатии мамлакат;
- ба унвони ҷузъи инфрасохтори рушди соҳаи истеҳсолот;
- ба унвони ҷузъи инфрасохтори фароҳамоварандаи муҳити мусоид барои кор ва зиндагии аҳолии минтақа [17,с.42].

Омӯзиши соҳаи энергетика ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи сиёсати миллии энергетикӣ сатҳи иҷтимоию иқтисодии рушд ва сатҳи шаффофият ва кушодагии иқтисодиёти ҷумҳурӣ, аз ҷумла принсипҳои консептуалӣ, вазифаҳо ва воситаҳои дорои хусусияти ташкилию ҳуқуқӣ ва иқтисодиро ба назар гирифтан ба мақсад мувофиқ аст. Зери мафҳуми сиёсати энергетикии кишвар маҷмӯи чорабиниҳои танзими давлатӣ дар назар дошта мешавад, ки таъмини пурраву бефосила ва босифати баркро ба соҳаҳои иқтисодиёт ва аҳолии кишвар бо мақсади баланд бардоштани рушди неруи инсонӣ таъмин менамояд.

Фаъолияти системаи энергетикӣ дар вақт ва фазо амалӣ шудани вазифаҳои онро дар назар дошта, тибқи қонунҳои муайян ба роҳ монда мешавад. Бахши энергетикии иқтисодиёт, дар навбати аввал, вазифаҳои зерини муҳимми иҷтимоиро иҷро мекунад:

- таъминоти боэътимод ва бефосилаи барқ ба истеъмолкунандагон мутобиқ бо стандартҳои давлатии амалкунандаи меъёрҳои сифати қувваи барқ;
- таъмини минбаъдаи хоҷагии халқ бо қувваи барқ, ҳамчун раванди васеъ намудани истифодаи қувваи барқ барои ба даст овардани шаклҳои гуногуни энергияи ниҳоӣ ва иваз кардани дигар ҳомилҳои энергия бо қувваи барқ;
- рушду тавсеаи гармидиҳии шаҳрҳо – раванди гармидиҳии марказӣ дар асоси тавлиди якҷояи қувваи ҳароратӣ ва барқ;
- ба тавозуни соҳаи сӯзишворию энергетикии мамлакат (бо роҳи истеҳсоли қувваи барқ) ворид намудани манбаъҳои баркароршавандаи энергия, сӯзишвории сахти пастсифат, энергияи атом. Дар ин сурат дар соҳаи энергетика сарфи сӯзишвории камёфт

ва хушсифат, пеш аз ҳама гази табиӣ, ки дар дигар соҳаҳои хоҷагии халқ самаранок истифода бурда мешавад, кам мешавад.

Бинобар ин, асосноккунии системаи баҳодиҳии сиёсати энергетикӣ дар асоси вазифаҳое, ки соҳаи энергетика иҷро менамояд, сурат мегирад. Сиёсати энергетикӣ, пеш аз ҳама, бояд ба фароҳам овардани заминаи ҳуқуқӣ барои рушди босамари соҳа тавассути дастгирии истеҳсолкунандагони мустақили сӯзишворӣ ва энергия, ки аз захираҳои энергетикии маҳаллӣ иқтидорҳои нави истеҳсолӣ бунёд мекунанд ва манбаъҳои энергияи барқароршавандаро коркард менамоянд, инчунин таҳияи принсипҳо ва усулҳои ҳамкории субъектҳои бозори неруи барқ равона карда шавад.

Дигаргуниҳои минбаъдаи идоракунии соҳаи энергетикаи иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба қабули қарорҳои муҳим ва мутаносиби сиёсию иқтисодӣ вобаста аст. Ба вуҷуд овардани инфраструктураи хоҷагии халқ дар асоси инҳисори табиӣ яке аз масоили мубрам ба ҳисоб меравад. Инчунин, монополияҳои табиӣ бояд ба шароити иқтисоди бозорӣ мутобиқ гардонида шаванд ва дар он самаранок фаъолият намоянд. Дар ин росто, соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба яке аз унсурҳои асосии таҳкими якпорчагии давлат ва рушди он табдил шуда метавонад. Субот дар ҷомеа, хотима додан ба таназзули истеҳсолот ва оғози болоравии иқтисодиёт тавассути танзими давлатии монополияҳои табиӣ имконпаззир мегардад. Озодии иқтисодие, ки ба монополияҳои табиӣ дода шуда буд, боиси номутаносибии пурраи комплекси ягонаи хоҷагии халқ, ба вуҷуд омадани «бухрони пардохтнапазирӣ» ва амиқ шудани номутаносибии сохтори он гардид. Дар марҳалаи кунунии рушди иқтисоди кишвар, бахши давлатӣ бояд ба як навъ «ҷазираи субот», ки аз таваккалҳои иқтисоди бозаргонӣ боэътимод ҳифз шудааст, табдил ёбад [23].

Бояд ёдовар шуд, ки дар раванди хусусигардонӣ назорати давлатӣ аз болои фаъолият ва рушди бахши асосии хоҷагии халқ, ки унсури муҳимтарини системаи таъминоти ҳаёти мамлакат маҳсуб меёбад, аз даст дода шуд. Дар марҳилаи кунунии рушди ҷумҳурӣ ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва роҳбарияти сиёсии мамлакат маблағҳои пулии аз фурӯши маҳсулоти монополияҳои табиӣ бадастовардашударо бояд қатъиян назорат ва идора карда тавонанд. Ба ин маъно, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи монополияҳои табиӣ» (аз 5 марти 2007 таҳти №235) хусусияти фарогири сиёсӣ ва иқтисодӣ дорад. Қонуни мазкур "асосҳои ҳуқуқии сиёсати давлатиро оид ба **инҳисороти** табиӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян месозад ва барои ба даст овардани мувозинати манфиатҳои истеъмолкунандагон ва субъектҳои инҳисороти табиӣ, ки дастрасии молҳои (корҳои, хизматрасониҳои) пешниҳодшавандаи ин субъектҳоро ба истеъмолкунандагон ва фаъолияти самараноки субъектҳои инҳисороти табииро таъмин менамояд, равона шудааст". Тибқи муқаррароти моддаи 5 Қонуни мазкур, хизматрасонӣ оид ба истеҳсол, интиқол ва (ё) тақсимоти неруи барқ ва (ё) гармӣ низ ба доираи фаъолияти субъектҳои монополияи табиӣ мансуб дониста мешавад. Аз татбиқи муқаррароти Қонуни мазкур рушди минбаъдаи соҳаи энергетикаи ҷумҳурӣ вобаста аст.

Дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеаи башарӣ соҳаи энергетика дарвоқеъ ба соҳаи муҳимми бо қувваи барқ таъминкунандаи истеҳсолоти моддӣ табдил ёфтааст ва ба яке аз соҳаҳои бунёдӣ ва аз ҷиҳати стратегӣ мубаддал гаштааст. Ин ба як қатор хусусиятҳое вобаста аст, ки танҳо ба неруи барқ ҳамчун системаи мураккаб хос мебошанд. Хусусиятҳои хосси қувваи барқ иборатанд аз:

- муттасилӣ ва мувофиқати пурраи равандҳои истеҳсол, тақсим ва истеъмол; аз ин ҷост, ки аз теъдоди барои кори муътадили қабулкунандаҳои ҷараён бештар истеҳсол намудани қувваи барқ мумкин нест ва баръакс. Аз ин рӯ, истеҳсол ва истеъмоли қувваи барқ бояд бо дарназардошти як қатор меъёрҳо ҳамоҳанг карда шаванд;

- номутаносибии ҷадвали истеҳсол ва истеъмоли қувваи барқ дар даврахои гуногуни замонӣ, ки зарурати доштани иқтидорҳои иловагии истеҳсолӣ ва муҳимтар аз ҳама, шабакаҳои тақсимотии фарогирро ба вуҷуд меорад. Ин боиси ба вуҷуд омадани системаҳои энергетикии минтақавии бо ҳамдигар пайваст ва ба вуҷуд омадани системаи ягонаи энергетикии Тоҷикистон гардид.

Хусусиятҳои мазкури соҳаи энергетика дар соҳаи иқтисодиёт дар он ифода ёфтаанд, ки саноат монополияи табииро ташкил медиҳад. Маҳз ба ин далел, ки саноат ҳамчун

системаи мураккабе, ки микдори зиёди «сарфа аз миқёс»-ро ба вучуд меорад, монополияи бузург аст. Ин муносибати бонизомро нисбати омӯзиши мутобиқати фаъолияти монополияҳои табиӣ ва бозори монополияҳои табиӣ талаб мекунад.

Дар ин росто монополияро дар низоми бозорҳо дар назар гирифтан ба мақсад мувофиқ аст. Тавре ки маълум аст, дар бозори комилан рақобатӣ фурӯшандагон ва харидорони хеле зиёде мавҷуданд ва ҳеҷ кадоме онҳо дорои иқтидори бузурге нестанд, ки битавонанд ба нархи бозор таъсир бирасонанд. Аммо дар шароити воқеӣ рақобати комил ё бозори рақобати комил вуҷуд надорад. Дар аксар мавридҳо, дар бозорҳо намудҳои гуногуни маҳдудиятҳо мавҷуданд, ки ба ташаккули нархҳо бо дарназардошти қоидаҳои бозори рақобати комил монеъ мешаванд. Дар шароити мазкур бартарии бозорҳои рақобати номукаммал ё нокомил ба назар мерасад. Дар ҷадвали 1 хусусиятҳои асосии ду намуди бозорҳои рақобати нокомил нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои асосии бозорҳои рақобати нокомил
Table 1. The main features of imperfectly competitive markets

Хусусияти сохторӣ	Олигополия	Монополия
Теъдоди фурӯшандагон	Кам	Якто
Монеаҳои вуруд	Аслан вуҷуд доранд	Бале (имкони вуруд)
Дифференсиатсияи маҳсулот	Имкон дорад	Не (як маҳсулот)
Намунаҳо	Автомобилҳо	Системаи энергетикӣ

Шадидтарин ҳолати рақобати номукаммал инҳисор мебошад, яъне бозор истеҳсолкунандаи ягона, ки имкони ворид шудани истеҳсолкунандагони дигар ба он маҳдуд карда шудааст. Аз ин рӯ, монополия ё худ инҳисор бо мавҷудияти фурӯшандаи ягонаи маҳсулот ё намуди мушаххаси хизматрасонӣ дар бозор тавсиф карда мешавад [24].

Дар ин маврид истеҳсолкунанда ё фурӯшанда аз болои бозор дорои қудрати инҳисорӣ мебошад, агар битавонад бо роҳи маҳдуд кардани истеҳсол нархи маҳсулоти худро боло барад. Ҳамон тавре ки мебинем, монополистон нархҳои бозорро ба унвони нишондодҳо ба назар намегиранд, яъне онҳо нархқабулкунанда нестанд. Онҳоро метавон ҳамчун нархгузоранда тавсиф кард, зеро худи онҳо ҳам арзиш ва ҳам ҳаҷми маҳсулотро интихоб мекунанд. Бинобар ин, мо наметавонем бигӯем, ки арзиши инҳисорӣ ва истеҳсоли инҳисорӣ бо дарназардошти талаботу пешниҳодот муайян карда мешавад. Аммо дар шароити монополия, инчунин дар шароити рақобати мукаммал, нарх ва боздеҳи маҳсулотро бо дарназадошти талабот ва шароити ташаккули хароҷот муайян мекунанд. Хароҷотҳои ниҳоӣ дар ҳарду ҳолат ҷузъи асосии хароҷот маҳсуб меёбанд.

Таҳлили инҳисори «одӣ» (сармоя-инҳисор) гумон аст, ки ба тадқиқоти мо чизи комилан нав илова кунад. Дар аксар мавриди сармоя-инҳисор ё шакли воқеии силсиламаротиби дохилии ширкат ва ё низоми шартномавиро барои кафолат ва ҳифзи муомилоти худ “интихоб мекунад”. Аммо дар баробари сармоя-монополияҳо (ширкатҳо) шакли хеле номукаммали бозор вуҷуд дорад, ки ба мо имкон медиҳад якчанд нуктаи навро ба таҳқиқи масъалаи мазкур илова кунем. Ин як инҳисори табиӣ аст ва бояд гуфт, ки хусусиятҳои умумии инҳисори соф (сармоя-инҳисор) дар монополияҳои табиӣ вуҷуд доранд. Ҳамин тариқ, хусусиятҳои асосии системаи ягонаи энергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун инҳисори табиӣ инҳоянд:

Якум, фаъолияти субъектҳои системаи ягонаи энергетикии ҷумҳурӣ дар шароити мавҷуд набудани рақобат, ки бо сарфаи зиёди ҳаҷми истеҳсолот ва хароҷотҳои зиёд алоқаманд аст, самараноктар мешавад. Ба чунин соҳаҳо, масалан, нақлиёт дохил мешавад. Хароҷоти интиқоли бор ё як мусофир, ҳар андоза дар ин самт бор ва ё мусофир бештар интиқол дода шавад, камтар мешавад.

Сониян, монеаҳои зиёде барои ворид шудан ба бозор вуҷуд доранд, зеро хароҷоти доимии вобаста ба сохтмони чунин иншоот, ба монанди роҳҳо, хатҳои алоқа он қадар зиёданд, ки ташкили системаи шабеҳи он, ки вазифаҳои ба он монандро иҷро мекунад (сохтмони роҳҳо, гузаронидани қубурҳо ё сохтмони роҳи оҳан, ки мушкилоти зиёдеро ба ҳамроҳ дорад), гумон аст, ки хароҷотҳоро бароварда созад.

Сеюм, сатҳи пасти чандирии талабот, зеро талабот ба маҳсулот ё хизматрасониҳои истеҳсолкардаи онҳо нисбат ба талабот ба дигар намудҳои маҳсулот (хизматрасонӣ) камтар ба тағйироти нарх вобаста аст, зеро наметавон онҳоро бо молҳои дигар ҷойгузин кард. Маҳсулоти мазкур (қувваи барқ) эҳтиёҷоти муҳимтарини аҳолӣ ва соҳаҳои гуногуни саноатро конеъ мегардонад. Агар тахмин кунем, ки болоравии нархи автомобил бисёре аз истеъмолкунандагонро маҷбур созад, ки аз харидани автомобили шахсӣ даст кашанд ва онҳо аз нақлиёти ҷамъиятӣ истифода кунанд, пас ҳатто ба таври назаррас боло рафтани тарофаҳои қувваи барқ ба гумон аст, ки боиси даст кашидан аз истеъмоли он шавад. Зеро ҷойгузин кардани он бо ҳомили энергетикии муодил мушкил аст.

Чорум, хусусияти шабакавии ташкили бозор, яъне мавҷудияти системаи ягонаи шабакаҳои дар фазо паҳншуда, ки тавассути онҳо қувваи барқ интиқол дода мешавад, аз ҷумла мавҷудияти шабакаи муташаккил, ки идора ва назоратро аз як маркази воҳид дар реҷаи вақти воқеӣ талаб мекунад.

Муқарриз: н.и.и., дотсент Ҳофизов Ҳ.А.

АДАБИЁТ

1. Авдашева С.Б. Теория организации отраслевых рынков / С.Б. Авдашева. -М.: Магистр, 1998. -311 с.
2. Агабабьян Э.М. Экономические основы воспроизводства нематериальных благ при социализме / Э.М. Агабабьян. -М. 983. -С.96-97.
3. Анализ концепций общей теории систем. [Электронный ресурс]. URL: http://www.monographies.ru/16-410
4. Большая советская энциклопедия. Т.10. -С.358-359.
5. Волков В.В. Силовое предпринимательство: экономико-социологический анализ / В.В. Волков. -СПб., 2005.
6. Государственная политика промышленного развития России / Под.ред Е.М. Примакова, В.Л. Макарова. -М. 003.
7. Грызлов Б. Российкая энергетика: в поисках альтернативы / Б. Грызлов // Эксперт. - 2008. -№31. -С.48-49.
8. Губко М.В. Управление организационными системами с коалиционным взаимодействием участников / М.В. Губко. -М: ИПУ, 2003. -139 с.
9. Журавлева Н.А. Развитие концепции инфраструктуры в экономической науке. [Электронный ресурс]. URL: http:www/m-economy.ru/art.php.?nArtld=2831
10. Золотухин В.Г. О реструктуризации российской электроэнергетики как естественной монополии / В.Г. Золотухин // Энергия: Экономика. Техника Экология. – 1999. -№6. -С.8-13; №-7.
11. Иванов О.Б. Экономико-теорические основания структурных трансформаций инфрасистем в рыночной экономике России / О.Б. Иванов. –М.: Интекст, 2007.-160 с.
12. Катренко В.С. Социально-экономические предпосылки и особенности реформирования электроэнергетики / В.С. Катренко // Экономическая наука современной России. - 2002. -№3. -С.88-101.
13. Котлер Ф. Маркетинг, менеджмент, анализ, планирование, внедрение, контроль / Ф. Котлер. –СПБ, 1998. -85 с.
14. Кузнецова А.И. Инфраструктура. Вопросы теории, методологии и прикладные аспекты современного инфраструктурного обустройства. Геоэкономический подход / А.И. Кузнецова. -М., 2006. -456 с.
15. Макконнелл К.Р. Экономикс / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брью. -М., 1992. -Т.1. -388 с.
16. Маркс К. Энгельс Ф. Соч. -2-е изд. -Е.46. -Ч.2. -С.22.
17. Мирсаидов А.Б. Место и роль общественного сектора в экономике Республики Таджикистан / А.Б. Мирсаидов // Экономика Таджикистан. – 2016. -№4. -С36-42.
18. Мирсаидов А.Б. Роль государственного сектора в развитии общественного сектора экономики Республики Таджикистан / А.Б. Мирсаидов // Экономика Таджикистана, международный научный журнал ИЭД АН РТ. – 2013. -№2. -С.31-41.
19. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года.
20. Новиков Д.А. Сетевые структуры и организационные системы / Д.А. Новиков. -М.: ИПУ, 2003. -101 с.
21. Послание Президента Респулики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджилиси оли Республики Таджикистан (22.12.2016).
22. Рыбыков Ф.Ф. Генезис и эволюция промышленности Санкт-Петербурга / Ф.Ф. Рыбыков. -СПб.: СПбГУ, 2008. -С.156-157.
23. Уильямсон О. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / О. Уильямсон. -СПб., 1996.
24. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. -М: Дело ЛТД, 1993. -192 с.
25. L.von Bertalanffy, General System Theory-A Critical Review, General Systems, vol. VII, 1962. -p.1.

МУНОСИБАТИ БОНИЗОМ БА ТАҲҚИҚИ СОҲАИ ЭНЕРГЕТИКА ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масоили вобаста ба муносибати бонизом дар таҳқиқи соҳаи энергетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рушди соҳаи энергетика вобастагии қавӣ дорад. Муаллиф қайд менамояд, ки дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 чунин зикр шудааст, ки дар марҳилаи мазкур стратегияи амнияти энергетикиро, ки ҳадафи асосии он пурра қонеъ намудани талаботи иқтисодиёт бо захираҳои энергетикӣ мебошад, татбиқ намудан зарур аст, ки ин, дар навбати худ, муносибатҳои нави кор карда

баромадани механизмҳои ташкилию иқтисодии рушди соҳаи энергетикаи ҷумҳуриро талаб мекунад. Инчунин, зикр шудааст, ки Тоҷикистон дорои захоири бойи энергетикӣ мебошад. Дар марҳилаи кунунӣ захираҳои гидроэнергетикӣ дар сатҳи зарурӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд. Муаллиф зикр менамоянд, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (22 декабри соли 2016) дар Паёми худ ба парлумони кишвар таъкид намуда буданд, ки ҳеҷ кишвар бидуни рушди соҳаи энергетика, ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самараноки неруи барқ пешрафти худро таъмин карда наметавонад. Барои ноил шудан ба ҳадафи мазкур – аз худ кардан ва самаранок истифода бурдани захираҳои бузурги энергетикии кишвар, айни замон 11 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 10 миллиард сомонӣ амалӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: гидроэнергетика, афзалиятҳо, рақобатпазирӣ, иқтисодиёт, самаранок, истифодабарии захираҳо, манбаъҳои барқароршаванда, асоснок, сармоягузорӣ, стандартҳо, стратегия, консепсия, лоиҳа, маблағгузорӣ, истеҳсолот.

УПОРЯДОЧЕННОЕ ОТНОШЕНИЕ К ИССЛЕДОВАНИЮ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с системным подходом к изучению энергетического сектора Республики Таджикистан. Экономическое развитие Республики Таджикистан сильно зависит от развития энергетического сектора. Автор отмечает, что в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года указано, что на данном этапе необходимо реализовать стратегию энергетической безопасности, основной целью которой является полное обеспечение потребностей экономики энергоресурсами, которая, в свою очередь, требует нового подхода к разработке организационно-экономических механизмов развития энергетического комплекса страны. Также отмечено, что Таджикистан обладает богатыми энергетическими ресурсами. На современном этапе гидроэнергетические ресурсы используются на необходимом уровне. Автор отмечает, что Президент Республики Таджикистан в своем Послании парламенту республики (от 22 декабря 2016 года) подчеркнул, что ни одна страна не может обеспечить свой прогресс без развития энергетического сектора, обретения энергетической независимости и эффективного использования электроэнергии. Для достижения этой цели - освоения и эффективного использования огромных энергетических ресурсов страны в настоящее время реализуются 11 государственных инвестиционных проектов на общую сумму 10 миллиардов сомони.

Ключевые слова: гидроэнергетика, приоритеты, конкурентоспособность, экономика, эффективность, использование ресурсов, возобновляемые ресурсы, инвестиции, стандарты, стратегия, концепция, проект, финансирование, производство.

AN ORDERED ATTITUDE TO ENERGY INDUSTRY RESEARCH IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses issues related to a systematic approach to the study of the energy sector of the Republic of Tajikistan. The economic development of the Republic of Tajikistan is highly dependent on the development of the energy sector. The author notes that the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 states that at this stage it is necessary to implement an energy security strategy, the main goal of which is to fully meet the needs of the economy with energy resources, which, in turn, requires a new approach to the development of organizational and economic mechanisms for the development of the energy complex of the country. It was also noted that Tajikistan has rich energy resources. At the present stage, hydropower resources are used at the required level. The author notes that the President of the Republic of Tajikistan in his Address to the Parliament of the Republic (dated December 22, 2016) emphasized that no country can ensure its progress without the development of the energy sector, gaining energy independence and efficient use of electricity. To achieve this goal - the development and efficient use of the country's vast energy resources, 11 state investment projects totaling 10 billion somoni are currently being implemented.

Keywords: hydropower, priorities, competitiveness, economy, efficiency, use of resources, renewable resources, investments, standards, strategy, concept, project, financing, production.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Раҳимов Зафар Сайдалиевич*** - Донишкадаи энергетикаи Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи манбаъҳои барқароршавандаи ғайрианъанавии энергия ва энергетикаи ҳароратӣ. **Суроға:** 735162, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Боҳтар, ноҳия. Кушониён, кӯчаи Н. Хусрав, 73. Телефон: **(+992) 935-81-60-60.** E-mail: **Zafar.430105@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Рахимов Зафар Сайдалиевич*** - Института энергетики Таджикистана, кандидат экономических наук заведуюший кафедрой нетрадиионные возобновляемые источники энергии и теплоэнергетика. **Адрес:** 735162, Республика Таджикистан, Хатлонская область, р.Кушониён, улица Н. Хусрава 73. Телефон: **(+992) 935-81-60-60.** E-mail: **Zafar.430105@mail.ru**

Information about the author: ***Rakhimov Zafar Saydalievich*** **-** Institute of Energy of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Non-traditional Renewable Energy Sources and Thermal Power Engineering. **Address:** 735162, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kushoniyon river, N. Khusrava street 73. Phone: **(+992) 935-81-60-60.** E-mail: **Zafar.430105@mail.ru**

УДК 338.432

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Мирзоахмадов Ш.Ш.
Институт экономики и системного развития сельского хозяйства ТАСХН

Современный этап развития сферы сельскохозяйственного производства Республики Таджикистан значительно отличается от предшествующих периодов, когда главная цель была направлена на обеспечение ускоренной рыночной трансформации всех секторов и отраслей аграрной экономики. В настоящее время, в рамках реализации Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. осуществляется «диверсификация сельскохозяйственного производства, включая внедрение инноваций, с учётом минимального воздействия на окружающую среду и качество земель, разработка мероприятий по замене опасных химических веществ на альтернативные, менее опасные, повышение привлекательности сектора особенно для дехканских хозяйств за счёт формирования и укрепления цепочек добавленной стоимости» [15,с.12]. В условиях реализации курса ускоренной индустриализации страны сфера аграрного производства остаётся одной из ведущих отраслей реального сектора экономики, которая способствует развитию отраслей перерабатывающей промышленности и обеспечению продовольственной безопасности. Как ведущая отрасль сферы материального производства и национальной экономики республики, войдя в орбиту общих и качественных структурных сдвигов экономики, она подвергается интенсивному воздействию научно-технического прогресса, тем самым, глубокой структурной перестройке.

Устойчивое развитие производства сельскохозяйственной продукции, объёма и качества продукции тесно зависит от уровня развития технико-технологической базы хозяйствующих субъектов, которая состоит из общего количества активных элементов сферы аграрного производства [2,с.80-87]. Технико-технологическая база сельскохозяйственных предприятий охватывает совокупность техники (систему сельскохозяйственных машин, оборудования, аппаратов); комплекс транспортно-передаточной и информационной, которая комбинирована в технологические системы производства в виде организованных отделений, бригад, технологических цехов и предприятий в целом. Из понятия технико-технологической базы ясно, что сельскохозяйственное производство состоит из технологической и технической сторон.

Технологическая составляющая или сторона сельскохозяйственного производства состоит из:

- операций или процессов, связанных с агротехнической обработкой земельных участков, перемещений, складирования, контроля движения ресурсов и продукции, и других составных частей производственного процесса;
- совокупности способов и приёмов переработки производственных ресурсов и получения урожая;
- комплекса технологической документации общего и специального назначения.

Техническая сторона сельскохозяйственного производства содержит:

- энергетическую базу;
- системы сельскохозяйственных машин, оборудование и транспортные средства;
- технические средства или базу, осуществляющих информационное обеспечение производственных и управленческих процессов. Анализ технико-технологического уровня производственных процессов на сельскохозяйственных предприятиях проводится на базе использования следующих показателей, которые приведены в таблице 1.

Таблица 1. Группа показателей, оценивающих технико-технологический уровень производственных процессов на сельскохозяйственных предприятиях
Table 1. A group of indicators that assess the technical and technological level of production processes at agricultural enterprises

№	Группа показателей	частные показатели
1.	Уровень обеспеченности сельскохозяйственного производственного процесса средствами труда	Фондовооруженность, техническая вооружённость (стоимость оборудования и машин к численности рабочих в определенное время), энерговооруженность и уровень автоматизации производственных процессов.
2.	Уровень прогрессивности технико-технологических процессов	Оснащённость рабочих мест новыми и технически совершенными, в современных условиях хозяйствования, средствами труда.
3.	Внедрение и применение прогрессивной техники и технологии	Экономическая эффективность от внедрения запланированных организационно-технических мероприятий; удельный вес имеющихся передовых технологических процессов, коэффициенты механизации, оснащённости и автоматизации производства

Проведение оценки технико-технологического уровня производственных процессов на сельскохозяйственных предприятиях базируется на структурной характеристике его составных частей, которая приведена на рисунке 1.

Рисунок 1. Структурная характеристика технико-технологической базы сельскохозяйственного производства
Figure 1. Structural characteristics of the technical and technological base of agricultural production

Процесс обновления технико-технологической базы сельскохозяйственного производства происходит, в основном, в следующих формах:

- новое строительство, т.е. создание объектов производственного назначения, сооружений (создание вспомогательных, технических цехов обслуживания, коммуникаций и т.д.), способствующих расширению производства на сельскохозяйственных предприятиях;

- реконструкция, которая представляет собой разработку и реализацию целенаправленных проектов по модернизации или переоборудованию производства, включающие в себя новое строительство, или расширение действующих производственных, или вспомогательных средств производства, но исключает строительство объектов основного производства.

- техническое перевооружение состоит из комплекса мероприятий, которые направлены на повышение уровня технико-технологического процесса отдельных видов экономической деятельности или видов сельскохозяйственного производства, на основе внедрения новейшей техники и технологий, их модернизации, автоматизации производства и т.д.

В последние годы, особенно после 2015 г., по мере реализации государственных мер по обеспечению развития материально-технической базы сельскохозяйственных предприятий наблюдается улучшение состояния технической базы сферы аграрного производства. Как свидетельствуют данные таблицы 2, в период 2014-2019 гг. число тракторов в хозяйствах республики увеличилось более чем на 16,7 тыс. штук или более чем в 2,5 раза. Соответственно, увеличилось количество тракторных плугов на 6,7 тыс. штук и тракторных сеялок на 64 штуки, рост составлял, соответственно, 317.2 и 102,7%. За анализируемый период число зерноуборочных комбайнов увеличилось на 604 штуки или более чем в 2,2 раза. С развитием отрасли животноводства расширялись посевные площади под кормовые культуры (более 15,2 тыс. га.) и площади многолетних трав (укосная площадь посева прошлых лет и беспокровные посевы текущего года- 15,6 тыс. га), что привело к увеличению количества пресс-подборщиков на 446 штук, рост составил 370%. Вместе с тем, наблюдается снижение количества кормоуборочных комбайнов (-6,3%) и кукурузоуборочных комбайнов (-46%), что снижает уровень индустриальной основы кормового обеспечения развития животноводства. Наблюдается также снижение числа хлопкоуборочных машин (-46%), а такая тенденция является тревожной потому, что выращивание хлопчатника и производство хлопка-волокна является стратегически важным ресурсом для развития промышленности и индустриального развития страны. В связи с этим, в последние годы, учитывая важность синергетического эффекта хлопководства для развития отраслей национальной экономики, правительство уделяет внимание возрождению отрасли хлопководства.

Таблица 2. Состояние технической базы сферы аграрного производства, штук
Table 2. State of the technical base of the sphere of agricultural production, pieces

Структура технической базы	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2019 к 2013 в%**
Число тракторов	11003	10446	9197	26102	26405	27134	27776	252,4
Тракторные плуги	3087	3034	2770	8932	9285	9352	9794	317,2
Тракторные сеялки	2351	2309	2000	2375	2310	2307	2415	102,7
Число зерноуборочных комбайнов	495	447	375	980	1021	1024	1099	222,0
Пресс-подборщики	165	154	147	418	468	484	611	370,3
Кормоуборочные комбайны	172	170	149	179	165	151	161	-6,3
Кукурузоуборочные комбайны	46	35	25	31	26	27	27	-41,3
Число хлопкоуборочных машин	131	122	106	99	96	67	70	-46,5
Число грузовых автомобилей	3360	3167	2575	2777	2249	2470	1790	-46,7

Рассчитан по: Статистический сборник Республики Таджикистан, 2020, с.313-315

Более реальное состояние технической базы сферы аграрного производства можно оценить по показателям количества сельскохозяйственной техники, которая приходится на 100 га посевных площадей потому, что земля является главным ресурсом и предметом сферы аграрного производства, и техническая база, в основном, направлена на качественную обработку посевных площадей и выращиваемых на них сельскохозяйственных культур. Из данных таблицы 3 видно, что в период 2013-2019 гг. число тракторов, как главной техники в сельском хозяйстве на 100 га посевных площадей увеличилось от 1,27 до 3,27 штук или более чем в 2,5 раза. Число тракторных плугов и тракторных сеялок на 100 га посевных площадей, а также число зерноуборочных комбайнов на 100 га зерновых, соответственно, увеличились (см таблица 3). Следует отметить, что хотя и в сфере сельскохозяйственного производства

наблюдается наиболее важная сельскохозяйственная техника на 100 га. посевных площадей, она все ещё не соответствует нормативным требованиям, которые призваны уменьшить потери урожая сельскохозяйственной продукции, происходящих в результате опоздания срока агротехнической обработки, уборки урожая и других технологических процессов.

Таблица 3. Сельскохозяйственная техника на 100 га посевных площадей (ед.)
Table 3. Agricultural machinery per 100 ha of sown area (units)

Структура технической базы	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2019 к 2013 в%**
Число тракторов на 100 га посевных площадей	1,27	1,26	1,10	3,11	3,15	3,28	3,27	252,4
Тракторные плуги на 100 га посевных площадей	0,35	0,36	0,33	1,06	1,11	1,13	1,15	317,2
Тракторные сеялки на 100 га посевных площадей	0,27	0,28	0,24	0,28	0,27	0,28	0,28	102,7
Число зерноуборочных комбайнов на 100 га зерновых	0,11	0,11	0,08	0,23	0,25	0,27	0,28	222,0
Пресс-подборщики на 100 га. площади кормовых культур	0,18	0,15	0,14	0,40	0,46	0,49	0,57	370,3
Кормоуборочные комбайны на 100 га площади кормовых культур	0,18	0,16	0,14	0,17	0,16	0,15	0,15	-6,3
Кукурузоуборочные комбайны на 100 га. кукуруза на силос и зелёный корм	0,25	0,16	0,13	0,18	0,16	0,15	0,14	-41,3
Число хлопкоуборочных машин на 100 га.	0,07	0,07	0,06	0,06	0,05	0,04	0,04	-46,5

Рассчитано по: Статистический сборник Республики Таджикистан, 2020, с.302-303, 313-315

За последние семь лет, т.е. в период с 2014 г. в сфере сельскохозяйственного производства регионов республики также наблюдается рост количества основных сельскохозяйственных машин, например, тракторов, как основной техники организации сельскохозяйственного производства, увеличилось во всех регионах республики. Так, например, прирост численности тракторов в ГБАО составлял 181 штуку, в Согдийской области – 3740, Хатлонской области – 8658, РРП- 4615 штук, что составило 396,7%, 177,8, 292,5 и 526,5%%, соответственно. Как свидетельствуют цифры, самый высокий рост количества тракторов наблюдается в ГБАО и РРП, что свидетельствует о реализации государственной поддержки материально-технической базы сельскохозяйственного производства в рамках реализации Закона Республики Таджикистан «О горных регионах Республики Таджикистан» (от 22 июля 2013 года, №1003), основные задачи которого направлены на создание технико-технологических условий сельскохозяйственного производства, «обеспечение доступности ресурсов льготных кредитов для предприятий и предпринимателей, осуществляющих свою деятельность в горных регионах» [8], способствующих обеспечению занятости населения, улучшению их жизни.

Зерновое хозяйство для населения сельских регионов страны является традиционной, священной отраслью и главной гарантией обеспечения их продовольственной безопасности. Именно это и определило потребность в увеличении числа зерноуборочных комбайнов в анализируемых регионах страны. Их численность увеличилась в 2019 г., по сравнению с 2014 г.: в Согдийской области – на 244 штуки, в Хатлонской области – на 293 штуки, в РРП – на 98 штук. Тракторные прицепы в условиях организации сельскохозяйственного производства являются главным относительно малозатратным техническим средством, при помощи которого осуществляется перемещение производственных ресурсов и производимой продукции. Поэтому их численность также увеличилась на: в ГБАО - 94 штук, Согдийской области –159 штук, в

Таблица 4. Изменение числа основной техники в сфере сельскохозяйственного производства регионов страны

Table 4. Change in the number of basic equipment in the field of agricultural production in the regions of the country

Сельхозтехника	В республике		в том числе в регионах республики							
			ВМКБ		Согдийская область		Хатлонская область		РРП	
	2014	2019	2014	2019	2014	2019	2014	2019	2014	2019
Тракторы	10446	27776	61	242	4806	8548	4497	13155	1082	5697
Зерноуборочные комбайны	447	1099	1	2	174	418	196	486	76	174
Тракторные прицепы	5370	9407	15	109	2518	2677	2211	3956	626	2643
Кормоуборочные комбайны, включая силосоуборочные	170	161	-	-	86	95	47	27	37	38
Кукурузоуборочные комбайны	35	27			28	14	4	7	3	5
Сеялки тракторные	2309	2415	1	1	1094	960	864	1209	239	211
Плуги тракторные	3034	9794	52	160	1339	2706	1084	4000	429	2476
Культиваторы тракторные	2952	3382	3	25	1494	1275	1197	1765	258	291
Пресс - подборщики	154	611	1	1	87	259	31	178	35	145

Источник: Сельское хозяйство в Республике Таджикистан, статистический сборник, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – 2020. -С.310-322

Хатлонской область – 1745, штук, в РРП - 2017 штук. Животноводство является основной отраслью сельскохозяйственного производства и его удельный вес в валовой продукции сельского хозяйства страны увеличился от 27,7% в 2014 г. до 30,5% в 2019 г. Этот структурный сдвиг свидетельствует о формировании и развитии системы стимулов и заинтересованности (в основе которых лежит возрастание уровня их доходности) хозяйствующих субъектов в производстве животноводческой продукции. В основе их развития лежит кормовая база и соответственно материально-техническое кормопроизводство, что обусловило, прежде всего, заметное увеличение числа кормоуборочных комбайнов, включая силосоуборочные, кукурузоуборочные комбайны, а также пресс - подборщики во всех регионах страны, кроме ГБАО.

Производственные процессы в сельском хозяйстве, связанные с обработкой посевных площадей, земельных угодий, а также сельскохозяйственных культур, как предметы труда в организации сельскохозяйственного производства, связаны с использованием плугов и тракторных культиваторов. Поэтому их число увеличивается: абсолютный прирост плугов в ГБАО 106 штук, Согдийской области –1367 штук, в Хатлонской области – 2916 штук, в РРП - 2047 штук; абсолютный прирост культиваторов также, соответственно, на 23, (-219), 568 и 33 штук.

Современная сфера сельскохозяйственного производства и его индустриальная трансформация определяется уровнем энергообеспечения, прежде всего, уровнем обеспечения электрической энергией, потому что развитие современных животноводческих комплексов, ферм, птицефабрик, складских хозяйств, холодильников для хранения сельскохозяйственной продукции, ее переработки, современного машинного орошения и др. определяется уровнем энергетического обеспечения. В целом, индустриальная трансформация сферы аграрного производства тесно связана с энергетикой, которая является важнейшей инфраструктурной составляющей любой народнохозяйственной системы, в том числе аграрной экономической системы. Состояние энергетической отрасли во многом определяется состоянием динамичного и сбалансированного развития отраслей сельской экономики, ее структуры. В республике, в результате реализации стратегии обеспечения энергетической независимости страны, достигнут необходимый уровень энергообеспечения отраслей экономики, в том числе аграрной экономики.

В перспективе, инновационно-индустриальная ориентация развития отраслей аграрного сектора экономики должна отражаться в процессах качественного изменения структуры и состава технико-технологической базы сельскохозяйственного производства. Эти тенденции должны учитываться при формировании и модернизации технического базиса сельскохозяйственных предприятий, и разработке стратегии его развития. В этом направлении, ключевую роль играет государственное регулирование и поддержка технико-технологического переоснащения в пределах расширения завоза технических средств и внедрения современных технологий в сельскохозяйственное производство. Это требует научного обоснования принципов технической политики государства в АПК, способствующей обеспечению благоприятной среды для создания инновационной технико-технологической базы сферы аграрного производства, эффективной системы инженерно-технического обеспечения, его развития для увеличения объёма производства аграрной продукции, снижения уровня материалов - и энергоемкости технологических процессов, реализации экологических императивов, экологической безопасности деятельности и производимой продукции.

Рецензент: к.э.н., старший преподаватель Хусайнов М.Н.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алферьев В.П. На пути к рынку средств производства АПК / В.П. Алферьев, Алферьев // Достижения науки и техники АПК. – 1990. -№11. -С.5.
2. Андрейчук В.Г. Эффективность использования производственного потенциала в сельском хозяйстве / В.Г. Андрейчук. -М.: Экономика, 1983. -208 с.
3. Асроров И.А. Особенности аграрной сферы и ее влияние на рыночные отношения. / И.А. Асроров // Изв. АН РТ. – 1999.
4. Базаров Ш.Ш. Экономические основы организации технического агросервиса / Ш.Ш. Базаров. -Душанбе, 2000. -195 с.
5. Бобоев М.Р. Экономическое развитие республики в условиях рынка / М.Р. Бобоев. -Душанбе, 1991.
6. Болтов В.В. Реалии агропромышленного комплекса / В.В. Болтов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 1998. -№2. -С.27-32.
7. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С.Ю. Глазьев. -М.: ВлаДар, 1993. -310 с.
8. Закон Республики Таджикистан «О горных регионах Республики Таджикистан» (от 22 июля 2013 года, №1003), с 6.
9. Карпов П.А. О причинах низкой собираемости налогов (неплатежей фискальной системе), общих причинах "кризиса неплатежей" и возможности восстановления платежеспособности российских предприятий. Отчет межведомственной балансовой комиссии / П.А. Карпов. -М., 1997. -С.54,77.
10. Кузык Б.Н. Россия - 2050. Стратегия инновационного прорыва / Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец. -М.: Экономика, 2004. -632 с.
11. Кучерова Н.В. Формирование ипотечного механизма в АПК. / Н.В. Кучерова, Л.В. Пилюгина // Проблемы Устойчивости биоресурсов: теория и практика. Материалы 2-й Российской научно-практической конференции. –Оренбург:. Изд. ОГАУ, 2005. -428 с.
12. Махмадизода Ф.Б. Особенности управления развитием сельского хозяйства в условиях ВТО / Махмадизода Ф.Б., Хушвахтзода К.Х. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2021. -№4. -С.5-13.
13. Мирсаидов А.Б. Институциональное обеспечение процесса воспроизводства в аграрном секторе экономики Республики Таджикистана / А.Б. Мирсаидов, Аврорзода А. // Экономика Таджикистан. – 2018. -№4. -С.23-33.
14. Мирсаидов А.Б. Мазмуни иқтисодии устувории истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ / А.Б. Мирсаидов // Вестник, ТНУ. – 2019. -№1. -С.80-87.
15. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. с. 12.
16. Парамонов, П.Ф. Организационно-экономические проблемы адаптации сельскохозяйственных товаропроизводителей к рыночным условиям хозяйствования / П.Ф. Парамонов. -Краснодар: КГАУ, 2002. -С.427-482.
17. Программа реформирования сельского хозяйства Республики Таджикистан на 2012-2022 годы» (Утверждённый постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 августа 2012 года №383). [Электронный ресурс]. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=54824 (дата обращение 20. 08.2021 г.3).
18. Хушвахтзода К.Х. Обеспечение конкурентоспособности отечественных производителей в условиях ВТО / Хушвахтзода К.Х., Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2021. -№3. –часть 2. -С.77-83.
19. Экономика отраслей АПК Курс лекций. -М.: ИКФ «Экмос», 2002г. -305 с.

ВАЗЪИЯТИ ҲОЗИРАИ МОДЕРНИКУНОНИИ ТЕХНИКӢ ВА ТЕХНОЛОГИИ ИСТЕҲСОЛИИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚ

Дар мақолаи мазкур вазъияти ҳозираи модерникунонии техникӣ ва технологии истеҳсолии хоҷагии қишлоқ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар мақола алоқаи зичии тараққиёти истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ, ҳаҷм ва сифати он, дараҷаи инкишофи базаи техникӣ-технологии субъектҳои хоҷагӣ, ки аз шумораи умумии унсурҳои фаъоли соҳаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ иборат аст, асоснок карда шудааст. Базаи техникӣ-технологии корхонаҳои хоҷагии қишлоқро ҳамчун маҷмуи таҷҳизот (системаи мошинҳо, таҷҳизот, аппаратхо) ба назар гирифта ва комплекси нақлиёту иқтисодиёт ва ахбороте, ки ба системаҳои технологии истеҳсолот муттаҳид карда, ҷиҳати технологию техникии истеҳсолот, инчунин, гурӯҳи нишондодҳое, ки ба дараҷаи техникӣ ва технологии процессҳои истеҳсолот дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ баҳо медиҳанд. Барои баҳо додан ба сатҳи техникӣ ва технологии равандҳои истеҳсолот дар корхонаҳои кишоварзӣ характеристикаи сохтории ҷузъҳои онро анҷом додан лозим аст.

Калидвожаҳо: истеҳсолоти кишоварзӣ, корхонаҳои кишоварзӣ, заминаи техникӣ ва технологии истеҳсолот, системаи мошинҳои кишоварзӣ, механизмҳои дастгирии давлатии базаи моддию техникии кишоварзӣ ва ғайра.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

В данной статье рассматривается современное состояние технико-технологической модернизации сельскохозяйственного производства. В статье обоснована тесная связь развития производства сельскохозяйственной продукции, его объёма и качества с уровнем развития технико-технологической базы хозяйствующих субъектов, которая состоит из общего количества активных элементов сферы аграрного производства. Рассматривая технико-технологическую базу сельскохозяйственных предприятий как совокупность техники (систему сельскохозяйственных машин, оборудования, аппаратов) и комплекс транспортно-передаточной, и информационной, которая комбинирована в технологические системы производства, выделяя технологическую и техническую стороны производства, а также группу показателей, оценивающих технико-технологический уровень производственных процессов на сельскохозяйственных предприятиях. Для оценки технико-технологического уровня производственных процессов на сельскохозяйственных предприятиях необходимо проведение структурной характеристики его составных частей.

Ключевые слова: сельскохозяйственное производство, сельскохозяйственные предприятия, технико-технологическая база производства, система сельскохозяйственных машин, механизмы государственной поддержки материально-технической базы сельского хозяйства и т.д.

CURRENT STATUS OF TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL MODERNIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION

This article discusses the current state of technical and technological modernization of agricultural production. The article substantiates the close relationship between the development of agricultural production, its volume and quality, and the level of development of the technical and technological base of economic entities, which consists of the total number of active elements in the sphere of agricultural production. Considering the technical and technological base of agricultural enterprises as a set of equipment (a system of agricultural machines, equipment, apparatus) and a complex of transport and transmission, and information, which is combined into technological production systems, highlighting the technological and technical aspects of production, as well as a group of indicators that evaluate the technical -technological level of production processes in agricultural enterprises. To assess the technical and technological level of production processes in agricultural enterprises, it is necessary to carry out a structural characteristic of its components.

Keywords: agricultural production, agricultural enterprises, technical and technological base of production, system of agricultural machines, mechanisms of state support for the material and technical base of agriculture, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мирзоаҳмадов Шохрух-Мирзо Шоахмадович*** - Институти иқтисодиёт ва рушди системавии кишоварзии АИКТ, аспирант. **Суроға:** 734049, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Ҳаёти Нав, 306. Телефон: **(+992) 931-16-00-00.** E-mail: **shmirzoahmadov85@gmail.com**

Сведение об авторе: ***Мирзоахмадов Шохрух-Мирзо Шоахмадович*** - Институт экономики и системного развития сельского хозяйства ТАСХН, аспирант. **Адрес:** 734049, Республики Таджикистан, г. Душанбе улица Хаёти Нав, 306. Телефон: **(+992) 931-16-00-00.** E-mail: **shmirzoahmadov85@gmail.com**

Information about the author: ***Mirzoakhmadov Shokhrukh-Mirzo Shoakhmadovich*** - Institute of Economics and Systematic Development of Agriculture of the Academy of Agricultural Sciences, post-graduate student. **Address:** 734049 Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Hayochi Nav, 306. Phone: **931-16-00-00.** E-mail: **shmirzoahmadov85@gmail.com**

УДК: 339.13:64.024.1

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 И МЕРЫ ПОДДЕРЖКИ МАКРО- И МИКРОЭКОНОМИЧЕКОГО УРОВНЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА

Шарипова Х.Р.
Таджикский национальный университет

Резкая вспышка пандемии COVID-19, впервые появившейся 31 декабря 2019 г. в г. Ухане, затронула все сферы экономики. За короткое время вирус захватил все континенты, в связи с чем 30 января 2019 г. Всемирная Организация Здравоохранения признала вспышку нового вируса чрезвычайной международной ситуацией. Пандемия COVID-19 сильно повлияла на ритмичную жизнь каждого человека и внесла существенные изменения, особенно привела к резкому снижению экономических показателей. Коронокризис больше всего затронул туристический сектор, особенно сильно повлиял на гостиничную отрасль. Главной причиной является приостановление международных авиасообщений, приостановка туристических поездок, минимизация деловых встреч и мероприятий.

По данным Всемирной туристической организации ООН (UNWTO): в 2020 году число туристов сократилось чуть ли не на треть, по сравнению с показателями 2019 года. По данным ВТО, за первые пять месяцев 2020 г. количество международных туристов сократилось на 56%, а доход от данного сектора составил 320 млрд. долл. США, что в три раза больше, чем в период глобального кризиса 2009 г. По прогнозам экспертов данной отрасли, число туристского потока может уменьшиться до 78%, что приведет к уменьшению дохода от туризма до 1,5 трлн. долл. США. Особенно данная ситуация затронула те страны, большая доля ВВП которых приходится на туризм, что привело к резкому сокращению рабочих мест. По оценкам Международной организации труда, влияние пандемии COVID-19 может сократить 350 млн рабочих мест, многие из которых находятся в секторе туризма, в частности в сфере гостиничной индустрии [14]. В последние десятилетия рынок гостиничных услуг был одним из наиболее динамично развивающихся и высокодоходных видов экономической деятельности, поэтому это было большое потрясение для гостиничного сектора.

В Республике Таджикистан 30 апреля 2020 г. было объявлено о первых случаях заражения коронавирусом COVID-19. Правительство республики до июня месяца стремительно приняло все необходимые меры по нераспространению, вплоть до ослабления вируса. Тем не менее, вирус сильно повлиял на экономику страны. Особенно, ввиду приостановки всех авиарейсов, большой урон потерпела формирующаяся сфера туризма. Доля туризма в ВВП в 2005 г. была 6%, до начала пандемии этот показатель повысился до 12%. По данным Комитета по развитию туризма при правительстве Республики Таджикистан, в 2019 г. страну посетило более 1250000 иностранных туристов, это на 21,5% больше, чем в 2018 г., коэффициент загрузки гостиниц также повысился на 15,5%, если в 2018 г. коэффициент загрузки было 25,1%, то в 2019 г. а этот показатель увеличился на 33,8%, но из-за карантина и отмены регулярных авиарейсов в 2020 г. резко сократилось число туристов и снизилось до 90%, а коэффициент загрузки гостиниц снизилась на 78%[*]. В Республике Таджикистан, также из-за ограничения свободного передвижения населения внутри страны, сильно пострадали отрасли внутреннего туризма. Заполняемость гостиниц в столице в летний период 2020 г. снизилась до 2-7%, в других городах заполняемость держалась на уровне 5-10%, за счет внутренних командировочных переездов граждан.

Учитывая данное обстоятельство, необходимо отметить, что развитие сферы гостиничных услуг происходит под воздействием ряда факторов. К факторам, воздействующим на функционирования гостиничных предприятий, относятся: макроэкономические, мезоэкономические (региональные), микроэкономические, отраслевые факторы. Как известно, политическая, экономическая и международные ситуации, оказывают существенное влияние на формирование и развитие гостиничной индустрии, а этому способствует правильное и

[*] Рассчитано автором по основным показателям жилищного фонда и коммунального хозяйства Республики Таджикистан за 2013-2020 гг. – АСПРТ; Аналитические данные Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан за 2013-2020 гг.

целенаправленное оказание гостиничного сервиса. Содержание вышеизложенных факторов, влияющих на бизнес-среду гостиниц и качество гостиничных услуг, представлено в таблице 1 [12,с.703-704].

Таблица 1. Факторы, обуславливающие развитие гостиниц
Table 1. Factors that determine the development of hotels

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ	
Группа факторов	**Единичные показатели**
Международная ситуация	Увеличение или уменьшение потока международных туристов; уровень интеграции; развитие гостиничных цепей и др.
Политическая ситуация	стабильность политической системы в стране; криминальная обстановка; уровень демократии; независимость СМИ и др.
Экономическая политика	уровень основных макроэкономических показателей; доля частной собственности; стратегия развития рынка гостиничных услуг и др.
Социально-культурная политика	продолжительность жизни; уровень образования населения; обеспеченность объектами культуры и др.
Законодательно-правовая среда	правовые акты по туризму и гостеприимству, по налогообложению, и др. Контроль над соблюдением правовых актов.
Природно-рекреационные ресурсы	Природно-рекреационные ресурсы страны, характеристика климатических факторов страны, дефицитность ресурсов по регионам страны.
МИКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ	
Менеджмент	планирование, организация, координация, мотивация персонала, контроль, регулярный мониторинг показателей.
Маркетинг	исследование рынка гостиничных услуг; продвижения гостиничных услуг потребителям: реклама, PR-деятельность и др.
Персонал гостиницы	профессионализм персонала; уровень мотивации, компетенция работников, повышение квалификации работников и др.
Ценовая политика	доступная цена, скидки, гибкость цен, сезонные снижения цен, конкурентоспособность цен, взаимоотношение с рынком, прибыль.
Качество сервиса	удовлетворенность требований потребителей, программы лояльности клиента стандарт качества, всеобщее управление качеством (TQM) и др.
ОТРАСЛЕВЫЕ ФАКТОРЫ	
Гостиницы -конкуренты	маркетинговая деятельность конкурента; уровень сервиса; финансовое положение; цели и рыночная стратегия основных конкурентов и др.
Производители гостиничной услуги	постоянство; цены и условия оплаты; форма и скорость оказания гостиничной услуги; качество оказания услуги.
Потребители (клиенты гостиницы)	основные клиенты; лояльные потребители; психографические признаки потребителей; основные мотивы при бронировании услуг гостиницы и др.
Маркетинговые посредники и турагенты	маркетинговая работа в высокий и низкий сезон; контакты с агентствами по оказанию маркетинговых услуг и др.
Ассоциации, кластеры и альянсы	консалтинг, совместная маркетинговая деятельность, формирование нормативно-правого законодательства на отраслевом уровне
МЕЗОЭКОНОМИЧЕСКИЕ (РЕГИОНАЛЬНЫЕ) ФАКТОРЫ	
Рыночная институциональная среда	количество финансовых учреждений и бирж; ресурсах; наличие единой региональной информационной системы.
Экологическая обстановка	природно-климатические, водные, горнолесные, историко-культурные ресурсы; затраты бюджета на поддержание экосистемы и др.
Развитие здравоохранения	развитие медицинских услуг, квалификация персонала и обеспеченность ими, обеспеченность населения услугами здравоохранения.
Наука и образование	уровень образования, наличие специальных и высших учебных заведений для подготовки и переквалификации кадров в области гостиничного дела.
Культурная среда	наличие культурно-развлекательных предприятий, наличие развитой сети экскурсионных объектов и др.
Торговля и услуги питания	наличие объектов торговли и общественного питания по видам и районам, соотношение цены и качества; уровень обслуживания и др.
Транспортная составляющая	Качественное предоставление транспортных услуг, наличие вокзалов (ж/д, авто, авиа, морской); укомплектованность кадрами и др.
Строительство	Темпы развития промышленного и частного строительства.

Ссылаясь и проанализировав отдельные литературные источники [1; 4; 5; 13], можно убежденно сказать, что гостиница не может воздействовать на эти факторы, а только может подстраивать свою деятельность под влияние этих факторов.

Актуальность проблемы на макроуровне основывается влиянием макроэкономических факторов, которые изменили стабильность политической системы, а также привычную жизнь во всем мире. Неизбежно, что данная ситуация может замедлять прогресс устойчивого развития экономики страны. Макроэкономические факторы, которые повлияли на все отрасли экономики, привели к большим потерям рабочих мест, больше всего пандемия COVID-19 оказала разрушительное и резкое влияние на инфраструктуру туризма. По данным 2019 г., международный туризм обеспечивал около 330 млн рабочих мест, что 10,3% общего уровня занятости, т.е. одному из 10 рабочих мест в мире. По данным WTTC, занятые (прямо и косвенно) в одной из инфраструктур, таких как гостиницы и рестораны, составляют 144 млн. человек в мире[†].

В этих условиях функционирующие гостиничные предприятия должны неизбежно сократиться и принять более важные и жесткие стратегические формы действия. Для обеспечения макроэкономической стабильности можно привести несколько примеров политики отдельных стран, для которых туризм является важным сектором экономики.

Правительство **Италии** разрешило всем предприятия туристского сектора отстрочить платежи марта месяца 2020 на поддержку социального обеспечения и обязательного страхования, кроме того, правительство утвердило решение о приостановлении уплаты налогов. Также сезонные работники, которые вынуждены были уйти с работы, получили 600 евро в марте в виде компенсации. Правительство Италии для защиты работников, согласно с декретом Cura Italia, расширило сферу охвата фонда помощи Cassa Integrazione, где будет выплачивать работникам 80% заработной платы [9,с.6].

В **Египте** органы государственного управления, которые контролировали туристические центры, временно отменили арендные платежи предприятий сферы туризма и общественного питания. Правительство Египта для поддержания работы гостиничных предприятий во время коронокризиса, выделило 50 млрд египетских фунтов [6].

Государственный орган **ОАЭ** управления по развитию эмирата Аль-Хайма принял решение о создании специального фонда поддержки для частных туристических предприятий. К тому же для этих предприятий времен но были отменены коммунальные платежи, а также гостиницы получили отсрочку по платежам за воду и электроэнергию [9,с.5].

В **Ливане** было разрешено всем экономическим структурам предоставлять беспроцентные кредиты сроком на пять лет. В Черногории для сохранения рабочего состава туристским МСП были выделены субсидии для выплаты заработных плат за апрель и май месяцы [2,с.2-3; 9,с.4]

Правительство **Таиланда,** в целях развития внутреннего туризма, совместно с государственным сберегательным банком, приняли решение спонсировать льготные кредиты для туроператоров, где, в свою очередь, они будут предлагать 5 млн местных жителей туры внутри страны [11].

Министерство экономического развития **России** также для поддержания туристического сектора разработало механизм компенсации убытков туроператоров. Целевым назначением субсидии заключаются в возврате денежных средств, связанных с невозвратными тарифами по авиаперевозкам, расходы туроператорам, а также денежные расходы на возвращение российских туристов из других стран [5].

Правительство Республики **Таджикистан** с целью поддержки отечественных предпринимателей, в том числе и туристического сектора, в соответствии с указом Президента

[†] WTTC Travel and Tourism Economic Report 2019 -World. Всемирный совет путешествий и туризма (ВСПТ) оценивает данные и составляет прогнозы в области «путешествий и туризма». По определению ВСПТ, путешествия и туризм «означают действия лиц, выезжающих за пределы обычной среды обитания на срок менее одного года»; общий вклад в ВВП относится к «ВВП, создаваемому непосредственно сектором путешествий и туризма плюс его косвенные и опосредованные последствия»; под прямым вкладом в ВВП понимается «ВВП, образуемый отраслями, которые имеют непосредственное отношение к туристам, включая гостиницы, турагентов, авиакомпании и другие пассажирские транспортные службы, а также рестораны и предприятия индустрии развлечений, которые непосредственно обслуживают туристов». См. Глоссарий основных определений. Общий экономический эффект отрасли оценивается как сумма прямых, косвенных и опосредованных воздействий.

страны от 5 июня 2020 г., было предоставлено много налоговых и кредитных льгот и компенсационных выплат на общую сумму более чем 450 млн. сомони. Также со стороны кредитных организациях, с целью снижения риска пандемии, более чем 260 тыс. клиентам были предоставлены льготы касательно кредитов на сумму 2 млрд. 300 млн. сомони, а производственным предпринимателям были даны кредиты на сумму 4 млрд сомони, что на 2% больше, по сравнению с 2019 г [10].

К тому же для удержания своей позиции на рынке многие гостиницы снизили цену на гостиничные номера от 10-60% (табл. 2), к тому же некоторые гостиницы предлагают арендовать гостиничные номера на долгое время, но по низким ценам (табл. 2).

Таблица 2. Цены одноместных гостиничных номеров г. Душанбе за 2021 г.
Table 2. Prices for single hotel rooms in Dushanbe for 2021

Гостиницы	Класс отеля	Обычная цена (TJS)	Скидки	Цена со скидкой (TJS)
Hilton Dushanbe	5 *	1498	12%	1318
Гостиница «Сирена»	5*	1345	21%	1062
Atlas Hotel	4*	753	16%	632
Отель «Твинс»	4*	735	28%	529
Гостиница «Шумон»	4*	622	15%	528
Hotel Ayni	4*	565	29%	401
Atlas B&B Guesthouse	3*	593	26%	438
Doshan Hostel	-	237	53%	113
Sakho Hotel-Hostel	-	170	59%	124

Источник: [3; 7]

Одной из самых актуальных проблем, которой уделяется большое внимание со стороны всех экономических субъектов на сегодняшний день, является здоровье и безопасность. Исходя из этого, гостиничные предприятия с целью конкурентоспособности на рынке, позиционируют свои гостиничные услуги с дополнением меры безопасности. Также многие гостиницы только использовали дополнительные услуги (SPA-салон, бассейн, конференц-залы, салоны красоты и пр. услуги), для поддержания уровня доходности гостиничного сектора. К тому же многие местные гостиницы начали продавать гостиничные услуги за те же цены до кризиса, но только на длительный срок, т.е. предоставляли гостиничные апартаменты в виде аренды.

Для обеспечения микроэкономической стабильности, сегодняшняя ситуация обязывает руководителей гостиничных предприятий усилить маркетинговую деятельность и организованность для принятия эффективных решений управления. В то же время, поведение отечественных предприятий гостиничной индустрии зависит не столько от микроэкономических и отраслевых факторов - их прибыльности и конкурентоспособность, сколько от оперативности решений во всех изменениях, а также объёма производимых услуг и качественности предоставления сервиса. Одна из основных и значимых проблем адаптации гостиничной отрасли к условиям нестабильности рынков заключается в том, что новые требования управления были предъявлены к гостиничным предприятиям, которые никогда не были готовы к таким условиям.

Поэтому, в условиях экономической нестабильности, усиливается значение менеджмента и маркетинга в управлении гостиничными предприятиями. Вместе с тем, роль менеджмента и маркетинга в среде, в которой функционируют гостиницы, пока ещё не стала доминантой их деятельности. Для многих гостиниц ориентация на потребителя услуг, конкуренция и угроза банкротства стали сильным мотивом в условиях нынешнего кризиса. Зарубежные гостиничные предприятия ответственны перед своими клиентами и партнерами, бюджетом и акционерами, что считают приоритетной задачей. Но многие гостиницы, со слабой системой управлении, не соответствуют стандартным требованиям и имеют низкий уровень управленческой дисциплины, качество обслуживания, отсутствие компетенции персонала в улучшении работы и т.д.

Исходя из вышеизложенного, мы определяем проблемы макро- и микроэкономического уровня, к которым можно отнести следующие:

1. Дефицит квалификации и навыков на рынке труда. По мнению многих экспертов гостиничной индустрии, привлечение неквалифицированных кадров к отрасли, приводит к убыткам бизнеса, материальному ущербу, потере доверия клиентов и др. Образовательные программы гостинично-туристской специальности должны быть больше нацелены на развитие сильной личности, способной развиваться и адаптироваться в постоянно меняющихся условиях, умеющих разрабатывать собственные стратегии самосовершенствования, осуществлять нравственный выбор и нести за него ответственность, умение проанализировать и определять рыночные возможности. Исходя из этого, мы делаем вывод, что особое место в учебном процессе специальностей туристской отрасли должен занимать менеджмент и маркетинг, кроме того, нужно проводить научные исследования в целях разработки научно-практических рекомендаций по развитию гостиничной индустрии.

2. Высокая ставка политики налогообложения и отсутствие поддержки со стороны государственных органов. По правилам, многие страны, делающие ставку на развитие туризма, в целом принимают меры по смягчению последствий коронокризиса. На основе этого, во многих зарубежных странах, путем установления налоговых льгот, принимаются законодательные решения, чтобы поддерживать и привлекать иностранные и внутренние инвестиции и займы. Например, Сейшельские острова и Эквадор отложили сроки уплаты специальных налогов в секторе туризма, а Южная Африка, Китай, Литва, Польша и Португалия предоставили средства предприятиям, пострадавшим от пандемии COVID-19 в виде субсидий и специальных фондов поддержки [6].

3. Неэффективный менеджмент в организации. Неэффективность менеджмента можно определить как некачественное обслуживание, изношенность основных фондов, что дает невысокий уровень загрузки гостиничных номеров. Совершенствование качества оказания гостиничных услуг с использованием безопасных медицинских мер предоставления.

4. Малоразвитость национальных гостиничных сетей и проблемы в развитии внутреннего туризма. Среди актуальных мировых тенденций развития гостинично-туристской отрасли особое внимание уделяется увеличению национальных гостиничных сетей в туристических регионах, за чет чего может развиваться внутренний туризм. Особенно это очень важно во время карантина, так как развитие внутреннего туризма может положительно влиять на трудоспособность и жизненную активность населения. Одной из важнейших задач государства является поддержка и укрепление здоровья, восстановление работоспособности, обеспечение жизненного баланса и финансовые возможности для отдыха. В этой связи формирование и развитие внутреннего туризма является одним из факторов, оказывающих влияние на устойчивость и развитие экономики страны. Необходимыми условиями для развития и формирования внутреннего туризма в республике, в этот трудный период (финансового и экологического кризиса), являются привлечение национальных гостиничных инвесторов создания малых (хостелов, бунгало, кемпинги и т.д.) и средних гостиниц с доступными ценами в рекреационных туристских зонах, а также разработка стратегии развития туристского сектора.

Необходимо отметить, что правительство Республики Таджикистан с осознанием роли туризма в национальной экономике в 2018 г. разработало стратегию по развитию сферы туризма и 2019-2021 годы были объявлены Президентом Республики Таджикистан «Годами развития села, туризма и народных ремесел». В течение 2018-2020 годов в стране наблюдалось развитие данного сектора, 145 новых компаний получили лицензии, а в целом за этот период 224 компаний вошли в туристический рынок. В соответствии с реализацией стратегии развития туризма правительством республики были предоставлены льготы для расширения деятельности частного сектора, в том числе количества гостиничных предприятий и другой инфраструктуры обслуживания.

Также необходимо отметить, что международный журнал «Financial Times» включил Республику Таджикистан в список восьми стран, рекомендуемых для посещения туристов. Согласно опросу, проведенному туристическим сайтом Destination Recommended.com, Таджикистан входит в десятку лучших направлений самых привлекательных для туристов стран в азиатском регионе, по результату опроса «ТурСтат» аналитического агентства России, Душанбе вошел в список 10 городов СНГ пригодных для весеннего туризма, в пятерку лучших

стран по упрощенной системе предоставления виз, а Памирский тракт включен в десятку красивейших дорог мира. По итогам опроса, проведенного Американской аналитической компанией Gallup, среди 142-х стран, Таджикистан занимает второе место в списке самых безопасных стран мира. Туристический журнал Британии «Wanderlust» в 2020 г. ознакомил с семью природными чудесами Таджикистана и представил их для посещения туристами: Гармчашма Памира, ледник Федченко, Сарезское озеро, Ваханский коридор, Каракуль и Чапдару [14].

Несмотря на все это и с учетом заключительного года инициативы «Годы развития села, туризма и народных ремесел», Комитет по развитию туризма и другие соответствующие структуры приняли первостепенные меры по развитию туризма, в частности, увеличение вклада туристической сферы в долю ВВП страны, привлечение внутренних и зарубежных туристов и в особенности развитие внутреннего туризма.

Таким образом, можно отметить, что в каждом историческом отрезке времени гостиничный бизнес приобретает новые отличительные свойства. В настоящее время, когда идет общее ухудшение экономического климата, также переход в режим жесткой экономии, для гостиничных предприятий стало очень трудно адаптироваться и подстраиваться к этим условиям. Но многие гостинцы с большим управленческим опытом, значительно расширили перечень дополнительных услуг своим клиентам, что продиктовано объективными последствиями социально-экономического развития современного общества. Наряду с этим, совершенствуются методы управления гостиничных предприятий, оптимизируются структуры управления предприятиями гостиничной индустрии (в частности, широко развивается гостиничные кластеры, идет развитие внутреннего туризма и малых гостиниц), обновляются технологии оказания гостиничных услуг, практикуются новые стандарты, ограждающие критерии оценки качества оказания услуг в гостиничном бизнесе, появляются новые формы гостиничных предприятий, высокими темпами продолжаются интеграционные процессы в вертикальном и горизонтальном направлении бизнеса. Вместе с тем, развитие гостиничных предприятий напрямую обусловлено развитием сферы туризма, в то время как развитие туризма в определенной степени зависит от успешной деятельности гостиничных предприятий.

Рецензент: к.э.н., доцент Муҳсинов Д.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буранцева, Э.Р. Современные маркетинговые стратегии международных гостиничных компаний: монография / Э.Р. Буранцева. -М.: Издательство «Книжный дом университет», 2010. -328 с.
2. ВСПТ: “High Level Enabling Policies Doc”, 23 апреля 2020 г. [Электронный ресурс]. https://wttc.org/COVID-19/Government-Hub. (дата обращения: 28.02.2021 г.).
3. Душанбе, Таджикистан: Спецпредложения отелей. [Электронный ресурс]. https://www.tripadvisor.ru/SmartDeals-g293964-Dushanbe-Hotel-Deals.html. (дата обращения: 28.02.2021).
4. Заберженский, Б.Э. Основные проблемы гостиничных услуг и пути их решения / Б.Э. Заберженский, Н.В. Караева // Электронный периодический рецензируемый научный журнал «SCI-ARTICLE.RU». – 2015. -№29(ноябрь). –С.73-76.
5. Козырева Н.Е. Меры поддержки отрасли туризма вследствие COVID-19 в России и ряде европейских стран / Н.Е. Козырева // Материалы международной научно-практической конференции. «Современные проблемы и пути повышения конкурентоспособности бизнеса 17 апреля 2020 года». -М.: АНО ВО «Институт бизнеса и дизайна», 2020. -С.76-86.
6. Концептуальная записка: COVID-19 и перестройка сектора туризма Август 2020 г. [Электронный ресурс]. https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_covid-19. (дата обращения: 27.01.2021 г.).
7. Найдите отели в Душанбе. [Электронный ресурс]. https://www.booking.com/city/tj/dushanbe-tj. (дата обращения: 28.02.2021 г.).
8. Основные показатели жилищного фонда и коммунального хозяйства Республики Таджикистан за 2013-2020 гг. – АСПРТ; Аналитические данные Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан за 2013-2020 гг.
9. Отраслевая справка МОТ. COVID-19 и сектор туризма. [Электронный ресурс]. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups. (дата обращения: 25.02.2021 г.). -С.7-9.
10. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». [Электронный ресурс]. https://mfa.tj/ru/main/view/7039/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan. (дата обращении: 02.03.2021 г.).

11. Региональное бюро МОТ для Азии и Тихого океана: «COVID-19 and employment in the tourism sector: Impact and response in Asia and the Pacific» [Электронный ресурс]. https://www.ilo.org/asia/publications/issue-briefs.htm 24 апреля 2020г.
12. Шарипова Х.Р. Особенности и факторы развития системы оказания гостиничных услуг в современных условиях / Х.Р. Шарипова // Международная научно-практическая конференция «Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства Симферополь, 10 апреля 2020 г. / сборник материалов международной науч. прак. конференции (Симферополь,10 апрель 2020). -Симферополь, 2020. -С.702-705.
13. Шарипова Х.Р. Особенности оказания гостиничных услуг в период пандемии COVID-19 / Х.Р. Шарипова, Ф.Ф. Махкамов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. -Душанбе: ООО «Сумани Кудрат», 2020. -№4/1(33). -С.121-127.
14. 27 сентябрь – Всемирный день туризма. [Электронный ресурс]. https://mvd.tj/index.php/ru/turisticheskie-dostoprimechatelnosti/29178-27-sentyabr. (дата обращения: 02.03.2021 г.).
15. World Tourism Organization (UNWTO), World Tourism Barometer, vol. 18, No. 4, June 2020, Madrid. [Электронный ресурс]. URL:https://doi.org/10.18111/wtobarometereng. (дата обращения: 15.12.2020 г.).

ОҚИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ ПАНДЕМИЯ COVID-19 ВА ЧОРАҲОИ ДАСТГИРИИ САТҲИ МАКРО ВА МИКРОИҚТИСОД ДАР БАХШИ ТУРИЗМ

Дар ин мақола, таъсири иқтисодии пандемияи COVID-19 ва чораҳо оид ба дастгирии сатҳи макро ва микро иқтисодии бахши туризм, кушода нишон дода шудааст. Омилҳое, ки ба рушди бозори хизматрасонии меҳмонхонаҳо дар шароити ноустувории иқтисодӣ таъсир мерасонанд, низ таҳлил карда мешаванд. Инчунин, дар мақола намунаҳои тадбирҳои зиддибуҳронии ҳукумати кишварҳои пешрафта барои таъмини суботи иқтисодии бахши сайёҳӣ ва алахусус, иқтисоди кишвар оварда шудаанд. Якчанд намунаҳои қарорҳои ҳукумати Италия, АМА, Лубнон, Таиланд ва дигар кишварҳо оварда шудаанд, ки барои онҳо туризм соҳаи муҳимми иқтисодиёт мебошад. Тадбирҳои дастгирӣ барои бахши молиявӣ ва ташкилӣ, ки ба рушди бахши туризм ва дигар соҳаҳои иқтисод дар ин кишварҳо равона карда шудаанд, аллакай амалисозии худро оғоз намуда, саъй доранд, ки аз буҳрони коронавирус халос шаванд.

Инчунин, пешниҳод карда мешавад, ки ҳамаи омилҳое, ки рушди меҳмонхонаро муайян мекунанд, ҳамчун воситаи самарабахш ва ба гурӯҳҳои муайяни қабул кардани қарорҳо тақсим карда шаванд. Дар мақола мушкилоти сатҳи макроиқтисодӣ ва микроқтисодӣ оварда шудаанд, ки дар он метавон бисёр масъалаҳои иқтисодиро ҳал намуд, бевосита агар таҳия ва қабули қарорҳои муассир мақсаднок равона шавад.

Калидвожаҳо: бозори хизматрасонии меҳмонхонаҳо, ноустувории иқтисодӣ, пандемияи COVID-19, дастгирии молиявӣ, хидматрасонии меҳмонхонаҳо, омили иқтисодӣ, омилҳои макроиқтисодӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИЯ COVID-19 И МЕРЫ ПОДДЕРЖКИ МАКРО- И МИКРОЭКОНОМИЧЕКОГО УРОВНЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО СЕКТОРА

В данной статье раскрыты экономические последствия пандемии COVID -19 и меры поддержки макро- и микроэкономичекого уровня туристического сектора. Также проанализированы факторы, влияющие на развитие рынка гостиничных услуг в условиях экономической нестабильности. Необходимо отметить, что сложившаяся ситуация на рынке гостиничных услуг требует от субъектов рынка своевременной готовности к влияющим факторам, обуславливающим развитие данного сектора. В статье приводятся примеры антикризисных мер правительства развитых стран по обеспечению экономической стабильности сферы туризма и, в частности, экономики страны. Приведено несколько примеров правительственных решений Италии, ОАЭ, Ливана, Таиланда и других стран, для которых туризм является важным сектором экономики. Меры поддержки финансового и организационного сектора, направленные на развитие сектора туризма и других сфер экономики в этих странах, уже начали реализовываться для выхода из коронокризиса.

Также предлагается рассмотреть все факторы, обуславливающие развитие гостиничных предприятий, как инструмент для принятия эффективных решений. В статье приведены проблемы макро- и микроэкономического уровня, которые можно решить, если целенаправленно подойти к разработке и принятию эффективных решений.

Ключевые слова: рынок гостиничных услуг, экономическая нестабильность, пандемия COVID-19, финансовая поддержка, гостиничные услуги, экономический фактор, макро и микроэкономические факторы.

ECONOMIC IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC AND MEASURES TO SUPPORT THE MACRO-AND MICRO-ECONOMIC LEVEL OF THE TOURISM SECTOR

In this article, the economic impact of the COVID-19 pandemic and measures to support the macro and micro economic levels of the tourism sector. The factors influencing the development of the hotel services market in conditions of economic instability are also analyzed. It should be noted that the current state of the hotel services market requires market entities to timely readiness of the factors that determine the development of this sector. The article provides examples of government anti-crisis measures to ensure the economic stability of tourism and, in particular, the country's economy. Several examples of government decisions of Italy, UAE, Lebanon, Thailand and other countries for which tourism is an important sector of the economy are given. Support measures for the financial and organizational sector aimed at developing the tourism sector and other sectors of the economy in these countries have already begun their implementation and strive to get out of the coronavirus crisis.

It is also proposed to consider all the factors that determine the development of hotel enterprises, as a tool for making effective decisions divided into certain groups. The article presents the problems of the macro and microeconomic

level, where you can solve many economic problems if you purposefully approach the development and adoption of effective decisions.

Keywords: hotel services market, economic instability, COVID-19 pandemic, financial support, hotel services, economic factor, macro and microeconomic factors.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипова Хадича Рустамовна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон**: (+992) 937-91-93-33.** E-mail: **khadicha.rustamzoda2020@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Шарипова Хадича Рустамовна*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 937-91-93-33.** E-mail: **khadicha.rustamzoda2020@mail.ru**

Information about the author: ***Sharipova Khadicha Rustamovna*** **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Management and Marketing**. Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 937-91-93-33.** E-mail: **khadicha.rustamzoda2020@mail.ru**

УДК 338.43 (574).

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЯСОПРОДУКТОВОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНЕ

Махмадизод Раджабали Бачабеки
Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН

Республика Таджикистан является аграрной страной с традиционной сельскохозяйственной - отраслью Сельское хозяйство вносит значительный вклад в развитие национальной экономики, снижение уровня бедности и достижение продовольственной безопасности страны. В сельском хозяйстве задействованы более 51% трудоспособного населения и вклад отрасли в ВВП страны составляет 20-22%. Общая сельскохозяйственная площадь составляет 7,2 млн. га, из которых (3,8 млн. га) – пастбища, в том числе: 720 тыс. га - зимних, 2 млн. га - летних, 740 тыс. га - весенних и 400 тыс. га круглогодичных пастбищ.

Посевные площади составляют всего 675 тыс. га, из которых всего 470 тыс. га являются поливными. Кроме этого, на площади более 115 тыс. га посажены сады и виноградники. В Таджикистане разводятся молочные породы: таджикский тип черно-пестрой породы скота, таджикский внутрипородный тип скота, швицкая порода и частично симментальская порода мелкого рогатого скота.

Кластеризация сельского хозяйства в странах мира и в Республики Таджикистан выступает как механизм повышения конкурентоспособности аграрного продукции, кластерное развитие сельского хозяйства как инновационный тип аграрного сектора экономики Республики и ее регионов, чему в значительной степени способствовала принятая стратегия инновационного развития, предусматривающая расширение конкурентных преимуществ в традиционных сферах экономики (энергетика, транспорт, переработка ресурсов, аграрный сектор) и создание «точек роста» в высокотехнологичных отраслях промышленности. Опыт развития инновационных кластеров имеет большое значение для формирования интеграционных объединений в других отраслях народного хозяйства, в том числе и в агропромышленном бизнесе. Рассмотрим принципы управления кластерными образованиями на примере наиболее успешных из них.

Кластеризация, или кластер от английского термина (***cluster***) – это сеть, система взаимосвязанных, взаимодополняющих фирм и организаций, таких как СУЗы, ВУЗы, НИИ, НЦ, ЗАО, ОАО, ООО и др. Кластер – это скопление территориальных и региональных фирм, компаний и организаций как производителей и потребителей, комплектующих и услуг; элемент инфраструктуры, кадрового потенциала, информационного обеспечения, обеспечения техникой и технологическим оборудованием, средние учебные заведения, высшие учебные заведения, центр обучения, научные центры, научно-исследовательские институты и другие организации.

В национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года отмечается особая значимость развития аграрного сектора и увеличение производства сельскохозяйственной продукции и особенно продукции мясного животноводства. К числу сдерживающих факторов развития мясного животноводства относятся: высокие цены на рынке, низкий уровень жизни сельского населения, нехватка рабочих мест, неразвитость сельской инфраструктуры др. В данном контексте необходимо развитие кластерного подхода в республике и Хатлонской области [11,с.62]. В связи с этим, развитие кластеризации, и особенно мясное животноводство, в регионе приобретает весьма важное значение, так как она является и в перспективе особым звеном развития сельского хозяйства и национальной экономики в целом по республике.

Правительство Республики Таджикистан приняло постановление о Концепции создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2020-2040 года. Создание и развитие агропромышленных кластеров предусматривает несколько этапов: 1) Первый этап – «…базовый период (этап налаживания взаимопонимания), предусматривает согласование вопросов создания агропромышленных кластеров и их структурной модели, которая включает следующие мероприятия: - формирование групп активных фермерских хозяйств, предприятий, выступающих за создание агропромышленного кластера вокруг

выбранного продукта; - проведение анализа условий и возможностей создания агропромышленного кластера на базе выбранного продукта; - выявление группы фермерских хозяйств (или их объединений), перерабатывающих предприятий, испытывающих сходные трудности в производстве выбранного продукта, заинтересованные и способные объединиться в рамках выбранного продукта для их решения; - определение организаций, способных предоставить образовательные, научные/селекционные, агротехнические, сертификационные услуги, необходимые для повышение качества этого продукта, а также поставщиков ресурсов для производства и их переработки; - объединение групп фермерских хозяйств, предприятий в объединения или ассоциации. 2) На втором этапе создания агропромышленного кластера (этап налаживания технологий сотрудничества) определяется экономический механизм функционирования кластера, предусматривающий следующие мероприятия: - разработка создания кластера, предусматривающая выявление и анализ общих проблем и возможностей участников кластера, определение возможных точек роста, их сильных и слабых сторон, обозначение границы кластера; - разработка единого рабочего плана и структуры связей, входящих в кластер фермерских хозяйств, предприятий, а также внутренних организационных принципов; - разработка совершенствованной нормативной и методической базы, обеспечивающей создание и функционирование кластера. 3) Третий этап создания и развития агропромышленных кластеров характеризуется формированием единой модели кластера с определением функций каждого участника кластера и предусматривает следующие мероприятия: - разработка детального плана перспективных направлений сотрудничества (организация совместных тренингов выставок и ярмарок, совместная закупка сырья, подготовка общего каталога и другие); - определение форм государственной поддержки агропромышленного кластера; - реализация плана по модернизации высшего образования и научно- исследовательской среды для поддержки кластера; - реализация плана по содействию вхождения агропромышленного кластера на международные рынки, сотрудничество с торгово-закупочными сетями. 4) Четвертый этап - это этап качественного совершенствования механизмов сотрудничества в агропромышленном кластере. В этот период осуществляется реализация стратегических задач, в том числе объединение ресурсов, формирование и совершенствование институтов управления кластером, создание новых предприятий, инвестирование в разработку нового вида продукции и технологических решений с привлечением иностранных инвесторов» [13].

Следует учесть, что «…образование кластерных структур в условиях недостаточной развитости институтов рыночной экономики, несовершенства конкурентных отношений, разнонаправленности интересов потенциальных участников не представляется возможным. Скорее всего, усилия будут тщетными, если даже этот процесс (процесс формирования кластера), вопреки доводов некоторых исследователей, целенаправленно регулируется со стороны определенных органов государственной власти. Искусственно созданные кластеры на пустом месте не могут функционировать как единая система, внутри которой будет налажено эффективное взаимодействие участников. В этой связи требуются комплексные мероприятия, направленные на создание соответствующих условий для спонтанного возникновения кластерных структур с учетом содействия их формированию как полноценных структур, способных конкурировать во внешней и внутренней среде» [2,с.122-127].

В «…мясном скотоводстве они выражены в повышении доходов, привлечении инвестиций, росте производительности труда, фондовооруженности, максимальной загрузке производственных мощностей в мясном скотоводстве, увеличении объемов производства, наличии конкурентоспособных цен на продукцию, стабильности сырьевой базы, улучшении качества продукции, повышении квалификации инженерно-технических работников, внедрении инновационных ресурсосберегающих технологий. Приведенные в матрице данные свидетельствуют о том, что в данных условиях экономические интересы всех участников основаны на повышении доходов (бюджетных поступлений) и привлечении инвестиций. Воспроизводство технического потенциала в мясном скотоводстве связано с разработкой такого взаимодействия участников ГЧП, которое бы стимулировало ускоренное обновление активной части основных фондов и способствовало привлечению высококвалифицированных

инженерно-технических работников в соответствии с потребностями организаций» [14,с.238-239].

Как отмечает З.М. Джабборовой, «…важным резервом увеличения мясных ресурсов страны является развитие специализированного мясного скотоводства на базе отечественных мясных пород. В этом плане значительная роль отводится казахской белоголовой породе, животные которой успешно разводятся во многих районах республики с экстремальными климатическими условиями. Наряду с ценными признаками данная порода является скороспелой» [4,с.92-95].

Магомедов Н.Д. считает, что «…функциональная структура мясного скотоводства обусловлена сложившимися экономическими отношениями между субъектами производства, потребления, инвестирования, предложения, распределения и др.» [7,с.56-63].

Следует отметить, что «…формирование и развитие регионального мясного кластера как основы повышения эффективности самообеспечения продовольствием. Уровень продовольствия, предоставляемого населению, рассчитывается на основе утвержденных ставок потребления товаров на человека в год. Эти стандарты устанавливаются Комитетом всемирного наследия, и каждая страна разрабатывает и реализует свои собственные национальные стандарты. В нашей республике эти стандарты находятся в центре внимания министерств и ведомств, и они будут разработаны с учетом конкретных характеристик населения. Исследование кластерной политики в АПК, в том числе в животноводческой отрасли развитых и развивающихся стран, показывает, что кластер является инструментом для использования конкурентных преимуществ. Наличие факторов производства, родственных и поддерживающих отраслей, роста спроса, конкуренции и кооперации между его субъектами, активного содействия государства, продуктивности образовательной и научной сферы позволяют им успешно создавать региональные кластеры» [5,с.61-65].

Для мясопродуктового подкомплекса агропромышленного комплекса республики региона характерна многомерная структура: функционально-отраслевая, территориально-производственная, социально-экономическая. Исходной методологической основой формирования регионального мясопродуктового подкомплекса является его функционально-отраслевая структура, в состав которой входят пятые сферы, а также производственная и социальная инфраструктуры:

1) сфера включает отрасли, производящие и поставляющие средства производства и ресурсы для животноводства и кормопроизводства, мясной и комбикормовой промышленности, транспортировки, хранения и реализации мяса;

2) сфера - животноводство (скотоводство, овцеводство, птицеводство) и кормопроизводство, которые составляют основу подкомплекса региона;

3) сфера - мясная промышленность, включающая предприятия по производству мяса и мясопродуктов, а также по переработке птицы;

4) к инфраструктуре мясопродуктового подкомплекса региона относятся производство, заготовка, хранение, транспортировка и реализация готовой мясо - молочной продукции от поля до потребителя;

5) специализированный транспорт, фирменная торговля, зооветеринарное обслуживание, погрузочно-разгрузочные площадки, холодильники и склады), материально-техническое снабжение и др.

По мнению З.М. Джабборовой, «…роль и место обеспечения продовольственной безопасности в Республике Таджикистан в последние годы являются актуальной проблемой. Развитие животноводства мясо-молочного направления - одна из важных отраслей самообеспечения населения в собственном продовольствии. Известно, что Республика Таджикистан достигла определенных успехов в обеспечении населения отечественной продукцией животноводства и мясо-молочными продуктами, в том числе мясом и мясными изделиями, молоком и молочными продуктами, сливочным маслом, колбасными изделиями и т.д.» [4,с.92-95].

В.Ф. Климченкова отмечает, что «…наиболее распространенные отрасли животноводства: скотоводство, овцеводство, свиноводство и птицеводство. С экономической точки зрения, по мнению ученых, наиболее важными критериями, влияющим на процесс управления

производством продукции отраслей животноводства является видовая принадлежность животных к жвачным или нежвачным, а также зависимость предприятия от собственной кормовой базы» [6].

Экономист Ф.Б. Махмадиев считает, что «…теоретические и методологические основы интеграционных отношений - сообщества фирм и организаций, тесно связанных в сфере АПК взаимно содействуют повышению конкурентоспособности друг друга. В новых условиях хозяйствования кластерная форма интеграции является популярной и перспективной стратегией для развития межотраслевых связей в условиях агропродовольственной системы и обеспечения продовольственной безопасности страны» [9,с.48].

По нашему мнению, региональном мясопродуктовом кластером называется система, в состав которой входят организации разного профиля, обслуживающие один или несколько секторов рынка. Основная цель формирования и развития регионального мясопродуктового кластера заключается в том, чтобы довести готовую мясную продукцию до потребителя с наименьшими потерями и затратами. Одной из основных задач создания регионального мясопродуктового кластера является увеличение прибыли и экономической стабильности предприятий по производству мяса, входящих в его состав.

Понятия и сущность регионального кластера различных зарубежных авторов приведены в (табл. 1).

Таблица 1. Эволюция понятия регионального кластера у различных зарубежных авторов
Table 1. Evolution of the concept of a regional cluster by various foreign authors

АВТОР	ГОД	ОПРЕДЕЛЕНИЕ
Энрайт М.	1996	«…региональные кластеры – это промышленные кластеры, в которых фирмы - участники находятся в тесной близости друг к другу.»
Rosenfeld S.	1997	«…скопление фирм, которые производят синергетический эффект из-за своей географической близости и взаимозависимости, даже если количество рабочих мест при этом не является существенным».
Bergman E. и Feser E. [16]	1999	«…региональные кластеры – это промышленные кластеры, которые сконцентрированы географически, обычно внутри региона, который образует столичный район, рынок труда и другие функциональные хозяйственные единицы».
Rosenfeld S., Maskell P., Larenzen M. [19]	2003	«…региональный кластер - это не только географически очерченная концентрация взаимозависимых фирм, они должны иметь также каналы для производственных транзакций, диалога и коммуникации между малыми и средними предприятиями».
Николаев М.В. [12]	2004	«…региональный или межрегиональный кластер представляет собой комплекс взаимосвязанных секторов экономики, включающий базовую (профилирующую для региона) отрасль, отрасли-поставщики и отрасли – потребители ее продукта, а также производителей соответствующего оборудования и услуг, в первую очередь научно-образовательных и высокотехнологичных».
Andersen P.H.	2006	«…региональный кластер - производственная система, управляющая множеством входящих и исходящих связей с широко распространенным разделением задач».
Дадаев Л.М. [1]	2008	«…территориальные кластеры являются региональной концентрацией ресурсов в достаточно ограниченной сфере производства союза фирм (в основном малых и средних), которые производят товары и услуги, функционально связанные с основной производственной деятельностью, встроенной в социальную жизнь определенного региона».
Мигранян А.А. [10]	2002	Кластер – «…сосредоточение наиболее эффективных и взаимосвязанных видов экономической деятельности, т.е. совокупность взаимосвязанных групп успешно конкурирующих фирм, которые образуют «золотое сечение» всей экономической системы и обеспечивают конкурентные позиции на отраслевом, национальном и мировом рынках…».
Цихан Т.В.	2003	Кластер – «…сообщество фирм, тесно связанных отраслей, взаимно способствующих росту конкурентоспособности друг друга».
Шаститко	2009	Кластеры – «…одна из разновидностей гибридных институциональных

А.Е. [15,с.36]		соглашений, существующих в формате сети двусторонних и многосторонних контрактов между компаниями, которые в силу пространственного расположения и отраслевой принадлежности с большей вероятностью вступают в повторяющиеся экономические обмены, чем компании из несвязанных отраслей на значительном пространственном (в экономическом смысле) удалении друг от друга…».

Источник: составлено автором по: Enright MJ. Why Clustersarethe Wayto Winthe Game? // WordLink, No:5, July/August, 1992.- pp. 24-25.; Марков, Л.С.Экономические кластеры: понятия и характерные черты /Л.С. Марков // Режим доступа: www.econom.nsc.ru; Дадаев, Л.М. Теоретические аспекты анализа кластерной организации региональной экономики / Л.М. Дадаев // Экономика и управление. – 2008. -№24. -С.50-56.; Николаев, М.В. Кластерная концепция эффективной интеграции регионов глобальную экономику / М.В. Николаев // Проблемы современной экономики. – 2004. -№1.; Bresnahan, T., Gambardella, A., Saxenian A. "Oldeconomy" inputsfor" neweconomy" outcomes: Cluster formation inthenew Silicon Valleys; Industrial and Corporate Change, 10, 4; -P.836.; Dalum, B. Technological Life of Cycles: Regional Clusters Facing Disruption / B. Dalum, Ch. Pedersen, G. Villumsen // DRUID / IKE GROUP. Aalborg, 2002.; Maskell, P. The Claster as Market Organizantion / P. Maskell, M. Larenzen // DRUID Working Paper 03-14, 2003. –29 p. Мигранян, А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой / А.А. Мигранян // Вестник КРСУ. – 2002. -№3. Шаститко, А.Е. Кластеры как дискретная структурная альтернатива управления трансакциями / А.Е. Шаститко // Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал. - 2009. -№1. -С.36.

Формирование регионального мясопродуктового кластера - это совокупность предприятий и организаций различных форм собственности, объединенных единой технологической цепочкой производства, переработки и реализации мяса и его продуктов с целью повышения конкурентоспособности мясной продукции и предприятий кластера. Мясопродуктовый кластер региона представляет собой интеграцию различных видов деятельности в единый процесс производства и переработки мяса, реализации конечной продукции и имеет в своей структуре большое число связей.

Формирование кластера в мясопроизводящем регионе позволит оптимальным образом организовать инфраструктуру регионального рынка мясной продукции, а также оптимизировать цены на мясо и мясопродукты внутри региона высокого качества и по низким ценам.

Целью формирования концептуальных моделей регионального мясопродуктового кластера является повышение эффективности деятельности предприятий, создание новых продуктов и технологий, освоение новых рынков сбыта мясной продукции.

Ф.Б. Махмадиев считает, что «…современные условия функционирования предприятий и организаций требуют более обоснованного совершенствования экономических отношений, на основе признания многообразия форм собственности и хозяйствования; обеспечения технологического и экономического единства этапов производства, заготовки, транспортировки, хранения и реализации продукции высокого качества; учета закономерностей рынка; развития конкуренции; обеспечения надежной системы государственного экономического регулирования. Надежному функционированию этой цепи, поле-потребитель, обеспечивает кластерное развитие производства» [9,с.51].

Следует отметить, что «…глобализация региональной экономики потребовала поиска новых направлений экономической эффективности сельхозпродукции и их реализации до поля потребителей. Одним из новых приоритетных направлений развития АПК в современных условиях выступает его кластеризация. На основе кластерного подхода можно достичь параметров конкурентоспособности и экономического роста в масштабе отрасли, региона и национальной экономики. В новых условиях хозяйствования главным фактором экономического развития выступает вложение инвестиций в новые технологии. Между тем, исследование показывает, что формирование региональных аграрных кластеров в Республике Таджикистан еще инициируется должным образом, как со стороны производителей, так и со стороны органов государственного регулирования развития АПК» [3,с.147-151].

Таким образом, исследование кластерной политики в АПК, в том числе в животноводческой отрасли развитых и развивающихся стран, показывает, что кластер является инструментом для использования конкурентных преимуществ. Наличие факторов производства, родственных и поддерживающих отраслей, роста спроса, конкуренции и

кооперации между его субъектами, активное содействие государства, продуктивность образовательной и научной сферы позволяют им успешно создавать региональные кластеры.

Рис 1. Концептуальная схема формирования мясопродуктового кластера региона
Fig 1. Conceptual diagram of the formation of a meat product cluster in the region

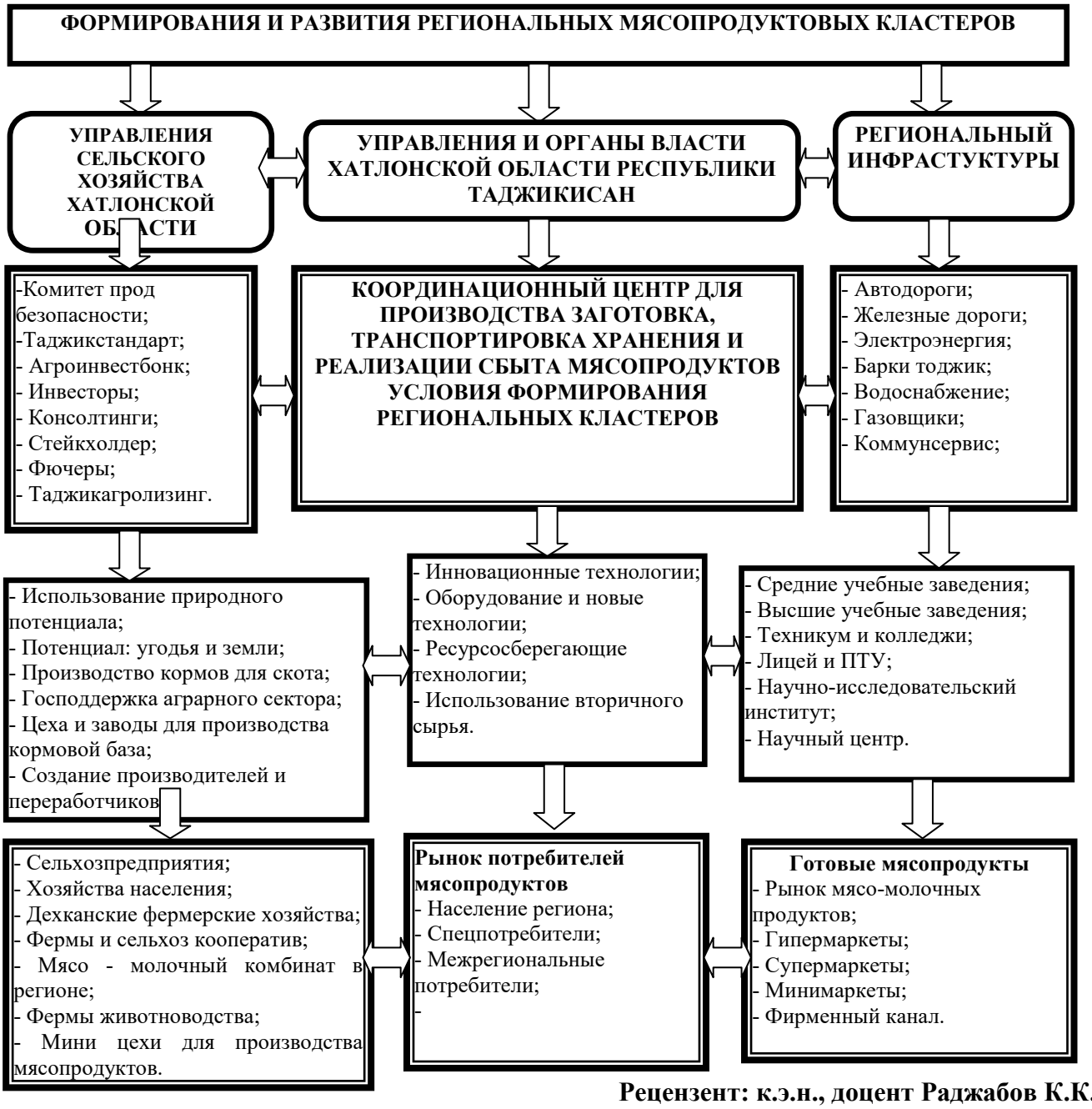

Рецензент: к.э.н., доцент Раджабов К.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дадаев, Л.М. Теоретические аспекты анализа кластерной организации региональной экономики / Л.М. Дадаев // Экономика и управление. – 2008. -№24. -С.50-56.
2. Джабборова З.М. Концептуальные основы формирования регионального мясного кластера / З.М. Джабборова, Махмадизода С.Б., Махмадизод Р.Б. // Вестник ТНУ. Серия социально-экономического и общественных наук. – Душанбе, 2020. -№10. -С.122-127.
3. Джабборова З.М. Разработка модели регионального кластера мясо - молочной продукции / З.М. Джабборова, Махмадизода С.Б., Махмадизод Р.Б. // Вестник ТНУ. Серия социально-экономического и общественных наук. – Душанбе, 2020. -№9. -С.147-151.
4. Джабборова З.М. Формирование и развитие регионального мясного кластера: проблемы, тенденции и пути их решения / З.М. Джабборова // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2018. -№2/6. -Ч.2. -С.92-95.

5. Джабборова З.М. Формирование и развитие регионального мясного кластера как основа обеспечения продовольственной безопасности / З.М. Джабборова, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. -№7. -С.61-65.
6. Климченков В.Ф. Организационно-экономические основы промышленного скотоводства / В.Ф. Климченков. - Л.: Лениздат, 1978. -192 с.
7. Магомедов Н.Д. Тенденции развития мясного подкомплекса России [Текст] / Н.Д. Магомедов, С.А. Аржанцев // АПК: Экономика, управление. - 2012. -№7. -С.56-63.
8. Марков, Л.С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты / Л.С. Марков. [Электронный ресурс]. www.econom.nsc.ru
9. Махмадиев Ф.Б. Формирование и развитие регионального зернопродуктового кластера (на материалах Юго-Восточного Таджикистана): дисс…на..соиск..ученый степ..канд…экон..наук спец..08.00.05 / Ф.Б. Махмадиев. - Душанбе, 2016. -169 с.
10. Мигранян, А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров в странах с переходной экономикой / А.А. Мигранян // Вестник КРСУ. – 2002. -№3.
11. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. -Душанбе, 2016. -С.62.
12. Николаев, М.В. Кластерная концепция эффективной интеграции регионов глобальную экономику / М.В. Николаев // Проблемы современной экономики. – 2004. -№1.
13. Постановление Правительства Республики Таджикистан о Концепции создания и развития агропромышленных кластеров в Республике Таджикистан на период до 2020-2040 года г. Душанбе, от 28 октября 2020 года, №566.
14. Хайруллина О.И. Экономический механизм воспроизводства технического потенциала мясного скотоводства. Экономика и управление народным хозяйством: дисс..на соис.. уч-й степ..док эконом.. наук спец: 08.00.05 / О.И. Хайруллина. –М., 2016. -С.238-239.
15. Шаститко, А.Е. Кластеры как дискретная структурная альтернатива управления трансакциями / А.Е. Шаститко // Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал. - 2009. -№1. -С.36.
16. Bresnahan, T., Gambardella, A., Saxenian A. “Oldeconomy” inputsfor“ neweconomy” outcomes: Cluster formation inthenew Silicon Valleys; Industrial and Corporate Change, 10, 4; -P.836.
17. Dalum, B. Technological Life of Cycles: Regional Clusters Facing Disruption / B. Dalum, Ch. Pedersen, G. Villumsen // DRUID / IKE GROUP. Aalborg, 2002.
18. EnrightMJ. WhyClustersarethe Wayto Winthe Game?//WordLink,No:5,July/August, 1992. -P.24-25.
19. Maskell, P. The Claster as Market Organizantion / P. Maskell, M. Larenzen // DRUID Working Paper 03-14, 2003. -29 p.

ҶАНБАҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА ТАШАККУЛЁБИИ КЛАСТЕРИ МАҲСУЛОТИ ГӮШТӢ ДАР МИНТАҚА

Дар ин мақола ҷанбаҳои методологии ташаккули кластери гӯшт дар минтақа баррасӣ шудааст. Кластеризатсияи кишоварзӣ дар кишварҳои ҷаҳон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун механизми баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ фаҳмида мешавад. Рушди назарраси кластери кишоварзӣ ҳамчун як намуди механизми инноватсионии бахши аграрии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он, ба стратегияи қабулшудаи рушди инноватсионӣ, ки тавсеаи афзалиятҳои рақобатпазирро дар бахшҳои анъанавии иқтисодиёт пешбинӣ менамояд, (энергетика, нақлиёт, коркарди ресурсҳо, хоҷагии қишлоқ) ва ба вуҷуд овардани «нуқтаҳои афзоишӣ» бештар мусоидат менамояд. Дар соҳаҳои пуриқтидори саноат таҷрибаи рушди кластерҳои инноватсионӣ барои ташаккули иттиҳодияҳои интегратсионӣ дар дигар бахшҳои иқтисоди миллӣ, аз ҷумла дар бизнеси агросаноатӣ аҳамияти бузург дорад. Биёед принсипҳои идоракунии шаклҳои кластерро бо мисоли муваффақтаринашон баррасӣ кунем. Сиёсати кластерӣ дар комплекси агросаноатӣ, аз ҷумла дар соҳаи чорводории кишварҳои пешрафта ва рӯ ба тараққӣ нишон медиҳад, ки кластер як воситаи истифодаи афзалиятҳои рақобатпазирии маҳсулоти кишоварзӣ мебошад. Мавҷудияти омилҳои истеҳсолӣ, соҳаҳои алоқаманд ва ёрирасон, афзоиши талабот, рақобат ва ҳамкории субъектҳои он, кумаки фаъолонаи давлат, маҳсулӣ ва талошҳо дар соҳаи маъориф ва илм имкон медиҳад, ки кластерҳои минтақавӣ бомуваффақият таъсис дода шаванд.

Калидвожаҳо: сиёсати кластерӣ, кишоварзӣ, амнияти озуқаворӣ, комплекси агросаноатӣ, кластерсозӣ, саноати кишоварзӣ, ташаккули кластери гӯшт, бахши кишоварзӣ.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЯСОПРОДУКТОВОГО КЛАСТЕРА В РЕГИОНЕ

В данной статье рассматриваются методологические аспекты формирования мясопродуктового кластера в регионе. Кластеризации сельского хозяйства в странах мира и в Республике Таджикистан как механизма пути повышения конкурентоспособности аграрной продукции. Кластерное развитие сельского хозяйства как инновационный тип аграрного сектора экономики Республики и ее регионов, чему в значительной степени способствовала принятая стратегия инновационного развития, предусматривающая расширение конкурентных преимуществ в традиционных сферах экономики (энергетика, транспорт, переработка ресурсов, аграрный сектор) и создание «точек роста» в высокотехнологичных отраслях промышленности. Опыт развития инновационных кластеров имеет большое значение для формирования интеграционных объединений в других отраслях народного хозяйства, в том числе и в агропромышленном бизнесе. Рассмотрим принципы управления кластерными образованиями на примере наиболее успешных из них. Кластерная политика в АПК, в том числе в животноводческой отрасли развитых и развивающихся стран, показывает, что кластер является инструментом для использования конкурентных преимуществ. Наличие факторов производства, родственных и поддерживающих

отраслей, роста спроса, конкуренции и кооперации между его субъектами, активное содействие государства, продуктивность образовательной и научной сферы позволяют им успешно создавать региональные кластеры.

Ключевые слова: кластерная политика, сельское хозяйств, продовольственная безопасность, АПК, кластеризация, сельскохозяйственные отрасли, формирование мясопродуктового кластера, аграрный сектор.

AGRICULTURE DEVELOPMENT TASKHN METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION MEAT CLUSTER IN THE REGION

This article examines the methodological aspects of the formation of a meat cluster in the region. Clustering agriculture in the countries of the world and in the Republic of Tajikistan as a mechanism for increasing the competitiveness of agricultural products. Significant cluster development of agriculture as an innovative type of the agricultural sector of the economy of the Republic and its regions, which was largely facilitated by the adopted strategy of innovative development, which provides for the expansion of competitive advantages in traditional sectors of the economy (energy, transport, processing of resources, the agricultural sector) and the creation of "points of growth »In high-tech industries. The experience of developing innovative clusters is of great importance for the formation of integration associations in other sectors of the national economy, including in the agro-industrial business. Let us consider the principles of managing cluster formations using the example of the most successful of them. The cluster policy in the agro-industrial complex, including in the livestock sector of developed and developing countries, shows that the cluster is a tool for using competitive advantages. The presence of factors of production, related and supporting industries, growth in demand, competition and cooperation between its subjects, active assistance from the state, productivity of the educational and scientific spheres allow them to successfully create regional clusters.

Keywords: cluster policy, agriculture, food security, agro-industrial complex, clustering, agricultural industry, formation of a meat cluster, agricultural sector.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Маҳмадизод Раҷабалӣ Бачабеки*** - Институти иқтисод ва таҳлили системаҳои рушди кишоварзии АИКТ, унвонҷӯ. **Суроға:** 734020, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Ҳаёти Нав, 306. Телефон: **904-40-01-02.** E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Махмадизод Раджабали Бачабеки*** - Институт экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН, соискатель. **Адрес:** 734020, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хаети Нав, 306. Телефон:**(+992)904-40-01-02.** E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

Information about the author: ***Mahmadizod Rajabali Bachabek i*** **-** Institute of Economics and Systems Analysis of Agricultural Development of the TASKHN, applicant. **Address:** 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayoti Nav Street, 306. Phone: **904-40-01-02.** E-mail: **fmakhmadiev.1986@mail.ru**

УДК 338.45:01

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ

Суфизода Шохин Хайрулло, Маджон Мануchехра Мирзоали
Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан

Одной из важнейших составляющих экономической политики любого государства в реализации ускорения экономического роста, диверсификации и модернизации экономики, определении и решении социальных и региональных проблем является инновационная промышленная политика. То есть использование национальных, исторических, ресурсных и ряда других факторов, содействующих развитию экономической потенциала государства и переходу на более высокий уровень конкуренции. Инновационная промышленная политика должна строиться на использовании национального научно-исследовательского потенциала, который характеризуется возможностями сферы науки и способностью получать извне и использовать ноу-хау.

К странам, которые добились экономического роста путем активной инновационной промышленной политики, можно отнести США, Японию и Великобританию. В частности, примерами такой политики могут являться создание и реализация инфраструктурных проектов, экономически развитые долины, автопромышленность и программа развития сельскохозяйственного машиностроения в США, развитие электронной промышленности и реализация проектов строительства дорог в Японии, проекты развития и реструктуризации газовой и угольной промышленности в Великобритании.

В конце XX века в США, Японии и Великобритании около 88% ассигнований направлялось на развитие прикладных исследований и разработок, две трети из которых приходились на научные разработки. Во Франции, ФРГ и Швеции доля инвестиций в фундаментальные исследования существенно выше и составляет более 20% [3,с.3].

Следует отметить, что промышленно развитые страны начали формировать инновационно-промышленную политику на уровне правительства в 70-х годах. Тогда были необходимы структурные изменения в экономике из-за падения темпов экономического роста. Вмешательство государства в проблемы формирования инновационной политики породило собой государственную и инвестиционную политику. Для устойчивого развития надо было поддержать и стимулировать науку и технику, а также воздействовать на использование конечных результатов.

Существует ряд факторов, от которых зависит специфика инновационной промышленной политики. Экономия сырьевых и материальных ресурсов, а также оборудования были основным направлением НИОКР в Западной Европе и Японии. В США, например, направления инноваций отличаются и в основном ориентированы на экономию живого труда, так как стоимость рабочей силы значительно выше.

Хотя теория инноваций и инновационные процессы существуют достаточно много лет далеко не все ученые были инициаторами крупнейших инноваций. Инновационная практика стала предметом научного исследования лишь в середине XX века. Большой вклад в формирование инноваций и инновационного процесса заложили как зарубежные, так и российские экономисты.

В своей теории инноваций как ключевом направлении научных исследований XX века Верник К.А. разработал и развил теорию инноваций и инновационных промышленных процессов, которая включает четыре этапа, в том числе фундаментальный этап развития, этап детализации, теоретический прорыв и современный этап [4,с.2].

Стоит отметить, что фундаментальный этап развития инновационного промышленного процесса характеризуется формированием основных концепций в рамках теории длинных волн и циклических кризисов и проходит в 10-40 годы XX века. К основным представителям данного этапа развития можно отнести основоположника теории экономических циклов Н.Д. Кондратьева и австрийско-американского экономиста, одного из крупнейших буржуазных экономистов XX века - Й. Шумпетера.

Так, Н.Д. Кондратьевым заложены основы общей теории инноваций, охватывающей не только технологию и экономику, но и социально-политическую сферу, а также раскрывающей механизм взаимодействия инноваций в различных сферах общества. Н.Д. Кондратьев обосновал теорию больших экономических циклов хозяйственной конъюнктуры. Ученый проанализировал динамику цен, объема внешней торговли и производства основных видов промышленной продукции США, Англии, Германии и Франции. Он отводил главную роль научно-техническим инновациям, которые переводят хозяйственную конъюнктуру со снижающейся на повышающуюся волну.

По мнению Н.Д. Кондратьева, период кризиса предшествует обязательно повышательной стадии, и именно во время кризиса экономика восприимчива к инновациям, потому что депрессия экономики является стимулом поиска государством возможностей выжить в трудных условиях, а инновационная политика может их предоставить.

Далее идею Н.Д. Кондратьева развивал Й. Шумпетер, определяя инновационный процесс как эволюционный подход, признав ограниченность статической теории общего равновесия. Ученый акцентировал внимание на глубинных причинах и механизмах развития экономики, что, в первую очередь, включает конкуренцию, основанную на инновациях, которая приводит к “созидательному разрушению” сложившихся отраслей и рынков. Вместе с этим, Й. Шумпетер доказал, что экономическое развитие не является равномерным, оно представляет собой последовательность чередующихся подъемов и спадов, обусловливаемых внедрением инноваций [13,с.183-184].

Й. Шумпетер сконцентрировал свое внимание на экономических инновациях, высоко оценил роль предпринимателя – новатора в экономическом прогрессе, функция которого заключается в реформировании производства, используя изобретения или новые технологические решения для выпуска товаров или производства старых товаров новым способом, открывая новые источники сырья и материалов или новые рынки, реорганизуя отрасль [10].

Далее, 40-70 годы XX века относятся к этапу детализации развития инноваций, к основным положениям которого относятся развитие сформированных ранее инновационных идей в рамках прикладных исследований. К представителям данного этапа относятся Дж. Бернал, С. Кузнец, Б. Твисси. и.т.д.

Известный английский физик и социолог Дж. Бернал в своей работе «Наука в истории общества» отмечает, что научно-исторический подход к содержанию инноваций предполагает анализ влияний технологических достижений на различные этапы развития общества. По мнению Бернала, на начальных этапах развития наука «следовала за промышленностью», то есть использовала технические достижения и инновации больше, чем производила их. В дальнейшем же именно научные открытия становятся отправной точкой в технической сфере общества [4,с.5].

Как известно, лауреат Нобелевской премии, американский экономист С. Кузнец в 30-е годы определил и сформулировал теорию ведущих секторов, т.е., инвестиции в основной капитал ведущих отраслей направлены на развитие экономики. С. Кузнец ввел понятие эпохальных нововведений, которые вызваны ускорением темпов экономического роста в индустриальной эпохе. «Массовое применение технологических нововведений, составляющее в значительной степени суть современного экономического роста, тесно связано с дальнейшим прогрессом науки, который в свою очередь образует основу дальнейшего технического прогресса» [7,с.110; 9,с.172].

В свою очередь, американский экономист Б. Твисс подчеркивает суть нововведений как процесс, в котором изобретение или научная идея приобретает экономическое содержание, творческий характер инновационной деятельности, выявляет факторы, определяющие успех нововведений: рыночная ориентация, соответствие целям корпорации, адекватные методы оценки, эффективное управление проектом, - характеризует особенности инновации на разных стадиях жизненного цикла отрасли, методы оценки эффективности инновационных проектов [14,с.54].

К середине 70-х гг.- конца XX века начался этап теоретических прорывов основных положений, формирования и разработки новых подходов теории инноваций, а также концепций

национальных и региональных инновационных систем. Данный этап развития привлекал внимание многих советских и иностранных ученых, таких как А. Анчишкин, К. Фримен, А. Кляйнкнехт, Ю. Яковец, Г. Менш и др.

Академик А.И. Анчишкин в своей книге «Наука–техника-экономика» выделяет три типа нововведений: «….воплощающие принципиально новые научные идеи и революционизирующие производственные силы; смена поколений техники, появление новой технологии при сохранении исходного фундаментального научного принципа; количественные улучшения отдельных параметров данного поколения техники. Внутри этих типов может быть применена более частная градация, что становится необходимым при анализе, прогнозировании и планировании научно-технического прогресса. Но сущность различных типов нововведений остается одной - материализация разных по уровню научных знаний» [2].

«В каждый ограниченный период времени наиболее массовой и очевидной формой научно-технического прогресса является распространение нововведений за счет совершенствования технологии производства на основе уже известных и апробированных научных принципов» [2,с.221].

Однако немецкий экономист А. Кляйнкнехт считает, что в период депрессии экономики, инновации и инновационный процесс рискованны и стратегия максимизации прибыли сменяется минимизацией потерь и неопределенности. В частности, А. Кляйнкнехт считает, что во время подъема существуют возможности улучшающих инноваций в быстроразвивающихся направлениях техники, которые во время депрессии становятся бесперспективными. По мнению ученого, во время подъема экономики больше всего уделяется внимание улучшающим технологическим инновациям» [12,с.88].

Английский экономист, сторонник инновационной концепции Кристофер Фримен придерживался мнения, что широкое развитие инновационного процесса может привести к проблемам занятости и становится возможным в результате внедрения социальных изменений. Он придерживался мнения, что введение новых технологий порождает новые отрасли. На ранних стадиях спрос на рабочую силу носит ограниченный характер: объемы нового производства еще не велики и требуется лишь особо квалифицированная рабочая сила. По мере увеличения объемов производства акцент переходит на капиталосберегающую технику, спрос на рабочую силу начинает увеличиваться. «Этот рост продолжается до насыщения спроса, как на рабочую силу, так и на соответствующие товары. Параллельно растет заработная плата, увеличиваются издержки, возникает необходимость в трудосберегающих инновациях, происходит отлив рабочей силы, снижение заработной платы и общего спроса, то есть спад в экономике» [4,с.6].

В свою очередь, Ю.В. Яковец отмечает, что «нововведение - качественные изменения в производстве - могут относиться как к технике и технологии, так и формам организации производства и управления… Характерными чертами технического нововведения, отличающими его от небольшого числа количественных изменений в технической базе производства, являются: качественный скачок в уровне техники, в результате реализации изобретения (критерий новизны); значительный размер экономического, социального, экологического и другого эффекта в результате нововведения (критерий эффективности)» [6,с.20].

В своей книге «Технологический пат» профессор экономических наук Герхард Менш отмечает, что инновации преодолевают депрессию. Профессор определяет технический пат как переход от базисных инновации к улучшающим, то есть исчерпывающий потенциал базисных изменений приводит к застою экономического развития. Он утверждает, что технологический пат приходит на рецессии длиной волны [15].

Таким образом, во время депрессии экономика готова к структурным изменениям, переходу к нововведениям, которые приводят к образованию кластеров (нововведений). Также данный период запоминается возвращением в российскую науку учения о больших циклах конъюнктур Н.Д. Кондратьева и формированием сильной инновационной школы.

Начало XXI-века по настоящее время относится к этапу современных инновационных процессов. Основными чертами данного этапа являются формирование инновационной

политики и инновационных экосистем. Представителями данного этапа выступали как и зарубежные, так и отечественные современные экономисты и видные политики.

Касательно данного этапа К. Ватанабе и К. Факуда в своей работе «Инновационная экосистема для устойчивого развития» отмечают, что сегодня устойчивое развитие является серьезной глобальной проблемой и требует инновационных (нововведений) подходов. Инновационная политика является важным фактором для устойчивого развития государства и позволяет промышленности в целях повышения производительности снизить затрачиваемые ресурсы и негативные воздействия на экологию. Таким образом, для устойчивого развития образуются инновационные экосистемы, взаимодействующие с окружающей средой [17].

Таким образом, инновация и инновационные процессы с прохождением времени трактовались с разной, согласно тому времени, точки зрении.

В конце XX века - начале XXI века с внедрением и использованием инноваций и инновационных процессов в каждой отрасли экономики производство ускорилось. Важно отметить, что увеличение темпов развития инновационных процессов в основном связано с широкомасштабным внедрением информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), развитием экономической и международной интеграции, усилением процессов глобализации и всемирной торговли. Инновационная производственная политика, проводимая государством, может означать развитие производственных секторов, которые могут быть готовы к новым глобальным рынкам, а также в условиях всемирной торговли конкурировать на мировых и региональных рынках. Собственно, процесс международной интеграции поставил задачу перед государствами пересмотреть и модифицировать свою промышленную политику и переходить на современный (инновационный) этап развития.

В начале XXI века в связи с появлением новых развивающихся мощностей в Азии глобальная конкуренция начала стремительно усиливаться. Несмотря на классические антидемпинговые меры, установленные в отношении стандартов импортируемых товаров в ЕС, импортируемые товары из Китая, России и Индии с более качественными инновационными составляющими заставили пересмотреть весь подход к промышленной политике Евросоюза.

В связи с этим, в 2005 году Европейский союз одобрил новую промышленную политику, направленную на повышение конкурентоспособности ведущих отраслей промышленности в странах-членах. Были поставлены задачи создания европейской технологической платформы, общего видения в области НИОКР, сотрудничества между предприятиями, повышения конкурентоспособности отраслей промышленности путем объединения инноваций, ресурсов и опыта.

Так, в Европе в число главных целей «Стратегии 2020» была поставлена задача финансировать научные исследования и разработки НИОКР на уровне 3% ВВП. Точно такая же цифра - 3% ВВП на НИОКР (включая государственные и частные инвестиции) названа в числе главных целей политики президента США. В России, которая существенно отстаёт от Европы и США, в этом направлении поставлена задача увеличения финансирования государственных научных фондов в несколько раз.

Таким образом, в мире налицо быстрые изменения в отношении промышленности и промышленной политики, свидетельствующие о высокой вероятности наступления периода «промышленного ренессанса» [1,с.6].

Мировая практика показывает, что развитие промышленности путем инноваций нуждается в постоянной модификации, особенно финансовый кризис 2008-2009 годов принудил мощные экономики диверсифицироваться и пересмотреть промышленную политику и искать всё новые направления экономического роста. Дополнительно, в 2011 году президент Б. Обама призвал федеральное правительство к росту поддержки производства и заявил: «Если мы хотим иметь надежную растущую экономику, мы должны иметь надежный производственный сектор» [19].

Этому предшествовал доклад Президенту США под названием «Обеспечение американского лидерства в области производства», где отмечалось, что технологические инновации тесно привязаны к производству знаний и Америка не может оставаться в мире двигателем инноваций без производственной деятельности. Помимо ученых и инженеров, США нуждаются в обеспечении основ для высококачественных рабочих мест для американцев

в производственном секторе чтобы американцы понимали и были в состоянии использовать инновационные машины (оборудование) на заводах [20,с.1].

Стоит отметить, что также Коммунистическая партия КНР, осознавая данную тенденцию, призвала форсировать трансформацию экономического развития путем оптимизации производственных сил и продолжать идти по пути «индустриализации нового типа». Учитывая развитие нового этапа глобальной экономики, промышленная политика и стратегия направлена на повышение конкурентоспособности промышленной продукции Китая на мировой арене [5].

Укрупняя и укрепляя производство оборудования, промышленность Китая берется за «самостоятельные» разработки и освоение важных видов оборудования, обращая внимание на порядок правительственных закупок, изготовление наиболее важного комплектного и высокотехнологического оборудования и увеличение доли отечественного производства в общем объеме выпуска оборудования.

Аналогичного мнения придерживаются ряд юго-восточных азиатских стран. В частности, Япония является одной из первых стран, которая направила свою промышленную политику на внедрение высокотехнологических инноваций в производство, о чем свидетельствует ее нынешняя позиция на международной арене. В результате промышленная продукция Японии по цене уступает только США.

Следует отметить, что японская промышленная политика имеет много общего с понятием “рост индустрии”, которое преобладало в XIX в Европе. При этом, несмотря на имеющие огромные достижения от внедрения инноваций в производство, в условиях интеграции Япония также сталкивается с реальными вызовами японской индустрии, так как в Азии в настоящий момент бурно развиваются экономики Индии и Китая. В результате в последние годы японское производство, которое имело конкурентное преимущество на мировой арене переживает трудности в конкуренции с развивающимися странами. Связи с этим, было принято решение об увеличении финансирования в венчурные фонды, модернизацию отраслей промышленности, стимулирование частного сектора финансировать в научные разработки и исследования, ускорить внедрение инноваций для обеспечения конкурентоспособности технологий на мировой арене [18].

Как было отмечено выше, Российская Федерация существенно отстаёт от Европы и США в сфере инновационных внедрений в промышленности. Промышленная политика использовалась активно и в СССР, однако начиная с 1991 года, процесс перехода к рыночной экономике и рыночным реформам, особенно в период последних финансовых кризисов, заставил Правительство пересмотреть промышленную политику. С целью выхода из кризиса с минимальными потерями Правительством РФ был разработан антикризисный план, предусматривающий диверсификацию экономики со ставкой на инновационный промышленный и экономический рост. Государство понимало, что без промышленного сектора выполнять в полном объеме социальные обязательства «невозможно».

Следует отметить, что изменения и трансформация мировой экономики в условиях глобализации породили собой авторитетные интеграционные площадки, такие как Всемирная торговая организация (WTO), Таможенный союз, Евросоюз (EU), ШОС, БРИКС и т.д., чтобы конкурировать с участниками данных союзов во всех направлениях. В частности, в промышленности, где государства-участники должны своевременно реагировать и модернизировать свои товары и услуги.

Требованием современных интеграционных процессов является «жесткая конкуренция». Борьба за рынки товаров и услуг заставляет субъектов мирового сообщества внедрять инновации в свою промышленность, диверсифицировать свою экономику, а также разрабатывать новые стратегии роста экономики, что очень трудно для развивающихся стран.

Так, для развивающихся стран задачи перехода на инновационный процесс развития необходимо решать в условиях накопленных внешних и внутренних проблем национальной и инновационной систем. Дополнительные сложности для развивающихся стран возникают в связи с отсутствием дополнительных инвестиций на развитие науки и образования, т.к. инвестиции дают прямой эффект в повышении доли высокотехнологичного производства в общем объеме промышленного производства страны.

Республика Таджикистан как член мирового сообщества ставит перед собой долгосрочные цели развития в недалёком будущем. Однозначно, для достижения данных целей необходим переход национальной экономики на инновационно ориентированную модель развития.

В этой связи, для полной диагностики инновационности страны необходимо проанализировать технологичность страны. Одним из популярных анализов для выявлений картины внешних и внутренних факторов государства, которая в свою очередь определяет экономический, политический и в том числе инновационный потенциал страны является PEST - анализ. Обычно выявление результатов данного анализа является важным для работы любых компаний и организаций для оценки ключевых тенденций в той или иной сфере деятельности государства.

Таблица 1. PEST –анализ Республики Таджикистан
Table 1. PEST analysis of the Republic of Tajikistan

Политика	**Экономика**
Стабильное правительство и политическая партия (Демократия)	Стабильный ежегодный экономический рост 7% (ВВП=$8,6 млрд.)
Президентская республика	Огромный потенциал энергетики, сельского хозяйства и горнодобывающей промышленности
Членство в свыше 34 международных экономических и политических организациях	Средний уровень инфляции около 6%
Проведение политики "открытых дверей"	Отрицательный торговый баланс страны
Стабильное состояние безопасности страны	Высокий процент денежных переводов
	Стратегические торговые партнеры (Россия, Китай и Казахстан)
	Отсутствие необходимой транспортной и промышленной инфраструктуры
	Высокий процент банковского кредита
	Отсутствие морских путей
	Приток ПИИ= $2,6 млрд. (образования и инфраструктура)
Социальная обстановка	**Технологий**
Огромные темп роста населения среди странах СНГ (средний возраст =25 лет)	Низкий уровень технологичности
Огромный процент рабочей силы	Создание профессионально-технических училищ
ВНД на душу населения в 2016 году = $992	Содействие государства в передачи технологий
Уровень безработицы свыше 10 %	Принятие стратегии электронного правительства и создании технопарков
Высокий уровень грамотности	
Отсутствие высокотехнологических работников	
Высокий процент миграций	

Составлено автором

Как видно из таблицы, в экономике Республики Таджикистан наблюдается низкий уровень внедрения технологий, что делает экономику уязвимой перед внешними рынками. Общеизвестно, что главным критерием процесса перехода на инновационный путь развития являются инвестиции в технологическое развитие страны. К сожалению, на данный момент промышленный потенциал страны переживает значительные трудности из-за технологического отставания и требует инновационного реформирования.

Причины глубокого кризиса во всей промышленности Таджикистана и его регионов, главным образом, связаны со сложностями переходного периода, проблемами формирования национальной промышленности после распада Союза, с невостребованностью ранее выпускаемой продукции союзной специализации, недостаточностью оборотных средств, особенно энергоносителей, многократным удорожанием цен на сырье и материалы, оттоком квалифицированных, опытных руководителей, специалистов промышленных предприятий, рабочих кадров и отсутствием полноценной им замены и др. Важной особенностью

регионального развития промышленности Республики Таджикистан на современном этапе является также резкое различие в уровне индустриализации областей, г. Душанбе, районов и городов республиканского подчинения.

Действительно, в прошлом промышленный потенциал страны составлял производство и экспорт редких драгоценных металлов, сырья и полуфабрикатов из текстиля и различных фруктов и овощей, производство алюминия, хлопкового волокна и концентратов цветных металлов. Эти факторы привели к тому, что экономика теперь превратилась в индустриальное направление - аграрный сектор Таджикистана превратился в агропромышленный сектор. В настоящее время промышленность страны представляет собой более 90 производственных секторов, которые связаны с добычей полезных ископаемых и минералов, также перерабатывающие предприятия минерального и нерудного сырья, сельскохозяйственной продукции и полуфабрикатов. В результате перехода экономики республики к методам рыночной экономики и приватизации государственного имущества ряд промышленных предприятий стали акционерными обществами, и на их базе были созданы совместные предприятия с иностранными инвестициями.

Что касается добычи и переработки полезных ископаемых, то этот сектор состоит из добычи и переработки минералов, эмульсий, ртути, платины, титанового молибдена, буры, соли, редких металлов, хлопка, драгоценных камней и полудрагоценных декоративных камней. Стоит отметить, что в стране обнаружено свыше 600 месторождений полезных ископаемых и нерудных месторождений.

Так, государство, принимая во внимания новые современные вызовы в вопросе конкурентоспособности национальной экономики перед внешними рынками, берет курс на формирование инновационной промышленной политики. Подход к формированию инновационной промышленной политики в первую очередь должен быть направлен на модернизацию промышленных технологий и рост инновационной продукции в объеме промышленного производства.

В последнее десятилетие Правительством Республики Таджикистан предпринимаются меры на усиление технологического потенциала и модернизацию экономики. В частности, были приняты «Стратегия Республики Таджикистан в области науки и технологий на 2007-2015 годы» и «Стратегия инновационного развития Республики Таджикистан на период до 2020 года». Данные стратегические документы направлены на устранение проблем и вызовов, стоящих перед государством в сфере инновационного развития и ускорения перехода на инновационный путь развития. Основными целями являются производство высокотехнологических товаров и услуг Республики Таджикистан для мировых рынков и увеличение доли инновационной продукции в общем объеме промышленной продукции к 2030 году.

В рамках реализации данных стратегий проводится огромная работа по совершенствованию законодательно-правового режима инновационной деятельности в стране, в частности введены налоговые каникулы для научных и образовательных учреждений, которые создают новые товары и услуги. Проводится определенная работа по реформированию регулирования экспорта инновационной продукции.

Программа инновационного развития Республики Таджикистан на 2011-2020 годы включала процесс коммерциализации разработок и общую инновационную активность бизнеса, однако в большей степени была ориентирована на поддержку предложений в сфере исследований и разработок. Одновременно в 2014 году принята Стратегия интеллектуальной собственности Республики Таджикистан на 2014-2020 годы, где большое внимание уделено коммерциализации интеллектуальной собственности, являющейся результатом научных достижений.

Так, сегодня Правительством страны отдается приоритет вопросам повышения многовекторности и конкурентоспособности национальной экономики, расширения процесса цифровизации экономики, реализации «зеленой экономики», ускоренной индустриализации, использования инновационных технологий и развития человеческого потенциала, и на этой основе обеспечивается устойчивое и качественное развитие национальной экономики.

С учетом громадной важности сферы промышленности в дальнейшем развитии страны, решения социально-экономических вопросов и обеспечения реализации национальных стратегических целей, в том числе ускоренной индустриализации страны, 2022-2026 годы объявлены «Годами развития промышленности» [16].

Как было отмечено выше, усилия по формированию инновационной промышленной политики труднее реализуются в развивающихся странах, поскольку они сильно подвержены конкуренции со стороны стран, которые уже сформировали промышленный потенциал на основе передовых технологий и добились масштабной экономики, в то время как развивающиеся страны нуждаются в модернизации экономики для производства конкурентоспособных товаров. С другой стороны, страны с низким уровнем дохода имеют уникальное преимущество «эффекта позднего развития» для того, чтобы не повторять ошибок развитых стран при проведении инновационной промышленной политики. Для развивающихся стран одним из приоритетных направлений в создании эффективной инновационной инфраструктуры, особенно промышленного производства, является техническая модернизация существующих в регионе мощностей.

По нашему мнению, перед тем как перейти к инновационному развитию, каждая страна должна в первую очередь пройти процесс модернизации мощностей, то есть модернизировать производственную инфраструктуру страны. При этом необходимо разделять понятие «политика модернизации промышленности» от «инновационной промышленной политики».

Очевидно, что для развивающихся стран и регионов выгоднее и рентабельно заниматься копированием уже созданных современных технологий, нежели инвестировать в новые инновационные проекты. Дополнительно, для повышения конкурентоспособности экономики необходимо разрабатывать современные механизмы управлении форм развития промышленности и ввести необходимые налоговые каникулы всем видам научных учреждений. Следует активно применять механизмы льготных зон, внедрение кластерной модели развития, создание технологических парков т.д., так как именно данные механизмы создают предпосылки привлечения инновационных технологий в промышленный потенциал региона или страны.

Так, в целях новой экономической политики Республики Таджикистан согласно Национальной стратегии развития до 2030 года поставлена задача перехода на новую модель экономического роста, основанную на инвестициях и развитии производств. В основу этой модели положены эффективные институциональные механизмы, позволяющие привлекать инвестиции в реальный сектор экономики и в инфраструктуру. Это обеспечит ускоренный рост промышленности, сельского хозяйства и финансового сектора, массовое создание новых высокопроизводительных рабочих мест, выход на новые экспортные рынки.

Будет обеспечен опережающий рост государственных и частных расходов на профессиональное образование, НИОКР и внедрение инноваций. Расширится использование новых технологий, особенно в сфере информационных технологий, телекоммуникаций, биотехнологий и альтернативной энергетики. В сфере совершенствования экономической политики внимание будет направлена на формирование программы усиления экспортной ориентации страны, институциональные преобразования органов, формирование инвестиционного климата, формирование требований к системе подготовки профессиональных кадров, в том числе с привлечением потенциальных работодателей. Следует отметить, что данные меры позволят стране все больше привлекать инновации в национальную экономику.

Таким образом, для современного Таджикистана независимо от принятия стратегий и законов, необходимо переоснащать промышленный потенциал, особенно в регионах и выполнить комплекс мер, направленных на создание благоприятных условий для привлечения новых технологий и иностранного капитала в целях производства конкурентоспособных товаров и услуг.

Рецензент: к.э.н., доцент Тагоев Б.Д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амоша А.И. Неоидустрализация и новая промышленная политика Украинины / А.И. Амоша, В.П. Вишневский, Л.А. Збарская // Экономика промышленности. – 2012. -№1-2(57-58). –С.6.
2. Анчишкин А.И. Наука техника экономика. Монография / А.И. Анчишкин. -М.: Экономика, 1989. -383 с.

3. Бетехтина Е.И. Мировая практика формирования научно-технической политики (опыт промышленно развитых стран) / Е.И. Бетехтина, М.Д. Пойсик. -Кишинев, 1990. -С.3.
4. Вареник К.А. Теория инноваций как ключевое направление научных исследований XX века / К.А. Вареник // Современные проблемы науки и образования. – 2013. -№5. -С.2-6.
5. Доклад Ху Цзиньтао на XVII Всекитайском съезде Коммунистической партии Китая // Газета Цзинцзижибао. - 2007. [Электронный ресурс]. http://russian.people.com.cn/31521/6290591.html.
6. Комилов С.Дж. Основные этапы развития инновационной деятельности предприятий. Монография / С.Дж. Комилов, М.К. Файзуллоев. –Душанбе: Ирфон, 2004. -С.20.
7. Кузнец С. Современный экономический рост: результаты исследования и размышлений. Нобелевская лекция / С. Кузнец, Ю.В. Яковец // Нобелевские лауреаты по экономике: взгляды из России. -СПб.: Гуманистика, 2003. - С.110.
8. Махмадиев Ф.Б. Формирование региональных отраслевых кластеров, важнейший этап создания инновационной экономики / Ф.Б. Махмадиев, Н.С. Холова // Кишоварз. - 2015. -№2. -С.84-85.
9. Румянцева С.Ю. Сопоставление теорий эволюции циклов Вернадского, Кондратьева, Кузнеца и Шумпетера / С.Ю. Румянцева // Партнерство цивилизации. - 2013. -№3. -С.172.
10. Сухарев О.С. Институциональная экономика: теория и политика / О.С. Сухарев. -М.: Наука, 2008. -863 с.
11. Файзов Н.Б. Проблемы управления инновационной деятельностью в АПК / Н.Б. Файзов, Ш. Махмудова, Махмадиев Ф.Б. // Кишоварз. - 2014. -№4. -С.50-52.
12. Шлафман А.И. Инновационная деятельность предприятия и особенности конкуренции на кластерном уровне / А.И. Шлафман // Проблемы теории и практики управления. Известия ИГЭА. – 2009. -№1(63). -С.88.
13. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. -М.: Экономика, 1995. –С.183-184.
14. Яковец Ю.В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю.В. Яковец. -М.: Экономика. -С.54.
15. Яковец Ю.В. Ускорение научно-технического прогресса; теория и экономический механизм / Ю.В. Яковец. -М.: Экономика, 1988. -335 с.
16. [Электронный ресурс]. http://www.president.tj/ru/node/27418
17. Fukuda K., Watanabe C. Innovation Ecosystem for Sustainable Development, Sustainable Development - Policy and Urban Development.-2012.Tourism, Life Science, Management and Environment, Prof. ChaoukiGhenai (Ed.).
18. Ministry of Economy, Trade and Industry of Japan. FY 2014 Points of economic and Industrial policies – 2013. [Электронный ресурс]. http://www.meti.go.jp/main/yosangaisan/fy2014/pdf/01/_3.pdf.
19. Obama unveils manufacturing initiative. [Электронный ресурс]. URL: http://content.usatoday.com/communities/sciencefair/post/2011/06/obama-unveils-manufacturing initiative/1#.u6fua5r_tc0.
20. Report to the President on ensuring American leadership in advanced manufacturing-washington, d.c.: executive office of President. President's council of advisors on science and technology. - 2011. –С.1.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ИНКИШОФИ СИЁСАТИ МИНТАҚАВИИ ИННОВАТСИОНИЮ САНОАТӢ

Дар мақола андешаҳои назариявии олимони иқтисодшинос оид ба инноватсия, нақши онҳо дар рушди иқтисод ва масъалаҳои ташаккули сиёсати инноватсионӣ дар кишварҳои ҷаҳон баррасӣ шудааст. Аз ҷумла, ташакулёбии инноватсия ба чаҳор марҳилаи рушди инноватсия ҷудо карда шудааст. Муаллифон қайд менамоянд, ки бо ҳадафи сиёсати нави иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Стратегияи миллии рушд то соли 2030 вазифаи гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ дар асоси сармоягузорӣ ва рушди соҳаҳо гузошта шудааст. Модели мазкур аз механизмҳои муассири институтсионалӣ асос ёфтааст, ки имкон медиҳад, сармоягузориҳо ба бахши воқеии иқтисодиёт ва инфрасохтор ҷалб карда шаванд. Ин афзоиши босуръати саноат, кишоварзӣ ва бахши молия, ба таври оммавӣ таъсис додани ҷойҳои нави корӣ сермаҳсул ва дастрасӣ ба бозорҳои нави содиротро таъмин мекунад. Барои Тоҷикистони муосир, новобаста аз қабули стратегияҳо ва қонунҳо, зарур аст, ки иқтидори саноатӣ, махсусан дар минтақаҳо аз нав муҷаҳҳаз гардонида, маҷмуи тадбирҳо ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби технологияҳои нав ва сармояи хориҷӣ ва истеҳсоли молу хизматҳои рақобатнок амалӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: инноватсия, сиёсати инноватсионӣ, рушди иқтисод, давлатҳои таррақикарда, давлатҳои ру ба таррақӣ, рақобатпазирӣ, саноат.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассматриваются теоретические воззрения ученых-экономистов относительно инноваций, их роли в экономическом развитии и вопросы формирования инновационной политики стран мира. В частности, используется эволюционный подход к исследованию инноваций и инновационной политики, позволяющей разделить теоретические воззрения и развитие инноваций на четыре этапа. Авторы отмечают, что в целях новой экономической политики Республики Таджикистан согласно Национальной стратегии развития до 2030 года поставлена задача перехода на новую модель экономического роста, основанную на инвестициях и развитии производств. В основу этой модели положены эффективные институциональные механизмы, позволяющие привлекать инвестиции в реальный сектор экономики и в инфраструктуру. Это обеспечит ускоренный рост промышленности, сельского хозяйства и финансового сектора, массовое создание новых высокопроизводительных рабочих мест, выход на новые экспортные рынки. для современного Таджикистана независимо от принятия стратегий и законов, необходимо переоснащать промышленный потенциал, особенно в регионах и выполнить

комплекс мер, направленных на создание благоприятных условий для привлечения новых технологий и иностранного капитала в целях производства конкурентоспособных товаров и услуг.

Ключевые слова: инновации, инновационная политика, экономическое развитие, промышленно-развитые страны, развивающиеся страны, конкурентоспособность, промышленность.

THEORETICAL AND METHODOLIGAL BASIS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE REGIONAL INNOVATION INDUSTRIAL POLICY

The article discusses the theoretical views of economic scientists on innovation, and its role on establishment of innovation policy in the countries of the world. Particularly, examines an evolutionary approach on inquiry of innovation and innovation policy, consideration of four innovation development stages. The authors note that for the purposes of the new economic policy of the Republic of Tajikistan, according to the National Development Strategy until 2030, the task of transitioning to a new model of economic growth based on investment and development of industries has been set. This model is based on effective institutional mechanisms that allow attracting investments in the real sector of the economy and in infrastructure. This will ensure the accelerated growth of industry, agriculture and the financial sector, the massive creation of new highly productive jobs, and access to new export markets. For modern Tajikistan, regardless of the adoption of strategies and laws, it is necessary to re-equip the industrial potential, especially in the regions, and to implement a set of measures aimed at creating favorable conditions for attracting new technologies and foreign capital in order to produce competitive goods and services.

Keywords: Innovation, Innovation policy, economic growth, industrial developed countries, developing countries, competitiveness, industry.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Суфизода Шоҳин Хайрулло*** **-** Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аспиранти факултаи иқтисоди миллӣ ва амнияти иқтисодӣ, сармутахассиси раёсати Маъмуригардонии минтақаҳои озоди иқтисодӣ. **Суроға**: 734002, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Бохтар, 37. Телефон: (**+992) 907-15-00-01.** E-mail: **shohinsufiev@mail.ru, sufievshohin@gmail.com**
Мадҷон Манучеҳра Мирзоалӣ **-** Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, сардори Сарраёсати сиёсати сармоягузорӣ ва рушди минтақаҳо. **Суроға**: 734002, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Бохтар, 37. Телефон: (**+992) 900-22-35-52.** E-mail: **mmadjonova@gmail.com**

Сведение об авторах: ***Суфизода Шохин Хайрулло*** **-** Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, аспирант кафедры национальной экономики и экономической безопасности, главный специалист Управления по администрированию свободных экономических зон. **Адрес:** 734002, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Бохтар, 37. Телефон: (**+992) 907-15-00-01.** E-mail: **shohinsufiev@mail.ru, sufievshohin@gmail.com**
Маджон Манучехра Мирзоали **-** Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, начальник Главного управления Инвестиционной политики и развития регионов. **Адрес:** 734002, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Бохтар, 37. Телефон: (**+992) 900-22-35-52.** E-mail: **mmadjonova@gmail.com**

Information about the authors: ***Sufizoda Shohin Hayrullo*** – Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan, postgraduate student of the Department of National Economy and Economic Security, chief specialist of the Office for the Administration of Free Economic Zones. **Address**: 734002, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Bokhtar street, 37. Phone: **(+992) 907-15-00-01.** E-mail: **shohinsufiev@mail.ru, sufievshohin@gmail.com**
Madjon Manuchekhra Mirzoali - Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Head of the Main Department of Investment Policy and Regional Development. **Address**: 734002, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Bokhtar street, 37. Phone: **(+992) 900-22-35-52**. E-mail: **mmadjonova@gmail.com**

УДК 330.5: 31:378(575.3)

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАДРАМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидова М.Х., Муттоз Назири, Саидова Н.С.
Таджикский государственный университет коммерции

Образование - это ресурс экономического и социального развития всех стран, а также условие роста уровня жизни населения. НСРО Республики Таджикистан до 2020 года от 30 июня 2012 года, №334 направлена на новую систему образования, имеющую целью рост уровня жизни и благосостояния общества, устойчивого в процессе глобализации [9].

На сегодняшний день высшее профессиональное образование как основная часть взаимосвязанной системы образования Таджикистана, где приоритетной целью является кадровая политика (КП), обеспечивающая высокий уровень квалифицированных кадров, рост конкурентоспособности УВПО на РОУ для экономики страны [12].

Автор работы [2] отметил, что «…КП вуза - принципы, методы, формы и организационный механизм по формированию целей и задач, которые сохраняют, укрепляют и развивают кадровый потенциал в коллективе, соответствующий требованиям рынка, но при этом учитывающие стратегии развития вуза».

В.А. Дятлов отметил, что «…механизм реализации КП - это система планов и нормативов, организационно-административных, социально-экономических и прочих мероприятий, которые направлены на решение кадровых проблем, а также на удовлетворение потребностей организаций в персонале» [3].

Целью образования является стратегическая задача УВПО по созданию условий для эффективной деятельности ППС, при этом используя рычаги стимулирования [6].

Также кадровый состав обязан соответствовать государственному законодательству, каждое УВПО должно разработать свою кадровую стратегию, куда входят нижеследующие принципы: традиции и ценности ППС и их история; ориентир на улучшение качества образовательного процесса, основываясь на росте компетентности кадрового состава; стремление к повышению в структуре научно-преподавательской работы доли работников с ученой степенью; привлечение руководителей и специалистов производства к научно-преподавательской работе; создание кадрового резерва, а также привлечение молодых сотрудников к преподавательской деятельности; повышение мотивации научно-преподавательской и исследовательской работы.

Существующие проблемы в развитии экономики Таджикистана и системы высшего образования, для достижения стратегических целей необходимо достичь мирового уровня по основным направлениям деятельности вуза:

- инновационные совместные образовательные, научно-исследовательские лаборатории, инновации МТБ и технопарки;
- модернизация социальной инфраструктуры для студентов, ППС и сотрудников;
- развитие и внедрение инновационной и цифровой технологии, а также использование новой КИТ в образовательном процессе;
- увеличение спектра образовательных услуг в процессе непрерывного многоуровневого образования;
- повышение имиджа УВПО как центра компетенции в области экономики и права, а также расширение и укрепление научно-образовательной платформы.

Также для развития научного потенциала УВПО нужно расширить возможности международного научно-технического обмена, в первую очередь, с целью овладения передовыми научными и технологическими достижениями в интересах реализации новых национальных приоритетов экономического развития.

Для формирования результативной системы управления научной деятельностью нужна интегрированная информационная система управления УВПО, где будут осуществлены

мероприятия, направленные на совершенствование системы управления качеством образовательной и НИР, системы управления интеллектуальной собственностью.

Исследование показало, что УВПО необходимо усовершенствовать организационную структуру, которая будет направлена на повышение результативности системы управления ВО в Таджикистане.

Поэтому надо осуществить комплекс мероприятий по оптимизации количества сотрудников для целесообразного распределения кадров, количество НПР, административного и других сотрудников будут приведены в соответствие с требованиями «Дорожной карты», «Изменения в отраслях соцсферы, сосредоточенные на росте результативности образования и науки» Правительства Республики Таджикистан.

Для определения особенности кадрового обеспечения УВПО нами был использован методический модуль по показателям (оценить структуру, определить тенденцию количества профессорско-преподавательского состава, анализ по возрасту, образованию, научные работы и другие).

К кадровому потенциалу в УВПО, наряду с профессорско-преподавательским составом, также подключён административно-управленческий персонал и работники администрации хозяйственной части. Особенно нами в анализируемой методике учреждения ВПО (ТГУК) было уделено внимание анализу профессорско-преподавательского состава, который играет главную роль при подготовке квалифицированных специалистов.

Эта методика определила, что кадровый потенциал является важным объектом управления в УВПО, который отражает совокупность возможностей ППС в перспективе, при этом учитывая возраст, их квалификацию, опыт работы, качества и эффективность их научной и педагогической работы.

Поэтому нами в УВПО был осуществлен поэтапный подход к исследованию кадрового потенциала.

Первый этап - оценить степень соответствия показателей УВПО ряду целевых индикаторов, которые имеют прямую связь с кадровым обеспечением УВПО и являются одним из главных показателей и служат критерием в рейтинге вузов.

Второй этап - рассмотрение кадрового потенциала, направленного на конкретное диагностирование кадрового обеспечения УВПО, основываясь на расчетном анализе всех показателей, по определению тенденции управления персоналом в процессе формирования стратегии развития вуза (рис.1).

Рисунок 1. Основные показатели, определяющие направления управления ППС (кадров) в процессе формирования стратегии развития УВПО

Figure 1. The main indicators that determine the direction of teaching staff (personnel) management in the process of forming the development strategy of the UVPO

Нами был проведен анализ основных показателей развития кадрового потенциала в ТГУК (за 2019-2020 к 2014-2015 учебному году). Полученные результаты по структуре общего количества профессорско-преподавательского состава (штатные и совместители) показали рост общего количества профессорско-преподавательского состава ТГУК за счет внешних совместителей, однако в штатном профессорско-преподавательском составе за 2019-2020 к 2014-2015 учебному году произошла тенденция уменьшения. Причиной является модификация структуры нагрузки профессорско-преподавательского состава (двухуровневая система образования: бакалавриат и магистратура). В связи с этим увеличилось количество дисциплин и общая нагрузка профессорско-преподавательского состава в УВПО.

Для укрепления конкурентоспособности на РОУ в ТГУК за анализируемые учебные годы были разработаны и внедрены новые магистерские программы (десять). На одну магистерскую программу среднее количество магистрантов составило три целых восемьдесят девять человек, это показатель, который экономически не оправдывает затраты, поэтому нужны нормативы по включению отдельных магистерских программ, в силу того, что на одну магистерскую программу среднее количество часов превышает три тысячи единиц. Кроме того, модификация численности ППС происходит из-за минимизации общей численности студентов университета.

Анализ показателя почасовой нагрузки в ТГУК показал рост средней нагрузки на одного штатного преподавателя, однако этот показатель колеблется на некоторых факультетах и кафедрах, для этого необходимо определить конкретную почасовую нагрузку профессорско-преподавательского состава университета.

При изучение учебно-методической и научно-исследовательской работы профессорско-преподавательского состава университета, было установлено, что в ТГУК преподавателями университета за анализированные годы опубликовано четыре тысячи девятьсот двадцать восемь печатных работ, из них двести шестьдесят восемь монографий.

Для рассмотрения вопроса о текучести кадров необходимо изучить причину увольнения каждого преподавателя, указывающую о его проблеме, и только после этого возможно минимизировать утечку преподавательских кадров.

Также установлено, что стаж работы среди штатного ППС в ТГУК составляет свыше десяти лет, а по факультетам и кафедрам происходят изменения.

Важную роль также играет показатель повышения квалификации ППС. В ТГУК по утвержденной программе о сроках прохождения профессорско-преподавательским составом повышения квалификации, каждый год от двадцати трех до двадцати пяти процентов преподавателей проходят эти курсы. Однако эта программа считается не оптимальной, из-за того, что функцию повышения квалификации необходимо скоординировать именно с учетом деятельности преподавателей университета.

Исследуя уровень лояльности, нами были выявлены нижеследующие факторы, стимулирующие желаний преподавателя работать в университете: преданность своей специальности; аура в коллективе; эффективность деятельности; гибкий график работы; содействие коллегам; компетентность руководителя; ответственность по отношению к своим обязанностям; способность к работе; потенциальные качества.

На желание преподавателя не работать влияют факторы: уровень зарплаты, социальные условия труда и карьерный рост.

Нами был проведен анкетный опрос о мотивах трудовой деятельности ППС (312 чел.), где 47% женщины и 53% мужчины в ТГУК ответили на вопросы для определения мотивов, побуждающих заниматься преподавательской деятельностью (табл.1).

Результаты полученных ответов на вопросы показали, что в своей деятельности ППС не ставит целью получение материальной выгоды. Особенно это относится к факторам «Жизненные обстоятельства» и «Семейные традиции», которые отметили всего тринадцать процентов, а «Влияние знакомых, друзей» всего девять процентов респондентов.

Таблица 1. Результаты анкетного опроса ППС в ТГУК, определяющие мотивы, побуждающие заниматься преподавательской деятельностью
Table 1. Results of a questionnaire survey of teaching staff at TSUC, determining the motives that encourage them to engage in teaching activities

№ пп	Вопросы	Ответы	%
1.	Нравится ли Вам преподавательская деятельность	Да, очень нравится	29
		Ну да, нравится	71
2.	Совмещаете ли Вы основную работу с какой-то другой	Да, совмещаю	68
		Да, постоянно	32
3.	С какой деятельностью связана совмещаемая работа	Дополнительная работа в других вузах	79
		Из-за низкой зарплаты, а также интерес к другой работе для самореализации	74
4.	Удовлетворяет Вас получаемая зарплата в вузе?	нет	49
5.	При уменьшении аудиторной нагрузки, на что Вы уделите больше времени?	Работу для дополнительного дохода	43
6.	Какие стимулы в большей степени влияют на интенсивность и качество Вашей деятельности	Признание общества	46
		Ученая степень, звания	29
		Премии, надбавки, высокая зарплата,	28
7.	Почему Вы работаете именно в вузе?	Свободный график работы	64
		Предложили работать в вузе	19
		Жизненные обстоятельства	13
		Семейные традиции	13
		Влияние знакомых, друзей	8

Также при изучении мотивационной структуры установлено, что происходят изменения из-за воздействия различных факторов, где некоторые мотивы теряют свою направленность, а другие, напротив, становятся необходимыми. Исходя из этого, нами была определена структура мотивов по их уровням (табл. 2).

Таблица 2. Структура мотивов ППС по их уровням
Table 2. Structure of teaching staff motives by their levels

Уровни	Характеристика	Ответы (%)
Первый-уровень определяющий	Способность и умение самореализовываться	41
	Интеллектуальный труд	13
	Большой интерес к своему предмету (дисциплине)	31
Второй-уровень	Возможность заниматься НИР	30
	Общение в коллективе	10
	Работа со студентами	20
	Материальный доход	10
Третий-уровень	Интеллектуальный труд	13
	Независимость труда от внешних факторов	16
	Желание передать свои знания студентам	19
	Престижная профессия	10
	Педагогические способности	15
	Материальный доход	10

Однако следует отметить, что у каждого человека имеются свои мотивы, но важность одного и того же мотива у людей неодинакова. Потому что у одного преподавателя мотивы «Интеллектуальный труд» и «Материальные доходы», это определяющие, а у другого они не очень важны.

В УВПО стимулирование ППС проходит по итогам их работы и таким факторам, как: стаж работы; научно-исследовательская работа; учебно-методическая работа; изобретения; подготовка научных кадров; качество работы.

В целом, мы считаем, что для повышения уровня качества кадрового обеспечения необходимо учитывать все вышеперечисленные факторы в процессе проведения периодической аттестации ППС, которые позволят определить уровень их стимулирования в УВПО.

Внедрение инновационной системы стимулирования в исследовательскую деятельность УВПО позволит повысить уровень кадрового обеспечения [2; 12].

Для эффективного внедрения системы стимулирования УВПО необходимо решить нижеследующие задачи:

1) Развитие кадрового потенциала - знания, культура, традиции, которые соответствуют поставленным задачам полной самореализации студентов и ППС.

2) Привлечение к научно-исследовательской и преподавательской работе потенциальных, компетентных выпускников.

3) Прохождение курса повышения квалификации и стажировки ППС и ученых за рубежом, приглашение зарубежных специалистов, а также участие в международных программах и проектах.

4) Аттестацию ППС необходимо проводить строго с учетом инновационного подхода к научно-исследовательской и образовательной работам.

5) Жесткие требования к степени квалификации, уровню образования ППС, умение использования инновационно-информационных технологий, а также использование новых методов образовательного процесса.

6) Развитие механизмов реализации целевой соцподдержки ППС и содействие ведущих научно-образовательных платформ, а также разработка финансово-экономического механизма для стимулирования участников в научно-образовательной и проектной деятельности и др.

Решение этих задач позволит УВПО повысить уровень качества КП, а также позволит быть конкурентоспособным на РОУ Республики Таджикистан.

При формировании стратегии кадрового обеспечения важным считается обоснование параметров в условиях УВПО, выполняющих образовательную деятельность при осуществлении ОПВО [7].

Удельный вес числа лиц, у которых есть ученая степень, от общего числа ППС (без внешних совместителей) вуза, реализующего ОПВО - доктора и кандидаты наук:

(Нсті / Н) * 100, где:

i = 1, 2

1- степень доктора наук;

2 - степень кандидата наук

$Н_{сті}$ - число ППС (без внешних совместителей), реализующих образовательные программы ВО (бакалавриат, магистратура) с ученой степенью доктора наук;

$Н_{ст2}$ - число ППС (без внешних совместителей) организаций, реализующих ОПВО (бакалавриат, магистратура) с ученой степенью кандидата наук;

Н - число ППС (без внешних совместителей) вуза, реализующего ОПВО (бакалавриат, магистратура).

Удельный вес числа лиц в возрасте до тридцати лет, в общем числе ППС (без внешних совместителей) организаций, реализующего ОПВО:

($Н_{30}$ / Н) * 100, где:

$Н_{30}$ - число ППС (без внешних совместителей) вуза, реализующего ОПВО (бакалавриат, магистратура) в возрасте до тридцати лет;

Н - число ППС (без внешних совместителей) организаций, реализующего ОПВО (бакалавриат, магистратура).

Соотношение численности штатного ППС и преподавателей, которые работают как внешние совместители, вузы, реализующие ОПВО (на сто штатного ППС приходятся внешние совместители):

($П_{сов}$ // П) * 100, где:

$П_{сов}$ - число ППС, внешних совместителей, организаций, реализующих ОПВО (бакалавриат, магистратура);

П - число ППС (без внешних совместителей) организаций, реализующих ОПВО (бакалавриат, магистратура).

Число студентов, обучающихся по ОПВО (бакалавриат, магистратура), в расчете на одного работника ППС:

(a + (b * 0,25)) + (c * 0,1) / П, где:

a - число студентов, обучающихся по ОПВО (бакалавриат, магистратура) очная форма обучения;

b - число студентов, обучающихся по ОПВО (бакалавриат, магистратура) заочная форма обучения;

c - число лиц, обучающихся по ОПВО – (бакалавриат, магистратура) дистанционная форма обучения;

П - численность ППС (без внешних совместителей) вуза, осуществляющих образовательную деятельность, реализующих ОПВО (бакалавриат, магистратура).

Удельный вес штатного ППС в УВПО, желающих сменить работу, от общего числа штатных преподавателей:

($П_{вор}$/ $П_{во}$) * 100, где:

$П_{вор}$ - численность респондентов - штатный ППС в УВПО, которые выбрали ответ на вопрос анкеты «Хотели бы вы перейти с работы в данном вузе на какую-либо другую работу, или вообще перестать работать? (отметьте один ответ)» один из вариантов: «Да, уже ищете (нашли) другое место работы», «Хотели бы найти другую работу, но пока не предпринимаете никаких действий», «Хотели бы перейти на другое место работы, но не думаете, что сможете найти его» (анкетный опрос ППС вуза).

$П_{во}$ - численность респондентов - штатный ППС в УВПО, выбрали ответ на вопрос анкеты «Хотели бы вы перейти с работы в данном учебном заведении на какую-либо другую работу, или вообще перестать работать?» (анкетный опрос ППС в вузе).

Распространенность дополнительной занятости преподавателей в УВПО (удельный вес штатного ППС вуза ВО, имеющих дополнительную работу, от общего числа штатного ППС вуза ВО):

($П_{вод}$/ $П_{во}$) * 100, где:

$П_{вод}$- численность респондентов - штатный ППС в УВПО, ответили утвердительно на вопрос анкеты «Занимались ли Вы в течение последних двенадцати месяцев помимо вашей работы в данном учебном заведении другими видами оплачиваемой работы? Если да, то какими именно?» (анкетный опрос ППС вуза);

$П_{во}$ - численность респондентов - штатный ППС в УВПО, ответили на вопрос анкеты «Занимались ли Вы в течение последних двенадцати месяцев помимо вашей работы в данном вузе другими видами оплачиваемой работы? Если да, то какими именно?» (анкетный опрос ППС вуза).

Для расчета оценочных параметров, реализующих ОП, нами был проведен анкетный опрос штатного ППС (249 чел.), где 35,35% женщины и 64,65% мужчины в ТГУК.

Используя существующую «…методику расчета показателей мониторинга системы образования» [5] и результаты анкетного опроса, нами рассчитан удельный вес количества преподавателей, имеющих ученую степень, преподавателей в возрасте до тридцати лет, от общего числа ППС; соотношение численности штатного ППС и преподавателей, работающих по совместительству; численность студентов, обучающихся по ОП (бакалавриат, магистратура, доктор PHD) в расчете на одного работника ППС, а также удельный вес штатного ППС в ТГУК, желающих сменить работу и имеющих дополнительную работу, от общего числа штатных преподавателей (табл. 3).

Данные таблицы 3 показывают, что удельный вес численности преподавателей, имеющих ученую степень, в общей численности ППС составляют: доктора наук - 6,83%; кандидаты наук - 36,36%; в возрасте до 30-31,13%; соотношение численности штатного ППС и преподавателей, работающие по совместительству – 29,32%; численность студентов, обучающихся по образовательным программам «бакалавриат», «магистратура» и «доктор PHD», в расчете на одного работника ППС - 11,51%; а также удельный вес штатного ППС, которые желают сменить работу и удельный вес штатных преподавателей, имеющих дополнительную работу, в общей численности штатных преподавателей составляют - 15,67%; 32,10%.

Таблица 3. Значение параметров, характеризующих работу ППС в ТГУК при реализации образовательных программ

Table 3. The value of the parameters characterizing the work of teaching staff at TSUC in the implementation of educational programs

Показатели		%
Удельный вес численности преподавателей, имеющих ученую степень, в общей численности ППС:		
Доктора наук	(17 / 249) * 100,00	6,83
Кандидата наук	(99 / 249) * 100,00	36,36
Удельный вес численности лиц в возрасте до 30 лет, в общей численности ППС:		
	(80/ 249) * 100,00	31,13
Соотношение численности штатного ППС и преподавателей, работающих по совместительству:		
	(73 / 249) * 100,00	29,32
Численность студентов, обучающихся по образовательным программам - бакалавриат, магистратура, доктор PHD, в расчете на одного работника ППС:		
	(2693 + (1731 * 0,1) / 249	11,51
Удельный вес штатного ППС, желающих сменить работу, в общей численности штатных преподавателей:		
	(152 / 97) * 100,00	15,67
Удельный вес штатных преподавателей, имеющих дополнительную работу, в общей численности штатных преподавателей:		
	(61 / 19) * 100,00	32,10

На следующем этапе, используя результаты, дана оценка кадрового обеспечения ППС в УВПО для каждой организации, учитывая объемы учебной нагрузки, научно-исследовательской и воспитательной работы, а также имеющееся число профессорско-преподавательского состава на кафедрах учреждений ВПО.

В целом, использование разработанной стратегии кадровой политики в учреждениях высшего профессионального образования способствует повышению уровня их кадрового потенциала в условиях инновационной и цифровой экономики в Республике Таджикистан.

Рецензент: д.э.н., профессор Джураева А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобиев А.К. Механизм обеспечения конкурентоспособности образовательных учреждений государственного сектора высшего образования (на материале Республики Таджикистан): дис. ... к.э.н.: 08.00.05 / А.К. Бобиев. – 2018. -198 с.
2. Довлетмурзаева М. Инновационный и кадровый потенциал вуза: развитие и эффективность использования / М. Довлетмурзаева. -ЛитРест, 2016. -122 с.
3. Дятлов В.А. Актуальные вопросы управления персоналом / В.А. Дятлов. –П., 2001. -С.6.
4. Ендовицкий Д.А. Кадровая политика в вузе: решать задачи: повышать эффективность / Д.А. Ендовицкий // Вестник ВГУ. Серия: Проблемы высшего образования. - 2016. -№3. -С.5-9.
5. Комилов С.Дж. Система кадрового обеспечения инновационной деятельности: Социальноз-экономические достижения Республики Таджикистан за годы государственной независимости / С.Дж. Комилов // Материалы республиканской конференции, посвященной 25-летию независимости Республики Таджикистан и 20-летию Российско-Таджикского (славянского) университета, 28апреля 2016года, Душанбе). -Душанбе: РТСУ, 2016. -С.34-38.
6. Лазарев Г.И. Новые стратегии вуза в развитии кадрового потенциала / Г.И. Лазарев, О.О. Мартыненко, И.Г. Лазарев // Университетское управление: практика и анализ. - 2015. -№1. -С.53-63.
7. Методика расчета показателей мониторинга системы образования. Утверждённая приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 11 июня 2014 г., № 657.
8. Назаров Д.М. Совершенствование системы управления образовательными услугами / А.М. Джураева, Х.Р. Рустамова, Ш.А. Джураева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№1. -С.5-11.
9. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2020 года от 30 июня 2012 года, №334.
10. Повышение эффективности взаимодействия вузов Республики Таджикистан и субъектов рынка труда (на примере экономических специальностей) / Х.Н. Факеров [и др.]. -Душанбе, 2014. -219 с.
11. Рустамова Х.Р. Совершенствование механизма функционирования рынка образовательных услуг (на примере ВПУЗов республики Таджикистан): дис.....канд. экон. наук: 08.00.05 / Х.Р. Рустамова. -М., 2019. -151 с.
12. Саидова М.Х. Анализ современного состояния и развития системы управления образовательных учреждений в Республике Таджикистан / М.Х. Саидова, Ш.А. Джураева // Вестник Таджикского национального университета

(научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2020. -№10. -Ч.2. -С.173-185.
13. Факеров Х.Н. Совершенствование механизма повышения качества кадрового потенциала учреждений высшего профессионального образования / Х.Н. Факеров, М.Х. Саидова, Мумтоз Назири / Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2021. -№7. –С.27-35.
14. Ходжабекова Г.А. Особенности и проблемы мотивации и стимулирования труда профессорско-преподавательского состава в новых условиях рынка Республики Таджикистан / Г.А. Ходжабекова, Х.Р. Рустамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2020. -№9. -С.39-43.

ТАШАККУЛИ СТРАТЕГИЯИ ТАЪМИН НАМУДАНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ БО КАДРҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ташаккули стратегияи таъмини муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бо кадрҳо, ки ҳадафи афзалиятноки сиёсати кадрӣ мебошад, ки сатҳи баланди кадрҳои соҳибихтисос, афзоиши рақобатпазирии муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро дар бозори хизматрасонии таълимӣ таъмин менамояд. Фаъолияти ҳайати омӯзгорон, ки дар тайёр намудани мутахассисони соҳибихтисос дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ нақши муҳим доранд, инчунин, нишондиҳандаҳои асосии рушди захираҳои кадрии Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон таҳлил карда шудаанд. Омилҳое, ки хоҳиши омӯзгор ба кор дар донишгоҳ ангезандаанд, муайян карда шуда, оид ба сабабҳои фаъолияти ҳайати омӯзгорон пурсишнома гузаронида шуд. Бо истифода аз методологияи ҳисобкунии нишондиҳандаҳо оид ба мониторинги системаи маориф ва натиҷаҳои пурсишнома ҳамаи параметрҳои мушаххасе ҳисоб карда шуданд, ки фаъолияти ҳайати омӯзгорони Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистонро дар татбиқи барномаҳои таълимӣ тавсиф мекунанд.

Калидвожаҳо: стратегия, сиёсати кадрӣ, иқтидори кадрӣ, таҳсилоти олӣ, кадрҳо, ҳавасмандкунӣ, мотиватсия, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ҳайати омӯзгорон.

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАДРАМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы формирования стратегии обеспечения учреждений высшего профессионального образования кадрами, где приоритетной целью является кадровая политика, обеспечивающая высокий уровень квалифицированных кадров, рост конкурентоспособности учреждений высшего профессионального образования на рынке образовательных услуг. Проведен анализ деятельности профессорско-преподавательского состава, играющего главную роль при подготовке квалифицированных специалистов в учреждениях высшего профессионального образования, а также основных показателей развития кадрового потенциала в Таджикском государственном университете коммерции. Выявлены факторы, стимулирующие желания преподавателя работать в университете, а также проведен анкетный опрос о мотивах трудовой деятельности профессорско-преподавательского состава. Используя методику расчета показателей мониторинга системы образования и результаты анкетного опроса, рассчитан удельный вес значимых параметров, характеризующих работу профессорско-преподавательского состава в Таджикском государственном университете коммерции при реализации образовательных программ.

Ключевые слова: стратегия, кадровая политика, кадровый потенциал, высшее образование, кадры, стимулирование, мотивация, учреждения высшего профессионального образования, профессорско-педагогический состав.

FORMATION OF A STRATEGY FOR PROVIDING INSTITUTIONS OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION WITH STAFF IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the formation of a strategy for providing institutions of higher professional education with personnel, where the priority goal is a personnel policy that ensures a high level of qualified personnel, the growth of the competitiveness of institutions of higher professional education in the educational services market. An analysis was made of the activities of the teaching staff, which play a major role in the training of qualified specialists in institutions of higher professional education, as well as the main indicators of the development of human resources at the Tajik State University of Commerce. The factors stimulating the teacher's desire to work at the university were identified, and a questionnaire survey was conducted on the motives for the work of the teaching staff. Using the methodology for calculating indicators for monitoring the education system and the results of a questionnaire survey, the specific all significant parameters were calculated that characterize the work of the teaching staff at the Tajik State University of Commerce in the implementation of educational programs.

Keywords: strategy, personnel policy, higher education, personnel, stimulation, motives, institutions of higher professional education, teaching staff.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Саидова Мунавар Ҳамидовна*** – Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ, 1/2. E-mail: **Saidova-60@mail.ru**

Мумтоз Назирӣ – Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, унвончӯи кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ, 1/2. Телефон: **919-30-63-48**. E-mail: **human.resources.tsuc.@mail.ru**

Саидова Назира Саидмуродовна – Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ, 1/2. Телефон: **934-44-41-08**

Сведение об авторах: ***Саидова Мунавар Хамидовна*** **-** Таджикский государственный университет коммерции, доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Дехоти, 1/2. E-mail: **Saidova-60@mail.ru**
Мумтоз Назири **-** Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры менеджмента. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Дехоти, 1/2. Телефон: **919-30-63-48**. E-**mail:human.resources.tsuc.@mail.ru**
Саидова Назири Саидмуродовна **-** Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры менеджмента. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Дехоти, 1/2. Телефон: **934-44-41-08**

Information about authors: ***Saidova Munavar Khamidovna*** **-** Tajik State University of Commerce, Doctor of Economics, Professor of the Department of Management. **Address**: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street, 1/2. E-mail: **Saidova-60@mail.ru**
Mumtoz Naziri - Tajik State University of Commerce, Applicant of the Department of Management. **Address**: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street, 1/2. Phone: **919-30-63-48.** E-mail: **human.resources.tsuc.@mail.ru**
Saidova Naziri Saidmurodovna - Tajik State University of Commerce, applicant for the Department of Management. **Address**: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street, 1/2. Phone: **934-44-41-08**

УДК 336.71.078.3

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ: ОЦЕНКА И ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОДДЕРЖКА

Хасанов Ф.А.
Политехнический институт Таджикского технического университета им. академика М.С. Осими

В связи тем, что на протяжении 10 лет наблюдаются системные финансовые кризисы, которые затронули всю мировую финансовую систему, Базельский комитет по банковскому надзору разработал новые международные правила, призванные минимизировать влияние очередного масштабного финансового кризиса на мировую финансовую систему.

В рамках Базельского Комитета III включаются строгие правила, которые вынудят все банки увеличить капитал более чем в три раза, чтобы избежать негативного влияния на состояние налогоплательщиков. Для этого не требуется значительного прироста капитала: согласно исследованиям Базельского комитета, 100 крупнейшим банкам во всем мире необходимы около 370 млрд. евро дополнительных резервов для соответствия новым правилам в 2019 году [4]. Основная цель Базельского Комитета III заключается в повышении качества управления рисками в банковском бизнесе, что, в свою очередь, должно повысить стабильность финансовой системы в целом.

В Республике Таджикистан, как и во всем мире, задача управления банковскими рисками больше не рассматривается в отдельном контексте от проблем управления капиталом и прибыльности. Интенсивное развитие бизнеса на фоне растущей конкуренции требует более тщательной оценки прибыльности операций и повышения качества обслуживания клиентов [1,7]. Это привело к тому, что вместе с растущими потребностями бизнеса новые технологические требования вышли на принципиально новый уровень: интегрированная операция бухгалтерского сопровождения рентабельности с учетом риска; особенности управления рисками для отделений банков; норма доходности и риска для отдельного договора аналитического учета; доступность специализированных платежей для клиентов банка; повышенные требования к качеству данных и т.д.

Все эти проблемы возникают на фоне тенденций внедрения международных стандартов в области финансового учета и управления рисками, которые делают принципиально новый акцент на управление. Очевидно, что решить новые проблемы невозможно, используя схемы бухгалтерского учета, которые являются общими для многих банков.

Глобальные финансовые институты и международные организации, в том числе Всемирный банк, Банк международных расчетов, Базельский комитет по банковскому надзору, уделяют больше внимания решению вопросов управления и контроля финансовых рисков. Например, в «Основных принципах эффективного банковского надзора», разработанных Базельским комитетом, подчеркивается необходимость информационных систем банков, позволяющих точно измерять, контролировать и адекватно контролировать финансовые риски [8].

В течение многих лет ИТ-отделы отечественных банков решали задачу получения базовой управленческой отчетности и консолидации данных из различных слабо взаимосвязанных операционных автоматизированных банковских систем (АВС). Растущие потребности бизнес-единиц привели к использованию банковских информационных систем для решения аналитических задач, что требует новых методологических подходов. Эти задачи включают реализацию аналитики клиента (сегментация базы данных клиента, расчет вероятности погашения кредита, определение жизненного цикла клиента и прибыльности и т.д.), расчет трансфертных цен, расчет показателей риска [2]: ожидаемые и неожиданные потери, чувствительность инструмента к изменению факторов риска и другие.

Важно, чтобы эти проблемы были связаны с нормативными требованиями расчета достаточности капитала (в соответствии с рекомендациями Базельского комитета по банковскому надзору - Базель II и Базель III) и оценкой финансовых инструментов в соответствии со стандартами МСФО (на основе рынка или модели данных). Выполнение

значительных вычислительных задач было предложено в результате анализа банковских информационных систем. Он выходит за рамки функциональности ABC и связан с поддержкой стратегического управления, управления прибыльностью, финансового управления и консолидации, управленческого учета и бюджетирования, управления рисками.

Основной задачей управления банковскими рисками является поддержание приемлемых коэффициентов прибыльности параметров безопасности и ликвидности при управлении активами и пассивами (минимизация убытков). Эффективное управление банковскими рисками должно решить ряд проблем - от мониторинга рисков до его оценки.

Уровень риска связан с конкретными событиями и меняется вместе с динамическим характером среды. Это заставляет банк определять свое место на рынке, оценивать риск событий, анализировать отношения с клиентами и оценивать качество активов и пассивов, корректировать политику управления рисками.

Процесс управления банковскими рисками включает в себя прогноз риска, определение вероятности, значений и последствий, разработку и реализацию мер по предотвращению или минимизации связанных убытков.

Это включает в себя разработку стратегии управления банковскими рисками, политики принятия решений, позволяющей своевременно и последовательно использовать все возможности банка, и поддержания риска на приемлемом и контролируемом уровне.

Большое количество научных исследований посвящено разработке методологических основ оценки финансовых рисков и информационного обеспечения [5]. Тем не менее, новейшие технологии, сочетающие в себе достижения искусственного интеллекта, вычислительной математики, статистики, позволили предложить новые перспективные подходы к оценке рисков и информационному обеспечению. Это будет способствовать внедрению комплексного подхода к финансированию и управлению рисками.

Управление рисками - очень важный процесс для любого банка. Поддержка методического и информационного управления рисками существенно различается в зависимости от степени развития банка. Это связано с тем, что, во-первых, банковские риски - кредитные, рыночные и операционные - различаются по своей природе и требуют конкретных данных для их оценки, а во-вторых, информационная поддержка управления рисками зависит от банковской аналитической системы [10].

Основным направлением совершенствования управления банковскими рисками является разработка методологической базы для оценки рисков и банковских информационных систем. Этот процесс должен учитывать новые нормативные и технологические требования, касающиеся внедрения комплексного подхода к управлению финансами и рисками. Исследование посвящено этим вопросам.

Задачей исследования было, во-первых, проанализировать характеристики банковских рисков, основные методы их оценки, используемые на практике; предложить новые перспективные подходы к оценке, основанные на самых передовых методах анализа данных, и, во-вторых, определить перспективные направления совершенствования банковских информационных систем и предложить возможности их внедрения.

Комплексное финансовое управление и управление рисками создают условия для развития технологической базы нового процесса ценообразования: рентабельность рассчитывается с учетом кредитного, рыночного, операционного рисков (рис. 1).

Кредитный риск определяется как вероятность неисполнения обязательств заемщика или контрагента в соответствии с их условиями (Базель, 2011).

Для его оценки банк должен иметь сильную клиентскую базу в течение длительного периода. Он может использоваться в поведенческих моделях, которые оценивают вероятность дефолта клиента на основе его кредитной истории и моделей оценки в соответствии с приложением (демографическая информация клиента, информация о его рабочем месте, параметрах кредита и т. д.). Статистические методы и методы анализа данных используются для разработки скоринговых моделей, включая логистическую и линейную регрессию, деревья решений, сегментацию с использованием K-средних, нейронную сеть [14,с.30]. Набор моделей оценки в соответствии с приложением, кредитными бюро и информацией (полученной из систем для предотвращения мошенничества) может определить, какие сегменты клиентов

Рис. 1. Место управления банковскими рисками при расчете доходности финансового инструмента
Figure 1. Place of bank risk management when calculating the profitability of a financial instrument

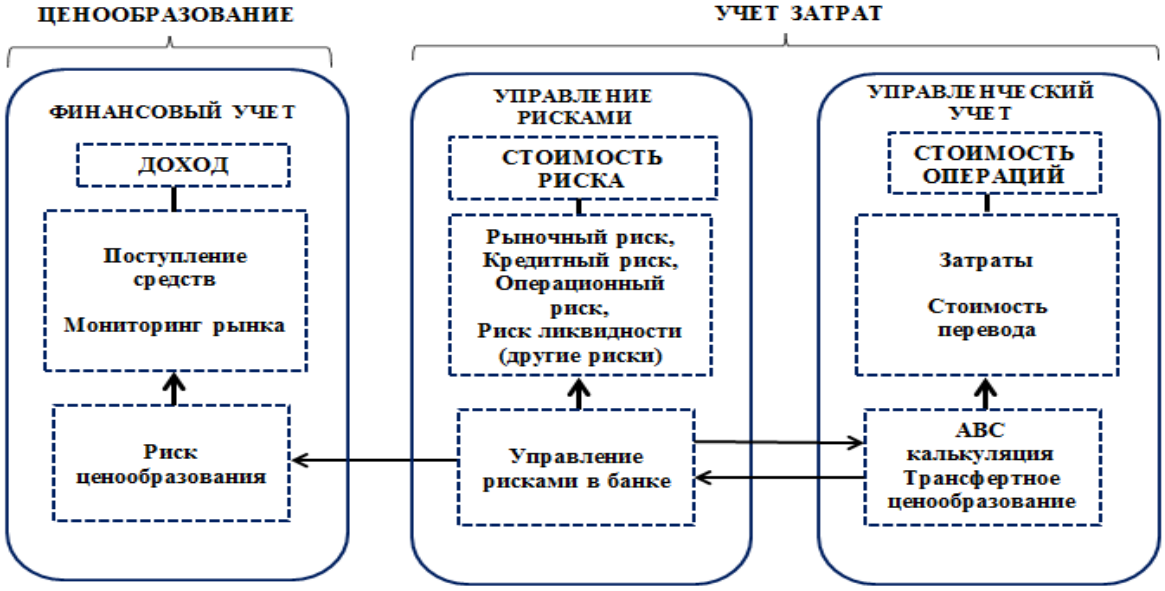

Источник: ИАС, 2021.

могут быть утверждены автоматически, а какие требуют дальнейшей проверки кредитными аналитиками. Информация о наиболее популярных моделях оценки кредитного риска систематизирована в таблице 1. Эта таблица включает в себя несколько примеров наиболее часто используемых методов и моделей для оценки кредитного риска и исходных данных. Это, например, модель Z-Score Альтмана [11], уменьшенная форма Moody's KMV и структурные модели кредитного риска [12], модель логистической регрессии [14,с.52], гибрид моделей.

Рыночный риск является специфической частью финансовых рисков, вызванных возникновением инвестиционной и финансовой деятельности. Рыночный риск обусловлен влиянием рыночных факторов на стоимость активов, обязательств и забалансовых статей.

Существуют разные методики оценки потерь финансовых инструментов. Наиболее распространенным является метод количественной оценки рыночного риска стоимости торговых позиций (Value at Risk - VaR). Основой для оценки VaR является динамика ценовых инструментов за определенный период времени в прошлом.

Классические методы оценки волатильности, такие как параметрический метод, метод Монте-Карло, историческое моделирование, используются для оценки уровня потенциального рыночного риска [5].

Таблица 1. Модели оценки кредитных рисков, внедренные на практике
Table 1. Models of credit risk assessment implemented in practice

Входные данные	Метод оценки	Тип модели	Результирующий параметр
Данные о финансовых результатах	Оценка данных на основе линейной модели	Аналитическая модель описания (модель Альтмана Z-Score)	Индекс кредитоспособности - оценочная переменная
Данные по ликвидным облигациям, торгам, которые происходят на рынке	Оценка данных на основе линейной модели	Модели оценки рыночных обязательств	Уровень кредитного риска
Данные о характеристиках заемщика и макроэкономических факторах	Оценка данных по пуассоновскому процессу со степенью риска λ	Модели в уменьшенной форме	Вероятность дефолта (обычно двоичная переменная: 1 - по умолчанию произошло; 0 - по умолчанию не произошло)

Данные о стоимости фирмы в определенное время	Оценка данных на основе функций собственного капитала	Гибридные модели	Вероятность дефолта; причины дефолта
Непогашенный долг в форме облигаций (B) с нулевым купоном, номинальной стоимостью (F) и сроком погашения (T)	Оценка долга выпускаемой фирмы. Стоимость фирмы подчиняется стандартному геометрическому Броуновскому движению	Рыночная (структурная) модель (KMV, CUSP, кредитные оценки)	Вероятность дефолта, вероятность того, что стоимость фирмы падает ниже номинальной стоимости (F) облигаций
Годовой финансовый отчет	Определение коэффициента регрессии	Модели на основе данных выписки (KMV Portfolio Manager; модель логистической регрессии)	Ожидаемая потеря

Источник: составлено автором

Тенденция к операционному риску постоянно растет с ростом бизнеса и банковского дела, а также с глобализацией банковских услуг. Операционный риск - это риск потерь в результате неадекватных или сбойных внутренних процессов, действий или систем персонала или в результате внешних факторов [6]. Концепция операционного риска включает юридический риск, но исключает стратегический риск и риск репутации, содержит список возможных причин и проблем (неадекватные бизнес-процессы, ошибочные действия персонала, отказ информационных систем, кража, мошенничество и т. д.).

Для управления операционным риском необходимо понимать его источники, причины и влияние на деятельность банка. Это может быть достигнуто только путем создания структурированной базы данных об инцидентах в течение длительного периода (минимум 3-5 лет). Однако недостаточно собрать периодические отчеты и использовать организационные методы. Существует необходимость в профессиональном решении, предоставляющем удобный пользовательский интерфейс для регистрации инцидентов, поддержки бизнес-процессов, для управления операционным риском, анализа и расчета уровня операционного риска с использованием сложных математических методов и моделей (таблица 2).

Таблица 2. Модели оценки операционного риска реализованные на практике
Table 2. Operational risk assessment models implemented in practice

Входные данные	Метод оценки	Тип модели	Результирующий параметр
Достаточное количество репрезентативных исторических данных об инцидентах	Оценка неизвестных параметров по совокупности наблюдений	Статистические модели (актуарные подходы, стохастические дифференциальные уравнения на основе моделирования)	Операционные потери
Данные получены от экспертов	Определение экспертных оценок, ряды	Экспертная модель (техника Delphi, дерево решений, диаграммы влияния)	Операционные потери
Статистические данные и экспертные оценки	Экспертные оценки, ряды, неизвестные параметры и оценка коэффициентов	Гибридная модель (нечеткая логика, моделирование системной динамики)	Операционные потери

Источник: составлено автором

В целях управления рисками мы должны использовать качественный и количественный анализ рисков. Качественный анализ рисков включает в себя такие инструменты и методы, как оценка вероятности и воздействия риска, матрица вероятности и воздействия, оценка качества данных о риске, категоризация риска, оценка срочности риска. С другой стороны, количественный анализ рисков включает методы сбора и представления данных (интервьюирование, распределение вероятностей), методы количественного анализа рисков и моделирования (чувствительность, дерево решений). Фактически, результирующий параметр

для операционного риска - это операционные потери, которые состоят из вероятности события потери и потери, данной этим событием. Мы можем классифицировать событие потери по внутренним данным о потерях (история сбоев системы, сбои процессов, внешние события и их влияние на различные бизнес-направления (величина операционных потерь), частота возникновения) и отчетам внешних рейтинговых агентств (список дефолтов клиентов, кредитный рейтинг по клиентам / секторам, кредитный рейтинг для клиентов).

Базель II предоставляет три метода оценки операционных рисков: метод базовых показателей (подход базовых показателей), стандартизированный метод (стандартизированный подход) и усовершенствованный метод (подход усовершенствованных измерений) [14]. В третьем методе банк оценивает свои операционные риски, используя свои собственные внутренние модели.

Для этого метода центральным банкам требуются качественные данные во всех областях операционного риска и разрешается использовать передовой метод для формирования нормативной отчетности. Кроме того, банк должен иметь схему управления рисками на профессиональном уровне и обширную статистическую базу данных инцидентов.

Современная технология сочетает в себе последние достижения искусственного интеллекта, численной математики, статистики, эвристических подходов. Это позволяет предлагать новые перспективные подходы к оценке рисков. Эти подходы дают положительные результаты даже при небольших объемах данных. В таблице 3 приведены сведения о методах оценки вероятности дефолта [5].

Вероятность дефолта (ВД) - это финансовый термин, описывающий вероятность дефолта за определенный период времени. Он дает оценку вероятности того, что клиент финансового учреждения не сможет выполнить свои долговые обязательства. Вероятность дефолта является ключевым параметром, используемым при расчете экономического капитала или регулятивного капитала в Базеле II для банковских учреждений.

Таблица 3. Новейшие подходы к оценке стоимостной меры риска (VaR)
Table 3. The latest approaches for assessing the value risk measure (VaR)

Входные данные	Метод оценки	Тип модели
Кредитный риск		
Данные по умолчанию, данные публичной финансовой отчетности, данные отчетов регулирующих органов	Неизвестные параметры оцениваются из набора наблюдений	Байесовская модель
Логарифмические цены на акции	Оценка на основе биномиального распределения	Структурная модель с шумом (симуляция Монте-Карло, цепи Маркова)
Логарифмические цены на акции	Коэффициенты регрессии, оцененные методами Гаусса и Лапласа	Статистические модели (интегрированное приближение Лапласа)
Рыночный риск		
Данные о доходности финансового инструмента с ковариационной матрицей	Оценка VaR в аналитической форме	Параметрическая и непараметрическая ковариационная модель
Данные о доходности финансового инструмента в виде временных рядов с равными весами	Определение объективной и эффективной оценки ковариационной матрицы	Модели с постоянной ковариацией
Данные о доходности финансового инструмента в виде нестационарных временных рядов	Определение объективной и эффективной оценки ковариационной матрицы	Экспоненциально взвешенные ковариационные модели (Модель Дж. П. Моргана RiskMetrics)
Операционный риск		
Данные о потерях от событий, суммы убытков или ежегодных убытков от операционной деятельности	Оценка неизвестных параметров по совокупности наблюдений	Байесовская модель

Источник: составлено автором

Модели, основанные на теории экстремальных значений, могут найти VaR для рыночного и операционного риска с уровнем надежности выше 99%. Параметры модели определяются для (X1,.....,Xn), которая является выборкой независимых одинаково распределенных случайных величин из распределения экстремума функции

$$P\left(\frac{\min\{X_1,\ldots,X_n\}-b_n}{a_n}\le x\right)\to G(x) \text{ с } n \to \infty, \text{ где } \{a_n\} \text{ и } \{b_n\}$$ –числовые последовательности [13]

Преимуществами новых подходов к оценке VaR являются его точность и правильность оценки даже для прогнозирования периода в один день и уровня достоверности 99% (например, теория экстремальных значений). Следует отметить, что Базельский комитет по банковскому надзору (в рамках подхода, основанного на внутренних моделях) не позволяет банкам использовать модели с краткосрочным (менее 250 дней) периодом наблюдения для расчета достаточности капитала. Основанная на ковариационном методе, расчетная модель VaR (в соответствии с критериями Базельского комитета по банковскому надзору) не подходит для оценки ожидаемых потерь при устойчивом развитии рынка и во время кризиса. Еще одним преимуществом новых подходов к оценке рисков (особенно операционного риска) является их способность давать точные вероятностные оценки даже при отсутствии или недостатке статистических данных (например, Байесовской модели). Базель II и Базель III предоставляют дополнительные нормативные требования, выполнение которых позволяет банкам оценивать риски и управлять ими. Они позволяют оптимизировать регулятивный капитал, с точки зрения приемлемого риска для конкретной сделки.

Инновационный аспект нормативных требований заключается в том, что основой для обоснования решений должна быть статистика, а не отдельные практики и старшие менеджеры банка. Таким образом, требования к качеству и структуре данных становятся основными.

Задача новых подходов состоит не в изучении базовой методологии расчета, а в том, чтобы добиться их внедрения в реальное управление принятием решений, и это чрезвычайно важная задача современных банковских информационных систем.

Информационная поддержка управления рисками предъявляет серьезные требования к аналитическим банковским системам. Систематизация ключевых бизнес-задач с нормативными и технологическими требованиями позволяет представить информационную систему управления банковской деятельностью как трехуровневое решение, которое занимает важное место в управлении рисками.

Каждый уровень обеспечивает решение определенных бизнес-задач. Различные бизнес-задачи условно воспроизводят «вертикаль управления». Это обеспечивает максимальную эффективность благодаря обратной связи между уровнями управления, создает единое информационное пространство, обеспечивает мониторинг внедрения по бизнес-направлениям от высшего руководства (стратегическое управление) до операторов и менеджеров клиентов (операционная деятельность) при непосредственном участии экономистов, риск-менеджеров и аналитиков (операционный анализ и управление).

Предлагаемая архитектура обеспечивает полную прозрачность данных и контроль за достижениями в стратегической и бюджетной областях путем сравнения показателей «план-факт» и анализа дисперсии фактора эффективности. На самом деле верхний уровень - это дистанционное банковское управление и отдельные направления бизнеса, которые дают аналитику удобные графики и индикаторы. Для реализации управления на высшем уровне используется классическое хранилище данных.

Средний уровень (оперативное управление и анализ) выполняет основные компьютерные расчеты (расчет трансфертной цены, расчет риска и т. д.). Этот уровень должен быть близок к нижнему уровню ABC транзакции, поскольку он обеспечивает требования к аналитическому учету доходности и риску отдельной транзакции. Финансовые инструменты, измеряющие доступность на этом уровне, являются первым шагом к созданию системы параллельного учета. Большое количество вычислительных задач, которые требуют использования ИТ-решений, отличных от традиционного хранения данных, выполняются на среднем уровне. Операционный ABC метод с традиционными функциями находится на нижнем уровне.

Рис. 2. Трехуровневая информационная система управления банковской деятельностью
Figure 2. Three-tier banking management information system

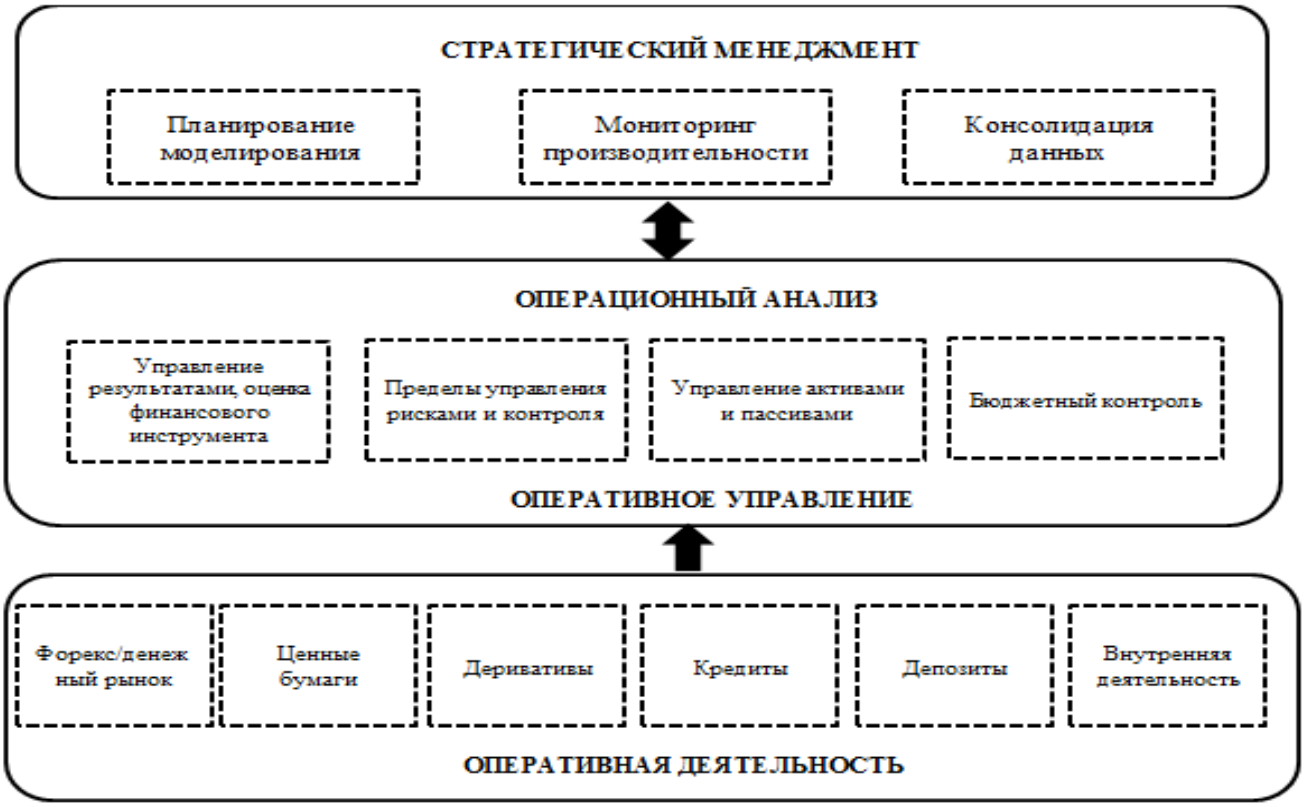

Источник: ИАС, 2021.

Проблема доступности данных несколько усложняет ситуацию из-за необходимости перекрестных коммуникаций, но это не противоречит общей логике структуры управления и уровня его разделения. Результаты расчета доступности отдельных параметров решаются в рамках общепринятого подхода «услуга по требованию» в сервис-ориентированной архитектуре.

Большинство проблем в аналитике банковских информационных систем Республики Таджикистан решаются их разработчиками или путем покупки специализированных компонентов у поставщиков. Это приводит к неконтролируемому росту числа и сложности подсистем, увеличению стоимости поддержки и снижению рентабельности инвестиций (ROI). Такой подход обычно приводит к непредсказуемому развитию банковской информационной системы и приносит дополнительные факторы риска.

В статье рассматриваются возможности реализации новых подходов к оценке и поддержке рисков на примере коммерческих банков Республики Таджикистан.

Исследования по автоматизации банковской деятельности позволяют выделить следующие тенденции: понимание роли информационных технологий (ИТ) как важного фактора, способного усилить конкурентные преимущества; автоматизация банков, смещение акцента на область управления благодаря инструментам разработки ИТ и поддержки аналитических решений; отказ от собственной разработки и переход на использование стандартных решений от ведущих производителей банковского программного обеспечения.

Соответствующие процессы сопровождаются разработкой и внедрением новых моделей оценки рисков. Эта задача очень сложна и требует от банков больших усилий и значительных финансовых ресурсов.

Выбор наилучшего метода расчета зависит от полноты данных и специфики банковского портфеля. Основные трудности в использовании новых подходов связаны со статистикой: недоступные исторические данные, неполные или неуместные данные о конкретных характеристиках банка или кредитной политике. Однако это не должно мешать банкам в разработке и применении новых бизнес-моделей (таких как Байесовские модели, которые на

первом этапе могут основываться на информации из открытых источников или мнении экспертов).

Разработка собственных методов является чрезвычайно важным шагом для местных банков, которые будут дополнительно собирать необходимые данные для построения и совершенствования моделей оценки рисков.

Байесовская теория и теория экстремальных ценностей являются довольно эффективными инструментами для решения этих проблем, но применение этих методов часто сталкивается с определенными барьерами, связанными с несовершенством информационных систем банков. Эффективный анализ данных предполагает создание интегрированных информационных систем для управления рисками и финансами, которые основаны на современной аналитической системе.

Спотовый подход к реализации нормативных требований стоит намного дороже, чем комплексный подход. Желание добиться соответствия требованиям Базеля создаст эффективную систему интегрированного управления рисками. Следующим шагом является комплексное управление финансами и рисками, что значительно улучшит функции отдельных банковских учреждений и укрепит финансовую систему в целом.

Рецензент: к.э.н., старший преподаватель Гаюров Г.Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов, Ф.В. Формирование и развитие предпринимательской среды, отраслевые аспекты национальной экономики / Ф.В. Ахмедов // Вестник Таджикского национального университета (серия экономических наук). - Душанбе: Сино, 2018. -№5. -С.89-96.
2. Ахмедов, Ф.В. Роль, влияние и взаимосвязь человеческого капитала с развитием малого бизнеса в Согдийской области / Ф.В. Ахмедов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Худжанд: Ношир, 2017. -№2(71). -С.91-99.
3. Баяндин Н.И. Мониторинговая система ведения конкурентной разведки для предприятий малого бизнеса / Н.И. Баяндин, В.С. Кретов // Гуманитарные науки в Сибири. - 2013. -№1. -С.25–28.
4. Бен Мошинский. Хроника событий. Крупные банки ЕС столкнулись с разрывом в капитале в размере 256 млрд долларов Базель III. Блумберг. [Электронный ресурс]. URL: http://www.bloomberg.com/news/2012-09-27/big-eu-banks-faced-256-billion-basel-iii-capital-gap-last-year.html.
5. Лобанов, А., Чугунов, А. Энциклопедия управления финансовыми рисками / А. Лобанов, А. Чугунов. –М.: Альпина Паблишер, 2016. -786 с.
6. Международная конвергенция измерений капитала и стандартов капитала: пересмотренная структура - Базель II. Технический отчет. Банк международных расчетов, 2021г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.bis.org/publ/bcbs128.htm.
7. Назаров, А.А. Развитие и размещение малого бизнеса в экономике региона / А.А. Назаров, Ф.В. Ахмедов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. -Худжанд: Ношир, 2014. -№3(59). -С.83-95.
8. Основные принципы эффективного банковского надзора. Базельский комитет по банковскому надзору, 2011. Банк международных расчетов. [Электронный ресурс]. URL: http://www.bis.org/publ/bcbs213.pdf.
9. Официальный сайт Информационно-аналитической системы банка. [Электронный ресурс]. URL: http://www.bankmib.ru/1426.
10. Поляков К. Риски с точки зрения ИТ. ИТ-директор. - 2011. -№12. [Электронный ресурс]. URL: http://www.osp.ru/cio/2011/12/13012292.
11. Altman, E. Managing Credit Risk. 2nd ed. – John Wiley and Sons, 2016. -450 p.
12. Arora, N., Bohn, J.R., Zhu, F. Reduced Form vs. Structural Models of Credit Risk: A Case Study of Three Models – Moody's KMV Company, 2015. –P.39-56.
13. Embrechts, P., Kluppelberg, C., Mikosch, T. Modeling Extreme Events for Insurance and Finance. Applications of Mathematics. Stochastic Modeling and Applied Probability. –Berlin: Sprin-ger-Verlag, 2017. -420 p.
14. Hilbe, J.M. Logistic Regression Models – Boca Raton, FL: Chapman & Hall/CRC Press, 2016. –P.50-55.
15. Löffler, G., Prosch, P. N., Schöne, C. Bayesian methods for improving credit scoring models. Technical report, Department of Finance. –Germany: University of Ulm, 2016. –P.27-45.

ТАРЗҲОИ МУОСИРИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ: БАҲОГУЗОРӢ ВА ТАЪМИНОТИ ИТТИЛООТӢ

Мақолаи мазкур ба мушкилотҳои беҳтар намудани идоракунии хавфи бонкӣ вобаста ба талаботи нави меъёрӣ ва техникӣ бо истифодаи технологияи муосир ва ҳамбастагии дастовардҳои нав дар соҳаҳои ахбори сунъӣ, математикаи рақамӣ, омор ва технологияҳои иттилоотӣ бахшида шудааст. Масъалаҳои марбут ба идоракунии хавфҳо дар фаъолияти бонкҳо дар замони ҳозира муҳим мебошанд. Ин, дар навбати худ, бо ҳамгироӣ ва ҷаҳонишавии системаи молиявии ҷаҳонӣ вобаста аст. Таъсири омилҳои беруна ба фаъолияти бонкӣ боиси ҳам муносибати илмӣ ва ҳам асосноки систематикии баҳогузорӣ ва идоракунии хавфҳои бонкӣ гардид. Равандҳои мувофиқ бо таҳия ва татбиқи моделҳои нави баҳодиҳии хавф ҳамроҳӣ

мекунанд. Ин вазифа хеле душвор аст ва талошҳои зиёди бонкҳо ва манбаъҳои зиёди молиявиро талаб мекунад. Таҳияи усулҳои худ қадами бениҳоят муҳим барои бонкҳои маҳаллӣ мебошад, ки ба таври илова маълумоти заруриро барои таҳия ва такмил додани моделҳои баҳодиҳии хавф ҷамъ меоранд.

Дар мақола таҳлили таснифоти хавфҳои бонкӣ ва усулҳое, ки дар амалия дар раванди баҳогузории хафҳои бонкӣ истифода мешавад, дида баромада шудааст. Аз тарафи муаллиф тарзҳои навъи перспективӣ барои баҳогузории хавфҳои бонкӣ пешниҳод карда шудааст. Ин пешниҳодҳо дар асоси усулҳои муосири таҳлили маълумот гузаронида шуда, самтҳои навъи такмили низоми иттилоотии бонкиро ва имконияти татбиқи онро муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: идоракунии хавфҳои бонкӣ, зеҳни сунъӣ, баҳогузории хавфҳои бонкӣ, сармоя, усулҳои баҳогузорӣ, низомҳои итилоотӣ, таҳлили маълумот, Кумитаи Базел.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ: ОЦЕНКА И ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОДДЕРЖКА

Данная статья посвящена проблемам совершенствования управления банковскими рисками с учетом новых нормативных и технологических требований, основанных на использовании современных технологий и сочетающих в себе последние достижения в области искусственного интеллекта, вычислительной математики, статистики и информационных технологий. Вопросы, связанные с управлением рисков в деятельности банков, являются краеугольным камнем в настоящее время. Это в свою очередь обусловлено интеграцией и глобализацией мировой финансовой системы. Влияние внешних факторов на банковскую деятельность привело научно обоснованному системному подходу в рамках оценки и управления банковскими рисками. Соответствующие процессы сопровождаются разработкой и внедрением новых моделей оценки рисков. Эта задача очень сложна и требует от банков больших усилий и значительных финансовых ресурсов. Разработка собственных методов является чрезвычайно важным шагом для местных банков, которые будут дополнительно собирать необходимые данные для построения и совершенствования моделей оценки рисков.

В статье проводится анализ характеристик банковских рисков, основные методы оценки, используемые на практике. Автором предложены новые перспективные подходы к оценке банковских рисков, которые основаны на современных методах анализа данных, определены перспективные направления совершенствования банковской информационной системы и возможность их реализации.

Ключевые слова: управление банковскими рисками, искусственный интеллект, оценка банковских рисков, капитал, методы оценки, информационные системы, анализ данных, Базельский Комитет.

MODERN APPROACHES TO BANKING RISK MANAGEMENT: EVALUATION AND INFORMATION SUPPORT

This article is devoted to the problems of improving banking risk management, taking into account new regulatory and technological requirements based on the use of modern technologies and combining the latest advances in artificial intelligence, computational mathematics, statistics and information technology. Issues related to risk management in the activities of banks are important today. This, in turn, is related to the integration and globalization of the global financial system. The influence of external factors on the banking activity has led to both a scientific and well-founded systematic approach to the assessment and management of banking risks. Appropriate processes will accompany the development and implementation of new risk assessment models. This task is very difficult and requires a lot of effort from banks and a lot of financial resources. Developing your own methods is an extremely important step for local banks, as they additionally gather the information needed to develop and improve risk assessment models.

The article analyzes the characteristics of banking risks, the main assessment methods used in practice. The author proposes new promising approaches to assessing banking risks, which are based on modern methods of data analysis, identifies promising directions for improving the banking information system and suggests the possibility of their implementation.

Keywords: banking risk management, artificial intelligence, banking risk evaluation, capital, assessment methods, information systems, data analysis, Basel Committee.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳасанов Фарух Алишерович*** - Донишкадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.Осимӣ дар шаҳри Хуҷанд, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи молия ва қарз. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хуҷанд, кӯчаи Ленин, 226. E-mail: **hasanovfarruh1985@gmail.com. Т**елефон: (**+992) 927-07-34-50**

Сведение об авторе: ***Хасанов Фарух Алишерович*** - Политехнический институт Таджикского технического университета имени академика М. Осими в г. Худжанде, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов и кредита. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, улица Ленина, 226. E-mail: **hasanovfarruh1985@gmail.com. Т**елефон: (**+992) 927-07-34-50**

Information about the author: ***Hasanov Faruh Alisherovich*** - Polytechnic Institute of the Tajik Technical University named after Academician M. Osimi in Khujand, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Finance and Credit. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Lenin street, 226. E-mail: **hasanovfarruh1985@gmail.com.** Phone: (**+992) 927-07-34-50**

УДК 338.46:338.2:338.242 (575.3)

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПАССАЖИРСКОГО АВТОМОБИЛЬНОГО ТРАНСПОРТА В ГОРОДЕ ДУШАНБЕ

Раджабова З.Дж.
Технологический университет Таджикистана

В настоящее время наблюдается рост объема пассажирских перевозок, и это связано с ростом населения в городах, что требует увеличения числа транспортных средств различной вместимости при удовлетворении спроса в услугах предприятий ГПАТ, улучшении условий перевозок, обеспечении безопасности дорожного движения, минимизации загазованности в городе, повышении качества оказываемых транспортных услуг различными операторами.

Обеспечение перспективного развития городского пассажирского транспорта (ГПТ) требует улучшения организации управления внутригородского транспорта, совершенствования перевозок, повышения регулярности и частоты движения автобусов, оптимизации оплаты проезда и применения ИКТ и эффективного использования различных видов ГПТ.

В республике наблюдается положительная тенденция увеличения объема пассажирских перевозок по всем видам транспорта в Республике Таджикистан за 1995-2020гг. В целом, объем пассажирских перевозок за рассматриваемый период увеличился на 5,12 раза, в том числе на автомобильном транспорте на 6,48 раза, однако наблюдается снижение роста объема пассажирских перевозок на троллейбусном (67,84%) и железнодорожном транспорте на 30,77% [12,с.21; 11,с.408-409]. Также наблюдается рост пассажирооборота по всем видам транспорта и особенно автомобильного транспорта (без учета легкового таксомоторного), а также среднего числа поездок пассажиров в расчете на одного человека по видам транспорта и среднего расстояния перевозки одного пассажира по видам используемого транспорта в Таджикистане за 1995-2020 годы.

Анализ полученных результатов свидетельствует об улучшении транспортного обслуживания всеми видами транспорта. При этом значительно возрос удельный вес пассажирских перевозок в городах страны (с числом жителей до 100 тыс. чел.) и данная тенденция будет продолжена.

В г. Душанбе пассажирские перевозки осуществляются автобусами, микроавтобусами, троллейбусами, легковыми автомобили и таксомоторами. В основном общественный транспорт является основным видом пассажирского транспорта, однако наблюдается увеличение удельного веса частного автотранспорта. Общая территория г. Душанбе составляет 126,6 кв. км и количество жителей – 880,8 тыс. чел., что на 3,9% в 2021 году больше, по сравнению с 2017 годом [10] (табл. 1).

Таблица 1. Динамика роста численности населения города Душанбе за 2015-2020 гг.
Table 1. Population growth dynamics of the city of Dushanbe for 2015-2020

Показатели	Годы					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Число населения, тыс. чел.	802,7	816,2	831,4	846,4	863,4	880,8
Изменение, тыс. чел	12,7	13,5	15,2	15,0	17,0	17,4
Коэффициент прироста	1,016	1,017	1,018	1,018	1,020	1,0202

Источник: Составлено по “Социально-экономическое положение города Душанбе в 2021 году: статистический сборник». -Душанбе: ГУАСПРТ, 2021. -414 с.

Согласно данным таблицы 1 за 2015-2020гг., городское население возросло на 9,729%. При проведении исследования оценка современного состояния социально-экономических показателей проведена на основе изучения их динамики в городе Душанбе за 2015-2020 гг. Установлено, что за указанные годы наблюдается рост индекса основных социально-экономических показателей в г. Душанбе.

В настоящее время в городе Душанбе пассажирские перевозки по маршрутам выполняются по контрактам между исполнительным органом города с пассажирскими АТП и

частными операторами. Анализ показывает, что объем перевозки пассажиров, в том числе автомобильным, электрическим транспортом, соответственно, возрос в 4,0; 4,29; 2,20 раза, а на железнодорожном и авиационном транспорте не изменился. При этом пассажирооборот, в том числе на автомобильном, электрическом транспорте, соответственно, возрос в 1,88; 4,97; 1,75 раза, и уменьшился на железнодорожном транспорте и составляет - 74,0% и авиационном транспорте- 82,0%. При этом установлено, что обеспеченность населения легковым индивидуальным транспортом в г. Душанбе за 2006-2020гг. (в расчете на 1000 человек наличного населения, штук) возросла на 90,48%, а в районах Шохмансур, Абдулкасым Фирдавси и Сино, соответственно, за 2012-2020 годы возросла на 22,0; 35,0 и 4,0%, а в районе Исмоили Сомони составляет 83,0%, то есть уменьшилась на 17,0% [10,с.455].

Результаты анализа организации управления пассажирских перевозок в городе Душанбе и его районах показывает, что важным является исследование доли различных видов городского пассажирского общественного транспорта в объеме перевозок и пассажирооборота в нем. В таблице 2 приведены результаты проведенного анализа доли различных видов транспорта в городе Душанбе.

Таблица 2. Оценка удельного веса различных видов транспорта в общем объеме пассажирских перевозок и пассажирооборота в городе Душанбе (на 01.01.2021г.)
Table 2. Estimation of the share of various modes of transport in the total volume of passenger traffic and passenger turnover in the city of Dushanbe (as of 01.01.2021)

№ п/п	Вид транспорта	Объем перевозок, млн. пасс.	Доля, %	Пассажирооборот, тыс. пасс-км	Доля, %
1	Автотранспорт общего пользования	126,75	45,40	1565,1	65,82
2	Ведомственный автотранспорт	20,74	7,50	196,1	8,25
3	Частный автотранспорт	131,71	47,10	616,6	25,93
	Всего	**279,20**	100,00	**2377,80**	100,00

Источник: расчеты автора на основе данных ГУП

Из данных табл. 2 видно, что в общем объеме перевозок, удельный вес автотранспорта составляет - 45,40%, ведомственного транспорта -7,50% и частного автотранспорта -47,10%, а в пассажирообороте их доля составляет, соответственно, - 65,82, 8,25 и 25,93%.

В городе Душанбе участниками пассажирских перевозок являются:

1. Местный исполнительный орган власти г. Душанбе, городское население и гости;
2. Государственная служба по надзору и регулированию в области транспорта;
3. Государственная автомобильная инспекция (ГАИ);
4. Государственное унитарное предприятие «Душанбе наклиет хадамотрасон», коммунальное государственное унитарное предприятие «Автобус-1», «Автобус-2», «Автобус-3» и «Троллейбус», предприятия частного автомобильного транспорта и ведомственный транспорт.

При этом изучено наличие транспортных средств в государственных унитарных предприятиях г. Душанбе и установлено, что в городе функционируют 585 автобусов различной вместимости.

Важным при изучении существующей системы организации управления предоставления услуг занимают функционирующие троллейбусные маршруты, характеристика которых представлена в приложении 2, таблице 2- Установлено, что в г. Душанбе на 01.01.2022 года функционируют 8 маршрутов, общая протяженность которых составляет 104,8 км. Характеристика автобусных маршрутов в г. Душанбе по состоянию на 01.01.2022 г. представлена в приложении 2, таблицы 3 и установлено, что функционируют 19 маршрутов, общей протяженностью 297,2 км. Кроме того, установлено, что в городе функционируют -49 микроавтобусных маршрутов, общей протяженностью -793,3 км.

Результаты исследования показывают, что в ГУП «АВТОБУС-1» коэффициент использования транспортных средств изменяется от 0,55 до 0,75, в ГУП «АВТОБУС-2» использование микроавтобусов изменяется от 0,42 до 0,61 и весь парк микроавтобусов ГАЗель

полностью используется, а в ГУП «АВТОБУС-3» коэффициент использования микроавтобусов «ПАЗ» изменяется от 0,60 до 0,78. При этом коэффициент использования троллейбусов в ГУП «ТРОЛЛЕЙБУС» изменяется от 0,64 до 0,81 по исследуемым дням недели.

Кроме того, коэффициент выпуска частного транспорта в микроавтобусных маршрутах города Душанбе за данный период составляет от 0,583 до 0,781, а также использование легковых таксомоторов от 0,19 до 0,38. При этом установлено в период исследования установлены факты нефункционирования обслуживаемых маршрутов со стороны различных частных перевозчиков. Эти результаты свидетельствуют о том, что имеются существенные резервы по улучшению устойчивого использования транспортных средств на предприятиях городского пассажирского транспорта и качества транспортного обслуживания.

В структуре парка ведущее место занимает ГУП «Автобус-1». На основе изучения в табл.3 приведена динамика изменения количества автобусов в ГУП “Автобус-1” за 2018-2020гг.

Таблица 3. Динамика изменения количества автобусов в ГУП “Автобус-1” за 2018-2020гг.
Table 3. Dynamics of change in the number of buses in SUE "Bus-1" for 2018-2020

Марка автобусов	2018			2019			2020		
	Всего	Состояние	$К_{тг}$	Всего	Состояние	$К_{тг}$	Всего	Состояние	$К_{тг}$
ЛиАЗ-526	145	50/95	0,34	52	50/2	0,96	40	40	1,00
Исузи-Ситибус	30	30	1,00	30	30	1,00	30	30	1,00
Исузи-Ситипорт	10	10	1,00	10	10	1,00	10	10	1,00
Акиа-Ултра	62	62	1,00	130	130	1,00	168	168	1,00
ПАЗ-32054	10	-/10	-	13	-/13	-	-	-	-
Икарус-280-33	10	10/-	1,00	9	-/9	-	-	-	-
Всего	**267**	**162/105**	**0,61**	**244**	**220/24**	**0,98**	**248**	**248**	**1,00**

Источник: расчеты автора по данным ГУП “Автобус-1”. Примечание: (-/-), соответственно кол-во работающих и неработающих автобусов.

На основе табл.3 установлено, что произошли изменения в структуре парка, однако коэффициент использования составляет 100%.

Для изучения использования парка проведено выборочное обследование использования автомобильного транспорта на функционирующих маршрутах города Душанбе в дневное время. Установлено, что коэффициент использования автомобилей изменяется от 43,6% до 54,5% и он возрос на 10,9 процентный пункт. При этом если коэффициент выпуска микроавтобусов (по договоренности), такси (по договору) и, в целом, по частному сектору составил, соответственно, 68,8, 65,5 и всего 63,3%, то в 2020 году он, соответственно, составляет 64,4; 58,0 и 59,8%. Это свидетельствует о нерациональном использовании имеющегося парка на предприятиях городского пассажирского транспорта.

Важным при обобщении работы предприятий городского пассажирского транспорта считаем изучение структуры доходов и расходов государственных унитарных предприятий в городе Душанбе за 2017-2020 годы. В таблице 4, 5 и 6 приведены результаты оценки доходов и расходов, соответственно, в ГУП “Автобус-1”, “Автобус-2” и “Автобус-3”.

Таблица 4. Тенденции изменения доходов и расходов ГУП “Автобус-1” за 2017-2020 гг.
Table 4.Trends in income and expenses of SUE "Bus-1" for 2017-2020

Показатели	2017	2018	2019	2020	2020г. к 2017г., %
Количество работников, чел.	170	317	462	380	2,23 раза
Фонд заработной платы, тыс. сомони	1532,44	2859,577	4381,872	3757,162	2,45 раза
Общая выручка, тыс. сомони	15024,548	28057,525	33916,569	37307,126	2,48 раза
В том числе:					

От перевозки пассажиров, тыс. сомони	5486,042	12094,399	11915,932	10233,815	186,0
Субсидия, тыс. сомони	5932,231	5217,900	5017,040	4811,233	81,0
Дотация, тыс. сомони	-	3861,106	6513,201	15444,425	4,0*
Заказ, тыс. сомони	940,510	1061,394	862,567	444,039	47,0
Прочая выручка, тыс. сомони	177,447	1204,401	256,666	171,660	96,0
Всего расходов, тыс. сомони	23056,52	28820,652	36341,583	40497,055	175,0

Источник: составлено, используя данные ГУП “Автобус-1”.

Согласно данным табл.4, за рассматриваемый период в ГУП «Автобус-1» общее количество работников, фонд заработной платы, общая выручка, в том числе от перевозки пассажиров, субсидия, дотация, и всего расходов, соответственно, возросли в 2,23; 2,45; 2,48 раза; 86,0% 4,0 раза и 75,0%. При этом субсидии, заказы, прочая выручка уменьшились и составляют 81,0; 47,0 и 96,0%.

Таблица 5. Тенденции изменения доходов и расходов ГУП “Автобус-2” за 2017-2020 гг.
Table 5. Trends in income and expenses of SUE “Bus-2” for 2017-2020

Показатели	2017	2018	2019	2020	2020г. к 2017г., в %
Количество работников, чел.	183	326	320	330	180,0
Фонд заработной платы, тыс. сомони	768,814	991,472	2445,379	2302,919	2,99
Общая выручка, тыс. сомони	4024,877	8783,426	15850,877	14389,509	3,57
в том числе:					
От перевозки пассажиров, тыс. сомони	2543,432	5416,603	4761,577	3669,845	144,0
Субсидия, тыс. сомони	1413,438	3282,611	5807,829	1802,9715	127,0
Дотация, тыс. сомони	7086,690	7801,286	5014,954	8706,952	122,0
Заказ, тыс. сомони	68,007	84,212	266,517	209,7415	3,08
Всего расходов, тыс. сомони	4374,877	9268,426	16300,877	16464,510	3,76

Источник: составлено, используя данные ГУП “Автобус-2”.

Согласно данным табл.5, за рассматриваемый период в ГУП «Автобус-2» общее количество работников, фонд заработной платы, общая выручка, в том числе от перевозки пассажиров, субсидия, дотация, заказы и всего расходов, соответственно, возросли в 80,0%; 2,99 и 3,57 раза; 44,0%; 27,0%,22,0%, 3,08 и 3,76 раза.

Таблица 6. Тенденции изменения доходов и расходов ГУП “Автобус-3” за 2017-2020 гг.
Table 6. Trends in income and expenses of SUE "Bus-3" for 2017-2020

Показатели	2017	2018	2019	2020	2020г. к 2017г., %
Количество работников, чел.	127	135	160	156	122,8
Фонд заработной платы, тыс. сомони	654,874	692,985	819,390	796,387	121,0
Общая выручка, тыс. сомони	1834,077	3214,583	6504,480	7362,356	4,01раза
в том числе:					
От перевозки пассажиров, тыс. сомони	1017,913	1999580	2061,398	2096,909	2,06 раза
Субсидия, тыс. сомони	816,164	600,000	600,000	515,000	63,0
Дотация, тыс. сомони	-	615,003	3758,012	4736,268	7,70 раза
Заказ, тыс. сомони	-	-	85,070	-	
Всего расходов, тыс. сомони	2034,077	3844,583	6904,480	8529,022	4,19 раза

Источник: составлено, используя данные ГУП “Автобус-3.

Согласно данным табл.6, за рассматриваемый период в ГУП «Автобус-3» общее количество работников, фонд заработной платы, общая выручка, в том числе от перевозки пассажиров, дотация, заказы и всего расходов, соответственно, возросли в 22,8%; 21,0%, 4,01 раза; 2,06 раза 7,7 раза и 4,19 раза. При этом объем субсидии уменьшился на -37,0% (100-63,0).

Также проведен анализ ГУП «Троллейбус» и установлено, что за рассматриваемый период в ГУП «Троллейбус» общая сумма расходов уменьшилась на 11,0%, в том числе наблюдается увеличение расходов на топливо, электричество, фонд заработной платы, ФСЗ, на 27,0, 43,0, 33,0. При этом запасные части и расходные материалы уменьшились на 46,0%, потребление не изменилось, а другие расходы, убытки и стоимость перевозки одного пассажира, соответственно, сократились и составляют -67,0, 95,0 и 72,0%.

В целом, наблюдается улучшение финансово-хозяйственной деятельности работы предприятий ГПАТ в г. Душанбе. При этом важным этапом при разработке рекомендаций по улучшению оказания услуг считается исследование пассажиропотоков Поэтому нами проведено выборочное обследование объема пассажиропотока в автобусных маршрутах по дням недели (табл.7).

Таблица 7. Изменение пассажиропотока в прямом и обратном направлении по дням недели на автобусных маршрутах г. Душанбе

Table 7. Change in passenger traffic in the forward and reverse direction by days of the week on the bus routes of Dushanbe

Номер маршрута	Название маршрута	Расчет-ное коли-чество автомо-билей, ед.	Усл. обоз.	Объем пассажиропотока по дням недели, пасс.						
				Понедельник	Вторник	Среда	Четверг	Пятница	Суббота	Воскресенье
3А	Цементный завод-Железнодорожный вокзал	25	I	1890	1602	1622	1618	1642	1578	1515
			II	1832	1567	1592	1563	1610	1523	1512
6	Чортут- Национальный банк Таджикистана	7	I	768	649	672	655	669	632	623
			II	688	582	602	585	622	598	555
8	Зарафшон-2 – Международный аэропорт	31	I	5112	4345	4466	4366	4472	4189	4110
			II	4987	4298	4315	4266	4389	4078	3985
11	Рынок «Мехргон»– Торговый центр «Балх»	6	I	677	587	592	569	589	563	552
			II	688	589	605	562	593	578	553
18	ул. Гагарина– пос.Пахтакор	42	I	7212	6139	6288	6164	6290	5938	5789
			II	6887	5864	6007	5945	6012	5687	5648
26	Дом союза писателей – 102 мкр	8	I	955	818	816	813	836	800	754
			II	962	819	824	823	845	799	739
28	Испечак- Южный терминал	42	I	6222	5364	5436	5362	5437	5163	5014
			II	6137	5236	5365	5239	5374	5112	4968
37	Бунёдкорон – пос. Каратегинский	23	I	2713	2296	2356	2314	2378	2264	2182
			II	2653	2259	2313	2295	2378	2193	2132
43	Восточный терминал-Южный терминал	24	I	1618	1492	1463	1474	1442	1363	1336
			II	1623	1399	1426	1412	1436	1353	1274

Источник: рассчитано автором на основе результатов обследования по маршрутам. Примечание: I- прямое направление; II- обратное направление

Данные таблицы 7 свидетельствуют о том, что по дням недели происходит изменения пассажиропотока и коэффициент составляет от 0,82 до 1,00, как в прямом, так и обратном направлении. Эти результаты использованы при совершенствовании механизма устойчивого инновационного развития предоставления услуги предприятиями городского пассажирского автомобильного транспорта в Душанбе.

В целом, результаты анализа позволили выявить наличие следующих недостатков при совершенствовании механизма устойчивого инновационного развития услуг предприятий ГПАТ в городе Душанбе [3; 7; 15; 16]:

- высокий уровень износа автомобильного, транспорта, увеличение числа автобусов малой вместимости и провозных возможностей госавтотранспорта и рост частных автотранспортных средств;

- трудности в обеспечении предприятий ГПАП автотопливом и запчастями и пополнении автопарка новым составом;

-увеличение стоимости оплаты проезда пассажирами, несовершенство системы ее уплаты и системы сбора доходов от перевозок;

- возрастание расхода бюджета на содержание ГПАП, выделение субсидий, а также дотаций и неразвитость цифровизации при предоставлении транспортных услуг и др.

В целом, решение этих проблем возможно на основе достижения экономического роста, роста мобильности населения, улучшения производственного процесса, рационализации работы транспортного комплекса и городской среды и инфраструктуры, при этом учитывая возрастание влияния экологии и возрастание потерь от ДТП и др.

Поэтому государству следует использовать инвестиции для обеспечения устойчивого инновационного развития услуг предприятий городского транспорта и создания новых видов транспорта. Также следует разработать комплекс мер по повышению эффективности работы ГУП «Душанбе наклиёт хадамотрасон» [5] на основе совершенствования механизмов регулирования деятельности предприятий, удовлетворения спроса жителей в перевозках, защиты интереса пассажиров и операторов, развития конкурентных отношений, диспетчеризации процесса управления и цифровизации.

Особенно важными считаются оценки доходов и расходов предприятий ГПАП. В настоящее время в городе тариф на проезд на автобусных и микроавтобусных маршрутах составляет 2,50 сомони, троллейбусных - 2,0 сомони. Начиная с 2018 года на общественном транспорте города используются сити - карты, играющие важную роль в развитии пассажирских перевозок и удобства оплаты проезда.

Зарубежный опыт свидетельствует, что выбор пассажирами общественного транспорта связан с удобством проезда по сравнению с частным автотранспортом. При этом важным считается совершенствование тарифной политики, разработка и реализация комплексных мер, организация специальных полос движения для ГПАТ, оптимизация системы парковок, разработка рационального расписания движения автомобилей на маршрутах на основе учета особенности рынка услуг предприятий ГПАП и разработка приоритетных направлений развития и другие.

Кроме того, практика организации управления пассажирских перевозок свидетельствует, что предприятия ГПАП, реализующие комплексные варианты стратегического управления на основе применения современных методов, эффективно функционируют и занимают ведущее место среди транспортных предприятий.

Таким образом, можно прийти к выводу о том, что приоритетным считается разработка стратегии устойчивого развития с целью получения высоких результатов по предоставлению услуг на рынке ГПАТ Таджикистана и города Душанбе на основе учета различных факторов.

Рецензент: д.э.н., профессор Раджабов Р.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бочков С.П. Инвестиционные риски автотранспортных предприятий // Автомобиль. Дорога. Инфраструктура. 2018. №3(17): [Электронный ресурс]. URL: https://www.adi-madi.ru/madi/article/view/649/pdf_392 (дата обращения:13.01.2022).
2. Государственная программа развития транспортного комплекса Республики Таджикистан на период до 2025г. -Душанбе, 2011. -38 с.
3. Инновационное развитие сферы услуг и проблемы экономики труда в национальной экономике. Коллективная монография / Под ред. д.э.н., профессора Р.К. Раджабова. -Душанбе: Ирфон, 2021. -339 с.
4. Комилов С.Дж. Теория инновационного развития. Монография / С.Дж. Комилов. -Душанбе: Шарки озод, 2019. -264 с.
5. О государственном коммунальном учреждении «Душанбенаклиётхадамотрасон» г. Душанбе // Постановлением Председателя за №42 от 19.01.2007 года.

6. Подход к нормированию инвестиционной деятельности пассажирского автотранспортного предприятия / И.Л. Голянд, К.Н. Захарьин, К.А. Мухина, О.Г. Феоктистов // Вестник ИрГТУ. - 2015. -№4(99). -С.231.
7. Раджабов К.Р. Инновационное обеспечение устойчивого развития предприятий сферы услуг в условиях рынка / К.Р. Раджабов, З.Дж. Раджабова // Экономика Таджикистана. -Душанбе, 2021. -№4(2). -С.154-160.
8. Рауфи А. Транспорт в системе рыночной экономики: монография / Рауфи А.; под общ. ред. д.э.н., профессора А.Х. Катаева. –Душанбе: Ирфон, 2002. -255 с.
9. Саидова М.Х. Формирование стратегии развития предприятия в условиях переходной экономики / М.Х. Саидова, Р.К. Раджабов, С.Ш. Низомиддинов // Ученые записки (Худжанский государственный университет имени академика Б. Гафуров). Серия естественных и экономических наук. -Худжанд, 2016. -№2(37). -С.78-91.; С.118-122.
10. Статистический ежегодник города Душанбе. Таджикистан. 30-летие государственной независимости. -Душанбе Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2021. -527 с.
11. Статистический сборник Республики Таджикистан. –Душанбе: АСПРТ, 2021. -703с.
12. Статистический сборник. Транспорт и связь Республики Таджикистан. –Душанбе: АСПРТ, 2021. -43 с.
13. Улицкая Н.М. Основные проблемы инвестиционной политики и направления активизации инвестиционной деятельности на автомобильном транспорте / Н.М. Улицкая, С.С. Думина, А.А. Белогребень // ТДР. - 2016. -№5. -С.74-78.
14. Управление рисками снижения качества услуг пассажирского регулярного автомобильного транспорта при помощи моделирования прогнозирования спроса / Р.К. Раджабов, Ф.С. Гадоева, Н.В. Капустина, Н.Г. Кизян // Экономика и предпринимательства. - 2020. -№6(119). -С.1148-1152.
15. Файзуллоева С.Дж. Основные направления стратегии развития пассажирского транспорта в городе Душанбе / С.Дж. Файзуллоева // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе: Сино, 2019. -№3. -С.33-39.
16. Ходжаев П.Д. Инновационное развитие рынка услуг пассажирского автомобильного транспорта: состояние, проблемы и перспективы. Монография / П.Д. Ходжаев; под общ.ред. д.э.н., профессора Раджабова Р.К. - Душанбе: Ирфон, 2016. -416с.

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ ҲОЗИРА ВА РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИИ ҚОРХОНАҲОИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛИИ МУСОФИРКАШОНӢ ДАР ШАҲРИ ДУШАНБЕ

Дар мақола масъалаҳои таҳлили вазъи кунунӣ ва рушди хизматрасонӣ дар корхонаҳои нақлиёти автомобилии мусофирбар дар шароити иқтисоди бозорӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Диққати асосӣ ба рушди нақлиёти мусофиркашонии шаҳрӣ дар асоси зиёд шудани миқдори мусофиркашонӣ ва гардиши мусофирон дар ҳамаи намудҳои нақлиёт, инчунин, ба ҳисоби миёна ҳаракати ҳар як мусофир ва масофаи миёнаи ҳаракат дар Тоҷикистон ва шаҳри Душанбе ҷойи махсус дода шудааст. Саҳми намудҳои гуногуни нақлиёт дар миқдори умумии ҳамлу нақли мусофирон ва гардиши мусофиркашонӣ дар шаҳри Душанбе арзёбӣ гардида, инчунин, мавҷудияти воситаҳои нақлиёт дар корхонаҳои воҳиди давлатӣ, таркиби даромад ва хароҷоти ин корхонаҳо дар солҳои 2017-2020 мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Таҳқиқоти интихобии миқдори интиқоли мусофирон дар хатсайрҳои автобуси шаҳр дар рӯзҳои ҳафта гузаронида шуда, камбудиҳо дар такмили механизми рушди устувори инноватсионии хизматрасонии корхонаҳои нақлиёти мусофиркашонии шаҳри Душанбе, истифодаи маблаггузориҳо ба ин мақсад ва масъалаи пардохти роҳкиро дида баромада шудааст. Ҷиҳати идоракунии стратегӣ ва беҳбудии хизматрасонӣ аз ҷониби корхонаҳои нақлиёти автомобилии мусофирбар дар шаҳри Душанбе тадбирҳо пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: таҳлил, ҳолати кунунӣ, хизматрасонӣ, корхонаҳо, нақлиёти автомобилии мусофирбар, хатсайрҳо, идоракунии стратегӣ, кортҳои шаҳрӣ, рушди инноватсионӣ.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПАССАЖИРСКОГО АВТОМОБИЛЬНОГО ТРАНСПОРТА В ГОРОДЕ ДУШАНБЕ

В статье изучены вопросы проведения анализа современного состояния и развития деятельности предприятий пассажирского автомобильного транспорта в условиях рыночной экономики. Особое место уделено развитию городского пассажирского транспорта в городе Душанбе на основе увеличения объема пассажирских перевозок и пассажирооборота по всем видам транспорта, а также среднего числа поездок пассажиров в расчете на одного человека и среднего расстояния перевозки одного пассажира по видам транспорта в Республике Таджикистан и городе Душанбе. Дана оценка удельного веса различных видов транспорта в общем объеме пассажирских перевозок и пассажирооборота в городе Душанбе, а также изучено наличие транспортных средств в государственных унитарных предприятиях, структуры доходов и расходов предприятий за 2017-2020 годы. Проведено выборочное обследование объема пассажиропотока на автобусных маршрутах города по дням недели, выявлены недостатки при совершенствовании механизма устойчивого инновационного развития услуг предприятий ГПАТ в городе Душанбе, использования инвестиций в этих целях, вопросов оплаты проезда. Предложены меры по стратегическому управлению и совершенствованию оказания услуг предприятиями пассажирского автомобильного транспорта в г. Душанбе.

Ключевые слова: анализ, современное состояние, услуги, предприятия, пассажирский автомобильный транспорт, маршруты, стратегическое управление, сити-карты, инновационное развитие.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT OF ACTIVITIES OF PASSENGER ROAD TRANSPORT ENTERPRISES IN DUSHANBE CITY

The article studies the issues of conducting an analysis of the current state and development of the activities of passenger road transport enterprises in a market economy. A special place is given to the development of urban passenger transport in the city of Dushanbe on the basis of an increase in the volume of passenger traffic and passenger turnover by all modes of transport, as well as the average number of passenger trips per person and the average distance of transportation per passenger by mode of transport in the Republic of Tajikistan and the city of Dushanbe. An assessment was made of the share of various modes of transport in the total volume of passenger traffic and passenger turnover in the city of Dushanbe, and also studied the availability of vehicles in state unitary enterprises, the structure of income and expenses of enterprises for 2017-2020. A sample survey of the volume of passenger traffic in the bus routes of the city by day of the week was carried out, shortcomings were identified in improving the mechanism for sustainable innovative development of the services of GPAT enterprises in the city of Dushanbe, the use of investments for these purposes, and issues of fare payment. Measures are proposed for strategic management and improvement of the provision of services by passenger road transport enterprises in Dushanbe.

Keywords: analysis, current state, services, enterprises, passenger road transport, routes, strategic management, city cards, innovative development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Раҷабова Зиёдамоҳ Ҷумъаевна*** - Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи идоракунии сармоягузорӣ ва маркетинг. **Суроға**: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Қарабоев, 63/3. E-mail*:* **ziyda2020@mail.ru**. Телефон: **(+992) 935-63-08-00**

Сведение об авторе: ***Раджабова Зиёдамох Джумаевна*** – Технологический университет Таджикистана, соискатель кафедры инвестиционного менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Карабаева, 63/3. E-mail: **ziyda2020@mail.ru.** Телефон: **(+992) 935-63-08-00**

Information about the author: ***Radjabova Ziyodamokh Dzhumaevna*** - Technological University of Tajikistan, applicant for the department of investment management and marketing. **Address**: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Karabaev street 63/3. E-mail: **ziyda2020@mail.ru.** Phone: **(+992) 935-63-08-00**

УДК 338.431.81

МОДЕЛИРОВАНИЕ И КОРРЕКТИРОВОЧНОЕ РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ В ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Насриддинов М.Ш.
Технологический университет Таджикистана

Корректировка уровня запаса расширила инструментарий возможностей управления запасами и сетевым взаимодействием фирм, сделав акцент на потенциале материальных потоков как объекте управления. Такой подход в процессе использования может изменить непрерывный ряд условий, которые позволили бы выявить связи – концептуальные, количественные - и оптимизационные решения.

Необходимость учета возможной корректировки уровня запаса в вероятностных условиях приводит к рассмотрению более сложных моделей управления запасами. В этих моделях первоначально принятое (на основе имеющихся статистических данных о спросе) решение об объеме запасаемой продукции в условиях неточной информации и спроса, впоследствии уточняется, корректируется по мере получения все более точной информации о них. При этом, принимаемое решение должно быть устойчивым по отношению к изменениям исходных данных. Количество этапов уточнения решения определяется, прежде всего тем, сколько раз можно получить все более точную информацию о спросе (один, два, три и т.д.).

По нашему мнению, задачи управления запасами с корректировочными решениями обладают адаптивными свойствами при принятии оптимального решения относительно уровня запасов.

Таким образом, в задачах с коррекцией, в отличие от задач без коррекции, оптимальный уровень запаса будет состоять, по крайней мере, из двух групп параметров.

Первая группа параметров соответствует предварительному решению об уровне запасаемой продукции, а вторая – вычисляется после наблюдения над случайной величиной спроса на данную продукцию и определяет коррекцию начального уровня. Корректировка уровня запаса не является следствием недостатков функционирования товарно-инвестиционных компаний (ТИК), она органически присуща управлению запасами в вероятностных условиях. Коррекция вызвана необходимостью компенсации неувязок – несоответствия между спросом и объемом запасаемой продукции [12; 6]. Компенсация неувязок порою связана с большими затратами, чем стоимость того же объема запасаемой продукции в соответствии с начальным уровнем запаса. Поэтому разработка начального уровня запаса требует, чтобы учитывалась вся априорная информация о статистических характеристиках спроса.

Как показывает практика, оптимальный уровень запаса определяется тем, как оцениваются неувязки в условиях задачи и каким образом эти оценки сопоставляются с затратами на реализацию первоначального уровня запаса. Следует отметить, что процедуры принятия и уточнения решения, возникающие в задачах управления запасами, применяются в тех случаях, когда имеется возможность собрать уточненную информацию о спросе. Если такую информацию получить невозможно, то следует применять задачи без коррекции.

На наш взгляд, стратегические и тактические направления управлении запасами требуют учитывать затраты на перевозку запасаемой продукции между потребителями для дальнейшей ее реализации.

Перевозка запасаемой продукции осуществляется транспортными средствами. Транспорт – отрасль материального производства, осуществляющая перевозки пассажиров и грузов. В структуре общественного производства транспорт относится к сфере производства материальных услуг. С точки зрения изучения эффективности работы отдельных видов транспорта, интерес представляют перевозки грузов между пунктами отправления и назначения. Однако с позиции организации перевозок целесообразно анализировать весь процесс перевозки в целом: от двери грузоотправителя до двери грузополучателя. Если же учитывать интересы клиентуры, то здесь необходимо принимать в расчет не только перевозку на магистральных видах транспорта, но и обработку, хранение, упаковку и распаковку, подачу материалов к станкам в цехе и все связанные с этим процессы информации, сопровождающие

материальный поток. Такой подход способствует оптимальному выбору транспортных услуг, ибо качество перевозок, как правило, в большей мере отражается на общих расходах, чем себестоимость перевозок.

В логистических системах, работающих по принципу «точно в срок», основной фактор, обеспечивающий эффективную работу на линиях снабжения и сбыта товарно-материальных ценностей – это новые услуги транспортных компаний по сбору и распределению грузов. Такие услуги транспортных предприятий обеспечивают ускорение перевозки на большие расстояния и часто исключают звенья, существующие в традиционных системах комплектования грузов. В результате транспортные услуги становятся менее дорогостоящими и обеспечивают более высокое качество работы, чем при конкурирующих способах распределения. Кроме того, компании, пользующиеся новыми методами, извлекают прямые выгоды: уменьшается продолжительность транспортного потока [3; 9; 5].

На наш взгляд, на современном этапе развития национальной экономики усовершенствования в сфере производства, распределения, реализации, потребления, в финансово-кредитной системе и других областях не приведут к реальным успехам, если с опережением не будет усовершенствована транспортная отрасль. Как показывает, сложившаяся ситуация в национальной транспортной отрасли они, скорее всего, направлены на:

– содействие обеспечению территориальной транспортной доступности на уровне, гарантирующем экономическую целостность государства и социальную стабильность;

– развитие недостаточно освоенных территорий, интенсификацию общественного производства, решение социальных проблем населения, ускорение экономической и политической интеграции страны;

– создание условий для обеспечения конституционных прав граждан на свободу передвижения, определение в качестве важнейшего приоритета соблюдения интересов пользователей дорог;

– содействие обеспечению оптимальных транспортных условий для внешней торговли;

– обеспечение стратегических и оборонных интересов республики, экономической безопасности страны;

– снижение отрицательных воздействий на окружающую природную среду и повышение безопасности дорожного движения.

Современная концепция управления перевозками грузов привела к тому, что целью взаимодействия между продавцами и экспедиторами становится не извлечение максимальной прибыли для каждого участника в отдельности, а ее совокупная максимизация и договорное распределение.

Остановимся на наиболее важных аспектах проблемы управления запасами с учетом возможных перевозок.

Транспортные задачи наиболее часто приходится решать в условиях ограничения материальных, финансовых, временных и прочих ресурсов в системе управления запасами. В практическом плане деятельности ТИК ограничивается транспортно-складской сферой, областью товародвижения и касается следующих функций:

– содержание складов с различными функциями и оборудованием;

– осуществление растаможивания при международных перевозках;

– формирование и разделение сборных партий грузов, распределительные перевозки грузов;

– создание и эксплуатация автоматизированных систем обработки данных для складского хранения, расчета затрат, расположения и оперативного управления товарами.

Транспортная задача в общем виде охватывает все типы транспортированных перевозок.

Исходя из этого, в практическом плане требуется их конкретизация применительно к определенным условиям. Данная задача может быть сформулирована следующим образом.

Предположим, что ТИК в рассматриваемый период (год, месяц, квартал), состоит из m складов с вместимостью равными α_i, i =1, ..., m. В период управления [0, T] продукт будет требоваться n рынками (потребителем), причем потребность j-го рынка заранее неизвестна и ее следует считать случайной величиной ω_j, j=1, …, n, причем ω_j и ω_k между собой независимы

при $k \neq j$. Обозначим α_j и β_j – удельные затраты излишней поставки и потери от дефицита запасаемого продукта в j-й рынок, а x_{ij} – количество (объем) запасенного продукта, перевозимого из i-го склада на j - й рынок, c_{ij} - затраты на перевозку единицы продукта от i-го склада к j-му потребителю.

Функция затрат, связанная с уровнем запаса $x = (x_{ij}, i = 1, .., m, j=1, ..., n)$, и спросом $\omega = (\omega_j, j= 1, ..., n)$ определяется следующим образом:

$$f(x,\omega) = \sum_{j=1}^{n} \max\left\{\alpha_j\left(\sum_{i=1}^{m} x_{ij} - \omega_j\right);\quad \beta_j\left(\omega_j - \sum_{i=1}^{m} x_{ij}\right)\right\}. \qquad (1).$$

Итак, требуется определить объем запаса x таким образом, чтобы сумма всех транспортных расходов была минимальной. Целевая функция имеет следующий вид:

$$F(x) = \sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n} c_{ij}x_{ij} + Mf(x,\omega) = \sum_{j=1}^{n}\left\{\sum_{i=1}^{m} c_{ij}x_{ij} + \right.$$

$$\left. + M \max\left\{\alpha_j\left(\sum_{i=1}^{m} x_{ij} - \omega_i\right);\quad \beta_i\left(\omega_i - \sum_{i=1}^{m} x_{ij}\right)\right\}\right., \qquad (2).$$

при условии

$$\sum_{j=1}^{n} x_{ij} \le a_i, \qquad x_{ij} \ge 0;\ a_i \ge 0,\ i = 1, \ldots, m;\ j = 1, \ldots, n. \qquad (3).$$

Итак, рассмотрим ТИК, состоящую из определенного количества складов (удаленные географически друг от друга), на которых хранится однородный продукт, при условии, что спрос на этот продукт случаен. Необходимый объем запасаемого продукта на каждом из складов можно определить, решая задачу управления запасами без коррекции (2), (3) (для каждого из складов), однако, такая система управления запасами не учитывает возможность перевозки продуктов от складов, где он оказался в избытке, к рынкам сбыта, где его не хватает. С помощью таких перевозок ТИК может значительно уменьшить как затраты на хранение нереализованного (или невостребованного продукта), так и потери от нехватки (или дефицита), поскольку на одних складах спрос может превышать величину предложения, а в других - предложение превысит спрос. Величину запасаемой продукции и направление перевозок можно определить только после того, как станет известен спрос на продукт во всех пунктах потребления, тогда можно определить объем перевозок. Этот объем перевозок, в рамках такой связанной системы складов выступает в качестве коррекции первоначально принятого управленческого решения об объеме запасаемой продукции на каждом из рассматриваемых складов.

Следовательно, представляет интерес совместно рассмотреть задачи управления запасами продукции на каждом из m складов и объемы перевозок запасаемой продукции к n рынкам - пунктам его потребления (пункты потребления, в частности, могут полностью или частично совпадать с местом расположения складов-поставщиков). При этом, управление запасами осуществляется следующим образом:

1) определяется объем запасаемой продукции в ТИК до того момента, как становится известным спрос на них;

2) определяется объем завозимого продукта рынкам после наблюдения (реализации) случайного спроса, то есть после того, как известен спрос каждого потребителя.

Для построения экономико-математической модели введем обозначения:

i=1, ..., m – индекс складов-поставщиков;

j = 1, ..., n – индекс потребителей-рынков;

x_i – объем запасаемой продукции на i-м складе;

ω_j – спрос j-го потребителя – независимые случайные величины с заданным конечным распределением (дискретным или непрерывным);

$y_{ij}(x, \omega)$ – величина поставки из i-го склада j-му рынку (потребителю) при заданном $x = (x_i, ..., i = 1, ..., m)$ и известных значениях $\omega = (\omega_j, ... j = 1, ..., n)$;

l_i – расходы, обусловленные созданием запаса на i-м складе;

c_{ij} – стоимость перевозки единицы запасаемой продукции от i-го склада к j-му рынку;

r_i – остаток продукта на i-м складе после окончания перевозок;

α_i – удельные затраты на хранение излишнего продукта на i-м складе до его реализации;

h_j – величина неудовлетворенного спроса j-го потребителя;

β_j – удельные потери из-за неудовлетворенного спроса j-го рынка.

На основе введенных обозначений модель имеет следующий вид: необходимо найти минимальные ожидаемые затраты на излишки, перевозку продукции и ожидаемые потери от дефицита, т.е.

$$F(x) = \sum_{i=1}^{m} l_i x_i + Mf(x,\omega) \to \min , \qquad (4).$$

при ограничениях

$$x_i \geq 0,\ i = 1, \ldots, m. \qquad (5).$$

Здесь $f(x,\omega)$ - случайная величина, оптимальное значение целевой функции стохастической транспортной задачи определяется как минимум функции:

$$f(x,\omega) = \left(\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{n} c_{ij}y_{ij} + \sum_{i=1}^{m} \alpha_i r_i + \sum_{j=1}^{n} \beta_j h_j \right). \qquad (6).$$

На переменные y_{ij}, r_i, и h_i полагаются следующие ограничения;

$$\sum_{i=1}^{m} y_{ij} + h_j = \omega_j ,\ j=1,\ldots, n, \qquad (7).$$

$$\sum_{j=1}^{n} y_{ij} + r_i = x_i ,\ i=1,\ldots, m, \qquad (8).$$

$$y_{ij} \geq 0,\ h_j \geq 0,\ i=1,\ldots, m;\ j=1,\ldots, n. \qquad (9).$$

Задачи (4) – (9) являются задачами управления запасами с коррекцией. В них рассматриваются две взаимосвязанные задачи: (4), (5) – являются задачами первого этапа – докоррекционные;

(7) – (9) - задачи второго этапа - коррекционные.

В указываемых задачах соответственно два этапа принятия решений:

– первый – принятие решений о первоначальном уровне запаса;

– второй – перераспределение запасов между рынками после того, как станет известна величина спроса.

Следует отметить, что задачи второго этапа (7) - (9) путем несложных преобразований можно привести к обычной открытой транспортной задаче линейного программирования. Эта задача имеет оптимальное решение при каждом допустимом x_i и каждом значении ω_j, поэтому существует оптимальное решение и двойственное к этой задаче.

С формальной точки зрения задачи первого этапа (4), (5) будут задачами управления запасами без коррекции. Однако эти задачи имеют существенное отличие от задач, рассмотренных в предыдущих пунктах. Аналитический вид - вектор функции $f(x, \omega)$ в (5) неизвестен. Для того чтобы вычислить $f(x, \omega)$ при фиксированных x и ω, необходимо решить задачу линейного программирования транспортного типа (7)–(9) – задачи второго этапа [2; 1].

Предлагаемый нами алгоритм представляет собой рекуррентный процесс вычисления элементов последовательности $x^1, x^2, \ldots, x^s, \ldots$ т. е. процесс перехода от x^s к x^{s+1}. Начальное приближение $x^0 = (x_1^0, \ldots, x_m^0)$ выбираем произвольное к решению задач первого этапа (5), (6). Опишем рекуррентное правило перехода от x^s к x^{s+1}, $s = 0, 1, \ldots$

1. Пусть нам известно x^s ($s = 0, 1, \ldots$).

2. В соответствии с заданным законом распределения или путем имитации спроса на ЭВМ генерируем ω_j^s, $j = 1, \ldots, n$, s-е независимое наблюдение над реализацией случайных величин спроса ω_j.

3. Исследуем решение задачи второго этапа при фиксированном x_i^s и ω_j^s, для него проверяем выполнение условий:

а) если $\sum_{j=1}^{n}\omega_j^s=\sum_{i=1}^{m}x_i^s$, то методом потенциалов решаем закрытые транспортные задачи вида (7) – (9) при r_i=0, i = 1,..., m, h_j = 0, j = 1,..., n, и в результате находим $u_i^s=u_i^s(x^s,\omega^s)$, i = 1,..., m – оптимальные потенциалы, соответствующие складам;

б) если $\sum_{j=1}^{n}\omega_j^s<\sum_{i=1}^{m}x_i^s$, то решаем открытые транспортные задачи (7)–(9) при h_j = 0, j = 1, ... n, с m складами и ((n + 1) рынками (n+1)-й фиктивный, его «потребность» равна $\sum_{i=1}^{m}x_i^s-\sum_{j=1}^{n}\omega_j^s$ перевозки» к нему от i-го склада есть не что иное, как r_{m+1}). В результате находим $u_i^{1s}=u_i^{1s}(x^s,\omega^s)$, i= 1, ..., m – потенциалы оптимального решения, соответствующие складам, и $v_{n+1}^{1s}(x^s,\omega^s)$ – потенциал фиктивного рынка;

в) если $\sum_{j=1}^{n}\omega_j^s>\sum_{i=1}^{m}x_i^s$ то решаем открытые транспортные задачи (7)–(9) при r_i = 0, i = 1, ... m, с n-м рынком и (m + 1)-м складами ((m+1)-й фиктивный, его мощность равна $\sum_{j=1}^{n}\omega_j^s-\sum_{i=1}^{m}x_i^s$ «перевозки» от него j-му рынку есть не что иное, как h_{m+1}).

В результате получим $u_i^{"s}=u_i^{"s}(x^s,\omega^s)$, i=1,..., m+1 – потенциалы относительного решения, соответствующие складам (фиктивному предприятию), $v_{n+1}^{"s}$ - потенциал фиктивного рынка.

4. Определяем $F'(x_i^s)$ – i-ю компонент стохастического градиента целевой функции (4) на s-м итерации аналогично формуле:

$$F'(x_i^s)=l_i-\begin{cases}u_i^s, & если \quad \sum_{j=1}^{n}\omega_j^s=\sum_{i=1}^{m}x_i^s\\ (u_i^{1s}+v_{n+1}^{1s}), & если \quad \sum_{j=1}^{n}\omega_j^s>\sum_{i=1}^{m}x_i^s\\ (u_i^{"s}-v_{n+1}^{"s}), & если \quad \sum_{j=1}^{n}\omega_j^s<\sum_{i=1}^{m}x_i^s, \quad i=1,\ldots,m.\end{cases}$$

5. Новое приближение x^{s+1} находим согласно методу стохастических градиентов (1), (2):

$$x_i^{s+1}=l_i-\begin{cases}x_i-\rho_s F'(x^s), & если \quad x_i^s\ge 0,\\ 0, & если \quad x_i^s<0, \quad s=0,1,\ldots.\end{cases}$$

Таким образом, основным практическим результатом решения как одно, - так и двухэтапных задач управления запасами является разработка на их основе управленческих решений. В случае одноэтапных задач, имеющих детерминированное решение, превращение последнего в управленческое решение не составляет особого труда. В случае двухэтапных задач оптимальный уровень запаса будет состоять из детерминированного решения, то есть решения задачи первого этапа и решения коррекционной задачи. Последнее представляет собой функцию от первоначального принятого решения и истинного значения спроса, который первоначально считался случайным. Выработка управленческих решений на основе такого подхода имеет определенную трудность. Основным моментом здесь будет определение характера распределения спроса на запасаемую продукцию.

В случае дискретного распределения спроса модель имеет конечное число возможных состояний природы. В этом случае решение задачи второго этапа можно представить в виде таблицы соответствия коррекций возможным значениям спроса. Если истинное значение параметров модели не совпадает ни с одним из перечисленных в таблице значений, то в качестве коррекционного воздействия следует выбрать соответствующее ближайшему истинному значению спроса.

Более сложным является случай непрерывного распределения спроса, так как для него возможны несколько схем принятия управленческого решения. Рассмотрим подробнее одну из

них – наиболее простую и в то же время в большей степени, чем другие, соответствующую математическому определению решения двухэтапной задачи управления запасами.

В этой схеме, на первом этапе, проанализируем исследуемый экономический процесс и построим его математическую модель. При этом, определяем управляемые (объем запаса) и неуправляемые (объем спроса) параметры модели, причем последние подразделяются на детерминированные и случайные. Особое внимание в ходе анализа следует уделять вопросам о том, когда можно получить уточняющую информацию о параметрах модели и какие из управляемых параметров должны быть определены до, а какие после этого момента. Необходимо определить, как сильно влияет уточняющая информация на эффективность выбора параметров.

На основе анализа делается вывод о том, какие переменные будут у задачи определения исходного уровня запаса, а какие - у коррекционной задачи. Затем необходимо определить основные соотношения, связывающие параметры модели, и построить задачи первого и второго этапов. На основе статистических данных о значениях спроса - неуправляемого параметра модели с использованием экспертных оценок и выводов качественного экономического анализа, строятся законы распределения для случайных параметров и определяются значения детерминированных параметров модели.

После построения экономико-математической модели (включая построение ее информационной базы), решается задача первого этапа с помощью предлагаемого алгоритма и строится эффективный алгоритм решения задачи второго этапа. В основу управленческого решения должно быть положено решение задачи первого этапа. Коррекция первоначального уровня запаса производится после того, как станут известны истинные значения всех случайных параметров. Таким образом, будет возможно получить решение задачи второго этапа при фиксированных (известных, истинных) значениях случайных параметров и заданных (определенных в результате решения задачи первого этапа) показателях исходного уровня запаса. Полученное, таким образом, решение коррекционной задачи будет детерминированным вектором, который легко можно преобразовать в соответствующее практическое применение.

Рецензент: д.т.н., доцент Мирзоев С.Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Динамическая задача управления запасами с детерминированным спросом // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию независимости Республики Казахстан «Национальная конкурентоспособность Казахстана: теория, практика, перспективы» (7-8 декабря 2006 г.). -Алматы: Ќазаќ университеті, 2006. -Ч.1. -С.601-602.
2. Значение экономико-математических моделей управления запасами для хозяйствующих субъектов // Материалы международной научно-практической конференции «Развитие экономической мысли в Казахстане» (19-20 октября 2006 г.). -Алматы: Экономика, 2006. -Ч.2. -С.391-393.
3. Мирзоахмедов Ф. Математические модели и методы управления производством с учетом случайных факторов / Ф. Мирзоахмедов. –Киев: Науков думка, 1991. -225 с.
4. Мирзоахмедов Ф. Моделирование и оптимизация – инструмент принятия решений в условиях свободного рынка / Ф. Мирзоахмедов, М.Ш. Насридинов // Научно-теоретический журнал «Паём». -Душанбе: ИПС, 2003. -№9. -С.24-35.
5. Насридинов М.Ш. Имитационное моделирование бизнес-процессов в логистике / М.Ш. Насридинов // Материалы научно-практической конференции «Роль моделирования в процессе принятия решений и образовании» (11-12 октября 2008). -Душанбе: Деваштич, 2008. -С.169-172.
6. Насридинов М.Ш. Об одном численном методе решения однопродуктовой задачи УЗ при стационарном спросе / М.Ш. Насридинов // Научно-теоретический журнал «Паём». -Душанбе: ИПС, 2007. -№17. -С.32-37.
7. Насридинов М.Ш. Прогнозирование урожайности сельскохозяйственных культур / М.Ш. Насридинов // Материалы респ. научно-практ. конф. «Инновационные технологии, глобализация и диалог цивилизаций» (22-23 апреля 2011 г.). –Душанбе: ТУТ, 2011. -Часть I. -С.215-223.
8. Насридинов М.Ш. Статические задачи управления товарно-материальными запасами / М.Ш. Насридинов // Научно-теоретический журнал «Паём». -Душанбе: ДТТ, 2018. -№2(33). -С.72-79.
9. О задаче управления запасами с взаимосвязанными системами складов // Вестник Университета «Туран». – Алматы, 2006. -№3-4. -С.190-192.
10. Об одной двухэтапной стохастической производственно-транспортной задаче // Материалы международной научно-практической конференции «Государство и общество: новые аспекты взаимоотношений» (17–18 ноября 2006г.). -Алматы: Университет «Туран», 2006. -С.211-212.
11. Об одной однопродуктовой статической задаче управления запасами при неточной информации // КазЭУ хабаршысы. -Алматы: Экономика, 2006. -№6. -С.157-158.

12. Однопродуктовая двухуровневая задача управления запасами, описываемая имитационной моделью // КазЭУ хабаршысы. -Алматы: Экономика, 2007. -№3. -С.68-71.
13. Стохастические задачи планирования запасов в системе взаимосвязанных складов // Сборник научных трудов Института Экономики Таджикистана. -Душанбе: ИЭТ, 2006. -№8. -Ч.1. -С.352–357 (в соавторстве).

МОДЕЛРОНӢ ВА ИСЛОҲОТИ ҲАЛЛИ МУШКИЛОТИ ИДОРАКУНИИ ЗАХИРАҲО ДАР СИСТЕМАИ ЛОГИСТИКӢ

Дар мақола таҳияи моделҳои иқтисодӣ-математикӣ бо мақсади ислоҳи муаммои ҳалли масъалаи идоракунии захираҳо дар системаи логистикие асоснок карда шудааст, ки элементи асосии нишондиҳандаи самараноки интегралӣ ҳисоб рафта, бояд ба системаи логистикии дар доираи методологияи он сохташуда нигаронида шавад. Сатҳи оптималии захираҳо ҳангоми баҳодиҳии ихтилофҳо дар шарти масъала ва чӣ тавр ин баҳодиҳиҳо ба харочоти татбиқи сатҳи ибтидоии захира муқоиса шудааст, муайян карда мешавад. Самтҳои стратегӣ ва тактикии идоракунии захираҳо ба инобат гирифтани харочот барои интиқоли маҳсулоти захирашуда ва дар оянда тақсимоти он дар байни истеъмолкунандагонро талаб менамояд.

Муаллифи мақола дар асоси омӯзиши амалия кӯшиш кардааст, ки роҳҳои оқилонаи ҳалли амалии ҳам масъалаҳои якмарҳила ва ҳам думарҳилаи идоракунии захираҳоро нишон дода, дар асоси онҳо қарорҳои идоракуниро тартиб диҳад. Ислоҳот ба зарурати чуброни ихтилофҳо – номувофиқатии байни талабот ва ҳаҷми маҳсулоти захирашаванда даъват менамояд. Қарорҳои ислоҳшуда ҳангоми қабули қарори оптималӣ нисбат ба сатҳи захираҳо хосиятҳои мутобиқшавӣ доранд.

Аз рӯйи натиҷаҳои тадқиқот метавон тасдиқ кард, ки ҳалли масъалаи ислоҳи ҳосилшуда вектори детерминистие мебошад, ки ҳангоми татбиқи амалӣ ба осонӣ табдил додан мумкин аст.

Калидвожаҳо: захираҳо, идоракунии захираҳо, масъалаҳои ислоҳӣ, воситаҳои нақлиёт, системаи логистикӣ, ширкатҳои сармоягузории молӣ-маводӣ, коркарди додаҳо, қарорҳои идоракунӣ.

МОДЕЛИРОВАНИЕ И КОРРЕКТИРОВОЧНОЕ РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ В ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

В статье обосновывается, что построение экономико-математических моделей в целях корректировочного решения задачи управления запасами в логистической системе является главным элементом интегрального показателя эффективности, на который должна быть ориентирована логистическая система в рамках методологии ее построения. Оптимальный уровень запаса определяется тем, как оцениваются неувязки в условиях задачи и каким образом эти оценки сопоставляются с затратами на реализацию первоначального уровня запаса. Стратегические и тактические направления управления запасами предполагают учет затрать на перевозку запасаемой продукции между потребителями для дальнейшей ее реализации.

Автор статьи на основе изучения практики постарался показать более рациональные пути практического решения как одно,- так и двухэтапных задач управления запасами и на их основе сформулировать управленческие решения. Коррекция вызвана необходимостью компенсации неувязок – несоответствия между спросом и объемом запасаемой продукции. Корректировочные решения обладают адаптивными свойствами при принятии оптимального решения относительно уровня запасов.

По результатам исследования можно утверждать, что полученное, таким образом, решение коррекционной задачи будет детерминированным вектором, который легко можно преобразовать в соответствующее практическое применение.

Ключевые слова: запасы, управление запасами, коррекционные задачи, транспортные средства, логистическая система, товарно-инвестиционные компании, обработка данных, управленческие решения.

SIMULATION AND CORRECTION SOLUTION OF THE PROBLEM OF INVENTORY MANAGEMENT IN THE LOGISTICS SYSTEM

The article substantiates that the construction of economic and mathematical models in order to correct the problem of inventory management in the logistics system is the main element of the integral performance indicator, which should be focused on the logistics system within the methodology of its construction. The optimal stock level is determined by how discrepancies in the conditions of the problem are estimated and how these estimates are compared with the costs of implementing the initial stock level. Strategic and tactical directions of inventory management are required to take into account the costs of transporting stocked products between consumers for its further sale.

Autor on the study of practice, the author of the article tried to show more rational ways of practical solution of both one- and two-stage problems of inventory management and formulate management decisions based on them. The correction was caused by the need to compensate for discrepancies - the discrepancy between demand and the volume of stocked products. Corrective decisions have adaptive properties when making an optimal decision regarding the level of stocks.

According to the results of the study, it can be argued that the solution of the correctional problem thus obtained will be a deterministic vector that can be easily converted into the corresponding practical application.

Keywords: stocks, inventory management, corrective tasks, vehicles, logistics system, commodity investment companies, data processing, management decisions.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Насридинов Мирзомудин Шамсудинович*** – Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, и.в. дотсенти кафедраи система ва технологияҳои иттилоотӣ. **Суроға**: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 63/3. Телефон: **(+992) 988-79-70-07**. E-mail: **nasrid_m@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Насридинов Мирзомудин Шамсудинович*** - Технологический университет Таджикистана, кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры систем и информационных технологий. **Адрес**: 734061, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Н. Карабаева, 63/3. Телефон: **(+992) 988-79-70-07**. E-mail: **nasrid_m@mail.ru**

Information about the author: ***Nasridinov Mirzomudin Shamsudinovich*** - Technological University of Tajikistan, candidate of economic sciences, acting Associate Professor of the Department of Systems and Information Technologies. Address: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. Karabaev street, 63/3. Phone: **(+992) 988-79-70-07.** E-mail: **nasrid_m@mail.ru**

УДК 33

ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ СФЕРЫ УСЛУГ

Гадайбаева Ш.Дж., Гадойбоева Н.Б.
Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции

Расширение масштабов возможности развития сферы услуг предполагает регулярное совершенствование техники, технологии и организации предоставления услуг, разработку управленческих решений больших баз данных, позволяющих выбрать конструктивные пути цифрового развития объектов сферы услуг в условиях непредвиденной изменчивости конъюнктуры мирового рынка услуг.

Распространение цифровых технологий в течение длительного периода определяет траектории развития экономики и общества и уже не раз приводило к кардинальным изменениям в жизни людей. Становление цифровой экономики - одно из приоритетных направлений для большинства стран - экономических лидеров, включая США, Великобританию, Германию, Японию и др. Как правило, для них характерны длительный период реализации «повестки цифрового развития» и преемственность приоритетов - от построения базовой информационно-коммуникационной инфраструктуры до формирования скоординированной политики в этой сфере и программ поддержки повсеместного внедрения цифровых технологий.

Цифровая экономика требует самых разнообразных новых знаний и навыков, принципиально новых мер социальной защиты и качественно нового соотношения между работой и отдыхом. Необходимы крупные инвестиции для развития образования, ориентированного не только на сам процесс обучения, но и на обучение методам организации данного процесса, а также обеспечения всеобщего доступа к образовательным услугам на протяжении всей жизни [5,с.4].

В последние годы разворачивается очередная волна трансформации моделей деятельности в бизнесе и социальной сфере, вызванная появлением цифровых технологий нового поколения, которые в силу масштабов и глубины влияния получили наименование «сквозных», - искусственного интеллекта, робототехники, интернета вещей, технологий беспроводной связи и ряда других. В ближайшем будущем именно эффективное использование новых цифровых технологий будет определять международную конкурентоспособность как отдельных компаний, так и целых стран, формирующих инфраструктуру и правовую среду для цифровизации.

Следовательно, совершенствование государственной поддержки развития инфраструктуры сферы услуг в переходный период всегда актуально и от адекватного подхода к ним зависит успех социально-экономических реформ, осуществляемых в Таджикистане.

В современных условиях расширения цифрового пространства важным становится достижение необходимого эффекта от внедрения информационно-коммуникационных технологий, упирающихся на степени цифровой экономики, формирование которой представляет собой надежные инфраструктурные объекты для реализации приоритетных целей государственной политики Республики Таджикистан.

Для обширного использования цифровых технологий на уровне сферы услуг как важной отрасли структуры Валового внутреннего продукта (ВВП) страны, необходимо проведение успешных и своевременных преобразований, направленных на создание цифровой экономики, стимулирующих и способствующих стратегическому развитию сферы услуг.

В данном контексте, в первую очередь, необходимо более обстоятельно остановиться на институциональных основах развития инфраструктуры сферы услуг в условиях формирования цифровой экономики Республики Таджикистн.

В целях выработки новых траекторий и стимулирования повышения темпов социально-экономического развития страны Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон с 2010 года, сформулировал институциональные основы цифровизации деятельности органов государственного управления и местного самоуправления,

особенно в предоставлении своевременных и качественных государственных услуг, путем разработки и реализации ряда конкретных правовых актов и нормативных актов.

В частности, в 2011 году Правительством страны принята «Концепция электронного правительства в Республике Таджикистан» (30 декабря 2011 года, №643), которая в соответствии с поставленными целями и задачами предусматривает формирование цифровизации экономики и государственного управления.

Также для содействия устойчивому развитию экономики страны и укрепления позиций государства на международной арене, особенно расширения масштаба функционирования и развития сферы услуг и обеспечения эффективности деятельности сфер национальной экономики, в 2019 году принята «Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан» (30 декабря 2019 г.).

При этом в очередном послании Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона от 26.01.2021 правительству, соответствующим структурам и ведомствам страны поручено укреплять институциональные основы цифровой экономики, развивать информационно-коммуникационные инфраструктуры на всей территории страны, цифровизацию производственного процесса и внедрение цифровизации, принять меры по созданию «электронного правительства», создать Агентство по инновациям и цифровым технологиям при Президенте Республики Таджикистан.

Кроме того, в Таджикистане с целью реализации высших целей развития разрабатывается формирование национального совета по цифровой трансформации для более эффективной координации между государственными органами и согласования политических инициатив. Разработка и формулирование мер поддержки будет осуществляться на основе тесного сотрудничества между государственным и частным секторами. В период 2026-2030 гг. Таджикистан продолжит совершенствование национальной инфраструктуры ИКТ путем повышения качества и охвата широкополосной связью и создания центров обработки данных по всей стране. Значительное внимание будет уделяться развитию сетевого взаимодействия между научными и промышленными кругами для поддержки роста цифровых инноваций [7,с.16].

Следует отметить, что эффективное формирование институциональных основ цифровизации государственного управления может обеспечить организации объектами инфраструктуры сферы услуг. Об этом свидетельствуют текущие результаты деятельности таможенных, налоговых органов, органов государственной стандартизации в предоставлении соответствующих услуг, а также органов государственной службы (социальная сфера, консульские службы и др.).

Таким образом, можно утверждать, что без развития многофакторной цифровой экономики, невозможно достичь образования разветвлённой системы инфраструктуры сферы услуг. Это подтверждает и анализ мирового опыта развитых стран, где развитие их элементов призвано синхронизировать действие прямых и косвенных государственных рычагов управления и оптимизировать их соотношение.

Учитывая воздействие экономики, государство в процессе разработки собственной экономической политики должно быть готовым к новым вызовам. В стратегии государства вопросам внедрения высокотехнологичных наукоемких производств и подготовки рабочей силы с высоким интеллектуальным научно-техническим потенциалом следует уделить особо важное внимание [13,с.69].

Целесообразно выработать комплекс механизмов, в частности, посредством налоговых рычагов, государственного стимулирования, сокращения административных барьеров и т.д., реально поддерживающих новые инфраструктурные сферы услуг в национальной экономике.

Создание новых инфраструктурных субъектов, также оказало бы активное влияние на инвестиционные процессы, соответственно, обеспечение ускоренного внедрения цифровых технологий в экономике и социальной сфере является одной из национальных целей развития нашей экономики.

Следовательно, увеличение внутренних затрат на развитие цифровой экономики за счет всех источников и создание устойчивой и безопасной информационно-телекоммуникационной инфраструктуры высокоскоростной передачи, обработки и хранения больших объемов данных,

доступной для всех организаций и домохозяйств, а также использование преимущественно отечественного программного обеспечения государственными органами, органами местного самоуправления переопределяет задачи цифровизации экономики Республики Таджикистан.

Следует расширить инфраструктуру сферы услуг для развития предприятий малого и среднего бизнеса. В этих целях необходимо развитие такой структуры, которая гарантирует снижение рисков в их деятельности. Например, выдача государственной гарантии предприятиям, действующим в стратегически важных отраслях народного хозяйства страны.

«Увеличение стоимости тарифов на услуги транспорта, культурно-оздоровительных учреждений, сферы консалтинга в краткосрочной перспективе положительно скажется на улучшении финансовой устойчивости предприятий отрасли и актуализирует сферу услуг и, в итоге, положительно скажется на уровне кадровой политики предприятий отрасли» [2,с.126].

Важным условием эффективного функционирования субъектов инфраструктурных отраслей услуг, способствующих развитию рыночных отношений, является своевременное их включение в единый мировой рынок, в том числе и в региональный. Для этих целей требуется создание всех необходимых правовых и экономических условий, обеспечивающих участие иностранцев в национальном рынке, а также участие отечественных субъектов и институтов на зарубежных рынках.

Процесс успешной интеграции инфраструктурной системы в мировое сообщество требует значительного расширения ассортимента производимых товаров и услуг, а также усиления экономической активности населения страны.

Специализация и производственные возможности стран Центральной Азии достаточно высоки, и они пока не полностью учтены в мировом производстве. При целенаправленной организации деятельности инфраструктуры сферы услуг эти страны, в том числе Таджикистан, внесут свой определённый вклад в развитие мировой экономики. В целом, развитость инфраструктуры сферы услуг позволит экономить на трансакционных расходах, что позволит заработать дополнительные валютные поступления от уплаты разных ненужных платежей. В качестве первого шага в этом направлении выступает то, что, например, в будущем определённую часть произведенных товаров, можно реализовать через товарно-сырьевые биржи и с учётом полученного опыта и координации действий можно оптимизировать движение товаров и услуг. Для этого целесообразно создать конкурентоспособную инфраструктуру для надежного сбора, передачи, обработки и хранения данных пользователей услуг. Безусловно, переход к цифровизации предоставления услуг закладывает основу образования цифровых видов услуг, создания новых рабочих мест (профессий), и сокращения количества рабочих мест, не соответствующих цифровизации услуг. Также существует потребность в инфраструктуре, способной быстро обрабатывать и гарантированно хранить большие объемы данных.

При этом немаловажным вопросом является обеспечение информационной безопасности, чему следует уделять больше внимания при разработке отечественного программного обеспечения или изобретений. Именно эти объекты цифровой инфраструктуры сферы услуг повышают доверие потребителей к обслуживающим субъектам, одновременно расширяя экономические связи органов государственной власти с частным сектором (бизнесом).

Таким образом, изучая предпосылки формирования и развития инфраструктуры сферы услуг, можно сделать вывод, что существующая система вспомогательных служб не отвечает требованиям перехода к цифровой экономике, и необходима консолидация как внутренних, так и внешних ресурсов для формирования и развития инфраструктуры сферы услуг в экономике Республики Таджикистан.

Изменения в межгосударственных экономических отношениях, непредвиденные изменения ситуации на мировых рынках, обострение интересов производителей с сегодняшними потребителями доказывают, что цифровизация национальной экономики является дорогостоящим и сложным проектом. Несмотря на множество институциональных, экономических, организационных, культурных и духовных вызовов и препятствий, мы не должны игнорировать этот процесс и игнорировать его дальнейшие положительные последствия. Поэтому в зависимости от условий и финансово-ресурсного потенциала Таджикистана, тенденций формирования информационного общества, адаптации населения и

производственных привычек (рыночных норм и особенностей модели цифровой экономики) к современным коммуникациям, также для обеспечения цифровой экономики на перспективе стратегического развития сферы услуг, необходимо решение следующих первоначальных задач:

1. Создание системы правового регулирования цифровой экономики, относящейся к соответствующим отраслям народного хозяйства, а также адаптации населения к цифровым технологиям. Здесь для устранения негативных последствий перехода от одной системы к другой необходимы прежде всего, адаптация мышления населения к цифровым технологиям, а также эффективная координация функционирования объектов производственной, социальной инфраструктуры с объектами инфраструктуры сферы услуг;

2.Организовать конкурентоспособную информационно-технологическую инфраструктуру для надежного сбора, передачи, обработки и хранения данных. Безусловно, внезапный переход к цифровизации экономики закладывает основу для создания новых рабочих мест (профессий) и сокращения количества прежних рабочих мест. Также существует потребность в инфраструктуре, способной быстро обрабатывать и гарантированно хранить большие объемы данных.

При этом устойчивому развитию сферы услуг способствует обеспечение информационной безопасности, поэтому следует уделять больше внимания разработке отечественного программного обеспечения или изобретений. Именно эти объекты цифровой инфраструктуры сферы услуг повышают доверие населения к производителям услуг, несмотря на форму собственности, одновременно расширяя экономические связи органов государственной власти, с частным сектором (бизнесом) и потребителями услуг.

3. Обеспечение подготовки высококвалифицированных кадров для предоставления цифровых услуг в контексте цифровой экономики. Следует отметить, что роль кадрового обеспечения очень важна в процессе цифровизации экономики, особенно в переходных условиях. В связи с тем, что с каждым днем в мире информационных и коммуникационных технологий компьютерные программы, а также инновационные продукты становятся все более популярными, профессионалы отрасли, сферы услуг в том числе, приобретают новые приоритеты. В то же время важно проводить исследования в этой области, и необходимы эффективные методические подходы для совершенствования и активизации подготовки высококвалифицированных кадров и обеспечения надежной инфраструктуры сферы услуг в цифровом пространстве.

4. Эффективная организация комплексной системы инвестирования IT-проектов на основе разработки и внедрения цифровых технологий и отдельных площадок для венчурного инвестирования. Важно создать приоритетные отрасли экономики, особенно социальных услуг – здравоохранения, образования, деловых услуг, а также промышленности, сельского хозяйства, строительства, городского сельского хозяйства, финансовых услуг транспортную и энергетическую инфраструктуру, за счет внедрения цифровых платформ и использования цифровых технологии.

5. Целесообразно внедрять цифровые технологии и отдельные платформы в деятельность субъектов производителей услуг, в том числе государственных органов власти, и оказывать качественные государственные услуги с учетом интересов населения и с учетом интересов отдельных лиц и малого бизнеса.

6. Разработка и реализация механизмов координации внутренней экономической политики с внешнеэкономической политикой, за счет участия правительства в региональных организациях, особенно в рамках Шанхайской организации сотрудничества.

Вышеизложенное позволяет сформулировать вывод о том, что цифровизация государственного управления как ключевой инструмент формирования системы государственного управления и одновременно основа цифровой экономики находит отражение в углубленном изучении институциональных аспектов, выборе эффективных форм и методов организационно-хозяйственной деятельности. Важно, что реализация этих важных задач имеет образовательный характер формирования надежных инфраструктурных объектов и первостепенное значение при проектировании цифровизации деятельности органов

государственной власти и их координации с частным сектором, особенно производителей услуг.

В части своевременного и ответственного выполнения вышеперечисленных задач будут обеспечены институциональные аспекты развития цифровизации национальной экономики, связанные с охватом правовым обеспечением, систематически реализованы меры организационно-экономической значимости и будет создана цифровая экономика. Инфраструктура цифровой экономики также будет совершенствоваться во взаимодействии с производителями и потребителями услуг, также будет способствовать реализации высших целей стратегического развития страны.

Рецензент: д.э.н., профессор Исайнов Х.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аброскин А.А. Сфера услуг и экономическое развитие. Обзор рынка сферы услуг. Итоги 2010 года / А.А. Аброскин // Вопросы статистики. - 2008. -№10. -С.253-265.
2. Ахмадов Р.Р. Финансово-административные методы государственного стимулирования развития сферы услуг в условиях либеральной экономики / Р.Р. Ахмадов, Н.К. Рахимов // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. - 2021. -№1. -С.126.
3. Гайдерова Е.А. Формирование сферы услуг в условиях новой экономики России / Е.А. Гайдерова // Проблемы современной экономики. - 2010. -№4(36). -320 с.
4. Дадалко В.А. Мировая экономика: учеб. пособие / В.А. Дадалко. -Минск: Интерпрессервис, 2001. -592 с.
5. Доклад о цифровой экономике 2019. Создание стоимости и получение выгод: последствия для развивающихся стран. Организация Объединенных Наций. -Женева, 2019. -С.4.
6. Кликич Л.М. Эволюции сферы услуг: неравновесный подход / Л.М. Кликич. -М.: МСХА, 2004.
7. Рабочий документ Субрегионального отделения для Северной и Центральной Азии. Реализация цифрового потенциала в Северной и Центральной Азии. Офф. сайт. [Электронный ресурс]. URL: https://unece.org/sites/default/files/2020-12/E_. (дата обращения 22.04.2022).
8. Руденко М.Н. Тенденции цифровизации и сервисизации экономики / М.Н. Руденко, Ю.И. Грибанов // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. - 2019. -№2(40). -С.5-8.
9. Сфера услуг: проблемы и перспективы развития / Р.К. Раджабов, Х.Н. Факеров, М. Нурмахмадов [и др.]. – Душанбе: Дониш, 2007. -544 с.
10. Сидоров А.А. Развитие сферы услуг в условиях цифровой трансформации национальной экономики / А.А. Сидоров // Теоретическая и прикладная экономика. – 2021. -№1. -С.39-47.
11. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - 2016. -387 с.
12. Статистический ежегодник. Таджикистан в цифрах. 20-летие независимости Республики Таджикистан //Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2011. -493 с.
13. Шамсов И.С. Взаимодействия рынка труда и системы подготовки кадров в условиях цифровизации экономики / И.С. Шамсов // Таджикистан: экономика и управление. Научный журнал Таджикского национального университета. –Душанбе, 2021. -№1. -С.69.
14. Шестопалова А.Н. Стратегические ориентиры развития сферы услуг в цифровой экономике / А.Н. Шестопалова // Цифровая наука. - 2020. -№9. -С. 24-32.
15. Цифровая экономика. Учеб.-метод. комплекс / Г.Г. Головенчик. -Минск: БГУ, 2020. -1 электрон. опт. диск (CD-ROM). ISBN 978-985-566-847-4.

ТАШАККУЛЁБИИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ВА АҲАМИЯТИ ОН БА РУШДИ ИНФРАСОХТОРИ СОҲАИ ХИЗМАТ

Дар мақола ҷанбаҳои асосии ташаккулёбии иқтисодиёти рақамӣ ва аҳамияти он ба рушди инфрасохтори соҳаи хизмат баррасӣ шудааст. Асосҳои институтсионалии рушди инфрасохтори соҳаи хизмат дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти мушкилоти технологияи муосир асоснок карда шудааст. Мушкилоти ташаккул ва рушди инфрасохтори соҳаи хизмат дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистон ошкор карда шуда, гурӯҳбандӣ карда шудааст. Тавсияҳои мақмаавӣ оид ба ташаккули стратегии давлат ҷиҳати ташаккул ва рушди инфрасохтори соҳаи хизмат барои оянда таҳия карда шудааст. Ташкили инфрасохтори рақобатпазири рақамии рушди соҳаи хизмат барои ҷамоварӣ, интиқол ва коркарду нигоҳдории кафолатноки маълумотҳои истифодабарангон пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти рақамӣ, инфрасохтори соҳаи хизматрасонӣ, бозори хизматрасонӣ, хизматрасонии пулакӣ, механизми танзим, бозор, технология, талабот.

ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ СФЕРЫ УСЛУГ

В статье рассматриваются основные аспекты формирования цифровой экономики и её влияние на развитие инфраструктуры сферы услуг. Обоснованы институциональные основы развития инфраструктуры сферы услуг в условиях формирования цифровой экономики Республики Таджикистана, с учетом современных технологических вызовов. Систематизированы и выявлены проблемы совершенствования и развития инфраструктуры сферы услуг в

условиях формирования цифровой экономики Республики Таджикистан. Разработаны комплексы научно-практических рекомендаций по совершенствованию стратегии государства в плане формирования и развития инфраструктуры сферы услуг на перспективу. Предложено создание конкурентоспособной инфраструктуры цифрового развития сферы услуг для надежного сбора, передачи, обработки и хранения данных пользователей услуг.

Ключевые слова: цифровая экономика, инфраструктура сферы услуг, рынок услуг, платные услуги, механизмы регулирования, рынок, технология, потребность.

FORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF SERVICE INFRASTRUCTURE

The article discusses the main aspects of the formation of the digital economy and its impact on the development of infrastructure in the service sector. The institutional framework for the development of the infrastructure of the service sector in the context of the formation of the digital economy of the Republic of Tajikistan is substantiated, taking into account modern technological challenges. Systematized and identified the problems of improving and developing the infrastructure of the service sector in the context of the formation of the digital economy of the Republic of Tajikistan. Complexes of scientific and practical recommendations have been developed to improve the state strategy in terms of the formation and development of infrastructure in the service sector for the future. It is proposed to create a competitive infrastructure for the digital development of the service sector for the reliable collection, transmission, processing and storage of data of service users.

Keywords: digital economy, service sector infrastructure, service market, paid services, regulatory mechanisms, market, technology, demand.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Гадайбаева Шахина Ҷафаровна*** - Донишкадаи иқтисод ва тиҷорати Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, И.Сомонӣ, 169. Телефон: **(+992) 927-72-88-22.** E-mail: **sh.gadaybaeva@mail.ru**

Гадойбоева Нилуфархон Бахромҷоновна - Донишкадаи иқтисод ва тиҷорати Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, ассистенти кафедраи иқтисод ва соҳибкорӣ. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хуҷанд, И.Сомонӣ, 169. Телефон: **(+992) 926-41-11-12.** E-mail: **nilu2205@bk.ru**

Сведение об авторах: ***Гадайбаева Шахина Джафаровна*** - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета, анализа и аудита. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, И.Сомони, 169. Телефон: **(+992) 927-72-88-22.** E-mail: **sh.gadaybaeva@mail.ru**

Гадойбоева Нилуфархон Бахромджоновна - Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, ассистент кафедры экономики и предпринимательства. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, И.Сомони, 169. Телефон: **(+992) 926-41-11-12.** E-mail: **nilu2205@bk.ru**

Information about the authors: ***Gadaibaeva Shakhina Jafarovna*** - Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting, Analysis and Audit. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni 169. Phone: **(+992) 927-72-88-22.** E-mail: **sh.gadaybaeva@mail.ru**

Gadoyboeva Nilufarhon Bahromdzhonovna - Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce, assistant of the Department of Economics and Entrepreneurship. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni 169. Phone: **(+992) 926-41-11-12.** E-mail: **nilu2205@bk.ru**

УДК: 341.85

ШАРТНОМАИ КОЛЛЕКТИВӢ ҲАМЧУН НАМУДИ ШАРТНОМАИ МЕЪЁРӢ

Шарофзода Р.Ш., Алимзода Ш.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шартномаи меъёрӣ яке аз сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, (чун қоида, ҳадди ақал яке аз тарафҳои он давлат, ё ин ки як қисми он дар он амал мекунад) дар он қоидаҳои умумии рафтор (қоидаи қонун) риоя карда мешавад.

Шартномаи меъёрӣ ба ду намуди асосӣ ҷудо карда мешавад:

1. шартномаи меъёрии дохилидавлатӣ;
2. шартномаи меъёрии байналмилалӣ.

Шартномаҳои меъёрии дохилидавлатӣ асосан дар ҳуқуқи конститутсионӣ, ҳуқуқи граждани, ҳуқуқи маъмурӣ ва бештар дар ҳуқуқи меҳнатӣ муайян карда шудаанд.

Шартномаи меъёрии байналмилалӣ бошад, ба пуррагӣ дар ҳуқуқи байналхалқӣ ба роҳ монда шудааст.

Тамоми шартномаҳои байналмилалӣ, шартномаи меъёрӣ ба ҳисоб мераванд ва шартномаҳои байналмилалиро дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба танзим медароранд.

Яке аз шартномаҳои маъмул дар ҳуқуқи меҳнатӣ, ин шартномаи коллективӣ ба ҳисоб меравад, ки дорои меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ аст.

Тибқи муқаррароти моддаи 1 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, - санади ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатиро дар ташкилот ё соҳибкори инфиродӣ ба танзим медарорад ва аз ҷониби намояндагони корфармо ва кормандон баста мешавад, шартномаи коллективӣ номида мешавад [7, м.307].

Инчунин, Шонасридинов Н. ва Бозоров Р.Б. чунин қайд намудаанд: «Шартномаи коллективӣ санади меъёрие мебошад, ки муносибатҳои истеҳсолӣ, меҳнатӣ ва иҷтимоиро дар байни кордеҳ ва меҳнаткашон дар муассиса, ташкилот новобаста аз шаклҳои моликият ва хоҷагидорӣ танзим мекунад» [14,с.163].

Ҳамзамон, вобаста ба мафҳуми шартномаи коллективӣ назари муҳаққиқон гуногун аст. Масалан, М.В. Шихаев бар он ақида аст, ки мафҳуми шартномаи коллективӣ ва мафҳуми шарикии иҷтимоӣ ҳаммаъноянд [13,с.56].

Аммо, С.Ю. Чуча бар он ақида аст, ки «шартнома ва ё созишномаи коллективӣ санади бо ҳам доим алоқаманди шарикии иҷтимоӣ мебошад» [10,с.237].

Яъне, шарикии иҷтимоӣ яке аз воситаи ба имзо расонидани созишномаҳои коллективӣ ба ҳисоб меравад.

М.В. Молодсов ва С.Ю. Головин бошад, бар он ақидаанд, ки пудрати коллективӣ ва бастани шартномаи коллективӣ шакли асосии шарикии иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд, ки аз як тараф ба таъмини сулҳи иҷтимоӣ ва аз тарафи дигар бошад, муносибатҳои меҳнатиро ба танзим медароранд [8,с.116].

Шартномаи коллективӣ, шартномаи меъёрие мебошад, ки байни корфармо ва корманд ба имзо расонида мешавад.

Ба ақидаи С. Алексеев, «яке аз вазифаи асосии иҷтимоии шартномаи коллективӣ муҳофизати кормандон ба ҳисоб меравад. Шартномаи коллективӣ ҳамчун санад, пеш аз ҳама, манифиати кормандонро ҳифз менамояд, на корфарморо. Дар баробари ин, шартномаи коллективӣ як навъ воситаи таъмини адолат ва баробарии кормандон дар муносибатҳои меҳнатӣ мебошад; ҳуҷҷати асосии танзимкунандаи масъалаҳои музди меҳнат ва шуғли аҳолӣ, таъмини кафолатҳои иҷтимоии кормандон ба ҳисоб меравад» [1,с.42].

Ҳамзамон, ба ақидаи А.Л. Анисимов бояд розӣ шуд, ки гуфтааст: «Доираи васеи шартномаи коллективӣ имкон намедихад, ки он ҳамчун як аҳди одии граждани-ҳуқуқӣ баррасӣ шавад, агар он қувваи ҳуқуқии шартномаро тавсиф намуда, мувофиқи догмаҳои граждани бо ифодаи ирода танҳо иштирокчии онҳо ё шахсони муайяни дорои уҳдадорӣ ва ваколат мешаванд, амали санади шартномаи коллективӣ бошад, ҳамчунин ба он

кормандоне паҳн мегардад, ки онҳо дар таҳия ва қабул кардани он ягон муносибате надоранд. Инчунин, мақсадҳои санади мазкур умуман дигаранд [2,с.19].

Ҳамкорӣ дар системаи шарикии иҷтимоӣ бояд ихтиёран ба амал бароварда шавад. Аз ин лиҳоз, тарафҳо бояд уҳдадориҳоро тибқи шартномаи коллективӣ ба дӯш гирифта, ихтиёран амал кунанд.

Ба ақидаи В.Н. Толкунова, дар аксарияти давлатҳои хориҷӣ, ба монанди Олмон, Фаронса, Австрия ва ғайраҳо шартномаҳои коллективӣ барои тарафҳои он санади аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳатмӣ ба ҳисоб меравнад ва танҳо дар Британияи Кабир шартномаҳои коллективӣ «созишномаҳои ҷентелменӣ» ҳисобида мешаванд, ки қувваи ҳуқуқӣ надоранд [9,с.126].

Қайд кардан зарур аст, ки пайдоиш ва ташаккули бозори қувваи корӣ ва робитаҳои табиатан нави ҷамъиятӣ дар раванди татбиқи меҳнат ба мазмун ва моҳияти шартномаи коллективӣ бетаъсир намонданд.

Шартномаи коллективӣ дар ташкилот, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва намуди фаъолият, дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ, муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи касбӣ ва муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ, инчунин дар воҳидҳои таркибии ташкилотҳо оид ба масъалаҳое, ки марбут ба салоҳияти ин воҳидҳои сохторӣ мебошанд, баста мешаванд.

Тарафҳои шартномаи коллективӣ намояндагони кормандон, корфармо (соҳибмулк) ё мақомоти аз тарафи онҳо ваколатдоршуда ба ҳисоб мераванд.

Дар сурати дар ташкилот мавҷуд будани якчанд намояндагони кормандон, бо мувофиқаи байни онҳо ба сифати тарафи шартномаи коллективӣ намояндагоне, ки аксарияти кормандони ташкилотро муттаҳид менамоянд, ё онҳо ҳамаи кормандонро намояндагӣ мекунанд, тарафи шартномаи коллективӣ шуморида мешаванд.

Тартиб ва муҳлати бастани шартномаи коллективӣ, ҳайати комиссияи барои пешбурди музокирот таъиншавандаро тарафҳо муаяйн мекунанд, ки он бо санади корфармо ба расмият дароварда мешавад. Лоиҳаи шартномаи коллективӣ бояд ба таври ҳатмӣ дар коллективҳои меҳнатӣ муҳокима карда шавад. Лоиҳаи такмилдодашуда аз тарафи маҷлиси умумии (конференсияи) коллективи меҳнатӣ тасдиқ карда мешавад. Маҷлиси умумии (конференсияи) коллективи меҳнатии ташкилот бо протокол (қарор) намояндаи худро уҳдадор менамояд, ки бо корфармо шартномаи коллективӣ бандад (имзо кунад). Намояндаи кормандон ҳуқуқ дорад, ки бо тартиб ва шартҳои барои бастани шартномаи коллективӣ муқаррарнамудаи Кодекси мазкур дар бораи ба имзо расонидани замима ба шартномаи коллективӣ, ки аз номи коллективи меҳнатӣ баста шудааст, музокирот намояд. Замима ҷузъи ҷудонашавандаи шартномаи коллективӣ буда, баробари он эътибори ҳуқуқӣ дорад.

Мазмуни шартномаи коллективӣ муқаррароти зеринро дар бар мегирад:

- дар бораи ташкили меҳнат;
- дар бораи шаклҳо, низоми пардохти музди меҳнат, мукофотпулиҳо, кумакпулиҳо, ҷубронпулиҳо ва пардохтҳои иловагӣ;
- дар бораи андозаҳои тарифии маош ва маошҳои вазифавӣ (мансабӣ) вобаста ба касб, дараҷаи тахассуси кормандон, мушкилот ва шароити корӣ, ки онҳо иҷро менамоянд;
- дар бораи давомнокии вақти корӣ ва вақти истироҳат;
- дар бораи ташкил намудани шароити бехатарии меҳнат, беҳтар намудани ҳифзи саломатӣ, кафолатҳои суғуртаи тиббии аъзои коллективи меҳнатӣ ва оилаҳои онҳо, дигар намудҳои суғурта;
- дар бораи таъмини шуғл, омодасозии кадрҳо, бо кор таъминкунии кормандони аз кор озодшуда;
- дар бораи танзими тартиботи дохилии меҳнат;
- дар бораи тартиби таъсис ва фаъолияти комиссияҳои созиш оид ба баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои меҳнатии коллективӣ;
- дар бораи тартиби огоҳонидани намояндагони кормандон ва гузаронидани машварат ҳангоми ба таври оммавӣ озод намудани кормандон бо сабаби такмил додани ташкили кор, барҳам додани ташкилот, пурра ва ё қисман аз кор бозмондани истеҳсолот.

Дар шартномаи коллективӣ бо назардошти имкониятҳои иқтисодии ташкилот метавонанд шартҳои дигар, аз ҷумла шартҳои меҳнатӣ ва иҷтимоиву иқтисодии

имтиёзнок дар муқоиса бо меъёрҳо ва муқаррароти бо қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва созишномаҳо муқаррарнамуда (рухсатиҳои иловагӣ, иловапулиҳо ба нафақа, ҷуброни хароҷоти нақлиёт ва сафарҳои хизматӣ, таъмини хӯроки ройгон ё қисман пардохтшавандаи кормандон дар истеҳсолот ва фарзандони онҳо дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ ва муассисаҳои таълимии томактабӣ, имтиёзҳо ва ҷубронпулиҳои иловагии дигар) ҷой дошта бошанд. Мазмуни шартномаи коллективиро тарафҳо дар доираи салоҳияти худ муайян мекунанд.

Шартномаҳои коллективӣ бо мақсади илова ба санади қонунгузорӣ ва дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар намудани шароити меҳнат, шуғл ва кафолати иҷтимоӣ баста мешаванд. Тартиби таҳия, ба имзо расонидан ва амали шартномаҳои коллективиро Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад.

Назорати иҷрои шартномаи коллективӣ аз ҷониби тарафҳо ва намояндагони онҳо тибқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси болозикр амалӣ карда мешавад.

Шартномаи коллективӣ ба яке аз намудҳои асосии санадҳои меъёрии локалӣ мубаддал гашта, тавассути он ҳамкории иҷтимоии кордиҳанда ва мақомоти намояндагии коркунони кироя дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва касбии байни кордиҳанда ва коркунон таъмин мегардад.

Шартномаи коллективӣ ҳамчун санади меъёрии локалӣ хусусиятҳои хос дорад:

1) ин меъёр муносибатҳоеро дар бар мегирад, ки иштирокчиёни он нисбат ба ҳамдигар ягон ваколат надоранд;

2) он бевосита аз ҷониби шарикони иҷтимоӣ тавассути мақомоти ваколатдори онҳо таъсис дода мешавад, ки ин имкон медиҳад, ки манфиатҳои онҳо дуруст арзёбӣ ва ба назар гирифта шаванд;

3) ҳудуди танзим бо доираи мустақилияти иҷтимоию ҳуқуқие, ки дар он меъёр қабул шудааст, маҳдуд мешавад;

4) муҳлати амали он бо мухлати амали шартномаи коллективӣ муайян карда мешавад [12,с.263].

Шартномаи коллективӣ ҳамчун институти ҳуқуқӣ-меҳнатӣ ва санади меъёрӣ-ҳуқуқӣ дар силсилаи дигар санадҳои меъёрӣ мавқеи хосси худро ишғол менамояд. Муқаррароти шартномаи коллективӣ, ки мутобиқи муқаррароти қонунгузорӣ баста шудааст, барои корхона ҳатмӣ буда, ҳолати коркунонро дар қиёс бо муқаррароти дар қонун пешбинишуда бадтар сохта наметавонад.

Дар навбати худ ба шартномаҳои меҳнатӣ дохил намудани муқаррароте, ки ҳолати коркунонро дар қиёс ба қонунгузорӣ, шартномаи коллективӣ бадтар месозанд, манъ мебошад.

Ҳангоми бастани шартномаи коллективӣ риояи як қатор талаботҳо ҳатмист:

1. риояи қонунгузорӣ; ваколатдории мақомоти намояндагии тарафҳо; баробарҳуқуқии тарафҳо;
2. интихоб ва баррасии озодонаи масъалаҳое, ки мазмуни шартномаи коллективиро ташкил медиҳанд;
3. ихтиёрона ба дӯш гирифтани уҳдадориҳо; воқеоти таъмини уҳдадориҳои ба дӯш гирифта; назоратии мунтазам аз рафти риоя ва иҷрои шартномаи коллективӣ; ногузирии масъулият барои риоя ва иҷро накардани шартномаи коллективӣ ҳатмист.

Қонунгузорӣ тартиби таҳия ва бастани шартномаи коллективиро пешбинӣ намудааст, ки зинаи аввали онро музокироти коллективӣ ташкил медиҳад. Ташаббускори музокирот оиди таҳия, бастан ва тағйир додани шартномаи коллективӣ ҳарду ҷонибҳо шуда метавонанд.

Яке аз тарафҳо бояд 7 рӯз пеш аз оғози музокирот тарафи дигарро огоҳ созад. Агар зарурияти бастани шартномаи нави коллективӣ ба миён ояд, ҳар кадоме аз тарафҳо огоҳномаи хаттиро оиди оғози музокирот дар давоми 3 моҳ то анҷоми муҳлати амали шартномаи қаблӣ ирсол дошта метавонад.

Агар дар рафти музокирот дар байни тарафҳо ихтилофе ба миён ояд, протоколи ихтилофот тартиб дода шуда, дар давоми 3 рӯзи баъди тартиб дода шудани чунин протокол аз ҳайати худ комиссияи мусолиҳа созмон медиҳанд.

Комиссияи мусолиҳа ё миёнарав дар муҳлати 7 рӯз протоколи мухолифатро баррасӣ намуда, аз рӯйи моҳияти кор тавсия қабул менамояд.

Ба мақсади пешбурди музокироти коллективӣ ва омода намудани лоиҳаи шартномаи коллективӣ тарафҳо дар асоси баробарӣ комиссияи ваколатдор созмон медиҳанд.

Лоиҳаи шартномаи коллективӣ дар коллективҳои меҳнатии ҷузъҳои сохтории корхона муҳокима гашта, дар шакли мукаммалшудааш барои қабул манзури маҷлиси умумии коллективи меҳнатӣ мегардад [15,с.264].

Ҳангоми тағйири ҳайати идоракунии корхона, иваз шудани соҳибмулк, амали шартномаи коллективӣ то қабули шартномаи нав қатъ намегардад. Шартномаи коллективӣ, инчунин дар тамоми давраи азнавсозӣ ё барҳамхӯрии корхона эътибори худро нигоҳ медорад.

Мазмуни шартномаи коллективӣ аз маҷмуи муқаррароти дар байни тарафҳо мувофиқашуда, ки барои танзими муносибатҳои меҳнатӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва касбӣ дар корхонаи мазкур нигаронида шудаанд, иборат мебошад. Ин муқаррарот ба се намуд ҷудо карда мешавад: меъёрӣ, уҳдадоркунанда ва иттилоотӣ.

Тибқи муқаррароти моддаи 315 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон созишнома ва шартномаҳои коллективӣ дар давоми даҳ рӯзи баъд аз имзо шуданашон бо намояндаи корфармо (корфармоён) барои бақайдгирии огоҳонӣ ба мақомоти дахлдор оид ба меҳнат фиристода мешавад. Бақайдгирӣ ба эътибори қонунӣ пайдо кардани созишнома ва шартномаҳои коллективӣ таъсир намерасонад. Шартҳои созишнома ва шартномаҳои коллективӣ, ки ҳолати кормандонро нисбат ба санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бад мекунанд, эътибор надоранд ва татбиқ карда намешаванд [7, м.315].

Ҳадаф аз ба имзо расонидани шартномаи коллективӣ баланд бардоштани сатҳи кафолатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоии кормандон дар қиёс ба ҳадди ақали кафолатҳои меҳнатӣ ва иҷтимоие мебошад, ки давлат муқаррар намудааст.

Функсияҳои шартномаи коллективӣ хеле зиёданд ва онҳо дар мазмуни шартномаи коллективӣ дарҷ мегарданд.

Аз ҷумла, С.П. Басалаева функсияҳои зерини шартномаи коллективиро ҷудо менамояд:

1. функсияи мушаххасгардонии дар соҳаи ҳуқуқи меҳнатӣ;
2. функсияи танзимкунанда, муҳофизаткунанда (ҳимоякунанда), ҳавасмандкунанда ва меъёрӣ;
3. функсияи беҳтар намудани ҳолати кормандон;
4. функсияи истеҳсолӣ ва ё иқтисодӣ;
5. функсияи шарикии иҷтимоӣ, тарбиявӣ, иттилоотӣ, ташкилӣ, таълимӣ ва тарбиявӣ [3,с.9].

Функсияҳо ва шартҳои шартномаи коллективиро ба ҳам мутобиқ кардан лозим аст.

Инчунин, К.Н. Гусова, кайд менамояд, ки: «яке аз функсияҳои шартномаи коллективӣ ҳавасмандгардонӣ ва беҳтар намудани мавқеи коргарон дар шарикии иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад, ба шарте ки агар дар шартномаи коллективӣ танҳо кумакҳои моддӣ ва ғайримоддӣ ба кормандон бе уҳдадории зидди онҳо оид ба шарикии иҷтимоии коллективӣ дода шавад» [6,с.36].

Шартҳои шартномаи коллективиро тарафҳо таҳия ва интихоб намекунанд, балки онҳо тибқи қонунгузории амалкунандаи ҳуқуқи меҳнатӣ таҳия карда мешаванд.

Ба ақидаи М.В. Блинова, «агар дар матни шартномаи коллективӣ танҳо шартҳо мавҷуд бошанд, пас он санади басташуда эътироф карда намешавад, яъне ин гуна шартнома ба қувваи ҳуқуқии меъёри қонунгузорӣ ягон чизи нав зам намекунад ва қабули он зарурат надорад [4,с.171].

Агар ба таърих назар кунем, дар давраи Шуравӣ аз соли 1918 то соли 1932 дар ҳамаи корхонаҳо шартномаҳои коллективӣ баста мешуданд. Онҳо асосан музди меҳнатро танзим мекарданд. Бинобар ин, дар соли 1932 пас аз ҷорӣ кардани системаи мутамаркази тарифии музди меҳнат, шартномаҳои коллективӣ моҳияти худро ҳамчун танзимкунандаи музди меҳнат гум карданд ва дар оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ дигар шартномаҳои коллективӣ баста намешуданд. Баъдан пас аз тамом шудани Ҷанги Бузурги Ватанӣ, аз соли 1947 сар карда то инҷониб ба имзо расонидани шартномаи коллективӣ боз ба роҳ монда шудааст.

Дар Тоҷикистон оид ба меъёри танзим ва татбиқи қонунгузории меҳнат таҷрибаи муайян андухта шудааст. Ва ин гувоҳи он аст, ки истифодаи минбаъдаи ин таҷриба бе

донистани таърихи ташаккул ва инкишофи қонунгузории ҷумҳурӣ дар умум, аз ҷумла қонунгузории меҳнат имконнопазир аст [5,с.5].

Муқарриз: *Азизов У.А.* - д.и.ҳ, профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.В. Актуальные вопросы регулирования трудовых отношений / С.В.Алексеев // Трудовое право в России и за рубежом. -2015. -№ 2. -С. 42.
2. Анисимов А.Л. Коллективные договоры и соглашения и их социально-правовое значение / А.Л. Анисимов // Трудовое право. -2013. -№ 13. -С. 19.
3. Басалаева С.П. Правовая природа коллективного договора: автореферат / С.П.Басалаева. -Санкт Петербург, 2014. -С. 9.
4. Блинова М.В. Условия коллективного договора в трудовом праве / М.В. Блинова // Кадровик. -2016. -№ 9 (136). -С. 171.
5. Бобокалонов Г.М. Избранные труды по трудовому праву и праву социального обеспечения / Г.М. Бобокалонов. - Душанбе: Сино, 2013. - С. 5.
6. Гусова К.Н. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации (постатейный) (7-е издание, переработанное и дополненное)/ К.Н. Гусова. - М.: Проспект, 2012. -С. 36.
7. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон// аз 23 июля 2016с., № 1329// м.307.
8. Молодцов М.В. Трудовое право России / М.В.Молодцов, С.Ю. Головина. - М.: Фасад, 2013. -С.116.
9. Толкунова В.Н. Трудовое право / В.Н. Толкунова. - М.: Эксмо, 2012. -С. 126.
10. Чуча С.Ю. Социальное партнерство в сфере труда: становление и перспективы развития правового регулирования в Российской Федерации / С.Ю. Чуча // Омский юридический вестник. -2011. -№ 19. -С. 237.
11. Шадрина Любов Юревна // Коллективный договор как инструмент социального партнерства: 12.00.08 / Л.Ю.Шадрина. -М., 2008.
12. Ширинкина Ольга Юрьевна // Коллективный договор: история вопроса и современное состояние: дис. … ном. илмҳ. ҳуқ.:12.00.05 / Ширинкина О.Ю. - М., 2006.
13. Шихаев М.В. Юридическая сущность коллективных соглашений / М.В. Шихаев // Трудовое право. -2015. -№ 9. -С. 56.
14. Шонасридинов Н. Ҳуқуқи меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.Шонасридинов, Р.Б. Бозоров. – Душанбе, 2006. -С.163 (180с.)
15. Шонасридинов Н. Асосҳои давлат ва ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.Шонасридинов. – Душанбе: Маориф, 1999. -Фасли 8. - 157с. (263с.)

ШАРТНОМАИ КОЛЛЕКТИВӢ ҲАМЧУН НАМУДИ ШАРТНОМАИ МЕЪЁРӢ

Дар мақола муаллиф шартномаи коллективиро ҳамчун шартномаи меъёрӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳ додааст. Шартномаҳои меъёрӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб мераванд. Инчунин, шартномаи меъёрӣ яке аз сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, дар он қоидаҳои умумии рафтор (қоидаи қонун) риоя карда мешаванд. Дар мақола муаллиф қайд менамояд, ки яке аз шартномаҳои маъмул дар ҳуқуқи меҳнатӣ, шартномаи коллективӣ ба ҳисоб меравад, ки дорои меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ аст. Инчунин, вобаста ба масъалаи мафҳуми шартномаи коллективӣ, муаллифон дар мақола фикру ақидаҳои зиёди олимонро ҷамъоварӣ намуда, мазмуни шартномаи коллективиро дар ташкилот, шарҳ додаанд, ки новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва намуди фаъолият, дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоии касбӣ, муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи касбӣ ва муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ, инчунин дар воҳидҳои таркибии ташкилотҳо оид ба масъалаҳое, ки марбут ба салоҳияти ин воҳидҳои сохторӣ мебошанд, баста мешаванд. Ба ақидаи онҳо, тамоми муносибатҳоро оид ба шартномаи коллективӣ Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзим медарорад. Инчунин, муаллиф қайд намудааст, ки Кодекси мазкур муносибатҳои меҳнатӣ ва дигар муносибатҳои бевосита ба онҳо алоқамандро ба танзим дароварда, барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ, муқаррар намудани кафолатҳои камтарини ҳуқуқ ва озодиҳо дар соҳаи меҳнат равона карда шудааст.Шартномаҳои коллективӣ масъалаҳои ташкили меҳнат, низоми пардохти музди меҳнат, мукофотпулиҳо, кумакпулиҳо, ҷубронпулиҳо, андозҳои тарифии маош, давомнокии вақти корӣ, вақти истироҳат, ташкил намудани шароити бехатарии меҳнат, кафолатҳои суғуртаи тиббии коллективи меҳнатӣ ва оилаи онҳо, таъмини шуғл, омодасозии кадрҳо ва дигар масъалаҳои ба ин алоқамандро дар бар мегиранд.

Калидвожаҳо: шартномаи меъёрӣ, шартномаи коллективӣ, шарикии иҷтимоӣ, сарчашмаи ҳуқуқӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳуқуқи меҳнатӣ, догмаи гражданӣ, корфармо, корманд.

КОЛЛЕКТИВНЫЙ ДОГОВОР КАК ВИД НОРМАТИВНОГО ДОГОВОРА

В статье автор описывает коллективный договор как нормативный договор в законодательстве Республики Таджикистан. Нормативные соглашения являются одним из важнейших вопросов в различных областях права.Нормативный договор также является одним из источников права, который следует общим правилам поведения (норме права).В статье автор отмечает, что одним из наиболее распространенных договоров в трудовом праве является коллективный договор, имеющий определенные правовые нормы.Также по понятию коллективного договора автор собрал множество мнений ученых и разъяснил содержание коллективного договора в организации, независимо от организационно-правовой формы и вида деятельности, в учреждениях начального

профессионального образования, учреждениях среднего профессионального образования и образовательных учреждениях высшего образования, а также в структурных подразделениях организаций по вопросам, отнесенным к компетенции этих структурных подразделений.По его мнению, все отношения по коллективному договору регулируются Трудовым кодексом РТ. Автор также отметил, что Кодекс регулирует трудовые отношения и иные отношения, непосредственно связанные с ними, и направлен на защиту прав и свобод участников трудовых отношений, установление минимальных гарантий прав и свобод в сфере труда.Коллективные договоры регулируют вопросы организации труда, системы оплаты труда, премий, надбавок, компенсаций, тарифных ставок, продолжительности рабочего времени, времени отдыха, создания условий безопасности труда, гарантий медицинского страхования трудовых коллективов и их семей, трудоустройства, обучения, трудоустройства и т.п. вопросы, связанные с этим.

Ключевые слова: нормативный договор; коллективный договор; социальное партнерство; источник права; нормативные правовые акты; трудовое права; гражданская догма; работодатель; работник.

COLLECTIVE AGREEMENT AS A TYPE OF NORMATIVE AGREEMENT

In the article, the author describes the collective agreement as a normative agreement in the legislation of the Republic of Tajikistan. Regulatory agreements are one of the most important issues in the field of law. A normative contract is one of the sources of law in which the general rules of conduct (rules of law) are observed.

In the article, the author notes that one of the most common contracts in labor law is a collective agreement that has certain legal norms.Also, the author collected a lot of opinions of scientists on the concept of a collective agreement in the article and explained the content of the collective agreement in an organization, regardless of the legal form and type of activity, in primary vocational education, secondary vocational education. education and educational institutions of higher education, as well as in the structural divisions of organizations on issues within the competence of these structural divisions.In his opinion, all relations under the collective agreement are regulated by the Labor Code of the Republic of Tajikistan. This Code also regulates labor relations and other relations directly related to them and is aimed at protecting the rights and freedoms of participants in labor relations, establishing minimum guarantees of rights and freedoms in the sphere of labor.

Collective agreements regulate the organization of labor, the system of remuneration, bonuses, allowances, compensations, tariff rates, working hours, rest time, creation of labor safety conditions, guarantees of medical insurance for labor collectives and their families, employment, training, employment, etc. questions related to this.

Keywords: normative agreement, collective agreement, source of law; normative legal acts; labor law; civil dogma; employer; worker.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарофзода Рустам Шароф*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессори кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рудакӣ 17. Телефон: **901-00-07-70.** E-mail: **www-rustam-tj@mail.ru**

Алимзода Шаҳлохон Абдусалом - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвончӯи кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **98-109-62-62.** E-mail:: **alimova@dip.tj**

Сведение об авторах*:* ***Шарофзода Рустам Шароф*** - Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, профессор кафедры теории и истории государства и права. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **901-00-07-70.** E-mail:: **www-rustam-tj@mail.ru**

Алимзода Шахлохон Абдусалом - Таджкиский национальный университет, соискатель кафедры теории и истории государства и права. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **98-109-62-62.** E-mail:: **alimova@dip.tj**

Information about the authors**:** ***Sharofzoda Rustam Sharof*** - Tajik National University, Doctor of Law, Professor of the Department of Theory and History of State and Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **901-00-07-70.** E-mail**: www-rustam-tj@mail.ru**

Alimzoda Shahlokhon Abdusalom - Tajik National University, applicant for the Department of Theory and History of State and Law. . **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17.

Phone: **98-109-62-62.** E-mail: **alimova@dip.tj**

УДК: 343.982

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ РАҚАМӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ОПЕРАТИВӢ-ҶУСТУҶӮӢ

Назаров А.Қ., Давлатзода К.Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар садаи XXI рушди назарраси технология ва густариши воситаҳои иттилоотӣ дар баробари омилҳои мусбат барои як қатор соҳаҳои ҳаётан муҳимми ҷомеа мушкилот низ эҷод менамояд, ки ҳалли саривақтии онҳо ба манфиати ҳамагон аст. Ин раванд ба содиршавии ҷиноятҳо сабаб гардида, шабакаҳои компютерӣ на танҳо барои ташкил ва содир кардани ҷиноятҳо, балки барои баланд бардоштани сатҳи касбии ҷинояткорон мусоидат менамоянд. Дар камтарин фурсат миқдори зиёди иттилооти дорои хусусияти ҷиноятӣ дар шабакаи Интернет паҳн шуда, фазои иттилоотии муосир имкон фароҳам меорад, ки муҳити номусоиди созгор ба ҷиноятқорӣ дар фазои иттилоотӣ ба миён ояд.

Ба андешаи файласуфи машҳур Ҷ.Бодрияр, «дар даврони муосир доираи иттилоотӣ васеъ гардида, аммо мазмуни онҳо аз воқеият дур мебошад» [2]. Ин гуфтаи олим дар даврони пешрафти технологӣ боз ҳам аҳамияти бештарро касб намуда истодааст. Воқеан, дар зери таъсири технологияҳои иттилоотӣ бисёр паҳлуҳои ҳаёти инсон ба таври назаррас тағйир меёбанд. Афзоиши фазои иттилоотӣ ва то андозае ғайриимкон будани назорати иттилоот боиси нофаҳмоиҳо дар ҷомеаи муосир гардида, ин омили манфӣ ҳатто нобоварии шаҳрвандонро нисбати ҳодисаҳои дар қишрҳои гуногуни ҷомеа баамалоянда зиёд мегардонад.

Дар самти фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ (минбаъд ФОҶ) таҳлил ва танзими фазои иттилоотии ҷомеаи муосир муҳим мебошад. Дар фазои иттилоотӣ хабарҳо пайдо, интиқол ва истифода мешаванд [7]. Дар ин самт майдони иттилоотиро ҷудо метавон кард, ки он дорои иттилооти аз ҷиҳати амалиётӣ муҳим буда, қонуниятҳои ташаккул ва фаъолияти онҳо таҳти таъсири равандҳои баррасишаванда ба таври назаррас тағйир меёбанд [10].

Паҳншавии манобеи анонимӣ дар шабакаи ҷаҳонӣ, набудани масъулияти муаллифон барои эътимоднокии маълумоти интишоршуда боиси беэътимодӣ ба ҳама гуна иттилооти воридшаванда мегардад. Технологияҳои паҳншавии хабарҳои бардурӯғ (дезинформатсия) такмил меёбанд, ки бо истифода аз онҳо ҳама гуна маълумотро ба осонӣ қалбакӣ ё таҳриф метавон кард. Технологияҳои иттилоотии аввалиндараҷа, ташаккули шуури ҷамъиятӣ, дарки махсуси воқеият низ дар ин раванди мураккаб ташаккул меёбад. Ҳамаи ин омилҳоро ҳамчун субъектҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ дар мавриди ба даст овардани маълумоти муҳим бояд мадди назар гирифт.

Раванди дастрасии иттилоотӣ ва таҳлили ҳуқуқии он дар самти ФОҶ раванди мураккаб буда, дар ин замина тавассути амалиёти муҳим метавон роҳҳои паҳншавӣ ва танзими иттилоотро зери назорат гирифт. Ҳамин тавр, иттилооти компютериро на ҳамчун як намуди махсуси иттилоот, балки ҳамчун навъи мушаххаси коркардшуда, дар шабакаҳои алоҳида паҳнгардида ва махсусгардонидашуда бояд дарк намуд [12]. Шакли компютерии иттилоот имкон медиҳад, ки маълумот тавассути нармафзор коркард карда шавад ва бо суръати баландтарин ба нуқтаи лозима фиристода шавад. Воситаи махсусе, ки ҷинояткорон ҳангоми пинҳон кардани кирдорҳои ғайриқонунӣ фаъолона истифода мебаранд, ин хусусияти анонимии маълумоти компютерӣ (набудани аломатҳои бозгӯикунандаи соҳиби маълумот ва тағйирдиҳандаи он) ва имконияти зуд нобуд кардани матни пурраи онҳо мебошад.

Иттилооти шакли компютерӣ аз ҷониби шахс мустақиман қабул карда намешавад, бинобар ин, барои танзими фаъолияти инсон бо компютер роҳандозии ду раванди ба ҳам муқобил ҳатмист, ки бо ёрии барномаҳои махсус ва дастгоҳҳои вуруду баромад анҷом дода мешаванд: рамзгузорӣ (дар таҳияи иттилооти воридотӣ) ва рамзкушоӣ (таҳияи маълумоти компютерӣ ба шакли фаҳмо). Айни замон компютерҳоро метавон чун дастгоҳҳои хеле пешрафта ҳисоб кард, ки барои коркарди автоматии додаҳои рақамӣ пешбинӣ шудаанд ва дар ин замина коркард ба маънои васеъ дар дарки амалҳое, ки мувофиқи алгоритмҳои дар нармафзор нишондодашуда барои ворид-бароварди, интиқол,

нигоҳдорӣ, нусхабардорӣ, тағйир додан, нест кардани чунин маълумот иҷро мешаванд, пешбинӣ гарданд.

Дар даврони муосир бо боварии комил метавон гуфт, ки барои ҳалли вазифаҳои мубориза бо ҷиноятқорӣ дар назди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ амалҳои дорои хусусиятҳои технологияҳои навин заруранд. Мақсади асосӣ дар ин самт, пеш аз ҳама, аз дарки зарурати роҳандозии шакли рақамии таъмини фаъолияти кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мебошад, ки он дар ташкили низоми рақамии фаъолияти кормандони ҳифзи ҳуқуқ, фазои ягонаи иттилоотии рақамӣ, муҷаҳҳаз гардонидани кормандони милитсия бо воситаҳои электронӣ ва истифодаи робот замина фароҳам меорад [13]. Ҳамзамон бояд гуфт, ки роҳандозии тафаккури рақамӣ айни замон таҳия ва татбиқи қарорҳои баландтехнологиро дар назар дошта, он раванди пурраи эволютсияи инсониро фаро намегирад, инчунин тафаккури рақамӣ вазифаи шахсро пурра фаро гирифта наметавонад. Дар баробари ин, дар асоси таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар соҳаи баррасишаванда, таҷрибаи сохторҳои бузурги тиҷоратӣ дар ошкор ва роҳандозии самарабахши унсурҳои технологии рақамӣ, муаллифон ба хулосае омаданд, ки дар интихоб, таълим ва тарбияи насли нав дар мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ бояд аз ин воситаҳои технологияи навин истифода намоем [8]. Маълум аст, ки дар сафи пеши мубориза бар зидди ҷиноятқорӣ, аз ҷумла ҷиноятҳои мансуби технологияҳои рақамӣ, корманди оперативии ҳар як воҳиди оперативӣ-ҷустуҷӯии мақомоти дахлдор қарор дорад. Дар ин мавриди шахсияти ӯ ва салоҳиятҳояш бояд мушаххас бошад. Аз таҳқиқи ин самт ба хулосае метавон омад, ки ин кормандон бо дониши васеъ ва сатҳи баланди касбият бояд фарқ кунанд ва дорои ин хусусияту аломатҳо бошанд:

♦ дониши васеъ доштан дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, ҳамзамон, донистани қонуни ҷиноятӣ, хусусияти криминологӣ, танзими ҳуқуқии масъалаҳои рақамӣ ва албатта, усулҳои ошкор, пешгирӣ ва кушодани ҷиноятҳо бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, риояи принсипи асосӣ дар ҳалли вазифаҳои оперативӣ дар фазои рақамӣ), дар соҳаи технологияи навин (асбобҳои рақамӣ, хизматрасонӣ), дар соҳаи равоншиносӣ (хусусан ҳангоми кор дар гурӯҳҳои дорои фаъолияти пӯшида);

♦ малакаи кор бо иттилооти рақамӣ;

♦ малакаи алгоритмсозии амалҳо оид ба ошкор, пешгирӣ ё ошкорсозии саривақтии ҷиноятҳо ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо, инчунин амалӣ намудани ҷустуҷӯ дар фазои рақамӣ.

Дар баробари ин, масъулияти муҳимми корманди оперативӣ эътибор ба ташаккули худшиносӣ, ҷустуҷӯи доимӣ ва омӯзиши тамоюлҳои нави ҷаҳони рақамӣ буда, дар ин замина унсури ҷиноятиро ӯ метавонад зуд ошкор созад. Илова бар ин, ҳавасмандкунии кормандон барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас дар ин самт муҳим арзёбӣ мегардад [14]. Асосҳои назариявии пешгирии оперативӣ-ҷустуҷӯӣ аз ҷониби олимон дар ибтидои иттилоотонии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ пешбинӣ шуда буданд [8]. Дар даҳсолаҳои баъдин ин бахш хеле ташаккул ёфт. Бо таҳаввулоти технологияҳо (автоматизатсия, рақамикунонӣ, трансформатсияи рақамӣ) дастрасии иттилоотӣ ва таҳлилии рӯйдодҳо дар фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ нақши торафт муҳим бозид.

Иттилооти компютерӣ дар ин навъи фаъолият ҷойи махсусро ишғол мекунад. Дар ҷаҳони муосир иттилооти зарурӣ ва муҳим (виртуалӣ) шахсро аслан дар ҳар қадам ҳамроҳӣ мекунад. Онҳо дар системаҳои иттилоотӣ мутамарказ шуда, дар интернет ва дигар шабакаҳои иттилоотию телекоммуникатсионӣ паҳн мешаванд. Дар илм ва амалияи тафтишоти шаклу усулҳои муносиби ҷамъоварии иттилооти компютерии бахши фаъолияти оперативӣ нақши муҳимро касб менамояд. Дар баробари ин, танзими нокифояи ҳуқуқии ба даст овардани дастрасӣ ба маълумоти компютерӣ низ мавҷуд буда, он омилҳои манфиро дар соҳаҳои гуногун ба миён меорад. Барои эҷоди фазои рақамӣ оид ба пешгирии ҷиноятҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, пеш аз ҳама, алгоритмҳои муайян кардани амали шахсоне, ки аз онҳо рафтори ғайриҷамъиятӣ, ҳуқуқвайронкуниҳо ва ҷиноятҳоро интизор метавон шуд, бояд мавҷуд бошад. Дар илм кӯшишҳои муайян кардани ҷиноятқорони эҳтимолӣ борҳо анҷом дода шуданд. Дар марҳилаҳои аввали тадқиқоти криминологӣ онҳо кӯшиш мекарданд, ки ин ё он ҷиноятро бо хусусиятҳои антропологии шахс: пешонии танг, чашмони пӯшида, ангуштони дароз ва ғайра бозгӯӣ намоянд. Минбаъд, эҳтимолияти содир кардани ҷиноятро баҳо дода, ба муҳити тарбия, рафиқони

шубҳанок, зуҳуроти фиребгарӣ, бераҳмӣ, хархаша эҷод намудан, эҳсосоти манфии шахсони алоҳида диққати махсус равона намуданд [15].

Профессор А.Л. Осипенко мафҳуми ҷиноятҳоро дар шабакаҳои ҷаҳонии компютерӣ аз рӯйи маҷмуи кирдорҳои ҷиноятии баррасишуда бозгӯӣ менамояд, бо дарназардошти механизми бисёрҷанбаи содир намудани онҳо, ба ақидаи ӯ, ин навъи ҷиноят ҷустуҷӯи нави судиву оперативиро талаб мекунад [9]. Дар ин самт андешаҳои арзишманди коршиноси маъруфи амрикоӣ Д.Л. Шиндерро бояд қайд намуд, ки ӯ ба таври ҷиддӣ таърифҳои "норавшан"-и марбут ба мундариҷаи амалҳои ҷиноии компютерӣ [9], ҳатто Конвенсияи Аврупоро оид ба ҷиноятҳои кибериро шадидан танқид мекунад.

Олими дигар Э.Мелик дар ин маврид қайд мекунад, ки иттилооти мошинӣ дар як вақт ҳамчун объект ва ҳамчун воситаи ҷиноят ба ҳисоб рафта метавонад. Дар баробари ин, худи компютер, инчунин шабакаи иттилоотию телекоммуникатсионӣ (муҳити ҳисоббарорӣ, ки ин иттилоот дар он гардиш мекунад) ба гурӯҳи воситаҳои содир намудани чунин ҷиноятҳо дохил мешаванд. Бо дарназардошти ин гуфтаҳо, ба ақидаи ӯ, аломатҳои зерини хосси ҷинояти компютериро ҷудо метавон кард: 1) гуногунии субъекти ҳамла; 2) хусусиятҳои иттилооти мошинӣ, ки ҳам ҳамчун субъект ва ҳам ҳамчун воситаи (асбоби) содир намудани ҷиноят ба ҳисоб мераванд; 3) гуногунии ашё ва воситаҳои ҷиноятӣ; 4) хусусиятҳои компютер ва шабакаи компютерӣ дар маҷмуъ, ки дар як маврид ҳамчун объект ва воситаи содир намудани ҷиноят ба ҳисоб мераванд [4].

Дастрасии иттилоотӣ ҳуқуқҳои конститутсионии шахс ва шаҳрвандро ба махфияти мукотиба ва дигар паёмҳои тавассути шабакаҳои компютерӣ интиқолшаванда, инчунин ҳифзи маълумотҳои бонкӣ ва дигар махзанҳо маҳдуд мекунад. Вобаста ба ин, ҳангоми дархост кардани маълумоте, ки дар ихтиёри операторони алоқа қарор дорад, бояд дар асоси қарорҳои дахлдори суд оид ба маҳдуд кардани махфияти алоқа фаъолият роҳандозӣ карда шавад [16].

Олими рус А.В. Чуркин дар ин сам ҳолати махсусеро кайд мекунад, ки маълумоти зарурии компютериро бе қарори суд ва ё бе қарори асосноки роҳбари салоҳиятдори мақомоти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ метавон гирифт. Масалан, дар он мавриде, ки гумонбаршуда бевосита дар ҷойи ҷиноят ва ё дар ҷойи ҷамъиятӣ дастгир карда мешавад, корманди оперативӣ ҷустуҷӯӣ метавонад бевосита асбоби техникии инфиродии ӯро (компютер, смартфон, планшет ё дигар асбоби ба ин монанд) аз назар гузаронад [13].

Профессор А.Л. Осипенко дуруст қайд мекунад, ки ба даст овардани иттилооти муҳимми компютерӣ фарогири раванди омӯзиши объектҳои иттилоотӣ дар интернет буда, дар ин самт омилҳои зеринро бояд ба инобат гирифт:

а) махзани иттилоотии пӯшида, ки дорои маълумот мебошад:

– содир намудани ҷиноятҳо ва шахсоне, ки онҳоро содир мекунанд (сайтҳои сохторҳои ҷиноятӣ, ки тавассути онҳо иттилооти барои ҷамъият хавфнок паҳн карда мешаванд, объектҳои муомилоти манъшуда фурӯхта мешаванд, тарғиби тарзи ҳаёти ҷиноятӣ, ҷалби иштирокчиёни нав ба фаъолияти ғайриқонунӣ ва ғ.);

б) ҷойҳои муошират шабакавӣ (форумҳо ва чатҳои шабакавии пӯшида, ҷомеаҳои ҷиноятӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва ғ.) шахсони майли ҷиноятқорӣ ва саҳифаҳои шахсии онҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ [9].

Маълумоти дорои аҳамияти оперативӣ оид ба ин объектҳо метавонад дар шакли санад оид ба фаъолияти ғайриқонунӣ, истинод ба маводи манъшуда, паёмҳои шахсоне, ки аз ҳолатҳои тайёрӣ ва содир намудани ҷиноят огоҳанд, ҷамъ оварда шаванд.

Дар самти дастрасӣ ба иттилооти муҳимми компютерӣ, ба ақидаи ин муаллиф, мавқеи шабакаҳои иттилоотӣ, ки ҷинояткорон барои ҳамоҳангсозии амалҳо аз почтаи электронӣ ва воситаҳои паёмнависӣ, замимаҳои паёмнависии фаврӣ ва ғайра истифода мебаранд, муҳим ба ҳисоб меравад. Муайян кардан ва назорат кардани чунин шабакаҳо аз ҷониби мақомоти оперативӣ ба онҳо афзалиятҳои назаррас медиҳад. Дар баробари ин, бояд ба инобат гирифт, ки теъдоди хидматҳои шабакавӣ, ки алоқаи матнӣ, овозӣ ва видеоиро тавассути интернет амалӣ месозанд, мунтазам меафзояд ва бисёре аз онҳо хидматҳои рамзгузориро барои додаҳои интиқолшаванда пешкаш мекунанд [7].

Воқеан, доираи манбаъҳои техникии иттилоотӣ дар ояндаи наздик аз ҳисоби «омилҳои зеҳнӣ (интеллектуалӣ)», ки бо микропротсессорҳо муҷаҳҳаз шудаанд ва барои табодули маълумот бо шабакаҳои телекоммуникатсионӣ (системаҳои навигатсионӣ барои

воситаҳои нақлиёт, системаҳои «хонаи интеллектуалӣ», техникаи маишии «интеллектуалӣ», сенсорҳои иттилоотӣ дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ва ғайра) густариш хоҳад ёфт. Тағйир додани мафҳуми «интернети амвол» ба «интернети ҳама чиз» дар ҷомеаи муосир ба шабака пайваст кардани қариб ҳамаи объектҳо ва инфрасохторҳоро дар бар мегирад, ки ба манфиатҳои шаҳрвандони алоҳида ва дар маҷмуъ ҷомеа хизмат мекунанд.

Амалҳои кормандони оперативӣ ба пешгирии барои ворид шудани ашхоси дар содир кардани ҷиноят гумонбар бо истифода аз усулҳои махсуси техникӣ бо мақсади нусхабардории компютерӣ равона карда шудааст.

Чунин усулҳо омилҳои зеринро дар бар мегиранд:

♦ истифодаи махфии нармафзор ва таҷҳизоти махсус барои ҷамъоварии маълумоти махфӣ дар бораи захираҳои шабакавии пӯшида, ки метавонанд манбаи эҳтимолии амалиётӣ дошта бошанд;

♦ мониторинги оперативӣ-тафтишотии захираҳои иттилоотии шабакавии дорои манфиати оперативӣ, ки тавассути ҷустуҷӯи автоматии захираҳои дорои маълумоти махсус амалӣ карда мешавад; омӯзиши мавод марбут ба фаъолияти иттиҳодияҳои муташаккили ҷиноятӣ; назорати ҷойҳои алоқаи шабакавии намояндагони муҳити ҷиноятӣ, ки барои дастрасии омма баста шудаанд;

♦ ба таври возеҳ насб кардани нармафзори махсус дар дастгоҳҳои компютерии шахсони алоҳида, ки он имкони сабти мундариҷаи сеансҳои алоқаи аз онҳо гузаронидашударо фароҳам меорад.

Раванди танзими дастрасии гурӯҳҳои алоҳида аз ҷониби кормандони бахши оперативӣ-ҷустуҷӯӣ басо мураккаб мебошад. Асоси воқеии ба даст овардани иттилооти компютерӣ дастрасӣ ба маълумоти кофист, ки он ба мақоми амаликунандаи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ (қисмҳои оперативӣ-техникӣ) имкони дар бораи ҷинояти омодашаванда, содиршуда ва ё содиршаванда, инчунин ашхоси алоҳида маълумот гирифтанро фароҳам меорад ва маҳз дар ҳамин асос фаъолияти танзми ҳуқуқӣ дар самти иттилооти компютерӣ самарабахш хоҳад буд [14].

Ҷараён ва натиҷаҳои дастрасии иттилооти компютерӣ, чун қоида, бо ҳисоботи корманди бахши оперативӣ ба расмият дароварда мешаванд, ки дар он вақт, ҷой ва усулҳои гирифтани (боздошти) чунин маълумот бо тавсифи маълумоти техникӣ ва суроғаҳои шабака; ашё ва дастгоҳҳои рақамӣ (дискҳои сахт, дискҳои оптикии дорои маълумот, компютерҳои фардӣ ва ё сайёр, таҷҳизоти шабакавӣ ё серверӣ, дастгоҳи рамзгузории рақамӣ ва ғ.) сабт мешаванд. Ин маводҳо мувофиқи тартиботи дар қонунгузорӣ муайяншуда ба мақомоти дахлдор, муфаттиш ё суди пешбурди парвандаи ҷиноятӣ дар доираи муқаррарнамудаи қонун пешниҳод карда мешаванд.

Натиҷаҳои бадастовардаи иттилооти компютерӣ дар ҷараёни мурофиаи ҷиноятӣ метавонанд тавассути мурофиа ба далел табдил дода шаванд, масалан:

– дар парвандаи ҷиноятӣ ҳамаи ҳуҷҷатҳои махфӣ замима карда мешаванд. Ҳамзамон, баъзеи онҳо метавонанд дар шакли дигар ҳуҷҷатҳо (масалан, ҳисобот ё шаҳодатномаи корманди оперативӣ) ё далелҳои шайъӣ (василаи воқеии иттилооти рақамӣ ва ғ.) пас аз тафтиш ва баҳодиҳии онҳо ба сифати далел мутобиқи қонуни мурофиавии ҷиноятӣ баромад кунанд;

– пурсиши корманди бахши оперативӣ-техникӣ ба сифати шоҳид, ки ин амалро анҷом додааст ва ё дар он иштирок кардааст;

– ба сифати шоҳид пурсиши ашхоси дигаре, ки ин фаъолиятро аз номи корманди оперативӣ анҷом додаанд ва (ё) дар он иштирок кардаанд;

– пурсиши ҷабрдида, гумонбаршуда ва ё айбдоршаванда;

– хулосаи мутахассис ё коршинос, нишондоди онҳо оид ба омӯзиши маводи гирифташуда;

– азназаргузаронии ашё, ҳуҷҷатҳои пешниҳодшуда ё гирифташуда ва замима кардани онҳо ба парвандаи ҷиноятӣ, аз ҷумла ҳамчун далели шайъии васоити иттилооти компютерӣ.

Мубориза бо ҷинояткорӣ дар шароити рақамикунонии тамоми самтҳои рӯзгор истифодаи самараноки воситаҳои муосир ва самарабахши иттилоотӣ ва равониро талаб мекунад. Ҳамин тариқ, дар танзими рақамии сохторҳои ҳифзи ҳуқуқ вазифаи муҳим, яъне таъсиси на танҳо фазои пӯшидаи махсус дар роҳандозии амалиётҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ,

балки баррасии имкони эҷоди шаклҳои амлиётии технологӣ ба миён меояд, ки дар заминаи шабакаҳои иҷтимоӣ доираи муайяни шаҳрвандонро ба ҳамкорӣ дар пешгирӣ ва ошкор кардани ҷиноятҳо, мубориза бар зидди идеологияи ҷиноятӣ, муқовимат ба паҳншавии омилҳои сарзании ҷиноятҳо ва дар маҷмуъ, таъмини амнияти куллӣ дар даврони нави амалиётҳои рақамӣ равона месозад.

Татбиқи ин раванди мураккаб омӯзиши бунёдиро талаб мекунад, ки он омили бозгӯии воситаҳои асосии идоракунӣ дар ҷаҳони рақамӣ хоҳад буд. Дар ин ҷода сухан дар бораи иттилооте меравад, ки дар зеҳни шахс пайдо шуда, он ҳамчун тафсири ҳадафноки паёмҳои қабулшуда шакл мегирад ва дар ин замина аксуламал ба ангезаҳо сурат мегирад. Воқеан, ин навъи иттилоот дар доираи васеъ ва ба таври фаврӣ паҳн мешавад, ки он муносибатҳои иҷтимоиро дар ҳамаи сатҳҳо таъмин менамояд. Аз ин рӯ, танзими бахши ҳуқуқии он муҳим ба шумор рафта, мутахассисони соҳаро зарурат пеш меояд, то аз таҷрибаи кишварҳои пешрафта истифода намуда, омилҳои манфии ин соҳаро бозгӯӣ намоянд ва роҳҳои самарабахши татбиқи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯиро ба таври асоснок дар раванди густариши иттилооти компютерӣ арзёбӣ намоянд.

АДАБИЁТ

1. Атаманов, Р.С. Основы методики расследования мошенничества в сети Интернет: дис. ... канд. юрид. наук / Р.С. Атаманов. - М., 2012. - 182 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж Бодрийяр. -М.: Постум, 2015.
3. Ишин А.М. Некоторые вопросы использования средств массовой информации в ходе выявления, раскрытия и расследования преступлений. Актуальные проблемы правоохранительной деятельности / А.М. Ишин – Калининград, 2011.
4. Лукашов В.А. Теоретические правовые и организационно-тактические основы ОРД органов внутренних дел. Ч.1., Сущность, предмет, задачи и структура теории ОРД внутренних дел. Уч. пособ. / В.А.Лукашов. -М., 2013.
5. Маркушин А.Г. О правовом регулировании и правоотношениях в ОРД проблемы теории и практики ОРД в современных условиях: Межвузовский сборник научных трудов. Учебное пособие/ А.Г.Маркушин. -М., 2012.
6. Мешков В.М. Оперативно-розыскная тактика и особенности легализации полученной информации в ходе предварительного следствия. Учебно-практическое пособие / В.М. Мешков, В.Л. Попов. -М., 2003.
7. Мещеряков, В. А. Преступления в сфере компьютерной информации: основы теории и практики расследования / В. А. Мещеряков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – 407 с. – Библиогр.: -С. 342–365.
8. Овчинский С.С. Оперативно-розыскная информация: монография. Под ред. А.С. Овчинского, В.С. Овчинского. 2-е изд., доп. -М.: ИНФРА-М, 2017.
9. Осипенко А.Л. Сетевая компьютерная преступность: теория и практика борьбы: монография / А.Л. Осипенко. - Омск: Омская академия МВД России, 2009. -С. 109-110.
10. Радевич Е.В. Глобальное информационное пространство современности: естественное vsвиртуальное / Е.В. Радевич // Проблема соотношения естественного и социального в обществе и человеке. -2020. -№11. -С.89-95.
11. Ургалкин, А. С. Допустимость результатов оперативно-розыскной деятельности в качестве доказательств / А. С. Ургалкин // Закон и право. – 2019. -№8. –С.78-81.
12. Чупилкин, Ю.Б. Уголовно-процессуальные требования, предъявляемые к оперативно-розыскной форме результатов ОРД /// Ю.Б. Чупилкин // Российская юстиция. – 2019. -№5.
13. Чуркин А.В. Некоторые правовые аспекты проведения оперативно-разыскного мероприятия «Получение компьютерной информации» / А.В. Чуркин // Оперативник (Сыщик). -М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2018. - №2(55). – С. 28-34.
14. Шматов М.А. Правовые основы и теоретические проблемы оперативно-розыскной деятельности / М.А. Шматов. - Волгоград, 1999.
15. Шумилов А.Ю. Оперативно-розыскная деятельность как разновидность юридической деятельности / А.Ю. Шумилов. - М., 1997.
16. Якимов И.Н. Современное розыскное искусство / И.Н Якимов // Административный вестник НКВД РСФСР. - 1925. -№ 5.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ РАҚАМӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ОПЕРАТИВӢ-ҶУСТУҶӮЙ

Дар шароити ҳозира тезондани суръати раванди илмию техникӣ тамоюли комптеркунонӣ, ба вуҷуд овардани системаҳои соҳавии коркарди маълумот, аз он ҷумла мошинаҳои ҳисоббарор, системаҳои информатсионӣ ва шабакаи ҳисоббарор, равшан зоҳир мегардад. Иттилоотсозӣ қариб ба тамоми ҷанбаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ таъсир мерасонад, ки дар робита ба ин захираҳои иттилоотӣ, системаҳои коркарди маълумот ва шабакаҳои иттилоотию телекоммуникатсионӣ ҳалқаи осебпазири инфрасохтори миллии ҳар як давлат мегарданд. Инқилоби навбатии саноатӣ боиси рақамикунонии ҷаҳонии аксари соҳаҳои фаъолияти инсон ва дигаргуниҳои доимӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ мегардад. Ин барои инкишофу дигаргунсозии соҳаи иқтисодиёт, маориф, соҳаи иҷтимоӣ, тиб, саноат ва соҳаҳои гуногуни фаъолияти илмӣ имконият фароҳам меорад. Ҷониби баръакси чунин тағйирот мавҷудияти таҳдидҳо дар фазои иттилоотии рақамӣ мебошад. Яке аз мушкилоти асосии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ошкор ва тафтиши ҷиноятҳои бо истифода аз технологияҳои рақамӣ содиршуда мебошад. Ин асосан ба мураккабии сохтори

модели криминалистии ҷиноятҳо вобаста аст. Ҷиноятҳое, ки бо истифода аз технологияҳои рақамӣ содир мешаванд, маҷмуи зиёди ҷиноятҳоро дар бар мегиранд, ки як ҷузъи ҷудонашавандаи усули содир намудани ҷиноятҳо истифодаи ин ё он технологияи рақамӣ ё маҷмуи онҳо мебошад.

Калидвожаҳо: технология, шабакаи интернет, фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, иттилоотӣ, муборизa бар зидди ҷинояткорӣ, қонуни ҷиноятӣ, фазои рақамӣ, мафҳуми ҷиноятҳо, ҷиноятҳои киберӣ, амалҳои кормандони оперативӣ, натиҷаҳо.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОПЕРАТИВНО-ПОИСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В современных условиях ускорения темпов научно-технического прогресса четко проявляются тенденции компьютеризации, создания разветвленных систем обработки данных, включающих в себя ЭВМ, информационные системы и компьютерные сети. Информатизация затрагивает практически все стороны государственной и общественной жизни, в связи с чем информационные ресурсы, системы обработки данных и информационно-телекоммуникационные сети становятся самым уязвимым звеном национальной инфраструктуры каждого государства. Очередная промышленная революция имеет следствием глобальную цифровизацию большинства направлений человеческой деятельности и постоянные преобразования в сфере информационных технологий. Это дает большие возможности в развитии и трансформации экономики, образования, социальной сферы, медицины, промышленности и различных направлений научной деятельности. Обратной стороной таких изменений является наличие угроз в информационном цифровом пространстве. Одной из наиболее острых проблем правоприменения является выявление и расследование преступлений, совершаемых с использованием цифровых технологий. Это во многом объясняется сложностью структуры криминалистической модели рассматриваемых преступлений. К преступлениям, совершаемым с использованием цифровых технологий, относится большой массив преступлений, которые объединяет то, что неотъемлемой частью способа совершения преступлений выступает применение той или иной цифровой технологии или их совокупности.

Ключевые слова: технология, интернет-сайты, оперативно-розыскная деятельность, информационный, борба с преступностью, уголовный закон, информационное пространство, понятие преступности, кибер-преступления, действие оперативных сотрудников, результаты.

APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE OPERATIVE-SEARCH ACTIVITY

In modern conditions of accelerating the pace of scientific and technological progress, the trends of computerization, the creation of branched data processing systems, including computers, information systems and computer networks, are clearly manifested. Informatization affects almost all aspects of state and public life, in connection with which information resources, data processing systems and information and telecommunication networks become the most vulnerable link in the national infrastructure of each state. The next industrial revolution will lead to global digitalization of many areas of human activity and constant changes in the field of information technology. This provides great opportunities for the development and transformation of the economy, education, social sphere, medicine, industry and various spheres of scientific activity. The reverse side of such changes is the presence of threats in the digital information space. One of the most acute problems of law enforcement bodies is the detection and investigation of crimes committed using digital technologies. This is mainly due to the complexity of the structure of the forensic model of the crimes in question. Crimes committed using digital technologies include a large array of crimes that are united by the fact that an integral part of the method of committing crimes is the use of one or another digital technology or their combination.

Keywords: technology, internet sites, operational search activity, informational, combat against crime, criminal law, digital space, the concept of crime, cybercrimes, actions of operative employees, results etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Назаров Аваз Қуввatович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илми ҳуқуқ, дотсент, мудири кафедраи криминалистика ва экспертизаи судӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **avazjonn@mail**

Давлатзода Комрон Давлат. **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсенти кафедраи криминалистика ва экспертизаи судӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Komron231823@gail.com**

Сведение об авторах: ***Назаров Аваз Кувватович*** **-** Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой криминалистики и судебно-экспертной деятельности. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **avazjonn@mail**

Давлатзода Комрон Давлат **-** Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Komron231823@gail.com**

Information about the authors: ***Nazarov Avaz Kuvvatovich*** - Tajik National University, Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminalistics and Forensic Science. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: **avazjonn@mail**

Davlatzoda Komron State - Tajik National University, candidate of legal sciences, Associate Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Science. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: **Komron231823@gail.com**

УДК: 343.43

ПРОБЛЕМАҲОИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ МУҚОВИМАТ БА САВДОИ ОДАМОН

Раҷабзода М.Н., Зокирзода З.Х.
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт

Ҷиноятқории муташаккил, он гуна ки ба мушоҳида мерасад, имрӯз дар ҷаҳони муосир маҷмуаи васее аз хавфу хатароти дохиливу хориҷиро эҷод намудааст. Савдои одамон ҷинояти ҷиддии ташвишовар барои тамоми ҷаҳон, аз чумла Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад [3,с.95-98]. Яке аз чунин мушкилот домани васеъ паҳн намудани ташкилоти муташаккили ҷиноятист, ки ба ҷиноятҳои вобаста ба савдои одамон даст мезананд [5,с.77-83]. Ба андешаи Т.Ш. Шарипов, савдои одамон дар миқёси байналмилалӣ ҳамчун ҷинояти вазнин ва поймолкунандаи ҳуқуқу озодиҳои инсон эътироф шудааст, зеро идоракунии он дар ихтиёри гурӯҳҳо ва ташкилотҳои муташаккили ҷиноятқорӣ мебошад, ки бо сарфи камтарин меҳнат ва хатари камтари фош ва муҷиби ҷазо гардидан даромади калон ба даст меоранд [16,с.3]. Падидаи савдои одамон дар дунё дорои таърихи дерина буда, он амалан дар ҳоли ҳозир тамоюли рӯ ба рушду инкишоф дорад. Мутобиқи Конвенсияи СММ зиддии ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ аз таърихи 15. 11. соли 2000, савдои одамон яке аз самтҳои асосии ҷиноятқории муташаккили байналмилалӣ ба ҳисоб меравад, ки даромадҳои аз ҳисоби он бадастомада дар ҷаҳон миллиардҳо доллари амрикоиро ташкил медиҳад ва аз ин лиҳоз он танҳо бо тиҷорати ғайриқонунии фурӯши силоҳ ва маводи мухаддир қобили қиёсу муқоиса аст. Мутобиқи ҳисоби коршиносони байналмилалӣ, даромаду суди солонаи тиҷорати савдои одамон дар ҷаҳон дар ҳоли ҳозир ба 9,5 миллиард доллари амрикоӣ баробар мебошад. Барои мисол, дар соли 2013 дар саросари дунё ҳудуди 1.5 миллион нафар бар хилофи майли худ мавриди хариду фурӯш, интиқол ва боздошту ҳабси гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ қарор гирифтаанд [2,с.61-72].

Падидаи савдои одамон дар асри XXI амалан ба як шакли нави ғуломдорӣ табдил ёфтааст, падидае, ки ҳанӯз садсолаҳо пеш тавассути аҷдоду ниёкони мо аз байн бурда шуда буд. Ин падидаи ғайрисозандаву харобсоз ба таври пурра ҳоло ба навъи алоҳидаи тиҷорати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ мубаддал гардида, он айни замон амнияти давлатҳои зиёди ҷаҳонро бо хатари ҷиддӣ рӯ ба рӯ сохтааст. Ҳамасола ҳаҷму андозаи савдои ғайриқонунии инсон дар ҷаҳон афзоиш меёбад. Аз рӯйи арзёбии коршиносони Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони Байналмилалии Муҳоҷират, теъдоди қурбониёни савдои одамон ҳоло на садҳо, балки миллионҳо нафарро дар дунё ташкил медиҳад (аз рӯйи омори коршиносони амрикоӣ он ҳамасола аз 600 то 800 ҳазор нафар ва тибқи арзёбии дигари алтертнативӣ наздик ба 2 миллион баробар аст) [6]. Зимнан 80% қурбониёни ин навъи тиҷорати ғайриқонуниро занону кӯдакон ташкил медиҳанд, ки бо мақсади истисмори шаҳвонӣ дар давлатҳои дигар мавриди хариду фурӯш қарор мегиранд, бо зӯр ба фоҳишагиву танфурӯшӣ водор мегарданд ва аз онҳо дар марказҳои дилхушиву истироҳат ва таҳияи филму барномаҳои порнографӣ истифода бурда мешавад. Тибқи омори расмии Созмони Байналмилалии Муҳоҷират, ҳамасола дар бозорҳои танфурӯшии давлатҳои Аврупо на камтар аз 500 ҳазор нафар зану духтар бо мақсади истисмори шаҳвонӣ мавриди хариду фурӯши гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ қарор мегиранд [7]. Ҷомеаи ҷаҳонӣ бо эҳсоси нигаронӣ ва дарки мубраму ҷиддӣ будани мушкили мавҷуд, талошҳои фаровоне дар роҳи мубориза бо савдои одамон ба харҷ медиҳад [12,с.8-11]. Иқдомот ва барномаҳои асосӣ алайҳи ин падидаи хавфнок дар бархе санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ инъикос меёбанд. Яке аз чунин санадҳои муҳиму универсалӣ, ки ахиран ба тасвиб расидааст, Протокол дар бораи пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, хусусан занону кӯдакон ва ҷазо барои он аст, ки он дар навъи худ мукаммалкунандаи Конвенсияи СММ зидди ҷиноятқории муташаккили ҷиноятӣ маҳсуб мешавад. Конвенсияи СММ дар бораи ҳуқуқи кӯдак аз соли 1989 давлатҳои ҷаҳонро дар сатҳи давлатҳои миллӣ вазифадор мекунад, ки барои пешгирӣ аз ҳолатҳои рабудан, савдои кӯдакон бо ҳар мақсад иқдомоти лозимро амалӣ созанд [10,с.317]. Дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, таъмини амнияти инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои конститутсионии ӯ ба сифати яке аз самтҳои афзалиятноки мубориза ба муқобили ҷиноятқорӣ муайян ва

мушаххас шудааст. Бо таваҷҷуҳ ба ин, дар марҳалаи кунунӣ мавзуи ҷиноятҳои мазкур ва ҷудосозии онҳо аз дигар таркибҳои ҷиноятӣ ҳамчун масъалаи доғу актуалӣ боқӣ мемонад. Таҳлил ва баррасии таркибҳои ҷиноятӣ, аз ҷумла, аломатҳои ташхисдиҳанда аз нигоҳи назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва амалияи истифодаи он аҳамияти зиёди илмиро менамояд. Камбуду нуқсонҳои мавҷуд дар қонунгузории ҷиноятӣ бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2003 таҳти №33 “Дар хусуси ворид сохтани тағйирот ва иловаҳо ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон” рафъ гардиданд. Мувофиқи он моддаи ҷудогонаи 130[1]-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти унвони “Хариду фурӯши одамон” илова гардид, ки он ба истифодаи мафҳум ва истилоҳи нав, яъне савдои одамон дар сатҳи қонунгузорӣ асосу ибтидо гузошт. Бо дарназардошти он ки Конвенсияи СММ зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ аз санадҳои муҳиму калидӣ дар ин замина маҳсуб мешавад, акнун ин Конвенсия аз сӯйи беш аз 100 кишвари дунё тасдиқ ва ба имзо расидааст. Ҳадафи аслӣ ва калидии Конвенсия, пеш аз ҳама, ироаи кумак ва мусоидат дар амри пешгирии пурсамару муассири ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ дар шаклҳои мухталифи ин падидаи манфӣ эълом шудааст (м. 1). Санади мазкур чанд навъ меъёрҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ, меъёрҳои мурофиавии ҷиноятӣ, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар бораи расонидани кумакҳои муштараки ҳуқуқӣ, ҳамкориҳои тарафайни байналмилалӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Аввалин бор дар сатҳи қонунгузории байналмилалӣ Конвенсия мафҳуми “гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ”-ро муайян ва мушаххас сохт ва ҳамчунин он доираи кирдорҳои ҷиноятии ташкилдиҳандаи ҷиноятқории муташаккили фаромиллиро аз лиҳози қонунӣ ба танзим даровард (манзур пулшӯии даромадҳоест, ки аз роҳи фаъолиятҳои ҷиноятӣ ва коррупсионӣ ба даст меоянд) [9,с.110]. Давлатҳои узви Конвенсия дар чорчӯбаи низомҳои ҳуқуқии дохилӣ уҳдадор шуданд, ки барои таъмини имконоти мусодираи қонунии даромадҳои бо роҳи ғайриқонунӣ бадастомада, амвол, дастгоҳу таҷҳизот ва дигар воситаҳое, ки дар содир намудани ҷиноятҳои дар Конвенсия муайянгардида истифода мешаванд, чораҳои амалии муассир биандешанд. Конвенсия тартиб ва муқаррароти супоридан ва истирдоди шахсони дар ҷиноят даст дошта ва низоми расонидани кумаку машваратҳои мутақобилаи ҳуқуқиро муайян намуд. Давлатҳои аъзои Конвенсия барои таъмини муҳофизати самаранок дар баробари қасосгирӣ ва ё истифодаи равишҳои тарсу таҳдид нисбат ба шахсони дар мурофиа ҳамчун шоҳид иштироккунанда, хешовандон ва шахсони наздики онҳо уҳдадор гардиданд чораҳои мушаххас биандешанд. Таҳлилу баррасии Конвенсияи СММ зидди ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ нишон медиҳад, ки билохира ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳар як давлати ҷаҳон дар шакли ҷудогона соҳиби базаи комплексии меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятии лозим барои муборизаи бо ин шакли ҷинояти хатарноки байналмилалӣ гардиданд [15,с.56-61]. Дар ин робита Протокол дар бораи пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, хусусан занону кӯдакон ва ҷазо барои он, ки такмилдиҳандаи Конвенсияи СММ зидди ҷиноятқории муташаккили фаромилӣ мебошад, дорои аҳамияти хос мебошад. Протоколи мазкур ҳамчун санади универсалӣ тамоми ҷанбаҳои марбут ба савдои одамон ва иқдомоти лозим барои пешгирӣ аз ин падидаро дар бар мегирад. Мақсадҳои муҳимми Протокол аз пешгирии савдои одамон ва муборизаи зидди он бо тамаркуз, махсусан рӯйи занону кӯдакон ва ҳамчунин қишрҳои нисбатан осебпазири ҷомеа, муҳофизат ва кумаки қурбониён, ташвиқ ва ҳавасмандгардонии ҳамкориҳои муштарак миёни давлатҳо дар роҳи иҷрои мақсадҳои муайянгардида иборат мебошанд (м. 2). Савдои одамон ҳамчун истилоҳ нисбат ба амалҳои бо мақсади истисмор иҷрошавандаи фирефтан, интиқол, супоридан, пинҳонкорӣ, ба даст овардани шахс бо истифода аз таҳдиду зӯрӣ, дуздӣ, фиребу найранг, суиистифода аз қудрат ва осебпазирии қурбониён ба кор бурда мешавад.

Ҳаҷми савдои ҷаҳонии занҳо ба мақсади истисмори шаҳвонии онҳо аз 7 то 12 миллиард доллар дар сол дониста мешавад. Ҳар сол то 2 миллион занон ва кӯдакон ба тиҷорати шаҳвонӣ (сексиндустрия) маҷбуран ҷалб карда мешаванд. Чор “мавҷ”-и “ғуломони сафед” номбар мешавад: якум-аз Таиланд ва Филиппин, дуввум-аз Ҷумҳурии Доминика ва Колумбия; севум-аз Гана ва Нигерия; чорум давлатҳои собиқ шуравӣ (пеш аз ҳама Россия, Украина, Белорус, инчунин Латвия).

Дар сексиндустрияи ҷаҳонӣ талабот ба занҳои славянӣ бештар мебошад. Аз ҷумла, барои тоҷирони Япония, Хитой ва Таиланд онҳо “рамзи обрӯю эътибор” маҳсуб мешаванд. Занҳои бисёре аз давлатҳои пасошуравӣ дар Аврупои Ғарбӣ ва ИМА маҳсули

танфурӯшӣ ҳастанд. Зиёда аз 10 000 зан аз Россия ва Украина тавассути ташкилоти муташаккили ҷиноятӣ ба Исроил бурда шуданд. Бояд зикр намуд, ки гардиши солонаи ин тиҷорат 450 миллион доллярро ташкил мекунад.

Истисмору баҳрабардорӣ, ҳадди ақал истисмори шаҳвонӣ, навъҳои мухталифи истисмори шаҳвонӣ, амали маҷбурӣ, хидматрасонии ҷинсӣ, ғуломӣ, фурӯши узвҳову бофтаҳои баданро ифода менамояд (м. 3). Давлатҳои аъзои Конвенсия уҳдадор шудаанд таҳқиқоту омӯзишҳои лозимро анҷом диҳанд, дар расонаҳои гурӯҳӣ ва матбуот маъракаҳои дахлдори иттиллоотиро ба роҳ монанд, бо мақсади пешгирии савдои одамон ва мубориза бо он ташаббусҳои иҷтимоиву иқтисодиро роҳандозӣ намоянд. Сиёсат ва барномаҳо бояд дар ҳамкорӣ бо созмонҳои ғайридавлатӣ ва дигар созмонҳои ҷамъиятии узви ҷомеаи шаҳрвандӣ тарҳрезӣ ва таҳия гарданд (м. 9). Фаъолиятҳои вобаста ба пешгирӣ ва рафъи падидаи савдои одамон бояд ҳамзамон бо пешбурди фаъолиятҳои вобаста ба мубориза зидди фақру камбағалӣ ва ақибмондагиву инкишофи сусту паст дар ҷомеа сурат бигирад, зеро ин омилҳо метавонанд боиси осебпазирии шахс ва пурзӯр гардидани гурӯҳҳои ҷиноятии вобаста ба савдои одамон гарданд (қ. 4. м. 9). Дар ин ҷо ба сифати омили пешгирикунанда фаъолияти мақомотҳои давлатие матраҳ мегарданд, ки ба самти мубориза бо омилҳои тавлидкунандаи истисмори инсон дар тамоми шаклҳои падида нигаронида шудаанд (қ. 5. м. 9).

Қарори мушаххас дар бораи мубориза бо савдои одамон [13,с.201-206], ки 19 июли соли 2002 аз сӯйи Шурои Иттиҳоди Аврупо пазируфта шудааст, масоили вобаста ба созмондиҳии таъқиботи ҷиноятии ҷиноятқоронро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Санади мазкур муқаррарот ва қоидаҳои пураҳамият ва аз ҷиҳати прогрессивӣ пешрафтаро инъикос менамояд. Номгӯйи ҳолатҳои вазнинкунандае дар ин санад пешбинӣ шудаанд, ки дар сурати ҷой доштани онҳо ҳадди болои ҷазои вобаста ба маҳрум сохтан аз озодӣ набояд камтар аз 8 солро ташкил диҳад (м. 3). Замина ва асосҳои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷалб намудани шахси ҳуқуқӣ (м. 4) муайян гардидаанд. Он гуна ки бархе аз коршиносон қайд менамоянд, дар робита ба таъини ҷазо нисбат ба шахсони ҳуқуқӣ аз Конвенсияи СММ мубориза бо ҷиноятқории муташаккили фаромиллӣ, ки навъҳои мушаххаси ҷазоро пешбинӣ наменамояд, фаротар меравад. Ба назари коршиносони зиёде ҷавобгарии шахсони ҳуқуқие, ки дар иҷрои нақшаҳои ҷиноятии вобаста ба интиқол, ҷобаҷосозӣ ва савдои одамон даст доранд, як иқдоми зарурӣ ва муҳим дар ростои мубориза бо савдои одамон маънидод мешавад.

Тавассути Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо қадамҳои мушаххасе дар роҳи мубориза бо савдои одамон бардошта шудаанд, ки 24 июли соли 2003 таҳти шумораи №557 тавассути Шурои доимӣ [14,с.207-233] ба тасвиб расидаанд. Асоси нақшаро меъёрҳои протоколи Палермо ва дигар санадҳои дорои самти мушобеҳи САҲА, маҷмуи тадбирҳо оид ба пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, амалисозии сиёсатҳои иҷтимоиву иҷтисодӣ, ки ба хотири рафъи мушкилот тавассути давлатҳо пайгирӣ мешаванд, ташкил медиҳанд. Тадбирҳои умумии боло бурдани сатҳи ҳифзи иҷтимоӣ, эҷоди шароити мусоиди шуғлу кор барои ҳамагон, рафъи табъиз алайҳи занон, такмили қонунгузорӣ, маориф, фарҳанг, бахшҳои иҷтимоӣ, мубориза бо омилҳои бамиёноварандаи истисмори шахсро дар бар мегиранд (қ. 3.3).

Марҳалаи муҳимми дигар эҷод ва такмили минбаъдаи низоми муассири тадбирҳои муқовимат бо савдои одамон аз роҳи ба кор бастани таҷрибаи мусбати байналмилалӣ тавассути ҳукуматҳо дар сатҳи қонунгузориҳои миллӣ ба ҳисоб меравад.

Илова бар ин, тавре ки Е.Ф. Евстифеева таъкид менамояд, инкорпоратсияи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар қонунгузории миллӣ, метавонад боиси эҷоди мушкил дар тарҷумаи матнҳои хориҷӣ ба забонҳои миллӣ гардад [8,с.73]. Ҳақ ба ҷониби М.Ю Буряк аст, ки мегӯяд қонуни ҷиноятӣ ҳамчунин метавонад вобаста ба мавқеи давлати мушаххас дар низоми ҷаҳонии савдои одамон тафовут дошта бошад. Ин ба он вобаста аст, ки давлати мавриди назар кишвари қабулкунанда аст ё он давлати таъминкунанда ва ё кишвари транзитӣ барои интиқоли қурбониён дар низоми ҷаҳонии савдои одамон ба ҳисоб меравад [4,с.69].

Қонунгузорӣ оид ба мубориза бо савдои одамон дар давлатҳои хориҷӣ мустақиман ба вазъи амалии савдои одамон дар ин давлатҳо вобастагии зич дорад. Барои бархе давлатҳо ин кор сарчашмаи ба даст овардани суду даромад аст, ҳарчанд меъёрҳои

дохилии мубориза алайҳи савдои одамон дар ин давлатҳо ҷавобгӯи тамоми талаботи қонунгузории байналмилалӣ мебошад. Аммо бояд таваҷҷуҳ дошт, ки ин меъёрҳо дар ин давлатҳо зери фишори ҷомеаи ҷаҳонӣ пазируфта шудаанд ва ба ҳамин далел онҳо моҳиятан ба таври шояду бояд риоя намешаванд.

Таҳлили меъёри ҳуқуқи ҷиноятии моддаи 130[1]-и КҶ ҶТ гувоҳи он аст, ки қонуни ҷиноятӣ ба андозаи лозим танзими зарурии ҳуқуқӣ дар соҳаи мубориза бо савдои одамонро таъмин наменамояд. Чунин вазъ баёнгари он аст, ки меъёри пешбиникунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои савдои одамон ҳанӯз ҷавобгӯи ниёзҳои амалӣ ва муқаррароти байналмилалӣ нест ва он амалан ба такмилу ислоҳи бештар эҳтиёҷ дорад. Ҳамчунин, дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми қурбонии савдои одамон вуҷуд надорад, ба гунаи мафҳуме, ки дар бархе аз санадҳои байналмилалӣ зикр шудааст (Эъломияи Брюсел ва ғайра). Бинобар набуди чунин мафҳум амалан таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунӣ дар робита ба шинохти қурбониён бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегардад [11,с.122-124]. Олимону донишмандони соҳа чунин меандешанд, ки дар баробари меъёрҳои умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ ворид намудани моддаҳои махсус ба қонунгузорӣ аз рӯйи навъҳои мухталифи ҷиноят (ҷалбкунӣ, интиқол, супоридан ё қабул намудан) метавонад ба баланд гардидани самаранокии мубориза алайҳи савдои одамон мусоидат намояд ва ин ба нафъи кор хоҳад буд [1,с.5-8].

Дар натиҷаи таҳлилу баррасии қонунгузории ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ ба мо маълум гардид, ки дар м. 127.2-и Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия, дар м. 173-и Кодекси ҷиноятии Қирғизистон, дар м. 181-и Кодекси ҷиноятии Белорус таркиби ҷиноятии истифодаи меҳнати ғуломона мавҷуд мебошад. Дар Кодекси ҷиноятии Украина м. 150 ба истимори кӯдакон, м. 151-2 маҷбур намудан ба никоҳ муқаррар гардидаанд, ки ҳамчун таркиби ҷиноят дар Кодекси ҷиноятии ҶТ вуҷуд надоранд. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки таркибҳои нави ҷиноят 134[1]-истифодаи меҳнати ғуломона, 134[2]-маҷбур намудан ба никоҳ дар Кодекси ҷиноятии ҶТ ворид карда шаванд, ки ба нафъи кор хоҳад буд.

Ҳамин тавр, ин ба таври воқеӣ боиси боло рафтани муассирияти муқовимат зидди ҷиноятқории алоқаманд ба савдои одамон дар марҳалаҳои мухталифи он мегардад.

Зимни таҳлилу баррасии мавзуи мавриди назар мо ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Таҳлили меъёри ҳуқуқи ҷиноятии моддаи 130[1]-и КҶ ҶТ гувоҳи он аст, ки қонуни ҷиноятӣ ба андозаи лозим танзими зарурии ҳуқуқӣ дар соҳаи мубориза бо савдои одамонро таъмин наменамояд. Чунин вазъ баёнгари он аст, ки меъёри пешбиникунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои савдои одамон ҳанӯз ҷавобгӯи ниёзҳои амалӣ ва муқаррароти байналмилалӣ нест ва он амалан ба такмилу ислоҳи бештар эҳтиёҷ дорад. Ҳангоми омӯзиши қонунгузории ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ ба мо маълум гардид, ки дар м. 127.2-и Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия, дар м. 173-и Кодекси ҷиноятии Қирғизистон, дар м. 181-и Кодекси ҷиноятии Белорус таркиби ҷиноятии истифодаи меҳнати ғуломона мавҷуд мебошад. Дар Кодекси ҷиноятии Украина м. 150 истимори кӯдакон, м. 151-2 маҷбур намудан ба никоҳ муқаррар гардидаанд, ки ҳамчун таркиби ҷиноят дар Кодекси ҷиноятии ҶТ вуҷуд надоранд. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки таркибҳои нави ҷиноят 134[1]-истифодаи меҳнати ғуломона, 134[2]-маҷбур намудан ба никоҳ дар Кодекси ҷиноятии ҶТ ворид карда шаванд.

2. Ҳаҷми савдои ҷаҳонии занҳо ба мақсади истисмори шаҳвонӣ аз 7 то 12 миллиард доллар дар сол дониста мешавад. Ҳар сол то 2 миллион занон ва кӯдакон ба тиҷорати шаҳвонӣ (сексиндустрия) маҷбуран ҷалб карда мешаванд. Чор “мавҷ”-и “ғуломони сафед” номбар карда мешавад: якум, аз Таиланд ва Филиппин; дувум аз Ҷумҳурии Доминика ва Колумбия; севвум, аз Гана ва Нигерия; чорум давлатҳои собиқ шуравӣ (пеш аз ҳама Россия, Украина, Белорус, инчунин Латвия).

3. Дар сексиндустрияи ҷаҳонӣ талабот ба занҳои славянӣ бештар мебошад. Аз ҷумла, барои тоҷирони Япония, Хитой ва Таиланд онҳо “рамзи обрӯю эътибор” маҳсуб мешаванд. Занҳои бисёре аз давлатҳои пасошуравӣ дар Аврупои Ғарбӣ ва ИМА маҳсули танфурӯшӣ ҳастанд. Зиёда аз 10 000 зан аз Россия ва Украина тавассути ташкилоти муташаккили ҷиноятӣ ба Исроил бурда шуданд. Бояд зикр намуд, ки гардиши солонаи ин тиҷорат 450 миллион долларро ташкил мекунад.

4. Савдои одамон ҳамчун истилоҳ нисбат ба амалҳои бо мақсади истисмор иҷрошавандаи фирефтан, интиқол, супоридан, пинҳонкорӣ, ба даст овардани шахс бо истифода аз таҳдиду зӯрӣ, дуздӣ, фиребу найранг, суиистифода аз қудрат ва осебпазирии қурбониён ба кор бурда мешавад. Дар баробари меъёрҳои умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ ворид намудани моддаҳои махсус ба қонунгузорӣ аз рӯйи навъҳои мухталифи ҷиноят (ҷалбкунӣ, интиқол, супоридан ё қабул намудан) метавонад ба баланд гардидани самаранокии мубориза алайҳи савдои одамон мусоидат намояд ва ин ба нафъи кор хоҳад буд.

Муқарриз: Шарипов Р.И. – н.и.ҳ., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Белкова, С.О. Торговля людьми: рабство XX1 века / С.О. Белкова // Современные проблемы в деятельности правоохранительных органов. – Челябинск, 2013. – С. 5–8.
2. Боков, А.В. Организация борьбы с преступностью и ее приоритетные направления / А.В. Боков. –М., 2003.– С.8–9.
3. Бухориев, Б.Р. Предмет преступления в торговле людьми / Б. Р. Бухориев, С.С. Нарзуллоев // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2016. – № 3(31). – С. 95–98.
4. Буряк, М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней / М.Ю. Буряк. – Владивосток, 2006. – 216 с.
5. Гасанзаде, С.Б. Вопросы борьбы с преступностью против детей в международном и национальном праве / С.Б. Гасанзаде // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2012.– №2. – С. 77–83.
6. Ling, K.Trafficking and Human Smugglingin Europe [Text] / K. Ling // Journal of International Affairs.
7. Доклад Государственного Департамента США «Торговля людьми в мире». [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL www.sartraffic.sgap.ru (санаи мурољиат: 06. 11. 2021).
8. Евстифеева, Е.В. Организованная преступность и торговля людьми / Е.В. Евстифеева. – Саратов, 2012. – С. 73.
9. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности 2000 г. // Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сборник документов / Сост. В.С. Овчинский. – М., 2005. –110 с.
10. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.,1998.– 317 с.
11. Миннебаев, Р.Х. Противодействие торговле людьми: уголовно-правовое и криминологическое взаимодействие полиции России и сотрудников криминальной полиции зарубежных стран / Р.Х. Миннебаев // Юридическая наука и практика. Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2014. – № 1 (25). – С. 122–124.
12. Олимпиев, А.Ю. Международное сотрудничество по противодействию торговле людьми / А. Ю. Олимпиев // Образование. Наука. Научные кадры. – 2009. – №1. – С. 6–7.
13. Рамочное решение Совета Европейского союза о борьбе с торговлей людьми 2002 г. // Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сб. документов // Сост. В.С. Овчинский. – М., 2013. – С. 201–206.
14. Решение № 557 о Плане действия ОБЕС по борьбе с торговлей людьми 2003 г. // Международно-правовые основы борьбы с незаконной миграцией и торговлей людьми: Сб. документов / Сост. В.С. Овчинский. – М., 2013. – С. 207–233.
15. Степаков, С.Д. Правовое регулирование борьбы с торговлей людьми в ЕС / С.Д. Степанков // Право и управление. XX1 век. – 2010. – № 2. – С. 56–61.
16. Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон”. – Душанбе, 2017. – 476 с.

ПРОБЛЕМАҲОИ ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ МУҚОВИМАТ БА САВДОИ ОДАМОН

Дар мақола муаллифон проблемаҳои ҳуқуқи ҷиноятии муқовимат ба савдои одамонро дар асоси андешаҳои донишмандони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додаанд. Падидаи савдои одамон дар асри XXI амалан ба як шакли нави ғуломдорӣ табдил ёфтааст, падидае, ки ҳанӯз садсолаҳо пеш тавассути аҷдоду ниёкони мо аз байн бурда шуда буд. Ба ақидаи муаллифон, падидаи ғайрисозандаву харобсоз ба таври пурра ҳоло ба навъи алоҳидаи тиҷорати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ мубаддал гардида, он айни замон амнияти давлатҳои зиёди ҷаҳонро бо хатари ҷиддӣ рӯ ба рӯ сохтааст. Муаллифон бар он назаранд, ки ҳамасола ҳаҷму андозаи савдои ғайриқонунии инсон дар ҷаҳон афзоиш меёбад. Ба андешаи муаллифон таҳлили меъёри ҳуқуқи ҷиноятии моддаи 130[1]-и КҶ ҶТ гувоҳи он аст, ки қонуни ҷиноятӣ ба андозаи лозим танзими зарурии ҳуқуқӣ дар соҳаи мубориза бо савдои одамонро таъмин наменамояд. Чунин вазъ баёнгари он аст, ки меъёри пешбиникунандаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои савдои одамон ҳанӯз ҷавобгӯи ниёзҳои амалӣ ва муқаррароти байналмилалӣ нест ва он амалан ба такмилу ислоҳи бештар эҳтиёҷ дорад. Муаллифон ҷиҳати боло бурдани муассирияти муқовимат зидди ҷинояткории алоқаманд ба савдои одамон чунин меҳисобанд, ки ворид намудаи таркибҳои нави ҷиноят 134[1]-истифодаи меҳнати ғуломона, 134[2]-маҷбур намудан ба никоҳ ба Кодекси ҷиноятии ҶТ ба мақсад мувофиқ аст. Ворид намудани таркибҳои ҷудогонаи ҷиноят ба Кодекси ҷиноятии ҶТ ба нафъи кор хоҳад буд. Ин ба таври воқеӣ боиси боло рафтани муассирияти муқовимат зидди ҷинояткории алоқаманд ба савдои одамон дар марҳалаҳои мухталифи он мегардад.

Калидвожаҳо: савдои одамон, ҷинояткории муташаккил, таҳвил, ҷиноят, ҷазо, чора, ҳуқуқ, давлат, ғулом, ҷомеа.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ

В статье авторы исследуют проблемы уголовно-правового противодействия торговле людьми на основе взглядов отечественных и зарубежных ученых. Феномен торговли людьми в XXI веке практически превратился в новую форму рабства, явление, искорененное столетия назад нашими предками. По мнению авторов, разрушительное и деструктивное явление полностью превратилось в отдельный вид торговли организованных преступных групп, который в настоящее время представляет серьезную угрозу безопасности многих стран мира. Авторы считают, что масштабы торговли людьми в мире с каждым годом растут. По мнению авторов, анализ норм уголовного законодательства по статье 130^1 УК РТ показывает, что уголовное законодательство не обеспечивает необходимого правового регулирования в сфере противодействия торговле людьми. Данная ситуация свидетельствует о том, что стандарт уголовной ответственности за торговлю людьми пока не соответствует потребностям практики и международным нормам и на практике нуждается в дальнейшем совершенствовании и корректировке. В целях повышения эффективности противодействия торговле людьми авторы считают, что новыми составами преступления должны стать 134^1 - использование рабского труда, 134^2 - принудительный брак по УК РТ. Было бы целесообразно включить отдельные составы преступления в Уголовный кодекс Республики Таджикистан. Это фактически повысит эффективность противодействия торговле людьми на различных этапах.

Ключевые слова: торговля людьми, организованная преступность, экстрадиция, преступление, наказание, мера, закон, государство, раб, общество.

CRIMINAL LEGAL ISSUES OF COUNTER-TRAFFICKING

In the article, the authors explore the issues of criminal law counteraction to human trafficking based on the views of domestic and foreign scientists.The phenomenon of human trafficking in the 21st century has practically turned into a new form of slavery, a phenomenon eradicated centuries ago by our ancestors.According to the authors, a non-destructive and destructive phenomenon has completely turned into a separate type of trade by organized criminal groups, which currently poses a serious threat to the security of many countries of the world.The authors believe that the scale of human trafficking in the world is growing every year.According to the authors, the analysis of the norms of the criminal legislation under article 130^1 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan shows that the criminal legislation does not provide the necessary legal regulation in the field of combating human trafficking. This situation indicates that the standard of criminal liability for human trafficking does not yet meet the needs of practice and international norms, and in practice needs to be further improved and adjusted.In order to increase the effectiveness of combating human trafficking, the authors believe that 134^1 - the use of slave labor, 134^2 - forced marriage under the Criminal Code of the Republic of Tajikistan should become new elements of the crime. It would be expedient to include certain elements of the crime in the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. This will actually increase the effectiveness of combating human trafficking at various stages.

Keywords: human trafficking, organized crime, extradition, crime, punishment, measure, law, state, slave, society.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Раҷабзода Маҳмадёр Носир*** –Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, ректор, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва методикаи таълими он. **Суроға**: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э.Муҳиддин, 63. Телефон: **(+992) 919-50-91-93**. E-mail**: rajabov.m.1973@mail.ru**

Зокирзода Зафар Хайрулло – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ғарм, к. Э.Муҳиддин, 63. Телефон**: (+992) 918-53-59-14.** E-mail: **zafar.khayrullozoda@mail.ru**

Сведение об авторах: ***Раджабзода Махмадёр Носир*** - Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, ректор, кандидат юридических наук, доцент кафедры права и методики его преподавания. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, Гарм, ул. Э. Мухиддина-63. Телефон: **(+992) 919-50-91-93.** E-mail: **rajabov.m.1973@mail.ru**

Зокирзода Зафар Хайрулло - Педагогический институт Таджикистана в Раштском районе, кандидат юридических наук, доцент кафедры права и методики его преподавания. **Адрес**: 735700, Республика Таджикистан, г. Гарм, ул. Э. Мухиддин-63. Телефон: **(+992) 918-53-59-14**. E-mail: **zafar.khayrullozoda@mail.ru**

Information about authors: ***Rajabzoda Mahmadyor Nosir*** - Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht region, rector, candidate of legal sciences, associate professor of the department of law and methods of teaching it. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: **(+992) 919-50-91-93.** E-mail: **rajabov.m.1973@mail.ru**

Zokirzoda Zafar Khairullo - Pedagogical Institute of Tajikistan in Rasht region, candidate of legal sciences, associate professor of the department of law and methods of teaching it. **Address**: 735700, Republic of Tajikistan, Garm, st. E. Mukhiddin-63. Phone: **(+992) 918-53-59-14**. E-mail: **zafar.khayrullozoda@mail.ru**

УДК:343.357

МАФҲУМ ВА НАМУДҲОИ ҚАЛЛОБӢ ДАР ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶӢ

Шарипов Р.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Моликият асоси иқтисодии ҷамъият мебошад, ки ба дараҷаи бештар муносибатҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дигар муносибатҳоро муайян мекунад. Дар вақти ҳозира, ҳуқуқи моликият ҳамчун бузургтарин аз неъматҳои иҷтимоии шахс баҳо дода мешавад. Ҳифзи ҳуқуқи моликияти шахрвандон аз таҷовузи ҷиноятӣ яке аз вазифаҳои асосие мебошад, ки дар моддаи 2 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1998 сабт гардидааст. Яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии Тоҷикистон мубориза бо ҷиноятқорӣ дар маҷмуъ, аз ҷумла ҷиноятҳо ба муқобили моликият мебошад. Ҷойи махсусро дар байни онҳо қаллобӣ ишғол мекунад. Дар марҳалаи ҳозира ба сифати қурбониёни қаллобӣ аксаран қишрҳои томи аҳолӣ, бахусус қисми камҳифзшавандаи он (шахрвандони солхӯрда, муҳоҷирон, ҷавонон) баромад мекунанд. Фаъолияти ҷиноятии қаллобӣ дар соҳаҳои соҳибкорӣ, кредитӣ-бонкӣ ва дигар намудҳои фаъолияти иқтисодӣ васеъ паҳн шудааст. Дар бораи хавфнокии ҷамъиятии қаллобӣ ва дар бораи мубрамияти мавзуи тадқиқот ҳамчунин дараҷаи баланди паҳншавии он шаҳодат медиҳад. Пас аз дуздӣ, ҷиноятҳое, ки бо роҳи фиреб ё суиистифодаи боварӣ содир карда мешаванд, аз рӯйи шумораи ҷиноятҳои бақайдгирифташуда дар ҷойи дуюм қарор доранд. Тадқиқоти маҷмуии масъалаи қаллобӣ, ки дар тули на якдаҳсола дар мамлакати мо гузаронида мешавад, мубрамият ва аҳамияти онро, аз ҷумла дар робита бо афзоиши динамикаи тағйироти қонунгузории ҷиноятӣ, омилҳои криминогении муҳити иҷтимоӣ, ки ба содир намудани ҷиноятҳо бо роҳи фиреб ва суиистифодаи боварӣ таъсир мерасонанд, тасдиқ мекунад.

Ба мафҳуми қаллобӣ, намудҳои он, ки дар ҳуқуқи ҷиноятии мамлакатҳои хориҷӣ пешбинӣ шудааст, муроҷиат намуда, метавон қайд кард, ки фарқият дар муқоиса бо ҳуқуқи ҷиноятии Тоҷикистон хеле назаррас аст.

Муайян намудани мафҳуми қаллобӣ ва муқаррар намудани дигар тавсифҳои ҷинояти зикршуда дар ҳуқуқи ҷиноятии ин ё он мамлакат, пеш аз ҳама, аз он вобаста аст, ки давлати мушаххас ба кадом навъи оилаи ҳуқуқӣ мансуб аст.

Аксари олимон се навъи оилаҳои ҳуқуқиро ҷудо (қайд) мекунанд: романо-германӣ (континенталӣ); ҳуқуқи умумӣ (англо-америкоӣ ё англосаксонӣ); давлатҳои ҳуқуқи мусулмонӣ [19,с.386].

Қариб дар ҳама давлатҳо, сарфи назар аз навъи оилаи ҳуқуқӣ, мафҳуми қаллобӣ дар сатҳи қонунгузорӣ муайян карда шудааст, аммо дараҷаи мушаххасгардонӣ, ҳаҷм ва мундариҷаи чунин таъриф гуногун аст.

Дар байни давлатҳои оилаи ҳуқуқи романо-германӣ, васеътарин таърифи қаллобӣ дар Кодекси ҷиноятии Фаронса сабт гардидааст.

Аз рӯйи қонунгузории ҷиноятии Фаронса, қаллобӣ фиреб додани шахси воқеӣ ё ҳуқуқиро бо роҳи истифодаи номи қалбакӣ, мансаби қалбакӣ ва ё бо истифода аз амалҳои қаллобӣ водор кардани шахс ба зарари худ ё шахсони сеюм ба додани пул, ашёи қиматбаҳо ё ягон хел амвол, расонидани хизмат ё пешниҳоди ягон хел ҳуҷҷате, ки дорои уҳдадорӣ ё озодшавӣ аз уҳдадорӣ мебошад, ифода менамояд [5,с.650].

Ин таърифро бояд мусбат арзёбӣ кард, зеро дар он ба таври кофӣ муфассал тарзҳои содир кардани кирдори зиддиҳуқуқӣ, мақсадҳои он, инчунин доираи шахсони ҷабрдида муайян карда шудаанд.

Дар ҳуқуқи ҷиноятии Фаронса, ҳамчунин кирдорҳое ҷудо карда мешаванд, ки ба қаллобӣ ҳамроҳ мешаванд. Ба онҳо, махсусан, суиистифодаи қаллобона ва ё фиреби қаллобона мансубанд.

Суиистифодаи қаллобона истифодаи ҳолати ҷоҳилона, хурдсолӣ, ноустувории руҳии шахси дигарро бо мақсади маҷбур кардани ӯ ба иҷрои ягон хел амал ё беамалӣ, ки барои ӯ хеле зараровар аст, ифода менамояд [5,с.650].

Аз рӯйи Кодекси ҷиноятии Германия, қаллобӣ нияти ба худ ё шахси сеюм расонидани фоидаи зиддиҳуқуқии молумулкӣ, расонидани зарар ба молу мулки шахси дигар бо роҳи гумроҳ кардани ӯ ё дар вай нигоҳ доштани гумроҳӣ, фактҳои бардурӯғро ҳақиқӣ нишон додан ё таҳриф ё пинҳон кардани фактҳои ҳақиқӣ мебошад. Инро ба назар гирифта, бояд гуфт, ки қаллобӣ, пеш аз ҳама, бо фиреб ё ба гумроҳӣ андохтан алоқаманд аст, суиистифодаи боварӣ бошад, ҷинояти дигаре мебошад, ки аз қаллобӣ фарқ мекунад.

Намудҳои қаллобӣ бошад, мувофиқи Кодекси ҷиноятии Германия, ба чунин намудҳо тақсим мешавад: одӣ; вазнини махсус; компютерӣ; дар шакли гирифтани субсидия; ҳангоми сармоягузорӣ; кредитӣ [18].

Ба монанди қонунгузори Германия, мафҳуми қаллобиро қонунгузори Австрия тасвия намуда, диққат ба моили ҷабрдида ба содир кардани ягон хел амал, мусоҳилакорӣ ё ба беамалӣ аз сабаби фиреби воқеӣ дода мешавад (зимнан қаллобӣ чунин буда метавонад: муқаррарӣ; вазнин; дар шакли касбу кор; компютерӣ; аз рӯйи зарурият содиршуда) [11].

Тафриқаи ҷавобгариро дар Кодекси ҷиноятии Австрия низ мушоҳида кардан мумкин аст. Қонунгузори Австрия дар таркиби имтиёзнок қаллобии хурдеро фарқ (қайд) мекунад, ки аз рӯйи эҳтиёҷот содир карда мешавад (§ 150 Кодекси ҷиноятии Австрия), ки дар ҳолати эҳтиёҷмандӣ қаллобии майда содир намуда, зарари начандон калон мерасонад. Дар баробари ин, ба қонунгузории Австрия таркибҳои бандубастшудаи қаллобӣ, ба монанди масалан қаллобие, ки дар намуди касбу кор содир мешавад (§ 149 Кодекси ҷиноятии Австрия), низ маълум аст. Ба ғайр аз ин, Кодекси ҷиноятии Австрия ҳолатҳои махсуси озод кардан аз ҷавобгариро барои содир намудани қаллобӣ дар бар мегирад. Масалан, мутобиқи § 151 Кодекси ҷиноятии Австрия, агар шахс то оғози таъқиби ҷиноятӣ барои суиистифодаи суғуртавӣ ихтиёран аз амалӣ намудани нияти ҷиноятқоронаи худ то гирифтани маблағи суғуртавӣ ва то аз ҷониби мақомоти дахлдор гирифтани иттилоот дар бораи ҳодисаи содиршуда даст кашад, он гоҳ вай аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод карда мешавад [17].

Аксари қонунгузорони аврупоӣ ҳангоми тасвири қаллобӣ, пеш аз ҳама, бо мафҳумҳои “фиреб” ё “ба гумроҳӣ андохтан” диққат дода, дар бораи “суиистифодаи боварӣ“ ёдовар намешаванд. Онҳо ин шаклро ба сифати амали алоҳидае, ки аз қаллобӣ фарқ мекунад, баррасӣ менамоянд. Дар баробари ин, шаклҳои дигар низ ҷудо (қайд) карда мешаванд, аз ҷумла: фиребгарии иттилоотӣ ё истифодаи дигар ҳилаву найранги монанд — Кодекси ҷиноятии Испания; азхудкунии номи бардурӯғ ё бо ёрии “доми дурӯғ” - Кодекси ҷиноятии Голландия.

Зиёда аз ин, Кодексҳои ҷиноятии бисёре аз мамлакатҳои Аврупо қаллобиро вобаста ба омилҳои гуногун ба намудҳо ҷудо (тақсим) мекунанд, аз ҷумла: маблағи зарари молумулкии расонидашуда; категорияҳои предметҳои қаллобӣ (дорои арзиши бадеӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ё илмӣ); шакл ва мазмуни амали мушаххас, хавфнокии ҷамъиятии онҳо [3].

Кодекси ҷиноятии Испания, ки соли 1995 қабул шудааст, қаллобиро ҳамчун бо мақсади фоида ва бо истифода аз фиребе, ки барои ба гумроҳӣ андохтани шахси дигар барои водор намудани вай ба содир кардани амалҳо оид ба ихтиёрдории молу мулк бар зарари худи ӯ ё дигар шахсон кофӣ аст, муайян мекунад. Ба сифати аломатҳои бастубандкунандаи қаллобӣ Кодекси ҷиноятии Испания (м. 250) ҷудо менамояд: таҷовузи қаллобона ба ашёҳои зарурати аввалия, манзил ва дигар амволи аз ҷиҳати иҷтимоӣ зарурӣ эътирофшуда; содир намудани қаллобӣ тавассути даъвои бардурӯғ ё дигар фиреб дар мурофиаи судӣ; содир намудани қаллобӣ бо роҳи истифодаи чекҳои беиҷозат, уҳдадориҳои қарзӣ, векселҳо ё аҳдҳои мубодилавии сохта; содир намудани қаллобӣ бо истифодаи шахси дигар ё бо роҳи тасарруф ё вайрон кардани ягон хел санадҳо, ҳуҷҷатгузориҳо, протоколҳо, ҳуҷҷатҳои оммавӣ (давлатӣ) ё расмии ҳама гуна навъ; содир намудани қаллобӣ нисбати ашёҳое, ки ба мероси бадеӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ё илмӣ мансубанд; қаллобие, ки ба ҷабрдида ва оилаи ӯ зарари калон расонидааст; содир намудани қаллобӣ бо истифодаи муносибати шахсии байни ҷинояткор ва ҷабрдида ё бо истифода аз эътимоди тиҷоратӣ ё касбии ӯ. Ба мисли қонунгузории Германия, Кодекси ҷиноятии Испания намудҳои қаллобиро ҷудо мекунад. Дар байни онҳо метавон номбар кард: бегона кардан, гаронӣ ё ба шахси дигар ба иҷора додани ашёи манқул ё ғайриманқул, бардурӯғ ба худ додани ҳуқуқи ихтиёрдории он; ихтиёрдории ашёи манқул ё

ғайриманқул, пинҳон доштани мавҷудияти ягон хел гаронӣ ба он ва ё бегона кардани ашё ҳамчун озод аз уҳдадориҳо, гароиҳо ё аз нав бегона кардани ашё то ба бадастоваранда додани он; бар зарари каси дигар бастани шартномаи қалбакӣ. Ҷиноятҳои зикргардида дар боби «Дар бораи фиребона азхудкунии молу мулки ғайр» муттаҳид карда шудаанд. Бояд гуфт, ки Кодекси ҷиноятии Испания дигар ҷиноятҳоеро низ, ки бо фиреб содир шудаанд, ҳамчун қаллобӣ бастубанд менамояд. Ба ҷумлаи онҳо азонихудкунӣ ё исроф кардани ҳама гуна амволи манқул, ки барои нигаҳдорӣ, бо супориш ё барои идоракунӣ ва ё бо дигар асосҳое, ки боиси уҳдадории супурдан ё баргардонидани амвол мегардад, гирифта шуда буд (моддаи 252), азонихудкунии беасоси ашёи ёфташуда (моддаи 253) ва барнагардонидани пул ё дигар ашёи манқуле, ки беасос бо иштибоҳи шахсе, ки онҳоро интиқол додааст, ба даст оварда шудааст (аз рӯйи қонунгузории Тоҷикистон ин кирдор ҳамчун дорошавии беасос бандубаст (тасниф) карда мешавад ва ҷиноят намебошад), мансубанд.

Ба қаллобӣ ҳамчунин истифодаи ғайриқонунии қувваи барқ, газ, об, телекоммуникатсия ва ғайра, ки зарари калон расонидааст (моддаи 255), агар зимнан механизми барои амалисозии фиреб муқарраршуда истифода шуда бошад ва ё нишондодҳои асбобҳои ҳисоб қасдан таҳриф карда шуда бошанд ва ё тарзҳои дигари ғайриқонунӣ истифода бурда шуда бошанд, мансуб аст. Дар фасли «Ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ» ҷавобгарӣ барои қаллобӣ ва азонихудкунии ғайриқонунӣ, ки шахси мансабдор ё хизматчии давлатӣ бо суиистифодаи ваколатҳои худ содир намудааст (моддаи 438) ва дигар ҳолатҳои фиреб, ки ин субъектҳо содир намудаанд (моддахои 436, 437) муқаррар карда шудааст. Ба ҷумлаи қаллобӣ Кодекси ҷиноятии Испания ҳамчунин муфлисшавии қасдан ва бардурӯғ, фиреби истеъмолкунандагон, баровардани пулҳои қалбакӣ, сохтакории кортҳои кредитӣ ва ғайраро мансуб медонад [12].

Дар Англия номгӯйи васеи амалҳои қаллобӣ пешбинӣ шудааст. Қаллобӣ дар ҳуқуқи Англия дар намуди ҷинояти ягона пешниҳод карда шудааст. Қонуни Англия “Дар бораи дуздӣ” ҷавобгариро барои ба даст овардани амвол ва гирифтани фоидаи пулӣ бо роҳи фиреб пешбинӣ мекунад [4].

Мутобиқи § 279 Кодекси ҷиноятии Дания, “ҳар шахсе, ки бо мақсади барои худ ё барои дигарон ба даст овардани фоидаи ғайриқонунӣ бо роҳи фиреб, тасдиқ кардан ё истифода бурдани хатогӣ, ягон шахсро водор мекунад, ки кирдореро содир кунад ё накунад, ки дар аз даст додани молу мулки шахси фирефташуда ё дигар шахсоне иборат аст, ки ба онҳо амал ё беамалии мазкур дахолат менамояд, дар қаллобӣ гунаҳгор дониста мешавад». Алоҳида ҷавобгарӣ барои қаллобии компютерӣ муқаррар карда шудааст.

Масалан, мувофиқи § 279 Кодекси ҷиноятии Дания, “ҳар шахсе, ки бо мақсади барои худ ё барои дигарон ба даст овардани фоидаи ғайриқонунӣ, ғайриқонунӣ иттилоот ё барномаҳоеро, ки барои коркарди электронии маълумотҳо истифода мешаванд, ғайриқонунӣ тағйир медиҳад, пурра мекунад ё нест мекунад, ё ки бо ҳама гуна тарзҳои дигар кӯшиш мекунад, ки ба натиҷаҳои коркарди чунин маълумот таъсир расонад, дар қаллобии компютерӣ гунаҳкор дониста мешавад”. Ба ғайр аз ин, § 284 Кодекси ҷиноятии Дания ҷавобгариро барои онҳое муқаррар мекунад, ки «... барои худ ё барои шахсони дигар ҳиссаи фоидаеро ба даст меоранд, ки аз дуздӣ, азонихудкунии ғайриқонунии ашёҳои ёфташуда, азонихудкунӣ ё исрофи амвол, қаллобӣ, қаллобии компютерӣ, суиистифодаи боварӣ, тамаъҷӯӣ, соҳибикунии ғайриҳуқуқии фондҳо ба даст оварда шудаанд» [14].

Кодекси ҷиноятии Юнон қаллобиро ҳамчун деликт муайян мекунад, ки маънои интиқоли амволро дорад, зимнан тарзҳои фиреби аз ҷиҳати ҷиноятӣ ҷазошаванда инҳоянд: а) додани фактҳои дидаю дониста бардурӯғ ба сифати ҳақиқӣ; б) таҳриф кардан ё пинҳон доштани фактҳои ҳақиқӣ, ки ба воситаи он шахси дигар ба амал ё беамалӣ ё роҳ додан ба амал ё беамалӣ водор карда мешавад ва дар натиҷаи ин ба ӯ зарари молумулкӣ расонида мешавад (моддаи 386 Кодекси ҷиноятии Юнон). Чи тавре ки дида мешавад, дар ин ҷо ба тарзи қаллобона додани ҳуқуқи моликият алоҳида зикр нашудааст, балки сухан танҳо дар бораи интиқоли амвол меравад. Қонунгузории ҷиноятии Юнон ҳамчунин ҳолати махсуси қаллобӣ - қаллобии суғуртавиро пешбинӣ мекунад (бояд қайд кард, ки қаллобӣ дар соҳаи суғурта дар қонунҳои ҷиноятии бисёр мамлакатҳо таъкид (қайд) карда мешавад). Мувофиқи моддаи 388 Кодекси ҷиноятии Юнон, оне ҷазошаванда аст: а) шахсе, ки бо мақсади барои худ ё шахси дигар гирифтани маблағи суғуртае, ки ба он ашёи

манқул ё ғайриманқул суғурта шудааст, он хавферо ба вуҷуд меорад, ки дар ҳолати он ашё суғурта карда шудааст; б) шахсе, ки бо ҳамин мақсади гирифтани маблағи суғурта ба худаш зарари ҷисмонӣ мерасонад ё оқибатҳои осеби ҷисмониро, ки дар натиҷаи ҳодисаи нохуш ба амал омадааст, вазнин мекунад [2].

Кодекси ҷиноятии Швейтсария қаллобиро ҳамчун кирдори қасдонае, ки бо расонидани зарар ба молу мулк бо роҳи фиреб ба гумроҳӣ андохтан алоқаманд аст ва бо мақсади дорошавӣ содир карда шудааст, муайян мекунад. Кодекси ҷиноятии Швейтсария қаллобиро дар он ҳолатҳое аз ҷиҳати ҷиноятӣ ҷазошаванда эътироф мекунад, ки агар амали фиребона баръало маълум бошад (моддаи 1462). Қаллобие, ки ба хешованд зарар расонидааст, танҳо бо шикояти шахсии ҷабрдида таъқиб карда мешавад. Мувофиқи моддаи 148 Кодекси ҷиноятии Швейтсария, ба қаллобӣ ҳамчунин қасдан расонидани зарари молумулкӣ; истифодаи қаллобонаи хизмати меҳмонхонаҳо, пансионҳо; бо роҳи фиреб гирифтани хизматрасонӣ (ҳангоми дар нақлиёт рафтан, ҳангоми рафтан ба театр, кинотеатр, ҳангоми истифода аз автоматҳои бозӣ; истифодаи зудбоварӣ (дар он вақте ҷой дорад, ки шахсе дар намуди касбу кор бо роҳи пешгӯӣ, таъбири хоб, фолбинӣ дар қарта, азоимхонии руҳҳо ё таҳриккунӣ ба ҷустуҷӯи ганҷҳо ё ба таври оммавӣ хидматҳои худро барои истифодабарии ин ҷодугариҳо пешниҳод мекунад); додани маълумоти бардурӯғ дар бораи савдо ва шарикии кооператив; қалбакӣ кардани мол, ба муомилот баровардан, воридот ва нигоҳдории моли қалбакӣ; қаллобии суғуртавӣ; қаллобии андозӣ; бо роҳи фиреб аз хизмати ҳарбӣ гурехтан мансубанд. Суиистифодаи бовариро (моддаи 138) қонун ба шарте ҳамчун ҷиноят баррасӣ менамояд, ки агар молу мулки азхудшуда ба шахси гунаҳкор бовар карда супурда шуда бошад, ки ба муҳлати то панҷ сол бо бадарғакунӣ ё аз озодӣ маҳрум кардан ҷазо дода мешавад. Суиистифодаи боварие, ки ба хешованд ё аъзои оила зарар расонидааст, ҳамчунин бо шикояти ҷабрдида таъқиб карда мешавад [16].

Кодекси ҷиноятии намунавии ИМА тасвири амалҳои гуногуни қаллобиро дар фаслҳои “Дуздӣ ва таҷовузҳои марбут ба он” ва “Сохтакории ҳуҷҷат ва усулҳои фиребгарона” дар бар мегирад. Масалан, моддаи 223.3 Кодекси ҷиноятии намунавии ИМА тасарруфро бо роҳи фиреб пешбинӣ мекунад, ки дар он гунаҳкор ба воситаи амалҳои қасдона молу мулки ғайрро ба даст меорад. Дар таҳти молу мулк ҳама чизе, ки арзиш дорад - амволи ғайриманқул, амволи моддӣ ва ғайримоддии шахсӣ, ҳуқуқҳое, ки аз шартнома бармеоянд, молу мулк дар талаботҳо ва дигар манфиатҳо ё даъвоҳо оид ба молу мулк, чиптаҳои вурудӣ ё нақлиётӣ, ҳайвоноти дошташудаи хонагӣ, хӯрок ва нӯшокӣ, қувваи барқ ва дигар қувва фаҳмида мешавад. Қаллобӣ аз ташкил ё таҳкими тасаввуроти хато дар бораи сифат, ният (зимнан дар модда таъкид карда мешавад, ки хулосаро дар бораи мавҷудияти фиреб нисбат ба нияти шахс оиди иҷрои ваъда наметавон дар асоси танҳо як факти баъдан иҷро накардани ваъда бароварда); хабар надодан дар бораи дар гарав будани молу мулк, мавҷудияти оидаҳои ҳуқуқӣ ба он ё дигар монеаи ҳуқуқӣ барои истифодаи молу мулке, ки шахси гунаҳкор медиҳад ё бо уҳдадориҳо мегузорад, иборат аст [9]. Тибқи қонунгузории ҷиноятии ИМА қаллобӣ низоми амалҳои аз рӯйи шакли худ моҳирона ва мураккаб мебошад, ки дар шакли тарзҳо, созишномаҳо ва рафторҳо пешниҳод карда мешавад, ки хусусияти фиребанда доранд. Дар ҳуқуқи ҷиноятии ИМА намудҳои зерини қаллобӣ ҷудо (қайд) карда мешаванд: бо аризаҳои рӯякӣ якҷоякардашуда; компютерӣ; бонкӣ; андозӣ; телемаркетингӣ; почтавӣ; дар соҳаи муфлисшавӣ; бо кортҳои кредитӣ; тиббӣ; муқобили муассисаҳои давлатӣ; дар соҳаи суғурта; дар соҳаи муомилоти коғазҳои қиматнок [10].

Дар давлатҳои ҳуқуқи мусулмонӣ мамнуъиятҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ ба арзишҳои динӣ, дастурҳои исломӣ асос ёфтаанд.

Таҳлили қонунгузории ҷиноятии як қатор давлатҳои ин оилаи ҳуқуқӣ имкон медиҳад оиди он хулоса барорем, ки ин ҷиноят: ба порагирӣ баробар карда мешавад, зимнан ҷабрдида аз қаллобӣ метавонад танҳо одами аз ҷиҳати ақлӣ суст бошад (Кодекси ҷиноятии Эрон); аз соҳибӣ кардани молу мулки ғайр бо роҳи фиреб (Кодекси ҷиноятии Миср) ё бо роҳи истифодаи воситаҳои фиреб бо мақсади ба гумроҳӣ андохтани ҷабрдида, ки дар натиҷаи он вай молу мулки худро ба гунаҳкор медиҳад (Кодекси ҷиноятии Урдун) иборат аст; бо дастурҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда мешавад ва ҷавобгӯи ҷазое мебошад, ки дараҷаҳои дақиқ ва тағйирнопазири ҷавобгариро пешбинӣ мекунад (Арабистони Саудӣ) [8].

Аз рӯйи Кодекси ҷиноятии Япония, қаллобӣ аз шахси дигар гирифтани молу мулк бо роҳи фиреб аст. Агар шахс бо тарзи зикргардида фоидаи ғайриқонунии молумулкиро барои худ ё барои шахси дигар гирад, он гоҳ ин амалҳо ҳамчунин ба қаллобӣ дахл доранд. Намудҳои қаллобӣ: одӣ ва компютерӣ [6].

Равиши монанд дар Кодекси ҷиноятии Кореяи Ҷанубӣ низ истифода бурда шудааст, аммо ин ҷиноят бештар абстрактӣ муайян карда мешавад. Қаллобӣ анҷом додани амали (ҳаракати) қаллобӣ нисбати шахси дигар бо роҳи аз шахси дигар гирифтани молу мулки ӯ ё ба даст овардани фоидаи моддӣ мебошад.

Дар қонунгузории ҷиноятии Кореяи Ҷанубӣ намудҳои зерини қаллобиро ҷудо (қайд) менамоянд: одӣ, компютерӣ, тахассусӣ (нисбати шахси ноболиғ ё шахси камақл, инчунин дар шакли истифодаи зиддиҳуқуқии маблағҳои имтиёзнок содир карда шудааст).

Мутобиқи Кодекси ҷиноятии ҶХЧ қаллобӣ ҷиноятест, ки метавонад ҳангоми ҳилаву найранги бо хариду фурӯши коғазҳои қиматнок, ё ин ки ҳангоми гирифтани мукофоти суғуртавӣ бо роҳи фиреб зоҳир шавад [1].

Кодекси ҷиноятии ҶХЧ қаллобиро ҳамчун ҷиноят ба муқобили моликият ва ҳамчун ҷиноят ба муқобили тартиботи иқтисодии бозорӣ муайян мекунад. Дар ҳолати якум дар моддаи 266 он ҷавобгарӣ барои қаллобӣ бо арзишҳои ҷамъиятӣ, хусусӣ ба миқдори калон муқаррар карда мешавад, ки бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то се сол, ҳабс ва ё назорат ҷазо дода мешавад, ба сифати ҷазои иловагӣ ё мустақилона ҷарима татбиқ карда мешавад; дар сурати ба миқдори калон будани маблағ ё ҳолатҳои дигари вазнинкунанда ҷазо бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз се то даҳ сол имкон дорад, ба сифати ҷазои иловагӣ ҷарима татбиқ карда мешавад; дар сурати ба миқдори махсусан калон будани маблағ ё дигар ҳолатҳои махсусан вазнинкунанда, қаллобӣ бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати даҳ сол ва аз ин ҳам зиёдтар ё якумра аз озодӣ маҳрум сохтан ҷазо дода мешавад, ба сифати ҷазои иловагӣ ҷарима ё мусодираи молу мулк татбиқ карда мешавад. Моддаи 269 ҳамон боб намуди бандубасткунандаи қаллобиро "бо истифодаи зӯроварӣ барои пинҳон кардани моли дуздидашуда, муқобилият нишон додан ҳангоми дастгиркунӣ ё нобуд кардани далелҳо" пешбинӣ мекунад, ки бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз се то даҳ сол ҷазо дода мешавад [6]. Дар ҳолати дуюм қонунгузор ҷавобгариро барои инҳо пешбинӣ менамояд: ғайриқонунӣ ҷамъ кардани маблағҳо бо тарзҳои қаллобӣ бо мақсади азонихудкунии ғайриқонунӣ ба маблағи калон (моддаи 192 Кодекси ҷиноятии ҶХЧ); бо роҳи фиреб гирифтани кредит аз бонк ё дигар сохторҳои молиявӣ бо мақсади азонихудкунии ғайриқонунӣ ба маблағи калон (моддаи 193); фаъолияти қаллобӣ бо векселҳои молиявӣ ба маблағи калон (моддаи 194); фаъолияти қаллобӣ бо аккредитивҳо ба маблағи калон (моддаи 195); фаъолияти қаллобӣ бо кортҳои кредитӣ ба маблағи калон (м. 196); фаъолияти қаллобӣ бо истифода аз вомбаргҳои сохтакорикардашудаи қарзи давлатӣ ё дигар коғазҳои қиматнок, ки давлат додааст, ба маблағи калон (моддаи 197); амалиёти қаллобӣ дар соҳаи суғурта ба маблағи калон (моддаи 197 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Халқии Хитой). Ба монанди кодексҳои ҷиноятии дигар мамлакатҳои хориҷӣ, дар Кодекси ҷиноятии Хитой қаллобии суғуртавӣ ва қаллобӣ бо кортҳои кредитӣ алоҳида қайд карда шудааст. Масалан, Кодекси ҷиноятии Хитой қаллобии суғуртавиро ба таври зайл муайян менамояд: 1) арзи қасдонаи маълумоти бардурӯғи суғуртавӣ аз ҷониби суғуртакунанда барои гирифтани подоши суғуртавӣ бо роҳи фиреб; 2) сохтакории маълумотҳои бардурӯғ дар бораи сабабҳои рух додани ҳодисаи суғуртавӣ ва ё зиёд нишон додани андозаи зарар аз рӯйи он аз ҷониби суғуртакунанда, шахси суғурташуда ё бадастоварандаи фоида барои гирифтани подоши суғуртавӣ бо роҳи фиреб; 3) сохтакории ҳодисаи суғуртавии рух надода аз ҷониби суғуртакунанда, шахси суғурташуда ё бадастоварандаи фоида барои гирифтани подоши суғуртавӣ бо роҳи фиреб; 4) қасдан содир намудани ҳодисаи суғуртавӣ бо гум кардани моликият аз ҷониби суғуртакунанда, шахси суғурташуда барои гирифтани подоши суғуртавӣ бо роҳи фиреб; 5) қасдан шахси суғурташударо ба марг, маъюбӣ ва беморӣ расонидани суғуртакунанда, барои гирифтани подоши суғуртавӣ бо роҳи фиреб. Зимнан кирдорҳои пешбининамудаи бандҳои 4, 5, ки дар айни замон таркиби дигар ҷиноятҳоро ташкил медиҳанд, мутобиқи муқаррарот дар бораи ҷазо барои содир намудани якчанд ҷиноятҳо ҷазо дода мешаванд. Ташкилоте, ки ҷинояти мазкурро содир кардааст, бо ҷарима ҷазо дода мешавад. Ба ғайр аз ин, шахсоне, ки бевосита барои роҳбарӣ масъуланд (ҷавобгаранд) ва дигар шахсони бевосита масъул

(ҷавобгар) маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то панҷ сол ва ё ҳабс ҷазо дода мешаванд; ҳангоми миқдори калони маблағ ё дигар ҳолатҳои вазнинкунанда - маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз панҷ то даҳ сол; ҳангоми миқдори махсусан калони маблағ ё дигар ҳолатҳои махсусан вазнинкунанда - маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати даҳ сол ва зиёда аз он [6].

Аз ҷониби коршиносон, шоҳидон, шахсони баҳодиҳандаи молу мулк, ки барои қаллобӣ ба шахсони дигар шароит фароҳам овардаанд, қасдан пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳои шоҳидони бардурӯғ оид ба ҳодисаи суғуртавӣ ҳамчун шарикӣ дар ҷинояти қаллобии суғурта ба ҳисоб меравад. Қасдан пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳои бардурӯғи шоҳидӣ аз рӯйи ҳодисаи суғуртавӣ аз ҷониби экспертҳо, шоҳидон, шахсони баҳодиҳандаи молу мулк, ки ба шахсони дигар барои қаллобӣ шароит фароҳам овардаанд, ҳамчун шарикӣ дар ҷиноят дар соҳаи қаллобии суғуртавӣ баррасӣ карда мешавад. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Халқии Хитой алоҳида ҷавобгариро барои қаллобии молиявӣ муқаррар намуда, ҳафт таркиби мустақили ҷиноятҳоро, аз ҷумла қаллобӣ бо кортҳои кредитӣ, аккредитивҳо, векселҳои молиявӣ, дар соҳаи суғурта таъкид мекунад [12].

Дар қонунгузории ҷиноятии Англия таркиби қаллобӣ ҳамчун ҷиноят ҳанӯз соли 1757 муайян шуда буд ва аз ба даст овардани ашёи манқул ё пул бо роҳи ба гумроҳӣ андохтан нисбати фактҳо иборат аст. Минбаъд ин таркиб ба кирдорҳои монанди ба ҷамъият хавфнок низ паҳн шуд, масалан дар ҳолати фиреб дода, тартиб додан ё имзо кардани ҳуҷҷатҳое, ки ҳуқуқи ихтиёрдорӣ намудани моликиятро медиҳанд, бо роҳи фиреб кредит мегиранд ва ба воситаи фиреб ба маблағгузорӣ водор менамоянд [13]. Ҳамчунин бояд қайд кард, ки кирдорҳои қаллобӣ дар ҳуқуқи англисӣ ҳамчунин дар қонунҳои алоҳида низ криминализатсия карда мешаванд. Дар байни онҳо Қонун дар бораи тасарруф аз соли 1968 ва Қонун дар бораи расонидани зарари ҷиноятии ҷазододашаванда аз соли 1970-ро мисол овардан мумкин аст. Қонун дар бораи тасарруф соли 1968 намудҳои зерини қаллобиро ҷудо мекунад: ба даст овардани амвол бо роҳи фиреб, ба даст овардани пулҳои трансфертӣ бо роҳи фиреб, ба даст овардани фоидаи молумулкӣ бо роҳи фиреб, гирифтани хизматрасонӣ бо роҳи фиреб; саркашӣ аз пардохти қарз бо роҳи фиреб, саркашӣ аз пардохт. Таърифи он дар м. 15 Қонун дар бораи тасарруф соли 1968 дарҷ гардидааст: «ғайриқонунӣ бадастоварии амволи ғайр аз ҷониби шахс бо роҳи фиреб бо мақсади бемузд гирифтани он», «ба ҳабси зиндон ба муҳлати на зиёда аз 10 сол» ҷазо дода мешавад. Моддаи 15(4) Қонун дар бораи тасарруф соли 1968 муқаррар менамояд, ки фиреб маънои ҳама гуна дурӯғи шифоҳӣ ё пинҳонии рафторӣ (қасдан ё аз беэҳтиётӣ)-ро дорад, ба молу мулк ё ҳуқуқ ба он дахл дорад. Масалан, фиреб бо роҳи истифодаи либоси полис. Ба даст овардани амвол бо роҳи фиреб дар он вақте ҷой дорад, ки агар фиреб то додани он ба амал омада бошад, яъне сабаби додан шуд. Фиреб метавонад қасдан ё аз беэҳтиётӣ содир карда шавад. Беэҳтиётӣ дар он вақте ҷой дорад, ки агар гунаҳкор ба дурӯғи худ бепарвоёна муносибат намояд [13].

Ҳамаи гуфтаҳои болоро ҷамъбаст намуда, бояд қайд кард, ки хусусияти каллобӣ дар ҳуқуқи ҷиноятии мамлакатҳои хориҷӣ дар он аст, ки он метавонад дар шаклу тарзҳои гуногун зуҳур кунад. Маҳз онҳо, инчунин объект ва предмети таҷовуз ба тафриқа ва бастубанди кирдори содиршуда таъсир мерасонанд.

Кодексҳои ҷиноятии бисёре аз мамлакатҳои аврупоӣ қаллобиро ба намудҳои зерин ҷудо мекунанд: вобаста аз дараҷаи вазнинӣ (одӣ ё муқаррарӣ, бастубандкардашуда, бо ҳолатҳои сабуккунанда, майда); вобаста аз соҳаҳои фаъолияти ҷиноятӣ (компютерӣ, бонкӣ, андозӣ, телемаркетингӣ, почтавӣ, кредитӣ, тиббӣ, суғуртавӣ); вобаста аз даврaҳои содир кардани ҷиноят ва шарикӣ дар ҷиноят (суиқасди аз ҷиҳати ҷиноятӣ ҷазододашаванда ба қаллобӣ, қаллобии анҷомшуда, таҳриккунанда ба қаллобӣ).

Дар хориҷа мафҳуми қаллобӣ метавонад ҳам мазмуни маҳдуд (Кодекси ҷиноятии Миср) ва ҳам васеъ (Кодекси ҷиноятии Фаронса) дошта бошад, метавонад мушаххас (Кодекси ҷиноятии Германия) ё номушаххас (Қонуни Англия “Дар бораи қаллобӣ”) бошад.

Қаллобӣ метавонад гурӯҳи алоҳидаи ҷиноятҳоро бо ҳамин ном ташкил диҳад ё ба гурӯҳи ҷинояту рафторҳои амволӣ (Кодекси ҷиноятии Фаронса) ё кирдорҳои ба онҳо монанд (Кодекси ҷиноятии Австрия) дохил карда шавад.

Ба ғайр аз ин, қонунгузори хориҷӣ ба ибораи «суиистифодаи боварӣ» ҳамчун тарзи содир намудани қаллобӣ ишора намекунад, балки асосани ибораи «фиреб»-ро истифода мекунад.

Аз рӯйи Кодекси ҷиноятии Фаронса, қаллобӣ «фиреб додани шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, ки бо истифода аз номи бардурӯғ, мансаби бардурӯғ ё вазъи бардурӯғ, инчунин суиистифодаи вазъи хизматӣ ва ё бо роҳи истифода бурдани амалҳои фиребгарона бо мақсади водор кардани шахс ба додании пул, арзишҳо ё дигар молу мулк, расонидани хизмат ё пешниҳоди ҳуҷҷате, ки дорои уҳдадорӣ ё озод кардан аз уҳдадорӣ ба зарари худ ё шахсони сеюм”-ро ифода менамояд. Ба аломатҳои бандубасткунандаи қаллобӣ мансубанд: содир намудани қаллобӣ аз ҷониби намояндаи ҳокимияти давлатӣ; содир намудани қаллобӣ аз ҷониби шахсе, ки ғайриқонунӣ ба сифати намояндаи ҳокимияти давлатӣ баромад мекунад; содир намудани қаллобӣ аз ҷониби шахсе, ки барои кумак аз аҳолӣ бо мақсади бароириши коғазҳои қиматнок ё бо мақсади ҷамъ овардани маблағ барои расонидани кумаки башардӯстона ё иҷтимоӣ муроҷиат менамояд; содир намудани қаллобӣ ба зарари шахсе, ки нотавонии хосааш вобаста ба синну сол, беморӣ, камбудии ҷисмонӣ, нуқсони равонӣ ё ҳолати ҳомиладорӣ ба иҷрокунанда аён аст ё маълум аст; содир кардани қаллобӣ аз ҷониби дастаи муташаккил [7].

Дар ҳуқуқи ҷиноятии фаронсавӣ ҳамчунин кирдорҳое ҷудо карда мешаванд, ки ба қаллобӣ қарибанд. Ба инҳо, аз ҷумла, суиистифодаи қаллобона ва фиреби қаллобона мансубанд. Суиистифодаи қаллобона истифодаи ҳолати ҷоҳилона, хурдсолӣ, ноустувории руҳии шахси дигарро бо мақсади маҷбур кардани ӯ ба ягон хел амал ё беамалӣ, ки барои ӯ хеле зараровар аст, ифода менамояд.

Ҳамаи гуфтаҳои болоро таҳлил намуда, ҷиҳати такмил додани муқаррароти Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст: аломатҳои бандубасткунандаи қаллобӣ васеъ ва мушаххас гардонида шаванд; предмети қаллобӣ ва тарзҳои содир кардани ин ҷиноят аниқ карда шаванд; намудҳои нави қаллобӣ қайд карда шаванд; муҷозот барои қаллобӣ такмил дода шавад; муқаррароти қонунгузории ҷиноятӣ, ҳамоҳанг карда шавад.

Дар баробари ин, дар асоси таҷрибаи ИМА ва давлатҳои алоҳидаи Аврупо зарур аст, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳо дар бораи чорабиниҳои ислоҳӣ ва амниятӣ нисбат ба шахсоне, ки ҷиноят, аз ҷумла қаллобӣ содир кардаанд, муқаррар карда шавад (махсусан, намоиш додани ҳукм, манъи будубош дар ҷойҳои дахлдор, маҳрум кардан аз ҳуқуқҳои дахлдор, реститутсияи ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ).

Муқарриз: *Холиқзода Ш.А.* – н.и.ҳ., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ахметшин Х.М. Современное уголовное законодательство КНР / Х.М. Ахметшин, Н.Х. Ахметшин, А.А. Петухов. -М., 2000. -430 с.
2. Бондарь А.В. Мошенничество как вид преступного посягательства против собственности и особенности его проявления в сфере банковской деятельности: дис. ... канд. юрид. наук / А.В. Бондарь. -Сыктывкар, 2003. -С.50.
3. Борзенков Г.Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации) / Г.Н. Борзенков. -М.: Юридическая литература, 1971. -168 с.
4. Голованова, Н.А. Уголовное право Англии: учебное пособие для вузов / Н.А. Голованова. -М: Издательство Юрайт, 2020. -188 с.
5. Головко Л.В. Уголовный кодекс Франции / Л.В. Головко. -СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. -650 с.
6. Коробеева А.И. Уголовный Кодекс Японии / А.И. Коробеева. -СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. -226 с.
7. Крылова Н.Е. Основные черты Уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. -М., 1996. -С.105.
8. Мохаммед А.М. Байдуси. Уголовная ответственность за мошенничество по законодательству Египта, Иордании, Украины / Мохаммед А.М. Байдуси. -К., 2007. -16 с.
9. Примерный уголовный кодекс США. Оригинальный проект института американского права / Под ред. Б.С. Никифорова. -М., 1969. -С.147-148.
10. Савченко А.В. Уголовное законодательство Украины и федеральное уголовное законодательство США / А.В. Савченко. -К.: КНТ, 2007. -596 с.
11. Серебренникова А.В. Уголовный кодекс Австрии / А.В. Серебренникова. -М.: Зерцало, 2001. -144 с.
12. Сунчалиева Л.Э. Мошенничество: Уголовно-правовой и криминологический аспект: автореферат дис.... кандидата юридических наук: 12.00.08 / Л.Э. Сунчалиева. –Ставрополь: Ставроп. гос. ун-т., 2004. -С.55.
13. Талан М.В. Обман и злоупотребление доверием как признаки преступлений в сфере экономической деятельности / М.В. Талан // Налоговые и иные экономические преступления. -Ярославль: Государственный университет, 2002. -С.66.
14. Уголовный кодекс Дании // Научное редактирование и предисловие С.С. Беляева; пер. с датск. и англ. С.С. Беляева, А.Н. Рычевой. -СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. -С.208-209.

15. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / Пер. с кит. В.Д. Вичикова; под ред. проф. А.И. Коробеева. -СПб., 2001.
16. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. -М., 2000. -С.56.
17. УК Австрии / Под ред. С.Ф. Милюкова; пер. с нем. Н.С. Рачковой. -СПб., 2002.
18. Шестакова Д.А. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. -СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. -524 с.
19. Criminal law United States. Second edition. La Fayne R. Handbook on criminal law.St. Paul, Minn. -P. 742; Осокин Р.Б. Указ. соч. -С. 37.

МАФҲУМ ВА НАМУДҲОИ ҚАЛЛОБӢ ДАР ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТИИ МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶӢ

Дар қонунгузории ҷиноятии бисёр давлатҳои муосир қаллобӣ ҳамчун яке аз ҷиноятҳои зидди моликият пешбинӣ шудааст. Мафҳумҳое, ки дар қонунҳои ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ дода шудаанд, асосан ба ҳам монанданд, вале онҳо инчунин аломатҳои муайяне доранд, ки ба хусусиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва дигар хусусиятҳои давлати муайян мувофиқанд. Дар мақола хусусиятҳои ин сохтор дар мисоли кодексҳои ҷиноятии як қатор кишварҳои хориҷӣ баррасӣ карда мешаванд. Фарқият дар муқоиса бо Қонуни ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле равшан аст. Мафҳуми қаллобӣ ва муқаррар намудани дигар аломатҳои ҷинояти зикршуда дар қонуни ҷиноятии ин ё он кишвар, пеш аз ҳама, аз он вобаста аст, ки давлати мушаххас ба кадом навъи оилаи ҳуқуқӣ мансуб аст. Қариб дар ҳама давлатҳо, новобаста аз намуди оилаи ҳуқуқӣ, мафҳуми қаллобӣ дар сатҳи қонунгузорӣ муайян карда мешавад, аммо дараҷаи мушаххасот, ҳаҷм ва мундариҷаи чунин таъриф гуногун аст.

Калидвожаҳо: фиреб, қаллобӣ, намудҳои қаллобӣ, ҷиноятҳои муқобили моликият, таркиби ҷиноят, қонуни ҷиноятии кишварҳои хориҷӣ.

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ МОШЕННИЧЕСТВА В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Уголовное законодательство многих современных государств предусматривает в своих нормах мошенничество как одно из преступлений, направленных против собственности. Определения, даваемые в уголовных законах иностранных государств, во многом сходны, но при этом имеют и определенные черты, соответствующие социальным, экономическим, правовым и другим особенностям конкретного государства. В статье рассмотрены особенности данного состава на примере уголовного кодекса ряда зарубежных стран. Обратившись к понятию мошенничества, его видам, предусмотренным уголовным правом зарубежных стран, можно отметить, что разница, по сравнению с уголовным правом Таджикистана, является достаточно очевидной. Определение понятия мошенничества и установление других характеристик указанного преступления в уголовном праве той или иной страны зависит, прежде всего, от того, к какому типу правовой семьи принадлежит конкретное государство. Почти во всех государствах, независимо от типа правовой семьи, понятие мошенничества определено на законодательном уровне, однако степень конкретизации, объем и содержание такого определения различны.

Ключевые слова: обман, мошенничество, виды мошенничества, имущественные преступления, состав преступления, уголовное право зарубежных стран.

THE CONCEPT AND TYPES OF FRAUD IN THE CRIMINAL LAW OF FOREIGN COUNTRIES

The criminal legislation of many modern states provides for fraud as one of the crimes against property. The definitions given in the criminal laws of foreign states are largely similar, but they also have certain features that correspond to the social, economic, legal and other features of a particular state. The article discusses the features of this structure on the example of the criminal code of a number of foreign countries.Turning to the concept of fraud, its types provided for by the criminal law of foreign countries, it can be noted that the difference, compared with the criminal law of Tajikistan, is quite obvious. The definition of the concept of fraud and the establishment of other characteristics of the specified crime in the criminal law of a particular country depends, first of all, on what type of legal family a particular state belongs to. In almost all states, regardless of the type of legal family, the concept of fraud is defined at the legislative level, but the degree of specification, scope and content of such a definition are different.

Keywords: deceit, fraud, types of fraud, property crimes, elements of a crime, criminal law of foreign countries.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипов Рустамҷон Исмоилхонович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва мубориза бо коррупсия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918-33-41-40**

Сведение об авторе: ***Шарипов Рустамджон Исмоилхонович*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-33-41-40**

Information about the author: ***Sharipov Rustamjon Ismoilkhonovich*** - Tajik National University, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-33-41-40**

УДК: 340:338.22 (076) (0575.3)

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯҲОИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ

Бобохонзода П.М.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Фаъолияти соҳибкорӣ асоси иқтисоди бозоргонӣ ва омили муҳимми некуаҳволии шаҳрвандон ва умуман давлат мебошад. Аз ин рӯ, баррасии масъалаҳои гуногуни танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад. Дар бораи амалисозии фаъолияти соҳибкорӣ сухан ронда, пеш аз ҳама, мафҳуми фаъолияти соҳибкориро муайян кардан зарур аст. Инчунин, муайян кардани он, ки кадом фаъолият дар партави меъёрҳои қонунгузории амалкунанда соҳибкорӣ эътироф шудааст ва чӣ гуна фаъолияти соҳибкорӣ аз дигар намудҳои намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ҷудо карда мешавад, мубрам мебошад.

Дар айни замон илми ҳуқуқшиносӣ ба таҳияи қонунгузории соҳибкорӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамояд, ки аз ин таҳияи монографияҳо, мақолаҳо, китобҳои дарсии академикӣ шаҳодат медиҳад. Масалан, асарҳои М.З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинов, Н. Шонасридинов, Ф.М. Нодиров, А.В. Золотухин ва дигарон [6].

Бо дарназардошти ин, дар мақолаи мазкур яке аз масъалаҳои муҳим дар доираи танзими он - мафҳуми фаъолияти соҳибкорӣ ва робитаи он бо дигар намудҳои фаъолияти иқтисодӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, зеро ин мушкилот ҳоло ҳам вуҷуд дорад.

Ҳуқуқи асосии субъективии соҳибкор, албатта, ҳуқуқи амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Дар моддаи 12 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: "Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад" [2,с.6]. Бар асоси ин, озодона амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар фаъолияти иқтисодиро метавон ҳамчун унсури принсипи конститутсионии озодии иқтисодӣ арзёбӣ кард.

Ба андешаи М.З. Раҳимзода, фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун яке аз намудҳои фаъолияти инсон буда, аз маҷмуи амалҳои ба ҳам алоқаманде иборат мебошад, ки барои ноил шудан ба мақсади ягонаи натиҷаи ниҳоии фаъолияти соҳибкорӣ фоида равона карда шудааст. Вале бояд қайд намоем, ки ба даст овардани фоида мақсади ягонаи соҳибкор намебошад. Соҳибкор мақсадҳои дигарро низ дорад, аз ҷумла тиҷорати худро ба роҳ мондан. Дар баробари ин, онҳо дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии ҷомеа, ба монанди инкишофи соҳаи маориф, тандурустӣ, ҳифзи муҳити зист ва дигар соҳаҳо иштирок менамоянд. Мафҳуми расмии (қонунии) фаъолияти соҳибкорӣ дар қ. 3, моддаи 1 Кодекси гражданӣ, қ. 1, м. 8 Кодекси андоз оварда шудааст. Мувофиқи он соҳибкорӣ фаъолияти мустақил ва бо таваккали худамалишавандаи шахсони ба чунин сифат бо тартиби муқарраркардаи қонун бақайдгирифташудае мебошад, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст [5,с.41]. Дар асоси ин, як қатор хусусиятҳоро ҷудо кардан мумкин аст, аз ҷумла:

1) хусусияти мустақили ин фаъолият;

2) ба таваккали соҳибкор асос ёфтан;

3) хусусияти муназзами ба даст овардани фоида;

4) гирифтани даромад аз фаъолияти муайян: фурӯши мол, хизматрасонӣ, иҷрои кор, даромад аз истифодаи моликият ва моликияти зеҳнии соҳибкор;

5) бақайдгирии давлатии шахси иҷрокунандаи он, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад.

Ба андешаи Д.Ш. Сангинов, соҳибкорӣ фаъолияти мустақилонаест, ки аз ҷониби шахсоне, ки бо тартиби пешбининамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд, бо мақсади ба даст овардани фоида аз истифодаи моликият, истеҳсол, фурӯши мол (иҷрои кор ё расонидани хизматҳо) амалӣ мегардад. Намудҳои соҳибкорӣ аз самти фаъолияти соҳибкорӣ, объекти сармоягузории асосӣ ва гирифтани натиҷаҳои мушаххас вобаста аст. Намудҳои зерини соҳибкорӣ ҷудо карда мешаванд: истеҳсолот; тиҷорат ва савдо; молия ва кредит; суғурта; миёнаравӣ. Вобаста аз мавзуи фаъолият чунин намудҳои соҳибкорӣ, ба монанди машваратдиҳӣ, фаъолиятҳои таълимӣ, фаъолиятҳои

иҷтимоию фарҳангӣ, расонидани хадамоти бонкӣ ва ғайра ҷудо карда мешаванд. Соҳибкорӣ дар шаклҳои зерин амалӣ карда мешавад: бо таъсиси шахси ҳуқуқӣ; бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ; истифодаи меҳнати кироя; бе истифодаи меҳнати кироя [7,с.129].

Бояд қайд кард, ки номуайянии ҳуқуқӣ дар фарқияти байни фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар фаъолияти иқтисодӣ ҷой дорад. Дар қонунгузорӣ таърифи мафҳуми "фаъолияти соҳибкорӣ" мавҷуд аст, аммо мафҳуми "фаъолияти иқтисодӣ" мавҷуд нест. Тавре ки дар адабиёти ҳуқуқӣ гуфта шудааст, "ин холигӣ ба амалияи татбиқи қонун таъсири манфӣ мерасонад" [3,с.4]. Номуайянии мавҷуда аз ҷониби судҳо низ таъкид шудааст: «Комплекси агросаноатии кунунӣ мафҳуми баҳси иқтисодӣ ё тиҷоратӣ, инчунин, фаъолияти иқтисодиро таъмин намекунад. Мавҷуд набудани чунин мафҳумҳо муайян кардани салоҳиятро душвор месозад, зеро ҳама гуна фаъолияти субъектҳои муомилоти граждани асоси иқтисодӣ дорад. Дар айни замон, мафҳуми «фаъолияти дигари иқтисодӣ» таърифи дақиқ надорад ва хусусияти субъективӣ ва арзёбӣ дорад» [4].

Илова бар ин, солҳои охир қонунгузор дар баробари категорияҳои баррасишаванда мафҳуми «фаъолияти касбӣ»-ро истифода бурда, мазмуни ин истилоҳро аниқ муайян накардааст. Ҳамин тариқ, ин истилоҳ, алалхусус, дар робита ба фаъолияти нархгузорони мустақил, менеҷерони арбитраж, ҳуқуқшиносон истифода мешавад. Ҳамчунин, категорияи нави субъектҳо пайдо шуданд - шахсоне, ки бидуни бақайдгирии давлатӣ ба сифати соҳибкори инфиродӣ шахси ҳуқуқӣ таъсис дода, ба фаъолияти соҳибкорӣ машғуланд, инчунин шаҳрвандони ба ном худмаблағгузор, ки аз даромади касбӣ андоз месупоранд. Дар айни замон, қонунгузор ин намудҳои фаъолиятро фарқ намекунад.

Ба ақидаи як қатор муаллифон, мафҳуми "фаъолияти иқтисодӣ" бояд дар сатҳи қонунӣ муқаррар карда шавад. Масалан, И.В. Ершова қайд кардааст, ки "зарурати дар сатҳи қонун дарҷ кардани ин мафҳум вуҷуд дорад". Ҳамзамон, И.В. Ершова аз он бармеояд, ки "фаъолияти иқтисодиро метавон ҳамчун фаъолияти репродуктивӣ тавсиф кард, ки чунин марҳилаҳоро, ба мисли истеҳсол, тақсимот, мубодила, истеъмол муттаҳид мекунад" [1,с.47]. Ба андешаи мо, муттаҳидсозии таърифи ҳуқуқии фаъолияти иқтисодӣ мувофиқ нест, аммо ҳамзамон барои муқаррар кардани меъёрҳои мушаххаси фарқ кардани фаъолияти соҳибкорӣ, касбӣ ва дигар фаъолияти иқтисодӣ зарур аст.

Барои ин зарур аст: аввал, муайян кардани меъёрҳои тасниф кардани фаъолият ба сифати касбӣ ва сониян, муайян кардани намудҳои фаъолияте, ки бояд ҳамчун «фаъолияти дигари иқтисодӣ» тасниф карда шаванд. Мо боварӣ дорем, ки ин корро метавон дар сатҳи тавзеҳоти мақомоти олии судӣ анҷом дод.Ҳар як кишвар танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкориро амалӣ мекунад ва онро шахс бо ихтиёри худ ташкил менамояд, дар ҳоле ки назорати давлатӣ аз болои он зарур аст. Қонунгузорӣ ҳуқуқи ба амал баровардани фаъолияти соҳибкориро, ки қонун манъ накардааст, кафолат медиҳад. Дар қонунгузорӣ ҳамчунин масъалае танзим шудааст, ки дахолати танзимнашавандаи давлат ба фаъолияти соҳибкорон иҷозат дода намешавад. Соҳибкорон ҳуқуқ доранд ба судҳои иқтисодӣ ё ба судҳои тобеияти умумӣ мурочиат намуда, дар бораи беэътибор донистани санадҳои ғайримеъёрии мақомоти давлатӣ ё мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ариза пешниҳод намоянд. Айнан ҳамин муқаррарот нисбати санадҳои меъёрие, ки ба қонун мувофиқ нестанд ва ҳуқуқ ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи соҳибкоронро вайрон мекунанд, пешбинӣ шудааст. Хусусияти дигари соҳибкорӣ мавҷудияти таваккал аст. Дар асл, озодии амал ҳамеша бо мавҷудияти хавф, аз ҷумла оқибатҳои амалҳои муайян ё набудани онҳо тавсиф мешавад. Агар мо фаъолияти бидуни таваккалро баррасӣ кунем, пас онро ҳамеша ба бахши соҳибкорӣ нисбат додан мумкин нест.

Фаъолияти соҳибкор ҳамеша ба тамаркуз ба гирифтани фоида асос ёфтааст, аммо бо сабабҳои гуногун ин натиҷаро на ҳамеша ба даст овардан мумкин аст. Дар ин ҷо метавон дар бораи хавфи тиҷоратӣ дар шакли як падидаи муқаррарии бозор, ки ба пайдоиши оқибатҳои номатлуб барои соҳибкорон ишора мекунад, сухан ронем. Сабабҳои чунин таъсироти номатлуб метавонанд ҳам субъективӣ ва ҳам объективӣ бошанд. Агар сабабҳо объективӣ бошанд, пас онҳо ба соҳибкор ва шахсони дигар (офати табиӣ ва дигар ҳолатҳои фавқулода ва ногузир дар шароити додашуда) вобаста нестанд. Сабабҳои объективӣ бояд аз ҷониби соҳибкорон пешакӣ ба назар гирифта шаванд, то ки барои бартараф ё кам кардани талафоти эҳтимолии онҳо чораҳои зарурӣ андешанд. Як мисол суғуртаест, ки дар баробари он ба ғайр аз суғурта аз хавфи тиҷоратӣ имконияти

худсуғуртакунӣ бо роҳи ташаккул додани фондҳои захиравии (суғуртавӣ) аз ҳисоби як қисми фоидаи худ аст, ки барои пӯшонидани ҳар гуна ҳодисаҳои ғайричашмдошт зарур аст. Сабабҳои субъективии оқибатҳои номатлуб иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадориҳои соҳибкорон ё шарикони онҳо аз рӯйи шартномаҳо мебошанд. Дар ин ҷо масъулияти соҳибкорӣ ё контрагент ба миён меояд, ки дар оқибатҳои манфии молумулкӣ барои шахсони алоҳида ифода ёфта, аз ҷониби онҳо сабаби ҳуқуқвайронкуниҳо мегардад. Соҳибкорон дар сурате бояд ба ҷавобгарӣ кашида шаванд, ки иҷрои дурусти уҳдадориро дар натиҷаи ҳолатҳои рафънопазир, яъне ҳолатҳои фавқулода ва ногузир дар шароити муайян (амалҳои ҳарбӣ, офатҳои табиӣ ва ғ.) исбот намоянд. Айбдорӣ шарти зарурии масъулияти соҳибкорон дар ҳолате мебошад, ки дар қонун ё шартнома бевосита пешбинӣ шудааст.

Дар шароити муосир мақсади соҳибкорӣ на танҳо баровардани маҳсулот (кор, хизматрасонӣ), ки бешубҳа воситаи расидан ба мақсадҳои соҳибкор, балки худи ба даст овардани фоида мебошад. Қонунгузории амалкунанда мақсади соҳибкориро дар шакли фоидаи мунтазами касбӣ қонунӣ гардонидааст. Дар доираи фаъолияти соҳибкорӣ ҳар як муомилоти алоҳидаро метавон як ҳалқаи муҳимми тамоми нақшаи соҳибкорон ҳисоб кард, ки бо мақсади ба даст овардани натиҷаи ниҳоӣ дар шакли фоида ташаккул меёбад. Дар натиҷа барои соҳибкор на соҳаи фаъолият, аз ҷумла савдо, миёнаравӣ, сохтмон, нақлиёт, суғурта, бонкӣ, сармоягузорӣ ва ғайра муҳим аст. Асоси соҳибкор ҳадафи ниҳоӣ, яъне фоидаи муназзам аст. Аз ин лиҳоз, фаъолиятро дар ҳама гуна соҳаи иқтисодӣ метавон соҳибкорӣ ҳисобид, зеро он ба гирифтани фоида дар шакли фарқияти байни нархи харид ва фурӯши он нигаронида шудааст. Ва ҳар қадаре ки дар соҳаи муайяни фаъолият ба даст овардани фоида бештар ба нақша гирифта шавад, ҳамон қадар соҳибкорон аз он баҳра хоҳанд бурд. Соҳибкорӣ фаъолиятест, ки аз ҷониби шахсони ба сифати соҳибкор бақайдгирифташуда амалӣ карда мешавад. Иҷрои чунин фаъолият бидуни қайд манъ аст. Даромадҳое, ки дар раванди фаъолияти соҳибкорӣ ба даст оварда шудаанд, бояд тибқи тартиби муқарраршуда ба хазинаи давлат ситонида шаванд. Дар мавриди бақайдгирии давлатӣ ва дар ҳолатҳои алоҳида иҷозатномадиҳии соҳибкорӣ дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонунро назорат кардан зарур аст.

Якчанд шаклҳои фаъолияти соҳибкориро фарқ кардан одат шудааст: бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ (соҳибкорони инфиродӣ); бо таъсиси шахси ҳуқуқӣ (ширкатҳои хоҷагидории ҳам умумӣ ва ҳам маҳдуд; ҷамъиятҳои хоҷагидории дорои масъулияти маҳдуд, масъулияти иловагӣ, ҷамъиятҳои саҳомии намуди кушода ва пӯшида, корхонаҳои воҳид, кооперативҳои истеҳсолӣ ва хоҷагиҳои деҳқониву фермерӣ). Танзими фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби давлат фаъолияти мақсадноки баъзе мақомоти қонунгузорӣ ва дигар мақомот мебошад. Онҳо бо ёрии шаклу усулҳои гуногун ба мақсадҳои гузошташуда ноил шуда, дар раванди танзими муносибатҳои иқтисодӣ вазифаҳои муҳимми иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғайраро иҷро мекунанд. Вазифаҳои давлат дар соҳаи танзими соҳибкорӣ иборатанд аз: Ҳимояи қонун ва тартиботи иқтисодӣ; ташаккули мақсадҳои иқтисодӣ, аз ҷумла муҳлати ба даст овардани онҳо; Бо ёрии буҷети даромад таксим кардан ва аз нав таксим кардан дар байни соҳаҳо ва ноҳияҳо; ҳавасмандгардонӣ бо ёрии дотатсия барои таъмини рушди ташкилотҳо ва соҳаҳо дар самти муайян; назорати қонунгузории иқтисодӣ.

Шаклҳои муҳимтарини танзими давлатӣ инҳоянд: Банақшагирӣ дар шакли фаъолияти ташкили мақомоти салоҳиятдори давлат дар соҳаи интихоб ва муайян кардани ҳадафҳо, муайян кардани афзалиятҳо, таҳияи тадбирҳо; таҳияи пешгӯиҳо дар бораи ҳолати имконпазири иқтисодӣ, роҳҳои рушди иқтисодӣ; сиёсати пулию қарзӣ, аз ҷумла андозҳо, нархҳо, қарзҳо; танзими зиддиинҳисорӣ, ки ба ҳифзи асосҳои бозор нигаронида шудааст, ки дар фароҳам овардани шароити бозор барои рақобат зоҳир мешавад. Роҳҳои танзими фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби давлат метавонанд инҳо бошанд: маъмурӣ, ки ба салоҳияти ҳокимияти давлатӣ асос ёфтаанд; амалҳои манъкунӣ, иҷозатдиҳӣ ва пешгирикунанда; тадбирҳои иқтисодие, ки татбиқи онҳо тавассути танзимгари иқтисодӣ, аз ҷумла нарх, андоз, захираҳои молиявӣ (фоидаҳо, қарзҳо, маблағгузории буҷет) сурат мегирад. Рушди соҳибкорӣ бисёр манфиатҳои муҳим дорад:

- афзоиши шумораи моликон, ки маънои ташаккули синфи миёна - кафили асосии суботи сиёсӣ дар ҷомеаи демократиро дорад;

▪ афзоиши таносуби аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, ки даромади шахрвандонро зиёд мекунад ва номутаносибиро дар некуаҳволии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ барҳам медиҳад;

▪ хоста гирифтани одамони серғайрат, қобилиятнок, ки барои онҳо бизнеси хурд мактаби ибтидоии худшиносӣ мегардад;

▪ таъсиси ҷойҳои нави корӣ бо харочоти нисбатан ками сармоя, махсусан дар соҳаи хизматрасонӣ;

▪ бо кор таъмин намудани кормандоне, ки дар бахши давлатӣ озод карда шудаанд, инчунин намояндагони табақаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳолӣ (гурезаҳо аз «нуктаҳои гарм», маъюбон, ҷавонон, занон);

▪ бо истифода аз кормандони дорои маълумоти расмӣ, ки дар ҷойи кор тахассуси худро мегиранд;

▪ таҳия ва татбиқи навовариҳои технологӣ, техникӣ ва ташкилӣ (бо мақсади рақобатпазирӣ, ширкатҳои хурд бештар таваккал мекунанд ва лоиҳаҳои навро татбиқ мекунанд);

▪ ҳавасмандгардонии ғайримустақими самаранокии истеҳсолоти ширкатҳои бузург тавассути азхудкунии бозорҳои наве, ки ширкатҳои бонуфуз ба қадри кофӣ қобилиятнок мешуморанд;

▪ рафъи монополияи истеҳсолкунандагон, фароҳам овардани муҳити рақобат;

▪ кам шудани коэффитсиенти сармоя ба меҳнат ва шиддатнокии сармоя бо баровардани маҳсулоти бештар меҳнатталаб, зуд баргардонидани сармоя;

▪ такмил додани робитаи соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт.

Динамикаи рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон аз эҳё ва таъсиси корхонаҳои нави хурд ва зиёд шудани шумораи кормандон гувоҳӣ медиҳад, ки боиси кам шудани бекорӣ ва устувор гардидани иқтисодиёти кишвар мегардад. Рушди минбаъдаи соҳибкорӣ, истифодаи иқтидори инноватсионӣ, ҳавасмандгардонии он, рушди чунин шаклҳои ҳамкорӣ, аз қабили кооператсияи шартномавӣ, истеҳсоли муштарак, иҷрои фармоишҳои давлатӣ, лизинг, франчайзинг ва маблағгузории венчурӣ бояд фаъолияти устувори низоми иқтисодии либералиро таъмин намоянд.

Муқарриз: *Сангинов Д.Ш.* – д.и.ҳ., профессори ДМТ

АДАБИЁТ

1. Ершова И.В. Экономическая деятельность: понятие и соотношение со смежными категориями // Lex russica. - 2016. -№ 9. – С. 46-61.
2. Залотухин А. В. Предпринимательское право Республики Таджикистан / А. В. Залотухин, Т. И. Султонова. Учебник. –Душанбе: Эр-граф, 2018. -453с.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). - Душанбе: Ганҷ, 2016. 136 с.
4. Михайлова Е.В. К вопросу о понятии предпринимательской деятельности и способах защиты прав ее субъектов / Е.В.Михайлова, С.С.Татаринова // Арбитражный и гражданский процесс. 2018. -№ 9. – С. 3-11.
5. Постановление Второго арбитражного апелляционного суда от 10.03.2016 № 02АП1410/2016 по делу № А82-14451/2015 // Справочная правовая система «Консультант Плюс».
6. Раҳимзода М.З. Танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография. -Душанбе, 2018. - 390 с.
7. Раҳимов М.З. Ҳуқуқи соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ, -Душанбе: Деваштич, 2005. -476 с.
8. Сангинов Д. Ш. Ҳуқуқи соҳибкорӣ / Д. Ш.Сангинов, П.Мирзоев. -Душанбе, 2015. -500 с.
9. Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. –Душанбе, 2019. -619 с.
10. Сангинов Д.Ш. Понятие, виды, формы и направления предпринимательства// Материалы Республиканской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ, посвященной «Годам развития села, туризма и народных ремесёл (2019-2021 гг.)» и «400-летию Миробида Сайидо Насафи. Том II. -Душанбе, 2019. - С.129.
11. Таджибаев Ш.А. Развитие института Фьючерсной торговли в Республике Таджикистан //Вестник Таджикского Национального Университета №7(71) С.232-236.
12. Шонасридинов Н. Ҳуқуқи соҳибкорӣ / Н.Шонасридинов, Ф.М. Нодиров. -Душанбе, 2009.

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯҲОИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ

Мавзуи ин мақола таҳлили мафҳум ва хусусиятҳои фаъолияти соҳибкорӣ ва муайян кардани робитаи байни фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолияти иқтисодӣ мебошад. Таърифи ҳуқуқии "фаъолияти соҳибкорӣ" таҳқиқ карда шуда, хусусиятҳои он, ки ин намуди фаъолиятро аз дигар намудҳои фаъолияти иқтисодӣ фарқ мекунонанд, муайян карда шудаанд. Ҳар як кишвар танзими ҳуқуқии фаъолияти

соҳибкориро амалӣ мекунад ва онро шахс бо ихтиёри худ ташкил менамояд, дар ҳоле ки назорати давлатӣ аз болои он зарур аст. Қонунгузорӣ ҳуқуқи ба амал баровардани фаъолияти соҳибкориро, ки қонун манъ накардааст, кафолат медиҳад. Дар қонунгузорӣ ҳамчунин масъалае танзим шудааст, ки дахолати танзимнашавандаи давлат ба фаъолияти соҳибкорон иҷозат дода намешавад. Соҳибкорон ҳуқуқ доранд ба судҳои иқтисодӣ ё ба судҳои тобеияти умумӣ мурочиат намуда, дар бораи беэътибор донистани санадҳои ғайримеъёрии мақомоти давлатӣ ё мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ариза пешниҳод намоянд. Айнан ҳамин муқаррарот нисбати санадҳои меъёрие, ки ба қонун мувофиқ нестанд ва ҳуқуқ ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи соҳибкоронро вайрон мекунанд, пешбинӣ шудааст. Хусусияти дигари соҳибкорӣ мавҷудияти таваккал аст. Дар асл, озодии амал ҳамеша бо мавҷудияти хавф, аз ҷумла оқибатҳои амалҳои муайян ё набудани онҳо тавсиф мешавад. Агар мо фаъолияти бидуни таваккалро баррасӣ кунем, пас онро на ҳамеша ба бахши соҳибкорӣ нисбат додан мумкин нест.

Калидвожаҳо: фаъолияти соҳибкорӣ, хусусиятҳои фаъолияти соҳибкорӣ, фаъолияти иқтисодӣ, фаъолияти касбӣ, шаҳрвандони мустақил, муносибатҳои иқтисодӣ, озодии фаъолияти иқтисодӣ, объектҳои соҳибкорӣ, субъектҳои соҳибкорӣ, худидоракунӣ.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Предметом данной статьи является анализ понятия и признаков предпринимательской деятельности и выявление взаимосвязи между предпринимательской деятельностью и другими видами экономической деятельности. Исследуется юридическое определение «предпринимательская деятельность» и выявляются признаки, отличающие данный вид деятельности от других видов экономической деятельности.В каждой стране существует правовое регулирование предпринимательской деятельности и оно организуется индивидом по своему усмотрению, при этом необходим государственный контроль за ним. Законодательство гарантирует право на ведение предпринимательской деятельности, не запрещенной законом. Законодательством также урегулирован вопрос о нерегулируемом вмешательстве государства в деятельность предпринимателей. Предприниматели вправе обращаться в хозяйственные суды или суды общей юрисдикции с заявлением о признании недействительными нормативных актов государственных органов или органов местного самоуправления. То же самое относится к нормативным актам, не соответствующим закону и нарушающим охраняемые законом права и интересы предпринимателей. Еще одной особенностью предпринимательства является наличие риска. На самом деле свобода действий всегда характеризуется наличием риска, в том числе последствий определенных действий или их отсутствия. Если рассматривать безрисковую деятельность, то ее не всегда можно отнести к хозяйственному сектору.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, особенности предпринимательской деятельности, экономическая деятельность, профессиональная деятельность, самостоятельные граждане, экономические отношения, свобода экономической деятельности, объекты предпринимательства, хозяйствующие субъекты, самоуправление.

THE CONCEPT AND FEATURES OF ENTREPRENEURSHIP: THEORY AND PRACTICE OF LEGAL REGULATION

The subject of this article is the analysis of the concept and features of entrepreneurial activity and the identification of the relationship between entrepreneurial activity and other types of economic activity. The legal definition of "entrepreneurial activity" is investigated and the features that distinguish this type of activity from other types of economic activity are identified. In each country there is a legal regulation of entrepreneurial activity and it is organized by an individual at his own discretion, while state control over it is necessary. Legislation guarantees the right to conduct business activities not prohibited by law. The legislation also regulates the issue of unregulated state interference in the activities of entrepreneurs. Entrepreneurs have the right to apply to economic courts or courts of general jurisdiction with an application for invalidation of normative acts of state bodies or local self-government bodies. The same applies to normative acts that do not comply with the law and violate the legally protected rights and interests of entrepreneurs. Another feature of entrepreneurship is the presence of risk. In fact, freedom of action is always characterized by the presence of risk, including the consequences of certain actions or their absence. If we consider risk-free activities, then it can not always be attributed to the economic sector.

Keywords: entrepreneurial activity, features of entrepreneurial activity, economic activity, professional activity, independent citizens, economic relations, freedom of economic activity, business objects, business entities, self-government.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Бобохонзода Парвиз Маҳмадазим*** - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **904439836**

Сведение об авторе: ***Бобохонзода Парвиз Махмадазим*** - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, соискатель кафедры права**. Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон**.: 904439836**

Information about the author: ***Bobokhonzoda Parviz Mahmadazim*** - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, co-chair of the Department of Law. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe Dushanbe, 121 Rudaki Avenue. **Phone**: **904439836**

УДК 343.359

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ РАВЗАНАИ ЯГОНА – НИЗОМИ ИТТИЛООТИИ АВТОМАТИКУНОНИДАШУДАИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИИ АНДОЗ

Ҳаитов С. П.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Низоми иттилоотии автоматикунонидашуда натиҷаи рушди технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар замони муосир ба шумор рафта, бо тағйир додани равандҳои андозбандӣ қариб дар тамоми самтҳои ҳаёти имрӯза густариши инноватсияро фароҳам оварда истодааст.

Низоми иттилооти автоматикунонидашуда шакли идоракунии замонавӣ мебошад.

Воридоти андозҳо, пардохтҳои гумрукӣ ва таҳсимоти онҳо ба буҷети давлат тибқи муқаррароти м. 45 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [1], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатӣ» [2], Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [8], Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон [5], инчунин пас аз гузаштан ба Равзанаи ягонаи - низоми иттилоотии автоматикунонидаи андоз [4] ва Системаи иттилоотии автоматикунонидашудаи ягонаи Хадамоти гумрук [11], «Равзанаи ягонаи барасмиятдарории амалиёти содиротӣ, воридотӣ ва транзитӣ» [12] ба таври электронӣ амалӣ мешаванд, ки ин нишонаи қадамҳои устувор ба иҷрои талаботҳои Ҳукумати электронӣ [13] ва иқтисодиёти рақамӣ [14] мебошад.

Айни замон танзими ҳуқуқии андозҳо тибқи муқаррароти моддаи 5 Кодекси андоз ба амал бароварда мешавад, пардохтҳои гумрукӣ бошанд, дар доираи муқаррароти Кодекси гумрук ба роҳ монда шудаанд, ки бо қонунгузории зикршуда ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунии дар заминаи онҳо қабулгардида.

Принсипҳои ҳуқуқи андоз ба принсипҳои қонуният, ҳатмият, асоснокии андозбандӣ ва ҳамкории мақомоти андоз бо андозсупорандагон, адолат, ягонагии низоми андоз ва шаффофият асос ёфта, меъёрҳои қонунгузории андоз наметавонанд ба принсипҳои муқаррарнамудаи низоми андози кишвар мухолифат кунанд.

Аз ин рӯ танзими ҳуқуқии андозбандӣ, бо дастгирии системаи иттилоотӣ: “Равзанаи ягона” – низоми иттилоотии автомати- кунонидашуда, Системаи иттилоотии ягона, Системаи ҳамгирои иттилоотӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи андоз, ки ҳамчун модели идоракунии ташкилии мақомоти андоз дар асоси воситаҳо ва усулҳои нави коркарди маълумотҳо, истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ ҳисоб меёбанд, тибқи принсипҳои дар боло зикршуда ба амал бароварда мешавад.

Бо ҳамин мақсад дастгирии иттилоотӣ бояд ба истифодабарандагони Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз маълумоти заруриро барои иҷрои вазифаҳои касбии худ таъмин намояд. Муқаррароти банди 2-юми моддаи 80-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон [8] маълумотро дар бораи амалиётҳо миёни андозсупоранда ва мақомоти давлатӣ, муассисаю ташкилотҳои анҷомдодашаванда ба таври автоматӣ дар реҷаи мустақим (онлайн) ба Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз ворид менамояд.

Дар доираи “Қоидаҳои ҳамкории иттилоотии мақомоти давлатӣ ва дигар ташкилотҳои ваколатдор” [10], Бонки миллии Тоҷикистон [7], ташкилотҳои қарзӣ ва дигар ташкилотҳои молиявӣ субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ дар фаъолияти бонкӣ ҳисобида мешаванд. Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз бояд дар нигоҳдорӣ ва коркарду тақсимоти иттилоот, ҷамъи иттилоот оид ба маълумотҳои бонкӣ дар нуқтаҳои истифодабарӣ, дастрасии автоматикунонидашуда ба истифодабарандагонро мусоидат намояд.

Дар муносибатҳои ҳуқуқи андоз тибқи муқаррароти моддаи 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» субъектони муносибати ҳуқуқӣ дар соҳаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ пешбинӣ гардидааст, ки гардиши ҳуҷҷатҳои электронии давлат, дар шахси мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, инчунин давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ ва шахсони бешахрванд субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ дониста мешаванд.

Шаклҳои муносибати субъектҳо дар соҳаи гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ бо шартномаҳо тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешаванд (ҚҶТ аз

28.12.12с, №908).

Аз ҳамин хотир ба Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз на танҳо ташкилотҳо ва шахсони воқеӣ, балки Вазорати молия, Бонки миллии Тоҷикистон, мақомоти гумрук ва ғ. шомиланд. Чунки таъминоти низоми автоматикунонидашудаи иттилоотии мақомоти андоз бо мақсади андозбандӣ, ба монанди ҳама гуна низоми дигари коргузорӣ, дар ҳолати дар муносибатҳои иқтисоди рақамӣ қарор доштан аз ҳомили мошинӣ ва ҳомили дохили мошинӣ ба амал бароварда мешавад.

Муназамии ҳомили ғайримошинӣ маҷмуи низоми нишондиҳандаҳо, низоми классификатор (тасниф) ва рамзгузории иттилоот, низоми ҳуҷҷатгузорӣ ва ҳуҷҷанигории ҷараёни иттилоот мебошад. Низоми нишондиҳандаҳо аз нишондиҳандаҳои ибтидоӣ, миёна ва натиҷавӣ иборат аст, ки аз ҷониби Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз бо мақсади таъмини фаъолияти мақомоти андоз ҷамъоварӣ, табдил ва интишор карда мешаванд.

Нишондиҳандаҳо вобаста ба объектҳои андозбандӣ, намудҳои гуногуни андозҳо, меъёрҳои муқаррарнамудаи ҳуқуқи андоз, ҳолати молиявии андозсупорандагон, ҳолати ҳисоббаробаркуниҳои андозсупорандагонро бо буҷет ва дигар фондҳои давлатӣ дар ҳуҷҷатҳои электронӣ нигоҳ медоранд.

Танзими ҳуқуқии андозбандӣ бо низоми ягонаи ҳуҷҷатгузории электронӣ ба амал бароварда мешавад, ки ба талаботи муайяни шакл, мазмун ва тартиби пуркунии ҳуҷҷатҳо ҷавобгӯ мебошад. Ҳуҷҷати электронӣ - маълумоте, ки дар ҳомили мошинӣ сабт шудааст ва ба талаботи муқарраркардаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳуҷҷати электронӣ мувофиқат мекунад, тавассути воситаҳои барномавӣ ва техникӣ тайёр шуда, коркард шуда, ирсол, қабул ва ҳифз мегардад [9], ки ҳуҷҷатҳои ягона дар ҳама сатҳҳои система истифода мешаванд. Ба чунин ҳуҷҷатҳо қисми зиёди ҳуҷҷатҳое дохил мешаванд, ки дар мақомоти андоз паҳн мешаванд, аз ҳисоботи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисобҳои андозии аз ҷониби андозсупорандагон ба нозироти андоз пешниҳодшаванда то ҳисоботи тартибдодаи мақомоти андоз. Ҷараёни иттилоот ҳаракати устуворӣ равонашудаи ҳуҷҷатҳои электрониро аз сарчашмаҳои пайдоиши онҳо ба қабулкунандагон ифода мекунад.

Ҷараёнҳои иттилоотӣ маълумоти мукаммалтарини низоми иттилоотии андозбандиро медиҳанд, зеро бо ёрии онҳо хусусиятҳои фазоию вақтӣ ва ҳаҷмӣ ошкор карда мешаванд, ҷараёни равандҳои иттилоотӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо инъикос меёбанд. Ҷараёни иттилоот сохтори ташкилию функсионалии мақомоти андозро инъикос мекунад.

Воҳидҳои ҷараёни Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз метавонанд ҳуҷҷатҳо, нишондиҳандаҳо, реквизитҳо, аломатҳо бошанд. Ҳуҷҷатҳо ва шаклҳои дар онҳо мавҷудбударо метавон ба гурӯҳҳои зерин тақсим кард:

1) Дар маҳалли тартиб додан: воридот (даромад ба санҷиш); рӯзҳои истироҳат (баромад аз санҷиш).

2) Тибқи муҳлати пешниҳод: танзимшаванда – ҳуҷҷатҳое, ки муҳлати иҷро ва пешниҳоди онҳо муқаррар шудааст; танзимнашаванда - ҳуҷҷатҳое, ки тибқи дархост ба расмият дароварда мешаванд.

Ҳуҷҷатҳое, ки тибқи низомнома дода мешаванд, барои мисол, ҳисоботҳо "Дар бораи воридоти андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлат", "Дар бораи натиҷаҳои кори назорати мақомоти андоз", "Сохтори даромадҳои намудҳои асосии андозҳо», «Қарз аз рӯйи пардохтҳо ба буҷет» ва дигар ҳисоботи оморие, ки мақомоти андоз тартиб медиҳанд, шуда метавонанд.

3) аз рӯйи самтҳои функсионалии фаъолияти нозироти андоз:

- ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ (қонунҳо, фармонҳо, қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идораи давлатӣ) ва ҳуҷҷатҳои ташкилию методӣ (фармонҳо, дастурҳо, усулҳо ва ғайра);
- ҳуҷҷатҳо барои ҳисоб кардан ва баҳисобгирии воридоти андозҳо, боҷҳо ва дигар пардохтҳо (ҳисобҳои шахсии андозсупорандагон, ҳуҷҷатҳои бонкӣ, ҳисобҳои андоз, эъломияҳо);
- ҳуҷҷатҳо дар бораи кори назорати инспексия (ҳисоботи бухгалтерӣ, тавозунҳо, актҳои тафтиши корхонаю ташкилотҳо, журналҳои кори назорат);
- дигар намуди ҳуҷҷатҳо дар шакли электронӣ шуда метавонанд.

Гурӯҳбандии ҳуҷҷатҳо ба соҳаҳои функционалӣ мувофиқи хусусиятҳо ва таъиноти иттилооти дар онҳо мавҷудбуда, ҷараёнҳои асосии иттилоотро дар сохтори идоракунии фаъолияти мақомоти андоз муайян мекунад.

Рушди системаҳои автоматикунонидашуда на танҳо дар низоми андоз, инчунин дар дигар системаҳое, ки мубодилаи иттилоотро таъмин мекунанд, истифодаи васеи ҳуҷҷатҳои ягонаро дар бар мегирад. Дар байни ҳуҷҷатҳои ба мақомоти андоз пешниҳодшаванда шаклҳои ягонаи зиёде мавҷуданд ва пеш аз ҳама инҳо шаклҳои ҳисоботи молиявии ташкилотҳо мебошанд. Бо вуҷуди ин, мақомоти андоз, ба монанди дигар сохторҳо, бисёр шаклҳои дохилии ҳуҷҷатнигориро истифода мебаранд, ки метавонанд ба шаклҳои соҳавӣ мансуб бошанд, масалан, шаклҳои ҳисоботӣ, ки дар кори мақомоти андоз истифода мешаванд.

Ҷузъи муҳимми берун аз иттилооти ҳомили мошинӣ низоми тасниф ва рамзгузорӣ мебошад. Назорати риояи қоидаҳои рамзгузории молҳо тибқи муқаррароти моддаи 45 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон[8] дар таҳрири нав, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи криптография [3], Қоидаҳо оид ба шартҳои ҳифзи иттилоот дар воситаҳои техникии коркарди иттилоот [15], аз ҷониби мақомоти андоз ва мақомоти гумруки кишвар анҷом дода мешавад. Тартиби рамзгузории электронӣ, фаъолияти операторони пайгирикунандаи гардиши молҳо ва раванди назорати онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд.

Тартиби таҳия, қабул, татбиқ, нигоҳдорӣ ва татбиқи таснифоти он, аз ҷумла дар соҳаи андозбандӣ, мубодилаи иттилооти байниидоравӣ, ташкили системаҳои иттилоотӣ ва захираҳои иттилоотиро муқаррар мекунад.

Танзими ҳуқуқии он аз рӯйи намудҳои асосии иттилооти техникӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба роҳ монда мешавад, ки дар ташкили системаҳои давлатии иттилоотӣ ва захираҳои иттилоотӣ, инчунин дар мубодилаи байниидоравии иттилоот истифода мешаванд, таҳия карда мешаванд.

Истифодаи классификаторҳои ватанӣ бо инҳо таъмин карда мешавад:

- истифодаи бевоситаи классификаторҳои ватанӣ бе тағйир додани рамзҳо ва номи вазифаҳои дар онҳо қабулшуда;
- ба таснифи умумӣ дохил намудани объектҳои иловагии тасниф ва аломатҳои тасниф, ки ба рамзҳо ва номҳои вазифаҳои классификаторҳои умумӣ ва вазифаҳои захиравии дар онҳо пешбинишуда мухолифат намекунанд.

Истифодаи классификаторҳои ватанӣ барои **таъмини он зарур аст, ки** муқоисаи **иқтисодию оморӣ** маълумот дар бораи фаъолияти ташкилотҳо ва соҳибкорони инфиродӣ мавҷуд бошад. **Ш**ароити кори Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз, усулҳо, усулҳои рамзгузорӣ, таснифоти оқилонаи феҳристҳо бояд барои пурра қонеъ гардонидани дархостҳои истифодабарандагон, кам кардани вақту меҳнат барои пур кардани ҳуҷҷатҳо ва истифодаи самараноки техникаи компютерӣ хизмат кунанд, зеро онҳо **имкон медиҳанд**, ки ҳаҷм ва сарфаи вақти ҷустуҷӯи маълумотро кам кунанд. Иттилооте, ки барои ҳалли мушкилот барои осон кардани коркарди иттилоот зарур аст, Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз мебошад. Бояд низоми ягонаи тасниф ва рамзгузории иттилоотро истифода барад, ки ба истифодаи ҳама таснифҳои кишвар асос ёфтааст.

Илова бар ин, танзими ҳуқуқии идоравӣ ва системавӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи андоз тибқи таснифгарҳои зерин истифода мешаванд. Масалан, танснифгарҳо (классификаторҳо):

- даромад ва харочоти буҷетҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон(ТДХБ);
- рамзҳои мушаххаси бонкӣ (ТРМБ);
- андозҳо ва пардохтҳои гумрукӣ (ТАПГ);
- объектҳои андозбандӣ (ТОА);
- ҷаримаҳо (ТҶ);
- рақамҳои мушаххаси андозсупоранда (ТРМА) ва ғ.

Таснифгузориҳое, ки аз ҷониби мақомоти андоз истифода мешаванд, тибқи қоидаҳои умумӣ ва бо назардошти талаботи Кодекси андоз тартиб дода мешаванд. Дар муносибатҳои иқтисодиёти рақамӣ, рақами мушаххаси андозсупорандаи шахси ҳуқуқӣ рамзи ададии даҳрақамаро доро мебошад, ки тибқи низоми рамзгузории мавқеӣ, ҷойгиршавии он сохта шудааст:

Рақами мушаххаси андозсупоранда аз нуҳ аломати рақамӣ иборат буда, бо тариқи рақамгузории электронӣ ташаккул ёфта, ахбороти зеринро дар бар мегирад:

N	**N**	**A**	**X**	**X**	**X**	**X**	**X**	**C**

NN - рамзи нозироти андозе, ки ин андозсупорандаро ба қайд гирифта, бо рақами мушаххаси андозсупоранда таъмин намудааст;

A - рақаме, ки мақоми (вазъи ҳуқуқии) андозсупорандаро муайян менамояд;

- аз 0 то 4, аломати андозсупорандагон - шахсони ҳуқуқӣ;

- аз 5 то 9, аломати андозсупорандагон - шахсони воқеӣ;

XXXXX - рақами тартибии андозсупорандагон;

C - рақами назоратии алгоритмӣ, ки ҳолатҳои рақамгузории комилан мутобиқро истисно мекунад.

Шахсони воқеии ба синни 16-сола расида (резидентҳо) уҳдадоранд, ки барои баҳисобгирӣ (ба қайди андозӣ) гузоштан ва бо рақами мушаххаси андозсупоранда таъмин гардидан ба мақомоти андози маҳалли зист (истиқомат) мурочиат намоянд.

Бо мақсади ба баҳисобгирӣ гузоштан ва гирифтани рақами мушаххаси андозсупоранда, шахси воқеӣ - шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифадор аст, ки ба мақомоти андози маҳалли зисти худ дар баробари аризаи шакли тасдиқшуда (тибқи замимаи 2 ба Қоидаҳо), шиносномаи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро (минбаъд - шиноснома), ки шахсияти ӯро тасдиқ мекунад, пешниҳод намояд [16].

Тибқи муқаррароти банди 5 моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи криптография» [3] воситаҳои рамзнависӣ – воситаҳои дастгоҳӣ, барномавӣ ва дастгоҳии барномавӣ, системаҳо ва комплексҳое мебошанд, ки алгоритмҳои тағйирёбии криптографии иттилоотро ба роҳ мемонанд ва барои ҳифзи иттилоот аз дастрасии ғайриқонунӣ ҳангоми интиқоли онҳо тавассути шабакаҳои автоматикунонидашуда ва ё дар вақти коркард ва нигоҳдории онҳо пешбинӣ гардидаанд.

Танзими ҳуқуқи тибқи Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз дар доираи Қоидаҳои баҳисобгирӣ, додани рақамҳои мушаххаси андозсупорандагон, муқаррар намудани рамзҳои сабабҳои ба ҳисоб гузоштан - рамзи махсуси бақайдгирӣ мебошад, ки он аз ҷониби мақомоти андоз ҳангоми мавҷуд будани объектҳои андозбандӣ ва объектҳои ба андозбандӣ алоқаманди андозсупорандагон бо мақсади таъмини назорат ва ситонидани андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет, дода мешавад [16].

Рамзи сабабҳои баҳисобгирӣ аз дувоздаҳ аломати (рақам ва ҳуруфоти лотинии) бо тартиби электронӣ ташаккулёфта иборат буда, ахбороти зеринро дар бар мегирад:

A	**A**	**B**	**B**	**C**	**D**	**F**	**F**	**F**	**F**	**F**	**J**

AA - рамзи нозироти андозе, ки ин андозсупорандаро ба қайд гузоштааст (рақамӣ);

BB - рамзи нозироти андозе, ки воҳиди алоҳидаи таъсиснамудаи андозсупорандаро дар маҳалли ҷойгиршавии объекти андозбандӣ ва (ё) объектҳои ба андозбандӣ алоқаманд ба қайд гузоштааст (рақамӣ);

C - шакли ташкилию ҳуқуқӣ (ҳуруфот), аз ҷумла:

A - шахси ҳуқуқӣ;

B - шахси воқеӣ (соҳибкори инфиродӣ);

D - рамзи сабабҳои ба ҳисоб гузоштан, агар:

A - вобаста ба молу мулки ғайриманқул;

B - вобаста ба воҳидҳои алоҳидаи шахси ҳуқуқӣ, мутобиқ ба банди 18 моддаи 2 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

C - вобаста ба воситаи нақлиётии бақайдгирифташуда;

D - вобаста ба иҷрои уҳдадориҳои андоз оид ба пардохти дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети ҷумҳуриявӣ ва (ё) маҳаллӣ;

E - вобаста ба низоми махсуси андозбандӣ барои субъектони бизнеси бозӣ;

F - вобаста ба низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози ягона);

G - вобаста ба пардохти андоз аз даромад ва андози иҷтимоӣ, мутобиқ ба қисми 1 моддаи 241 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

H - вобаста ба пардохти андоз аз фоида, мутобиқ ба қисми 8 моддаи 241 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

I - вобаста ба бақайдгирии ғайрирезидент ба сифати супорандаи андоз аз арзиши иловашуда, мутобиқ ба қисми 1 моддаи 245 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

J - вобаста ба бақайдгирии ғайрирезиденте, ки коғазҳои қиматнокро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мехарад (мефурӯшад);

K - вобаста ба бақайдгирии ғайрирезиденте, ки тавассути агенти ваколатдор ҷамъоварии подоши суғуртавӣ ва (ё) суғуртакунӣ ё азнавсуғуртакунии таваккалро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом медиҳад.

FFFFF - аломати тартибии бо ҳуруфоти лотинӣ (аз A то Z) ташаккулёбанда, ки рақами тартибии бақайдгирии объекти андозбандӣ ва (ё) объекти ба андозбандӣ алоқаманди андозсупорандаро муайян месозад ва тартиби ташаккули он аз ҷониби мақомоти андоз муқаррар карда мешавад;

J - ҳарфи назоратӣ, ки тавассути ҳуруфоти лотинӣ (аз A то Z) ифода ёфта, ҳолатҳои рамзгузории комилан мутобиқро истисно мекунад.

Рамзи овардашуда аз ҷониби мақомоти андоз ҳангоми мавҷуд будани объектҳои андозбандӣ ва объектҳои ба андозбандӣ алоқаманди андозсупорандагон бо мақсади таъмини назорат ва ситонидани андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет дода мешавад.

Дар ҳолати пешбурди фаъолият бидуни баҳисобгирии (қайди андозӣ) воҳиди алоҳида, инчунин саривақт ба ҳисоб нагузоштани объекти андозбандӣ ва (ё) объектҳои ба андозбандӣ алоқаманд, мақомоти андоз ҳуқуқ дорад, ки нисбати чунин андозсупорандагон тибқи талаботи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон [6] чорабиниҳои маъмурӣ андешад.

Бинобар ин, танзими ҳуқуқии иттилоотии ҳомили мошинӣ муҳити иттилоотиро барои қонеъ гардонидани талаботи гуногуни касбии истифодабарандагони низоми андозбандӣ ташкил медиҳад. Он ҳама намуди иттилооти махсус ташкилшударо барои дарк кардан, интиқол додан ва коркарди воситаҳои техникӣ дар бар мегирад.

Аз ин рӯ, Системаи ҳамгироии иттилоот дар шакли пойгоҳи маълумотҳо, маълумотҳои бонкӣ пешниҳод карда мешавад. Аз ҷиҳати мундариҷа, дастгирии иттилоотии ҳомили дохилимошинӣ бояд фаъолияти воқеии мақомоти андозро инъикос намояд. Нуқтаи устувор ва маълумотҳои дар онҳо мавҷудбуда, метавонанд аз рӯйи дараҷаи устуворӣ ба тағйирёбандаҳо ва доимӣ тақсим карда шаванд. Тағйирёбандаҳое, ки дорои маълумот мебошанд, ҳаҷми тағйирот дар давоми сол аз 20% ҳаҷми умумии як сол зиёд аст. Бузургиҳое, ки боқимондаи маълумотро дар бар мегиранд, доимӣ (шарти доимӣ) ҳисобида мешаванд.

Бузургиҳои тағйирёбанда дорои маълумоти зерин мебошанд:

- маълумоти назорати оперативӣ, таъмини пуррагӣ ва саривақтии гирифтани андозҳо, пардохтҳои гумрукӣ, боҷҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ва ҳисобот;

- натиҷаҳои таҳлил ва пешгӯии манбаи андозбандӣ ва воридоти андозҳо, пардохтҳои гумрукӣ, боҷҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ;

-натиҷаҳои кори назорати мақомоти андоз;

-ҳуҷҷатҳои амалӣ ҳуқуқии мақомоти андоз ва ғ.

Бузургиҳои доимӣ иборатанд аз:

- матнҳои қонунҳо, қарорҳо ва фармонҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қарорҳои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ;
- матни фармонҳо, дастурҳо ва нақшаҳои Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- матнҳои ҳуҷҷатҳои ташкилию методӣ;
- классификаторҳо, маълумотномаҳо ва луғатҳое, ки дар Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз истифода мешаванд;
- маълумот аз Феҳристи давлатии корхонаҳо ва маълумоти баҳисобгирии

андозсупорандагон;

- иттилооти меъёрию маълумотӣ оид ба таъминоти молиявӣ, моддию техникӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳаракати кадрҳо.

Пойгоҳи маълумотҳо бояд шакли асосии ташкили маълумотҳоро барои ҷамъоварӣ, коркард ва нигоҳдории онҳо дошта бошад. Пойгоҳи маълумотҳо аз бузургиҳо иборатанд. Сохтори маълумотҳо дар бузургиҳои иттилоотии пойгоҳи маълумотҳо бояд тибқи талаботи зерин амалӣ карда шаванд:

- ба махзани ягонаи маълумот муттаҳид намудани маълумоте, ки бо маънои умумии физикӣ хосанд ва технологияи иттилоотии як ё якчанд равандҳои ба ҳам алоқаманди фаъолияти мақомоти андозро татбиқ менамоянд;
- пешниҳоди маълумот ба шахсони мансабдори мақомоти андоз дар доираи маълумоти дар ҳуҷҷатҳои воридотӣ мавҷудбуда;
- пешниҳоди маълумотҳо ба сохторҳои иттилоотӣ ва идоракунии онҳо тавассути истифодаи системаҳои идоракунии пойгоҳи маълумотномаҳо ва таъмини мутобиқати иттилоот миёни пойгоҳи маълумотномаҳои гуногун;
- ҷамоварии маълумот дар пойгоҳи маълумот бо назардошти ҷараёни мавҷудаи иттилоот байни объектҳои Системаи ҳамгироии иттилоотии андоз дар дохили мақомоти андоз;
- таъмини мутобиқати иттилоот бо маълумоте , ки аз сатҳҳои беруна меоянд, ки ин система бо онҳо ҳамкорӣ мекунад.

Таркиби функционалӣ ва иттилоотии базаи маълумот аз хусусиятҳои ҳар як ҷойи кор ва тахассуси мутахассис вобаста аст. Ба пойгоҳи маълумотҳои касбӣ дар мақомоти андоз пойгоҳҳои зерин дохил мешаванд:

- маълумоти ибтидоӣ ва ҳисоботӣ оид ба даромадҳои андоз дар заминаи фаслҳо ва зерфаслҳои таснифи буҷет, буҷетҳо, ҳудудҳо, даврaҳо аз рӯйи шаклҳои ҳисоботи танзимшаванда;
- маълумоти амалиётӣ оид ба даромадҳои андоз;
- мактубҳо, амсоли судӣ, ҷавобҳо, пешниҳодҳо оид ба конунгузории андоз;
- маълумоти ҷамъовардашуда ва муттаҳидшуда дар асоси шаклҳои ҳисоботӣ;
- ҳуҷҷатҳои истифодаи дохилӣ барои мақсадҳои гуногун ва ғайра.

Пойгоҳи маълумотҳои зерсистемаҳои функционалӣ дорои маълумоти зерин мебошанд:

- зернизоми «Бақайдгирии корхонаҳо» - номи андозсупоранда, рақами мушаххас, ҷойгиршавӣ, санаи бақайдгирии давлатӣ, шакли моликият, шакли ҳуқуқӣ, маълумот дар бораи муассисон ва сармояи оинномавӣ ва ғайра;
- зернизоми «Тафтиши мизи корӣ» - натиҷаи таҳлили баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи андози ташкилотҳо, маълумот дар бораи вайронкунии қонунгузории андоз, ки дар рафти санҷишҳои кассавӣ муайян шудаанд, маълумот дар бораи сиёсати баҳисобгирии ташкилоти андозсупоранда ва ғайра;
- зернизоми «Нигоҳдории кортҳои шахсии корхонаҳо» - маълумот дар бораи бақияи андоз, дар бораи маблағҳои аз ҳад зиёд гузаронидашуда, дар бораи батаъхиргузорӣ ва тақсими пардохтҳо ба буҷет ва ғайра;
- Зернизоми «Таъдиди ҳуҷҷатӣ» - рақам ва санаи санади тасдиқи ҳуҷҷат, муҳлатҳои санҷиш, муҳлате, ки дар он санҷиш гузаронида шудааст, хусусияти қонуншикании ошкоршуда, маблағи қабл аз ситонидани андозҳо (камшуда) ва муҷозот барои вайрон кардани қонунгузории андоз ва ҷаримаҳои ҳисобшуда ва ғайраро дар бар мегирад.

Дар хотима қайд намудан зарур аст, ки гарчанде системаи иттилоотии автоматикунонидашудаи андоз амал карда истода бошад ҳам, лекин то ҳол масъалаҳое, ки садди роҳи он мегарданд кам нестанд, аз ҷумла:

1. Нарасидани мутахассисони лаёқатманди касбӣ, яъне барномасозҳои ватанӣ дар самти технологияҳои автоматикунонидашудаи иттилоотӣ.
2. Андозсупорандагон наметавонанд маълумотҳои муқоисавии худро оид ба уҳдадориҳои андоз сари вақт дар утоқи шахсии андозсупоранда аз назар гузаронанд ё ба таври хаттӣ дар муддати кӯтоҳтарин дастрас карда наметавонанд, чунки барномаи

амалкунандаи системаи ҳамгироии иттилоотии андоз дар бисёр ҳолат ба нуқсонҳои техникӣ дучор гардида, боиси саргардониҳои субъекти андоз мегардад.

3. Бо дарназардошти он ки аксарияти амалиёти электронӣ оид ба уҳдадориҳои андоз ба таври дастӣ амалӣ карда мешавад, баъзе аз талаботи принсипҳои андоз, аз ҷумла адолат, ягонагии низоми андоз ва шаффофият, мавриди баҳс қарор мегиранд.

4. Гаронии хизматрасониҳои интернетӣ низ омили нигаронкунанда дар рушд ва инкишофи низоми иттилоотии автоматонидашудаи андоз ва ҳамчунин самаранокии фаъолияти кормандони низоми мазкур мебошад.

Муқарриз: Буризода *Э.Б.* – д.и.ҳ., профессори ИНФС ва Ҳ АМИТ

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тартиби раъйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. -Душанбе, 2016.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи буҷети давлатӣ” аз 30 ноябри соли 2021 №1804.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи криптография» Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -2012. -№7. -Мод.689).
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи рақами ягонаи машаххас” Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29.12.10с., №669)
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қабули Кодекси гумрук ва мавриди амал қарор додани он» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2004, №12, қ-2, мод. 704; соли 2006, №3, мод. 159; соли 2007, №7, мод.681, соли 2008, №6, мод.459; №10, мод.818; соли 2011, №3, мод. 160; №6, мод. 458 Қонуни ҶТ аз 03.07.2012с., №874; №845; аз 01.08.2012; №881; ҚҶТ аз 28.12.12с. №906, ҚҶТ аз 28.12.2013с. №1035).
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи мавриди амал қарор додани Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2008 сол, №12, қ-1, мод. 989, мод. 990; 2009 сол, №5, мод. 321, №9-10, мод.543; 2010 год, №1, мод.2, 5; №3, мод.153; №7, мод. 547; №12, қ-1, мод. 812;2011сол, №6, мод. 430, ст. 431; №7-8, ст.610; №12,ст.838; 2012сол,№4, сол.256; №7, мод.685, мод.693; №8, мод.814;№12 қ1, мод.1004; 2013 сол,№3, мод.181; №7, мод. 508; 2014 год, №3, мод. 143, мод. 144; ҚҶТ 26.07.14,№1093).
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2011, №6, мод. 435; ҚҶТ 26.07.14,№112, №1113).
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи қабули Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 21.12.2021 №1844.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тохикистон соли 2002, №4, қ- 1, мод. 308; соли 2005, №12, мод. 637): соли 2012,№12 қ1,мод.1002; соли 2013, №7, мод.523)
10. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 сентябри соли 2014, №567.
11. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, №659.
12. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 июли соли 2020, №410.
13. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, №643.
14. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, таҳти №642.
15. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 июни соли 2005 № 203 , Қарор аз 2.08.2010с. № 402.
16. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2013 №3.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ РАВЗАНАИ ЯГОНА – НИЗОМИ ИТТИЛООТИИ АВТОМАТИКУНОНИДАШУДАИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИИ АНДОЗ

Дар мақола низоми иттилоотии автоматикунонидашудаи муносибатҳои ҳуқуқи андоз бо назардошти ҳуҷҷатҳои электронӣ муфассал дида баромада шудааст. Дар раванди таҳқиқот нишондиҳандаҳо вобаста ба объектҳои андозбандӣ, намудҳои гуногуни андоз, меъёрҳои муқаррарнамудаи ҳуқуқи андоз, ҳолати молиявии андозсупорандагон, ҳолати ҳисоббаробаркуниҳои андозсупорандагон ба буҷет, бо назардошти истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Бо мақсади таъмини фаъолияти устувори низоми андоз, ба сифати омилҳои таъсиррасон ҳангоми гузариш ба иқтисоди рақамӣ масъалаҳои танзими ҳуқуқии андозбандӣ бо низоми ягонаи ҳуҷҷатгузории электронӣ ва муътадил фаъолият намудани хизматрасониҳои коммуникатсионӣ (бо нархҳои дастрас) бо назардошти дастрасии воситаҳои барномавӣ-техникӣ муайян карда шуда, мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. Дар ниҳояти таҳқиқот вобаста ба мушкилоти ҷойдошта ҷиҳати баратараф намудани монеаҳои рушд ва инкишофи соҳа як қатор пешниҳоду тавсияҳо оварда шудаанд, аз ҷумла нуқтаҳои зайл дар мақола ҳамчун мушкилот қайд гардидаанд: нарасидани мутахассисони лаёқатманди касбӣ, яъне барномасозони ватанӣ дар самти технологияҳои автоматикунонидашудаи иттилоотӣ; андозсупорандагон наметавонанд маълумотҳои муқоисавии худро оид ба уҳдадориҳои андоз сари вақт дар утоқи шахсии андозсупоранда аз назар гузаронанд ё ба таври хаттӣ чунин маълумотҳоро дар муддати кӯтоҳтарин дастрас намоянд, чунки барномаи амалкунандаи системаи ҳамгироии иттилоотии андоз дар бисёр ҳолат ба нуқсонҳои техникӣ дучор гардида, боиси саргардониҳои субъектони андоз мегардад; бо дарназардошти он ки аксарияти амалиёти электронӣ оид ба уҳдадориҳои андоз ба таври дастӣ амалӣ карда мешавад, баъзе аз талаботи принсипҳои андоз, аз ҷумла адолат, ягонагии

низоми андоз ва шаффофият, мавриди баҳс қарор мегиранд; гаронии хизматрасониҳои интернетӣ низ омили нигаронкунанда дар рушд ва инкишофи низоми иттилоотии автоматонидашудаи андоз ва ҳамчунин самаранокии фаъолияти кормандони низоми мазкур мебошад.

Калидвожаҳо: хизматрасониҳои интернетӣ, низоми иттилоотии автоматикунонида шудани андоз, уҳдадориҳои андоз, базаи маълумот, пойгоҳҳо, танзими ҳуқуқӣ, амалиёти электронӣ, принсипҳои андоз.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЕДИНОГО ОКНА - АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ НАЛОГОВЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

В статье подробно рассматривается автоматизированная информационная система налогово-правовых отношений с использованием электронных документов. В ходе исследования были изучены показатели, относящиеся к объектам налогообложения, различным видам налогов, нормам, установленным налоговым законодательством, финансовому состоянию налогоплательщиков, состоянию платежей налогоплательщиков в бюджет с учетом использования информационных технологий. В целях обеспечения устойчивой работы налоговой системы, как фактора влияния при переходе к цифровой экономике, решаются вопросы правового регулирования налогообложения с единой системой электронного документооборота и стабильной работы услуг связи (по доступным ценам) с доступ к программному и аппаратному обеспечению. В результате исследования был сделан ряд предложений и рекомендаций по устранению существующих препятствий на пути развития и роста отрасли, в том числе в статье отмечены следующие моменты: нехватка квалифицированных специалистов, т.е. отечественных ИТ-программистов; налогоплательщики не имеют возможности своевременно ознакомиться со своими сравнительными данными по налоговым обязательствам в личном кабинете налогоплательщика или получить такую информацию в письменном виде в кратчайшие сроки, так как существующая программа интеграции налоговой информации зачастую сталкивается с техническими проблемами и становится беспокойстве налоговых субъектов; учитывая, что большинство электронных операций по налоговым обязательствам осуществляется вручную, некоторые требования принципов налогообложения, такие как справедливость, единство налоговой системы и прозрачность, становится предметом спора; бремени интернет-услуг влияет на развитие автоматизированной налоговой информационной системы, а также на эффективность работы персонала.

Ключевые слова: интернет-сервисы, автоматизированная налоговая информационная система, налоговые обязательства, база данных, правовое регулирование, электронные сделки, принципы налогообложения, налоговая информационная система интеграции.

LEGAL REGULATION OF THE SINGLE WINDOW - AUTOMATED INFORMATION SYSTEM OF TAX LEGAL RELATIONS

The article discusses in detail the automated information system of tax and legal relations using electronic documents. In the research, indicators related to objects of taxation, various types of taxes, norms established by tax legislation, the financial condition of taxpayers, the state of taxpayer payments to the budget, taking into account the use of information technology, were studied. In order to ensure the stable operation of the tax system, as a factor of influence in the transition to a digital economy, the issues of legal regulation of taxation with a unified electronic document management system and the stable operation of communication services (at affordable prices) with access to software and hardware are being addressed. As a result of the study, a number of proposals and recommendations were made to eliminate existing obstacles to the development and growth of the industry, including the following points noted in the article: lack of qualified specialists, i.e. domestic IT programmers; taxpayers do not have the opportunity to timely familiarize themselves with their comparative data on tax liabilities in the taxpayer's personal account or receive such information in writing in the shortest possible time, since the existing tax information integration program often encounters technical problems and becomes a concern for tax subjects; given that most electronic transactions for tax liabilities are carried out manually, some of the requirements of tax principles, such as fairness, unity of the tax system and transparency, become a matter of dispute; the burden of Internet services affects the development of an automated tax information system, as well as the efficiency of staff.

Keywords: internet services, automated tax information system, tax obligations, databases, legal regulation, electronic transactions, tax principles, tax information integration system.

Маълумот дар бораи муаллиф*: Ҳаитов Саидали Порғиевич* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кучаи Нахимов 64/14. Телефон: **901-030-164,** E-mail: **saidali.66@list.ru**

Сведение об авторе: ***Хаитов Саидали Порғиевич*** - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права. **Адрес**: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица. Нахимова 64/14. Телефон: **901-030-164.** E-mail: **saidali.66@list.ru**

Information about author: ***Khaitov Saidali Porgievich*** - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor of the Department of Financial, Economic and Anticorruption Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Str., 64/14. Phone**: (+992) 901-03-01-64.** E-mail: **saidali.66@list.ru**

УДК 336.77.01

О ПОНЯТИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КРЕДИТА, ЕГО ПРИЗНАКАХ, РОЛИ И ФУНКЦИЯХ

Исмаилова Ш.Ш.
Российско-Таджикский (славянский) университет

Углубление рыночных преобразований в Таджикистане, как и в других постсоветских странах, проблемы национальной экономики, в том числе связанные с финансированием сельского хозяйства, длительное время не решаемые стихийными механизмами рынка, обусловили глубокое внимание к экономическим исследованиям кредитования сельскохозяйственного воспроизводства с учётом специфики экономики страны.

На это обратил внимание академик Т.Н. Назаров: « … надо признать, что для дальнейшего развития экономики в условиях рынка первостепенное значение имеют финансы и другие стоимостные категории, включая, в первую очередь, такие как налоги, кредит, деньги и их методы обращения. Эти категории необходимо использовать … в русле стимулирования роста экономики в сфере воспроизводственного процесса, лучшего обеспечения внутренней и внешней торговли, оказания услуг населению» [9,с.10].

Понятие экономической категории «сельскохозяйственный кредит», как и понятие категории «кредит», является достаточно широким. С одной стороны, оно затрагивает сущностные характеристики такого кредита, предусматривает наличие участников кредитных отношений – взаимосвязанных элементов в виде кредитора и заемщика, а также объекта кредитных отношений – ссужаемой стоимости и цены кредита (ссудный процент), а с другой, имеет свои специфические особенности. Кроме того, специфическое назначение сельскохозяйственного кредита обусловлено его ролью, сущностью и функциями.

Например, широким является определение, приведенное в Большой советской энциклопедии, определяющее сельскохозяйственный кредит как вид кредита, предназначенный для развития сельского хозяйства [1]. То есть данный кредит используется не только на удовлетворение текущих нужд сельскохозяйственного производства, но и на дальнейшее развитие всех секторов этой отрасли экономики.

В Словаре бизнес-терминов кредит сельскохозяйственный определяется как кредит, выдаваемый на цели, связанные с сельским хозяйством [12]. Это понятие еще более расширяет цели сельскохозяйственного кредита, поскольку кредит выдается не только непосредственно на осуществление сельскохозяйственного производства и его развитие, но и на иные цели, связанные с сельским хозяйством (например, на обслуживание сельского хозяйства и социальные цели).

Сельскохозяйственный кредит также определяется как совокупность затрат, реализуемых в форме вложений капитала в сельское хозяйство [5,с.58].

Иногда сельскохозяйственный кредит понимается как особая форма стоимостных отношений, возникающая тогда, когда стоимость, высвобождающаяся у одних экономических субъектов, некоторое время не используется в хозяйственных сделках и не вступает в новый воспроизводственный цикл. При сельскохозяйственном кредитовании эта стоимость переходит от одних субъектов другим субъектам, участникам сельскохозяйственного производства, испытывающим временную потребность в дополнительных источниках финансирования, и, следовательно, продолжает функционировать в рамках воспроизводственного процесса [3,с.12].

Как экономическая категория сельскохозяйственный кредит представляет собой совокупность экономических отношений, складывающихся между кредитором и сельскохозяйственным производителем – заемщиком по поводу движения ссудного капитала [2,с.80].

В систему сельскохозяйственного кредитования, считает профессор Р.Р. Юняева, включается вся совокупность институциональных форм кредитной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей и сельского населения, т.е. норм и правил, обеспечивающих реализацию их экономических интересов в ходе финансово-кредитной поддержки [17,с.12].

С учетом приведенных определений попробуем предложить собственную трактовку понятия «сельскохозяйственный кредит». Под сельскохозяйственным кредитом понимается совокупность объективно возникающих в процессе осуществления и развития сельскохозяйственного производства общественных отношений, связанная с возвратным предоставлением кредитором необходимых ресурсов дополнительно к основному и/или оборотному капиталу заемщика – участника сельскохозяйственного производства, их целевым использованием в сельскохозяйственной деятельности и погашением возникающей задолженности (долга по кредиту, кредитной задолженности) с уплатой процентов по полученным ресурсам в установленные сроки.

Исходя из этого определения, выделим основные признаки сельскохозяйственного кредита:

- это совокупность общественных отношений, возникающих между хозяйствующими субъектами – кредитором и заемщиком – сельскохозяйственным производителем по поводу кредитования;

- объективные основания для возникновения кредитных отношений связаны: (а) с наличием у отдельных субъектов временно свободных (не используемых в собственном производстве) ресурсов, которые они могут с выгодой для себя временно предоставить другим субъектам; (б) потребность участников сельскохозяйственного производства в дополнительных ресурсах (временно, на определенный срок), которые в сложившихся условиях они с выгодой для себя могут использовать в производстве; (в) возможность заемщика использовать кредит и организовать свое производство таким образом, что по завершении кругооборота производства (или нескольких кругооборотов в зависимости от условий кредитования) заемщик не только сохранит возможность для последующего цикла производства, но и без ущерба для себя вернет заемные средства (кредит) кредитору с процентным доходом (т.е. поделится своей предпринимательской прибылью);

- целью получения кредита для заемщика является осуществление и развитие сельскохозяйственного производства при временно возросших объемах основных и (или) оборотных средств заемщика (восстановление прежних объемов в целях простого производства, увеличение объемов производства в условиях расширенного производства с использованием кредитных средств) для получения дополнительной прибыли;

- определены ограничения для получения (предоставления) кредита – экономически обоснованно предоставляются кредитором заемщику только необходимый объем ресурсов для пополнения основного и/или оборотного капитала заемщика (излишне полученные кредиты не способны принести необходимой прибыли);

- определены направления использования получаемого кредита – срочное увеличение основного и/или оборотного капитала для последующего осуществления и развития сельскохозяйственного производства;

- определены основные характеристики кредита (возвратность, срочность, платность).

Понятно, что совокупность институтов финансово-кредитной поддержки сельского хозяйства, норм и правил, регулирующих эту поддержку, не может полноценно составить систему сельскохозяйственного кредитования без ее субъектов (участников кредитных отношений).

Исходя из этого, система сельскохозяйственного кредитования должна включать не только совокупность норм и правил кредитной поддержки, но и непосредственных субъектов кредитных отношений, а также субъектов, непосредственно обслуживающие сельскохозяйственных производителей, реализующих (как кредитор и заемщик) указанные нормы и правила в своей производственной деятельности.

Поэтому можно заключить, что сельскохозяйственные кредитные отношения охватывают совокупность правовых, экономических и иных отношений между кредитором, сельскохозяйственным производителем – заемщиком и иными лицами, обслуживающими сельскохозяйственных производителей, в процессе временного предоставления, использования и возврата денежных средств в форме кредита.

Определены **особенности** кредитования сельского хозяйства [7]: - сезонный характер сельскохозяйственного производства, его зависимость от природно-климатических условий; -

предоставление денежных средств любым субъектам сельского хозяйства независимо от организационно-правовой формы и формы собственности; - кредитование может осуществляться в краткосрочной и долгосрочной форме (на цели финансирования оборотных и основных средств); - в качестве кредитора могут выступать как специализированные кредиторы, так и другие кредитные институты; - частое отсутствие у заемщиков ликвидного обеспечения кредитов; - недостаточная правовая и нормативная база кредитования сельского хозяйства; - в случае льготного кредитования сельского хозяйства необходимо обеспечить строгий учет расходуемых на эти цели бюджетных и иных средств.

При этом, в кредитных отношениях в качестве заемщика выступает, как правило, сельскохозяйственный производитель – физическое лицо, осуществляющее сельскохозяйственную деятельность на своем приусадебном или ином земельном участке, а также субъект предпринимательства – дехканское (фермерское) хозяйство или сельскохозяйственное предприятие, прошедшие государственную регистрацию в форме индивидуального предпринимателя, функционирующего без образования юридического лица, или иной форме.

Специфическими характеристиками заемщика – производителя сельскохозяйственной продукции: (1) не является собственником ссужаемых средств, владеет ими временно; (2) применяет полученные средства для целей развития сельского хозяйства; (3) как правило, возвращает полученные средства кредитору после завершения кругооборота в его хозяйстве; (4) заемщик возвращает не только полученную в форме кредита средства, но и выплачивает проценты; (5) в триаде «предоставление кредита – использование – возврат» присутствует непосредственно стадия потребления кредитных ресурсов для последующего производства дополнительной добавленной стоимости и товарного обеспечения кредита (как результат получения кредита); (6) усиливается связь повышения сельскохозяйственного производства с укреплением финансового положения сельскохозяйственных производителей, ростом потребления на внутреннем рынке и ростом экспорта товаров.

Считаем, что в указанных кредитных отношениях в качестве заемщика могут также выступать хозяйствующие субъекты, косвенно (опосредованно) связанные с сельскохозяйственным производством, но непосредственно оказывающие необходимые услуги сельскохозяйственным производителям и таким образом оказывающие влияние на результаты сельскохозяйственной деятельности (поставщики семян, техники, транспортных услуг и пр.).

Кредитором является сторона сельскохозяйственных кредитных отношений, предоставляющих средства во временное пользование. В качестве кредиторов могут выступать как непосредственно владельцы временно свободных ресурсов (например, промышленные предприятия, физические лица и т.д.), так и финансовые посредники (как институциональные элементы). Последние привлекают указанные ресурсы от их владельцев посредством различных инструментов (депозиты, выпуск собственных ценных бумаг и т.д.) и размещают их в форме кредитов от своего имени и за свой счет на принципах срочности, возвратности и платности. К финансовым посредникам относятся, например, банки, микрофинансовые организации, ломбарды, страховые компании и т.д. Основные проблемы банковской системы и банковского кредитования на современном этапе развития страны определены в проведенных исследованиях, отдельными из которых являются, например [9, 13, 11, 15].

Специфическими особенностями объекта сельскохозяйственных кредитных отношений – ссужаемой стоимости, являются:

1) для кредитора: нереализованная стоимость, которая на какой-то срок освобождается из кругооборота капитала; не предусматривается ее использование в очередном хозяйственном цикле; приобретает новое качество – приносить добавленную стоимость за счет процента от кредита; - это сохраняющаяся стоимость (сохранение достигается посредством передачи от заемщика равноценной стоимости);

2) для заемщика (сельскохозяйственного производителя): - дополнительный капитал, который на какой-то срок добавляется в кругооборот его капитала; имеет особое качество – ускорять воспроизводственный процесс и способствовать непрерывности кругооборота капитала; носит авансирующий характер; - предусматривает возврат равноценной

стоимости и процентов по кредиту кредитору; добавляется к затратам, понесенным в соответствующем хозяйственном цикле (циклах).

Отмечается, что для кредитора как объект кредитования более сложными являются затраты сельскохозяйственного производства. В отличие от материальных ценностей, уже произведенных и готовых стать материальной гарантией возврата кредита, затраты производства лишь предполагают создание продукта, могущего после его продажи стать источником погашения банковских ссуд. Наиболее отчетливо это проявляется при осуществлении сезонных затрат в сельском хозяйстве. Известно, например, что при выращивании продуктов растениеводства (обработка почвы, внесение удобрений, расходование горюче-смазочных материалов и т.п.) реальный выход продукции (при наличии соответствующих климатических условий) может поступить лишь через соответствующий период времени. Для банка, оплачивающего данные затраты за счет своих ресурсов, риски возрастают и от него требуется дополнительная осторожность при расчете размера кредита и сроков его погашения [10,с.11-12]. В исследовании Всемирного банка отмечено: «Широко признано, что с сельским хозяйством связано больше рисков, чем с производством или торговлей. Поэтому не удивительно, что проекты сельскохозяйственного кредитования имеют негативный опыт в отношении погашения займов. Во многих случаях погода, падеж скота, болезни и другие бедствия серьезно сказываются на урожае … Такие риски наиболее высоки для тех фермеров, которые работают с монокультурами, особо чувствительными в отношении качества используемого сырья или времени сбора урожая. Риск в сельском хозяйстве также может быть связан с попытками фермеров увеличить доходы путем использования более доходных, но высоко рискованных сельскохозяйственных стратегий» [14,с.2].

В настоящее время в Таджикистане, как отмечается, основными причинами того, что сельскохозяйственные производители вынуждены использовать для организации своего производства не банковские кредиты, а собственные средства, являются: высокие риски кредитования сельскохозяйственных предприятий и высокие ставки за выдаваемые кредиты; ограниченные ресурсные возможности банков, прежде всего, дефицит среднесрочных и долгосрочных кредитов; несовершенство залогового права (отсутствие механизма реализации залогов в виде сертификата земли, являющихся материальным обеспечением долгосрочных кредитов); отсутствие позитивных кредитных историй у производителей сельскохозяйственных предприятий; низкая оценка ожидаемых доходов; недостаточно высокий уровень доверия населения к коммерческим банкам [16,с.74].

Приведенные выше определения раскрывают роль и сущность сельскохозяйственного кредита с экономической точки зрения. С юридической стороны признаки и содержание сельскохозяйственного кредита основывается на нормах, установленных в части 2 Гражданского кодекса РТ.

На основе научного подхода, примененного профессором О.И. Лаврушиным, определим экономию общественных затрат на стадии производства, достигаемой благодаря двигательной силе сельскохозяйственного кредита [8,с.35]: - сокращение общественных затрат (увеличение объемов производства, сокращение безработицы и пр.) в связи с возможностью осуществления полного или неполного технологического цикла сельскохозяйственного производства на основе предоставленного кредита (без кредита сельскохозяйственное производство могло вообще не быть осуществлено, либо осуществлено по упрощенной технологии); - сокращение времени реализации той или иной стадии сельскохозяйственного производства, модернизированного за счет притока ссуженной стоимости (заемного капитала), своевременность (в т.ч. с учетом погодных условий) и качество осуществления такого производства; - снижение непроизводительных затрат, имевших место до обновления технологий, машин и используемых материалов; - уменьшение удельных затрат в обновленном (более производительном благодаря использованию сельскохозяйственного кредита) хозяйстве заемщика и др.

Сельскохозяйственный кредит, как и другие экономические категории, выполняет ряд функций, к которым относятся перераспределение стоимости, контрольная, капиталлотворческая. Функции сельскохозяйственного кредита должны отражать его особенности, характеризовать специфику проявления содержания такого кредита.

Суть перераспределительной функции сельскохозяйственного кредита заключается в перераспределении временно высвобождаемой стоимости между участниками сельскохозяйственного производства посредством передачи от кредитора к заемщику. Такое перераспределение может осуществляться как непосредственно от владельца временно свободных ресурсов (первичного кредитора) к лицу, испытывающему потребность в них, так и от посреднических организаций (банков, страховых компаний, инвестиционных фондов, микрофинансовых организаций и т.д.).

Контрольная функция сельскохозяйственного кредита основывается на том, что качественная организация кредитных отношений предполагает осуществление контроля со стороны заемщика целевого характера и эффективности использования предоставленных средств, а также финансово-хозяйственной деятельности самого заемщика, в том числе посредством анализа его отчетности, а также иной доступной информации о нем.

Капиталлотворческая функция сельскохозяйственного кредита заключается в превращении при помощи кредита временно свободных денежных средств в работающий капитал, способный приносить доход. Причем кредит используется не только для обеспечения текущей платежеспособности заемщика, но и как фактор экономического развития способствует развитию производства и воспроизводства (используется для решения задач будущего развития).

В рыночных условиях роль сельскохозяйственного кредита, когда государство прекратило прямое управление сельскохозяйственным производством и его финансированием, резко повышается, поскольку, в частности: (а) он обеспечивает непрерывность (расширение) воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве; (б) способствует росту прибыли у кредиторов и концентрации производства у заемщиков; (в) обеспечивает более полное удовлетворение потребностей общества и экономики за счет внутреннего производства; (г) способствует улучшению условий жизни населения, в том числе сельского населения и т.д.

Также утверждается [2,с.81], роль сельскохозяйственного кредита выражает результат кредитных отношений. С макроэкономических позиций роль кредита в целом состоит в том, что с его помощью поддерживаются определенные пропорции между денежной и товарной массой, осуществляется воздействие на инфляционные процессы, регулируется денежное обращение.

Исходя из вышеприведенного, а также иных научных исследований [6,с.43-45] определим функциональную роль сельскохозяйственного кредита в макро- и микроэкономике: является условием и причиной сельскохозяйственного производства и воспроизводства; разрешает использование в производстве чужого капитала; вместе с машинным производством и ценой является средством управления производством; при прочих равных условиях помогает капиталу перейти в определенный момент производства в руки более эффективных сельскохозяйственных производителей; расширяет производственные мощности, передает и создает покупательную способность; мобилизует средства, концентрирует мелкие сбережения для финансирования инвестиционных проектов значительно больших размеров; используется для преодоления временных финансовых затруднений, увеличивает размер средств обращения и ускоряет их движение; увеличивает стабильность национальной валюты, способствует развитию конъюнктуры; позволяет размещать временно свободные ресурсы на рынке, предвосхищает создание собственных средств, не зависит от объема сбережений и имеет капиталообразующий эффект.

Как известно, все кредитные отношения, в т.ч. в сельском хозяйстве, основаны на ряде специфических принципов, которые делают их отличными от других видов экономических отношений, например, финансовых, денежных и т.д. К таким основным принципам относят: срочность, возвратность, платность, подчинение кредитной сделки нормам законодательства, неизменность условий кредитования [4,с.27]. Помимо основных имеется также ряд дополнительных принципов, которыми в настоящее время в обязательном порядке руководствуются субъекты кредитных отношений при предоставлении сельскохозяйственного кредита, обеспечивая взаимную выгодность кредитной сделки. В состав дополнительных принципов, как правило, включаются обеспеченность, целевой характер кредитования, дифференцированный подход к заемщикам.

Кроме того, при принятии решения о предоставлении сельскохозяйственного кредита, кредитором, как правило, учитываются местные условия и особенности сельскохозяйственной деятельности.

Поэтому правильным является мнение о том, что «ссужаемая стоимость, воплощенная в форму материального продукта, как и кредит в целом, - это неотъемлемая часть единого процесса производства и обращения, часть единого валового продукта … Задача общества – научиться управлять развитием кредитных отношений в соответствии с присущими им законами и границами использования» [8,с.36].

Рецензент: *Курбонов К. Б.*- к.ю.н., доцент ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия. – Режим доступа: http://bfsibguti.ru/kredit-selskohozjajstvennyj/
2. Деньги, кредит, банки : теория и практика : учебное пособие / сост.: А.И. Осипова ; Донской ГАУ. – Персиановский : Донской ГАУ, 2019. - 130 с.
3. Долгачева Т.С. Развитие кредитования как фактора обеспечения воспроизводства в сельском хозяйстве //Диссер… канд.экон.наук. 08.00.05 - Воронеж, 2015. – 191 с.
4. Евдошенко В.В. Лекция по теме № 12 «Банковское кредитование» - Ставрополь, 2014 – 49 с.
5. Инвестиции: учебник для вузов / под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. - 543 с.
6. Караченцева Т. Теории кредита и его функциональная роль в экономике // Банкаўскі веснік, ЛІСТАПАД 2006. – с.43-45.
7. Коневина М. С. Теоретические основы кредитования сельского хозяйства // Молодой ученый. - 2017. -№24 (158). - С. 259-262. - URL: https://moluch.ru/archive/158/44665/ (дата обращения: 01.01.2022).
8. Лаврушин О.И. Роль кредита в экономическом развитии //Банковское дело, 2011, №2. – с.32-38.
9. Назаров Т.Н. Некоторые проблемы экономического роста и оздоровления финансов //Известия АН РТ, 2018, № 1 (249). – с.8-21.
10. Осуществление кредитных операций: учебник / коллектив авторов; под ред. О.И. Лаврушина. -Москва: КНОРУС, 2017. - 242 с.
11. Проблемы в области производства сельскохозяйственной продукции, её переработки, сбыта и рекомендации по их устранению. – Душанбе, 2012. – 60 с.
12. Словарь бизнес-терминов. Академик.ру. 2001. Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/business/6879
13. Умаров Х. Сельскохозяйственная политика в производстве хлопка и диверсификация агропромышленного комплекса в Таджикистане. – 2016. 44 с.
14. Управление рисками и разработка продуктов для сельскохозяйственного микрокредитования: характеристики новой модели. Документ Всемирного банка // Специальный выпуск, 2005, №11. -52 с.
15. Хикматов У.С. Банковская система в развитии отраслей экономики страны и ее недостатки / У.С.Хикматов, С.Н.Махмадризоиён // Вестник Таджикского национального университета, 2020. - №4. -с.78-81.
16. Шералиев Э.Н. Основные механизмы привлечения источников финансирования землепользования в сельском хозяйстве Таджикистана //Вестник Таджикского национального университета. Сер. Социально-экономических и общественных наук. Ч.1, 2014, №2/10 (152). – с.72-78.
17. Юняева Р.Р. Государственное регулирование системы кредитования в сельском хозяйстве: теория. методология и практика: автореферат … д-ра экон.наук, 08.00.05. - Москва, 2010. – 47с.

ДАР БОРАИ МАФҲУМИ ҚАРЗИ КИШОВАРЗӢ, ХУСУСИЯТҲО, НАҚШҲО ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Дар доираи мақолаи мазкур кӯшиш ба харҷ дода шуд, ки тадқиқоти асосии қаблӣ дар соҳаи қарздиҳии истеҳсолоти кишоварзӣ омӯхта шаванд. Бо назардошти мавқеи муҳаққиқони гуногун тафсири худӣ оид ба мафҳуми «қарзи кишоварзӣ» таҳия шудааст. Муайян карда шудааст, ки нақши карз, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки ба муҳлати муайян бо музд ба соҳибкороне, ки дар соҳаи хоҷагии қишлоқ фаъолият мекунанд, маблағи иловагӣ барои такрористеҳсолкунии одӣ ё васеъ дода шавад. Хусусиятҳои қарздиҳии хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусиятҳои умумии иштирокчиёни муносибатҳои қарзӣ, инчунин арзиши дар шакли карз додашаванда ошкор карда шудаанд. Дар назар дошта шудааст, ки низоми қарздиҳии кишоварзӣ бояд на танҳо маҷмуи меъёрҳо ва қоидаҳои дастгирии қарз, балки субъектҳои бевоситаи муносибатҳои қарзӣ, инчунин субъектҳоеро дар бар гирад, ки бевосита ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ хизмат мерасонанд, ки (ҳамчун қарздиҳанда ва қарзгиранда) ин меъёрҳо ва қоидаҳои фаъолияти истеҳсолии худ. Хусусиятҳои объекти муносибатҳои қарзи хоҷагии қишлоқ - арзиши қарз муайян шудаанд. Кӯшиш карда шудааст, ки нақши функсионалии қарзи кишоварзиро дар макро- ва микроиқтисодиёт муайян намуда, сарфаи харочоти ҷамъиятӣ дар марҳилаи истеҳсолот, ки аз ҳисоби қувваи пешбарандаи қарзи кишоварзӣ ба даст омадааст, дарёфт карда шавад.

Калидвожаҳо: қарзи кишоварзӣ, таъиноти қарзи кишоварзӣ, хусусиятҳо, нақш ва вазифаҳои он, хусусиятҳои қарздиҳии истеҳсолоти кишоварзӣ.

О ПОНЯТИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КРЕДИТА, ЕГО ПРИЗНАКАХ, РОЛИ И ФУНКЦИЯХ

В рамках данной статьи сделана попытка изучить основные ранее выполненные исследования в сфере кредитования сельскохозяйственного производства. С учетом позиций различных исследователей разработана

собственная трактовка понятия «сельскохозяйственный кредит». Определено, что значение кредита заключается прежде всего в предоставлении на определенный период за плату предпринимателям, осуществляющим деятельность в аграрной сфере, дополнительного капитала для осуществления простого или расширенного воспроизводства. Выявлены особенности кредитования сельского хозяйства в РТ, общие характеристики участников кредитных отношений, а также ссужаемой стоимости. Предполагается, что система сельскохозяйственного кредитования должна включать не только совокупность норм и правил кредитной поддержки, но и непосредственных субъектов кредитных отношений, а также субъектов, непосредственно обслуживающих сельскохозяйственных производителей, реализующих (как кредитор и заемщик) указанные нормы и правила в своей производственной деятельности. Выявлены особенности объекта сельскохозяйственных кредитных отношений - ссужаемой стоимости. Сделана попытка определить функциональную роль сельскохозяйственного кредита в макро- и микроэкономике, выявить экономию общественных затрат на стадии производства, достигаемой благодаря двигательной силе сельскохозяйственного кредита.

Ключевые слова: сельскохозяйственный кредит, цель сельскохозяйственного кредита, его признаки, роль и функции, особенности кредитования сельскохозяйственного производства

ON THE CONCEPT OF AGRICULTURAL CREDIT, ITS FEATURES, ROLES AND FUNCTIONS

Within the framework of this article, an attempt was made to study the main earlier studies in the field of lending to agricultural production. Taking into account the positions of various researchers, their own interpretation of the concept of "agricultural credit" has been developed. It is determined that the value of the loan lies primarily in the provision for a certain period for a fee to entrepreneurs operating in the agricultural sector, additional capital for simple or expanded reproduction. The features of lending to agriculture in the Republic of Tajikistan, the general characteristics of the participants in credit relations, as well as the loan value are revealed. It is assumed that the agricultural lending system should include not only a set of norms and rules of credit support, but also direct subjects of credit relations, as well as subjects directly serving agricultural producers, implementing (as a lender and borrower) these norms and rules in their production activities. The features of the object of agricultural credit relations - the loaned value are revealed. An attempt has been made to determine the functional role of agricultural credit in macro- and microeconomics, to identify the savings in social costs at the production stage, achieved due to the driving force of agricultural credit.

Keywords: agricultural credit, purpose of agricultural credit, its characteristics, role and functions, features of crediting of agricultural production

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Исмаилова Шахноз Шавкатовна*** - Донишгоҳи славянии Россия ваТоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи молия ва қарз. **Суроға:**734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мирзо Турсунзода, 30. Телефон: **+ 992 (37) 221-70-81**

Сведение об авторе: ***Исмоилова Шахноз Шавкатовна*** – Российско-Таджикский (славянский) университет, соискатель кафедры финансов и кредита. **Адрес:**734000, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **+ 992 (37) 221-70-81**

Information about the author: ***Ismoilov Shahnoz Shavkatovna*** - Russian-Tajik (Slavonic) University, applicant for the Department of Finance and Credit **Address:** 734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Mirzo Tursunzade street, 30. Phone: **+ 992 (37) 221-70-81**

УДК 34.023+34.028.5

О ВЫБОРЕ ГРАЖДАНИНОМ ПРИЕМЛЕМОЙ ФОРМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исмаилов С.Ш.
Российско-Таджикский (славянский) университет

Правовое положение субъектов предпринимательской деятельности определяется спецификой их государственной регистрации начала предпринимательской деятельности, имущественных возможностей, прав и обязанностей, текущей деятельности, правовой ответственности и прекращения предпринимательской деятельности и пр.

Необходимо указать, что в настоящее время правовой статус индивидуального предпринимателя (далее – ИП) или юридического лица различных организационно-правовых форм вызывает все больший научный интерес в исследованиях в сфере предпринимательского права. В практическом аспекте проведенные исследования чаще всего касаются отдельных сторон правового положения ИП: критериев классификации, предельно допустимых доходов, налогообложения, регистрации начала и прекращения деятельности, административной и уголовной ответственности, права внешней экономической деятельности, уплаты налога на добавленную стоимость, учета доходов и расходов и пр. В частности, национальными правоведами общие признаки ИП исследуются во всех учебниках по предпринимательскому и гражданскому праву. Исследование отдельных аспектов правового положения ИП выявлено по вопросам повышенного риска ИП [14], защиты имущественных прав [10], правового статуса субъектов предпринимательства, гос. регистрации предпринимательства, правового положения дехканских (фермерских) хозяйств, политики землепользования [5], уголовной ответственности [7], несостоятельности (банкротства) [1], кредитной поддержки [16], государственного регулирования [8], эффективности деятельности [12] и др.

В какой-то степени такое положение в правовых исследованиях связано с тем, что действующее законодательство, в частности Гражданский кодекс Республики Таджикистан (1998), законодательство о защите и поддержке предпринимательства, о несостоятельности (банкротстве) и др., устанавливают отдельные правовые характеристики ИП, не выделяя специфики различных видов ИП. Более полное правовое регулирование для различных форм ИП установлено только в налоговом законодательстве и законодательстве о государственной регистрации субъектов предпринимательства. Такое одностороннее правовое регулирование, с одной стороны, ограничивает права граждан, осуществляющих предпринимательскую деятельность, с другой – как оказалось, такое ограниченное внимание законодателя к этой форме предпринимательства как ИП способствовало широкому распространению всех форм ИП в экономике нашей страны.

Для понимания понятия «правовой статус ИП» воспользуемся исследованиями иных правоведов. Считаем юридически правильным следующее понимание правового статуса ИП: «… правовой статус ИП – это правовое положение указанной категории лиц в сфере гражданско-правовых (предпринимательских) отношений, характеризующее их гражданскую правосубъектность, субъективные гражданские права и обязанности, гражданско-правовые принципы, гарантии, меры гражданско-правовой ответственности и защиты, определяющее отраслевое (гражданско-правовое), специальное и конкретно-индивидуальное положение ИП в системе гражданско-правовых отношений с учетом особенностей, вызванных индивидуальной предпринимательской деятельностью» [6,с.22].

Несовершенство норм права, регулирующих правовое положение (статус) ИП, порождает определенные проблемы, касающиеся возникновения и прекращения предпринимательской правосубъектности, разграничения правосубъектности гражданина, осуществляющего предпринимательскую деятельность в форме ИП, и гражданина, не являющегося ИП, правового статуса имущества, использованного в предпринимательской деятельности, и имущества, приобретенного в процессе предпринимательской деятельности, определения имущественной ответственности различных видов ИП, правовой статус членов и имущества дехканского

(фермерского) хозяйства, осуществляющего деятельность без образования юридического лица и пр.

Конституционное предоставление экономических и иных свобод, права на осуществление предпринимательской деятельности, а также формирование и дальнейшее развитие в Таджикистане рыночного законодательства потребовало с учетом установленных правовых норм и научных воззрений уточнения понятия «индивидуальная предпринимательская деятельность» и правовые характеристики субъектов этой деятельности.

Индивидуальная предпринимательская деятельность представляет собой сложный экономический, социальный и правовой феномен, направленный на удовлетворение жизненных потребностей гражданина – ИП. Эти потребности гражданина – ИП финансируются за счет прибыли, получаемой в результате организации им производства товаров (работ, услуг) для обеспечения постоянно возобновляющегося общественного потребительского спроса. Кроме того, гражданином – ИП могут создаваться новые рабочие места для иных граждан. Также предприниматели обеспечивают определенные потребности государства в налоговых доходах.

Профессор В.С. Белых указывает, что предпринимательская деятельность – «это прежде вид человеческой деятельности… Она состоит из связанных и последовательных предпринимательских мероприятий (действий), имеющих единую цель… Наряду с извлечением прибыли для субъектов предпринимательской деятельности принципиальное значение приобретает также вопрос о создании собственного дела (бизнеса), в рамках которого осуществляется производство товаров, выполнение работ, оказание услуг [13,с.8].

Утверждается, что предприниматель может превратить пустыню в цветущий сад, а также способен цветущий сад превратить в пустыню. Для иллюстрации сути капитализма (предпринимательства) и ужасов первоначального накопления капитала К.Маркс в 1-м томе своего Капитала приводит цитату: «Капитал, - говорит «Quarterly Reviewer», - избегает шума и брани и отличается боязливой натурой. Это правда, но это ещё не вся правда. Капитал боится отсутствия прибыли или слишком маленькой прибыли, как природа боится пустоты. Но раз имеется в наличии достаточная прибыль, капитал становится смелым. Обеспечьте 10 процентов, и капитал согласен на всякое применение, при 20 процентах он становится оживлённым, при 50 процентах положительно готов сломать себе голову, при 100 процентах он попирает все человеческие законы, при 300 процентах нет такого преступления, на которое он не рискнул бы, хотя бы под страхом виселицы. Если шум и брань приносят прибыль, капитал станет способствовать тому и другому. Доказательство: контрабанда и торговля рабами» [4].

В связи с этим, продуманный и целенаправленный подход в процессе правового регулирования деятельности таких активных участников общественных и экономических процессов, как рыночные субъекты предпринимательской деятельности различных организационно-правовых форм, в том числе ИП, является очень важным, судьбоносным как для общества, так и для государства и его правовой системы.

Решение этой проблемы в современных условиях затрудняется из-за недостаточной разработанности общей теории субъекта права. В этой связи отмечается: «...юридической науке еще предстоит разработать полноценную теорию субъекта права, призванную ответить не только на вопрос о том, что (или кто) есть субъект права, но и определить место, роль субъекта права в правовой системе, установить, субъект ли существует для права или право для субъекта, действительно ли право - лишь совокупность норм, что есть правовая норма, что понимать под правовым отношением субъектов и т.д.» [2,с.9].

Большинство правоведов считают, что субъектами права являются лица (юридические и физические), которые обладают определенными, закрепленными в законодательстве правами и которые несут соответствующие им юридические обязанности.

Поэтому перед тем, как начать свою предпринимательскую деятельность, любой человек обязан определить для себя ту организационно-правовую форму предпринимательства, установленную действующим законодательством, которая, как он считает, в наибольшей степени соответствует его желаниям и возможностям. От этого зависит состав комплекта регистрационных документов, необходимый размер капитала, уровень ответственности по обязательствам, возможность получения со стороны государства поддержки и защиты, степень доверия контрагентов к данной организационно-правовой форме, особенности выхода из

бизнеса, для юридического лица - степень участия его учредителей (участников) в управлении делами, порядок формирования органов управления, порядок распределения прибыли и пр. Из этого следует, что рациональный выбор организационно-правовой формы осуществления предпринимательской деятельности является одним из направлений последующего повышения эффективности.

В связи с этим поддерживается мнение о том, что под организационно-правовой формой субъекта предпринимательства понимается законодательно определенное основание кластеризации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, базирующееся на типовых комбинациях их юридически значимых признаков и определяющее правовой режим их экономической деятельности. В качестве субъектов предпринимательской деятельности в соответствии с законодательством рассматриваются индивидуальные предприниматели, осуществляющие предпринимательскую деятельность без образования юридического лица, а также коммерческие и некоммерческие организации при вступлении их в правоотношения, имеющие своей целью извлечение доходов от продажи товаров (работ, услуг) и от другой экономической деятельности [11,с.10-11].

Значительную роль в экономике любой страны наряду с крупными и средними производствами призваны играть субъекты малого предпринимательства, в частности ИП. Государство должно создать необходимые условия для деятельности ИП, законодательно определить их правовое положение, обеспечить их государственную поддержку и защиту. Определенный опыт развития индивидуального предпринимательства накопился как в Таджикистане, так и в других странах бывшего СССР. Однако, учитывая различие в опыте их социально-экономического и политического развития, имеются и различия в правовом положении ИП.

Почему граждане чаще всего избирают для себя такую организационную форму предпринимательской деятельности как ИП? Попробуем сформулировать некоторые сравнительные положительные и отрицательные аспекты правового регулирования ИП и юридического лица в Таджикистане.

Для **ИП**: Положительные аспекты: платит меньшее число налогов и по более низким ставкам; не все ИП обязаны использовать контрольно-кассовые машины; упрощенная форма бухгалтерского учета; упрощенная процедура гос. регистрации; не требуется иметь устав и создавать уставной фонд; меньше управленческие расходы; доходы после уплаты налогов могут быть использованы по усмотрению ИП;

Отрицательные аспекты: по обязательствам, связанным с предпринимательской деятельностью, ИП отвечает на общих основаниях, т.е. всем принадлежащим ему имуществом; юридические лица – плательщики НДС меньше заинтересованы в сотрудничестве с ИП; ИП не может быть реорганизован в юридическое лицо; отдельные формы ИП ограничены в праве найма рабочей силы, осуществлении экспорта-импорта и пр.; в рамках ИП затруднено объединение капиталов нескольких лиц; ИП не может иметь филиалов или представительств.

Для **юридического лица**: Положительные аспекты: ограничена материальная ответственность участников; возможно объединение капиталов нескольких лиц; имеет право на открытие филиала и представительства; имеет больше доверия со стороны инвесторов;

Отрицательные аспекты: платит большее число налогов по более высоким ставкам; платит налоги за своих наемных работников; установлены более сложный бухгалтерский и налоговый учет и отчетность; процедура гос. регистрации более сложна и затратна; сложная организационная структура, несколько органов управления, больший документооборот.

Далее, в зависимости от видов предпринимательской деятельности (кроме сельскохозяйственной деятельности), осуществление которых до государственной регистрации намерен осуществлять гражданин, размера бизнеса, территориального охвата и других факторов гражданином может быть избрана индивидуальная предпринимательская деятельность, осуществляемая по патенту или свидетельству.

Попробуем сформулировать некоторые положительные и отрицательные аспекты правового регулирования таких ИП.

Для ИП, осуществляющего деятельность по **патенту**:

Положительные аспекты: уплачивает все налоги в фиксированном размере, независимо от полученного дохода; не обязан вести бухгалтерский учет и представлять отчетность; может уплатить налоги за 3-месячный предстоящий период с 10-процентной скидкой; простая форма гос. регистрации начала деятельности и прекращения деятельности; не обязан использовать контрольно-кассовые машины; может осуществлять деятельность по всей республике; при чрезвычайных ситуация налоги не уплачиваются; превышение допустимого дохода свыше 100 тыс.сомони, как правило, не подлежит контролю; множество видов деятельности не требуют государственной регистрации и уплаты налогов;

Отрицательные аспекты: юридические лица - плательщики налога на доходы неохотно закупают продукцию таких ИП; деятельность осуществляется по отдельному утвержденному перечню; установлена авансовая уплата налогов; не имеет права найма рабочей силы; не имеет права на внешнеэкономическую деятельность; годовой доход должен быть ниже 100 тыс.сомони; в случае деятельности по всей республике налоги уплачиваются по наивысшим зональным коэффициентам; уплата налогов производится за полные календарные месяцы (независимо от фактического срока деятельности).

Для ИП, осуществляющего деятельность по **свидетельству**:

Положительные аспекты: может осуществлять любые неограниченные виды деятельности (за исключением определенного перечня); имеет право найма рабочей силы; имеет право на осуществление внешнеэкономической деятельности; уплачивает налоги как субъект малого предпринимательства по упрощенной системе; граничный годовой доход ИП несколько выше (1 млн.сомони);

Отрицательные аспекты: размер налогообложения зависит от результатов деятельности; обязан вести бухгалтерский и налоговый учет и представлять отчетность; размер социального налога ИП не может быть ниже максимальной ставки такого налога для патентщика; обязан применять контрольно-кассовые машины; уплачивать налоги за своих работников; не может иметь обособленных подразделений.

Кроме того, осуществление поименованных в постановлении Правительства Республики Таджикистан (с изменениями и дополнениями) от 31.08.2012 г., №451 «Об утверждении Правил налогообложения индивидуальных предпринимателей, функционирующих на основе патента или свидетельства», свыше 140 видов предпринимательской деятельности не требуют государственной регистрации ИП и не облагаются налогами.

В Таджикистане для сельскохозяйственных производителей без образования юридического лица законодательством установлено различное правовое регулирование [5,с.292-306; 15,с.19-28]. Так, дехканские (фермерские) хозяйства без образования юридического лица (далее – ДФХ) регулируются соответствующим законом от 15.03.2016 г., №1289. Деятельность владельцев личных подсобных хозяйств, придворовых земельных участков, дачных участков и др., регулируется Законом РТ от 08.12.2003, №47 «О личном подсобном хозяйстве», Земельным кодексом РТ (ЗК РТ) и иными законами.

Деятельность личных подсобных хозяйств (далее – ЛПХ) «осуществляется личным трудом гражданина или членов его семьи в целях производства сельскохозяйственной продукции и удовлетворения своих потребностей в продовольствии и иных нужд» (ст.3). При этом отмечено, что деятельность ЛПХ не относится к предпринимательской деятельности и имеет особый статус [17]. Благодаря такому правовому положению ЛПХ дехкане предпочитают избирать эту форму землепользования. Поэтому ЛПХ обеспечивают большую часть потребностей внутреннего потребительского рынка во фруктах и овощах, производительность труда в них почти в 3 раза превышает производительность труда в ДФХ и сельскохозяйственных предприятиях. Согласно ЗК РТ им передаются в пользование земли из орошаемых земель в размере до 0,15 га и из неорошаемых земель - до 0,50 га.

ДФХ может насчитывать не более 50 членов, осуществляющих совместную деятельность на общем земельном участке, выделяемом из действующих крупных сельскохозяйственных предприятий или городского (районного) земельного фонда.

Почему же дехкане стараются выбрать организационную форму землепользования ЛПХ, а не ДФХ ? Для ответа на этот вопрос постараемся выделить позитивные и негативные стороны обеих форм землепользования.

Для **ЛПХ**: Позитивные стороны: площадь предоставляемой земли иногда больше; большая свобода хозяйствования (без вмешательства гос.органов); может без ограничений строить здания и сооружения; здания и продукция является личной собственностью владельца; может производить любые виды продукции; осуществляет непредпринимательскую деятельность (нет гос.регистрации, уплаты налогов, ведения учета и представления отчетности); большая часть произведенной продукции может быть реализована за деньги;

Негативные стороны: при самостоятельной реализации продукции обязан приобрести патент ИП; в негородских населенных пунктах ставки налогов на недвижимость и землю выше, чем у ДФХ; государственная поддержка чаще всего оказывается ДФХ.

Для **ДФХ**: Позитивные стороны: предоставляется сравнительно большой участок земли при наличии (чаще всего) большего числа членов; законом установлена поддержка и помощь от государства; при производстве хлопка кредиторы за долги не требуют банкротства ДФХ, поскольку заинтересованы в продолжении производства;

Негативные стороны: исчезновение собственности и производственной инфраструктуры прежних колхозов; принуждение органов власти к производству хлопка; неясный правовой статус членов ДФХ, т.к. на руководителя ДФХ регистрируется весь общий земельный участок и само ДФХ, ему предоставлены большие полномочия в хозяйственных решениях (некоторые вопросы имущественных прав членов ДФХ решаются в последней редакции закона).

Считаем, что в правовое регулирование производителей сельскохозяйственной продукции нужно вносить изменения, не снижая ни в коей мере привлекательности ЛПХ. Например, возможно было бы установить в законе о ЛПХ лимитирующую норму продаж продукции (до 2000-5000 сомони в год), как это сделано в США, при превышении которой ЛПХ реорганизуется в предпринимательскую структуру.

Для ДФХ, которые рассматриваются как совместная деятельность равноправных предпринимателей, не соответствует используемый ныне статус ИП, основанный на свидетельстве. Руководитель ДФХ, который регистрируется как ИП, получает больше прав в деятельности ДФХ. В связи с этим совместную деятельность в рамках ДФХ считаем возможным ввести в ГК РТ как простое товарищество (без образования юридического лица), что значительно повысит права и защищенность членов ДФХ.

Одновременно необходимо заново пересмотреть положения ЗК РТ, нормы которого несколько устарели, в частности, исключить иные формы землепользования для целей сельского хозяйства, кроме ЛПХ и ДФХ, уточнить полномочия центральных и местных органов власти по предоставлению в пользование земель (как в Китае). Эти и иные изменения правового регулирования сельскохозяйственных субъектов способны, как показывает китайский опыт [3,с.463], привести к полному обеспечению собственного рынка продовольствием и сырьем, а за счет экспорта сельскохозяйственной продукции и полученной валютной выручки решить основные проблемы имущественного, технологического и иного характера в сельском хозяйстве страны.

С учетом вышеприведенных сравнений можно сделать следующие выводы: сущность проблемы по выбору организационно-правовой формы предпринимательской деятельности состоит в наличии противоречия между противонаправленными устремлениями лиц, создающих новый субъект предпринимательской деятельности:

- с одной стороны, к минимизации уровня собственных коммерческих рисков и затрат на создание бизнеса, сохранению эффективного контроля над его функционированием, максимальной простоте учетной деятельности;

- с другой стороны, к максимизации степени доверия контрагентов, показателей кредитоспособности, оптимизации налогообложения и др. [11,с.22].

Поэтому при выборе того или иного вида ИП (в том числе для деятельности в форме дехканского (фермерского) хозяйства без образования юридического лица) до проведения государственной регистрации гражданин обязан учесть все указанные положительные и отрицательные аспекты, исходящие из законодательных источников, в частности, определить свои имущественные права, осознать свои права и обязанности, формы ответственности перед партнерами и государством, и принять для себя правильное решение.

Рецензент: *Курбанов К.Ш.* – д.ю.н., профессор ТНУ

ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ реализации Закона Республики Таджикистан «О несостоятельности (банкротстве). –Душанбе, 2009. -17 с.
2. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование - СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
3. Бони Л.Д. Реформа системы имущественного права на землю в деревне – важная часть решения аграрной проблемы Китая (экспериментальный район Чэндучунцин) // КНР: Институционализация опыта реформ (Материалы ежегодной конференции Центра современной истории и политики Китая ИДВ РАН, 3 марта 2010). Вып.25. М. 2010. с.112-136.
4. Dunning T.J. Trade's Unions and Strikes: Their Philosophy and Intention. (1860) Источник: https://ru.citaty.net/tsitaty/624011-tomas-dzhozef-danning-kapital-izbegaet-shuma-i-brani-i-otlichaetsia-boiazli/
5. Исмаилов Ш.М. Сборник избранных статей / Ш.М. Исмаилов. –Душанбе: Полиграф Групп, 2021. – 632 с.
6. Каширина Ю.П. Гражданско-правовой статус индивидуальных предпринимателей в Российской Федерации /Автореф… канд.юрид.наук. 12.00.03. - Воронеж. 2012.– с.22.
7. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Таджикистан / под ред. Х.Х. Шарипова. – Душанбе, 2006. – 880 с. – (на тадж. яз.).
8. Комилов С.Дж. Предпринимательство: вопросы развития и государственного регулирования. Монография / С.Дж.Комилов, Н.Х. Забиров. -Душанбе, 2004. – 192 с.
9. Lin Justin Yifu The Household Responsibility System in China's Rural Reform // Agriculture and governments in an interdependent world proceedings of the twentieth international conference of agricultural economists. Held at Buenos Aires, Argentina, 24-31 August 1988 - Dartmouth, 1989. – p.453-465.
10. Менглиев Ш.М. Защита имущественных прав граждан. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 156 с.
11. Михайлов Г.Г. Экономическая эффективность управленческого решения по выбору организационно-правовой формы субъекта предпринимательской деятельности: автореферат дисс… канд.экон.наук. 08.00.05. -М., 2011. - 30 с.
12. Низомова Т.Д. Эффективность предпринимательства в АПК региона. Монография. -Душанбе, 2018. – 174 с
13. Предпринимательское право России: учебник для бакалавров /В.С.Белых, Г.Э.Берсункаев, С.И.Виниченко и др.; отв.ред. В.С. Белых. – Москва: Проспект, 2015. – 624 с.
14. Рахимов М.З. Избранные труды. Душанбе: Бухоро, 2014. - 638 с.
15. Сидыкова Н.Н. Субъекты правоотношений по использованию земель сельскохозяйственного назначения //Сб. научных трудов института экономики Таджикистана. Вып.10, часть 2. – Душанбе, 2008. – 236 с.
16. Хабибов С.Х. Малое предпринимательство. Вопросы становления, кредитно-финансовой поддержки и развития / С.Х.Хабибов, Д.К. Эшов. - Душанбе. 2006. - 130 с.
17. Шонасридинов Н.Ш. К вопросу о правовом положении личного подсобного хозяйства граждан //Материалҳои конференсияи илмиву амалии чумҳуриявӣ дар мавзӯи "Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рушди давлатдорӣ". – Душанбе. 2002. - с.158-159.

ДАР БОРАИ АЗ ҶОНИБИ ШАҲРВАНД ИНТИХОБ НАМУДАНИ ШАКЛИ ҚОБИЛИ ҚАБУЛИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақола омӯзиши мухтасари вазъи ҳуқуқии соҳибкорони инфиродӣ ҳамчун субъектҳои хоҷагидории хосияти хос доштае, ки дар кишварамон дар даврои гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ба вуҷуд омаданд, гузаронида шудааст. Қайд карда мешавад, ки қаблан дар Тоҷикистон аксар вақт танҳо ҷанбаҳои алоҳидаи соҳибкорӣ таҳти омӯзиш қарор дода мешуданд, ки ин ба маҳдудияти ба расмиёти қонунӣ даровадани қобилияти ҳуқуқӣ ва дигар хусусияти ҳуқуқии онҳо алоқаманд аст. Гузашта аз ин, ба истиснои қонунҳои алоҳидаи Тоҷикистон, дар қонунгузории дигар намудҳои соҳибкории инфиродӣ чудо карда намудаанд. Аз ҷумла, дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки асосҳои қонунгузории гражданиро дар бар мегирад, соҳибкорони инфиродие, ки дар асоси патент фаъолият мекунанд, соҳибкорони инфиродие, ки дар асоси шаҳодатнома фаъолият мекунанд, хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, муайян карда намешаванд. Ширкати одӣ ҳамчун шакли ташкилию ҳуқуқии соҳибкорӣ бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ на дар Кодекси граждани ва на дар қонунҳои махсус муайян карда нашудааст. Инчунин, соҳибкории инфиродӣ аз рӯйи намудҳо дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пардохтнопазирӣ (муфлисшавӣ)» ба танзим дароварда нашудааст. Бо назардошти он, ки дар иқтисодиёти амалӣ истифодабарии оммавии чунин шакли соҳибкории инфиродӣ мушоҳида карда мешавад, омӯхтани сабабҳое, ки шаҳрвандони Тоҷикистон ҳангоми бақайдгирии давлатӣ ин шакли соҳибкориро интихоб мекунанд, бамаврид мебуд. Вобаста ба ин муқоисаи тарафҳои мусбию манфии шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ гузаронида шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкории инфиродӣ, вазъи ҳуқуқӣ, интихоби шаклҳои хоҷагидорӣ, патент, шаҳодатнома, хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ).

О ВЫБОРЕ ГРАЖДАНИНОМ ПРИЕМЛЕМОЙ ФОРМЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье приведено краткое исследование правового статуса (правового положения) индивидуальных предпринимателей как специфических хозяйствующих субъектов, возникших в нашей стране при переходе к рыночным отношениям. Отмечается, что чаще всего ранее в Таджикистане изучались только отдельные аспекты деятельности таких предпринимателей, что связано с ограниченным законодательным оформлением их правосубъектности и иных юридических характеристик. Более того, кроме отдельных законодательных актов, иные законы Таджикистана не выделяют виды индивидуального предпринимательства и не определяют для них специального правового регулирования. В частности, Гражданский кодекс Республики Таджикистан, содержащий

основы гражданского законодательства, не выделяет индивидуальных предпринимателей, функционирующих на основе патента, индивидуальных предпринимателей, функционирующих на основе свидетельства, дехканских (фермерских) хозяйств без образования юридического лица. Простое товарищество как организационно-правовая форма предпринимательства без образования юридического лица ни в Гражданском кодексе, ни в специальных законах не определено. Также индивидуальное предпринимательство по видам не регулируется Законом Республики Таджикистан “О несостоятельности (банкротстве)”.Вместе с тем, учитывая массовость использования в практической экономике индивидуальной формы предпринимательства, было бы желательно изучить, по каким критериям граждане Таджикистана избирают именно эту форму при осуществлении государственной регистрации. Этим обусловлено сравнение положительных и отрицательных аспектов различных правовых форм хозяйствования.

Ключевые слова: индивидуальное предпринимательство, правовое положение, выбор форм хозяйствования, патент, свидетельство, дехканское (фермерское) хозяйство.

ON THE CITIZEN'S CHOICE OF AN ACCEPTABLE FORM BUSINESS ACTIVITIES

The article provides a brief study of the legal status (legal status) of individual entrepreneurs as specific business entities that emerged in our country during the transition to market relations.It is noted that most often earlier in Tajikistan only certain aspects of the activities of such entrepreneurs were studied, which is associated with the limited legislative registration of their legal personality and other legal characteristics. Moreover, apart from separate legislative acts, other laws of Tajikistan do not single out types of individual entrepreneurship and do not define special legal regulation for them.In particular, the Civil Code of the Republic of Tajikistan, which contains the basics of civil law, does not single out individual entrepreneurs operating on the basis of a patent, individual entrepreneurs operating on the basis of a certificate, dekhkan (farmer) farms without forming a legal entity. A simple partnership as an organizational and legal form of entrepreneurship without the formation of a legal entity is not defined either in the Civil Code or in special laws. Also, individual entrepreneurship by type is not regulated by the Law of the Republic of Tajikistan “On Insolvency (Bankruptcy)”.At the same time, taking into account the mass use of an individual form of entrepreneurship in the practical economy, it would be desirable to study the criteria by which citizens of Tajikistan choose this particular form during state registration. This is the reason for comparing the positive and negative aspects of various legal forms of management.

Keywords: individual entrepreneurship, legal status, choice of forms of management, patent, certificate, dekhkan (farm) economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Исмаилов Сарвар Шавкатович*** - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ. **Суроға:**734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мирзо Турсунзода, 30. Телефон: **+992 918 980010**

Сведение об авторе: ***Исмоилов Сарвар Шавкатович*** – Российско-Таджикский (славянский) университет, соискатель кафедры предпринимательского права. **Адрес:**734000, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **+992 918 980010**

Information about the author: ***Ismoilov Sarvar Shavkatovich*** - Russian-Tajik (Slavonic) University, applicant for the Department of Entrepreneurial Law. **Address:** 734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Mirzo Tursunzade street, 30. Phone: **+992 918 980010**

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК: 327.32(575.3+575.3-191.2)

ТАЪРИХ ВА ДУРНАМОИ ҲАМКОРИҲОИ ДУҶОНИБА ВА БИСЁРҶОНИБАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР СОҲАИ ФАРҲАНГ, ИЛМУ МАОРИФ

Искандаров А.И., Сангинов Н.Н.
Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳовaддинови АМИТ

Раванди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаи фарҳанг, илму маориф, таърихи дурудароз дорад. Асоси онро умумияти ҷуғрофию ҳамҷаворӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, илмӣ – адабӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Мардуми Осиёи Марказӣ, ки аз тоҷикон, ӯзбекон, қазоқҳо, туркманҳо, қирғизҳо иборатанд, баъд аз фурупошии собиқ яке аз империяҳои бузурги дунё - Иттиҳоди Шуравӣ, истиқлолияти худро ба даст оварданд. Онҳо аз қадимулайём бо ҳам дар фазои сулҳу созиш зиндагӣ карда, имруз дар яке аз минтақаҳои аз нигоҳи иқтисодиву энергетикии ғанӣ, ки мавриди таваҷҷуҳи доимии абарқудратҳои ҷаҳониву минтақавӣ мебошад, қарор доранд. Ба ихтилофи этникӣ нигоҳ накарда, Осиёи Марказӣ минтақаи ягона буд ва боқӣ мемонад ва дар фазои он ҳазорсолаҳост тамаддунҳои мухталиф дар ҳамзистӣ қарор дошта, ба ҳамдигар таъсир расонидаанд.

Бояд қайд кард, ки дар таҳқиқ ва омӯзиши соҳаҳои фарҳанг, илму маорифи давлатҳои Осиёи Марказӣ, хизмати олимон ва таҳқиқотчиёни рус басо арзанда мебошад. Е. Байдаров фикрҳои дар боло овардашударо чунин тасдиқ кардааст: “Ба ғайр аз наздикии ҷуғрофӣ, робитаҳои фарҳангӣ, маънавӣ ва динӣ, кишварҳои минтақа таърихи умумӣ доранд, ки онро шартан ба се давра тақсим кардан мумкин аст:

-қарор доштани кишварҳо дар ҳайати хоқонияти ғарбӣ – туркӣ, Сомониҳо, Қарохониҳо, Ануштегинҳо, Салҷуқиён, империяи Чингизхон ва ворисони ӯ, Темуриҳо ва ғайра;

-дар ҳайати империяи Русия;

-дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ.

Новобаста аз сарҳадҳои сиёсӣ, ки кишварҳои Осиёи Марказиро аз ҳам ҷудо мекарданд, халқҳои минтақа дар фазои ягонаи фарҳангӣ зиндагӣ мекунанд. Мероси таърихӣ, фарҳангӣ ва тамаддуни минтақаро аз ҳам ҷудо кардан имконнопазир мебошад. Ин дастовард ба ҳамаи мардуми минтақаи фазои фарҳангиву тамаддунии Осиёи Марказӣ баробар тааллуқ дорад. Минтақаи номбурда дар масири чорроҳаи Шарқ ва Ғарб қарор дошта, тайи чандин садсолаҳо барои муколама ва ҳамкории фарҳангӣ, забонӣ ва динӣ дар саросари Шоҳроҳи бузурги Абрешим мусоидат кардааст. Аз ин рӯ, панҷ кишвари асосии минтақа - Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон ва Ӯзбекистонро умумияти зиёди таърихӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ – иҷтимоӣ муттаҳид месозад” [1,с.3].

Иттиҳоди Шуравии собиқ, ягона абарқудрате буд, ки замони пойдории он кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ авҷи аълои рушди фарҳанг, илму маърифатии худро гузаронидаанд. Маҳз дар ин замон аҳли фарҳанг, илму адаби тоҷик, ӯзбек, қазоқ, қирғиз, туркман тавонистанд фарҳанг, илму адабиёти худро эҳё карда, ба ҷомеаи ҷаҳонӣ расонанд. Чунин чорабиниҳои фарҳангиву илмӣ – маърифатӣ, ба монанди: даҳа ё рӯзҳои фарҳангу маданият, конфронсу симпозиумҳои мухталиф, ҷашнвораҳои таърихӣ ба муносибати маорифпарварони бузург, намоишгоҳҳои китоб ва садҳо чорабиниҳои дигар, барои обрӯю эътибори ҷаҳонӣ пайдо кардани кишварҳои Осиёи Марказӣ мусоидат намудаанд.

Дар фазои имрӯзаи пасошуравии Осиёи Марказӣ ин анъанаҳо идома пайдо кардаанд. Бартарии замони шуравӣ ба фарқ аз даврони кунунӣ дар он буд, ки он вақт мардуми минтақа рафтуомади озод доштанд. Тамоми чорабиниҳои фарҳангӣ, илмӣ, маърифатӣ ва ғайра дар давлатҳо бе анҷоми расмиёт доир мегардиданд. Вале ҳозир бошад, баъзе монеаҳо, ба монанди қоидаҳои раводидӣ, гумрукӣ ва ғайра вуҷуд доранд, ки рафтуомадро мушкил сохтаанд. Ду соли ахир бошад, ба ин тадбирҳои карантинии сахт бо сабаби пандемияи коронавируси COVID – 19, илова гардидаанд.

Ба ин нигоҳ накарда, дар ҳар давру замон тоҷикон ба масъалаи барқарор ва устувор нигоҳ доштани робитаҳои ҳамаҷонибаи байниҳамдигарӣ дар ҳамаи самтҳои зиндагӣ, аз ҷумла фарҳанг, илму маориф диққати махсус медоданд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат - Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қариб дар ҳамаи суханрониҳои худ дар сатҳҳои гуногун – дуҷониба, бисёрҷониба, инчунин, дар Паёмҳои ҳамасола ба Маҷлиси Олии кишвар, ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд. Чунончи, дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии кишвар, ки 21 декабри соли 2021 ироа гардид, чунин омадааст: “Мо ҳамеша ҷонибдори рушди ҳамкориҳои созанда бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар асоси усули дуствиву ҳамкорӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва эҳтирому эътимоди тарафайн дар минтақа мебошем” [2,с.4].

Дар марҳилаи ҳозира, вусъат бахшидани чунин робитаҳо бо ҳамсоякишварҳоямон, ҷанбаҳои асосии сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Чунончи, дар Консепсияи сиёсати хориҷии моҳи сентябри соли 2015 қабулгардида, доир ба ин масъала зикр шудааст: “Дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон кишварҳои ҳамсоя ва минтақа мақоми авлавиятнокро ишғол менамоянд. Тоҷикистон ҷонибдори минбаъд вусъат бахшидани таҳрибаи мусбат, бисёрасра ва созандаи ҳамзистии дӯстонаи мардумони Осиёи Марказӣ мебошад” [3,с.4].

Вобаста ба ин, мафҳумҳои “дипломатияи фарҳангӣ” ва “дипломатияи башардӯстона”, ки робитаҳоро дар соҳаҳои фарҳанг, илм, маориф дар бар мегиранд, пайдо шудаанд. Маҳз ба туфайли чунин сиёсат, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миқёси ҷаҳон ҳамчун давлати мустақили дорои илму фарҳанги қадима муаррифӣ гардидааст. Ҷаҳониён имрӯз кишварамонро аз нигоҳи мусбӣ шинохтаанд.

Таърихшиноси тоҷик Н. Файзов илму фарҳангро пайвандгари қавмияту миллатҳо ҳисобида, фикри худро чунин тақвият бахшидааст: “Бузургтарин дастоварди инсон илму фарҳанг буда, ин омили муҳимест, ки қавму миллатҳо ва кишварҳоро ба ҳам мепайвандад ва равобити мамлакатҳоро равнақ бахшида, дар таҳкими риштаҳои дӯстӣ ва ҳамкориҳои бародарона нақши муҳим мебозад. Як нукта мусаллам аст, ки халқҳои Осиёи Марказӣ таърихи муштарак, илму фарҳанги умумиро бунёд намудаанд, ки дар сархати он илму фарҳанги тоҷикон меистад. Ҳамкориҳои илмӣ-фарҳангии кишварҳои Осиёи Марказӣ аз даврони қадим маншаъ мегирад” [4,с.5].

Заминаҳои ҳуқуқии ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаҳои мазкур, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии зиёди дуҷониба ва бисёрҷониба ташкил медиҳанд. Тибқи ин санадҳо кишварҳо ба ҳамдигар дар тайёр кардани кадрҳои илмӣ, бунёди муассисаҳои илмӣ, фарҳангиву фароғатӣ, барқарор ва ҳамоҳанг кардани фаъолияти онҳо, тарғибу ташвиқи санъат, адабиёт, маорифи якдигар ва соҳаҳои дигар ҳамкорӣ менамоянд. Ин кор бо роҳи таҳсили донишҷӯён дар таълимгоҳҳо, гузаронидани чорабиниҳои гуногун (конфронс, даҳаҳои адабиёт, фарҳанг ва санъат дар кишварҳои ҳамдигар, корҳои матбуотӣ, ташкили боғҳои дӯстӣ ва ғайра) татбиқ карда мешавад.

Дар марҳилаи ҳозира ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо чор ҳамсоякишвари Осиёи Марказӣ ба таври зерин арзёбӣ мегарданд:

Ҷумҳурии Ӯзбекистон - кишвари аз нигоҳи аҳолӣ калонтарини Осиёи Марказӣ, яке аз аввалин шуда истиқлолияти давлатамонро ба расмият шинохт ва робитаҳои дипломатӣ барқарор намуд (соли 1992). То соли 2016, яъне замони ҳукмронии аввалин президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон И. А. Каримов, байни кишварҳоямон зиёда аз сад санади меъёрӣ - ҳуқуқии дуҷонибаи байниҳукуматӣ ва байниидоравӣ ба имзо расида буд, ки самтҳои мухталиф, аз ҷумла фарҳанг, илму маорифро дар бар мегирифтанд.

Аз соли 2016 ба ин тараф, дар робитаҳои дуҷониба такони ҷиддӣ ба вуҷуд омад ва он бо ба сари қудрат омадани президенти дуюм – Ш. М. Мирзиёев вобастагӣ дорад. Дар давоми ин муддат роҳбарони кишварҳоямон дар сатҳҳои гуногун - дуҷониба ва бисёрҷониба вохӯрда, ба манфиати халқҳоямон як силсила санадҳои муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангиву илмӣ – маърифатӣ ба имзо расониданд. Сатҳи муносибатҳои онҳо дӯстонаву бародарона мебошад.

Таърихи робитаҳои дуҷонибаи Тоҷикистону Ӯзбекистонро дар соҳаҳои фарҳанг, илм ва маориф, роҳбари маркази Институти тадқиқоти стратегӣ ва байниминтақавии назди Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон Бахтиёр Мустафаев, хеле батафсил нишон додааст: “Гузаштагон ва фарзандони бошарафи халқҳоямон Ҷомӣ ва Навоӣ, А. Фитрат ва С. Айнӣ,

F. Ғулом ва М. Турсунзода, А. Орипов, Л. Шералӣ дӯстии соф ва беолоиши тоҷикон ва ӯзбеконро тараннум кардаанд. Ҳам дар Тоҷикистон ва ҳам дар Ӯзбекистон бо ташаббуси Ш. Мирзиёев гузошта шудани ҳайкали А. Навоӣ ва А. Ҷомӣ дар ш. Самарқанд, бо хушнудии зиёд истиқбол гардид. Дар ш. Душанбе бошад, боғи ба номи А. Навоӣ ифтитоҳ гардид. Ба истгоҳи хатти метрополитени дар ноҳияи Сергилии ш. Тошканд номи М. Турсунзода дода мешавад. Ходимони намоёни фарҳанг ва санъат барои боигарии маданӣ – эҷодии халқҳо ҳама вақт мусоидат кардаанд. Ду фарҳанг тавре ба ҳам омехтаанд, ки ягон маъракаи тӯи ӯзбекӣ бе сурудҳои тоҷикӣ, тӯи тоҷикӣ бошад, бе фолклори узбекӣ намегузаранд.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки ахиран сафарҳои мутақобилаи ҳунармандони фарҳангу санъати кишварҳоямон рӯ ба афзоиш ниҳодааст. Августи соли ҷорӣ ҳайати дӯстии Тоҷикистон Тошканду Самарқандро дидан намуданд. Гурӯҳҳои эҷодии Ӯзбекистон бори нахуст дар этнофестивали “Боми ҷаҳон” дар ш. Хоруғи ВМКБ ширкат варзиданд. Дар Ӯзбекистон маркази миллии тоҷикон, ки 10 маркази фарҳангии тоҷиконро муттаҳид менамояд, фаъолият дорад. 245 мактаби тоҷикӣ, ки дар 55 – тои он сирф бо забони тоҷиқӣ дарс мегузарад, амал мекунанд. Дар донишгоҳҳои Самарқанд, Тирмиз ва Фарғона гурӯҳҳои тоҷикӣ мавҷуданд. Ба забони тоҷикӣ чор матбуоти даврӣ, панҷ барномаи телевизионӣ ва 30 барномаи радиоӣ фаъоланд.

Дар навбати худ, ҷониби Ӯзбекистон кӯшишҳои мақомоти тоҷикро дар масъалаи таъмини шароити мувофиқ барои шаҳрвандони ӯзбектабор ҷиҳати ҳифз ва рушди фарҳанги миллӣ ва ба худ хос, қадрдонӣ мекунад ” [5,с.7].

Ин гуфтаҳои Бахтиёр Мустафаев ба соли 2019 рост меоянд. Аз он замон ба ин тараф дар доираи ҳамкориҳои фарҳангӣ, илму маориф тарафайн якчанд чорабиниҳои байналмилалӣ доир карданд. Новобаста ба пандемияи коронавирус, ин робитаҳо дар шакли маҷозӣ, инчунин, зинда сурат гирифтанд. Яке аз чунин чорабиниҳо конфронси илмӣ – амалӣ дар мавзуи “Саҳми роҳбарони Тоҷикистон ва Ӯзбекистон дар таҳкими дӯстӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва боварӣ, ифтитоҳи сафҳаи нави шарикии стратегии тоҷику ӯзбек”, ки аз тарафи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон 14 – 15 сентябри соли 2020 дар ш. Душанбе баргузор гардид, ба ҳисоб меравад [6,с.7].

Дар рафти чорабинии номбурда ба мақсади тақвият бахшидан ба ҳамкориҳои минбаъда байни ҷумҳуриҳоямон, якчанд санади меъёрӣ – ҳуқуқӣ дар соҳаи илм, аз ҷумла Тафоҳумнома байни Маркази тадқиқотҳои иқтисодӣ ва ислоҳоти назди Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Институти иқтисод ва демографияи АМИТ ба имзо расид [7,с.7].

Доктори илми санъатшиносӣ, мудири шуъбаи санъатшиносии АМИТ, профессор Аслиддин Низомов таърихи робитаҳои фарҳангӣ, илмӣ ва адабии халқҳоямонро ба таври зайл ифода намудаанд: “Дар як замин, зери як осмон тайи чандин асрҳост, ки ду халқи воқеан бародар – тоҷику ӯзбек зиндагӣ ва меҳнат карда, дар фатҳи ҳудудҳои худсобиткунӣ ва хештангароии таърихӣ ва маънавӣ ҳастанд. Аҷдодони мо – фарзандони ин халқҳо, садсолаҳост пушти як дастархон нишаста, арзишҳои бузургтарини мутамаддинро дар соҳаи илм, азхудкунии табиат, адабиёт, санъат, одат ва маишат дар маҷмуъ, бунёд кардаанд. Бори дигар бояд қоил шуд, ки сарнавишти халқҳоямонро на танҳо қаламрави умумии ҳамзистии таърихӣ, одат, суруду маросим муттаҳид менамояд, балки муҳимтар аз ҳама, моро мероси бойи маънавии сатҳи ҷаҳонӣ пайваст мекунад. Таърих гувоҳ аст, ки зиндагии якҷояи халқҳои мо дар як қаламрав, худ аз худ ба гуфтугӯи фарҳангӣ мусоидат кардааст. Аҷдодони мо якҷоя бо ду забон рисолаҳои илмӣ ва маснавиҳои назмӣ эҷод мекарданд, расадхонаҳо месохтанд, эпоси мазмунан амиқ менавиштанд. Мо метавонем ва бояд бо мисолҳои таърихии гуфтугӯи фарҳангҳо, ки дар минтақаи мо садсолаҳо таҷриба шудаанд, ифтихор намоем. Мероси азими илмии Абунасри Форобӣ, Ибн Сино, Абурайҳон Берунӣ, Муҳаммад – ал- Хоразмӣ, Ал-Фарғонӣ, Насируддин Тӯсӣ, Улуғбек ва мутафаккирони дигари бузурги Осиёи Марказӣ – ин ҷаҳонбинии нодири фалсафӣ, назми классикии машҳури дунё дар эҷодиёти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Абдураҳмон Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, ин мусиқии Шашмақом, ин эпоси Алпомиш ва Гӯрӯғлӣ мебошанд ” [8,с.8].

5 июни соли 2021 дар арафаи сафари ахири Президенти Ҷумҳурии Ӯзбекистон Шавкат Мирзиёев ба Душанбе, ки 10 – 11 июни соли 2021 анҷом гирифт, байни Институти

омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ ва Институти байналмилалии Осиёи Марказии Ҷумҳурии Ӯзбекистон, Созишнома доир ба ҳамкориҳои дуҷонибаи илмӣ ба имзо расид. Санади мазкури меъёрӣ - ҳуқуқӣ барои таҳким ва тавсеа бахшидани робитаҳои дуҷониба оид ба омӯзиш ва таҳқиқоти проблемаҳои муҳимми илми муосир дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илму таърих, фарҳанг, инчунин самтҳои гуманитарӣ имкониятҳои нав фароҳам месозад.

Дар доираи татбиқи банди 3 Созишномаи мазкур моҳи июни соли 2021 аввалин онлайн конфронси дуҷониба дар мавзуи “Ҳамдигарфаҳмӣ, дӯстӣ ва фазои озоду ошкоро – асоси рушди минбаъдаи ҳамкории тоҷику ӯзбек” аз тарафи Институти байналмилалии Осиёи Марказии Ҷумҳурии Ӯзбекистон гузаронида шуд.

Бояд қайд кард, ки дар чорчӯбаи ҳамкориҳои сохторҳои академикии Тоҷикистону Ӯзбекистон аз соли 2018 то имрӯз якчанд чорабинии илмӣ – амалӣ доир гардиданд. Чунончи:

-мизи мудаввар дар мавзуи “Дурнамои робитаҳои фарҳангӣ - гуманитарии Тоҷикистону Ӯзбекистон” (соли 2018 дар шаҳрҳои Тошканд ва Самарқанд);

-конфронси байналмилалии илмӣ - амалӣ дар мавзуи “Саҳми роҳбарони Тоҷикистону Ӯзбекистон дар таҳкими дӯстӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва боварӣ, ифтитоҳи сафҳаи нави шарикии стратегии тоҷику ӯзбек” (14 сентябри соли 2020);

-конфронси байналмилалӣ дар мавзуи “Нуктаҳои нави рушд” - и тавсеа ва таҳкими ҳамкориҳо байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон” (моҳи июни соли 2021) ва ғайра.

Ҳамкориҳои дуҷониба дар соҳаи фарҳанг, илму маориф байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қазоқистон дар фазои ҳусни тафоҳуми ҳамдигарӣ сурат мегиранд. Ҳарду кишвар дар доираи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқии дар сатҳи дуҷониба баимзорасида, чорабиниҳои гуногуни дахлдори фарҳангӣ, илмӣ ва маърифатиро, ба монанди даҳаҳои илму фарҳанг; намоишгоҳҳои китоб; фестивалҳои суруд, театрҳои халқӣ ва ғайра, бо иштироки мутахассисони соҳавӣ доир менамоянд.

Дар кишварҳоямон диаспораҳои якдигар, яъне тоҷикон дар Қазоқистон ва баръакс, яъне қазоқҳо дар Тоҷикистон, мавҷуданд. Ба фарқ аз диаспораи қазоқҳо дар Тоҷикистон, ки шумораашон хеле кам боқӣ мондаанд (дар ҳудуди то 2000 нафар), шумораи тоҷикони дар Қазоқистон буда беш аз 40 ҳазорро ташкил медиҳад. Диаспораи тоҷикон дар Ҷумҳурии Қазоқистон марказҳои миллӣ - фарҳангиро дорад ва ба Ассамблеяи халқҳои Қазоқистон шомил аст. Маркази фарҳангии Ҷумҳурии Қазоқистон бо номи “Байтерек” дар шаҳри Душанбе фаъолият дорад.

Муҳимтарин чорабиниҳои фарҳангӣ, илмӣ – маърифатии дар даврони соҳибистиқлолии ҳарду кишвар доиргардида инҳо мебошанд:

Моҳи августи соли 2007 дар шаҳри Остона Рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ярмаркаи маҳсулоти хоҷагии қишлоқи кишвар дар Ҷумҳурии Қазоқистон доир гардид. Моҳи декабри ҳамон сол бошад, дар боғи «Дӯстии халқҳо» - и шаҳри Душанбе Муҷассамаи 35 сарҳадбонони қазоқ, ки ҳангоми адои хизмати интернатсионалистӣ дар замони ҷанги шаҳрвандӣ дар сарҳади тоҷику афғон кушта шуданд, гузошта шуд.

Моҳи октябри соли 2008 дар шаҳри Душанбе Рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Қазоқистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид.

Моҳҳои октябр - ноябри соли 2012 гурӯҳи ҳунармандони театрҳои драмавии ба номи В. Маяковский ва ба номи М. Назарови ВМКБ дар фестивали байналмилалии «Театрҳои касбии Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон» ширкат варзиданд. Дар ҳамоиши ҳаммонанди соли 2014 дар шаҳри Актау доиргардида, ҳунармандони театри давлатии ба номи А. Муҳаммадҷонови вилояти Бохтар иштирок карданд.

19-21 ноябри соли 2014 дар назди Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯнамои китоби «Писари сарзамини қазоқ» бо иштироки намояндагони фарҳанги Ҷумҳурии Қазоқистон таҳти сарварии Артисти халқии Иттиҳоди Шуравии собиқ А. Ашимов баргузор шуд.

Соли 2018 бо Фармони Президенти собиқи Ҷумҳурии Қазоқистон Н.А. Назарбоев ба яке аз кӯчаҳои марказии пойтахти ин кишвар номи шоир ва файласуфи тоҷик устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ гузошта шуд ва ғайра.

Барои доираҳои академикии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳодисаи таърихии баёнгари дӯстии абадии олимони тоҷику қазоқ ин аст, ки соли 2018 дар Институти геологияи он замон Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳозир Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон), лавҳаи хотиравии аввалин аъзои фахрии Академияи илмҳо аз ҳисоби шаҳрвандони хориҷӣ, олими намоёни қазоқ Қаниш Сатпаев насб гардид. Дар чорабинии мазкур ноиб Президенти АМИТ марҳум Ҳ. Муъминов ширкат ва дар суханрониаш чунин қайд кард: “Саҳми Қ. Сатпаев дар ташкили фаъолияти Академияи илмҳои тоҷик ва дар маҷмуъ илми геология дар Осиёи Марказӣ, хеле бузург мебошад” [9,с.11].

Дар ин ҷо бояд ёдовар шуд, ки дар ҳарду кишвар ба ашъори сардафтари адабиёти советии тоҷик, аввалин академики АИ ҶТ С.Айни (1878 – 1954) ва асосгузори адабиёти хаттии қазоқ Абай Қунанбоев (1845-1905) арҷ мегузоранд. Шоир ва файласуфи қазоқ Абай Қунанбаев дӯстдори адабиёти форсӣ - тоҷикӣ буда, дар осораш ҳамеша ба Ҳофизу Хайём ва дигарон пайравӣ кардааст. Аз ин лиҳоз, дар адабиёти халқҳои тоҷику қазоқ, хусусан дар замони Иттиҳоди Шуравӣ, омӯзиши ин бузургон дар доираи фанни адабиёти советӣ сурат гирифта буд. Баъдан тайи солҳои гуногун хонишҳои адабӣ зери унвони «Айнӣ - Абай» бо навбат дар ҷумҳуриҳоямон гузаронида мешуданд. Имрӯз номҳои ин мутафаккирони тоҷику қазоқ ба ҳайси як рамзи бедории ҳувияти миллии халқҳоямон, эҳёи иҷтимоӣ ва маънавии онҳо табдил ёфтаанд.

Насли баъдии шоиру нависандагони тоҷику қазоқ бо ҳам дӯстиву рафоқати наздик доштанд. Масалан, шоирони халқии тоҷик М. Турсунзода, Муъмин Қаноат бо шоирони қазоқ Мухтар Ауэзов, Олжас Сулаймонов дӯст буданд. Ҳамаи ин ҳолатҳо бори дигар аз қаробати халқҳои тоҷику қазоқ шаҳодат медиҳанд. Дар ин бора д.и.ф., профессор Абдунабӣ Сатторзода чунин навиштааст: «Дар Тоҷикистон Олжас Сулаймоновро ҳамчун шоири бомаҳорат, муҳаққиқи нозукбаён, дипломати машҳур, ходими намоёни ҷамъиятӣ – сиёсӣ, дӯсти ҳақиқии халқи тоҷик ва қадрдони адабиёти форсӣ – тоҷикӣ мешиносанд ва эҳтиром мекунанд. Бисёрии шеъру достонҳои Олжас Сулаймонов ба забони тоҷикӣ тарҷума шудаанд» [10,с.12].

Робитаҳои дуҷониба бо Ҷумҳурии Туркманистон дар тамоми самтҳои зиндагӣ, аз ҷумла дар соҳаҳои фарҳанг, илм ва маориф чун пештара барои Ҷумҳурии Тоҷикистон самти афзалиятнок боқӣ мемонанд. Зеро, халқҳои тоҷику туркман аз қадимулайём ба ҳамдигар наздикӣ дошта, дорои мероси бойи фарҳангиву адабӣ ҳастанд, ки шуҳрати ҷаҳонӣ доранд. Оид ба ин масъала дар китоби “Родники дружбы” - и муаллифи мақола, чунин ишора гардидааст: “Ба ақидаи муаррих, доктори илмҳо, археологи машҳури Туркманистон Хемра Юсупов, халқҳои мо аз чандин ҷиҳат наздиканд. Дар замони қадимтарин ва асримиёнагӣ дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар қаламрави Туркманистони ҳозира, даҳҳо қабилаҳои эронизабон ва халқиятҳои дигар иқомат доштанд. Дар давраҳои гуногун дар ин ҷо эрониҳо, гургониҳо, парфянҳо, ориёниҳо, суғдиҳо, бохтариҳо, массагетҳо, дохоиҳо ва ғайра зиндагӣ мекарданд ва ба этногенези ё пайдоиши халқиятҳои имрӯзаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷику туркман, таъсири бузург расонидаанд” [11,с.12].

Асоси ҳуқуқии ҳамкориҳои дуҷонибаро дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф як қатор санадҳои байниҳукуматӣ ва байнисоҳавӣ ташкил медиҳанд. Дар рафти сафари навбатии давлатии Пешвои миллат ба Туркманистон, ки 4-5 августи соли 2021 сурат гирифт, дар маҷмуъ 19 санади меъёрӣ - ҳуқуқӣ оид ба ҳамкориҳои дуҷониба, аз ҷумла, дар соҳаи илму фарҳанг, ба имзо расиданд. Умед аст, ки ин сафар дар таҳкими робитаҳои дуҷонибаи Тоҷикистону Туркманистон дар тамоми самтҳо, хусусан фарҳанг, илму маориф такони ҷиддӣ хоҳад бахшид.

Мавриди тазаккур аст, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумла ноҳияҳои Ҷилликӯл, Қумсангир (Дӯстӣ), Қабодиён, Шаҳритус, Рӯдакӣ шаҳрвандони тоҷики туркмантабор зиндагӣ доранд ва якчанд мактабҳои ба забони туркманӣ дарсдиҳанда вуҷуд доранд. Хатмкунандагони онҳо дар макотиби олии ҳарду кишвар ҳаққи таҳсилро доранд. Ҳукумати Туркманистон барои туркмантаборони худ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чандин мактабҳои таҳсилоти миёна сохта, онҳоро бо китобҳои дарсӣ ба забони туркманӣ таъмин кардааст. Дар донишгоҳҳои кишварамон теъдоди зиёди донишҷӯёни туркман дар асоси қарордодҳои байниҳукуматӣ таҳсил мекунанд.

Байни доираҳои илмии кишварҳоямон низ, дар асоси созишномаи дутарафа робитаҳо дар соҳаҳои мухталиф - омӯзиши муштараки масъалаҳои биёбонҳо ва ғайра ба роҳ монда шудааст, ки аз манфиатҳои миллии тарафайн бармеоянд.

Соли 2016 дар Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон конфронси илмӣ – амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «25 соли Туркманистони соҳибистиқлол ва бетараф: таърих, пешрафт ва дурнамои рушд» доир гардид. Худи ҳамон сол дар пойтахти Туркманистон намоишгоҳ ва конфронс дар мавзуи «Китоб – роҳкушоӣ ҳамкорӣ ва рушд» бо иштироки намояндагони аҳли адаби тоҷик баргузор шуд.

Аз рӯзи аввали барқароршавии муносибатҳои дипломатӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон, ба расмият шинохтани истиқлолияти якдигар, байни ҳарду ҳамсоякишвар робитаи ҳасанаи дӯстӣ ва боэътимод ҳукмфармост.

Дар самти робитаҳои фарҳангӣ, илм ва маориф байни ҷумҳуриҳоямон як қатор санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқии байниҳукуматӣ ва байниидоравӣ, инчунин, байни вилоятҳои ҳамсарҳад ба имзо расидаанд. Дар асоси онҳо гузаронидани чорабиниҳои гуногуни фарҳангӣ, илмӣ ва маърифатӣ, анъанавӣ шудаанд.

Солҳои қабл байни вилоятҳои наздисарҳадии ду кишвар, ба навбат даҳаҳои фарҳангӣ доир мегардиданд. Дар доираи онҳо консертҳои намояндагони дастаҳои ҳунарӣ, намоишгоҳҳои гуногуни санъатӣ гузаронида мешуданд. Анъанаҳои хуби замони шуравиро ба инобат гирифта, байни шаҳрҳо, вилоятҳо робитаҳои бародаршаҳрӣ ва ғайра барқарор мегардиданд, ки ба таҳкими минбаъдаи дӯстиву ҳусни ҳамҷаворӣ заминаҳои хубро эҷод кардаанд.

Қариб дар тамоми воҳӯриҳои дар сатҳи баланд доиршаванда, роҳбарони кишварҳоямон санадҳои зиёди дахлдори меъёрӣ - ҳуқуқиро, ки робитаҳои дуҷонибаро дар тамоми самтҳои муҳим, аз ҷумла дар соҳаҳои фарҳанг, илм ва маориф ба танзим медароранд, имзо кардаанд.

Ба ҳолати имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 56 ҳазор шаҳрванди тоҷики қирғизтабор зиндагӣ мекунанд. Барои онҳо 64 мактаб сохта шудааст, аз ин ҳисоб дар 37 - тоаш таҳсилот ба забони қирғизӣ ба роҳ монда шудааст.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон бошад, 50 ҳазор тоҷикон зиндагӣ мекунанд. Барои онҳо 7 мактаб таъсис дода шудааст, ки дар сетоаш бо таҳсилот пурра бо забони тоҷикӣ ба роҳ монда шудааст. Макотиби олии ҳарду кишварҳо ҳамасола тибқи квотаҳо барои таҳсили тоҷикон дар Ҷумҳурии Қирғизистон ва баръакс, маблағ ҷудо менамоянд.

Вале, яке аз омилҳои асосии бездорандаи ҷараёни тақвият бахшидани ҳамкориҳо дар соҳаи фарҳанг, илму маориф ва соҳаҳои дигар дар дурнамо, ин пурра ҳал нагардидани баҳсҳои сарҳадӣ мебошад, ки шуруъ аз моҳи апрели соли 2021 хеле буғранҷтар шудаанд. Тавре маълум аст, муноқишаи наздисарҳадии низомии моҳи апрели соли 2021 байни кишварҳоямон суратгирифта, ба баста шудани сарҳадҳо ва қатъи робитаҳо сабаб гардид.

Ба мақсади ҳалли масоили баҳснок 28 - 29 июни соли 2021 ба ҷумҳуриамон бо сафари расмӣ президенти тозаинтихобгардидаи Ҷумҳурии Қирғизистон Содир Ҷабборов ташриф оварда.

Зимни суҳбатҳои хосса ва дар формати васеъ доиргардида байни сарони давлатҳоямон, дар баробари масоили сиёсӣ, иқтисодӣ, ба тавсеаи робитаҳои дутарафаи кишварҳоямон дар соҳаи фарҳанг, илму маориф таваҷҷуҳ зоҳир гардид.

Ба ақидаи мо, то ба охир ҳаллу фасл нагардидани баҳсҳои сарҳадӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон, имкон намедиҳанд, ки дар ояндаи наздик, ҳамкориҳои фарҳангӣ, илму маориф ва гуманитарӣ ба роҳ монда шаванд.

Чунин ҳамкориҳо дар марҳилаи ҳозира танҳо дар доираи созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, ки Тоҷикистону Қирғизистон узви онҳо ҳастанд, амалӣ мешаванд.

Бояд тазаккур кард, ки кишварҳои Осиёи Марказӣ дар тамоми созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ, аз қабили СММ, ИДМ, СҲШ (ба истиснои Туркманистон) ва ғайра, шомил мебошанд. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ - узви ин созмонҳо, дар ҳамаи самтҳо робитаҳои бисёрҷониба дорад. Ин робитаю ҳамкориҳо дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф ва ғайра дар асоси санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқии дар сатҳи бисёрҷониба имзогардида, сурат мегиранд.

Дар марҳилаи кунунӣ Созмони Милали Муттаҳид (СММ) - бонуфузтарин иттиҳодияи байналмилалии муттаҳидкунандаи тамоми кишварҳои дунё ба ҳисоб меравад.

Созмони мазкур дар баробари дида баромадани проблемаҳои вобаста ба таъмини амнияти ҷаҳонӣ, ҳифз ва тарғибу ташвиқ намудани мероси таърихии ин ё он кишвар, расонидани кумакҳои башардӯстона ба давлатҳои ақибмонда ва чорабиниҳои дигар, ба масъалаҳои рушди фарҳанг, илму маориф ва соҳаҳои дигари гуманитарӣ машғул аст.

Бузургтарин лоиҳаи фарҳангӣ, илмӣ ва гуманитарӣ дар доираи Созмони Милали Муттаҳид - ЮНЕСКО маҳсуб мешавад. Он 16 ноябри соли 1945 таъсис ёфтааст. Дар марҳилаи ҳозира 193 кишвари ҷаҳон, бо шумули ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ, узви ЮНЕСКО мебошанд. ЮНЕСКО дорои 60 зерсохтор аст, ки дар кишварҳои мухталиф фаъолият мекунанд. Қароргоҳи марказии он дар шаҳри Париж буда, мақсади асосии он мусоидат ба таҳкими сулҳ ва амният бо роҳи тавсеаи ҳамкориҳои халқҳо дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг ба манфиати таъмини эҳтироми умумӣ ба адолат, қонуният ва ҳуқуқи инсон, инчунин озодиҳои асосӣ барои ҳамаи халқҳо, новобаста аз нажод, ҷинсият, забон ё дин, ки дар оинномаи СММ омадааст, мебошад.

Ҷиҳати иҷрои ин масъулияти худ ЮНЕСКО панҷ вазифаи асосии зеринро иҷро мекунад:

-гузаронидани тадқиқоти ояндадор ва барои фардои муосир зарури шакли таълим, илм, фарҳанг ва коммуникатсия;

-гузаронидани таҳқиқот оид ба пешбурд, интиқол, табодули дониш, омодагӣ ва тадрис;

-амалӣ кардани фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ: омодакунӣ ва қабули санадҳои байналмилалӣ ва пешниҳодҳои ҳатмӣ иҷрошаванда;

-расонидани кумакҳо аз тарафи коршиносон ба давлатҳои узв, барои муайян кардани сиёсати онҳо дар соҳаи рушд ва коркарди лоиҳаҳо дар шакли ҳамкориҳои техникӣ;

-табодули иттилооти махсусгардонидашуда [12,с.16].

Фаъолиятии он дар асоси Конвенсияи оид ба ҳифзи мероси фарҳангиву табиии байналмилалӣ ба роҳ монда шудааст. Дар сохтори ЮНЕСКО якчанд иттиҳодия, шуро, марказҳои мухталиф вобаста ба самтҳои алоҳидаи фарҳанг, илму маориф мавҷуданд. Чунончи: Иттиҳоди байналмилалӣ оид ба ҳифзи табиат, Шурои байналмилалӣ оид ба муҳофизати ҳайкалҳо ва манзараҳои дилкаш ва ғайра.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ЮНЕСКО ҳамкорӣ дорад ва татбиқи тамоми лоиҳаҳои дар доираи он банақшагирифташударо ҳамаҷониба дастгирӣ мекунад. Дар натиҷаи ҳамкориҳои судманд бо ин барнома имконият пайдо шуд, ки якчанд ҳунарҳои мардумии кишвар ҳамчун мероси байналмилалӣ шинохта шуда, таҳти ҳифозат гирифта шаванд. Аз ҷумла, «Чакан – санъати гулдӯзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар сессияи 13 кумитаи байнидавлатӣ оид ба мероси ғайримоддии фарҳангии ЮНЕСКО ба рӯйхати байналмилалии мероси фарҳангӣ шомил карда шуд [13,с.17].

Доир ба ҳамкориҳои судманди Ҷумҳурии Тоҷикистон, тарғибу ташвиқи дастовардҳои машҳури кишвар аз тариқи ЮНЕСКО, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 чунин таъкид кардаанд: “Зикр бояд кард, ки ҳадаф аз ташаббусҳои Тоҷикистон дар бахши фарҳанг ва маориф дар ҳамкорӣ бо ниҳоди Созмони Милали Муттаҳид оид ба фарҳанг, илм ва маориф (ЮНЕСКО) таҳкими раванди муколама оид ба ҳифзи мероси фарҳангӣ, муаррифии таърихи қадимаи тоҷикон ва фарҳанги бостониву ғании миллатамон мебошад.

Соли 2021 дар баробари номбандии муштараки «Роҳи Абрешим: долони Зарафшон–Қароқум» 9 мавзеи мероси таърихиву фарҳангии Тоҷикистон ба Рӯйхати муқаддамотии ЮНЕСКО ворид гардид.

Ҳамчунин, пешниҳоди Тоҷикистон оид ба ворид намудани 2500– солагии шаҳраки қадимаи «Тахти Сангин» ба Рӯйхати ҷашнвораҳои ЮНЕСКО барои солҳои 2022–2023 пазируфта шуд.

Панҷ рӯз пеш аз ҷониби ЮНЕСКО боз як намунаи мероси фарҳанги миллии мо – «Фалак» ба Феҳристи мероси фарҳанги ғайримоддии башарият ворид карда шуд.

Яъне «Фалак» мисли Наврӯз ҷаҳонӣ гардид” [14,с.17].

ЮНЕСКО фаъолияти худро баъд аз фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва соҳибистиқлол гардидани кишварҳои Осиёи Марказӣ ҷоннок гардонид. Соли 1994 намояндагии ЮНЕСКО дар ш. Алмаато ифтитоҳ ёфт, ки он чор кишвари Осиёи Марказӣ – Қазоқистон,

Қирғизистон, Тоҷикистон ва Ӯзбекистонро фаро гирифтааст. Туркманистон бошад, ба намояндагии ЮНЕСКО дар Теҳрон вобаста мебошад.

Тибқи маълумоти С. Караев, имрӯз дар фазои Осиёи Марказӣ 15 объектҳои таърихие мавҷуд мебошанд, ки аз тарафи ЮНЕСКО ҳифз карда мешаванд ва ба рӯйхати мероси ҷаҳонӣ ворид гардидаанд. Аз ҷумла:

1.Саразми бостонӣ (Ҷумҳурии Тоҷикистон).

2.Боғи миллии «Кӯҳҳои Помир» (Ҷумҳурии Тоҷикистон).

3. Шаҳри қадимаи Ичон - Қалъа (Ҷумҳурии Ӯзбекистон).

4. Маркази таърихии Бухоро (Ҷумҳурии Ӯзбекистон).

5.Маркази таърихии Шаҳрисабз (Ҷумҳурии Ӯзбекистон).

6.Самарқанд – шаҳр – тақотуи фарҳангҳо (Ҷумҳурии Ӯзбекистон).

7.Шаҳри қадимаи Марв (Туркманистон).

8.Силсила ҳайкалҳои Кёнеургенч (Куҳнаурганчи Туркманистон).

9.Қалъаҳои парфянҳои Нисо (Туркманистон).

10.Мақбараи Хоҷа Аҳмади Ясавӣ (Ҷумҳурии Қазоқистон).

11.Петроглифҳои археологии ландшафти Тамғала (Ҷумҳурии Қазоқистон).

12. Сарыарка – биёбону кӯлҳои Қазоқистони Шимолӣ (Ҷумҳурии Қазоқистон).

13.Тён – Шони Ғарбӣ (ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ӯзбекистон Қирғизистон).

14.Кӯҳи муқаддаси Сулаймон Тоо (Ҷумҳурии Қирғизистон).

15.Роҳи Абрешим: шабакаҳои самтҳои долони Чанъанъ – Тян – Шан (ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Қирғизистон) [15,с.18].

Ба ақидаи коршинос О.Б. Абдимуминов, «ҳадафи асоси Рӯйхати мероси ҷаҳонӣ – машҳур гардонидани объектҳои нодир, инчунин, ҳифз ва эҳёи онҳо мебошад. Бо сабабҳои молиявӣ на ҳамаи кишварҳо метавонанд объектҳои мероси ҷаҳонидоштаро ҳифз намоянд. Ба ин сабаб, ЮНЕСКО ба онҳо дар ин масъала кумак менамояд. Аз соли 1995 инҷониб дар Самарқанди Ҷумҳурии Ӯзбекистон Институти байналмилалии тадқиқотҳои Осиёи Марказӣ фаъолият менамояд ва дар асоси барномаҳои алоҳидаи он ҷашнвораҳои таърихии кишварҳои Осиёи Марказӣ ба навбат гузаронида мешаванд» [16,с.19].

Дар ҳоли ҳозир ҳамаи панҷ кишвари Осиёи Марказӣ дар ИДМ узвият доранд ва дар тамоми чорабиниҳои фарҳангӣ, илму маърифатие, ки дар чорчӯбаи ИДМ баргузор мешаванд, саҳм доранд. Дар ин самт санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқии зиёд имзо шудаанд, ки чунин ҳамкориҳоро ба танзим медароранд.

Дар чорчӯбаи ИДМ ба масъалаи баланд бардоштани сифати таълим ва тавсеаи дастрасӣ ба он, такмили усули таълим ва тарбияи наврасону ҷавонон таваҷҷуҳи хосса дода мешавад. Дар давоми солҳои гузашта дар сатҳи миллӣ ва байнидавлатӣ садҳо чорабиниҳо аз рӯйи 15 самти таҳсилоти томактабӣ ва умумӣ гузаронида шуданд. Соли 1997 аз тарафи сарони ҳукуматҳои ИДМ (Тоҷикистон, Россия, Озарбойҷон, Арманистон, Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова) Созишнома дар бораи ҳамкорӣ оид ба ташаккули фазои ягонаи таҳсилоти ИДМ ба имзо расид. Имзои ин санад ба рушди минбаъдаи ҷараёнҳои интегратсионӣ замина гузошт.

Шуро оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи таҳсилоти кишварҳои узви ИДМ хеле фаъол мебошад. Ба он роҳбарони мақомоти давлатӣ, мутасаддии соҳаи таълиму тарбия шомиланд.

Яке аз дастовардҳои муҳимми солҳои ахир имзои Созишнома дар бораи эътирофи дипломҳои маълумоти олӣ, такмили ихтисоси кормандони соҳаи педагогӣ, муайян кардани статуси базавии баъзе муассисаҳои таълимоти олии кишварҳои – узв, ба ҳисоб мераванд. Дар ҳоли ҳозир 17 ташкилоти базавӣ ба масоили такмили ихтисос ва азнавтайёркунии мутахассисони соҳаи маориф сарукор доранд. Ин механизми ҳамкории мутақобила иҷроиши вазифаҳои гузошташударо дар самти ташаккули фазои умумии таҳсилотӣ таъмин менамояд.

Бо ин мақсад 27 сентябри соли 2018 дар рафти ҷаласаи Шурои вазирони корҳои хориҷии ИДМ ба муассисаҳои зерин статуси базавӣ дода шуд:

1.Донишгоҳи давлатии гуманитарии Русия оид ба тайёр кардани кадрҳо дар соҳаи таърих.

2.Донишгоҳи давлатии педагогии ба номи Максим Танки Беларус оид ба тайёр кардани мутахассисони соҳаи педагогӣ.

3.Донишгоҳи давлатии педагогии Москва оид ба тайёр кардани кадрҳои педагогӣ.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар давоми солҳои 2010-2018 дар доираи лоиҳаи “Донишгоҳи шабакавии ИДМ” бо ҷалби 35 донишгоҳ аз 9 давлати узви ИДМ, 954 магистрант барои таҳсил дар донишгоҳҳои Иттиҳод имконият пайдо карданд. Таҳсилоти 460 нафари онҳо аз ҳисоби гранти Бунёди байнидавлатии ҳамкориҳои гуманитарӣ сурат гирифтааст.

Соли 2016 аз тарафи Шурои сарони ҳукуматҳои ИДМ нишони сарисинагии “Аълочии маорифи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил” тасдиқ карда шуд.

Аз соли 1997 то инҷониб олимпиадаи байналмилалии ба номи Ю. Менделеев дар соҳаи химия ба навбат дар кишварҳои узви ИДМ, гузаронида мешавад. Дар назар аст, ки соли 2022 чунин олимпиада дар Арманистон доир гардад. Бо қарори Шуро оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи таҳсилот аз 19 апрели соли 2018 Низомномаи Комиссия дар соҳаи таъмини босифати таълиму таҳсил дар кишварҳои узви ИДМ ва ҳайати он тасдиқ гардидааст.

Барои назорат бурдан аз сифатнокии корҳои таълиму таҳсилот, дар миқёси ИДМ, бо қарори Шурои сарони ҳукуматҳои ИДМ аз 1 июни соли 2018 Низомнома дар бораи Съезди муаллимон ва кормандони соҳаи маорифи ИДМ тасдиқ карда шудааст.

Ҳамин тариқ метавон хулоса намуд, ки дар фазои ИДМ ба масъалаҳои таълиму таҳсилоти миёнаву олӣ диққати ҳамаҷониба дода мешавад ва он дурнамои хуби рушдро дорад [17,с.21].

Дар фазои ИДМ Фонди байнидавлатӣ оид ба ҳамкориҳои гуманитарӣ фаъолият дорад, ки ба он кишварҳои зерин шомиланд: Озарбойҷон, Арманистон, Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Молдова, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон.

Тибқи маълумотномаи Фонди мазкур, дар доираи он барномаҳои зерини фарҳангиву илмӣ ва гуманитарӣ татбиқ карда мешаванд:

-форуми интеллигенсияи кишварҳоои – узви ИДМ;

-“Пойтахтҳои фарҳангии Иттиҳод”;

-ҷоизаи байнидавлатии “Ситораҳои Иттиҳод”;

-ҷоизаи байналмилалии “Иттиҳоди навқаламон”;

-лоиҳаи байналмилалии гуманитарии “Ташаббуси Минск”;

-лоиҳаи байналмилалии “Ғалабаи бузург, ки дар натиҷаи ваҳдат ба даст омадааст”.

Бо дастгирии Фонди номбурда – донишгоҳи шабакавии донишҷӯён ташкил гардидааст ва он имконият медиҳад, ки магистрҳои бо соли таҳсили дусола соҳиби ду диплом (дипломи миллии кишвари худ ва ИДМ) шаванд. Илова бар ин, Фонд дар кишварҳои узви ИДМ ҳамасола мактабҳои тобистона (чорабиниҳои илмӣ - амалӣ) дар мавзуъҳои гуногун мегузаронад. Чунин чорабинӣ соли 2019 дар Кондараи ноҳияи Варзоби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзуи омӯзиши биогуногуниҳо гузаронида шуд.

Дар соҳаи фарҳанг Фонди байнидавлатӣ дар кишварҳои узв ба навбат силсила чорабиниҳои фарҳангӣ мегузаронад. Чунончи, соли 2019 дар Душанбе ва Боку рӯзҳои ВГИК (Институти кинематографияи Россия) доир гардид ва ғайра [18,с.22].

Ба ин нигоҳ накарда, то имрӯз дар фазои ИДМ дар соҳаи сиёсати фарҳангӣ мафҳуми ягонаи сиёсӣ вуҷуд надорад. Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми “дипломатияи фарҳангӣ - гуманитарӣ”, дар Қазоқистон “ҳамкории фарҳангӣ”, дар Туркманистон, Арманистон ва Озарбойҷон мафҳуми “дипломатияи фарҳангӣ” ва ғайра, истифода мешавад. Ба ғайр аз Федератсияи Россия дар кишварҳои дигари ИДМ ин соҳа мустақилона омӯхта намешавад. Аз ин лиҳоз, дар фазои ИДМ то имрӯз системаи ягонаи ҳамкориҳо дар соҳаи “дипломатияи фарҳангӣ” ташаккул наёфтааст.

Барои ин кор гузаронидани чорабиниҳои муштараки фарҳангӣ заминаи хуб шуда метавонад. Бо ин мақсад айни замон дар фазои ИДМ як қатор мега – лоиҳаҳои фарҳангӣ ба монанди “Славянский базар”, “Культурные столицы Содружества”, “Молодежные Дельфийские игры государств – участников СНГ», «Год культуры» дар ҳоли татбиқанд.

Ғайр аз ин, дар фазои ИДМ якчанд лоиҳаҳои дигар дар соҳаи адабиёт ва китобшиносӣ фаъоланд, ба монанди: китобхонаи электронии «Эпос ва адабиёти халқҳои АвруОсиё»; китобхонаи «дӯстии халқҳо» ва амсоли инҳо.

Ба ақидаи мо, дар дурнамо гузаронидани чорабиниҳои мазкур барои ҷараёнҳои минбаъдаи интегратсионӣ дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф дар фазои ИДМ нақши муҳим доранд.

Дар баробари ин, дар самти номбурда баъзе норасоиҳо дида мешаванд. Пандемияи коронавирус нишон дод, ки кишварҳои узв аз дастовардҳои технологияи навини инноватсионӣ хеле кам бархӯрдор мебошанд. Дар натиҷа аксарияти чорабиниҳо дар давоми ду соли охир ба роҳ монда нашуданд.

Дар Созмони Ҳамкории Шанхай, ки ба он чор кишвари Осиёи Марказӣ (ба истиснои Туркманистон) узвият доранд, ба масъалаи робитаҳо дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Санади асосии танзимкунандаи соҳаи мазкур Хартияи Созмони Ҳамкории Шанхай ба ҳисоб меравад, ки 7 июни соли 2002 дар Санкт- Петербурги Федератсияи Россия имзо шудааст.

Доир ба мавзуи мазкур олими рус Лазоркина О.И. чунин қайд кардааст: “Дар фазои СҲШ якчанд барномаҳои фарҳангӣ – илмӣ ва гуманитарӣ амал мекунанд. Ҳамасола иди байналмилалии Наврӯз ҷашн гирифта мешавад. Дар рушди ҳамкориҳои мутақобила дар соҳаи фарҳанг байни давлатҳои узви СҲШ, нақши муҳимро марказҳои фарҳангӣ - иттилоотӣ ва фондҳои намояндагиҳои “Росзарубежцентр” – Федератсияи Россия, Институти ба номи Конфутсий, Фонди Горчаков ва ғайра мебозанд. Бо ташаббуси В.В. Путин дар доираи СҲШ Донишгоҳи СҲШ таъсис дода шуд” [19,с.23].

Пӯшида нест, ки фарҳанг, илм, маориф ва соҳаҳои дигари гуманитарӣ аз тарафи абарқудратҳои ҷаҳониву минтақавӣ, ҳамчун абзори “неруи нарм”, ҷиҳати пиёда кардани манфиатҳои стратегиашон дар кишварҳои мавриди назари худ, аз ҷумла фазои Осиёи Марказӣ, истифода бурда мешавад.

Ба гуфтаи профессори рус Н.М. Боголюбова, “маҳорати давлат дар самти тарғиби дастовард ва арзишҳои фарҳангии худ ба мавқеи он дар ҷаҳони муосир, таъсири муҳим мерасонад. Фарҳанг имконияти давлатро барои ба худ ҷалб кардани одамони кишварҳои дигар ташаккул дода, барои ӯ шароити “таъсири нарм” – ро боз менамояд ва дар рақобатпазирии сиёсати хориҷии он мусоидат мекунад, ки имрӯз бо номи сиёсати хориҷӣ дар соҳаи фарҳангро касб кардааст” [20,с.23].

Дар фазои Осиёи Марказӣ абарқудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ – ИМА, Федератсияи Россия, Туркия ва ғайра, дар масъалаи истифодаи фарҳанг, илму маориф, ҳамчун абзори “неруи нарм” пешсаф мебошанд. Чунончи, созмонҳои фарҳангӣ, илму маориф ва соҳаҳои дигари гуманитарии ИМА, ба монанди: USAID, мулти- кид, Шурои амрикоии ACCELS, Грин карта ва ғайра, дар тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ вуҷуд доранд. Фаъолияти онҳо ба он равона карда шудааст, ки шароити фарҳанг, илму маорифи тарзи америкоиро дар байни мардум тарғиб намуда, бо ин роҳ онҳоро барои идомаи таҳсил, кору фаъолият дар ИМА ҷалб намоянд.

Федератсияи Россия “неруи нарм” - ро бо истифода аз омили фарҳанг, илм, маориф ва соҳаҳои дигари гуманитарӣ, аз тариқи Агентии федералии “Россотрудничество” ва намояндагиҳои хориҷии он (марказҳои илм ва фарҳанг) пиёда менамояд.

Назар ба гуфтаи олими рус И. Зевелев, ахиран Федератсия Россия масъалаи гирифтани шаҳрвандии русиро ҳамчун абзори “неруи нарм” истифода карда истодааст. Зеро, бо ин роҳ Федератсияи Россия ҳифзи фазои пасошуравиро ҳамчун минтақаи таваҷҷуҳи аввалиндараҷаи худ, яке аз вазифаҳои стратегии худ меҳисобад. Аз ин лиҳоз, ин сиёсати пешгирифтаи Федератсияи Россия метавонад таъсири Москваро таҳким бахшида, ба як омили дарозмуҳлати пайвасткунандаи фазои пасошуравӣ табдил диҳад. Ба ин мақсад, тайи се соли охир дар Федератсияи Россия як қатор қонунҳое қабул гардиданд, ки гирифтани шаҳрвандии ин кишварро осонтар кардаанд [21,с.24].

Илова бар ин бо ин мақсад дар фазои пасошуравӣ Федератсияи Россия якчанд барнома ё лоиҳаҳои дигарро ба монанди “переселение”, “воссоединение семей” ва ғайраро амалӣ менамояд.

Дар ин самт Ҷумҳурии Халқии Хитой аз ИМА ва Русия, ақиб намондааст. Дар фазои пасошуравии Осиёи Марказӣ омӯзиши забони хитоӣ (марказҳои Конфутсий), муолиҷа ба усули тибби чинӣ ва абзори дигари «неруи нарм» ба роҳ монда шудааст. Дар натиҷа, аксари толибилмони кишварҳои Осиёи Марказӣ талош мекунанд, ки забони хитоиро аз худ карда, баъдан дониши худро дар ҶХХ такмил диҳанд.

Ба ин мақсад, инчунин, аз маводи чопӣ истифода мешавад. Масалан, маҷаллаи ҳармоҳаи «Китай. Знакомство с Поднебесной», сирф характери тарғибӣ дошта, фарҳанг, илм, маориф ва соҳаҳои дигари гуманитарии хитоиро тараннум менамояд.

Мавриди зикр аст, ки Туркия тайи чанд даҳсолаҳои охир баҳри барқарор кардани собиқ империяи бузурги Усмониҳо талошҳои зиёд дорад. Мувофиқи маълумоти агентии иттилоотии ПАРУС. инфо, ба ин мақсад, дар тамоми минтақаву кишварҳои замоне зери итоати ин империя буда, аз ҷумла Осиёи Марказӣ, бо истифода аз «неруи нарм» - и пантуркизм бо номи «Тӯрони бузург», фаъолияти босамар дорад. Охири соли 2020 Туркия Консепсияи «Як халқ – панҷ давлат»-ро пешниҳод карда буд [22,с.24].

Дар доираи ин Консепсия ва бо истифода аз технолгияҳои гуногуни «ҷангҳои омехта», Туркия тавонист дастовардҳои иқтисодӣ, низомӣ, фарҳангӣ ва ғайраро ба ҷаҳониён, муаррифӣ кунад. Чунончи, тайёраҳои бесарнишини ҷангии «Байрактар» - и Туркия машҳури ҷаҳон гардида, назар ба маҳсулоти ҳаммонанди абарқудратҳои дигар, талаботи бештарро касб кардааст. Ахиран баъзе кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз қабили Қирғизистон, Қазоқистон барои харидории чунин тайёраҳо мароқ зоҳир намуданд. Ҷумҳурии Ӯзбекистон бошад истеҳсоли «Байрактарҳо»-ро дар қаламрави худаш ба роҳ монданист.

Ҷиҳати ташвиқи империяи бузурги Усмониҳо садҳо сериалҳои таърихӣ бо номҳои «Эл - Туғрул», «Давлати бузурги Салҷуқиҳо», «Усмон» ва ғайра, ба навор гирифта шуда, аз тариқи Интернет ба тамоми ҷаҳон, аз ҷумла минтақаи мавриди таваҷҷуҳи Туркия - Осиёи Марказӣ, пахш карда мешаванд ва ғайра.

Дар чорчӯбаи лоиҳаи «Тӯрони бузург», Туркия тавонист чор кишвари туркизабони Осиёи Марказӣ – Ӯзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркманистонро дар Созмони Давлатҳои Туркӣ, ки аз соли 2009 инҷониб ҳамчун Шурои Давлатҳои туркзабон фаъолият дошт, муттаҳид намояд. Имрӯз дар Созмони Давлатҳои Туркӣ дар маҷмуъ ҳафт кишвар – Туркия, Ӯзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Озарбойҷон, Венгрия (давлати нозир) ва Туркманистон (давлати нозир), узвият доранд. Ташкили созмони мазкур, ки имрӯз беш аз 180 миллион нафар аҳолиро дар бар мегирад ва дар дурнамо тавсеа ёфтани он аз ҳисоби баъзе ақаллиятҳои туркизабони дар кишварҳои дигар иқоматдошта имконпазир мебошад, аллакай боиси изтироби абарқудратҳои минтақавӣ, ба монанди Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Ҷумҳурии Исломии Эрон – рақиби минтақавии Туркия ва ғайра, гардидааст. Муҳимтарин санади Созмони Давлатҳои Туркӣ, ки 12 ноябри соли 2021 дар саммити VIII – уми он қабул шуд - «Диди ҷаҳони Турк - 2040» ном дорад. Дар он нақшаи фаъолияти Созмони Давлатҳои Туркӣ то соли 2040 нишон дода шудааст.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар марҳилаи ҳозира ҳамкориҳои дуҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи фарҳанг, илму маориф бо тамоми давлатҳои Осиёи Марказӣ, дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шудаанд ва он дурнамои хуб доранд.

Кишварҳои Осиёи Марказӣ дар тамоми созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ аз қабили СММ, ИДМ, СҲШ ва ғайра, шомил мебошанд. Дар доираи ин созмонҳо ҳамкориҳои бисёрҷониба дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф, дуруст ба роҳ монда шудааст.

Иштирок дар чорабинию барномаҳои мухталифи фарҳангӣ, илмӣ – маърифатӣ ва гуманитарӣ дар созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ, ба тақвияти ҳамкориҳо, тарғибу ташвиқи дастовардҳои кишварҳои минтақа мусоидат менамоянд.

Абарқудратҳои ҷаҳониву минтақавӣ барои зери итоати худ даровардани минтақаи Осиёи Марказӣ, аз технологияҳои гуногуни “неруи нарм” истифода мекунанд.

Новобаста ба ин, ба ақидаи мо, робита ва ҳамгироии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи дуҷониба бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаҳои фарҳанг, илму маориф ва гуманитарӣ, дар оянда низ тақвиятталаб ҳастанд. Ба ғайр аз ин, дуруст ба роҳ мондани ҳамкориҳои байналмилалӣ байни муассисаҳои академикии кишварҳои минтақа дар соҳаи илм, хусусан илмҳои дақиқ ва тарбияи кадрҳо дар ин самт, аз аҳамият холӣ намебошанд.

Мавҷудияти проблемаҳои дохилиминтақавӣ байни баъзе кишварҳо, хусусан Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Қирғизистон, ба рушди минбаъдаи ҳамкориҳои дуҷониба дар самти таҳқиқшуда, таъсиргузор мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Абдимуминов О.Б. Сотрудничество Центральной Азии и ЮНЕСКО. Молодой ученый.-2019.-№ 32 (270).-С. 70 – 72. [Электронный ресурс] Режим доступа/URL: https://moluch.ru/archive/270/61709/ Дата обращения: 09.06.2021/.
2. Байдаров Е. Культурно-цивилизационные основания для региональной интеграции в Центральной Азии. [Электронный ресурс] Режим доступа https://www.caa-network.org/archives/9492/ Дата обращения: 21.06.2021/.
3. Боголюбова Н. М., Николаева Ю.В. Проблемы и перспективы выработки общей внешней культурной политики СНГ [Электронный ресурс] Режим доступа/ https://cis.minsk.by/news/9666/problemy-i-perspektivy-vyrabotki-obsej-vnesnej-kulturnoj-politiki-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv/ Дата обращения: 10.10.2021/.
4. В Душанбе увековечили память академика Каныша Сатпаева // Электронный ресурс/ Режим доступа/ inform.kz https://www.inform.kz/ru/v-dushanbe-uvekovechili-pamyat-akademika-kanysha-satpaeva_a3218105/ Дата обращения: 03.02.2022/.
5. Внесение номинации «Чакан – искусство вышивания в Республике Таджикистан» во Всемирный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. [Электронный ресурс] Режим доступа/ https://mfa.tj/ru/main/view/3740/vnesenie-nominatsii-chakan-isskustva-vyshivaniya-v-respublike-tadzhikistan-vo-vsemirnyi-spisok-nematerialnogo-kulturnogo-naslediya-yunesko/ Дата обращения: 21.12.2018/.
6. Зевелёв И. Дубликаты бесценного груза / И.Зевелёв // Россия в глобальной политике. -2021. -Т. 19. -№. 6. -С. 219-244.
7. Искандаров А.И. Родники дружбы. Записки посла / А.И. Искандаров. – М.: Международные отношения, 2000.-296 с., ил.
8. Караев С. 15 сокровищ Центральной Азии, охраняемые ЮНЕСКО. [Электронный ресурс] Режим доступа/https://asiaplustj.info/ru/news/life/culture/20201115/15-sokrovitsh-tsentralnoi-azii-ohranyaemie-yunesko/Дата обращения: 12:00, 15 ноября, 2020/.
9. Консепсияи сиёсати хоричии ҶТ. [Захираи электронӣ] Реҷаи дастрасӣ/. http://mfa.tj/?l=tj& cat =109 & art=1072 5/ Санаи муроҷиат: 20.09.2020/.
10. Лазоркина О. И. Некоторые аспекты культурно – гуманитарного взаимодействия в рамках ШОС: достижения и перспективы. [Электронный ресурс]. Режим доступа/https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/156190/1/lazorkina_2016_Krugl_stol.pdf //Дата обращения: 25.03.2021/.
11. Материалы международной научной конференции «Творчество Олжаса Сулейменова и вопросы национального самосознания», посвящённой 80-летию выдающегося казахского поэта и общественного деятеля Олжаса Омаровича Сулейменова 5-6 мая 2016 г. Стр. 10-12. Алматы «Қазақ университеті» 2016.
12. Мозговые центры Узбекистана и Таджикистана договорились о сотрудничестве на полях научно-практической конференции в Душанбе. [Электронный ресурс] Режим доступа/ https://review.uz/post/mozgove-centr-uzbekistana-i-tadjikistana-dogovorilis-o-sotrudnichestve-na-polyax-nauchno-prakticheskoy-konferencii-v-dushanbe/ Дата обращения: 15.09.2020/.
13. Мустафаев Б. Таджикистан на пути к стратегическому партнерству. [Электронный ресурс] Режим доступа/ http://isrs.uz/ru/page/pdf/uzbekistan-tadzikistan-na-puti-k-strategiceskomu-partnerstvu/ Дата обращения: 25.03.2021/.
14. «Мягкая сила» Великого Турана. [Электронный ресурс] Режим доступа/https://paruskg.info/glavnaya/189188-mjagkaja-sila-velikogo-turana.html/ Дата обращения: 27.11.2021/.
15. Низомов А. Культурная интеграция – как решающий фактор укрепления межгосударственных взаимоотношений Таджикистана и Узбекистана. [Электронный ресурс] Режим доступа/ https // E-gis. INFO/NEWS/ 566/88632/ Дата обращения: 16.03.2021/.
16. О развитии сотрудничества по формированию общего образовательного пространства Содружества Независимых Государств. [Электронный ресурс] / Режим доступа/ https: e-cis.info/cooperation/3690/81470/ Дата обращения: 20.07.2021/.
17. О деятельности Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств – участников СНГ. [Электронный ресурс] Режим доступа/https://cis.minsk.by/news/16829/o_dejatelnosti_mezhgosudarstvennogo_fonda_gumanitarnogo_sotrudnichestva_gosudarstv_uchastnikov_sng/Дата обращения: 19.07.2021/.
18. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ. [Захираи электронӣ] Реҷаи дастрасӣ/ https://mfa.tj/tg/mainhttps://mfa.tj/tg/main/view/9389/pajomi-prezidenti-tojikiston-peshvoi-millat-dar-borai-samthoi-asosii-sijosati-dokhili-va-khorijii-jumhuri/Санаи мурољиат : 22.12.2021/.
19. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ. [Манбаи электронӣ] Реҷаи дастрасӣ: https://mfa.tj/tg/mainhttps://mfa.tj/tg/main/view/9389/pajomi-prezidenti-tojikiston-peshvoi-millat-dar-borai-samthoi-asosii-sijosati-dokhili-va-khorijii-jumhuri/Санаи мурољиат: 22.12.2021/.
20. Таджикские учёные о начале новой страницы в истории узбекско-таджикских отношений. [Электронный ресурс] Режим доступа/ http://old.uza.uz/ru/society/tadzhikskie-uchyenye-o-nachale-novoy-stranitsy-v-istorii-uzb-/ Дата обращения:15-09-2020/.
21. Файзов Н.Н. Ҳамкориҳои илмӣ – фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар даврони истиқлолият: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих. [Манбаи электронӣ]. Реҷаи дастрасӣ: https://tnu.tj/avtorefi/avtorefFaizovNN.pdf/ (Санаи муроҷиат: 08.08.2021).
22. ЮНЕСКО: история и цели создания организации. [Электронный ресурс] Режим доступа/ https://ria.ru/20101116/295032479.html09:17 16.11.2010/ Дата обращения: 06.06.2021/.

ТАЪРИХ ВА ДУРНАМОИ ҲАМКОРИҲОИ ДУҶОНИБА ВА БИСЁРҶОНИБАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР СОҲАИ ФАРҲАНГ, ИЛМУ МАОРИФ

Дар мақолаи мазкур аз тарафи муаллифон таърих ва дурнамои раванди ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаи фарҳанг, илму маориф, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар ин замина, муаллифон қайд кардаанд, ки ин ҳамкориҳо таърихи дурудароз доранд ва асоси онро на танҳо умумияти ҷуғрофию ҳамҷаворӣ, балки таърихӣ, фарҳангӣ, илмӣ – адабӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. Мардуми Осиёи Марказӣ, ки аз тоҷикон, ӯзбекон, қазоқҳо, туркманҳо, қирғизҳо иборатанд, аз қадимулайём бо ҳам дар фазои сулҳу осоиштагӣ зиндагӣ мекунанд. Ин робитаҳо новобаста аз он ки баъд аз фурӯпошии собиқ яке аз империяҳои бузурги дунё - Иттиҳоди Шуравӣ, кишварҳои Осиёи Марказӣ истиқлолияти худро ба даст оварданд, ҳозир ҳам идома доранд. Ба ақидаи муаллифони мақола, ба ихтилофи этникӣ нигоҳ накарда, Осиёи Марказӣ минтақаи ягона буд ва боқӣ мемонад ва дар фазои он ҳазорсолаҳост тамаддунҳои мухталиф дар ҳамзистӣ қарор дошта, ба ҳамдигар таъсир расонидаанд. Вобаста ба мавзуъ, робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо чор ҳамсоякишвар дар самтҳои таҳқиқшаванда нишон дода шудаанд. Дар қисми дуюми мақола аз ҷониби муаллифон ҳамкориҳои бисёрҷонибаи кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ дар созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ тавсиф карда шудаанд. Дар фарҷоми мақола, муаллифон доир ба масъалаи ҳамчун абзори “неруи нарм” истифода намудани омилҳои фарҳанг, илму маориф ва ғайра аз тарафи абаркудратҳои ҷаҳониву минтақавӣ дар татбиқи манфиатҳои стратегиашон дар фазои Осиёи Марказӣ ақидаронӣ намудаанд.

Калидвожаҳо: фарҳанг, маориф, илм, тамаддун, абаркудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ, наздикии ҷуғрофӣ, “неруи нарм”.

ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДВУСТОРОННЕГО И МНОГОСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ, НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

В настоящей статье авторами проанализированы история и перспективы сотрудничества Республики Таджикистан со странами Центральной Азии в области культуры, науки и образования. На этой основе авторы отмечают, что это сотрудничество имеет давнюю историю и его основу составляют не только географическая общность и добрососедство, но и исторические, культурные, научно – литературные аспекты и другие. Народы Центральной Азии, состоящие из таджиков, узбеков, казахов, туркменов, кыргызов с древних пор живут в мире и согласии. Эти отношения, независимо от того, что после развала Советского Союза - одной из великих империй мира-государства Центральной Азии приобрели свою независимость, продолжаются и сейчас. Несмотря на этническую разобщенность, Центральная Азия была единым регионом и останется таковой. На ее пространстве тысячелетиями пребывли в мире различные цивилизации, которые влияли друг на друга. Согласно исследуемой тематике, показаны отношения Республики Таджикистан с соседними государствами. Во второй части статьи авторы охарактеризовали многостороннее сотрудничество государств Центральной Азии в рамках международных и региональных организаций. В заключительной части статьи авторами на конкретных примерах раскрыта тема использования факторов культуры, науки, образования и других, в качестве инструмента “мягкой силы” мировых и регионалных держав по реализации своих стратегических целей на пространстве Центральной Азии.

Ключевые слова: культура, образование, наука, цивилизация, мировые и региональные державы, географическая близость, “мягкая сила”.

HISTORY AND PROSPECTS OF BILATERAL AND MULTILATERAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH THE STATES OF CENTRAL ASIA IN THE FIELD OF CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

The author in this article analyzes the history and prospects of cooperation between the Republic of Tajikistan and the countries of Central Asia in the field of culture, science and education. The author notes that this cooperation has a long history and itis based not only on a geographical commonality and good neighborliness, but also on historical, cultural, scientific - literary aspects and others. The peoples of Central Asia, composed of Tajiks, Uzbeks, Kazakhs, Turkmens and Kyrgyz, have lived in peace and harmony since ancient times. These relations, regardless of the fact that after the collapse of the Soviet Union, one of the great empires of the world, the Central Asian states gained their independence, they continue to this day.According to the author, despite the ethnic disunity, Central Asia was a united region and will remain so, and various civilizations that influenced each other have lived in peace for thousands of years in this area. Based on this, the research topic shows the relations of the Republic of Tajikistan with neighboring states.In the second part of the article, the author describes the multilateral cooperation of the Central Asian states within the framework of international and regional organizations.In the final part of the article, the author, using specific examples, revealed the issue of using factors of culture, science, education etc. as an instrument of "soft power" of the world and regional powers to implement their strategic goals in Central Asia.

Keywords: culture, education, science, civilization, world and regional powers, geographic proximity, “soft power”.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Искандаров Акбаршо Искандарович*** **–** Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳовaддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсатшиносӣ, мудири шуъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалиӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **(+992) 881 11 89 89**

Сангинов Назрулло Наимович **–** Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳовaддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, ходими калони шуъбаи масоили

сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: **(+992) 918 68 40 60.** E –mail: **sanginov1953@mail.ru**

Сведение об авторах*: Искандаров Акбаршо Искандарович* –Институт философии, политолгии и права имени А.М. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, доктор политических наук, заведующий отделом политических проблем международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: **(+992) 881 11 89 89**
***Сангинов Нарзулло Наимович* –** Институт философии, политолгии и права имени А.М. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, кандидат политических наук, старший научный сотрудник отдела политических проблем международных отношений**. Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: **(+992) 918 68 40 60.** E –mail: **sanginov1953@mail.ru**

Information about authors: ***Iskandarov Akbarsho Iskandarovich*-** Institute of philosophy, political sciences and law of Academy of sciences of Republic of Tajikistan, Ph.D on political sciences, Head of sector of political problems of international relations. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Ave., 33. Phone: **987 47 89 89**
***Sanginov Narzullo Naimovich* -** Senior researcher sector of political problems of international relations of Institute of philosophy, political sciences and law of Academy of sciences of Republic of Tajikistan. **Address**:734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 40, Phone: **(+992) 918 68 40 60.** E-mail: **sanginov1953@mail.ru**

УДК: 323.283

ИСТИФОДАИ НАЗАРФИРЕБИИ СИЁСӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТАШКИЛОТҲОИ ЭКСТРЕМИСТИЮ ТЕРРОРИСТӢ

Нуриддинзода С.Ҳ.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Яке аз субъектҳои пуриқтидор ва хеле хатарноки назарфиребии сиёсӣ ташкилотҳои террористию экстремистӣ мебошанд. Ин аст, ки ҳизбу ҳаракат ва ташкилотҳое, ки хусусияти террористӣ доранд, дар шароити имрӯза ба равандҳои сиёсии ҷомеа таъсири манфӣ мерасонанд. Рушди босуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва тавсеаи шабакаи интернет барои ташкилотҳои мазкур ҷиҳати расидан ба мақсадҳои сиёсию идеологӣ шароити мусоид фароҳам оварда истодаанд. Дар ин гуна шароит аз ҷониби онҳо технологияҳои гуногуни назарфиребии сиёсӣ барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Ҳарчанд назарфиребии сиёсӣ мундариҷаи хеле мураккаб ва унсурҳои таркибии зиёдро дар худ нигоҳ дорад ҳам, дар навбати худ, онро унсури таркибии ҷангҳои иттилоотию психологии замони муосир номидан мумкин аст. Аз ин рӯ, субъектҳои ҷангҳои иттилоотию психологӣ ҳамзамон субъектҳои назарфиребии сиёсӣ низ мебошанд. Албатта, айни замон давлатҳо, ширкатҳои фаромиллӣ ва созмонҳои гуногунсатҳ метавонанд субъекти ҷангҳои иттилоотӣ ва назарфиребии сиёсӣ бошанд. Аммо дар баробари онҳо хавфу хатари назарфиребии сиёсие, ки дар фаъолияти ташкилотҳои террористию экстремистӣ ба назар мерасанд, зарару зиёни бештар доранд. Ташкилотҳои террористии байналмилалӣ дар байни қишрҳои гуногуни аҳолӣ идеологияи экстремистию радикалиро фаъолона тарғиб менамоянд. Ҷалб намудани ҷавонон ба сафи ташкилотҳои террористӣ, аз ҳисоби онҳо пурра намудани гурӯҳҳои ғайриқонунии силоҳбадаст, ташкил намудани ячейкаҳои пинҳонӣ дар кишварҳои гуногун, омода намудани террористони худкуш мақсадҳои асосии онҳоро ташкил медиҳанд. Барои расидан ба мақсадҳои мазкур ташкилотҳои террористӣ дар корҳои таблиғотию ташвиқотии худ технологияи назарфиребии сиёсиро моҳирона истифода бурда, барои «ҳимояи покизагии дин» ва анҷом додани «ҷанги муқаддас» на танҳо маблағҳои зиёд ҷамъоварӣ менамоянд, балки одамони зиёдро мағзшӯӣ карда, ба сафҳои худ шомил месозанд. Онҳо аз ҳама бештар ба донишҷӯёни мактабҳои олии динӣ, ҷавонони сатҳи саводи диниашон паст ва қишрҳои осебпазири ҷомеа такя намуда, ба воситаи онҳо дар масҷидҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ ғояҳои худро паҳн месозанд [13]. Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур истифодаи назарфиребии сиёсӣ аз ҷониби террористону экстремистон дар маркази диққат қарор дода шуда, таъсири манфии онҳо ба суботи сиёсии ҷомеа нишон дода мешавад.

Чи гунае ки аз баррасиҳои боло маълум гардид, ҳар як субъекти назарфиребии сиёсӣ мақсадҳои худро дорад, ки барои расидан ба онҳо роҳу усулҳои гуногунро истифода менамояд. Аз ин рӯ, назарфиребии сиёсӣ ҳамчун воситаи расидан ба мақсадҳои сиёсӣ муайян намудан ва интихоб кардани объекти онро тақозо менамояд. Барои он ки ташкилотҳои террористию экстремистӣ ҳамчун субъекти назарфиребии сиёсӣ муаррифӣ гарданд, аввал бояд мақсадҳои онҳо нишон дода шаванд. Зеро шаклҳои зоҳиршавии назарфиребии сиёсии ташкилотҳои мазкур ва интихоб намудани объекти онҳо аз мақсадҳои ин гуна ҳизбу ҳаракатҳо бармеоянд.

Бояд гуфт, ки кам гардидани шумораи ҷангиёни ташкилоти террористӣ, ба вуҷуд омадани мушкилиҳои молиявӣ ва коҳиш ёфтани руҳияи ҷангии террористони боқимонда ташкилотҳои террористию экстремистиро маҷбур менамоянд, ки таъсиррасонии иттилоотию психологии худро бештар созанд ва ба фазои иттилоотию маҷозии интернет ворид шаванд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳамаи ташкилотҳои террористӣ мақсадҳои умумӣ ва ҷузъӣ доранд [1]. Масалан, тарғибу ташвиқ намудани идеологияи худ, бештар намудани ҳаммаслакон, ҷалб намудани аъзои нав ба сафи худ, зарар расонидан ба рақибон, баланд бардоштани иқтидори сиёсию идеологии худ, бештар намудани захираҳои худ ва ғ. хосси ҳамаи ташкилотҳои террористӣ мебошанд.

Ҳодисаю воқеаҳои ҷаҳони ислом, ки боиси ноором гардидани Афғонистон, кишварҳои Африқои Шимолӣ ва Шарқи Наздик гардидаанд, барои васеъ шудани миқёси

фаъолияти ташкилотҳои террористию экстремистӣ шароит муҳайё намудаанд. Дар байни онҳо фаъолияти ташкилоти террористию экстремистии «Давлати исломӣ» густурда ва хеле хатарнок мебошад. «Давлати исломӣ» зери шиори ҳимояи ислом баромад намуда, ба воситаи ғасби ҳудудҳои гуногун мехоҳад хилофати исломӣ ташкил намояд. Фаъолияти ин ташкилоти террористӣ хусусияти глобалӣ ва фаромиллӣ касб намуда, дар кишварҳои гуногуни олам пайравон ва ҳаммаслакони худро дорад. Тули 10 соли охир ҷомеаи ҷаҳонӣ дар муқобили ин ташкилоти террористӣ муборизаи беамон мебарад. Аммо ҳамаи ин кӯшишу талошҳо барои пурра несту нобуд кардани он мусоидат намекунанд. Чунин вазъиятро бо омилҳои зерин асоснок намудан мумкин аст. Якум ин ки «Давлати исломӣ» аз ҷониби баъзе давлатҳо ба таври пинҳонӣ ҳам ки бошад, дастгирӣ меёбад. Дуюм ин ки фаъолияти ин ташкилоти террористӣ кайҳост, ки бо усули шабакавӣ ба роҳ монда шудааст, ки дар чунин шароит муайян намудани пайравони он барои сохторҳои қудратӣ мушкилиҳои зиёдро пеш меоварад. Сеюм ин ки минтақаҳои нооромии ҳавзаи тамаддуни исломӣ барои фаъолияти ин ва дигар ташкилотҳои террористӣ шароити мусоид фароҳам меоваранд. Чорум ин ки ташкилотҳои террористӣ, аз ҷумла «Давлати исломӣ» технологияи назарфиребии сиёсиро аз ҳама бештар истифода менамоянд, ки чунин омил боиси тадриҷан афзоиш ёфтани тарафдорон, пайравон ва ҳаммаслакони онҳо мегардад.

Тағйир ёфтани шаклҳои фаъолияти «Давлати исломӣ» ва аз ҷониби онҳо истифода гардидани усулҳои нави мағзшӯӣ ва назарфиребӣ соли 2019 дар яке аз нишастҳои Шурои Амнияти СММ низ таъкид гардида буд [4]. Ҳамаи ташкилотҳои террористӣ, аз ҷумла «Давлати исломӣ», технологияҳои назарфиребии сиёсиро дар фазои интернет ба таври васеъ истифода менамоянд. Мутаассифона, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ айни замон аз ҷониби ташкилотҳои террористию экстремистӣ истифода гардидани назарфиребии сиёсӣ ба мушоҳида мерасад. Бояд қайд намуд, ки истифодаи технологияи назарфиребии сиёсӣ аз ҷониби ташкилотҳои мазкур ба воситаи паҳн намудани хабарҳо, видеороликҳо, расму тасвирҳо, интернет-мемҳо тариқи шабакаҳои иҷтимоӣ сурат мегирад.

Ташкилотҳои террористӣ шабакаи интернетро бо мақсадҳои зерин истифода менамоянд: тарғибу ташвиқи ғояҳои тундгароӣ ва ифротгароӣ, мағзшӯӣ ва ҷалби одамон ба сафҳои худ, иғвоангезӣ, фитнаандозӣ, радикализатсияи ҷомеа, маблағгузорӣ намудани амалҳои террористӣ, омода намудани террористон, банақшагирии амалҳои террористӣ, ташкил намудани алоқаҳои махфӣ барои омода намудани амалҳои террористӣ, барои ҳамагон дастрас гардонидани иттилооти террористӣ, ба амал баровардани амали террористӣ ва ба таври фосилавӣ идора намудани он, ҳуҷумҳои киберӣ ва ғ. [6, с.3-12].

Паҳн намудани хабарҳои носаҳеҳ, тағйир додани асли воқеа, тағйир додани далелҳо, суиистифода намудани афкори ҷамъиятӣ, хабарҳои махсус таҳияшудаи нимасаҳеҳ, таъсиррасонии психологӣ ва ғ. воситаҳои асосии назарфиребӣ мебошанд. Дар бисёре аз мавридҳо барои бештар намудани ҷонибдорони худ экстремистон назарфиребии диниро низ истифода мебаранд. Дар ин миён таъсиррасонии иттилоотию психологӣ ба онҳо имконияти васеъ фароҳам меоваранд. Махсусан, мавқеи ноустувори ҷавонон нисбат ба оқибатҳои ногувори ифротгароӣ ва тундгароии динӣ ба террористон имкон медиҳад, ки онҳоро мағзшӯӣ намоянд. Чи қадаре ки вазъи равонию маънавии одамон ноустувор бошад, ҳамон қадар мағзшӯӣ, назарфиребӣ ва ба сафи ташкилотҳои террористӣ ҷалб шудани онҳо осон мегардад. Ташкилотҳои мазкур одатан чунин нафаронро ба доми фиреб меафтонанд. Таҳлилу мушоҳидаҳои коршиносон муайян намудааст, ки ҳамаи ташкилотҳои террористӣ технологияи паҳн намудани иттилооти нимасаҳеҳро ҳамчун воситаи таъсиррасон ба зеҳну тафаккури ҷавонон истифода менамоянд. Чунин усул имкон намедиҳад, ки ташкилотҳо ва ҳизбу ҳаракатҳои террористию экстремистӣ аз ҷониби одамон маҳкум карда шаванд. Баръакс, баъзан вақт завқу шавқи одамонро нисбат ба онҳо бештар месозад.

Чун анъана режими сиёсӣ, элитаи ҳукмрон, рафтори шаҳрвандон, идеологияи давлатӣ, сохтори конститутсионии давлат объекти асосии ташкилотҳои террористӣ мебошанд. Ташкилотҳои террористӣ тамоми кӯшишу ғайрати худро ба он равона месозанд, ки на танҳо сафи пайравон ва ҷонибдорони худро бештар созанд, балки онҳоро дар муқобили давлату ҳукумат сафарбар намоянд. Дар ин раванд шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои интернетӣ ба таври васеъ истифода мегарданд. Ташкилотҳои террористӣ бо ин мақсад бештар аз ҳама дар бораи поймол шудани ҳуқуқу озодиҳои инсон, даст задани

намояндагони элитаи ҳукмрон ба амалҳои коррупсионӣ, сарфи назар намудани манфиатҳои омма ва монанди инҳоро ҳамчун мавзуъҳои идеологӣ интихоб намуда, ба манфиати худ таҳия намуда, паҳн месозанд.

Ташкилоти террористии «Давлати исломӣ» барои паҳн намудани ғояҳои худ васоити муосири иртиботи оммавӣ, аз ҷумла шабакаҳои иҷтимоии интернетиро ба таври васеъ истифода менамояд. Фаъолияти шабакавӣ ба «Давлати исломӣ» ва зершохаҳои он имконият медиҳад, ки иттилооти барои онҳо созгорро дар байни истифодабарандагони интернет паҳн намоянд. Маводи асосие, ки ин ташкилоти террористӣ паҳн менамояд, аз видеороликҳо иборат мебошанд. Аз ҷумла, онҳо кӯшиш менамоянд, ки қудрати ҳарбӣ ва муваффақиятҳои худро ба намоиш гузоранд. Дар байни чунин наворҳо ба қатл расонидани асирон, муроҷиати таҳдидомез ба давлатҳои алоҳида, мусоҳибаҳо бо аҳолии осоишта, ки ташкили хилофати исломиро дастгирӣ менамоянд, хеле зиёд ба назар мерасанд [9,с.12].

Видеонаворҳои онҳо одатан ба воситаи шабакаи иҷтимоии YouTube ва агентиҳои иттилоотии таъсисдодаи онҳо паҳн карда мешаванд. Дар сохтори ташкилоти террористии «Давлати исломӣ» медиахолдинги пуриқтидоре таъсис дода шудааст, ки ба воситаи он доираи васеи маводҳои электрониро таҳия ва паҳн менамоянд (видеофилмҳо, видеороликҳои таблиғотӣ, сабтҳои аудиоии мубаллиғон, маҷаллаҳо, брошюраҳо ва ғ.) [12]. Масалан, ба воситаи агентии иттилоотии «Ал-Фурқон», ки соли 2006 аз ҷониби «Давлати исломӣ» ва «Ал-Қоида» таъсис дода шудааст, видеонаворҳои онҳо паҳн карда мешавад. Агентии иттилоотии мазкур инчунин ба монанди студияҳои филмбардорӣ фаъолияти доимӣ намуда, ба омода намудани наворҳои таъсирбахш машғул мешаванд. Аз ҷумла манзараи ба қатл расонидани хабарнигорони америкоӣ Ҷ.Фоули, С.Соттлоф ва хабарнигори англис Д.Хейнс тариқи сомонаҳои ҳамин агентӣ паҳн гардида буд. Инчунин, солҳои 2013 ва 2014 агентиҳои иттилоотии «Ал-Айнад» ва «Итисаам» ташкил карда мешаванд, ки онҳо бо забони арабӣ маводҳои экстремистӣ паҳн менамоянд. Бо мақсади ба сафҳои худ ҷалб намудани шаҳрвандони кишварҳои Авруосиё соли 2014 «Давлати исломӣ» агентии иттилоотии «Ал-Ҳайят»-ро ташкил медиҳад, ки он бо забонҳои аглисӣ, русӣ, олмонӣ, фаронсавӣ, туркӣ, урду ва пушту маводҳои экстремистӣ паҳн менамояд [5]. Олимону муҳаққиқон иброз медоранд, ки то соли 2021 ташкилотҳои террористию экстремистии «Давлати исломӣ», «Ал-Қоида» ва зершохаҳои онҳо садҳо медиахолдинг ва медиафондҳо ташкил намудаанд, ки барои тарғибу ташвиқи терроризм, экстремизм ва пешбурди фаъолиятҳои радикалистӣ нигаронида шудаанд [13].

Тули солҳои охир як гурӯҳ киберҷиноятқорон, ки ташкилоти худро «Иттиҳодияи киберхилофат» номидаанд, барои дастгирии ташкилотҳои террористӣ фаъолона амал менамоянд. Барои мисол, соли 2017 гурӯҳи ҷиноятпешаи «Иттиҳодияи киберхилофат» дар бораи 8786 шаҳрванди ИМА ва Британияи Кабир маълумот пахш намуда, дар як видеонавори худ ба ҳалокат расонидани онҳоро ба ташкилотҳои террористӣ пешниҳод намуда буданд [7]. Ин иттиҳодия чандин маротибаи дигар низ дар бораи ҷойи зист, ному насаб, суроға ва касби ишғолнамудани кормандони давлатии ИМА ва як қатор кишварҳои ғарбӣ иттилоот паҳн намудааст. Чунин усулро коршиносони соҳа ҳамчун амали тарсонидани аҳолӣ, бештар намудани нуфузи худ ва баланд бардоштани руҳияи ҷангии террористон унвон намудаанд [14].

«Давлати исломӣ» паёмҳои иттилоотӣ ва хабарии худро ба воситаи шабакаҳои иҷтимоӣ, пеш аз ҳама ба воситаи Facebook ва Twitter паҳн менамояд. Муовини Котиби Генералии СММ оид ба масъалаҳои сиёсӣ Ҷеффри Фелтман дар яке аз баромадҳои худ қайд намуда буд, ки дар шабакаи иҷтимоии Twitter зиёда аз 50 ҳазор аккаунтҳое (саҳифаи истифодабаранда) мавҷуданд, ки фаъолияти экстремистию террористии «Давлати исломӣ»-ро ҷонибдорӣ менамоянд. Ғайр аз ин ҳар кадоми онҳо бештар аз ҳазор обуначӣ дорад, ки чунин фазо барои паҳн гардидани ғояҳои террористию экстремистӣ мусоидат менамояд [3].

Ташкилотҳои террористии «Давлати исломӣ» ва «Ал-Қоида» аллакай дастовардҳои навини илму техникаро ба таври васеъ истифода намуда истодаанд. Чи гунае ки аз гуфтаҳои боло бармеоянд, яке аз чунин самтҳо истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ мебошад. Аммо самти навини онро бо ҳам омезиш додани «зеҳни сунъӣ» ва технологияҳои иттилоотӣ ташкил медиҳад. Дар маҷмуъ гуфтан мумкин аст, ки

террористону экстремистон аллакай аз лиҳози техникӣ идора намудани технологияҳои навинро на танҳо медонанд, балки онҳоро барои назарфиребӣ ва мағзшӯӣ истифода мекунанд.

Ташкилотҳои террористӣ аллакай дар шабакаҳои иҷтимоӣ саҳифаҳоеро мекушоянд, ки онҳо аз ҷониби барномаи махус идора карда мешаванд. Агар чунин иқтидори иттилоотӣ бо шумораи пайравони онҳо изофа карда шавад, суръати паҳн гардидани ғояҳои онҳоро дучанд менамояд. Ташкилоти террористии «Давлати исломӣ» инчунин дар шабакаи интернет тактикаи пинҳон нигоҳ доштани пайравони худро низ истифода менамояд. Бо ин мақсад онҳо дар шабакаи интернет дастурамалеро зери унвони «Чӣ гуна Twitter-ро метавон истифода бурд?» паҳн намуда буданд, ки дар он роҳу усулҳои пинҳон гардидан аз мақомоти қудратӣ пешниҳод карда шуда буд [8].

Ба ғайр аз «Twitter» ташкилотҳои террористӣ шабакаҳои интернетии «JustePaste»-ро барои паҳн намудани амалҳои террористӣ, шабакаи «SoundCloud»-ро барои паҳн намудани сабтҳои овозӣ, шабакаҳои «Instagram» ва «WhatsApp»-ро барои паҳн намудани расмҳо ва маводҳои видеоӣ истифода мебаранд. Дар баробари ҳамаи ин «Давлати исломӣ» барои паҳн намудани иттилоот барномаҳои махсуси худро низ истифода мебарад. Ба воситаи чунин барномаҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ паёмҳои бешумор ба истифодабарандагон фиристода мешаванд, ки онро ба ҳуҷумҳои иттилоотӣ монанд кардан мумкин аст. Соли 2014 дар Ироқ ҳангоми забти шаҳри Мосул террористон бештар аз 40 ҳазор паёмро паҳн намудаанд, ки дар онҳо видеороликҳо ва паёмҳои таҳдидомез, расми қатлҳои ваҳшиёна ва монанди инҳо паҳн карда шуда буд. Чунин стратегия барои террористон натиҷаи дилхоҳ дода буд. Зеро дар он шабу рӯз бештари ҳимоятгарони шаҳр аз муҳофизати он даст кашида буданд. Аз рӯйи маълумоти газетаи «The Washington Post» дар ҳафтаҳои аввали муқовимат дар ҳудудҳои Ироқ зери таъсири ҳуҷумҳои иттилоотӣ бештар аз 90 ҳазор аскарон аз муқовимат даст кашида буданд. Чунин вазъ моҳҳои август ва сентябри соли 2021 дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон низ рух дода буд. Дар шароите, ки неруҳои эътилофи байналмилалӣ шитобкорона артиши худро аз хоки Афғонистон берун мекарданд, ҳаракати «Толибон» дар шабакаи интернет ҳуҷумҳои иттилоотӣ ва назарфиребии сиёсиро анҷом дода, барои ғасби ҳокимият шароит фароҳам оварда буд. Дар натиҷаи таъсири назарфиребии сиёсӣ артиши миллии Афғонистон на танҳо дар муқобили «Толибон» муқовимати ҷиддӣ нишон надоданд, балки аксари онҳо силоҳу аслиҳаи худро гузошта, аз сафи неруҳои мусаллаҳи ин кишвар фирор намуданд.

Стратегияи иттилоотии «Давлати исломӣ» хусусиятҳои фарҳанги ҷавононро ба инобат гирифта, маводҳои тарғиботии онҳо вобаста ба маҳалли ҷойгиршавии кишвар омода ва паҳн карда мешаванд. Дар фаъолияти тарғиботию ташвиқотии худ «Давлати исломӣ» хилофати исломиро дар муқоиса бо дигар шаклҳои сохтори давлатӣ афзалиятнок нишон дода, ба воситаи нодуруст шарҳу баён додани воқеиятҳои динию таърихӣ онро рамзи тамаддуни исломӣ муаррифӣ менамояд, то ки ҷавононро ба ҷониби худ ҷалб созад. Сиёсати иттилоотии «Давлати исломӣ» тавре ба роҳ монда мешавад, ки тарсу ҳаросро дар байни душманон ва майлу рағбатро дар миёни пайравон бояд бештар намояд. Ба ақидаи роҳбари Бюрои федералии тафтишоти (ФБР) ИМА Ҷеймс Коми, «Давлати исломӣ» ба воситаи шабакаҳои иҷтимоӣ тарғиботи муваффақона анҷом дода истодааст. Ғайр аз ин, ташвишовар он аст, ки ташкилоти террористии мазкур на танҳо одамонро барои шомил шудан ба сафи онҳо даъват менамояд, балки аз пайравони худ талаб менамоянд, ки дар маҳалли зисти худ ҷиҳод кунанд [2].

Амалҳои террористие, ки тули солҳои охир дар як қатор давлатҳои аврупоӣ рух доданд, самаранокии фаъолияти шабакавии ташкилотҳои террористиро нишон медиҳанд. Ҳарчанд дар бораи ба воситаи гурезаҳо ва муҳоҷирони Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ ба Аврупо ворид шудани пайравони «Давлати исломӣ» тасдиқи худро ёфта бошад ҳам, инчунин ба воситаи тарғибу ташвиқи ғояҳои ифротгароӣ ва назарфиребии сиёсӣ низ тавонистанд, ки ҷонибдорони худро зиёд намоянд.

Ташкилотҳои террористӣ барои анҷом додани назарфиребии муваффақ ба иттилооти хизматӣ ва сирри давлатӣ ниёз доранд. Барои ҷалби ҳарчи бештари таваҷҷуҳ бояд иттилоот барои омма дастнорас бошад. Бо ин мақсад тули солҳои охир террористон ба фаъолияти рахнагарӣ ва иктишофӣ машғул шуда истодаанд. Аз ин рӯ, кибертерроризм

ҳамчун падидаи нав асосан барои дуздидани иттилооти махфӣ (махсусан, сирри давлатӣ) ва дар заминаи он таҳия намудани стратегияи назарфиребӣ истифода бурда мешавад.

Маводе, ки дар шабакаи интернет аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ ҷойгир карда мешавад, пеш аз ҳама, хусусияти агрессивӣ ва зӯроварона дорад, барои таъсири иттилоотию психологӣ расонидан ба истифодабарандагони интернет таҳия шудаанд. Аз ин рӯ, шабакаи интернет дар замони муосир воситаи асосии назарфиребии сиёсӣ, тағйир додани рафтори ҷавонон ва таъсири манфӣ расонидани ба афкори ҷамъиятӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки шабакаи интернет як қатор афзалиятҳоро доро мебошад. Аз ҷумла, дастрасии осон, вобаста набудан аз мавқеи ҷуғрофӣ, доираи васеи истифодабарандагон ва аудиторияи номаҳдуд, суръати баланди интиқоли иттилоот, мушкил будани назорати истифодабарандагони интернет аз ҷониби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва ғ. шабакаи ҷаҳонии интернетро дар шароити имрӯза ҳамчун фазои мусоиди истифода намудани технологияҳои зиёди назарфиребии сиёсӣ намудааст. Дар фазои маҷозии интернет муошират ва иртиботи гурӯҳҳои гуногун идора карда мешавад, бо онҳо корҳои идеологӣ анҷом меёбад ва ҳатто ташкил намудани амалҳои экстремистию террористӣ сурат мегирад. Шабакаи интернет ба ташкилотҳои террористӣ имкон додааст, ки онҳо амалҳои худро бо таълимоти идеологии хеш алоқаманд намоянд ва ба ин тариқ ҷомеаро зери тарсу ҳарос қарор диҳанд.

Яке аз унсурҳои муҳимтарини назарфиребии сиёсиро паҳн намудани иттилооти бардурӯғ ва дезинформатсия ташкил медиҳад. Инчунин, ин гуна амалҳоро унсури муҳимтарини ҷангҳои иттилоотӣ низ меноманд. Дезинформатсия – ин паҳн намудани иттилооти бардурӯғ нисбат ба рақибон мебошад, ки барои самараноктар анҷом додани амалиёти ҷангӣ, ташкили дуздидани иттилоот ва самти паҳншавии он, инчунин худи раванди таҳрики он, гумроҳ кардани касе бо пешниҳоди иттилооти нопурра ё носаҳеҳ, инчунин таҳрифи қисми он ё пешниҳоди маълумоти тамоюлӣ ва дидаю дониста бардурӯғ мебошад [10]. Мақсади чунин таъсир қабули қарори барои субъекти назарфиребӣ зарурӣ ё рад кардани қабули қарори номусоид аз ҷониби объекте мебошад, ки бар зидди он маълумоти бардурӯғ равона карда шудааст. Маълумоти дезинформатсионӣ ҳамеша дар ҳар як ҷанг аслиҳаи тавоно буд, вале ҳоло он як қисми таркибии ҷангҳои гибридӣ, воситаи дахолат ба корҳои дохилии дигар давлатҳо, таҳдид ба амнияти дохилию берунии онҳо гардидааст. Дезинформатсияи ҳамчун дурӯғи барқасдона истифода гардида, онҳоеро, ки онро дарк намекунанд, водор месозад, ки нуқтаи назари худро дар бораи ҳодиса ё ҳолати мушаххас тағйир диҳанд.

Усулҳои маъмултарини дезинформатсия дар ВАО инҳоянд:

- дурӯғи рӯирост бо мақсади ба аҳолии кишвар пешниҳод намудани маълумоти нодуруст ё пинҳон доштани далелҳои воқеан мавҷуда;
- ба таври ғаразнок таҳия намудани муҳтавои иттилоот;
- пешниҳоди маълумоти муҳимтарин дар заминаи иттилооти парешонкунанда;
- бо ҳам омехта кардани ақидаҳо ва далелҳои гуногун бо тартибе, ки дарки воқеиятро мушкил гардонад;
- пешниҳоди иттилоот бо мафҳумҳое, ки метавонанд бо тарзҳои гуногун шарҳ дода шаванд;
- зикр накардани ҷузъиёти асосии далелҳо;
- ивазкунии истилоҳот (истифодаи мафҳумҳо ва истилоҳоте, ки моҳияташон норавшан аст ва дарки воқеии ҳодисаҳоро душвор мегардонад);
- ҷорӣ намудани мамнуиятҳо ба навъҳои алоҳидаи иттилоот ё маҳкум намудани ин гуна иттилоот бо мақсади пешгирии муҳокимаи васеи ҷамъиятии онҳо;
- пешниҳоди маълумоти манфӣ ва зарарноке, ки бинобар сабаби хусусияти сироятӣ доштани онҳо аз ҷониби аудитория нисбат ба хабарҳои мусбат зудтар дарк карда мешавад;
- паст задани нуфузи мақомоти давлатӣ, бадном кардани онҳо;
- бо овозаҳо, фарзияҳо, тахминҳо, мулоҳизаҳо, далелҳои бардурӯғ омехта кардани далелҳои ҳақиқӣ дар дохили иттилоот ба дараҷае, ки барои одамон ҳақиқатро аз афсона фарқ кардан имконнопазир бошад;

- айбдор кардани роҳбарияти сиёсии давлат дар бораи гӯё вайрон кардани шартномаҳои байналхалқӣ, поймол намудани ҳуқуқҳои инсон ва риоя накардани меъёрҳои демократӣ, ба манфиати худ бадном кардани онҳо [11].

Бо назардошти нишонаҳои муҳимтарини дезинформатсия, ки унсури асосии ҷангҳои иттилоотию психологиро ташкил медиҳад, зоҳиршавии онро дар шакли назарфиребии сиёсӣ мушоҳида намудан мумкин аст. Ҳатто дар баъзе мавридҳо назарфиребиро бо дезинформатсия як шуморидан мумкин аст. Усулҳои амалӣ намудани дезинформатсия ҳамчун шаклҳои гуногуни назарфиребии сиёсӣ дар фаъолияти ташкилотҳои террористию экстремистӣ баръало ба мушоҳида мерасанд. Чи гунае, ки дар боло фаъолияти иттилоотии ташкилотҳои мазкур ва аз ҷониби онҳо бо мақсадҳои террористӣ истифода шудани интернет таҳлилу баррасӣ гардид, дезинформатсия ва истифодаи назарфиребӣ яке аз унсурҳои фаъолияти террористию экстремистиро ташкил намуда, таҳдиди воқеӣ ба амнияти миллӣ ва суботи сиёсии ҷомеа мебошад.

Ҳамин тариқ, ташкилотҳои террористию экстремистӣ дар шароити имрӯза яке аз субъектҳои хеле хатарноки назарфиребии сиёсӣ ба шумор мераванд. Фаъолияти онҳо бо рушди тадриҷии технологияҳои иттилоотӣ ва тавсеаи шабакаи интернет бештар дар фазои маҷозӣ ворид гардида, миқёси паҳншавии ғояҳои тундгароӣ ва ифротгароиро бештар намудаанд. Дар байни онҳо фаъолияти тахрибии ташкилотҳои террористии «Давлати исломӣ», «Ал-Қоида» ва зершохаҳои онҳо хеле хатарнок мебошад. Онҳо бо мақсади ҷалби ҳарчи бештари одамон ба сафҳои худ садҳо агентиҳо ва пойгоҳои иттилоотӣ ташкил намуда, ҳамарӯза тариқи шабакаи интернет иттилооти дорои хусусияти террористию экстремистиро паҳн менамоянд. Таҳлилу мушоҳидаҳо низ муайян намудаанд, ки аксари одамоне, ки ба сафи онҳо мепайванданд, тариқи интернет мағзшӯӣ мешаванд. Аз ин рӯ, дар шароити имрӯза ҳар як давлат дар муқобили ҷангҳои иттилоотию психологии ташкилотҳои террористӣ қарор дорад ва барои пешгирӣ намудани оқибатҳои ногувори онҳо бояд чораандешӣ намояд. Махсусан, давлатҳое, ки аҳолиашон мусулмонон мебошанд, дар чунин равандҳои оштинопазир зарару зиёни бештар мебинанд. Зеро ҳуҷумҳои иттилоотию психологии террористон аслан ба афкори ҷамъиятии давлатҳои мусулмонӣ равона карда шудаанд.

Муқарриз: *Сафарализода Х.Қ.*- н.и.с., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Богмацера Э.В. Терроризм: истоки, понятие, угрозы / Э.В.Богмацера, И.Е. Ильичёв // Вестник Белгородского юридического института МВД России. – 2018. –№3. –С.12-29.
2. Глава ФБР боится появления террористической "диаспоры" на Западе после уничтожения ИГИЛ – NYT [Электронный ресурс]. –URL: https://zn.ua/WORLD/glava-fbr-boitsya-poyavleniya-terroristicheskoy-diaspory-na-zapade-posle-unichtozheniya-igil-nyt-220047_.html (дата обращения: 25.01.2022 г.)
3. Группировки ИГИЛ, «Боко харам» и «Аль-Шабааб» активно используют социальные сети для вербовки молодых людей в свои ряды [Электронный ресурс]. –URL: https://news.un.org/ru/story/2015/06/1264681 (дата обращения: 11.12.2021 г.)
4. Деятельность террористов ИГИЛ выходит далеко за пределы Ирака и Сирии [Электронный ресурс]. –URL: https://news.un.org/ru/story/2019/05/1355471 (дата обращения: 12.10.2021 г.)
5. Информационные ресурсы ИГИЛ [Электронный ресурс]. –URL: http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13575 (дата обращения: 25.12.2021 г.)
6. Использование интернета в террористических целях. –Нью Йорк: ООН, 2013. –164 с.
7. «Объединенный Киберхалифат» опубликовал данные свыше 8 тыс. человек [Электронный ресурс]. –URL: https://www.securitylab.ru/news/485802.php (дата обращения: 12.03.2022 г.)
8. Пганини П. Организация ИГИЛ выступила руководство по безопасному использованию Твиттера и другими средствами массовой информации [Электронный ресурс]. –URL: https://www.securitylab.ru/analytics/470707.php (дата обращения: 17.12.2021 г.)
9. Профилактика терроризма и экстремизма в молодежной среде. –СПб.: Изд-во «Русь», 2018. –96 с.
10. Самкова М.А. Дезинформация как средство информационно-психологической войны против России (на материале медиатекстов о хакерских атаках) / М.А.Самкова // Экология языка и коммуникативная практика. – 2018. – № 3. – С.96-115.
11. Серов А. Дезинформация как инструмент внешней политики ряда зарубежных стран / А.Серов // Зарубежное военное обозрение. – 2019. – №8. – С.14-20.
12. Сундиев И.Ю. Информационно-пропагандистская деятельность террористической организации «Исламское государство Ирака и Леванта» / И.Ю.Сундиев, А.А.Смирнов, В.Н. Костин // Библиотека криминалиста. – 2015. – №1. – С.208-218.

13. Филистеев А. Информационно-пропагандистская деятельность международных террористических организаций / А.Филистеев, Д. Борисов // Зарубежное военное обозрение. – 2021. – №2. – С.10-16.
14. Характерные признаки современного терроризма [Электронный ресурс]. –URL: https://www.kurgan-city.ru/about/defence/files/safety_abc/antiterror/ (дата обращения: 25.01.2022 г.)
15. Loftus E.F. Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory // Learning and Memory. – 2005. –No 12. P.361-366.

ИСТИФОДАИ НАЗАРФИРЕБИИ СИЁСӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТАШКИЛОТҲОИ ЭКСТРЕМИСТИЮ ТЕРРОРИСТӢ

Назарфиребии сиёсӣ субъектҳои гуногун дорад. Онро давлатҳо, ҳизбҳои сиёсӣ, ширкатҳои фаромиллӣ, созмонҳои минтақавию байналмилалӣ ва ҳатто ташкилотҳои террористию экстремистӣ барои расидан ба мақсадҳои худ ҳамчун унсури муҳимтарини ҷангҳои иттилоотию психологӣ истифода мебаранд. Дар шароити афзоиши шумораи истифодабарандагони шабакаи интернет назарфиребии сиёсиро аз ҳама бештар ташкилотҳои террористӣ истифода менамоянд. Зеро истифодаи ин гуна технологияи иттилоотӣ бо мақсадҳои аввалияи онҳо созгор мебошад. Ташкилотҳои террористӣ мехоҳанд, ки сафи ҷонибдорон, пайравон ва ҳаводорони худро бештар намоянд. Бо ин мақсад дар шабакаи интернет амалиёти густурдаи тарғиботию ташвиқотиро созмон додаанд. Айни замон аз ҳама бештар ташкилотҳои террористию экстремистии «Давлати исломӣ», «Ал-Қоида» ва зершохаҳои онҳо садҳо пойгоҳҳои иттилоотию таҳлилӣ ташкил намуда, амалан дар фазои маҷозии интернет фаъолият намуда истодаанд. Ин ва дигар ташкилотҳои террористӣ дар шароити имрӯза шабакаи интернетро барои ба амал баровардани мақсадҳои террористӣ фаъолона истифода намуда истодаанд. Аз ҷумла тарғибу ташвиқи ғояҳои тундгароӣ ва ифротгароӣ, мағзшӯӣ ва ҷалби одамон ба сафҳои худ, иғвоангезӣ, фитнаандозӣ, радикализатсияи ҷомеа, маблағгузорӣ намудани амалҳои террористӣ, омода намудани террористон, банақшагирии амалҳои террористӣ, ташкил намудани алоқаҳои махфӣ барои омода намудани амалҳои террористӣ, барои ҳамагон дастрас гардонидани иттилооти террористӣ, ба амал баровардани амали террористӣ ва ба таври фосилавӣ идора намудани он, ҳуҷумҳои киберӣ ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд.

Калидвожаҳо: назарфиребии сиёсӣ, афкори ҷамъиятӣ, муборизаҳои сиёсӣ, тағйир додани рафтори одамон, амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКСТРЕМИСТСКО-ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Политическое монипулирование имеет разные субъекты. Он используется государствами, политическими партиями, транснациональными компаниями, региональными и международными организациями и даже террористическими и экстремистскими организациями для достижения своих целей как важнейший элемент информационно-психологической войны. В условиях увеличения число пользователей Интернета, политическое манипулирование чаще всего используется террористическими организациями. Потому что использование таких информационных технологий соответствует их основным целям. Террористические организации хотят увеличить число своих сторонников и последователей. Для этого они организовали масштабную пропагандистскую кампанию в Интернете. В настоящее время больше всего такие террористические и экстремистские организации как «Исламское государство», «Аль-Каида» и их ячейки создали сотни информационно-аналитических центров и активно действуют в виртуальном пространстве Интернета. Эти и другие террористические организации в сложившейся ситуации активно используют Интернет в террористических целях. К ним относятся пропаганда экстремизма промывание мозгов и вербовка, провокация, подстрекательство, радикализация общества, финансирование террористических актов, подготовка террористов, планирование террористических актов, организация тайных контактов террористов, подготовка тайных контактов для передачи террористической информации, проведение и дистанционное управление терактами, кибератаками и т.д.

Ключевые слова: политическая манипуляция, общественное мнение, политическая борьба, изменение поведения людей, реализация политических целей.

THE USE OF POLITICAL MANIPULATION IN THE ACTIVITIES OF EXTREMISE-TERRORISM ORGANIZATIONS

Political manipulation has different subjects. It is used by states, political parties, transnational companies, regional and international organizations, and even terrorist and extremist organizations to achieve their goals as an essential element of information and psychological warfare. With the increase in the number of Internet users, political manipulation is most often used by terrorist organizations. Because the use of such information technologies corresponds to their main goals. Terrorist organizations want to increase the number of their supporters and followers. To do this, they organized a massive propaganda campaign on the Internet. Currently, most terrorist and extremist organizations such as the Islamic State, Al-Qaeda and their cells have created hundreds of information and analytical centers and are active in the virtual space of the Internet. These and other terrorist organizations in the current situation are actively using the Internet for terrorist purposes. These include propaganda of extremism and extremism, brainwashing and recruitment, provocation, incitement, radicalization of society, financing of terrorist acts, training of terrorists, planning of terrorist acts, organizing secret contacts of terrorists, preparing secret contacts for transmitting terrorist information, conducting and remotely controlling terrorist attacks, cyber attacks, etc.

Keywords: political manipulation, public opinion, political struggle, change in people's behavior, realization of political goals.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Нуриддинзода Сайҷамолидин Ҳайдар*** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, унвончӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: **+992 988500008**. E-mail: **mp.kulob@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Нуриддинзода Сайджамолидин Хайдар*** – Кулябский государственный университет имени А.Рудаки, соискатель кафедры политологии. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, город Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: **+992 988500008**. E-mail**: mp.kulob@mail.ru**

Information about the author: ***Nuriddinzoda Sayjamolidin Haydar*** - Kulyab State University named after A. Rudaki, applicant for the Department of Political Science. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulyab city, S. Safarov street, 16. Phone: **+992 988500008.** E-mail: **mp.kulob@mail.ru**

УДК: 327.32(581)

АФҒОНИСТОНИ ОСОИШТА ОМИЛИ РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ МИНТАҚАВӢ

Шарипов А.Н., Қаландаров Ф.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърихан Афғонистон пайвандгари муҳим байни халқҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ буда, дар табодули таърихӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии минтақаҳо нақши назаррас бозидааст. Тавассути ҳудуди Афғонистони имрӯза яке аз масирҳои муҳимми Роҳи бузурги Абрешим мегузашт. Тасодуфӣ нест, ки яке аз шаҳрҳои бостонии тиҷоратии Шуртуғай низ дар ҳудуди ин кишвар кашф шудааст, ки аз рушди савдои байниминтақавӣ дар ҳазораи якуми пеш аз милод гувоҳӣ медиҳад [9].

Аммо қайд кардан бамаврид аст, ки инкишофи флоти бодбондор ва кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ боиси коҳиши савдои қитъавӣ дар масири Роҳи Абрешим ва муборизаи минбаъдаи давлатҳои абарқудрат ва «бозии бузург» байни Россия ва Британияи Кабир дар Осиё гардида, ин ҳолат ба он оварда расонид, ки Осиёи Миёна ба Россия, Осиёи Ҷанубӣ бошад, ба Британияи Кабир тобеъ гардид ва Афғонистон ба минтақаи буферӣ байни онҳо табдил ёфта, аз ин рӯ муддати тулонӣ робитаҳои зич байни минтақаҳо қатъ гардиданд. Аммо, новобаста аз ин, аҳамияти Афғонистон ҳамчун як нуқтаи муҳимми ҳамҷавор байни ду минтақа ҳамеша эътироф шуда, ба қавли Муҳаммад Иқбол, Афғонистон қалби Осиё мебошад, ки фасод ва рушди тамоми қитъа ба он вобаста аст.

Таъсиси давлатҳои мустақил дар Осиёи Марказӣ ба барқарор шудани ҳавасмандии қаблӣ дар густариши ҳамкориҳои Осиёи Ҷанубӣ ва Марказӣ мусоидат кард, вале низои Афғонистон, ки беш аз 40 сол пеш оғоз шуда буд, то ҳол ҳамчун монеа дар роҳи пурра барқарор намудани равобити тиҷоративу иқтисодии байни ду минтақа вуҷуд дорад [1].

Дар Осиёи Марказӣ тамоюлҳои нави рушди минтақавӣ суръат гирифта, сатҳи эътимоди сиёсӣ ба таври назаррас боло рафт, ки он имкони фаъол гардидани равобити кишварҳои Осиёи Марказиро дар соҳаи тиҷорату иқтисод таъмин намуд.

Тавре маълум аст, кишварҳои Осиёи Марказӣ бо истифода аз қаламрави Афғонистон метавонанд ба бозори Осиёи Ҷанубӣ бароянд, ки дорои 1 миллиарду 950 миллион нафар аҳолӣ ва сатҳи баланди рушди иқтисодӣ - кишварҳои пешрафтаи Ҳинд ва Покистон буда, барои истеҳсолоти саноатӣ ва мубодилаи мутақобилаи иқтисодӣ замина эҷод намоянд.

Дар навбати худ, кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ метавонанд аз захираҳои фаровони табиии Осиёи Марказӣ барои таъмини рушди динамикии иқтисоди худ истифода баранд.

Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки дурнамои рушди устувор ва пойдори Осиёи Марказӣ бо ноил шудан ба сулҳ дар Афғонистони ҳамсоя зич алоқаманд аст. Бе ҳалли масъалаи Афғонистон шукуфоии кишварҳои минтақаро таъмин кардан имконнопазир аст [2].

Кишварҳои Осиёи Миёна дар хушкӣ воқеъ гардида, роҳҳои баромади бевоситаро ба уқёнусҳо надоранд. Афғонистон яке аз роҳҳои афзалиятноки баромадан ба баҳрҳои ҷанубӣ мебошад. Аммо барои истифода аз ин иқтидори бузург, пеш аз ҳама, фароҳам овардани сулҳу субот дар ин кишвар зарур аст

Бо дарназардошти омилҳои зикршуда, мебояд ба Афғонистон на ҳамчун ба манбаи мушкилот, таҳдидҳо ва чолишҳои минтақавӣ, балки ҳамчун як имконияти беназири стратегӣ назар кард, ки метавонад ба рушди робитаҳои васеи фароминтақавӣ дар фазои Авруосиё такони нав бахшад.

Мавриди зикр аст, ки истиқрори сулҳу субот дар минтақа ба рушди ҳамкориҳои дуҷониба ва бисёрҷонибаи тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ мусоидат мекунад.

Кишварҳои минтақа аз ибтидо ҷонибдори ҳалли истисноии сиёсӣ ва дипломатии буҳрони Афғонистон буданд.

Ҳамин тариқ, кишварҳои мо иштирокчиёни фаъоли чунин форумҳои байналмилалие мебошанд, ки ба ҳалли мушкилоти Афғонистон бахшида шудаанд, аз қабили: «Раванди Кобул», «Формати Москва», Форуми «Қалби Осиё – Раванди Истамбул», Гурӯҳи байналмилалии тамос оид ба Афғонистон, Гурӯҳи тамоси «СҲШ-Афғонистон», Конфронси ҳамкории минтақавии иқтисодӣ оид ба Афғонистон (РЕККА).

Дар шароити ғасби ҳокимият аз ҷониби “Толибон” пойдории сулҳу субот дар Афғонистон рӯз то рӯз мубрамтар мегардад. Чун бори нахуст, ба сари қудрат омадани “Толибон” барои ба манбаи терроризми байналмилалӣ табдил ёфтани Афғонистон мусоидат намуда буд, бозгашти дубораи онҳо низ ба муттаҳидшавии гурӯҳҳои бо ҳам гӯё душман шабоҳат дорад, ки дар асл ҳаммаслак боқӣ мемонанд.

Барои ҳалли низои Афғонистон чӣ бояд кард?:

- Таъсис додани платформаи ягона бо биниши ягонаи баррасии масъалаи Афғонистон: Қабл аз ҳама, ҷомеаи ҷаҳониро мебояд дар мавриди ҳалли ин низоъ ва овардани фишор ба “Толибон” барои иҷрои уҳдадориҳои байналмилалие, ки “Толибон” дар раванди Давҳа ба дӯш гирифта буданд, муттаҳид гарданд. Қобили зикр аст, ки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз баромадҳои аввалинаш оид ба масъалаи Афғонистон ташкили ҳукумати фарогирро ягона роҳи раҳоӣ аз буҳрони феълӣ дар Афғонистон таъкид намудаанд [7]. Барои халли мушкилоти Афғонистон ҳарчи зудтар дар ин кишвар, бо иштироки ҳамаи гурӯҳҳои қавмию сиёсӣ таъсис додани ҳукумати фарогирро зарур донист. Аммо зери мафҳуми фарогирӣ, тибқи фаҳмиши мо, ҷалби на танҳо “Толибон”, балки намояндагони қавмҳои мухталиф ба ҳукумат дар назар дошта мешавад. Ба андешаи раҳбарияти Ҳукумати Тоҷикистон, шакли давлатдорӣ ва усулҳои идораи Афғонистонро бояд мардуми ин кишвар дар асоси раъйпурсии ҳамагонӣ муайян намояд.
- Боиси хушнудист, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ режими “Толибон”-ро расман эътироф накардааст ва ҳамзамон ҷонибдори ташкили «ҳукумати фарогир» дар Афғонистон мебошад. Инчунин, барои татбиқи ин усул абарқудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ бояд аз ҳадафҳои манфиатҷӯии худ даст кашанд. Истифода аз имкониятҳои СҲШ, ки неруҳои асосиро дар фазои Авруосиё муттаҳид намуда, Афғонистонро ба ҳайси нозир пазируфтааст, қобили таъкид мебошад.
- Истифодаи неруи аҳолии кишвар. Дар таърихи давлатдории Афғонистон саҳифаҳои дурахшони ҳамзистии осоиштаи халқҳои гуногун, муборизаи якҷояи онҳо ба муқобили истилогарон (Англия, Иттиҳоди Шуравӣ ва ИМА) мавҷуданд. Ҳолати фоҷиабори имрӯз баамаломадаи ин кишвар, ки таъриху фарҳанги бостонӣ дорад, бо айби мардуми афғон набуда, балки натиҷаи дахолати қувваҳои беруна ба корҳои дохилии ин кишвар мебошад, ки беш аз 43 сол инҷониб идома дорад. Халқи Афғонистон бо неруи бузурги сиёсию таърихӣ, маданӣ ва иҷтимоии худ бояд тақдири худро хал намуда, имрӯзу фардои худро муайян созад [5].
- Айни замон Афғонистон дар остонаи фоҷиаи башарӣ қарор дорад. Аз ин рӯ, зарурати расонидани кумакҳои башардӯстона ба тамоми табақаҳои аҳолӣ, бахусус ба ниёзмандон, ба миён меояд. Дар ироаи ин кумак бояд аз имконоти кишварҳои ҳарду минтақа истифода кард ва ба дасти террористон наафтидани ин кумакҳоро таъмин кард.
- Муттаҳид шудани қувваҳои озодихоҳи Афғонистон дар атрофи сардорони ҳаракатҳои зидди “Толибон” ва муқовиматҳои халқӣ. Яке аз мушкилоти Афғонистони муосир ва умқи ташаннуҷи байналмилалӣ дар марҳилаи муосири таърихи он– набудани роҳбарони воқеӣ, дурандеш ва эътирофшуда мебошад.

Ҳамзамон, барои таъмини сулҳу субот ва табдил додани Афғонистон ба пули пайвандгари байни минтақаҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ тадбирҳои зеринро андешидан ба мақсад мувофиқ аст:

- Таъмини Афғонистон бо неруи барқ. Сохтмони хатти интиқоли барқ на танҳо мушкилоти шадиди нарасидани неруи баркро барои аҳолӣ ҳал мекунад, балки имкониятҳои иловагӣ барои бунёди иқтидорҳои истеҳсолӣ ва ҷойҳои корӣ, таъсиси корхонаҳои нав дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистонро фароҳам меорад. Ҳамзамон, ин хатти интиқоли барқ Кобулро ба низоми ягонаи баркии Осиёи Марказӣ мепайвандад, ки ба Тоҷикистону Қирғизистон имкони интиқоли неруи баркро тибқи тарҳи CASA-1000 [3] ба Афғонистон, Покистон ва Ҳиндустон фароҳам месозад. Бо талошҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ба самти Афғонистон аз ҳудуди Осиёи Марказӣ аллакай 10 хатти интиқоли барқ бомуваффақият ба кор дароварда шудааст.
- Тоҷикистон дорои захираҳои бойи гидроэнергетикӣ мебошад, ки манбаи муҳимми истеҳсолкунандаи неруи барқ ба шумор меравад. Дар даҳ соли охир Ҷумҳурии

Тоҷикистон ба Афғонистон беш аз 10 миллиард киловатт-соат неруи баркро интиқол додааст. Барои амалисозии ин мақсад ду хатти баркӣ - 110 ва 220 киловолт (кВт) бо иқтидори 500 мегаватт (МВт) аз зеристгоҳи Герани Тоҷикистон то Пули Хумрии Афғонистон сохта ва ба истифода дода шудааст.

Ба қавли Пешвои миллат, имкониятҳои ҳамкорӣ дар соҳаи энергетика зиёданд ва мо барои ҳамкории ҳамаҷониба дар ин самти стратегӣ омода мебошем. Дар навбати худ, мо омодаем, ки интиқоли неруи баркро ба Афғонистон афзоиш диҳем.

Сохтмони хатти баландшиддати 500 кВ «Роғун-Пули Хумрӣ», ки асоснокунии техникӣ-иқтисодии он дар ҳоли таҳия қарор дорад, низ як иқдоми муҳим ва саривақтист.

Бо мақсади баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии халқи дӯсту хамсоя дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ, сохтмони зеристгоҳҳои баркии обии гуногун пешбинӣ шудааст, аз ҷумла амалисозии лоиҳаи НБО-и «Себзор» дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон.

Гузашта аз ин, Тоҷикистон нақшаҳои Афғонистонро барои иҷрои лоиҳаҳои минтақавӣ дар бахши энергетика, аз ҷумла бунёди хатҳои баландшиддати баркӣ ва дигар иншооти фаромиллии энергетикӣ, дастгирӣ менамояд [6].

Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ якдигарро аз ҷиҳати энергетикӣ мукаммал менамоянд. Тасодуфӣ нест, ки дар давоми даҳсолаҳои охир лоиҳаҳои содироти газ ва қувваи барқ аз ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба Покистон ва Ҳиндустон фаъолона таҳия шуданд.

Осиёи Марказӣ барои Ҳиндустон як минтақаи канорӣ буд ва боқӣ хоҳад монд. Консепсияи «Connect Central Asia» - ҳамбастагии Осиёи Марказӣ» ва шомил шудани ин минтақа ба ҳамсоягии васеъ («Extended Neighborhood») қисман барои ислоҳи ин камбудӣ ва қисман инъикос кардани имкониятҳои афзояндаи маркази ҷаҳонии қудрат ба шумор мераванд.

Пойдории сулҳ дар Афғонистон барои ба роҳ мондани ҳамкориҳои ҳамаҷонибаи байниминтақавӣ, махсусан, пешрафти рушди робитаҳои ду минтақа зарур дониста мешавад [11].

Сохтмони қубурҳои нафту газ. Дар ин самт «ТАПИ» яке аз лоиҳаҳои калон бо арзиши 7-10 миллиард доллар барои интиқоли гази табиӣ ба Осиёи Ҷанубӣ тавассути Афғонистон дар ҳаҷми 33 миллиард кубометр дар як сол маҳсуб меёбад.

• Яке аз омилҳои пайвандгари Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ, ин ҳамбастагии нақлиётӣ ва иқтидори транзитӣ дар қаламрави Афғонистон мебошад. Сохтмони роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳане, ки Афғонистонро убур мекунад, ҳамчун кӯтоҳтарин масири пайвандгари минтақаҳо, метавонад на танҳо ба густариши ҳамкориҳои иқтисодию иҷтимоӣ, балки ба густариши робитаҳои сиёсӣву фарҳангӣ ва гуманитарӣ низ мусоидат кунад. Аз тарафи дигар, татбиқи лоиҳаҳои бузурги иқтисодӣ метавонад ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, тавлиди даромади буҷети давлатӣ ва занҷирҳои хизматрасонӣ барои фаъолияти босамари роҳҳои автомобилгард ва роҳи оҳан мусоидат кунад. Айни замон аз Осиёи Марказӣ ба Афғонистон роҳи оҳани Тирмиз – Хайратон –Мазори Шариф, ки 75 километр ва Отамурат – Имомназар – Акина – Андхой 118 километр тул кашидааст.

Яке аз лоиҳаҳое, ки ба пайвастани ду минтақа мусоидат мекунад, роҳи оҳани Мазори Шариф-Кобул-Пешовар аст, ки аз ҷониби Ҳукумати Ӯзбекистон пешниҳод гардидааст. Лоиҳаи мазкур бунёди инфрасохтори системавиро дар шакли 264 пул, 7 нақб ва 641 иншооти обпартои манотиқи убури Афғонистон ва Покистон дар бар мегирад. Дар оянда ин хат метавонад яке аз риштаҳои асосии мубодилаи тиҷоратӣ на танҳо байни ду минтақа, балки ҳамчун омили дастрасӣ ба минтақаҳои ҳамсояи Авруосиё низ хидмат кунад.

- Ҷалби сармояи мустақим ба иқтисоди Афғонистон, бахусус барои истихроҷи канданиҳои фоиданок. Саноати истихроҷи маъдан дар Афғонистон як соҳаи ояндадор аст, зеро арзиши конҳои маъданӣ дар ин кишвар аз ҷониби коршиносон 1 триллион доллар арзёбӣ шудааст.

Мусоидат ба таъмини амнияти озуқаворӣ барои рушди соҳаи кишоварзии кишвар. Танҳо маҳви камбизоатӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокӣ метавонад асоси Афғонистони нав гардад, ки ҳамчун пули пайвандгари минтақаҳо ба ҳисоб меравад. Дар ин раванд метавон аз зарфиятҳои таълимии кишварҳои ҳарду минтақа барои омода кардани мутахассисони баландихтисос истифода кард. Тавре маълум аст, чунин таҷриба

вуҷуд дорад ва ҳазорон донишҷӯёну унвонҷӯёни афғон дар донишгоҳҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ (хусусан дар Ҳиндустон) таҳсил кардаанд.

Аммо ғасби қудрат аз ҷониби "Толибон" татбиқи лоиҳаҳои тарҳрезишуда ва ҷориро зери савол гузошт. Татбиқи лоиҳаҳои бузурги инфрасохтории пешбинишуда, ки Осиёи Марказӣ ва Осиёи Ҷанубиро мепайвандад, ҳалли низоъҳои Афғонистонро талаб мекунад.

Ҳолатҳоеро, ки ба амалисозии лоиҳаҳои ҷорӣ ва пешбинишуда монеа эҷод менамоянд, метавон дар шакли зерин ҷудо намуд:

- Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳарчанд "Толибон" маҳсули пуштибонии Покистон бошанд ҳам, аммо миёни онҳо ихтилофоти мухталиф, пеш аз ҳама, дар мавриди хатти Дюранд, сарнавишти ояндаи Вазиристон ва таъсиси Пуштунистони бузург вуҷуд дорад. Аз ҷониби дигар, миёни худи "Толибон" дар мавриди рушди оянда ва равобит бо ҷаҳони беруна мухолифатҳои зиёд ба назар мерасанд.

- Сардӣ дар равобити кишварҳои умдаи Осиёи Ҷанубӣ - Ҳинду Покистон низ ба иҷрои лоиҳаҳои инфрасохторӣ ва ҳамгироӣ миёни Осиёи Марказӣ ва Осиёи Ҷанубӣ бо назардошти истифода аз зарфиятҳои транзитӣ ва иқтисодии Афғонистон монеа ба вуҷуд меорад. Нақшаҳои пешбурди барқарорсозии иқтисодии кишвар ва дар ҳудуди он сохтани иншоотҳои бузурги инфрасохторӣ на ҳама вақт баробарии Ҳиндустону Покистонро дар бар мегирад. Мусоидат ба ҳамбастагии Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ бидуни иштироки фаъоли Ҳиндустон метавонад бо мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ шавад.

- Монеаи дигари таҳкими ҳамкориҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ омили манфиатҳо ва вокуниши субъектҳои дигари хориҷӣ ба мавқеи фаъоли кишварҳои минтақа оид ба ташкили ҳамкории зич ва эҷоди алтернативаи гузаргоҳи нақлиётии шимолии масири ҷанубӣ тавассути Афғонистон мебошад.

Агар дар Афғонистон сулҳу субот пойдор нагардад, тамоми кишварҳои минтақа, алалхусус Тоҷикистон, бо хатари ҷиддӣ рӯ ба рӯ хоҳанд шуд.

Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар тули сӣ соли рушди соҳибистиқлолӣ ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи Сарвари давлатамон қарор дошт ва ин кишвар дар сиёсати хориҷии мо мавқеи хоссаеро ишғол менамояд. Аз рӯзҳои аввали ба сари қудрат омадан Сарвари Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба вазъи фоҷеабори Афғонистон, бахусус мушкилоти сиёсиву иқтисодӣ ва хатари режими асримиёнагии "Толибон" ҷалб карданд. Бояд қайд кард, ки мавқеи Тоҷикистон нисбати "Толибон" нав набуда, балки дар 25 соли ахир арзи вуҷуд кардааст [10].

Мо принсипи асосие, ки раванди сиёсии таъмини сулҳи пойдорро дар Афғонистон тавассути худи афғонҳо ва таҳти роҳбарии халқи Афғонистон пешбинӣ менамояд, ҷонибдорӣ менамоем[4].

Дурнамои рушди устувор дар Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ бо ноил шудан ба сулҳ дар ҳудуди Афғонистони ҳамсоя зич алоқаманд аст. Афғонистони устувор бо рушди динамикӣ, бо назардошти шароити муосир, метавонад ҳамчун пули муҳим пайвандгари Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ ва инчунин бо дарназардошти вазъи муосир бозингари калидӣ дар барқарорсозии Роҳи таърихии Абрешим гардад[8].

Ба ибораи дигар, мо ба суханони Муҳаммад Иқбол бармегардем ва Афғонистони осоишта воқеан метавонад ба омили тақвият ва рушди ҳамкориҳои байниминтақавӣ табдил гардад.

Муқарриз: *Розиқов Фарҳод* –н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Абатуров В. Ташкентский перекресток сотрудничества - между Центральной и Южной Азией. https://www.cer.uz/ru/post/publication/taskentskij-perekrestok-sotrudnicestva-mezdu-centralnoj-i-uznoj-aziej
2. Афганистан - стратегическая возможность для экономического развития Центральной Азии https://isrs.uz/ru/smti-ekspertlari-sharhlari/afganistan-strategiceskaa-vozmoznost-dla-ekonomiceskogo-razvitia-centralnoj-azii
3. Афганистан - стратегическая возможность для экономического развития Центральной Азии https://isrs.uz/ru/smti-ekspertlari-sharhlari/afganistan-strategiceskaa-vozmoznost-dla-ekonomiceskogo-razvitia-centralnoj-azii
4. Афганистан - стратегическая возможность для экономического развития Центральной Азии https://isrs.uz/ru/smti-ekspertlari-sharhlari/afganistan-strategiceskaa-vozmoznost-dla-ekonomiceskogo-razvitia-centralnoj-azii

5. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 21.12.2021. http://president.tj/ru/node/27418
6. Речь Президента Республики Таджикистан на Девятой министерской конференции «Сердце Азии - Стамбульский процесс». [Электронный ресурс] http://president.tj/ru/node/25387 (дата обращения: 13.03.2022).
7. Саидов З. Основные внешнеполитические интересы Таджикистана на рубеже веков. – Четвертое, дополненное издание (новая редакция). – Душанбе: ООО «Контраст», 2011. -С.294.
8. Умаров А. Афганистан: мост или сепаратор между Центральной и Южной Азией? https://www.gazeta.uz/ru/2021/07/16/central-south-asia/
9. Шарипов А.Н. Таърихи муносибатҳои байналхалқӣ (давраи қадим ва асрҳои миёна) Душанбе: Сармад компания, 2016, 244 с., С. 46.
10. Шарипов А.Н. Дастовардҳои сисолаи сиёсати хориҷӣ ва дипломатияи Тоҷикистон https://khovar.tj/2021/09/dastovard-oi-s-soli-siyosati-hori-va-diplomatiyai-to-ikiston-andesha-oi-dotsenti-dmt-dar-ostonai-ashni-isti-loliyat-davlat/ (Санаи мурочиат: 10.12.21).
11. Якубов И. Центральная и Южная Азия: возможна ли интеграция без урегулирования конфликтов? https://cabar.asia/ru/tsentralnaya-i-yuzhnaya-aziya-vozmozhna-li-integratsiya-bez-uregulirovaniya-konfliktov.

АФҒОНИСТОНИ ОСОИШТА ОМИЛИ РУШДИ ҲАМКОРИҲОИ МИНТАҚАВӢ

Муаллифон дар мақола масъалаи вазъи кунунии Афғонистонро баъд аз ғасби қудрат аз ҷониби “Толибон”, роҳҳои расидан ба сулҳ ва пойдории амният, имкониятҳои бузурги энергетикӣ ва роҳҳои транзитии пайвандгари минтақаҳоро таҳлил намудаанд. Дар мақола вобаста ба ҳалли истисноии сиёсӣ ва дипломатии буҳрони бавуқуъомадаи Афғонистон, таъсиси ҳукумати фарогир, дурнамои рушди устувор ва пойдори Осиёи Марказӣ, ки бо ноил шудан ба сулҳ дар Афғонистони ҳамсоя зич алоқаманд аст, андешаронӣ карда шудааст.Воқеан, вазъи имрӯзаи Афғонистон бо сабаби буҳрони сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва ҳолати вазнини гуманитарӣ хеле нигаронкунанда мебошад. Масъалаи сулҳу субот дар Афғонистон омили рушд ва кафолати амнияти минтақавӣ ва байналмилалӣ дониста шуда, ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва Ҷанубиро аз ҳарвақта дида бештар зарур аст, ки барои расидан ба сулҳу субот ва табдил додани Афғонистон ба пули пайвандгари байни минтақаҳои Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ тадбирҳо андешиданд. Ба андешаи муаллифон, бо дастрасии комил ба сулҳу субот ва ташкили ҳукумати фарогир дар Афғонистон имконияти татбиқи лоиҳаҳои бузурги энергетикӣ, истифодаи роҳҳои транзитӣ тавассути қаламрави Афғонистон, рушди иқтисодии кишвар бо истифода аз саноати истихроҷи маъдан ва неруи корӣ фароҳам меоранд.

Калидвожаҳо: Осиёи Марказӣ ва Ҷанубӣ, Афғонистон, иқтидори транзитӣ, “Толибон”, осоишта, минтақа, энергетика, амният, хатар, фарогир, сулҳ ва сиёсӣ.

МИРНЫЙ АФГАНИСТАН ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

В статье авторы анализируют текущую ситуацию в Афганистане после прихода к власти Талибов, пути достижения мира и безопасности, большой энергетический потенциал, природные ресурсы и транзитные пути соединяющие регионы. В статье рассматриваются исключительные методы политико-дипломатические решения афганского кризиса, создание инклюзивного правительства и перспективы устойчивого развития и стабильность Центральной Азии, которые тесно связаны с достижением мира в соседнем Афганистане. Действительно, нынешняя ситуация в Афганистане вызывает большую тревогу в связи с политическим, экономическим и социальным кризисом и сложной гуманитарной ситуацией. Вопрос мира и стабильности в Афганистане считается фактором развития и гарантией региональной и международной безопасности, а мировое сообщество, включая страны Центральной и Южной Азии, как никогда привержено достижению мира и стабильности и превращению Афганистана в мост между Центральной и Южной Азией. По мнению авторов, при полном достижения мира, стабильности и формирования инклюзивного правительства в Афганистане появляется возможность реализации крупных энергетических проектов, использования транзитных маршрутов через Афганистан, экономического развития страны с использованием горнодобывающей промышленности и рабочей силы.

Ключевые слова: Центральная и Южная Азия, Афганистан, Транзитный потенциал, Талибан, мирный, регион, энергетика, безопасность, угроза, инклюзивный, мир и политический.

PEACEFUL AFGHANISTAN DEVELOPMENT FACTOR OF THE REGIONAL COOPERATION

In the article, the authors analyze the current situation in Afghanistan after the Taliban came to power, ways to achieve peace and security, great energy potential, natural resources and transit routes connecting the regions. In the article are discussed exceptional methods of political and diplomatic solutions of the Afghan crisis, the creation of an inclusive government and the prospects for sustainable development and stability in Central Asia, which are closely related to achieving peace in neighboring Afghanistan.Indeed, the current situation in Afghanistan is of great concern due to the political, economic and social crisis and the difficult humanitarian situation. The issue of peace and stability in Afghanistan is considered a development factor and a guarantee of regional and international security, and the world community, including the countries of Central and South Asia, is more than ever committed to achieving peace and stability and turning Afghanistan into a bridge between Central and South Asia. According to the authors, with the full achievement of peace, stability and the formation of an inclusive government in Afghanistan, it becomes possible to implement large energy projects, use transit routes through Afghanistan, and progress the country's economic development using the mining industry and labor force.

Keywords: Central and South Asia, Afghanistan, Transit potential, Taliban, Peaceful, Region, Energy, Security, Threat, Inclusive, Peace and Political.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарипов Амриддин Нуридинович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии ҶТ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992)988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Қаландаров Фирдавсҷон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвончӯи кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 904014244.** E-mail: **kalandarov-94@list.ru**

Сведение об авторах. ***Шарипов Амриддин Нуридинович*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики РТ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки,17. Телефон: **(+992)988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Каландаров Фирдавсджон Шоназарович – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон**: (+992) 904014244.** E-mail**: kalandarov-94@list.ru**

Information about the authors: ***Sharipov Amriddin Nuridinovich*** **-** Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor of department of diplomacy and foreign policy RT. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992)988-50-10-11.** E-mail: **amrsharif@mail.ru**
Qalandarov Firdavsjon - Tajik National University, applicant for the Department of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone**: 904-01- 42-44**. E-mail: **kalandarov-94@list.ru**

УДК: 323.13

ҶАҲОНИШАВӢ ВА МУБОРИЗАҲОИ ИТТИЛООТӢ

Ҳамрозода Мирмуҳаммад Фаррух
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Аз оғози асри XXI ҷомеаи башарӣ дар ростои ҷаҳонишавӣ қарор гирифта, кишварҳои олам дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ бо хатару таҳдидҳои нав рӯ ба рӯ гардида истодаанд. Дигаргуниҳои куллӣ дар сохтори геополитикии ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тағйир ёфани системаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ нишон медиҳанд, ки ҷаҳон ба давраи сифатан нав ворид гардида, дар ин замина иттилоот ба меҳвари асосии раванди глобализатсия мубаддал гаштааст. Иттилоот имрӯз таъсири хешро ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа расонида, ба маҳаки асосии рушди онҳо табдил ёфтааст. Кашф ва истифодаи технологияи нави иттилоотию коммуникатсионӣ боиси зиёд шудани ҳаҷми иттилоот ва рушд ёфтани ҷомеаи иттилоотӣ дар олам аст.

Мафҳуми ҷаҳонишавӣ ё глобализатсия ҳамчун раванди муттасили таърихӣ аз тарафи муҳаққиқон бо тарзҳои гуногун арзёбӣ шудааст. Муҳаққиқи тоҷик Зокиров Г.Н. мафҳуми глобализатсияро чунин шарҳ медиҳад: «Глобализатсия (лот. globus – замин, франс. global - умумӣ) раванди объективии ташаккул, амал намудан ва инкишофи системаи умумиҷаҳонии умумисайёравӣ дар асоси амиқ гардидани баҳампайвастагӣ ва баҳамтаъсиррасонӣ дар тамоми соҳаҳои иттиҳоди байналмилалӣ мебошад» [3,с.251]. Бояд гуфт, ки пайвастшавӣ ва робитаи мутақобилаи миллату давлатҳо дар қатори нишонаҳои асосии глобализатсия ҷой мегиранд. Инчунин, раванди ҷаҳонишавӣ фазои ягонаи глобалиро ташаккул дода, торафт оламро ба воҳиди ягона табдил медиҳад, ки албатта, дар амалишавии ин раванд воситаҳои коммуникатсионӣ мақоми махсус доранд. Бо суръати баланд инкишоф ёфтани телекоммуникатсия оламро ҳарчи бештар ба мақсадҳои ниҳоии глобализатсия наздик месозад. Интегратсияи умумисайёравӣ ё ташаккули системаи глобалӣ равандҳои мухталифро фаро мегирад, ки ислоҳоти саросарии СММ, ташаккули муассисаҳои ғайримиллӣ ва минтақавӣ, ташаккули мақомоти умумисайёравӣ аз ин қабил равандҳоянд [3,с.253].

Аз охири асри XX ва аввали асри XXI сар карда давлатҳои гуногуни ҷаҳон бо дарназардошти баамалоии инқилобҳои иттилоотӣ ва рушди фазои глобалии иттилоотӣ тадбирҳои зиёдеро амалӣ намуда истодаанд, ки амнияти иттилоотии худро дар сатҳи зарурӣ таъмин созанд. Зеро тафовутҳои фарҳангӣ, забонӣ, динӣ ва ғайраҳо садди роҳи амалисозии принсипҳои ягонаи глобализатсия мегарданд, ки ин фарқиятҳо дар заминаи манфиатҳои миллию давлатии кишварҳои гуногун пайдо гашта, барои шаклгирии муборизаҳои иттилоотӣ ва навъҳои дигари муқовиматҳо мусоидат мекунанд.

Имрӯз тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ дар заминаи таъмини технологияи навини иттилоотӣ дар сиёсат пайваста бо парадигмаҳои ҷомеаи иттилоотӣ зиндагӣ доранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шабакаи интернет ба таври васеъ доираҳои гуногуни аҳолиро фаро гирифта, мамлакатро ба фазои иттилоотии ҷаҳонӣ пайваст мегардонад. Технологияи иттилоотӣ ахборотро ба неруи мутаҳаррике табдил додааст, ки он дар пешрафти ҷаҳони муосир нақши муайянкунандаро пайдо намудааст. Воситаҳои навтарини иттилоотӣ метавонанд оқибатҳои ҳам манфӣ ва ҳам мусбатро ба бор оранд. То кадом андоза ба нафъи манфиатҳои миллӣ истифода намудани онҳо муҳим аст? Моҳиятан, воситаҳои замонавии иттилооти оммавӣ дар заминаи манфиатҳои давлатҳои бузург инкишоф меёбанд [4,с.605].

Пешомадҳои инкишофи олам торафт бевосита ба иттилоот вобаста гашта, он дар заминаи донишҳои муосир ва технологияи пешқадам тарҳрезӣ мегардад. Таърихи инкишофи инсоният аз қадим то ба имрӯз давраҳои гуногунро тай кардааст, ки дар он роҳу воситаҳои гуногуни таъсиррасонӣ ба шуури одамон мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Инсон ҳамчун мавҷудоти ягонаи бошуур дар рӯйи замин арзи ҳастӣ дорад, ки тамоми муносибатҳо, робитаҳо, барҳӯрдҳо ва пешравиҳои мухталифро бо роҳҳои гуногун ба вуҷуд овардааст. Тамоми зиддиятҳо ва муқовиматҳои сиёсӣ низ баробари рушд ва инкишофи манфиатҳои мухталифи инсоният пайдо гашта, то ба давраи ҷомеаи муосири иттилоотӣ расидаанд.

Дар натиҷаи омӯзиши методҳои равандҳои глобалӣ муайян мегардад, ки иттилоот беш аз пеш ба воситаҳои таъсиррасонӣ ва таъмини иртиботи сиёсӣ мубаддал мегардад. Ҳифзи мавқеи геополитикии давлатҳо торафт ба иттилоот вобаста гашта, мубориза бо таҳдидҳои иттилоотии замони муосир хосияти рӯзмарра пайдо менамоянд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тавлиди навъҳои нави иртиботи сиёсӣ тамоми мамлакатҳои ҷаҳонро фазои иттилоотии мураккаб иҳота кардааст, ки дар ин замина муносибат ба иттилоот ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ дар сатҳи гуногун ба амал меояд. Муборизаи шадиди давлатҳо дар ҷаҳони муосир далели он аст, ки дар фазои иттилоотии ҷаҳон аллакай ба таври мунтазам муборизаҳои иттилоотӣ роҳандозӣ мегарданд ва раванди ҷаҳонишавӣ ин навъи нави муборизаҳоро беш аз пеш метезонад. Зеро имрӯз асоси глобализатсияро маҳз иттилоот ташкил медиҳад.

Метавон гуфт, ки дар шароити кунунӣ таъсиррасонии иттилоотӣ дар меҳвари фаъолияти якчанд давлатҳо қарор дорад. Аз ҳама роҳи мусоид барои амалисозии мақсадҳои геополитикӣ низ таъсиррасонии иттилоотӣ маҳсуб ёфта, бо гузашти марҳилаҳои муайяни вақт самараи дилхоҳро ба вуҷуд меорад. Таъсири иттилооти мақсаднок, албатта, ба шуур ва афкори ҷамъиятӣ расида, метавонад ҳатто моҳияти онро дигаргун созад. Ҳамаи талаботу манфиатҳое, ки дар ҳаёти шахсии ҳар як инсон пайдо мегарданд, дар зинаи аввал қонеъ ва дар зинаи дуюм бояд ҳифз гарданд. Пайдоиши манфиатҳои иттилоотӣ низ дар ҷаҳон ҳамин матлабро тақозо мекунанд. Яъне мудофиаи иттилоотӣ барои ҳар як давлат хосияти ҳатмиро ба худ касб карда, воситаҳои муосири дифоъро тақозо менамояд.

Ҷангҳои иттилоотӣ дар замони муосир як қисми инқилоби иттилоотӣ ба шумор мераванд. Дар асри ҷаҳонишавӣ онҳо воситаи асосии ба даст овардани манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илмию техникӣ ва иҷтимоию фарҳангӣ маҳсуб меёбанд. Ҷанги иттилоотиро метавон ҳамчун бархӯрд байни ҷонибҳои мухолиф маънидод кард, ки тарафҳои муқобил ба инфраструктураи иттилоотии ҳамдигар таъсирҳои зиёд мерасонанд [8,с.74].

Раванди ҷаҳонишавӣ мақом ва манзалати иттилоотро дар байни минтақа ва давлатҳо беш аз пеш боло бурда, онро ҳамчун маҳаки асосии амалигардонии мақсадҳои сиёсӣ маънидод менамояд. Таҷрибаи таърихӣ собит месозад, ки ҷараёни рушд ва инкишофи иттилоот бо хусусиятҳои муҳимми давраи гузариши сифатии олам пайвасти ногусастанӣ дорад. Иттилоот ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ баробар ба ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ рушд карда, фаҳмиши муосири он муносибати навро ба худ касб кардааст. Чуноне мушоҳида мегардад, имрӯз тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа пайванди худро бо иттилоот ҳарчи бештар мустаҳкамтар намуда, дар пояи он рушду такомул меёбанд. Махсусан самти иқтисодии давлатҳо дар марҳилаи нави рушд ба иттилоот ва воситаҳои коммуникатсионии муосир сахт алоқаманд гаштааст.

Агар дақиқан мушоҳида, намоем дар рушди кунунии миллату давлатҳо нақши иттилоот хеле зиёд аст. Аз ин хотир метавон як қатор омилҳоеро нишон дод, ки ба густариш ва ташаккули беш аз ҳарвақтаи иттилоот мусоидат менамоянд. Пеш аз ҳама, муносибати модернистӣ ба равандҳои сиёсӣ ба такмили иттилоот сабаб гашта, нақши онро дар тамоми самтҳои фаъолият боло мебардорад. Инчунин, бо ҷаҳду талошҳои зиёд ба фазои иттилоотӣ ворид гаштани кулли башарият низ заминаҳоеро фароҳам меорад, ки эҳтимол аст ҳаёти асрҳои ояндаи инсоният пурра бо шаклгирии низоми муосиртарини иттилоот давом ёбад. Ҷомеаи иттилоотӣ низ ба ҳайси муҳаррики асосии пешрафти бесобиқаи иттилоот баромад мекунад, зеро ҷомеае, ки арзиши асосӣ ва унсури ташаккулдиҳандаи он иттилоот мебошад, бешак, ба сифати фазое тасвир меёбад, ки иттилоот бо имкониятҳои бештар дар он рушд меёбад.

Зинаи аввали таъмини амнияти иттилоотиро бартарафсозии таҳдиду хатарҳои иттилоотӣ ташкил медиҳад. Бояд гуфт, ки таҳдидҳои иттилоотӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир шуда, оқибатҳои манфии зиёдро ба бор меоранд. Ҷаҳонишавӣ зина ба зина дар минтақаҳои мухталифи олам доман паҳн кардааст, ки дар баробари он хатари афзоиши ҷиноятҳои нав ба монанди кибертерроризм, киберэкстремизм ва ғайраҳо ба назар мерасад.

Дар рушди ҷаҳонишавӣ ва афзоиши ҳаҷми иттилоот имкониятҳои наве пайдо мегарданд, ки гурӯҳҳо ва ташкилотҳои гуногуни террористиву экстремистӣ аз онҳо истифода менамоянд. Терроризми иттилоотӣ ва ё ба истилоҳ кибертерроризм, аз навъҳои

дигари он ба куллӣ фарқ менамояд. Зеро он тавассути пахши ахбороти диққатҷалбкунанда аввалан сафи худро пурра сохта, сипас пайи амалисозии мақсадҳои худ мегардад. Аслан, терроризми иттилоотиро ҳамчун фаъолияти стратегии расидан ба мақсадҳои сиёсӣ низ маънидод намудан мумкин аст. Зеро он амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ тавассути фаъолияти ҳизбу ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ мебошад. Маълум аст, ки нақши иттилоот ва воситаҳои коммуникатсионии муосир, албатта, барои гурӯҳҳои манфиатхоҳ роҳи осонтарини расидан ба ҳадафҳои асосӣ мебошад. Аз ин ҷо метавон ба хулосае омад, ки гирифтани пеши роҳи иттилоот ва ё пахши яклаҳзаинаи он хеле душвор аст.

Дар фазои глобалии иттилоотӣ амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ тавассути пиёдасозии муборизаҳои иттилоотӣ ҷой дорад, ки дар замони муосир аллакай таъсири муборизаҳои иттилоотӣ ба равандҳои сиёсӣ мушоҳида мегардад. Иттилоот ва муборизаҳои иттилоотӣ ҳамчунин ба ташаккули афкори ҷамъиятӣ, ба рафтору амали шаҳрвандон ва муносибатҳои онҳо низ таъсиргузор аст, ки самти инкишофи ҷомеаро метавонад дар муддати муайяни вақт дигаргун созад.

Дигаргуниҳои пайдарпайи ҷаҳони муосир аз он шаҳодат медиҳанд, ки равандҳои глобализатсионӣ дар марҳилаҳои ояндаи рушд беш аз пеш вусъат хоҳанд ёфт. Агар ба мақсади асосии ҷаҳонишавӣ назар андозем, ҳадафи он табдил додани ҷаҳон ба як воҳиди ягона мебошад. Пайдо шудани манфиату талаботҳои нави одамон, омехтагардии соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ дар зинаҳои гуногун ба амалишавии равандҳои глобализатсионӣ мусоидат хоҳанд кард. Албатта, ин маънои онро надорад, ки раванди ҷаҳонишавӣ дар муддати кӯтоҳи вақт амалӣ гардад. Зеро, дар навбати худ, барҳӯрди манфиатҳо ва тафовутҳои гуногуни миллату халқиятҳо замони амалишавии раванди глобализатсияро ба дарозо мекашанд.

Бояд қайд намуд, ки раванди ҷаҳонишавӣ бо иттилоот пайванди ногусастанӣ дошта, онҳо моҳияти якдигарро пурра месозанд. Маҳз меҳвари асосӣ ё омили беш аз пеш бо воситаҳои муосир амалӣ гаштани раванди ҷаҳонишавиро иттилоот ташкил медиҳад. Роҳандозии муборизаҳои шадиди иттилоотӣ низ нишон аз он аст, ки равандҳои нави глобализатсионӣ бештар тавассути иттилоот дар зинаи амалишавӣ қарор мегиранд.

Албатта, ҳар як марҳилаи рушди таърихӣ ба худ хусусияти алоҳидаро доро мебошад. Аз асри XXI аллакай бисту ду сол сипарӣ мешавад, ки дар ин давра талошҳои зиёди давлатҳо барои расидан ба манфиату ҳадафҳои гуногун мушоҳида мегардад. Дар баробари оне, ки кашф ва истифодаи воситаҳои коммуникатсионии муосир ба рушди иттилоот сабаб гаштанд, инчунин фазоеро тавлид сохтанд, ки дар он навъи нави муборизаҳо – “муборизаҳои иттилоотӣ” аз хеш дарак доданд. Бартарият ва ҳарчи бештар афзалият пайдо намудани иттилоот дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлату миллатҳо нишон аз беш аз пеш амалӣ гаштани мақсадҳои ниҳоии ҷаҳонишавӣ мебошад.

Дар ҷаҳони кунунӣ истифодаи усулҳои иттилоотии мубориза аз ҷониби давлатҳои абарқудрати ҷаҳон мушоҳида мегардад. Дар баробари ин раванди ҷаҳонишавӣ таъсири хешро ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа расонида, аз иттилоот ҳамчун воситаи асосии таъсиррасон истифода менамояд. Бешубҳа, иттилоот ба таркиби тамоми имкониятҳо ворид гашта, ҳамчун муҳаррики асосии амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ баромад менамояд.

Дар фазои иттилоотии ҷаҳон амал намудани шабакаҳои гуногуни иҷтимоӣ таваҷҷуҳи аксари мардуми оламро ба худ ҷалб намудааст. Таъсири иттилоот ва воситаҳои иттилоърасон ба афкори ҷомеа хеле ҳассос ба назар мерасанд. Зеро бо суръати баланд рушд кардани интернет ва фарогирии шабакаҳои мухталифи иҷтимоӣ хоҳу нохоҳ ба ҳаёти инсоният таъсири худро гузошта, имрӯз он дар сатҳи хеле баланд мушоҳида мегардад. Оҳиста – оҳиста фазои маҷозӣ ба ҷузъи таркибии ҳаёти инсон табдил меёбад, ки нишонаҳои он дар марҳилаи кунунии инкишоф мушоҳида мегарданд. Ташаккули афкори ҷамъиятӣ дар асри XXI бо фазои маҷозӣ пайваст гашта, одамон ҳар лаҳзаи ҳаёти худро тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои гуногуни интернетӣ ба намоиш мегузоранд. Бинобар ин, раванди мутобиқшавии инсон бо иттилоот дар фазои маҷозӣ низ барои ҳарчи бештар паҳн гаштани глобализатсия мусоидат хоҳад кард. Мушоҳида мегардад, ки расонаҳои иттилоърасон дар бисёре аз кишварҳои олам ба майдони мубоҳисаҳои сиёсӣ

мубаддал гашта, ҷараёнҳои нави таъсиррасонии иттилоотиро пеш меоранд, ки метавонанд ба ҳайси заминаи асосии муборизаи ва ҷанги иттилоотӣ баромад намоянд.

Аз охири асри XX ва аввали асри XXI ҷаҳон дар маҷрои минтақагароӣ қарор гирифта, ин раванд то имрӯз дар шаклҳои мухталиф идома дорад. Таъсис ёфтани созмонҳои гуногунсамт дар минтақаҳои алоҳидаи олам ва зоҳиршавии якояки онҳо дар саҳнаи геополитикии ҷаҳон барои шаклгирии навъи нави муборизаҳои иттилоотӣ мусоидат мекунад. Муносибатҳои мухталифи сиёсӣ дар фазои иттилоотӣ хатари ба вуҷуд омадани ҷангҳои иттилоотиро рӯз аз рӯз метезонанд. Агар дақиқан ба сарчашмаи пайдо шудан ва ё шакл гирифтани ҷангҳои иттилоотӣ назар андозем, онҳо фақат аз ҷониби кишварҳои қудратталаб ё қувваҳои бузурги ҷаҳон ба хотири амалӣ гардонидани ҳадафҳои сиёсӣ роҳандозӣ мегарданд.

Воқеаҳои охир ва равандҳои нави ҳаёти сиёсии ҷомеа нишон медиҳанд, ки бархӯрди манфиатҳои геополитикии давлатҳо фазои глобалии иттилоотиро пур сохта, заминаи пайдоиши муносибатҳои мураккаби иттилоотиро ба вуҷуд меоранд. Инфрасохтори иттилоотии ҷомеа рӯз аз рӯз тағйири шаклу моҳият карда, рушди бемайлони технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ бевосита ба он сабаб мегарданд. Дар даҳсолаи охир бошад, зоҳиршавии таҳдидҳои иттилоотӣ ба амнияти кишварҳои гуногуни олам дар шаклҳои гуногун аён мегардад. Ин ҳолат давлатҳоро водор месозад, ки ба таъмини амнияти иттилоотии худ диққати бештар зоҳир намоянд.

Бешак, дар замони муосир шабакаи ҷаҳонии интернет фазои ягонаи иттилоотиро ташкил додааст. Метавон гуфт, ки он барои рушди муносибатҳои иттилоотӣ дар ҷаҳон мусоидат хоҳад кард. Бо дарназардошти ин омилҳо раванди ҷаҳонишавӣ ҳамчун заминаи асосӣ дар ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ шинохта шуда, як қатор муносибатҳои мураккабу навро ба миён меорад.

Бояд қайд кард, ки барои таъмини амнияти иттилоотии давлат таҳкими як қатор вазифаҳо хеле муҳиманд. Баланд бардоштани иқтидори мудофиавии мамлакат дар замони муосир таъмини амнияти иттилоотиро ба таркиботи махсуси худ ворид месозад. Зарур аст, ки барои эмин мондан аз хавфи ҷангҳои иттилоотӣ, пеш аз ҳама, моҳияти ҳама гуна иттилооти худинкишофёбанда дарк карда шавад. Бо суръати баланд рушд кардани технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ раванди шинохт ва ё аз ҳам фарқ кардани иттилооти мухталифро душвор мегардонад ва бешак, ба фазои иттилоотии кишвар таъсири худро мегузорад. Заминаи асосии ба муборизаҳои иттилоотӣ ворид гаштани давлатҳоро низ маҳз ҳамин номуайяниҳо ташкил медиҳанд.

Бояд дар хотир дошт, ки муборизаҳои иттилоотӣ дар миёни давлату миллатҳои гуногун, сарчашмаи амалигардии манфиати давлатҳои абарқудрат мегарданд. Маълум аст, ки аллакай аз оғози асри XXI давлатҳои абарқудрати ҷаҳон кӯшиши дар зери назорати худ қарор додани фазои глобалии иттилоотиро доранд. Дар ин миён боз давлатҳое пайдо мегарданд, ки барои пиёда кардани экспансияи фарҳангии худ аз фазои иттилоотии глобалӣ истифода менамоянд.

Дар шароити муосир модели нави ҷангҳо тарҳрезӣ ва коркард мешаванд, ки алакай дар таърихи инкишофи инсоният намунаи худро боқӣ гузоштаанд. «Ҷанги сард»-ро метавон ҳамчун намунаи аввалини ҷангҳои иттилоотӣ дар ҷаҳон номид. Зеро ҷанги иттилоотию таблиғотӣ бо мақсади бадном кардани идеологияи коммунистӣ, тарзи ҳаёти шуравӣ, бидуни баҳс муаррифӣ кардани модели ғарбии зиндагӣ роҳандозӣ гашта буд. Дар баробари ин усулу воситаҳои гуногуни таъсиррасонӣ: барангехтани миллатчигии шадид, низоъҳои нажодӣ, бадном кардани таърихи рус ва дигар воситаҳо ба таври мукаммал истифода мешуданд [13,с.190].

Шиддат гирифтани муборизаҳои иттилоотӣ ва беш аз пеш пур гаштани фазои глобалии иттилоотӣ нишон аз он аст, ки дар даҳсолаҳои наздик ҷаҳон ба маҷрои таҳаввулоти бузурге ворид хоҳад шуд. Ҳимояи фазои иттилоотии давлатҳо торафт мураккаб гашта, роҳу воситаҳои нави мудофиаи иттилоотиро талаб хоҳад кард. Ихтироъ ва истифодаи технологияҳои навини иттилоотию коммуникатсионӣ назар ба даврaҳои аввали инкишофи ҷомеаи иттилоотӣ қулли башариятро ба фазои иттилоотӣ ворид мекунад. Табиист, ки марҳилаҳои муайяни инкишоф ва паҳн гаштани иттилоот дар заминаи ягонагии фазои иттилоотӣ рушд меёбад, ки ин омил ба пиёдагардии раванди ҷаҳонишавӣ мусоидат хоҳад кард.

Раванди муосири ҷаҳонишавӣ дар худ системаи мураккаберо ҷой додааст, ки ҳама арзишҳо дар ҳоли пайвастшавии байниҳамдигарӣ қарор мегиранд. Бархӯрди манфиатҳои давлату миллатҳо дар фазои глобалии иттилоотӣ боис мегардад, ки муборизаҳои иттилоотӣ танҳо ба хотири ҳимояи манфиатҳои миллату давлатҳо роҳандозӣ гарданд. Маълум аст, ки мураккабгардии муборизаҳои шадиди иттилоотӣ ба вазъи сиёсию иқтисодии бисёре аз мамлакатҳо таъсири худро мерасонанд ва дар роҳи рушди давлатҳо монеаҳои ҷиддиро тавлид месозанд. Паҳн гардидани иттилооте, ки дар таркиби худ як қатор хатарҳоро фарогир аст, ба шуури миллатҳои гуногун таъсир расонида, зеҳнияти онҳоро дар марҳилаҳои баъдии инкишоф зери савол мебарад.

Мушоҳидаи соҳаҳои гуногуни ҳаёт нишон медиҳад, ки олам торафт ба самтҳои нави раванди ҷаҳонишавӣ тавассути иттилоот пайваст мегардад. Соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ба ҳамдигар омехта гашта, бештар хусусияти сиёсиро ба худ касб мекунанд. Дар чунин шароит иттилоот ва технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои аксари давлатҳои қудратталаб воситаи ҳимояи манфиатҳои миллӣ мегарданд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ дарк менамояд, ки технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ бештар ба як падидаи сиёсӣ табдил ёфта истодаанд, ки онҳоро метавон бо мақсади ҷиноӣ, террористӣ ва ҳарбӣ истифода бурд. Таҳдид ва хавфу хатарҳое, ки дар ин самт пайдо гардидаанд, дар сатҳи байнидавлатӣ коркарди қарорҳо ва гурӯҳҳои зудамали муштаракро тақозо менамоянд [12,с.104].

Дар ҷаҳони муосир зиддиятҳои геополитикӣ ва геоиқтисодӣ бештар хусусиятҳои иттилоотиро ба худ касб карда, рақобатҳои кишварҳои алоҳидаро дар шаклҳои гуногуни муборизаҳои иттилоотӣ нишон медиҳанд. Талош барои аз худ кардани сарватҳои ҷаҳонии ҳанӯз истифоданашуда давлатҳоро бо ҳам дар ҳоли мубориза қарор дода, муқовимат ва бархӯрди онҳоро зиёдтар мегардонад. Ин ҳолат барои амалӣ гардидани раванди ҷаҳонишавӣ бевосита мусоидат карда, суръати ҷараёни онро метезонад. Дар ин самт муборизаҳои иттилоотӣ ба шакли муосири рақобати байни давлатҳо мубаддал мегарданд.

Давлат дар раванди амалигардонии манфиатҳои муштараки хеш бо давлатҳои дигари ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки ба муваффақиятҳои сиёсӣ метавонанд ҳам дар мусоидат ва ҳам дар мухолифати якдигар қарор доранд, амал менамояд [4,с.589]. Дар амалигардии раванди ҷаҳонишавӣ бошад, омехтагардии мунтазами манфиатҳои миллӣ ба назар мерасад, ки дар танзим ва ё бурду бохти он нақши иттилоот хеле муҳим мебошад. Яке аз сарчашмаҳои сар задани муборизаҳои иттилоотиро низ маҳз ҳамин бархӯрд ё омезишёбии манфиатҳои миллӣ ташкил медиҳанд. Албатта, ба ҷуз аз муборизаҳои иттилоотӣ дигар навъи муқовиматҳо низ дар зери ниқоби манфиатҳои муайян ниҳонанд, ки дар раванди амалигардӣ метавонанд ба амният ва соҳибихтиёрии давлатҳои гуногун таъсири манфӣ расонанд.

Муборизаҳои иттилоотӣ дар шаклҳои гуногун бо истифодаи ҳадафмандонаи иттилоот сурат мегирад. Дар даҳсолаҳои охири асри XX тамоюли махсуси инкишофи иттилоот дар ҷаҳон ба вуҷуд омад, ки барои гузариш ба ҷомеаи иттилоотӣ мусоидат намуд. Дар марҳилаи нави рушд зина ба зина иттилооти ҳадафмандона дар фазои сиёсию иқтисодии аксари давлатҳои ҷаҳон доман паҳн намуд.

Дар марҳилаи кунунии инкишофи ҷомеа тағйиротҳои гуногун дар тамоми ҷанбаҳо пайдо мешаванд, ки ҳамаи онҳо бевосита ба иттилоот пайвастанд. Ҷаҳонишавӣ бошад, раванди шаклгирии муборизаҳои иттилоотиро ҳарчи бештар метезонад ва дар даврaҳои минбаъдаи рушд навъҳои нави онро ба миён меорад. Аз ин рӯ ҳифзи манфиатҳои миллату давлатҳо дар фазои глобалии иттилоотӣ рӯз аз рӯз мураккабу душвор гашта, роҳҳои муосири мудофиавиро тақозо менамояд.

Муқарриз: Тураева З.Ю. – н.и.с., дотсенти АИД ПҶТ

АДАБИЁТ

1. Алешин Л.И. Информационные технологии. Учебное пособие/ Л.И. Алешин. - 384 с.
2. Андреев А.В. Новые информационные технологии и новые модели политического управления / А.В. Андреев // Культурология. -Часть I. -С.52-59.
3. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ / Г.Н. Зокиров. - Душанбе: Андалеб-Р, 2015. -Ҷилди I. -520с.
4. Зокиров Г.Н. Сиёсатшиносӣ. (Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои сиёсии мактабҳои олӣ) / Г.Н.Зокиров. – Душанбе: Эр-граф, 2019. -Ҷ. I. -648 с.

5. Консепсияи сиёсати давлатии иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.04.2008, №451.
6. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.01.2015, №332.
7. Крутских А.О. Международная информационная безопасность / А. Крутских, А. Федоров. – М.: Слово, 2008. – 234 с.
8. Крылова И.А. Проблема информационной безопасности в век глобализации // Век глобализации. - 2019. - №3(31). -С. 73-79.
9. Махмадов П.А. Информационная безопасность как объект политологического исследования / П.А. Махмадов // Известия Института философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан. – 2017. -№2. -С. 109-113.
10. Морозов И.Л. Информационная безопасность политической системы / И.Л. Морозов // Полис. Политические исследования. - 2002. - №5. - С.134-145.
11. Окинавская Хартия глобального информационного общества от 22 июля 2000 г.
12. Саидова Ф.С. Таъмини амнияти иттилоотӣ дар шароити глобализатсионӣ / Ф.С.Саидова, З.Б. Қодирова // Ахбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. - 2021. -№3. -С. 103-109.
13. Скульмовская Л.Г. Информационная война в меняющемся мире / Л.Г. Скульмовская // Информационная безопасность регионов. -2014. -№2(15). -С.189-193.
14. Холиқов Ф.А. Амнияти иттилоотӣ ва хусусиятҳои он дар шароити муосир / Ф.А. Холиқов // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. -2020. -№4. -С. 96-107.
15. Ятимов С.С. Амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва самтҳои асосии таъмини он / С.С.Ятимов, Ф.А.Холиқов // Идоракунии давлатӣ. -2021. -№3 (52). -С.204-216.

ҶАҲОНИШАВӢ ВА МУБОРИЗАҲОИ ИТТИЛООТӢ

Дар мақолаи мазкур муборизаҳои иттилоотӣ ҳамчун ҷузъи таркибии раванди муосири ҷаҳонишавӣ маънидод гардидаанд. Ба андешаи муаллиф, воситаи пешбарандаи раванди ҷаҳонишавӣ дар замони муосир маҳз иттилоот ба шумор рафта, он ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа таъсири хешро мегузорад. Зиддиятҳо ва муқовиматҳои сиёсӣ торафт дар шакли муборизаҳои иттилоотӣ зоҳир гашта, вазъи сиёсии кишварҳои оламро дигаргун менамоянд. Вобаста ба ин муаллиф қайд менамояд, ки ҳифзи мавқеи геополитикии давлатҳо торафт ба иттилоот вобаста гашта, мубориза бо таҳдидҳои иттилоотии замони муосир хосияти рӯзмарра пайдо менамоянд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тавлиди навъҳои нави иртиботи сиёсӣ тамоми мамлакатҳои ҷаҳонро фазои иттилоотии мураккаб иҳота карда, дар ин замина муносибат ба иттилоот ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ дар сатҳи гуногун ба амал меояд. Ба назари муаллиф, раванди ҷаҳонишавӣ мақом ва манзалати иттилоотро дар байни минтақа ва давлатҳо беш аз пеш боло бурда, он маҳаки асосии амалигардонии мақсадҳои сиёсӣ дониста мешавад. Раванди муосири ҷаҳонишавӣ дар худ системаи мураккаберо ҷой додааст, ки ҳама арзишҳо дар ҳоли пайвастшавии байниҳамдигарӣ қарор мегиранд. Муаллиф андеша дорад, ки бархурди манфиатҳои давлату миллатҳо дар фазои глобалии иттилоотӣ боис мегарданд, ки муборизаҳои иттилоотӣ танҳо ба хотири ҳимояи манфиатҳои миллату давлатҳо роҳандозӣ гарданд. Маҳз меҳвари асосӣ ё омили беш аз пеш бо воситаҳои муосир амалӣ гаштани раванди ҷаҳонишавиро иттилоот ташкил медиҳад. Муаллиф дар мақолаи мазкур муборизаҳои иттилоотиро дар шароити ҷаҳонишавӣ мавриди таҳлил қарор дода, даврaҳои минбаъдаи рушди оламро ба иттилоот ва фазои глобалии иттилоотӣ пайваст медонад.

Калидвожаҳо: иттилоот, ҷаҳонишавӣ, муборизаҳои иттилоотӣ, инқилобҳои иттилоотӣ, технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, муқовиматҳои сиёсӣ, равандҳои глобалӣ, иртиботи сиёсӣ, ҷангҳои иттилоотӣ.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ИНФОРМАЦИОННАЯ БОРЬБА

В данной статье информационная борьба рассматривается как неотъемлемая часть современного глобализационного процесса. По мнению автора, ведущим инструментом в процессе глобализации в современном мире является информация и она же затрагивает все сферы жизни общества. Политические противоречия и противостояния все чаще проявляются в форме информационной борьбы, тем самым изменяя политическую ситуацию в странах мира. В связи с этим автор отмечает, что защита геополитического положения государств все больше зависит от информации, а борьба с современными информационными угрозами приобретает все большее значение. В условиях глобализации и появления новых видов политических связей все страны мира окружены сложным информационным пространством, и в этом контексте отношение к информации как к средству воздействия на разных уровнях отвечает вызову времени. По мнению автора, процесс глобализации все больше поднимает статус и престиж информации между регионом и странами, и она считается ключевым инструментом для достижения политических целей. Современный процесс глобализации имеет сложную систему, в которой все ценности взаимосвязаны. Автор считает, что конфликт интересов государств и народов в глобальном информационном пространстве приводит к тому, что информационная борьба ведется только для защиты интересов народов и государств. Именно информация является главной осью или фактором, делающим процесс глобализации все более и более возможным с помощью современных средств. В данной статье автор анализирует информационную борьбу в условиях глобализации и связывает следующие этапы развития мира с информацией и глобальным информационным пространством.

Ключевые слова: информация, глобализация, информационная борьба, информационные революции, информационно-коммуникационные технологии, политические конфликты, глобальные процессы, политическая коммуникация, информационные войны.

GLOBALIZATION AND INFORMATION STRUGGLES

This article considers how the information struggle is an integral part of the modern globalization process. According to the author, the leading tool in the process of globalization in the modern world is information, and it also affects all spheres of society. Political contradictions and confrontations are increasingly manifested in the form of information struggle, thereby changing the political situation in the countries of the world. In this regard, the author notes that the protection of the geopolitical position of states is increasingly dependent on information, and the fight against modern information threats is becoming increasingly important. In the context of globalization and the emergence of new types of political relations, all countries of the world are surrounded by a complex information space, and in this context, the attitude to information as a means of influence at different levels meets the challenge of the times. According to the author, the process of globalization is increasingly raising the status and prestige of information between the region and countries, and it is considered a key tool for achieving political goals. The modern process of globalization has a complex system in which all values are interconnected. The author believes that the conflict of interests of states and peoples in the global information space leads to the fact that the information war is waged only to protect the interests of peoples and states. It is information that is the main axis or factor that makes the process of globalization more and more possible with the help of modern means. In this article, the author analyzes the information struggle in the context of globalization and connects the next stages of the development of the world with information and the global information space.

Keywords: information, globalization, information warfare, information revolutions, information and communication technologies, political conflicts, global processes, political communication, information wars.

Маълумот дар бораи муаллиф*: Ҳамрозода Мирмуҳаммад Фаррух* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвончӯи кафедраи сиёсатшиносӣ ва робита бо ҷомеа. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **(+992) 939-06-00-05**. E-mail: **hamroev.mirmuhammad@mail.ru**

Сведение об авторе: ***Хамрозода Мирмухаммад Фаррух*** - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан**,** соискатель кафедры политологии и связи с общественностью. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Саида Носира, 33. Телефон: **(+992) 939-06-00-05**. E-mail: **hamroev.mirmuhammad@mail.ru**

Information about the author: ***Hamrozoda Mirmuhammad Farrukh*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Applicant of the Department of Political Science and Public Relations. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str. Phone**.: (+992) 939-06-00-05.** E-mail: **hamroev.mirmuhammad@mail.ru**

УДК: 323.1(575.3)

РУШДИ УСТУВОРИ СИЁСАТИ ҶАВОНОН
(дар ҳошияи мулоқоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷавонон 21.05.2021)

Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Мулоқоти пайдарпайи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо намояндагони ҷавонони кишвар, худ ба худ як навъ модели рушди сиёсати ҷавононро на танҳо барои Тоҷикистон, балки барои дигар кишварҳо низ, ташкил медиҳад.

Мулоқоти навбатии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо намояндагони ҷавонони мамлакатро, ки 21 майи соли 2021 дар шаҳри Душанбе доир гардид, бо дарназардошти чанде аз омилҳои хос аҳамиятнок ва саривақтӣ арзёбӣ кардан мумкин аст.

Якум, натиҷагирӣ ва ё арзёбии ҷараёни татбиқи сиёсати давлатии ҷавонон дар давраи 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Сиёсати давлатии ҷавонон ҳамқадами Истиқлолияти давлатӣ буда, Ҳукумати Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ташаккулёбӣ ҷавононро ҳамчун гурӯҳи афзалиятноки иҷтимоӣ мавриди таваҷҷуҳи доимӣ ва дастгирӣ қарор додааст.

Дуюм, баррасии натиҷанокии чораҳои андешидашуда байни мулоқотҳои васеъ бо ҷавонон. Охирин маротиба, чунин мулоқот бо ҷавонон 23 майи соли 2013 доир гардида буд, мувофиқан, дастурҳо барои баррасӣ ва иҷро манзури мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва дигар субъектҳои дахлдор гардида буданд.

Сеюм, маълумотнок сохтани насли наврасу ҷавон ва таъкид намудани аҳли ҷомеа оид ба аҳамиятнокии ин неруи инсонӣ (ҷавонон) барои давлати тозабунёди Тоҷикистон ва зарурати татбиқи сиёсати ҷавонон ҳамчун воситаи устувори рушди ҷомеа.

Чорум, ҷалби ҷавонон барои фаъолнокӣ ва саҳмгузорӣ дар татбиқи ташаббусҳои пешгирифтаи Ҳукумати кишвар ва ҳамқадамӣ ба шароити ҷомеаи муосир, ҳамчунин, ташкили шароитҳои мусоид ҷиҳати ҳамгироии илму амал дар ҳошия рушди сиёсати ҷавонон.

Панҷум, расидан ба ҳадафи олӣ - баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардуми кишвар бар пояи таъмини рушди устувори иқтисодӣ дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Дар робита ба ин, рушди сармояи инсонӣ, ки ҷойи аввалро ишғол менамояд, ҳамчун самти афзалиятноки фаъолияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст [1,с.41].

Ҷавонон, ки аксарияти аҳолии мамлакатро ташкил медиҳанд, қисми асосӣ ва муътамади сармояи инсонӣ ба ҳисоб мераванд. Зимнан, рушди устувори сиёсати давлатии ҷавонон ба рушди сармояи инсонӣ боис гардида, бо ин васила ба рушди устувори иқтисодӣ саҳми босазо метавонад гузорад.

Албатта, тафовути байни мафҳумои «рушд» ва «рушди устувор» ҷой дорад. Амалу муносибатҳое, ки рушди онҳо ба нақша гирифта мешавад, онҳо танназул (поёнравӣ, коҳиш) низ, дошта метавонанд, аммо амалу муносибатҳое, ки бо дарназардошти таъмини рушди устувор пешбинӣ шудаанд, танназул дошта наметавонанд, ба истиснои ҳолатҳои фавқулода (ки аз инсон вобастагӣ надоранд) [2]. Яъне, рушди устувор инкишофи муътадил, доимоафзоишёбӣ ва таҳкимёбиро фаро мегирад.

Аз ин лиҳоз, банақшагирии ҳадафҳо бо нишондиҳандаи «рушди устувор» заҳмати зиёд, ба монанди таҳлили амиқ, асосноккунии илмӣ, корҳои озмоишӣ, банақшагирии стратегӣ, баҳогузории иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Чунончи, зимни баромад Президенти кишвар паҳлуҳои мухталиф ва аҳамиятноки сиёсати ҷавононро баррасӣ намуда, амалӣ гардонидани маҷмуи тадбирҳоро ба субъектҳои дахлдор вазифагузорӣ карданд. Ҳар як масъалае, ки Пешвои миллат таҳлил намуданд, барномаи занҷирмонандеро ифода менамояд, ки татбиқи саривақтии онҳо рушди муътадили соҳаи сиёсати давлатии ҷавонон ва умуман ҳамаи соҳаҳои идоракунии иҷтимоию иқтисодиро таъмин менамояд.

Дар ибтидои баромад иброз менамоянд, ки: *«... (соҳаи) кор бо ҷавонон аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ ва ба фаъолият огоз намудани ҳукумати қонунӣ аз ҷумлаи самтҳои афзалиятнок ва муҳимтарини сиёсати давлат эълон гардида буд».*

Зимни шиносоӣ бо таърихи ташаккулёбии сиёсати давлатии ҷавонон, дарвоқеъ, мавриди таваҷҷуҳи хосса қарор доштани ҷавонон ба таври возеҳ аён мегардад. Мисол, ҳамагӣ дар 70-ум рӯзи сарварӣ ба ҳайси Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо ҷавонон вохӯрӣ менамоянд ва масъалаҳои мубрами рӯзро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд [3,с.8]. Ё ин ки 13 марти соли 1992, пас аз 6 моҳи истиқлолияти давлатӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сиёсати давлатии ҷавонон» қабул мегардад [4,с.3].

«*Мо ҷавононро неруи созандаву бунёдкор ва пешбарандаи ҷомеаи навини кишварамон ва ояндаи халқамон эълон кардем ва дар ҳалли ҳамаи масъалаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлат то имрӯз ба онҳо такя мекунем*» – иброз менамоянд, Пешвои миллат зимни баромад. Шахси ҷавон, ки дорои неруи зиёди зеҳнӣ (ва ҳам ҷисмонӣ) мебошад, қобилияти зуд аз худ кардани талаботи ҷорӣ ва мутобиқ шудан ба шароити пуртазоди ҷомеаи муосирро дорад. Илова бар ин, барои кишвари мо, ки захира ва ё сарвати асосии он неруи инсонӣ мебошад, афзалият додан ба насли ҷавон, тарбия ва таълими комили ин насл, ба таври худкор ба рушдёбӣ самт мегирад.

Аз ин лиҳоз, дар сиёсати пешгирифтаи Пешвои миллат ҷавонон мавқеи хосса дошта, ҳамеша дар саргаҳи муносибатҳои идоракунӣ қарор доранд, ки ин ба ибтикороти зиёди баҳри дастгирии ҷавонон пиёдагардида замина меёбад.

Президенти кишвар вобаста ба сатҳи маърифатнокии ҷавонон чунин иброз менамоянд: «*Бояд гуфт, ки дар шароити пешрафти босуръати илму техника ва технологияҳо масъалаи баланд бардоштани сатҳи маърифату саводнокии ҷавонон ва ба омӯзиши илму донишҳои замонавӣ фаро гирифтани онҳо аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарини мо ба ҳисоб меравад.*

Мо бо мақсади баланд бардоштани шавқу завқи ҷавонон ба омӯхтани илму дониш, пеш аз ҳама, илмҳои табиӣ, риёзӣ ва дақиқ, кашфиёту навоварӣ, тавсеаи ҷаҳонбинии онҳо ва ҳавасманд гардонидани ҷавонони болаёқату соҳибмаърифат, ки метавонанд дар оянда барои пешрафти давлат ва ҷомеа саҳми босазо гузоранд, стипендия ва ҷоизаҳои гуногун таъсис додем».

Дар ҳақиқат, Пешвои миллат аз рӯзҳои аввали сарварӣ аз насли ҷавон омӯхтани илму донишро тақозо менамоянд. Имрӯз низ, баръало маълум аст, - пешрафту тараққиёт дар ҳамон кишварҳое ҳукмфармо аст, ки иқтидори зеҳнии ҷамъияташон устувор аст, наврасон ва ҷавонон бештар ба омӯхтани илму техника мароқ доранд ва мавзуи рақобати онҳо навовариҳои техникӣ ва эҷоди илму адаб аст.

Ба сифати вазифаи муҳимми давлат арзёбӣ намудани масъала оид ба баланд бардоштани сатҳи маърифату саводнокии ҷавонон ва ба омӯзиши илму донишҳои замонавӣ фаро гирифтани онҳо ба он асос меёбад, ки имрӯз субъектҳои дахлдорро, аз ҷумла сохторҳои кор бо ҷавонон ва соҳаи илму пажӯҳишро мебояд самти фаъолиятро дар робита ба такмили зеҳн ва ё тафакури наврасону ҷавонон тағйир диҳанд, ба талаботи ҷомеаи муосир ва пеш аз ҳама, ба иқтидори зеҳнии худи ҷавонон мутобиқ гардонанд.

Дар ин ҷо, сабабҳое чанд, албатта, мавҷуданд, мисол: норасоии маблағ. Зимнан, аз таҷрибаи соҳаи роҳсозӣ ва энергетика, ҳамчунин фаъолияти бонкӣ (бахши хусусӣ) метавон хулоса намуд, ки - чи тавре Пешвои миллат иброз менамоянд, агар завқу хоҳиш бошад, пас метавон лоиҳаҳои хуби сармоягузорӣ ва ё грантӣ таҳия намуда, ба ин самти фаъолият, аз ҷумла ҷалби ҷавонон ба омӯзиши илму техника, маблағҳои зиёди дохилию хориҷӣ ҷамъоварӣ ва амалӣ намуд.

Мисоли равшан дар ин самт: шаҳраки «Иннополис»-и ш.Қазон, Тотористон мебошад, ки ба омодасозии кадрҳои ҷавон дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ машғул аст; дар ин шаҳрак кӯдакон аз синни сесолагӣ ба таълим фаро гирифта шуда, дар ҳамин ҷо ба Донишгоҳи Иннополис дохил шуда, пас аз хатм дарҳол ба ташкилотҳои шарики (сармоягузорони) Иннополис (Сбербанки ФР, Тинкофф, Яндекс, МТС, Алока ва ғ.) ба кор қабул мегарданд [5]. Яъне, манбаи маблағгузории фаъолияти ин шаҳраки инноватсионӣ ҳамон ташкилотҳое мебошанд, ки барои фаъолияти оянда ва устувори (истеҳсолии) худ омодасозии кадрҳои ҷавони болаёқатро фармоиш медиҳанд.

Чунин мисолҳоро аз таҷрибаи Ҷумҳурии Белорус, Кореяи Ҷанубӣ, Ҳиндустон, Хитой низ овардан мумкин аст, ки даҳсолаҳо боз самти омодасозии кадрҳои ҷавони болаёқатро такмил дода, дар асоси сифат ва устуворӣ, муосир ва чандир фаъолият намуда, дар ин росто садҳо барномаҳо, технопаркҳо ва шаҳракҳои инноватсионӣ ташкил кардаанд. Асоси маблағгузориро бошад, дар ин самти фаъолияти фармоишгар ва ё сармояи ташкилоту корхонаҳои манфиатдор, ниёзманд ба мутахассис ташкил медиҳад.

Аз ин метавон хулоса бароварда, ки самти омодасозии кадриро дигар карда, мебояд принсипи «аз сифат ба миқдор»-ро пеша намуд. Яъне, ҳоло чун анъана мутахассис дар асоси омӯзиши талаботи бозори меҳнат омода карда мешавад, аммо зарур аст, ки он, иловатан (асосан) дар асоси фармоиши кордиҳандаи оянда (ташкилоту муассисаҳои ба мутахассис эҳтиёҷдошта) омода карда шавад.

Дигар масъалае, ки Пешвои миллат иброз намуданд, ин ҳавасмандгардонии ҷавонон барои фаъолнокӣ дар омӯхтани илму дониш тавассути стипендияҳои президентӣ ва квотаҳо мебошад. Дар робита ба ин зарур аст, ки дар пайравӣ ба ибтикороти Президенти мамлакат стипендияҳои номӣ, унвонӣ ва махсус таъсис дода шаванд, то ин ки шумораи зиёди ҷавонон ба омӯхтани илму дониш талош варзанд. Зимнан, зарур аст, ки низоми ташкили озмун барои дарёфти стипендияҳои мазкур бо дарназардошти технологияҳои иттилоотӣ, ба монанди Маркази миллии тестӣ, муносиб ва дастрас, ҳамчунин барои синну соли аз 9-сола боло амалӣ карда шавад. Яъне, бидуни таъсири субъективӣ ва бо таъмини адолатнокӣ; бигузор шахси ҷавони лаёқатманд мустақилона ба ин намуди ҳавасмандгардонӣ дастёб гардад. Ҳамзамон, ин механизм имкон медиҳад, ки наврасону ҷавонон ба омӯзишу истифодаи технологияҳои иттилоотӣ бештар машғул гарданд, ки ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар ин маврид Пешвои миллат чунин дастур медиҳанд: *«Мо бояд минбаъд низ тавассути стипендияи байналмилалии «Дурахшандагон», барномаҳои байналмилалӣ, бурсияҳо ва дигар имконоти мавҷуда таҳсили ҷавонони боистеъдодро дар хориҷи мамлакат вусъат бахшем ва барои иқтисоди миллии худ кадрҳои дорои сатҳи баланди касбият ва ҷавобгӯ ба талаботи меъёрҳои байналмилалиро омода намоем».* Ин механизми дигаре мебошад, ки дар арсаи ҷаҳонӣ барои омодасозии кадрҳои болаёқати сатҳи байналмилалӣ истифода мегардад. Аммо ибтикороти Пешвои миллат, ки он ба сифати барномаи махсус - стипендияи *«Дурахшандагон»,* пиёда гардидааст, шоини таҳсин ва таҳким аст.

Зарур аст, ки ин барномаи ҳавасмандгардонӣ бо назардошти шароитҳои муосири бозори меҳнат таҳким бахшида шавад. Аз ҷумла, дар пайравӣ ба ин барнома:

- лоиҳаҳои соҳавии бахши хусусӣ - ба мисоли корхонаҳои азим ҷиҳати омодасозии кадрҳои болаёқат дар хориҷи кишвар (дар давлатҳои дорои таҷрибаи пешрафтаи амалӣ) ба амал бароварда шаванд;
- тарзу услуби интихоби довталабон вобаста ба талаботи воқеии бозори меҳнат такмил дода шавад;
- ҷараёни таҳсили барандаи стипендия мунтазам мониторинг ва натиҷагирӣ карда шавад;
- тамоси доимӣ ва мушоҳидавии соҳаҳои дахлдор / фармоишгарон бо барандаи стипендия таъмин карда шавад;
- дар ҷараёни таҳсил барандаи стипендия ба корҳои истеҳсолӣ (ҳамчун озмоиш) ҷалб ва имтиҳон карда шавад.

«Бунёд ва ба истифода додани муассисаҳои таълимии типи нав бо шароити муосир ва ба талаботи ҷаҳонӣ ҷавобгӯ самараи даврони соҳибистиқлолии кишвар буда, ба хонандагон ҷиҳати аз худ намудани илмҳои пешрафта ва технологияҳои навин мусоидат менамояд» – иброз менамоянд Президенти мамлакат дар ҷойи дигари баромади худ.

Чи тавре дар боло, дар бораи яке аз намудҳои муассисаҳои маҷмуии таълимӣ – Иннополис [5] – зикр намудем, имрӯз дарвоқеъ, ҷомеаи муосир зуд-зуд такмил додани низоми институтсионалии таҳсилотро тақозо мекунад. Аз ҷумла, муассисаҳои таълимии шакли фаъолияташон хусусӣ дар сатҳи ҷаҳон бештар маъруфият дошта, ҳамасола шумораи зиёди таълимгирандагонро ҷалб менамоянд ва аз лиҳози иқтисодӣ (арзиши таҳсил дар онҳо) дар таносуб ба муассисаҳои таълимии буҷетӣ гаронтар мебошад. Яъне, имрӯз фард, аллакай эҳсос менамояд, ки иқтидори зеҳнӣ ва ё касбияти шахс арзиши гарон дорад; барои аз худ кардани дониши муосир, рақобатпазир ва ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ хароҷоти маблағи муайян зарур мегардад.

Аз ин ҷо хулосае бармеояд, ки низоми анъанавии таҳсил (ки аз ҳисоби буҷети давлат маблағгузорӣ мегардад) оҳиста-оҳиста мавқеи худро тағйир дода, ҳамчун зарурат ва ё дастгирии қишрҳои ниёзманд ва камбизоат ҷой гирифта истодааст. Дар ин ҷо сабаб ва ё мушкилот дар кам будани маблағгузории буҷетӣ намебошад, асоси масъаларо талаботи бозоргонии таҳсил ташкил медиҳад. Яъне, ҳар шаҳрванде, агар хоҳиши бо таҳсили салоҳиятнок ва гуногунҷанба фаро гирифтани фарзанди худро, бо харҷи маблағи муайян, дошта бошад, пас давлат монеи ӯ намегардад, баръакс дастгирӣ менамояд, зеро сарбории буҷет сабук мешавад ва иқтидори зеҳнии ҷомеа устувор. Аз тарафи дигар, агар шаҳраванд имконияти дар муассисаҳои таълимии типи нав бо таҳсил фаро гирифтани фарзанди худро (бо харҷи маблағ) надошта бошад, пас давлат имконият фароҳам меорад, ки фарзанди ӯ таҳсилоти заминавиро (заруриро) дар асоси стандарти давлатӣ, аз ҳисоби буҷети давлатӣ, аз худ намояд.

Мавриди зикр аст, ки дар мактабҳои хусусӣ (бештар, дар таҷрибаи кишварҳои пешрафта) барномаи таълимӣ ҳамчун сиёсати ҷалбсозӣ гуногунҷанба мебошад, яке дар равияи иқтисодӣ барномаи таълимӣ дошта, дигаре дар равияи электронӣ (технологияҳои иттилоотӣ), савумин дар равияи сиёсӣ, дигар дар равияи фанҳои дақиқ ва ғайра. Маҳз ҳамин гуногунрангӣ асосҳои рақобатпазириро ба миён оварда, ба шахс имконияти васеи интихоб медиҳад, яъне дар ҳошияи хоҳишмандӣ, қобилиятнокӣ, завқмандӣ ва манфиатнокии довталаб шароит фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, зарур аст, ки таъсиси муассисаҳои таълимии хусусӣ ҳамаҷониба дастгирӣ карда шуда, хоҳишмандон (соҳибкорон) дар ин самт ҳавасманд гардонида шаванд. Барномаҳои таълимии онҳо бо дарназардошти нишондиҳандаҳои асосии стандартҳои давлатӣ мутаносибан озод, рақобатпазир (дар асоси талаботи бозори меҳнат) ва салҳиятнокии таълимгиранда (довталаб) тартиб дода шаванд. Пешниҳод мегардад, ки мактабҳои равияашон математика, сиёсатшиносӣ, информатика, биология, иқтисодиёт ва ғайра ташкил ёфта, мутахассисонро ҳанӯз аз давраи кӯдакӣ / навҷавонӣ бо тамоюли муайяни касбӣ омода намоянд.

Дар идомаи ҳамин масъала Пешвои миллат иброз менамоянд, ки «*яке аз вазифаҳои афзалиятноки давлат дар соҳаи маориф дарёфт, дастгирӣ ва рушди хонандагони болаёқат мебошад».* Ин ҳидоят дар мисоли чанде аз тадбирҳо (мактабҳои президентӣ, марказҳои дарёфт ва рушди истеъдодҳо ва ғ.) амалӣ шуда истодааст. Дар тақвияти ин ҳидоят ва дар доираи бистсолаи омӯзиши илмҳои табиӣ, риёзӣ ва дақиқ эълон гардидани солҳои 2020 – 2040 фарогирии шумораи зиёди лаёқатмандон лозим мегардад.

Пешниҳод дорем, ки роҳнамои (барномаи) махсусе таҳияе карда шавад, ки шахси болаёқатро, ҳанӯз аз даврони кӯдакӣ (мисол, аз муассисаҳои томактабӣ) муайян (дарёфт) ва ҷудо карда, бо ӯ алоҳида (мисол, «гурӯҳи кӯдакони болаёқат») корҳои тарбиявию таълимиро амалӣ намуда, то ба давраи таҳсили мактабӣ расонид; инро метавон зинаи якум номид. Дар зинаи дуюм, таҳсили ибтидоӣ, ташкил намудани гурӯҳи «хонандагони болаёқат» бо назардошти кӯдакони лаёқатманд (аз/дар муассисаҳои томактабӣ дарёфтгардида), зимнан таълим додани онҳо дар доираи барномаҳои махсуси таълимӣ ба мақсад мувофиқ аст. Ҳамин тариқ, ҳамин низомро дар зинаҳои сеюм-таҳсили миёнаи умумӣ ва чорум-таҳсили касбӣ метавон идома дода, гурӯҳи мутахассисони ҷавони болаёқатро омода намуд.

Албатта, механизми мазкур таваҷҷуҳи махсус, маҷмуи чораҳои иловагӣ ва як миқдор маблағро низ талаб менамояд, аммо дар таносуб ба он ки, ин барнома ба бозори меҳнат мутахассисони лаёқатманд, соҳиби илму дониши замонавӣ, салоҳиятнок, навовар ва рақобатпазирро мебарорад, ҳамаи ин хароҷот ба маротиб пӯшонида (ҷуброн) мешаванд.

Зимнан, дигар механизмҳои омодасозии мутахассисони ҷавони лаёқатмандро низ, баррасӣ кардан мумкин аст, ба мисоли «Иннополис» [5], аммо дар шароити имрӯза ва бо назардошти иқтидори амалии соҳа ин механизм мутаносибан дастрас ва каммасраф арзёбӣ мегардад.

«Ҷиҳати фароҳам овардани шароити боз ҳам хубтари таълиму тарбияи наврасону ҷавонон ҳоло дар шаҳру ноҳияҳои кишвар бо маблағгузории Ҳукумати мамлакат, соҳибкорон ва аҳолӣ бунёди садҳо муассисаи таълимӣ босуръат идома дорад», зикр менамоянд Президенти мамлакат. Дар ҳақиқат, шумораи аҳолӣ дар мамлакат ҳамасола афзоиш дорад

ва зарур аст, ки шумораи муассисаҳои таълимӣ низ, мувофиқ ба талаботи нуфузи аҳолӣ зиёд карда шавад.

Дар ин росто, бо талошҳои доимии Пешвои миллат лоиҳаҳои гуногуни дохилию байналмилалӣ амалӣ шуда, ҳамасола теъдоди зиёди мактабҳо сохта шуда истодаанд, аммо дар таносуб ба талаботи ҷорӣ боз ҳам зиёд кардани сохтмонҳо тақозо мегардад. Дар ин самт бо ҷалби аъзои фаъоли Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон ва соҳибкорону саховатмандон низ, синфхонаҳои иловагӣ, тариқи ҳашар сохта шуда истодаанд, ки боиси дастгирист.

Иловатан зарур аст, ки дар ин самти сохтмонҳои иҷтимоӣ механизмҳои муосири ҳавасмандгардонӣ бештар татбиқ карда шаванд. Мисол, барои ҳавасмандгардонии таъсиси муассисаи таълимии хусусӣ озод кардани корҳои сохтмонии ин муассиса аз андозҳои алоқаманд, ё ин ки муқаррар намудани қарзи имтиёзноки ипотекӣ (дарозмуҳлат) барои бахши хусусӣ ҷиҳати сохтани муассисаҳои таълимии хусусӣ / соҳавӣ.

Президенти мамлакат аз натиҷаи хуби озмунҳои ҷумҳуриявии «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» ва «Тоҷикистон – Ватани азизи ман» изҳори қаноатмандӣ намуда, чунин иброз карданд: «*Мо аз онҳо (олимон) дар пешрафти илм, фарҳанг ва ҳунар бозёфтҳои тозаро интизорем, зеро ҷавонони тоҷик ворисони мероси бузурги илмиву адабӣ ва фарҳангии ниёгони некноме мебошанд, ки назираш дар ҷаҳон кам аст.*

Мо аз ҷавонони кишвар умеди калон дорем, ки вақтро ганимат шуморида, ба хотири ояндаи неки Ватан ва пешрафти давлати соҳибистиқлол, омӯхтани илму дониш, касбу ҳунар, забонҳои хориҷӣ ва аз худ кардани техникаву технологияҳои навтаринро вазифа ва мақсаду мароми ҳаррӯзаи худ қарор медиҳанд».

Дарвоқеъ, озмунҳои мазкур аз ташаббусҳои заминасози пояндаи Пешвои миллат мебошанд, ки ҳазорҳо нафарро барои сайқали маҳорату лаёқат ва омӯзиши илму дониш ҷалб намуданд. Зарур шуморида мешавад, ки бо истифода аз ин имконият олимону муҳаққиқони соҳаҳои дахлдор ба таълифи бештари корҳои илмию адабӣ машғул гардида, маводҳои алоқамандро таҳия ва интишор карда, дастраси хонанда (донишҷӯ) гардонанд.

Ҳамчунин, амалӣ намудани озмунҳои соҳавии ҳаммонанд, баҳри дастгирӣ, таъмини адолати иҷтимоӣ/меҳнатӣ ва ҳавасмандгардонии кормандон ба мақсад мувофиқ мебошад. Зеро дар илми идоракунӣ ҳавасмандгардонии маънавӣ дар таносуб ба ҳавасмандгардонии моддӣ (пулӣ) афзалиятнок ва ё арзишманд (гаронтар) арзёбӣ гардидааст; ҳатто, муайян шудааст, ки он метавонад боиси ба маротиб бештар намудани (афзоиш додани) ҳиссаи даромаднокии ташкилот гардад.

Вобаста ба сатҳи маърифатнокии ҷавонон Президенти кишвар иброз менамоянд, ки: «*... яке аз сабабҳои асосии майл пайдо кардани одамон ба хурофот, ифротгароӣ ва радикализми динӣ маҳз бесаводист.*

Зуҳуроти номатлуб ва хатарноки зикршуда тафаккури мардум, хусусан, наврасону ҷавонони камтаҷрибаро заҳролуд карда, онҳоро ба ҷаҳолат мебаранд, зиндагии ҷомеаро тираву торик месозанд ва боиси қафомонии давлат аз роҳи пешрафт мегарданд».

Таърихи дин низ, собит месозад, ки ихтиёр кардани роҳи бад дар ҳаёт ва ё гумроҳӣ, хурофотпарастию ифротгароӣ маҳз аз сабаби надоштани саводи кофӣ ва суиистифода гардидан аз ҷониби «гумроҳон»-и дигар (гурӯҳҳои ифротию террористӣ) ба миён меояд.

Дар робита ба ин, ҳодисаҳои даҳшатбори солҳои 90-уми мамлакат, ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ, нооромиҳои беш аз 40-солаи Афғонистон, пошхӯрии чанде аз давлатҳои араб ва нобасомониҳои шумораи зиёди кишварҳои мусулмоннишин бинобар надоштани саводи қазоии динию дунявӣ ва гумроҳии қисми муайяни шаҳрвандони ҳамин кишварҳо ба амал омадааст. Нигароникунанда он аст, ки ин омили номатлуб – суиистифода шудани дини Ислом дар гурӯҳи зиёди кишварҳои зикргардида ҳоло ҳам идома дошта, сатҳи камсаводӣ боз ҳам поён рафта истодааст.

Ташаббуси тарҷума гардидани Қуръони карим ба забони тоҷикӣ аз ҷониби Пешвои миллат маҳз бо ҳамин мақсад арзёбӣ мегардад.

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки бахши идеологӣ бо донишҳои идеологияи сиёсӣ ва маънавиёти комили динӣ мусаллаҳ гардида, байни насли ҷавони кишвар мунтазам чорабиниҳои фаҳмондадиҳӣ амалӣ намоянд. Дар ин росто, ходимони диниро мебояд бо омӯзишу таҳлил ва истифода аз тарҷумаи тоҷикии Қуръони карим бегона ва гуноҳ будани хурофот, ифротгароӣ ва радикализми диниро байни омма фаҳмонанд, волидонро бобати

тарбияи дурусти фарзандон талқин намоянд, наврасону ҷавононро аз гумроҳӣ ва шомилшавӣ ба ҳаракатҳои иртиҷоӣ, чи дар дохил ва чи дар хориҷи кишвар (муҳоҷирати меҳнатӣ), эмин нигоҳ доранд. Мебояд, корҳои фаҳмондадиҳиро бо волидон зиёд намуда, зарар ва хатарнокии камсаводӣ ва истифода шудан аз ҷониби ифротгароёнро ба фарзандони дар муҳоҷирати меҳнатӣ буда расонанд.

Дар робита ба ин, тақозо намудани татбиқи босамари Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» ва барномаҳои дигари тарбияи ватандӯстию худшиносии миллӣ аз ҷониби субъектҳои идеологӣ, аз ҷумла сохторҳои ҲХДТ, кор бо ҷавонон, занон ва оила, дин ва робитаҳои иҷтимоии шаҳру ноҳияҳо, ҳамчунин кумитаҳои маҳаллаву деҳот ба мақсад мувофиқ аст.

«Вазифаи волидайн фақат ба дунё овардани фарзанд нест, балки тарбия ва фароҳам намудани шароит барои таълим ва рушди фарзанд аст» – иброз менамоянд Пешвои миллат зимни баромад. Дар мамлакат имрӯз, тибқи таҳлилҳои оморӣ ба ҳар як оила ба ҳисоби миёна 6 нафар аъзо рост меояд, яъне дар оила 4 фарзанд тарбия меёбад.

Ба ҳисоби миёна сатҳи (коэффитсиенти) таваллуд дар ҳар як оила дар Тоҷикистон ба 3,6 нафар мерасад, ки ин дар таносуб ба ИМА-1,9 наф., Хитой-1,9 наф., Амороти Муттаҳидаи Араб-2,2 наф. ва кишварҳои Аврупо-2,1 нафар зиёд мебошад [6].

Аз ин бармеояд, ки дар аксари кишварҳои пешрафта сатҳи таваллуд паст аст; албатта, ин сабаби асосии пешравӣ нест, аммо омили ба он оварда расонанда асос ба ҳисоб меравад. Зимнан, барои тарбия ва таълими комили фарзанд ва ё рақобатпазир гардонидани (тарбияи) ӯ дар бозори меҳнат зарур аст, ки вақт (таваҷҷуҳ, аҳамият) ва маблағи зиёд сарф карда шавад; агар маблағ кам бошад ва ҷудо кардани вақти зиёд барои тарбияи фарзанд имконнопазир бошад, пас, ягона роҳ танзими таваллуд мебошад.

Яъне, мавзуи асосӣ, ин тарбияи комили фарзанд аст, ки дар натиҷа институти устувори оиларо фароҳам оварда, ба рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа боис мегардад.

Ҳамин тариқ, волидонро бояд ба тарбияи комили фарзанд на пас аз таваллуд, балки ҳанӯз аз давраи банақшагирии он шуруъ намоянд, албатта, зарур аст, ки дар ин ҷараён имкониятҳои ояндаи иқтисодии оила низ, ба назар гирифта шаванд.

Дар идома, вобаста ба афзоиш ёфтани сатҳи ҷиноятқорӣ дар байни ҷавонон Президенти мамлкат чунин иброз менамоянд: «*Вазифаи давлат на ҷазо додани одамон, балки фароҳам овардани шароит барои таълиму тарбия, касбу ҳунаромӯзӣ ва зиндагиву фаъолияти орому осудаи ҳар як шаҳрванд мебошад.*

Лекин падару модарон низ дар баробари давлат ва ҳатто бештар аз давлат барои таълиму тарбияи фарзандони худ бояд масъулияти баланд дошта бошанд».

Ин маънои онро дорад, ки имрӯз ба тарбияи нодуруст ва зиёдшавии ҳолатҳои ҷиноятқории ҷавонон, пеш аз ҳама, волидон масъул ва ҷавобгар мебошанд. Дар шароити ҷомеаи демократӣ вазифаи давлат фароҳам овардани шароити мусоиди зиндагӣ мебошад, ки дар ин самт пешравиҳо хеле зиёд мебошанд, аммо масъалаҳои оиладорӣ, таълиму тарбияи фарзандон ва бо касбу ихтисосҳои муосир (ҷавобгӯ ба талаботи бозори меҳнат) фаро гирифтани (омӯзонидани) ҷавонон масъулияти бевоситаи шаҳрвандон аст.

Масъалаи хонадоркунии ҷавонон низ бояд ба танзим дароварда шавад; одати куҳнашудаи дар синну соли бармаҳал (18-20 -солагӣ) хонадор кардани фарзанд бояд аз байн бурда шавад. Зеро дар шароити серфарзандӣ ин одати қолабӣ маҷмуи мушкилоти сарбастаро ба бор овардааст. Бо нияти хушҳол гардонидани аъзои оила ва (гӯё) «иҷро кардани қарзи падарӣ/модарӣ» – бармаҳал хонадор кардани фарзандон, оқибат талаботи ташкили оилаи нав, зимнан сохтмони манзили истиқоматӣ, то як муддат (ба ҳисоби миёна 4-5 сол) нигоҳубин кардани ин оилаи нав (дар манзили волидон) ва ғайра ташвишу харочотҳои зиёдро ба бор меорад. Дар натиҷа, яъне ба бор омадани ташвишҳо, ҳолатҳои ногувор, ба монанди муноқишаҳои дохилиоилавӣ, бемориҳо, ҷудошавӣ, ҳуқуқвайронкунӣ, зӯроварӣ ва ғайра ба миён меояд.

Аз ин лиҳоз, роҳи ҳалли масъала, бартараф сохтани одатҳои куҳнашудаи хонадоркунӣ ва банақшагирии дурусти оила ба ҳисоб меравад, ки дар он нақши волидон хеле таъсиррасон мебошад.

«Барои баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои ҷавонон ва иштироки фаъоли онҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар соли 2015 дар назди Президенти Тоҷикистон Шурои миллии кор бо ҷавонон таъсис дода шуд», – иброз менамоянд Пешвои миллат,

ҳамчунин таъкид менамоянд, ки «*Шурои мазкур, ки дар назди раисони вилоят ва шаҳру ноҳияҳо низ амал мекунад, ҳамчун як майдони муҳимми баррасии масъала ва мушкилоти соҳаи ҷавонон, дарёфти роҳҳои ҳалли онҳо ва дастгирии ташаббусҳои созандаи ҷавонон васеъ истифода карда мешавад.*

Вобаста ба ин, таъкид месозам, ки мо ташаббусу пешниҳодҳои созандаи ҷавононро ҳамеша дастгирӣ намуда, барои амалӣ гардидани онҳо тамоми имкониятҳоро фароҳам месозем».

Дарвоқеъ, ниҳоди мазкур дар шароити кишварҳои ИДМ ҳамто надошта, он метавонад барои ҳалли маҷмуи проблемаҳои ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон бо иштироки бевоситаи (худи) ҷавонон ва ҳамдастии (саҳмгузории) фаъоли субъектҳои қарорқабулкунанда мусоидат намояд.

Дар робита ба ин, зарур аст, ки ба ду масъалаи хосси идоракунӣ таваҷҷуҳ дошта бошем, ба сифати тавсия.

Якум, мунтазам баргузор намудани ҷаласаҳои Шуро, аз ҷумла шуроҳои назди расиони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо бо реҷаи «аз поён ба боло», яъне аввал ҷаласаи шурои ноҳиявӣ/шаҳрӣ баргузор гардида, масъалаҳои марбут ба сатҳи вилоят ҷудо ва ба шурои вилоятӣ пешниҳод карда шаванд, зимнан ҷалсаи шурои вилоятӣ доир гардида, масъалаҳои хосси ҷумҳуриявӣ ба зинаи болоӣ пешниҳод карда шаванд.

Дуюм, масъалаҳои баррасишвандаро мебояд зимни таҳлилу омӯзишҳои мушкилоти рӯзмарраи ҳаёту фаъолияти ҷавонон тариқи ташкили пурсишу суҳбатҳои даврӣ муайян намуд. Ҳамчунин зарур аст, ки ба сифати масъала мушкилоти монеи ташаббускорию навовариҳои ҷавонон гардида, муайян карда шуда, ба шурои ноҳиявӣ/шаҳрӣ пешниҳод карда шавад.

Албатта, дар кишвар барномаҳои муайяни давлатӣ татбиқ мегарданд, ки гурӯҳи масъалаҳои мубрамро фаро гирифтаанд, аммо онҳо дарозмуддат буда, ҳалли проблемаҳоро дар муҳлати 3-5 сол пешбинӣ намудаанд. Яъне, гурӯҳи муайяни проблемаҳои рӯзмарра ва ё тозапайдошударо ҳал карда наметавонанд; дар ин ҷо нақши калидии Шуро маҳз баррасии ҳамин масъалаҳои рӯзмарра мебошад, зимнан зарур аст, ки рӯйхати проблемаҳои ҷорӣ тариқи усулҳои болозикр тартиб дода шуда, ба шуроҳои дахлдор пешбарӣ карда шавад.

Президенти кишвар дар самти рушди варзиш таъкид карданд, ки: «*... роҳбарону масъулони соҳа бояд ба куллан беҳтар кардани фаъолияти баъзе федератсияҳо, тарбия кардану ба камол расонидани варзишгарони касбӣ, истифодаи самараноки иншооти варзиш ва нигоҳубини онҳо эътибори ҷиддӣ диҳанд*». Мусаллам аст, ки асоси тарзи ҳаёти солимро тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ташкил медиҳад. Мувофиқан, зери ҳидояту роҳнамоиҳои Пешвои миллат дар даҳсолаи охир дар соҳаи варзиш тағйироти куллӣ ба миён омада, дастовардҳои варзишии кишвар ба маротиб афзоиш ёфта, ҳазорҳо иншооти варзишии намудҳои гуногун сохта, ба истифода дода шуданд.

Дар шароити рушди варзиши касбӣ дар арсаи ҷаҳонӣ зарур аст, ки барномаи махсуси гузариш ба системаи нави рушди варзиш ва ё касбикунонии соҳаи варзиш таҳия ва амалӣ (баррасӣ) карда шавад. Зеро дар аксари кишварҳо муваффақияти соҳаи варзиш маҳз ба ташаккули низоми касбии он асос меёбад.

Ба таври сода, соҳаи варзишро ба ду гурӯҳи иштирокчиён касбӣ ва ғайрикасбӣ метавон ҷудо намуд. Тафовути байни ин ду мафҳум дар он аст, ки иштирокчии касбӣ бо музди меҳнат ва имтиёзҳои муайяни иҷтимоӣ фаро гирифта шуда, иштирокчии ғайрикасбӣ аз ин гурӯҳи пардохтҳо пурра бархӯрдор намебошад. Зимнан, дар қисме аз кишварҳо муррабӣ ҳамчун иштирокчии касбӣ ва варзишгар-ғайрикасбӣ муайян гардида, дар қисми дигари кишварҳо, бахусус кишварҳои пешрафта, ҳарду иштирокчӣ касбӣ мебошанд. Яъне, варзишгар низ, ҳамчун муррабӣ музди меҳнат гирифта, бо пардохтҳои дахлдори иҷтимоӣ таъмин мегардад. Аммо меъёри музди меҳнат куллан фарқ дошта, дар асоси ҳаҷми кор, дастовардҳо ва маъруфият тибқи шартномаи фардӣ муқаррар карда мешавад. Варзишгари касбӣ, шахсест, ки варзишро ҳамчун касб ихтиёр намуда, бо он зиндагӣ мекунад [7]. Масъалаи дигар, ки таваҷҷуҳи доимӣ аст, истифодаи самараноки иншооти варзишӣ дар мамлакат мебошад.

«Вақте мо ҷавононро умеди фардои кишвар, неруи созанда ва захираи стратегии давлату миллат меномем, ин суханон танҳо шиор набуда, балки маҳз ба ҷавонон вобаставу

пайваста будани ояндаи давлату миллатро ҳамчун як воқеият баён менамоянд, зеро давлат ва миллате, ки дар бораи насли ҷавони худ андеша мекунад, дар асл ояндаи худро таъмин ва устувор месозад.

Маҳз ба ҳамин хотир, дар яке аз суханрониҳоям гуфта будам, ки «Рӯ овардан ба ҷавонон – рӯ овардан ба оянда» мебошад» – иброз менамоянд Пешвои миллат.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон суханронии худро чунин ҷамъбаст менамоянд: «*Мо ба шумо ҷавонон – неруи бузурги созандаи кишвар эътимод мекунем ва бовар дорем, ки аз уҳдаи ин рисолати бузурги таърихӣ ва иҷрои вазифаи фарзандии хеш бо сарбаландӣ мебароед*». Чуноне ки дар боло иброз гардид, рисолати фарди ҷавон ватансозист ва месазад, ки ҳар як узви ҷомеа мавриди назар кардан ба насли наврасу ҷавон, дар симои онҳо созандагони ояндаро бинанд ва барои бунёди ояндаи устувор имрӯз саҳмгузорӣ намоянд.

Муқарриз: *Шарифзода Л.Ш.* –н.и.с., дотсенти ДСРТ

АДАБИЁТ

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Санади меъёрии ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2016. – 89 с.
2. Устойчивое развитие // Википедия - https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие
3. Абдуллозода А.Р. Пешвои миллат бо ҷавонон / А.Р.Абдуллозода, Қ.А.Миралиён. -Душанбе: Ганҷ, 2018. – 416 с.
4. Миралиев Қ. Ҷавонон ва 20 соли истиқлолият / Қ.Миралиев. –Душанбе, 2012. – 272 с.
5. Иннополис // Сайт компании - https://innopolis.com/resident/education/
6. Список стран по суммарному коэффициенту рождаемости // Википедия - https://ru.wikipedia.org/wiki/рождаемость
7. Профессиональный спорт // Википедия - https://ru.wikipedia.org/wiki/проффесиональныйспорт
8. Барномаи пешазинтихоботии Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон (самтҳои муҳимтарини рушди мамлакат дар солҳои 2020-2025), Душанбе: 2019. – 40 с.
9. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2013. -№ 8-9, мод. 652; соли 2015, №12. қ1, мод.1114.
10. Троицкая Т.В. Институты гражданского общества: конституционно-правовой аспект / Т.В.Троицкая. -Саратов, 2012.
11. Миралиев К.А. Омори сиёсати давлатии ҷавонон / К.А.Миралиев // Бюллетен, № 1. -2005. -Душанбе, 2006.
12. Икромов Г. Сиёсати давлатии ҷавонон ва пешомадҳои он // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм/ Г.Икромов. -Душанбе, 1999.
13. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2013. -№ 8-9. -Мод. 652; - 2015. -№12. -Қ1. -Мод.1114.
14. Эмомали Рахмон. Молодёжь - созидатель будущего общества. - Душанбе: Деваштич, 2008.
15. Сомонаи Кумитаи кор бо ҷавонон ва варзиши назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон **http://javonon.tj/**

РУШДИ УСТУВОРИ СИЁСАТИ ҶАВОНОН

(дар ҳошияи мулоқоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷавонон 21.05.2021)

Дар мақолаи мазкур дастуру ҳидоятҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни мулоқот бо намояндагони ҷавонони мамлакат (21 майи с.2021, ш.Душанбе) аз нигоҳи илмӣ-методологӣ таҳлил карда шуда, баъзе роҳу усулҳо ва технологияҳои амалисозии онҳо дар шароити ҷомеаи муосир ва таҷрибаи мамлакатҳои пешрафта муайян карда шудаанд, ки дар маҷмуъ ба рушди устувори сиёсати ҷавонон мусоидат менамоянд. Муаллиф қайд менамояд, ки мулоқоти пайдарпайи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо намояндагони ҷавонони кишвар, худ ба худ як навъ модели рушди сиёсати ҷавононро на танҳо барои Тоҷикистон, балки барои дигар кишварҳо низ, ташкил медиҳад. Инчунин муаллиф ба он ишора менамояд, ки зимни баромад Президенти кишвар паҳлуҳои мухталиф ва аҳамиятноки сиёсати ҷавононро баррасӣ намуда, амалӣ гардонидани маҷмуи тадбирҳоро ба субъектҳои дахлдор вазифагузорӣ карданд. Ҳар як масъалае, ки Пешвои миллат таҳлил намуданд, барномаи занҷирмонандеро ифода менамояд, ки татбиқи саривақтии онҳо рушди муътадили соҳаи сиёсати давлатии ҷавонон ва умуман ҳамаи соҳаҳои идоракунии иҷтимоиюи иқтисодиро таъмин менамояд.

Калидвожаҳо: ҷавонон, сиёсати ҷавонон, рушди устувор, давлат, ҷомеа, механизм, сармояи инсонӣ, навоварӣ, ташаббускорӣ.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

(в контексте встречи Президента Республики Таджикистан с молодежью 21.05.2021)

В настоящей статьи проанализированы, с научно-методологической точки зрении, руководство и наставления Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмон при встрече с представителями молодежи страны (21 мая 2021г., г.Душанбе), определены некоторые пути и методы их реализации в условиях современного общества и практики передовых стран, которые в совокупности может содесйтвовать устойчивому развитию молодежной политики. Автор отмечает, что регулярные встречи Президента Республики Таджикистан с представителями молодежи страны сами по себе формируют своеобразную модель развития молодежной политики не только для Таджикистана, но и для других стран. Также автор указывает, что в

ходе своего выступления Президент страны обсудил различные и важные аспекты молодежной политики и поручил соответствующим структурам реализовать комплекс мер. Каждый из проанализированных Лидером нации вопросов представляет собой цепную программу, своевременная реализация которой обеспечит устойчивое развитие государственной молодежной политики и всех направлений социально-экономического управления в целом.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, устойчивое развитие, государства, общества, механизм, человесекий капиталь, инновация, инициативность.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF YOUTH POLICY

(in the context of the meeting of the President of the Republic of Tajikistan with the youth on May 21, 2021)

This article analyzes, from a scientific and methodological point of view, the guidance and instructions of the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon, at a meeting with representatives of the country's youth (May 21, 2021, Dushanbe), some ways and methods for their implementation in conditions modern society and the practice of advanced countries, which together can contribute to the sustainable development of youth policy. The author notes that regular meetings of the President of the Republic of Tajikistan with representatives of the youth of the country in themselves form a kind of model for the development of youth policy not only for Tajikistan, but also for other countries. The author also points out that during his speech, the President of the country discussed various and important aspects of youth policy and instructed the relevant structures to implement a set of measures. Each of the issues analyzed by the Leader of the Nation is a chain program, the timely implementation of which will ensure the sustainable development of the state youth policy and all areas of socio-economic management in general.

Keywords: youth, youth policy, sustainable development, states, societies, mechanism, human capital, innovation, initiative.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Рақабализода Самандар Рақабалӣ*** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға**: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: **931040106.** E-mail: **rajab.94@bk.ru**

Сведение об авторе: ***Раджабализода Самандар Раджабали*** **-** Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава,соискатель кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Айни 67.Телефон: **931040106.** E-mail: **rajab.94@bk.ru**

Information about the author: ***Rajabalizoda Samandar Rajabali*** - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, competitor of the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini street 67. Phone: **931040106.** E-mail: **rajab.94@bk.ru**

УДК:930 (575.3) (470)

ОМИЛИ ДИН ДАР СИЁСАТИ ҶАҲОНӢ ВА МАСЪАЛАИ "ТАМАДДУН"

Меъроҷиддини Насридин, Ғуломова Гулшода
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бисёрмафҳумии вожаи "дин" ("мазҳабӣ", "диндорӣ") ба дарки муносиби нақши омили динӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ монеъ мешавад. Дар истифодаи рӯзмарра маънии ин вожаро он қадар тафсир мекунанд, ки барои мақсадҳои илмӣ дидаву дониста маънои онро маҳдуд кардан лозим аст. Дар байни маъноҳои асосии калимаи «дин» метавон динро ҳамчун як ҷаҳонбинӣ зикр кард; дин ҳамчун маҷмуи расму оинҳо (парастиш); дин ҳамчун таҷрибаи шахсии таҷрибаҳои ғайриодӣ (мувофиқи назари Вилям Ҷеймс); ва дин ҳамчун маҷмуи институтҳо. Ҳамчун омили сиёсати ҷаҳонӣ дин асосан дар ду навъи худ амал мекунад: ҳамчун системаи эътиқодҳо (ҷаҳонбинӣ) ва ҳамчун маҷмуи институтҳо.

Бар асоси ин ду маънои вожаи "дин", мо пешниҳод мекунем, ки омили мазҳабиро дар сиёсати ҷаҳонӣ аз омили мазҳабӣ фарқ кунем. Истилоҳи "мазҳаб" маънои дини муташаккилро дорад, ки дар ҳама гуна муассисаҳои иҷтимоӣ таҷассум ёфтааст (калисо дар байни насрониён, низоми уламо дар байни мусалмонон, сангҳои буддоя ва ғайра). Амалия нишон медиҳад, ки ҳар дине, ки ҳатто як ташкилоти қатъии иерархиро надошта бошад ҳам (ба монанди ташкили калисоҳои католикӣ ва православӣ), бо вуҷуди ин, ҳамеша сохтори муайяни институтсионалӣ дорад ("калисо" ба маънои васеи калима). Сохторҳои институтсионалии динҳои гуногун иштирокчиёни раванди сиёсии ҷаҳонӣ буда, ҳамчун вариант ё аналоги ташкилоти ғайридавлатӣ амал мекунанд. Чунин ба назар мерасад, ки фаъолияти созмонҳои диниро ба "омили динӣ" дар сиёсати ҷаҳонӣ нисбат додан комилан дуруст нест, зеро дар бораи таъсири дин ҳамчун ҷаҳонбинӣ, мазҳаб ё таҷриба не, балки дар бораи таъсири созмонҳо сухан меравад. Масалан, бояд байни "омили католикӣ" (ки аксар вақт берун аз калисо амалӣ мешавад) ва "омили калисои католикӣ" дар сиёсати ҷаҳонӣ фарқ карда шавад.

Мутаассифона, мушкилоти муносибати дин ва сиёсат аксар вақт ба мушкилоти муносибати байни калисо (ё дигар муассисаи динӣ) ва давлат табдил меёбад. Ҳодисаҳое, ки берун аз калисо ва берун аз давлат мебошанд (ҳаракатҳои фаромиллии мазҳабӣ, терроризми дорои ангезаи мазҳабӣ, муноқишаҳои этникӣ) ҳангоми гузаштан зикр карда мешаванд. Аммо дин бо "калисо" ё ягон сохтори расмӣ шабеҳ нест. Дин аксар вақт дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун системаи робитаҳои фаромиллии байни давлатҳо, гурӯҳҳои алоҳида, ҷомеаҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ пайдо мешавад. Ин робитаҳо "фаротар" аз сарҳадҳои давлатӣ таъсис ёфта, системаи иловагии пайвандҳои байниҳамдигариро эҷод мекунанд, ки бо системаи муносибатҳои байнидавлатӣ ҳамзистанд. Ба як маъно, қисман баргаштани ҷаҳон ба як ҳолати то давлатӣ вуҷуд дорад, вақте садоқати шахс метавонад ҳам ба давлат ва ҳам ба як ҷомеаи динии фаромиллӣ тааллуқ дошта бошад.

Мувофиқи ақидаи бузургтарин муҳаққиқи муосири миллатгароӣ Бенедикт Андерсон, ҷомеаҳои динӣ то давраи муосир бо як қаламрави муайян алоқаманд набуданд: глобалӣ буда, онҳо тақрибан беохир паҳн мешуданд, ки бо забонҳои муқаддас ва матнҳои муқаддаси умумӣ муттаҳид мешуданд. "Забонҳои муттаҳидкунанда лотинӣ, арабӣ, славянии калисо ва дигар забонҳои муқаддас буданд. Аммо аллакай дар охири асрҳои миёна раванди "сарҳадикунонии эътиқодҳо" оғоз шуда, гузариш ба муқадассозии миллат ва қаламравро пешбинӣ мекард [1,с.15]. Яке аз зуҳуроти равшани ин сарҳадсозӣ ивази забони лотинӣ, забони муштараки ҷаҳони масеҳиёни ғарбӣ бо бисёр забонҳои миллии Аврупо буд. Аллакай дар асри XVIII миллатгароӣ, ба маъное, динро ҳамчун як ҷаҳонбинии ҳамаҷониба иваз кардааст. Он ба дини махсусе мубаддал шуд, ки эътиқод ба қувваҳои фавқуттабииро ифода намекунад, балки ба давлати миллӣ ва рамзҳои он маънои муқаддас бахшидааст: нишон, парчам, қабрҳои қаҳрамононе, ки барои истиқлолияти миллӣ мубориза бурдаанд. Дар доираи миллатгароӣ урфу одати фавқулдинии ибодати махсус коркард мешавад: мондани қаравул дар назди қабрҳои сарбозони номаълум, маросими барафрохтани парчам, одати таҷлили идҳои миллӣ (танҳо барои як миллати мушаххас мавҷуд аст). Миллатгароӣ аз мавҷудияти робитаи пурасрор байни як шаҳрванди як давлат ва қаламрави он сухан меронад ва ба як шаҳрванди ҳар як давлати

мушаххас "мефаҳмонад", ки чаро ӯ бояд ба ин давлат содиқ бимонад, ҳатто агар вай берун аз марзҳои он таваллуд шуда бошад.

Аммо тавзеҳи миллатгароӣ на барои ҳама шаҳрвандон боварибахш садо дод. Аллакай дар ибтидои асри XX ҷаҳон ба ду қисм тақсим шуд ва ҳазорон шаҳрвандони кишварҳои гуногун вафодорӣ ба ҳукуматҳои "худ"-ро аз даст доданд ва онро ба марказҳои идеологии дур интиқол доданд. Идеологияи коммунистӣ аввалин рақиби миллатгароӣ шуд. Танҳо якчанд давлатҳо воқеан дар зери таъсири зиддиятҳои идеологӣ ба қисмҳо ҷудо шуданд (Ветнами Ҷанубӣ ва Шимолӣ, Кореяи Ҷанубӣ ва Шимолӣ, Олмони Ғарбӣ ва Шарқӣ ва ғайра). Аммо ҳатто дар дохили давлатҳои якпорча ҷунбишҳои пурқудрати мухолифон буданд, ки бо ҳукуматҳои кишварҳои худ меҷангиданд (баъзан мусаллаҳ буданд).

Мо метавонем террористони чапгарои солҳои 1960 -ум ва одамоне, ки бо сабабҳои идеологӣ агенти Иттиҳоди Шуравӣ шуданд ва гурӯҳҳои мухталифи муқовимати мусаллаҳона (Бандера, "бародарони ҷангал"), ки дар Иттиҳоди Шуравӣ фаъолият мекарданд, мисол орем. Мавҷудияти "душманони дохилӣ"-и тавоно аз ҷониби мақомоти давлатҳои дахлдор ҳамаҷониба пахш карда мешуд (чун қоида, онҳо "диндорони алоҳида" эълон карда шуда, ба ҷиноятқорон баробар карда мешуданд), зеро ҳузури онҳо мифологияи миллатгароиро вайрон мекард. Аммо ин неруҳо барои гузаштан аз ҷанги партизанӣ ба муноқишаҳои калони мусаллаҳона қобилияти кофӣ надоштанд.

"Бозгашти" дин ба сиёсати ҷаҳонӣ баъзе олимони Ғарбро водор кард, ки дар бораи "асрҳои нави миёна" (неомедивализм), яъне дар бораи даврае, ки садоқати шаҳрвандон на ба давлат, балки ба ҷомеаҳои динии фаромиллӣ тааллуқ дорад, суҳбат кунанд [10]. Дар ин давра, чун дар асрҳои миёна, қаламрав воқеан аҳамият надорад, зеро одамон имконият пайдо мекунанд, ки бидуни убури ҷисмонии сарҳадҳои давлатӣ бо якдигар робитаи мустақим кунанд. Гузашта аз ин, истифодаи воситаҳои куҳнаи алоқа, ба мисли почта ё телефон, ки ба қудрати давлатҳо хеле осебпазир аст (гӯш кардани телефон, афсона) лозим нест. Аз даст додани алоқа бо қаламрав, кам шудани аҳамияти тамоси ҷисмонӣ, фаъолони гуногуни ғайридавлатӣ, ба истилоҳ, хеле даркшаванда аст. Бисёр сиёсатшиносон афзалият медиҳанд, ки на дар бораи муносибатҳои байналмилалӣ (муносибатҳои байни "халқҳо", яъне давлатҳо), балки дар бораи сиёсати ҷаҳонӣ, ки дар он давлатҳо, қавмҳое, ки дар ҳудуди як ё якчанд давлатҳо зиндагӣ мекунанд, инчунин субъектҳои фаромиллӣ ҳамкорӣ мекунанд, мулоҳизаронӣ кунанд.

Давраи асрҳои миёна бо ҳудудҳо ва эътиқодҳои номуайян то ҳол боқӣ мондааст, ки забони назарияи муносибатҳои байналмилалӣ имкон намедиҳад, то падидаҳои нав ба таври муносиб ифода карда шаванд. Худи истилоҳи "ҷомеаҳои динии фаромиллӣ" зери шубҳа гузошта мешавад. Тавре ки муҳаққиқи амрикоӣ Хосе Касанова қайд кардааст, метавон танҳо динҳоро дар робита ба низоми давлатҳои соҳибихтиёр фаромиллӣ номид, ки ҷаҳони асримиёнагии насрониро иваз кард (Христиан), ки дар он мақомотҳои дунявӣ (миллӣ) ва папавӣ (байналмилалӣ) дар ҳолати мувозинати ноустувор қарор доштанд [11,с.86-89]. Худи динҳои сиёсии “фаромиллӣ” бо ин система робита надоранд; ба ин маъно, онҳоро “фаромиллатгароӣ” ё ҳатто “ғайримиллӣ” номидан дурусттар аст. Калимаи "фаромиллӣ" қазовате беш набуда, ба ҷаҳони "куҳна"-и давлатҳои соҳибихтиёр имкон медиҳад, ки бо мавзуъҳои нави сиёсати ҷаҳонӣ оштӣ шаванд. Ҷаҳон на давлатҳои соҳибихтиёрро барҳам медиҳад, балки бо онҳо ҳамзистӣ мекунад. Сюзан Ҳебер Рудолф (Донишгоҳи Чикаго) истифодаи метафораи “схемаҳои шаффофи пластикӣ”-ро пешниҳод мекунад, ки дар харитаи анъанавии сиёсии ҷаҳон ҷойгир шудаанд ва онҳо давлатҳои соҳибихтиёрро барҳам надода, балки бо онҳо ҳамзистӣ мекунанд [18]. Дар асл, байни ҷаҳони давлатҳо ва олами субъектҳои фаромиллӣ, ҳамзистӣ он қадар зиёд набуда, муборизаи наҷот муҳим аст, ки натиҷаи он аз муваффақияти лоиҳаҳои миллӣ вобаста аст.

Ҳар як системаи динии фаромиллӣ ("ҷаҳон" ё "тамаддун") аз унсурҳои гуногун иборат аст, аз қабили давлатҳо, анклавҳои мазҳабӣ дар ҳудуди дигар давлатҳо, ҳаракатҳои фаромиллӣ ва ғайра. Барои нишон додани фаҳмиши мо дар бораи сохтори "тамаддунҳо" мафҳуми маъмултарини "исломӣ" ё ҷаҳони "мусулмонӣ"-ро мегирем. Маҳз дар бораи ин "ҷаҳон" бештари адабиёти ҳам таҳлилӣ ва ҳам консептуалӣ вуҷуд дорад. Назари идеалии тартиботи ҷаҳони ислом ин аст, ки тақсим кардани ҷомеаи мусулмонон (уммат) ба давлатҳои соҳибихтиёр бемаънист. Ягона ҳокими соҳибихтиёри ҳамаи

давлатҳо Худо аст. Дар семинари "Давлат ва сиёсат дар ислом" (Лондон 1983), тасмим гирифта шуд, ки миллатгароӣ дар ҳама зуҳуроти он, хусусан дар шакли "миллат, давлат" бартараф карда шавад [3]. Ҷомеаи идеалии мусалмонон бояд бо давлати ягонаи мусулмонӣ муфофиқат кунад.

Дар амал татбиқи ин ғоя душвор буд. Дар байни давлатҳои алоҳидаи мусулмонӣ ихтилофҳое вуҷуд доранд, ки ихтилофҳои ҳалшаванда мебошанд, аммо намегузоранд дар бораи муттаҳидшавии онҳо ба як давлати ягона суҳбат шавад. Эътилофҳои байнидавлатӣ бар асоси ислом (Созмони Конфронси исломӣ) Созмони Ҳилоли Аҳмари, Бонки Рушди Исломӣ) хусусияти расмӣ доранд. Тавре донишманди маъруфи исломии рус А.А. Игнатенко менависад, «ҷаҳони ислом ҳамчун як мавзуи муттаҳидшудаи сиёсати байналмилалӣ танҳо маҷозан, ҳамчун як навъ лоиҳа, аниқтараш, лоиҳаҳо вуҷуд дорад” [5]. Тасвир тағйир меёбад, агар мо мавҷудияти фаъолони ғайридавлатиро ба назар гирем (масалан, ҳаракатҳои ғайридавлатии фаромиллии исломӣ, ақаллиятҳои исломӣ дар дохили давлатҳо ва ғайра). Дар сатҳи фаромиллӣ ҷаҳони ислом лоиҳа нест, балки воқеият аст.

Масалан, вокуниши шадиди манфии тамоми ҷаҳони ислом ба китоби "Оятҳои шайтонӣ"-и Салмон Рушдӣ метавонад далели мавҷудияти робитаҳои тавонои фаромиллии исломӣ бошад. Намоишҳо ва дигар тазоҳурот дар ин замина на танҳо дар кишварҳои "расмӣ"-и исломӣ, балки дар ҳама ҷое, ки тарафдорони исломи сиёсӣ зиндагӣ мекунанд, баргузор шуданд. Ҳамин тариқ, бисёр кишварҳои ғарбӣ ғайричашмдошт худро як қисми "ҷаҳони исломии фаромиллӣ" донистанд. Маълум шуд, ки гарчанде ки тамоми давлатҳо (ба истилоҳ исломӣ, яъне идеократӣ, масалан Эрон) метавонанд ба ҷаҳони ислом ворид шаванд, унсурҳои сиёсии фаъоли исломӣ дар давлатҳои дунявӣ низ як қисми баробари он мебошанд: ҳизбҳо, ҳаракатҳо, афрод. Ин унсурҳо, албатта, метавонанд барои ба даст овардани қудрат дар давлатҳои худ саъй кунанд, аммо онҳо инчунин метавонанд бо ҳамфикрони худ берун аз сарҳадҳои давлатӣ робита барқарор кунанд.

Тахминҳо дар бораи чопи китоби Рушдӣ дар Россия ҳамчунин нишон дод, ки робитаҳои фаромарзии исломӣ вуҷуд доранд. 22 апрели 1998, пешвоёни мусулмонони Россия, ки ба ақидаҳои мухталифи сиёсӣ пайравӣ мекунанд (раҳбари созмони радикалии Иттиҳоди мусалмонони Россия Надиршоҳ Хачилаев, раиси Идораи руҳонии мусалмонони минтақаи Аврупои Марказии Россия Равил Гайнутдин, ҷонибдори Исломи Авруосиё Ҳайдар Ҷемал ва ғайра), изҳороти муштаракро бар зидди нашри шеърҳои шайтонӣ ба забони русӣ, ки нашриёти Limbus-Press ба нақша гирифтааст, нашр карданд. Дар ин изҳорот онҳо навиштанд, ки "агар ин нақшаи душманона амалӣ шавад, ба иҷрокунандагони ин фармони ҷиноӣ, оромӣ ва амнияти шахсиро ҳеҷ кас кафолат дода наметавонад. Тақдири ноширони пешини ин китоб дар кишварҳои дигар бояд барои онҳое дарс шавад, ки имрӯз мехоҳанд сарнавишти худро санҷанд” ва дар нишасти матбуотии баъдӣ Н. Хачилаев бевосита ба фатвои Оятуллоҳ Хумайнӣ ишора кард [2]. Кас тасаввуроте пайдо мекунад, ки фармони раҳбари як давлат, ки муҳлати махсусро дар олами ислом бархӯрдор аст, шаҳрвандони дигар давлатҳоро ба амал намудан, ҳатто ба маънои фарҳангӣ шахсоне ҳам дунявӣ ва ҳам ғайримусалмонро вазифадор менамоянд. Ҳамзамон, касе масъалаи ихтилофи байни шиа ва сунниро ба миён нагузошт. Боз як мисоли фаҳмиши ғайридавлатии ҳамбастагии исломӣ метавонад далел бошад, ки дар давраи буҳрони соли 1991, ҳатто дар он кишварҳое, ки режимҳои ҳоким қуввахои мусаллаҳи худро ба эътилофи зидди Ироқ дохил мекарданд (Марокаш, Бангладеш, Миср, Сурия, Покистон), ба тарафдории Саддам Ҳусейн намоишҳои оммавӣ баргузор шуданд. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо байни мавқеи ҳукумат ва мавқеи созмонҳои ғайриҳукуматӣ ва шаҳрвандони алоҳида тафовути возеҳ вуҷуд дорад.

Дар мавриди ихтилофҳо дар ҷаҳони ислом, ки баъзе олимон онро пешакӣ оштинопазир мешуморанд, дар ин бора метавон аз изҳороти зерини Бессам Тиби иқтибос овард: "Муҳаққиқони ғарбии ислом, чун қоида, таҳсилоти на ҷомеашиносӣ, балки филологӣ доранд, аз лиҳози ҳуқуқӣ ба гуногунии ислом ишора мекунанд" [8]. Аммо аз ин хулосаи нодуруст мебароранд - дар бораи қобили қабул набудани ҳукмҳои умумӣ. Шояд дар филология ин дуруст аст, аммо на дар сиёсат ва ҷомеа: дар ин соҳаҳо ин гуна асоснокноксозӣ куллан иштибоҳ аст. Бо доштани дониши умумии дарки мавзуъ дар сатҳи муайян на танҳо имконпазир аст, балки зарур аст, вагарна шумо худро ба хатари эътироф

накардани мушкилоти воқеӣ дучор мекунед. Дунёи исломӣ бениҳоят гуногун аст, аммо гуногунрангии он ба пояи умумӣ мувофиқат мекунад, ки онро тамаддуни исломӣ меноманд [8]. Аз ин рӯ, исломгароӣ низ бисёрҷониба аст, аммо он як падидаи ягона аст. Давлатҳо бо гурӯҳҳои террористии фаромиллӣ тамос мегиранд, шиаҳо аз суннӣ ва суннӣ аз шиаҳо пуштибонӣ мекунанд. Ҳамин тариқ, Эрон ва Арабистони Саудӣ ба мусалмонони Босния ва Гертсоговина силоҳ доданд ва исломгароёни радикал аз кишварҳои гуногун дар артиши Босния меҷангиданд [18,с.244]. Раҳбари Либия Муаммар Қаззофӣ ба раҳбари созмони африқоии америкоӣ "Миллати ислом" Л. Фаракан барои гузаронидани таблиғоти исломӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико як миллион доллар дод ва Фаракан дар посух ба қатъи таҳримҳо алайҳи Либия даъват кард. Рӯйхати чунин мисолҳоро метавон идома дод.

Ҳеҷ як давлатро якпорча ҳисобидан мумкин нест: дар давлатҳои дунявӣ қишрҳои ҷомеа ҳастанд, ки худро ҷузъи ҷаҳони ислом меҳисобанд, дар ҳоле ки дар давлатҳои идеократии исломӣ, албатта, мухолифате (махфӣ ё ошкоро) вуҷуд дорад, ки худро ҷузъи ҷаҳони ислом ҳис намекунад. Сохтори пароканда ва қатъшудаи "тамаддунҳо" дар робита бо "ҷаҳони католикӣ" дар фаҳмиши теологҳои озодихоҳ, яъне бо ҷаҳони сотсиалистии католикӣ боз ҳам возеҳтар зоҳир мешавад. Шояд танҳо Никарагуаро давлате номидан мумкин аст, ки идеологияи католикизми пешрафтаро дар сатҳи миллӣ таҷассум кардааст; аз ин сабаб, ягон иттиҳоди давлатҳо дар асоси теологияи озодихоҳӣ ба вуҷуд омада натавонист. "Ҷаҳони сотсиалистии католикӣ"-и теологҳои озодкунанда танҳо аз иштирокчиёни ғайридавлатӣ иборат буданд: масалан ҳаракатҳои сиёсӣ, ҷомеаҳои асосии масеҳӣ ва шахсони алоҳида. Дар замони мо, "тамаддунҳо" метавонанд хусусияти маҷозӣ пайдо кунанд: масалан, гурӯҳҳои радикалии протестантӣ, ки бар идеологияи "волоияти сафедпӯстон" дар ибтидои солҳои 80-ум асос ёфтаанд, ба истифодаи имкониятҳои шабакаҳои компютерӣ барои табодули иттилоот шуруъ карданд. Ин "тамаддун" (агар чунин истилоҳро ба як ҷомеаи маҷозӣ татбиқ кардан мумкин аст) комилан ғайримарказ аст ва аз "шабакаҳои хаёлии мобилӣ" ё "воҳидҳои хурдидоракунии мустақил" иборат аст, ки аз якдигар вобаста нестанд, аммо қодиранд ҷиҳати дастёбӣ ба ҳадафҳои гузошташуда муштарак амал намоянд [13,с.118].

Ҳамин тариқ, ҳама "тамаддунҳо" аз рӯйи сохтор парокандаанд: масалан ҷаҳони ислом, на танҳо кишварҳои расмии исломиро (дар конститутсияҳояшон исломро асоси қонунгузорӣ зикр мекунад), балки анклавҳои сершумори ҳудудҳои давлатҳои гуногунро дар бар мегирад. А.А. Игнатенко менависад, ки дар Британияи Кабир таълимоте вуҷуд дорад, ки "қисман аз қаламрави таҳти Британиё хориҷ карда шудааст" - минтақае, ки бо масҷидҳои алоҳида, корхонаҳо ва ғайра иҳота шудааст. Ӯ менависад, ки «мардуми алоҳида истиқоматдошта, вале ба ин минтақа шомилбуда, шахсони дар инзиво қарордошта тавсиф мешаванд, аз рӯйи шариати исломӣ зиндагӣ мекунанд (барои онҳо марҳилаи ҳалкунандаи идеологӣ ва судӣ ба истилоҳ «судгоҳи шариати Британияи Кабир» маҳсуб меёбад) [5,с.16-17]. Чунин анклавҳои дар муҳит парокандашуда, аллакай дар тамоми кишварҳои Аврупо ба вуҷуд омадаанд. Дар Олмон ташкилоти исломии туркӣ, ба монанди “Дидгоҳи миллӣ-ҷомеаи исломӣ” дар маркази шаҳри Кёлн фаъолият мекунад. Дар он лагерҳо ва мактабҳо бо 14 ҳазор хонанда дар 252 шаҳрҳои Аврупо ҷойгиранд [6,с.256]. Ислом дини дувум дар Фаронса ва Италия мебошад. Дар ҳудуди Федератсияи Россия 16 августи соли 1998 (дар деҳаҳои Карамахи ва Чабанмахи ноҳияи Буйнакскии Ҷумҳурии Доғистон) як анклави исломӣ ба вуҷуд омад, ки дар он қонунҳои Россия бекор карда шуда, қонунҳои шариат ҷорӣ карда шуданд [7].

Оё ин маънои онро дорад, ки Британияи Кабир, Олмон ва Россия - "давлатҳои исломӣ" ҳастанд? Мо бовар намекунем. Парадокс дар он аст, ки давлате, ки исломӣ нест, метавонад ба таври ғайриинтизор барои роҳбарияти худ бахше аз «ҷаҳони исломӣ»-и фаромиллӣ шавад.

Мантиқист, ки бисёр олимони исломшинос луғати ҳаракати байналмилалии коммунистиро гирифта, дар бораи "Коминтерни ислом" ё "ҷанги шаҳрвандии исломӣ дар Испания" (яъне ҷанги Афғонистон) ҳарф мезананд [7]. Аммо, ба андешаи мо, "ҷаҳони ислом" набояд ҳамчун аналоги Коминтерн фаҳмида шавад; баръакс, он сохти муқобили Коминтерн аст. Он як маркази ягона дошт, ки дастурҳои ҳатмӣ мефиристод. Ҳеҷ чиз монанди ин дар ҳаракатҳои динии муосир, хусусан дар исломи фаромиллӣ вуҷуд надорад. Сохторҳои расмӣ вуҷуд надоранд ё таъсири кофӣ надоранд. Бо вуҷуди ин, нозир

таассуроти комилан ҳамоҳангшударо бардошт мекунад. Ҳаракатҳои фаромиллии мазҳабӣ чӣ гуна ба чунин ҳамоҳангӣ ноил мешаванд (албатта, агар намунаи аҳдшиканонаи роҳбарияти марказиро ба назар нагирем)?

Сиёсатшиносон ҷавоб ба ин саволро дар принсипи тақлид мебинанд, ки дар он бо вуҷуди мавҷуд набудани сохторҳои расмии идоракунӣ, гурӯҳҳои мазҳабӣ ва сиёсӣ шаклҳо ва таълимоти ташкилии якдигарро таҳдид мекунанд" [12]. Вақте сухан дар бораи ҷомеаҳои динии фаромиллӣ меравад, бисёриҳо боварӣ доранд, ки ин маънои сохторҳои расмиеро дорад, ки каму беш аз як марказ идора карда мешаванд. Аммо дар амалия на ҳама вақт дар бораи созмонҳои расмӣ ва маъракаҳои банақшагирифташуда сухан меравад. Таассуроти ҳамоҳангсозӣ бо он сабаб ба вуҷуд меоянд, ки гурӯҳҳои вазифаҳои монанддошта дар қисматҳои гуногуни ҷаҳон пайдо мешаванд. Ташкилотҳои католикӣ, ки бар принсипҳои теологияи озодихоҳӣ асос ёфтаанд, дар охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 70-ум таъсис ёфтаанд (сохтори иерархии Ватикан ба ин ҳеҷ иртиботе надошт, зеро Ватикан ин созмонҳоро дастгирӣ намекард). "Таъсирҳои фаромиллӣ бо роҳҳои мураккаб ва гуногун амалӣ карда мешаванд. Шабакаҳо метавонанд шаклҳои гуногун дошта бошанд, аз сохторҳои амудӣ ва иерархӣ, модели классикии католикӣ, то моделҳои бе роҳбар, ки дар онҳо на дурнамо, балки тақлид бартарӣ дорад - менависанд коршиносони амрикоӣ Д. Левин ва Д. Столл [15]. Аз ҷумла, ба ақидаи онҳо, теологияи озодихоҳӣ «лаҳзаи пайдоиш»-и муайяне надошт. "Ҳамзамон, тағйирот тавассути эҷоди тақлидкунии ғайрирасмӣ ба вуҷуд меояд, дар ҳоле ки гурӯҳҳои коҳинон ва одамони одӣ тақрибан дар як вақт дар саросари минтақа озмоиши тағйиротро бо ғояҳо ва моделҳои нав оғоз мекунанд [12]. "Тақрибан ҳамин тавр (дар асоси тақлид) гурӯҳҳои сиёсии исломӣ, инчунин гурӯҳҳои "муқовимати ориёии сафед" дар тамоми ҷаҳон ба вуҷуд омада, амал мекунанд. Албатта, пас аз зиёд шудани шумораи ин гуна созмонҳо, онҳо метавонанд бо ҳам робита барқарор кунанд ва марказҳои ҳамоҳангсоз таъсис диҳанд.

Таъкид мекунем, ки вақте сухан дар бораи тамаддунҳо ё "ҷаҳон" меравад, мо дар бораи ҷомеаҳои динии фаромиллӣ, ки на танҳо бар "динҳои одилона", балки бар идеологияҳои динӣ (динҳои сиёсӣ) асос ёфтаанд, сухан меронем. Худи он далел, ки одамон ба ягон дин эътиқод мекунанд, масъалаи сиёсӣ нест. "Динҳои одилона" дар замони мо ҷомеаҳои фаромиллиро ташкил намедиҳанд: пайравони онҳо, аз ҷумла роҳбарияти динӣ, худро ҳамчун шаҳрвандони содиқи давлатҳои худ эҳсос мекунанд. Масалан, он қисми мусулмононе, ки дар Аврупои Ғарбӣ ба сар мебаранд ва худро бо исломи сиёсӣ муаррифӣ намекунанд, манбаи таҳдид ба тамомияти давлатҳои Аврупо нестанд. Таҳдид аз ҷониби пайравони исломи сиёсӣ ба миён меояд, ки ба маънои анъанавӣ ҳатто мусалмон нестанд: надонистани асосҳои ислом, дар амал ичро ва риоя накардани маҳдудиятҳои ғизо ва ғайра.

Ҳарчанд идеологияҳои динӣ танҳо ба динҳои аслӣ шабеҳанд, маҳз ҳамин идеологияҳо асоси амали оммавии сиёсӣ мешаванд. Ҷонибдорони динҳои сиёсӣ дар бораи ҷаҳон ҳамчун як майдони муқовимати "худӣ" ва "бегона" назари дуалистӣ доранд. Аммо, хатти тақсимкунӣ, дар фаҳмиши онҳо, на дар байни, масалан, православӣ ва ғайриправославӣ (яъне мусалмонон, католикҳо, атеистҳо, бе диндорон ва ғайра), балки байни "мо" ва "дигарон" аст. Шумораи "ҳама боқимонда" метавонад пайравони боэътимоди православӣ ва ҳатто иерархҳои калисоҳои православиро дар бар гирад. Баръакс, одамони дур аз православӣ аксар вақт «аз они мо» мешаванд: атеистҳо, славянҳои католикӣ, мусалмонон ва ғайра. Ба ҳама динҳои сиёсӣ хусусиятҳои зерин хос аст: ҳадафи аввалини танқиди онҳо на намояндагони динҳои дигар, балки пешвоёни "дини онҳо" ё пайравони ғайрисиёсии он мебошад. Равандҳои сиёсисозии динро пешвоёни расмии дин назорат карда наметавонанд, ки салоҳияти онҳо барои пайравони дини сиёсӣ чандон муҳим нест. Тарафдорони православии сиёсӣ шояд ба маънои анъанавӣ умуман "муъмин" набошанд: онҳо на дин, балки идеологияи диниро эътироф мекунанд.

Ба назари мо, **дини сиёсӣ ё сиёсишуда идеологияест, ки имкон медиҳад**, то **дин дар сиёсат татбиқ карда шавад.** Динҳои сиёсӣ аз он сабаб ба вуҷуд омадаанд, ки дин наметавонад асоси бевоситаи амали сиёсӣ гардад. Аксар режимҳои сиёсӣ, ки бар асоси дин таъсис ёфтаанд, аслан теократӣ нестанд, балки идеократӣ, яъне мустақиман бар принсипҳои динӣ не, балки бар принсипҳои идеологияи мувофиқ сохта шудаанд.

Истилоҳи "дини сиёсӣ" ба китоби олими олмонӣ Эрик Фёгелин "Динҳои сиёсӣ" (1938) бармегардад, ки дар он динҳои сиёсиро идеологияҳои куллӣ, ба мисли коммунизм, фашизм ва сотсиализми миллӣ меноманд. Ин идеологияҳо барои ваҳдати миллӣ ҳамчун асос хизмат карда, ба фармоиши сиёсӣ як ченаки мазҳабӣ медиҳанд [17,с.29]. Табдили шакл дар ин маврид як мафҳуми бениҳоят муҳим аст. Он нишон медиҳад, ки барои Фёгелин ва пайравони ӯ, "дини сиёсӣ" ба маънои дурусти дин дин нест: он идеологияест, ки дорои тамоми хусусиятҳои дин аст, аммо маънои имон ба Худоро надорад. Бесабаб нест, ки истилоҳи "дини сиёсӣ"-ро метавон бо истилоҳи "дини дунявӣ" иваз кард (чунонки ҷомеашиноси машҳури фаронсавӣ Раймон Арон дар замони худ чунин карда буд). Табиист, ки аврупоиҳои масеҳӣ метавонистанд "дин"-ро идеологияе номанд, ки танҳо ба маънои маҷозӣ эътиқод ба Худо надошт. Аммо, ҳамзамон динҳое ба назар меоянд, ки дар аввал эътиқод ба Худоро надоштанд, фарқ байни "динҳо" ва "идеологияҳо" назар ба замони Фёгелин боз ҳам норавшантар мешавад. Чунин ба назар мерасад, ки дин аз идеология бо он фарқ мекунад, ки эътиқод ба мавҷудияти қувваҳои фавқулодаро, ки ба рӯйдодҳои ҷаҳони мо таъсир мерасонанд, дар бар мегирад.

Идеология маънои эътиқод ба фавқулодаро дар назар надорад, гарчанде ки ин нуқтаи назар, албатта, метавонад мавриди баҳс қарор гирад - аз ин рӯ, моҳияти "фавқулода"-и "миллат" ё "давлат"-ро дар шакле, ки ин идеология тавсиф мекунад, баррасӣ кардан мумкин аст. Гузашта аз ин, объекте чун "руҳи миллат" дарвоқеъ вуҷуд надорад. Маҳз аз ин Фёгелин идеологияҳои умумиро ҳамчун "динҳои сиёсӣ" муайян карда, идома дод - ӯ боварӣ дошт, ки ин идеологияҳо воқеиятро ташбеҳ намуда, чунин мафҳумҳои умумиро, ба мисли синф, нажод ё давлат "муқаддас" мекунанд [17,с.14-15]. Аслан, идеология ба ин ҷаҳон тааллуқ дорад. Дар аввали зоҳиршавиаш он маҷмуи ақидаҳоест, ки амалҳои сиёсиро асоснок мекунанд. Агар идеология унсурҳои фавқуттабииро дар бар гирад, агар амали сиёсӣ ба воситаи падидаҳо он тарафи ҷаҳон асоснок карда шавад, пас мо на бо идеологияи навъи “соф” (пок), балки ба дини сиёсӣ сарукор дорем. Ҳамин тариқ, "динҳои сиёсӣ"-и Фёгелин дар фаҳмиши мо ба идеологияҳои "пок" наздиктаранд ва онҳоро метавон танҳо ба маънои маҷозӣ "динҳои сиёсӣ" номид.

Истифодаи ин истилоҳ ба маънои "классикӣ" мувофиқат мекунад, масалан, дар навиштаҳои пайрави Фёгелин Хуан Линз, дини сиёсӣ ҳамчун як ҷаҳонбинӣ фаҳмида мешавад, ки иддаои ҳақиқати мутлақро мекунад ва бо суннатҳои мавҷудаи динӣ мувофиқ нест [16,с.130]. Аммо, фаҳмиши мо дар бораи дини сиёсӣ ба он чизе ки Линз ҳамчун "теократия" тавсиф мекунад, наздиктар аст ва таъкид мекунад, ки дар ин сурат сиёсат барои мақсадҳои динӣ истифода мешавад, на баръакс [16,с.138]. Барои Линз "теократия" дини сиёсӣ маҳсуб намеёбад (ки вай, пайравӣ, аз Фёгелин, онро идеологияи дунявӣ мешуморад), аммо "дини сиёсишуда"-ест, ки бо вуҷуди ин, бо ягон ҳолат бо динҳои сиёсӣ алоқамандӣ дорад.

Метавон қайд кард, ки истилоҳи "дини сиёсӣ"-ро аксар вақт олимон барои ифодаи идеологияҳои динӣ истифода мебаранд: ҳам мустақиман (масалан, дар мақолаи Питер ван дер Веер "Дини сиёсӣ дар асри XXI)" ва бавосита созҳои маъмулан истифодашаванда, ба монанди "исломи сиёсӣ", "ҳиндуизми сиёсӣ" ва ғайра метавонанд дар сохтмонҳое, ба мисли "дини сиёсии ислом" ва "дини сиёсии ҳиндуизм" ба осонӣ аз нав таҳия карда шаванд [19,с.137-138]. Ба андешаи мо, истилоҳи “теократия”-е, ки Х. Линз пешниҳод кардааст, на он қадар муваффақ аст. Ҷомеаи сиёсӣ наметавонад мустақиман ба принсипҳои динӣ асос ёбад. Мо истилоҳи "идеократия"-ро барои тавсифи ҷомеаҳои сиёсӣ, ки бо динҳои сиёсӣ идора мешаванд, истифода мебарем.

Дар доираи дини сиёсӣ, рӯйдодҳои ҷаҳони мо ҳамчун як қисми (ё инъикоси) рӯйдодҳои дорои хусусияти динӣ, муқаддасӣ, сайёравӣ (кайҳонӣ) ҳисобида мешаванд. Ҳадафе, ки ҳаракатҳои динӣ ва сиёсӣ дар назди худ гузоштаанд, ҳадаф бо ҳарфи калон буда, вазифаи асосии тамоми инсоният аст, ки амалинамоии он аз ҷониби қувваҳои дигари ҷаҳон таҳрим шудааст. Онҳо кореро на барои он мекунанд, ки худашон мехоҳанд, балки асосан барои он ки Худо ё дигар қуввахои фавқуттабиӣ мехоҳанд. Муҳаққиқи машҳури амрикоӣ оид ба динҳои сиёсӣ Марк Юргенсмейер (Донишгоҳи Калифорния, Санта Барбара) дар бораи ҷангҳои мазҳабӣ чунин менависад: "Ин гуна амалҳои динӣ на танҳо падидаҳои сиёсӣ мебошанд, ки бо дин асоснок мекунанд; муъминони ҳақиқӣ онҳоро паҳлуҳои муқовимати бунёдӣ мешуморанд. Муноқишаҳои ҷаҳони воқеӣ бо ҷанги ноаён ва

кайҳонӣ алоқаманданд: ҷанги руҳонӣ байни тартибот ва бетартибӣ, рӯшноӣ ва торикӣ, имон ва шубҳа сурат мегирад" [14,с.112]. Ин маънои онро дорад, ки ҷанги воқеӣ ҳамчун ҷанги "муқаддас" қабул карда мешавад, ҳамчун инъикоси заминии бархӯрдҳои неку бад дар ҷаҳони дигар.

Муқаддассозии низоъҳои сиёсӣ ба дарки муқаддаси душман бурда мерасонад. Душмане, ки тарафдорони мазҳабҳои сиёсӣ ба он муқобилият мекунанд, душмани шахсӣ ва ҳатто душмани сиёсӣ нест. Ин таҷассуми бадии умумист. Ягон қурбоние ба номи нобудшавии он хеле бузург ба назар намерасад. Ҳама гуна муносибат бо душман комилан ғайриимкон мегардад. "Мо барои он мубориза намебарем, ки душман моро эътироф кунад ва ба мо чизе пешниҳод кунад. Мо барои нест кардани душман дар рӯйи Замин мубориза мебарем, - гуфт боре пешвои собиқи қисми лубнонии “Хизбуллоҳ” Хусейн Мусавӣ [13].

Фарқи дувум, ки бояд тавсиф шавад (пас аз фарқияти дин ва идеология) ин сарҳади байни "танҳо дин" ва "дини сиёсӣ" аст. Муносибати мо барои фарқ кардани динҳои "сиёсӣ" ва "одӣ" ба формулаи классикии илми сиёсатшиносии Олмон Карл Шмитт бармегардад, ки боварӣ дошт сиёсат ифодаи шадиди ҳама гуна мухолифат (қавмӣ, мазҳабӣ, синфӣ, ахлоқӣ ва ғайра) аст. Шмитт ба хулосае омад, ки сиёсат як соҳаи алоҳидаи фаъолият нест, аммо ҳар гуна муносибат байни гурӯҳҳои одамон вақте сиёсӣ мешавад, ки гурӯҳи дигар дар категорияҳои "худиҳо" ва "бегонагон", дӯстон ва душманон дарк карда шавад. Шмитт таъкид мекунад, ки мо на дар бораи мубориза рамзӣ, балки дар бораи имкони воқеии ҳалокати ҷисмонӣ сухан меронем [9,с.43]. Шмитт «душманон» гуфта, албатта, на душмани шахсии шахсро, балки душмани сиёсиро, яъне душмани гурӯҳеро дар назар дошт, ки шахс худро бо онҳо муаррифӣ мекунад. Ба гуфтаи Шмитт, иқтибоси машҳури Инҷил "душмани худро дӯст бидоред" (Матто: 5: 44; Б Луқо: 6:27) аксар вақт ҳамчун мамнуият бар зидди ҳама гуна зӯроварӣ, ҳатто аз ҷиҳати сиёсӣ ё мазҳабӣ, нодуруст фаҳмида мешавад. Ба гуфтаи Шмитт, маънои аслии ин иқтибос дар он аст, ки мо бояд душмани шахсии худро дӯст дорем ва аз душмани сиёсӣ нафрат кунем, хоҳ душмани имон ва хоҳ давлат. Душмани сиёсӣ то андозае бегона аст, ки хоҳиши аслии нобудкуниро ба вуҷуд меорад.

Формулаи Шмитт имкон медиҳад муайян кунад, ки кай муносибатҳои муайян сиёсӣ мешаванд ва мутаносибан ба доираи таваҷҷуҳи сиёсатшинос меафтанд. Масалан, "сиёсисозии равандҳои қавмӣ" - ин омезишро аксар вақт дар адабиёти илмӣ дидан мумкин аст - аз он шаҳодат медиҳад, ки дар баъзе маврид муносибатҳои қавмӣ ба метаморфози сифатӣ дучор мешаванд. Ин маҳз ҳамон чизест, ки Шмитт дар бораи он навиштааст: ногаҳон (барои бисёриҳо, аммо на барои ҳама) одамон тафовути қавмиро дар робита ба "онҳо" ва "бегонагон" дарк мекунанд, яъне муносибатҳои муқаррарии байни қавмҳо ба муносибатҳои сиёсӣ табдил меёбанд. Дар муносибатҳои гурӯҳҳои мухталифи динӣ низ чунин ҳодиса рӯй дода метавонад: дин вақте сиёсӣ мешавад, ки пайравони он пайравони дини дигарро на ҳамчун ҳамсояҳо ё табдилёфтагони эҳтимолӣ, балки ҳамчун душманон назар кунанд. Сипас, менависад Ю.П. Зуев, "тафовутҳои эътирофи байни одамон омилҳои тақсимоти сиёсӣ мешаванд" [4,с.64]. Муноқишаи байни мазҳабҳо дар шакли ҷанги кушод ё танҳо муқовимати сиёсӣ оғоз мешавад. Аммо, агар шумо ба Карл Шмитт пайравӣ кунед, пас ҳама гуна муқовимати сиёсӣ барои он сиёсӣ номида мешавад, ки он метавонад дар ҳар лаҳза ба муноқишаи мусаллаҳи ошкоро табдил ёбад.

Аз ин рӯ, дини сиёсиро ҳамчун як шакли махсуси дин, ки амали сиёсиро асоснок мекунад, ё ҳамчун як шакли махсуси идеология, ки амали сиёсиро тавассути муроҷиат ба қувваҳои ҷаҳони дигар асоснок мекунад, тавсиф кардан мумкин аст. Ба ибораи дигар, дини сиёсӣ маҷмуи дин ва идеология мебошад, ки шакли миёнаравиест, ки имкон медиҳад дин бо амали сиёсӣ робита дошта бошад. Тасодуфӣ нест, ки аксари муҳаққиқони динҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама, мекӯшанд, ки он чизеро ба назари онҳо як шакли "пок"-и дин ва шакли табдилёфтаи он - идеология - миёнарав ё дини сиёсӣ аст, фарқ кунанд. Одатан, динҳои сиёсӣ номҳои махсус мегиранд, ки ҳам робита бо дини аслӣ ва ҳам тафовутро аз он нишон медиҳанд. Ҳамин тариқ, аксари муҳаққиқони исломи сиёсӣ исрор меварзанд, то истилоҳи "исломгароӣ"-ро нишон диҳанд. Дар адабиёти муосир калимаи "православӣ" ифодакунандаи идеологияи динӣ аст, ки эътиқодро талаб мекунад, аммо аз тарафи дигар, самти комилан муайяни арзишҳои сиёсиро пешбинӣ мекунад. Барои бисёр олимон, чунин

шакли тағйирёфтаи дин “ғайривоқеӣ” маҳсуб ёфта, нисбат ба “динҳои одӣ" зараровар мебошад, ки танҳо ҳамчун "роҳи наҷоти шахсӣ дарк карда мешавад". Аммо, набояд фаромӯш кард, ки фаҳмиши дин ҳамчун як кори хусусии ҳар як шахс, ҳатто дар Ғарб, нав пайдо шуд.

Барои аксарияти аҳолии кураи Замин дин ҳамчун воситаи наҷоти шахсӣ то ҳол ҳамчун тарзи зиндагӣ ва асоси сохти ҷамъиятию сиёсӣ чудонашаванда аст. Аз нуқтаи назари объективӣ, дар дини сиёсӣ ягон камбудӣ ё хато нест - танҳо одамоне, ки худашон фақат дар масъалаи наҷоти шахсӣ ғарқ шудаанд, метавонанд аз ин мавқеъҳо интиқод кунанд. Хатари динҳои сиёсӣ дар он нест, ки онҳо догмаи "дуруст"-ро таҳриф мекунанд, балки муносибатҳои диниро ба сатҳи "дӯстон - душманон" тарҷума мекунанд ва ба ин васила роҳро барои бегоназитезӣ ва хушунати динӣ боз мекунанд.

Муқарриз: *Шарипов А.Н.* – н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. -М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. -С.36.
2. Верховский, А.М. Политическая ксенофобия: радикальные группы. Представления политиков. Роль церкви / А.М. Верховский, Е.В. Михайловская, В.В. Прибыловский. -М.: Панорама, 1999. -С.115.
3. Жданов, Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. -М.: Международные отношения, 2003. -С.24.
4. Зуев, Ю.П. Религиозно-конфессиональные отношения и общественная стабильность / Ю.П. Зуев // Полития. Зима. - 1997–1998. -С.64.
5. Игнатенко, А.А. Указ. соч. – С. 6, 17.
6. Киреев, Н.Г. Антитеррористическое законодательство и борьба с радикальным исламизмом в Турции / Н.Г. Киреев // Мусульманские страны у границ СНГ (Афганистан, Пакистан, Иран и Турция – современное состояние, история и перспективы). -М.: ИВ РАН; Крафт+, 2001. -С.326.
7. Кудрявцев, А. Вторая религия Франции / А. Кудрявцев // Россия и мусульманский мир. – 2003. –№2; Баутдинов, Г. Станет ли Италия мусульманской страной? / Г. Баутдинов // Россия и мусульманский мир. – 2003. -№2.
8. Тиби, Б. Политизация религии / Б. Тиби // Internationale Politik. – 2000. -№2. [Электронный ресурс]. http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2000–02/article04.html (санаи мурољиат: 10.09.2021).
9. Шмитт, К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. -Т.1. -№1. -С.43.
10. Bull, H. The Anarchical Society / H. Bull. -N. Y.: Columbia Univ. Press, 1977.
11. Casanova, J. Globalizing Catholicism and the Return to a «Universal» Church / J. Casanova // Transnational religion and fading states / Ed. by S. Rudolph, J. Piskatori. -Boulder (Co.): Westview, 1997. -P.121.
12. Eickelman, D.F. Trans-State Islam and Security / D.F. Eickelman // Transnational religion and fading states... – P. 32.
13. Hoffman, B. Inside Terrorism / B. Hoffman. -N. Y.: Columbia Univ. Press, 1998. -P.96-118.
14. Juergensmeyer, M. Sacrifice and Cosmic War / M. Juergensmeyer // Violence and the Sacred in the Modern World / Ed. by Juergensmeyer. -London: Frank Cass, 1992. -P. 112.
15. Levine, D.H. Bridging the Gap Between Empowerment and Power in Latin America / D.H. Levine, D. Stoll // Transnational religion and fading states... – P. 73.
16. Linz, J.J. Der religiöse Gebrauch der Politik und/oder der politische Gebrauch der Religion. Ersatzideologie gegen Ersatzreligion / J.J. Linz // «Totalitarismus» und «Politische Religionen». Konzepte des Diktaturvergleichs. -Paderborn, etc.: Ferdinand Schöningh, 1996. -P. 130.
17. Maier, H. Politische religionen. Die totalitaeren regime und das Christentum / H. Maier. -Freiburg; Basel; Wien: Herder, 1995. -P. 29.
18. Rudolph, S.H. Introduction: Religion, States and Transnational Civil Society / S.H. Rudolph // Transnational religion and fading states.
19. Van der Veer, P. Political Religion in the Twenty-first Century / Ed by T. V. Paul // International Order and the Future of World Politics. A. Hall. -Cambridge: Cambridge University Press, 1999. -P.311-327.

ОМИЛИ ДИН ДАР СИЁСАТИ ҶАҲОНӢ ВА МАСЪАЛАИ "ТАМАДДУН"

Мақола ба омили дин дар сиёсати ҷаҳонӣ ва масъалаи тамаддун бахшида шудааст. Муаллифон бовар доранд, ки дин дар арсаи ҷаҳонӣ дар шакли як системаи муносибатҳои фаромиллии байни давлатҳо, гурӯҳҳои алоҳида, ҷомеаҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ баромад мекунад. Ин алоқаҳо "дар боло"-и сарҳадҳои давлатӣ таъсис ёфта, системаи иловагии пайвастшавиро ба вуҷуд меоранд. Муаллиф пешниҳод мекунанд, ки системаҳои динии фаромиллӣ "ҷаҳониён" ё тамаддунҳо номида шаванд. Ин тамаддунҳо сохтори қатъшаванда доранд ва на танҳо аз давлатҳо, балки аз субъектҳои ғайридавлатӣ низ иборатанд. Тамаддунҳоро на ин гуна динҳо, балки идеологияҳои динӣ ё "динҳои сиёсӣ" муттаҳид мекунанд. Муаллифон дини сиёсиро ҳамчун як шакли махсуси дин, ки амали сиёсиро асоснок мекунад, ё ҳамчун як шакли махсуси идеология, ки амали сиёсиро тавассути муроҷиат ба қувваҳои ҷаҳони дигар асоснок мекунад, тавсиф намудаанд. Ба ибораи дигар, дини сиёсӣ маҷмуи дин ва идеология буда, шакли миёнаравест, ки имкон медиҳад дин бо амали сиёсӣ робита дошта бошад. Барои аксарияти аҳолии кураи Замин дин ҳамчун воситаи

нақоти шахсӣ то ҳол ҳамчун тарзи зиндагӣ ва асоси сохти ҷамъиятию сиёсӣ ҷудонашаванда аст. Дини сиёсӣ идеологияест, ки имкон медиҳад динро дар сиёсат татбиқ кунанд.

Калидвожаҳо: дин, мазҳаб, сиёсат, тамаддун, омил, масъала, ташкилот, ислом, насрония, буддоия, ҳиндуия, кишвар, ҳукумат.

ФАКТОР РЕЛИГИИ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ И ВОПРОС ЦИВИЛИЗАЦИИ

Статья посвящена фактору религии в мировой политике и проблеме цивилизации. Авторы считают, что религия появляется на мировой арене в виде системы транснациональных отношений между государствами, отдельными группами, обществами и политическими движениями. Эти связи устанавливаются «над» государственными границами, создавая дополнительную систему связи. Авторы предлагают называть транснациональные религиозные системы «мирами» или цивилизациями. Эти цивилизации имеют деградационную структуру и состоят не только из государств, но и из негосударственных субъектов. Цивилизации объединены не такими религиями, а религиозными идеологиями или «политическими религиями». Авторы описывают политическую религию как особую форму религии, которая обосновывают политические действия, или как особую форму идеологии, которая оправдывает политические действия путем обращения к силам другого мира. Другими словами, политическая религия - это комлекс религии и идеологии, форма посредничества, позволяющая ассоциировать религию с политическими действиями. Для большинства населения мира религия как средство личного спасения по-прежнему неотделима от религии как образа жизни и основы социально-политической структуры. Политическая религия - это идеология, позволяющая реализовать религию в политике.

Ключевые слова: религия, сектор, политика, цивилизация, фактор, проблема, организация, ислам, христианство, буддизм, индуизм, страна, правительство.

THE FACTOR OF RELIGION IN WORLD OF POLITICS AND THE ISSUES OF CIVILIZATION

The article is devoted to the factor of religion in world politics and the problem of civilization. The authors believe that religion appears on the world stage as a system of transnational relations between States, individual groups, societies and political movements. These connections are established "above" the state borders, creating an additional communication system. The authors suggest call transnational religious systems "worlds" or civilizations. These civilizations have a degrading structure and consist not only of States, but also of non-State subjects. Civilizations are united not by such religions, but by religious ideologies or "political religions". The authors describe political religion as a special form of religions that justify political action, or as a special form of ideology that justify political action by appealing to the forces of another world. In other words, political religion is a combination of religion and ideology, a form of mediation that allows religion to be associated with political action. For the majority of the world's population, religion as a means of personal salvation is still inseparable from religion as a way of life and the basis of a socio-political structure. Political religion is an ideology that allows religion to be realized in politics.

Keywords: religion, sector, politics, civilization, factor, problem, organization, Islam, Christianity, Buddhism, Hinduism, country, government.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Меъроҷиддини Насридин*** **-** Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи дипломатия ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Саид Носир, 33. Телефон: **938-14-44-48.** E-mail: **muborak.a@mail.ru**

Ғуломова Гулшода **-** Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, магистр. **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе хиёбони Саид Носир, 33. Телефон: **00-60-60-440.** E-mail: **dxb71044@gmail.com**

Сведение об авторах: ***Меъроджиддини Насридин*** - Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат исторических наук, заведующий кафедрой дипломатии и международных отношений. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Саида Носира, 33. Телефон: **938-14-44-48.** E-mail: **muborak.a@mail.ru**

Гуломова Гулшода - Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, магистрант. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Саида Носира, 33. Телефон: **00-60-60-440.** E-mail: **dxb71044@gmail.com**

Information about the authors: ***Merodzhiddini Nasridin*** **-** Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Diplomacy and International Relations. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir Avenue, 33. Phone: **938-14-44-48.**
E-mail: **muborak.a@mail.ru**

Gulomova Gulshoda **–** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, master's student. **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir Avenue, 33. Phone: **00-60-60-440.** E-mail: **dxb71044@gmail.com**

УДК:321.1(55)

РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМЕРИКА НИСБАТ БА ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ИБТИДОИ АСРИ XXI

Нуриддинов Р.Ш., Муҳаммад У.Ю.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Равобити Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Ҷумҳурии Исломии Эрон, ки қабл аз Инқилоби исломии соли 1979 шакли ниҳоят дӯстона дошт, дар чор даҳсолаи охир ба буҳрони амиқи сиёсӣ дучор гардид. Ҳарду кишвар бо нигоҳи нобоварии ошкоро ба ҳамдигар менигаристанд ва менигаранд. Бояд тазаккур дод, ки ҳарду ҷониб метавонанд ба ҳамдигар далелҳои зиёде оид ба фаъолияти бадкирдории якдигар оварда бошанд. Масалан, Эрон доимо ташкили табаддулоти давлатӣ аз ҷониби хадамоти ҷосусии Амрикову Британиёро ба ёд меорад, ки дар натиҷаи он сарвазири машҳур Муҳаммад Мусодиқ дар соли 1953 қудратро аз даст дод, ки мехост саноати нафти ин кишварро миллӣ кунад. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки муносибати ҳарду кишвар дар замони ҳозир дар сатҳи хеле бад қарор дошта, метавонад дар оянда мушкилии зиёдеро ба бор оварад.

Дар ин асно бояд қайд кард, ки сиёсати хориҷии Иёлоти Мутаҳиддаи Америка (ИМА) роҷеъ ба Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Ховари Миёна дар ибтидои асри XXI дорои хусусиятҳо ва навгониҳои азиме мебошад. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷии худ нисбат ба Ҷумҳурии Исломии Эрон, Вашингтон аз созмонҳои байналмилалӣ, ба монанди Созмони Милали Муттаҳид, G8 (Ҳаштгонаи бузург), G20 (Бистгонаи бузург), Агентии Байналмилалии Энержии Атомӣ ва ғайра фаъолона истифода менамояд. Яке аз самтҳои пурбаҳс ва мушкилэҷодкунанда барномаи ҳастаии Эрон ба шумор меравад. Инчунин, Иёлоти Муттаҳида таваҷҷуҳи махсуси ҷомеаи ҷаҳониро ба амалҳои ғайриқонунии ин кишвар, аз қабили сохтани силоҳи ҳастаӣ ва дастгирии терроризми байналмилалӣ аз ҷониби ҳукумати Эрон ҷалб мекунад. Бар асоси ин, раҳбарони ИМА ба бунбасти сиёсии Эрон ва тавсеаи таҳримоти иқтисодӣ алайҳи Теҳрон даъват мекунанд. Қайд кардан муҳим аст, ки соли 2008 бо омадани маъмурияти нав дар Иёлоти Муттаҳида сиёсати хориҷии Вашингтон дар Ховари Миёна нисбати Эрон, дарвоқеъ, боқӣ монд ва танҳо усулҳои ба мақсад расидан тағйир ёфтанд. Теҳрон, дар навбати худ, иттиҳомоти зикргардидаи Вашингтонро беасос шуморида, қазияи мазкурро аз ҳадафҳои сиёсати хориҷии ИМА дар минтақаи Ховари Миёна нисбати Эрон меҳисобад.

5 марти соли 2008 сенатори Орегона аз Ҳизби ҷумҳурихоҳон Ҳ.Смит дар иҷлосияи дуюми Конгресси 110-уми ИМА суханронӣ намуда, пешниҳод намуд, ки таҳримҳои Шӯрои Амнияти СММ алайҳи Эрон дар посух ба идомаи ғанисозии энергияи ҳастаӣ аз ҷониби Эрон қабул карда шаванд. Тибқи гуфтаҳои сенатор Ҳ.Смит, якдилии аъзои Шӯрои Амнияти СММ нишонаи намоён ва равшани маҳкум шудани сиёсати Эрон аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Мувофиқи ин, дигар давлатҳо, алалхусус муттаҳидони аврупоии Иёлоти Муттаҳида, бояд дар пайгирии Иёлоти Муттаҳида дар татбиқи таҳримоти иловагӣ, ки фаъолияти Шӯрои Амнияти СММ-ро тақвият медиҳанд, пайравӣ кунанд [5,с.81].

Ҷорҷ Буш дар паёми худ ба Сенати ИМА дар таърихи 11 марти соли 2008 дар робита ба тамдиди қонуни чораҳои изтирории Вашингтон, ки алайҳи Эрон 15 марти соли 1995 ҷорӣ карда буд, изҳор дошт, ки «буҳрон байни Иёлоти Муттаҳида ва Теҳрон дар асоси амал ва сиёсати ҳукумати Эрон ҳанӯз ҳам ҳал нашудааст. Амалҳо ва сиёсати ҳукумати Эрон хилофи манфиатҳои Иёлоти Муттаҳида дар минтақаи Ховари Миёна мебошанд ва ба амнияти миллии ИМА таҳдид мекунанд. Ҷорҷ Буш таъкид кард, ки “Эрон фаъолтарин сарпарасти терроризми байналмилалӣ боқӣ монда, дастгирии молиявии «Ҳизбуллоҳ»-и Лубнон, ҲАММОС, Ҷиҳоди Исломии Фаластин ва дигар ташкилотҳои зиёди террористӣ дар минтақаи Ховари Миёна ва инчунин Толибонро идома дода истодааст. Аз ин ҷиҳат қарор додам, ки чораҳои фавқулодаи зидди Эрон равона шударо тамдид намуда ва таҳримҳои ҳамаҷонибаи зидди ин кишварро дастгирӣ кардан зарур аст» [6,с.95].

Аммо бояд тазаккур дод, ки дар иҷлосияи дуюми Конгресси 110-уми ИМА, ки дар таърихи 17 апрели соли 2008 баргузор шуд, Л.Вулсей аз Ҳизби демократҳо чунин

хулосагирӣ намуд, ки сиёсати хориҷии Ҷорҷ Буш ба гардиши нави эҳтимолан хеле хатарнок равона аст.

2 июни соли 2008 Сенати ИМА қарори №580-ро барои манъи истеҳсоли силоҳи ҳастаӣ аз ҷониби Эрон қабул кард. Қарори мазкур як қатор ҳолатҳоро ба эътибор гирифт, ки вазъ дар атрофи барномаи силоҳи ҳастаии Ҷумҳурии Исломии Эронро баҳогузорӣ мекунанд. Аз ҷумла қайд мегардад, ки Эрон узви Паймони паҳн накардани силоҳи ҳастаӣ аз 1 июли соли 1968 буда ва онро ба тасвиб расонидааст, аз ин рӯ Теҳрон вазифадор аст аз ба даст овардани силоҳи ҳастаӣ даст кашад; Эрон қонунан вазифадор аст, ки Оҷонсии Байналмилалии Энержии Атомиро (МАГАТЭ) дар бораи фаъолиятҳои ҳастаии худ огоҳ кунад ва барномаи ҳастаии худро таҳти назорати доимии ин созмон таҳия кунад; Теҳрон қариб 20 сол барномаи махфии ҳастаӣ дошт, то он даме ки онро мухолифони Эрон дар соли 2002 ба маърази умум гузоштанд; агар ба давлати Эрон иҷозат дода шавад, ки технологияи ҳастаиро ба даст орад, метавонад технологияи ҳастаии худро бо ташкилотҳои террористӣ мубодила кунад, ки ин дурнамои ваҳшатангезро ба бор меорад; ҳукумати Эрон, ки технологияи эҷоди силоҳи ҳастаиро ба даст овардааст, барои Аврупо ва Иёлоти Муттаҳида таҳдиди фаврӣ эҷод мекунад, зеро Теҳрон мушакҳои қобилияти зарба задан ба як қисмати Аврупоро дорад ва Эрон технологияҳои истеҳсоли мушакҳои баллистикии байниқитъавиро таҳия мекунад; Ҳукумати Эрон системаи бонкии худ, аз ҷумла Бонки марказии Эронро, барои дастгирии ташкилотҳои террористӣ ва ғайра истифода мекунад.

Дар асоси ин, Сенати ИМА қарорҳои зеринро қабул карда, эълом дошт, ки он ба давлати Эрон дар роҳи ба даст овардани технологияҳои истеҳсоли силоҳи ҳастаӣ тавассути ҳама василаҳои муносиби иқтисодӣ, сиёсӣ ва дипломатӣ монеа эҷод мекунад, зеро ин масъала аз ҳама муҳим – ба амнияти миллии Иёлоти Муттаҳида халал эҷод мекунад ва ба президенти ИМА тавсия дода шуд, ки бо истифода аз салоҳиятҳои президентӣ ҳарчи зудтар алайҳи Бонки марказии Эрон ва ҳама бонкҳои дигари эронӣ, ки дар чораҳои таҷҳизонидан ё дастгирии созмонҳои террористӣ иштирок кардаанд, таҳримот ҷорӣ кунад; бонкҳои байналмилалие, ки амалиётҳои бонкиро бо бонкҳои эронӣ идома медиҳанд, таҳти таҳрим қарор мегиранд; ширкатҳои энержӣ, ки пас аз имзои Қонуни таҳримоти Эрон дар соли 1996 ҳамасола ба иқтисоди нафту гази Эрон 20 миллион доллар ва ё бештар аз он сармоягузорӣ кардаанд, зери таҳрим қарор мегиранд; ширкатҳое, ки робитаҳои иқтисодиро бо Сипоҳи посдорони Инқилоби исломӣ идома медиҳанд; аз президенти ИМА талаб карда, шуд, ки сиёсати байналмилалиро ҷиҳати афзоиши фишор ба ҳукумати Эрон амалӣ карда, боздошти барномаи ғанисозии ураниуми ҳастаии Теҳронро назорат кунад [8]. Ҳамин тариқ, Сенати ИМА дар посух ба тавлиди силоҳи ҳастаӣ ва дастгирии терроризми байналмилалӣ аз ҷониби Теҳрон сиёсати таҳримоти сармоягузорӣ ва инзивои байналмилалии Эронро дастгирӣ намуд.

Бо интихоби президенти нави ИМА Барак Обама дар соли 2008, умед ба беҳбуди равобити ИМА ва Эрон шартӣ боқӣ мемонд. Як қатор сенаторҳо бо ишора ба амалҳои ғайриқонунии он дар самти тавлиди силоҳи ҳастаӣ ва дастгирии терроризми байналмилалӣ суханрониҳои худро барои идомаи инзивои байналмилалии сиёсӣ ва иқтисодии Эрон идома медиҳанд. Масалан, намоянда Ҷ.Моран аз Канзас, дар иҷлосияи якуми Конгресси 111-уми ИМА аз 16 марти соли 2009 гуфт, ки “яке аз роҳҳои баҳо додани ҷиддияти таҳдиди Эрон баррасии суханрониҳои раҳбарони он аст. Президенти Ҷумҳурии Исломии Эрон Маҳмуди Аҳмадинажод ҳадафҳо ва нуфузи Амрикоро "шайтонӣ" номида аз шиори экстремистӣ-террористӣ, бо номи "Марг бар Амрико" васеъ истифода мекунад. Чунин суханони хашмгин ва ғайри қобили қабул на танҳо суханбозист. Онҳо сиёсати терроризмӣ ва харобкории ҳукумати Эронро таҷаллӣ мекунанд. Амалҳои Эрон барои тавлиди силоҳи ҳастаӣ ба Исроил, дигар давлатҳои Шарқи Наздик ва амнияти миллии Амрико таҳдид мекунанд. Маъмурияти Обама вазифадор аст, ки татбиқи таҳримоти шадидтар ва чораҳои ҳимояи Иёлоти Муттаҳидаро дастгирӣ кунад”[10,с.1874].

11 марти соли 2009 Президенти ИМА Барак Обама Қонуни чораҳои фавқулодаи Вашингтонро оид ба Эрон тамдид кард, зеро амалиёт ва сиёсати ҳукумати Эрон ҳамчунон ба амнияти миллӣ, сиёсати хориҷӣ ва иқтисодиёти Иёлоти Муттаҳида таҳдиди ғайриодӣ ва фавқулода эҷод мекунанд [11, С.1594].

Бояд тазаккур дод, ки Эрон бо бисёр мушкилоти ба ҳам алоқаманди дорои хусусияти сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ рӯ ба рӯ шудааст. Таърихи Эрон аз замони инқилоби исломӣ то имрӯз нишон медиҳад, ки ИМА натавонист Эронро аз роҳи интихобкардааш боздорад. Роҳбарияти Эрон борҳо изҳор доштааст, ки ба фишори ИМА таслим нахоҳад шуд ва шаҳрвандони кишварро мунтазам ба муқовимат даъват менамояд.

Дар натиҷа, метавон гуфт, ки буҳрони кунунии муносибатҳои Амрикову Эрон, ки дар натиҷаи хуруҷи якҷонибаи ИМА аз созишномаи ҳастаӣ ба амал омадааст, ба вазъ на танҳо дар Эрон, балки дар Шарқи Наздик таъсири манфӣ ва бесубот мерасонад. Дар бораи хатарҳо ва имкониятҳои рафъи буҳрон дар муносибатҳои Эрону Амрико сухан ронда, бояд инро қайд кард, ки бо дарназардошти шиддат ёфтани танишҳо ва таҳдидҳои тарафайн, эҳтимоли муайяни низои миқёси мусаллаҳона байни Иёлоти Муттаҳида ва Эрон вуҷуд дорад. Инчунин, хавфи иғвоангезии ҳарду ҷониб хеле баланд аст, ки метавонад вазъияти бе ин ҳам пуршиддатро муташанниҷ намуда, ба низои низомӣ табдил ёбад.

Бояд тазаккур дод, ки яке аз ҷанбаҳои асосӣ дар муносиботи ду кишвар “омили ҳастаӣ” мебошад. То ҳол Эрон исрор мекард, ки аввал Иёлоти Муттаҳида бояд таҳримҳои ҷорикардаи раиси ҷумҳури собиқ Доналд Трампро бардорад, сипас Теҳрон ба созиши соли 2015 бармегардад ва ғанисозии ураниумро бозмедорад. Аммо Муҳаммадҷавод Зариф, вазири умури хориҷии Эрон 4 феврали соли 2021, ба хабарнигорони CNN гуфт, ки кишвараш омода аст бо миёнҷигарии Ҷозеф Баррел, масъули сиёсати хориҷии Иттиҳоди Аврупо иқдомоти тарҳрезиву ҳамоҳангшуда аз ҳарду тарафро бипазирад [1].

Энтони Блинкен, вазири корҳои хориҷии Амрико, ҳафтаи гузашта гуфт, ки мумкин аст Амрико ба созиши атомӣ баргардад. “Агар Эрон дигарбора тамоми аҳдҳояшро бар асоси созиши атомӣ иҷро кунад, Амрико айни корро мекунад” [1], - афзуд ӯ. Бо вуҷуди тағйири лаҳн нисбат ба Эрон дар аҳди Ҷо Байден, танишҳо байни ду тараф кам нашудаанд. Ҳавопаймоҳои бомбаафкани B52 ҳафтаи гузашта дар Халиҷи Форс парвоз карданд, то ба гуфтаи артиши Иёлоти Муттаҳида нишон диҳанд, ки Амрико амният дар минтақаро нигаҳ медорад.

Пеш аз ин, Эрон гуфт, ки 17 кило ураниуми ғализи 20-дарсадӣ ҳосил кардааст, ки бо андак коркарди дигар метавон онро барои сохти бомбаи атомӣ истифода бурд [1]. Ба эътиқоди Амрико, Эрон метавонад, дар се ё чаҳор моҳ маводи лозимро барои сохти як бомбаи атомӣ тавлид кунад. Исроил рӯзи сешанбе гуфт, шояд ба Эрон шаш моҳ лозим шавад.

Раиси ҷумҳури собиқи Амрико Доналд Трамп соли 2018 Иёлоти Муттаҳидаро аз созиши атомӣ хориҷ кард ва таҳримҳои иқтисодиро ба зидди он баргардонд. Ҳоло ҳампаймонҳои аврупоиаш саъй доранд Иёлоти Муттаҳидаро ба созиш баргардонанд. Чину Русия - тарафҳои дигари созиш низ ҳаминро мехоҳанд.

Эрика Морет, аз Маркази Мудирияти Байналмилалӣ дар Женева мегӯяд: “Дар Аврупо умедвории зиёд аст, ки созиши атомӣ бо Эронро эҳё кардан мумкин аст. Аввал ин ки аз назари эҳтиром ба аҳдҳои байналмилалӣ ва мудирияти ҷаҳонӣ. Дувум, ҳоло имкони хубе барои барқарор кардани созиш вуҷуд дорад” [1].

Мунтақидон мегӯянд, ки қасди ҳукумати Байден барои бозгашт ба созиш кори хатост. Беҳнома Бен Толиблу, аз Бунёди Муҳофизат аз Демократия чунин, мегӯяд: “Ховари Миёнаи соли 2021 дигар Ховари Миёнаи соли 2015 нест, ки созиш ба даст омад ва ҳатто соли 2018 нест, ки Амрико аз он берун шуд. Муҳим он аст, Эрон созишро ҷиддан поймол мекунад. Эрон умедвор аст, бо истифода аз вақт, тавоноии атомиашро қавитар мекунад, заминаҳои воқеӣ ба вуҷуд меорад ва ҳукумати Байденро маҷбур мекунад ҳарчи зудтар ба созиш баргардад ва таҳримот сабуктар шавад” [1].

Раиси ҷумҳури собиқ Доналд Трамп бо ҷорӣ кардани таҳримҳои сахттар роҳи “фишори ҳадди аксар” ба Эронро пеш гирифт. Роҳе, ки ба гуфтаи Морет, зӯри беҳуда аст. Эрика Морет мегӯяд, ки “чораҳое, ки ба тамоми мардум таъсир мерасонанд, натиҷаи баръакс медиҳанд ва ба кишваре чун Амрико барои ноил шудан ба ҳадафҳояш кумак намекунанд”. [1]

Ҳамин тариқ, муносибатҳои ИМА ва Эрон дар ибтидои асри 21 унсури калидии сиёсати хориҷии Иёлоти Муттаҳида дар минтақаи Ховари Миёна боқӣ мемонанд. Доктринаи сиёсати хориҷии Ховари Миёна дар Вашингтон дар ибтидои асри 21 мекӯшад,

ки бо истифода аз сиёсати таҳримот ва инзивои байналмилалӣ ба таҳдидҳои Теҳрон посух диҳад. Роҳбарияти ИМА таҳримҳои якҷониба ва бисёрҷонибаро бо ҷалби ҷомеаи ҷаҳонӣ истифода бурда, вазифаҳои сиёсати хориҷии худро нисбат ба Ҷумҳурии Исломии Эрон ҳал мекунад. Самти сиёсии ҷангҷӯйи президент ва маъмурияти ИМА Ҷорҷ Бушро бо як стратегияи баробари қатъии сиёсии президент ва маъмурияти нави ИМА Барак Обама иваз кард.

Муқарриз: *Шарипов А.Н.* – н.и.т., дотсенти ДМТ

АДАБИЁТ

1. Амрико ба созиши атомӣ бо Эрон бармегардад? Мунтақидон мегӯянд, "кори хатост". [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.ozodi.org/a/31084679.html (санаи мурочиат: 18.03.2021)
2. Гольцев А.В. Логика развития ядерной политики США в отношении Исламской Республики Иран / А.В. Гольцев, Е.А. Сухих // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2008. -№3. -С.231-237.
3. Кортоев Р.Ю. Американо-иранские отношения в период правления президента США Б. Клинтона (1993 2001 гг.) / Р.Ю. Кортоев // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2011. -№2. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/amerikano-iranskie-otnosheniya-v-period-pravleniya-prezidenta-ssha-b-klintona-1993-2001-gg (дата обращения: 30.11.2020).
4. Кортоев Р.Ю. О некоторых аспектах американской внешней политики в отношении Исламской Республики Иран в начале XXI века / Р.Ю. Кортоев // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2010. -№3. - С.44-50.
5. Кортоев, Р.Ю. Иран во внешнеполитической стратегии США: 1979 г. - начало XXI в.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Кортоев Руслан Юсупович; [Место защиты: Кубан. гос. ун-т].- Майкоп, 2013. - 243 с.
6. Мирский Г. Иран и США: противостояние на фоне «ядерного кризиса» / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. - 2006. -№7. -С.3-14.
7. Носов М.Г. США и Иран: перспективы взаимоотношений / М.Г Носов // США. Канада: экономика, политика, культура. - 2003. -№6. -С.17-29.
8. Рыбалко О.К. Иранский вопрос в контексте американо-российских отношений (2000-2008 гг.) / О.К. Рыбалко // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. – 2014. -№ 2(14). -С.81-84.
9. Сафонов А.С. Эволюция политики администрации Джорджа Буша-младшего в отношении Ирана / А.С. Сафонов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2011. -№3. -С.94-102.
10. Фофанова М. Ирано-американские отношения: тупик или бег по кругу? / М. Фофанова // Азия и Африка сегодня. - 2007. -№9. -С.28-32.
11. Foreign relations authorization act, fiscal years 2010 and 2011 // Congressional Record. U.S. House of Representatives. Congress 111th. 2009. June. Session 1st. -Wash.: U.S. gov. print. off., 2009. -Vol. 155. -№86. -P.6500-6518.
12. Ganiev T.A. Regional policy of the Islamic Republic of Iran. [Electronic resource]. URL: http://csef.ru/en/politica-i-geopolitica/484/regionalnaya-politika-islamskoj-respubliki-iran-4203 [date of the application: 18.02.2021].
13. National defense authorization act for fiscal year 2010 - continued // Congressional Record. U.S. Senate. Congress 111th. 2009. July. Session 1st. -Wash.: U.S. gov. print. off., 2009. -Vol. 155. -№110. -P.7741-7770
14. Report on the continuation of the national emergency that was declared on March 15, 1995, with respect to Iran - PM 41 // Congressional Record. U.S. Senate. Congress 110th. Session 2nd. 2008. March. -Wash.: U.S. gov. print. off., 2008. -Vol. 154. -№41. -P.1874-1875
15. Sazhin V.I. Iran and the security challenges of the near and Middle East. The Middle East Institute. 2005.
16. United Nations security council sanctions on Iran // Congressional Record. U.S. Senate. Congress 110th. Session 2nd. 2008. March. -Wash.: U.S. gov. print. off., 2008. -Vol. 154. -№37. -P.1594.

РОҶЪ БА БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМЕРИКА НИСБАТ БА ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН ДАР ИБТИДОИ АСРИ XXI

Муносибатҳои Амрикову Эрон дар ибтидои асри XXI омили муайянкунандаи рушди минтақаи Шарқи Наздик ва таъмини суботи байналмилалӣ мебошанд. Дар тӯли 30 соли охир, роҳбарияти ИМА сиёсати инзивои байналмилалӣ ва таҳримҳои иқтисодии зидди Эронро пеш гирифт. Ихтилофи аслӣ дар равобити Амрикову Эрон таҳияи силоҳи ҳастаӣ, эҷоди мушакҳои баллистикии байниқитъавӣ, дастгирии Теҳрон аз терроризми байналмилалӣ, дахолат дар муноқишаи Арабу Исроил ва даъвати роҳбарони Ҷумҳурии Исломии Эрон (IRI) барои нобуд кардани давлати Исроил мебошад. Ҳамин тариқ, муносибатҳои ИМА ва Эрон дар ибтидои асри 21 унсури калидии сиёсати хориҷии Иёлоти Муттаҳида дар минтақаи Ховари Миёна боқӣ мемонанд. Доктринаи сиёсати хориҷии Ховари Миёна дар Вашингтон дар ибтидои асри 21 мекӯшад, ки бо истифода аз сиёсати таҳримот ва инзивои байналмилалӣ ба таҳдидҳои Теҳрон посух диҳад. Роҳбарияти ИМА таҳримҳои якҷониба ва бисёрҷонибаро бо ҷалби ҷомеаи ҷаҳонӣ истифода бурда, вазифаҳои сиёсати хориҷии худро нисбат ба Ҷумҳурии Исломии Эрон ҳал мекунад. Самти сиёсии ҷангҷӯйи президент ва маъмурияти ИМА Ҷорҷ Бушро бо як стратегияи баробари қатъии сиёсии президент ва маъмурияти нави ИМА Барак Обама иваз кард. Ҳамин тариқ, муносибатҳои ИМА ва Эрон дар ибтидои асри 21 унсури калидии сиёсати хориҷии Иёлоти Муттаҳида дар минтақаи Ховари Миёна боқӣ мемонанд.

Калидвожаҳо: сиёсати хориҷии ИМА, барномаи ҳастаии Эрон, дастгирии Теҳрон аз терроризми байналмилалӣ, таҳримҳо, сиёсати инзивои байналмилалии Ҷумҳурии Исломии Эрон.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США ПО ОТНОШЕНИЮ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Американо-иранские отношения в начале XXI в. являются определяющим фактором развития ближневосточного региона и обеспечения международной стабильности. На протяжении последних 30 лет руководство США проводит в отношении Ирана политику международной изоляции и экономических санкций.Основными противоречиями в американо-иранских отношениях продолжают оставаться проблемы развития ядерного вооружения, создание межконтинентальных баллистических ракет, поддержка международного терроризма Тегераном, вмешательство в арабо-израильский конфликт и призыв лидеров Исламской Республики Иран (ИРИ) к уничтожению государства Израиль.Таким образом, американо-иранские отношения остаются ключевым элементом внешней политики США на Ближнем Востоке в начале XXI века. Доктрина ближневосточной внешней политики Вашингтона в начале XXI века направлена на то, чтобы ответить на угрозы Тегерана, используя политику санкций и международной изоляции. Руководство США использует односторонние и многосторонние санкции с участием международного сообщества для решения своих внешнеполитических задач в отношении Исламской Республики Иран. Воинствующее политическое руководство президента и администрация США заменили политику Джорджа Буша столь же сильной политической стратегией новой администрации США и президента Барака Обамы. Таким образом, американо-иранские отношения остаются ключевым элементом внешней политики США на Ближнем Востоке в начале 21 века.

Ключевые слова: внешняя политика Соединенных Штатов, ядерная программа Ирана, поддержка международного терроризма Тегераном, санкции, политика международной изоляции Исламской Республики Иран.

ON SOME ASPECTS OF THE AMERICAN FOREIGN POLICY CONCERNING THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN IN THE EARLY 21ST CENTURY

The American-Iranian relations in the early 21st century are the defining factor in development of Near-Eastern region and in safeguarding of the international stability. Throughout the past 30 years the government of the USA carries out the policy of the international isolation and economic sanctions concerning Iran. The basic contradictions in the American-Iranian relations are problems of development of nuclear arms, creation of intercontinental ballistic missiles, support of the international terrorism by Teheran, intervention in the Arabic-Israeli conflict and an appeal of leaders of the Islamic Republic of Iran (IRI) to destruct the Israel state. Thus, US-Iranian relations remain a key element of US foreign policy in the Middle East in the early 21st century. Washington's Middle East foreign policy doctrine at the beginning of the 21st century is aimed at responding to Tehran's threats using a policy of sanctions and international isolation. The US leadership uses unilateral and multilateral sanctions with the participation of the international community to solve its foreign policy tasks with respect to the Islamic Republic of Iran. The militant political leadership of the US President and Administration has replaced George W. Bush with an equally strong political strategy by the President and the new US Administration, Barack Obama. Thus, US-Iranian relations remain a key element of US foreign policy in the Middle East in the early 21-st century.

Keywords: foreign policy of the United States, the nuclear program of Iran, support of the international terrorism by Teheran, sanctions, a policy of the international isolation of the Islamic Republic of Iran.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Нуриддинов Раймалӣ Шаҳбозович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, мудири кафедраи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E–mail: **rshn1995@mail.ru**
Муҳаммад Усмон Юнусӣ - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-ии кафедраи муносибатҳои байналмилалӣ, шаҳрванди Ҷумҳурии Исломии Афғонистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **915-26-10-20**

Сведение об авторах: ***Нуриддинов Раймали Шахбозович*** **–** Таджикский национальный университет, доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой международных отношений. **Адрес:** 734025, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E–mail: **rshn1995@mail.ru**
Мухаммад Усмон Юнуси- Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры международных отношений, гражданин Исламской Республики Афганистан. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **915-26-10-20**

Information about the authors: ***Nuriddinov Raimali Shahbozovich*** **–** Tajik National University, doctor of political science, professor, head of the Department of international relations. **Address:** 17, Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan. E–mail: **rshn1995@mail.ru**
Muhammad Usmon Yunusi - Tajik National University, Ph.D. candidate of the Department of International Relations, citizen of the Islamic Republic of Afghanistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **915-26-10-20**

ИҚТИСОД - ЭКОНОМИКА

Хушвахтзода Қ.Х., Ғаюров Ғ.Ҳ., Имомназарова Т.А. Ҷараёни инкишофи хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои кишвар ва муаммоҳои ҷойдошта дар ин самт..... ***5***

Собирзода Нуралӣ Миралӣ, Қодирзода Диловар Баҳридин. Самтҳои асосии таҳияи стратегияи рушди инноватсионии бахши кишоварзии Тоҷикистон..... ***11***

Мирбобоев Р.М., Саидова Ҳ.М. Тақозо ба хизматрасониҳои тиббӣ ва роҳҳои баланд бардоштани сифати таъминоти онҳо дар шароити муосир..... ***18***

Шарифзода Н.Ш., Ғаюров Ғ.Ҳ., Раҳимзода Ш.М. Ҳолати муосири захираҳои ҷалбшуда ва нақши онҳо дар ташаккули захираҳои бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***26***

Хушвахтзода Қ.Х., Болтуева Р.К. Рушди баҳисобгирии харочот аз рӯи бизнес-равандҳо дар ширкатҳои тиҷоратии фарматсевтӣ..... ***34***

Алимардонов Т.А. Имкониятҳои интернет-банкинг дар коҳишдиҳии хавфҳо..... ***43***

Камолов Д.Д. Ислоҳоти муносибатҳои заминдорӣ ва ташаккули асосҳои иқтисодии гузариш ба муносибатҳои бозории заминдорӣ..... ***50***

Ҳикматов С., Маҳмадризоиён С.Ҳ. Таҳлили иҷроиши буҷети давлатӣ дар солҳои 2016-2019 ва баъзе муаммоҳои он..... ***57***

Маҳмадуллоев А.С. Асосҳои назариявии мукаммалгардонии муҳити институтсионалии инкишофи корхонаҳои муштарак..... ***66***

Нуралиева Д.К. Сифати сандуқи қарзӣ ва таъсири он ба вазъи молиявӣ-иқтисодии бонкҳои тиҷоратӣ..... ***72***

Юнусов Т.А. Танзимкунии давлатии рушди хизматрасониҳои сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***80***

Шарофова Ч.Р. Таҷрибаи хориҷии шарикии давлат ва бахши хусусӣ…….. ***89***

Сафоев А.К. Роҳҳои такмили механизми идоракунӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***98***

Абдуллоев А.Х. Таъмини устувории бозори маҳсулоти озуқаворӣ..... ***106***

Изатуллои Ҳабибзод. Амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: арзёбии ҳолат ва пешниҳоди самтҳои мукаммалгардонии он..... ***114***

Раҳимов З.С. Муносибатҳои бонизоми тадқиқотҳои соҳаи энергетикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... ***122***

Мирзоахмадов Ш.Ш. Современное состояние технико-технологической модернизации сельскохозяйственного производства……..... ***128***

Шарипова Х.Р. Экономические последствия пандемии Covid-19 и меры поддержки макро- и микроэкономичекого уровня туристического сектора……... ***135***

Махмадизод Раджабали Бачабеки. Методологические аспекты формирования мясопродуктового кластера в регионе……. ***143***

Суфизода Шохин Хайрулло, Маджон Манучехра Мирзоали. Теоретико-методологичекие основы формирования и развития региональной инновационной промышленной политики..... ***151***

Саидова М.Х., Мумтоз Назири, Саидова Н.С. Формирование стратегии обеспечения учреждений высшего профессионального образования кадрами в Республике Таджикистан…….. ***161***

Хасанов Ф.А. Современные подходы к управлению банковскими рисками: оценка и информационная поддержка …… ***170***

Раджабова З.Дж. Анализ современного состояния и развития деятельности предприятий пассажирского автомобильного транспорта в городе Душанбе…… ***179***

Насриддинов М.Ш. Моделирование и корректировочное решение задачи управления запасами в логистической системе……..... ***187***

Гадайбаева Ш.Дж., Гадойбоева Н.Б. Формирование цифровой экономики и ее влияние на развитие инфраструктуры сферы услуг……... ***195***

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Шарофзода Р.Ш., Алимзода Ш.А. Шартномаи коллективӣ ҳамчун намуди шартномаи меъёрӣ…… ***201***

Назаров А.Қ., Давлатзода К.Д. Истифодаи технологияи рақамӣ дар фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ..... ***207***

Раҷабзода М.Н., Зокирзода З.Х. Проблемаҳои ҳуқуқи ҷиноятии муқовимат ба савдои одамон..... ***213***

Шарипов Р.И. Мафҳум ва намудҳои қаллобӣ дар ҳуқуқи ҷиноятии мамлакатҳои хориҷӣ..... ***219***

Бобохонзода П.М. Мафҳум ва хусусияҳои фаъолияти соҳибкорӣ: назария ва амалияи танзими ҳуқуқӣ..... ***227***

Ҳаитов С. П. Танзими ҳуқуқии равзанаи ягона – низоми иттилоотии автоматикунонидашудаи муносибатҳои ҳуқуқии андоз..... ***232***

Исмаилова Ш.Ш. О понятии сельскохозяйственного кредита, его признаках, роли и функциях... ***240***

Исмаилов С.Ш. О выборе гражданином приемлемой формы предпринимательской деятельности……... ***247***

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

Искандаров А.И., Сангинов Н.Н. Таърих ва дурнамои ҳамкориҳои дуҷониба ва бисёрҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар соҳаи фарҳанг, илму маориф..... ***254***

Нуриддинзода С.Ҳ. Истифодаи назарфиребии сиёсӣ дар фаъолияти ташкилотҳои экстремистию террористӣ……..... ***268***

Шарипов А.Н., Қаландаров Ф.Ш. Афғонистони осоишта омили рушди ҳамкориҳои минтақавӣ..... ***276***

Ҳамрозода Мирмуҳаммад Фаррух Ҷаҳонишавӣ ва муборизаҳои иттилоотӣ..... ***282***

Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ Рушди устувори сиёсати ҷавонон (дар ҳошияи мулоқоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷавонон 21.05.2021)..... ***289***

Меъроҷиддини Насридин, Ғуломова Гулшода Омили дин дар сиёсати ҷаҳонӣ ва масъалаи "тамаддун"……..... ***298***

Нуриддинов Р.Ш., Муҳаммад У.Ю. Роҷеъ ба баъзе ҷанбаҳои сиёсати хориҷии Иёлоти Муттаҳидаи Америка нисбат ба Ҷумҳурии Исломии Эрон дар ибтидои асри ХХ..... ***307***

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2022. №4

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А.Назарова
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г.Душанбе, ул.Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 39,25 усл. п.л. 39,25.
Подписано в печать 30.05.2022